

Editors

* Dr. Mehul Shah
* Dr. Dinesh Patel
* Dr. Deepak Pandya
* Dr. Kiran Jivani

Reg. E /1260 / 2-7-2010
ISSN : 2321 – 4708

Research Review

The Academic Research Issue

The Refereed & Peer Reviewed International Journal

Year : 10 ISSUE-137 June 2024

विद्याभारती शोध विभाग, गुजरात प्रदेश
क्रांतिगुरु श्यामजी कृष्ण वर्मा
कच्छ युनिवर्सिटी - भुज
कामधेनु युनिवर्सिटी - गांधीनगर
श्रीहरि तपोवन गुरुकुल, रामपर-वेकरा
द्वारा आयोजित

आंतरराष्ट्रीय गो परिसंवाद
(International Seminar on Gau)

राष्ट्रीय शिक्षा नीति - 2020 के उपलक्ष्य में

''भारतीय संस्कृति और गाय''



दिनांक : २७ जनवरी २०२४, शनिवार
तिथि : पौष कृष्णा द्वितीया
युगाब्द : ५१२५

Editor
Dr. D.M. Domadiya

विद्याभारती शोध विभाग, गुजरात प्रदेश

क्रांतिगुरु श्यामजी कृष्ण वर्मा

कच्छ युनिवर्सिटी - भुज

कामधेनु युनिवर्सिटी - गांधीनगर

श्रीहरि तपोवन गुरुकुल, रामपर-वेकरा

द्वारा आयोजित

आंतरराष्ट्रीय गो परिसंवाद

(International Seminar on Gau)

राष्ट्रीय शिक्षा नीति - 2020 के उपलक्ष्य में

"भारतीय संस्कृति और गाय"



दिनांक : २७ जनवरी २०२४, शनिवार

तिथि : पौष कृष्णा द्वितीया

युगाब्द : ५१२५

Location

स्थल

श्रीहरि तपोवन गुरुकु

रामपर-वेकरा,

ता. मांडवी (कच्छ

Reg. No: E / 1260 / 2-7-2010
ISSN: 2321 – 4708

Research Review

The Acedemic Research Issue

The Refereed & Peer Reviewed International Journal
Year: 10 ISSU: 137 June – 2024

Editor

Dr. D. M. Domadiya
(M.A.,Ph.D.)
Associate Professor,
Dept. of Hindi,
M. B.Arts and Comm. College, Gondal(Guj.)

Editorials Board

Research Review – The Academic Research Issue
The Refereed & Peer-Reviewed International Journal
ISSN – 2321 - 4708

Name	Designation
Dr. Jignesh Tapariya	**Founder Editor**
Dr. D. M. Domadiya	Chief Editor
Editors of the Issue	
Dr. Mehul Shah	Dr. Dinesh Patel
Dr. Deepak Pandya	Dr. Kiran Jivani
Co-editors of the Issue	
Dr. Nitin Hirani	Dr. Atul Kanaiya
Dr. Hitesh Kagthara	Dr. Pavan Bhanani
Dr. Pallavi Shah	Dr. M.M. Trivedi
Dr. B.D. Patil	Dr. Himanshu Patel
Advisory Board	
Dr. Hitesh Jani	Dr. Keshubhai Morsaniya
Dr. Karishma Narvani	Dr.L. V. Fafal
Dr. Kailash Nandha	Dr. G.M. Butani
Dr. K. K. Hadiya	Dr. D.M. Bakraniya

Place of Publication	Gondal, District : Rajkot (Gujarat)

About this Journal…..

This ***Refereed & Peer-Reviewed International Research Journal*** - **Research Review** - ***The Academic Research Issue*** is owned by ***Shree Vishat Krupa Education and Charitable Trust, Jaliyala, Ta : Limbdi, Dist : Surendranagar (Gujarat-India). Dr. D. M. Domadiya, Associate Professor & Head, Department of Hindi, M.B. Arts & Commerce College, Gondal, District: Rajkot (Gujarat-India)*** is the chief editor of the journal which has been given required sanction and approval by the ***National Institute of Science Communication and Information Recourses (NISCAIR), New Delhi, on 7th June 2013, with their letter vide NSL/ISSN/INF/2013./1279 ISSN: 2321 - 4708*** on the name of ***Research Review – the Academic Research Issue.***

This is an International Refereed Monthly research journal which regularly appears in the every months. This multidisciplinary journal publishes research article on vast spectrum of areas including all the major subjects of Humanities, Commerce and Science.

The Research scholars are requested to send only the soft copy of their research papers specified as per the guidelines and specifications of research methodologies in their respective disciplines. There is a panel of subject experts which ensures the quality measures of the journal. Only genuinely researched and original articles / research papers would be considered for publication. The publishers reserve all the rights not to consider the paper for publication if they deem it unworthy of publication.

Periodicity	Monthly
Name of the Owner	Shree Vihot Krupa Education and Charitable Trust, Jaliyala, Taluka : Limbdi, Dist: Surendranagar
Name of the Publishers	Shree Vihot Krupa Education and Charitable Trust, Jaliyala, Taluka : Limbdi, Dist: Surendranagar
Type & Printing by	Aasutosh Computer, 21, First Floor, J. K. Complex,Opp. Central Bank, Near Vishal Mega Mall, Jetpur Distract : Rajkot (Gujarat)
Nationality	Indian
Address	Shree Vihot Krupa Education and Charitable Trust, Jaliyala, Taluka : Limbdi, Dist: Surendranagar
Editor's Name	Dr. D. M. Domadiya
Address	M. B. Arts and Commerce College, Gondal
Publish Date	Every Month's 1st Date
	**I, *Dr. D. M. Domadiya*, declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.** ***(Sd.)Dr. D. M. Domadiya***

STATEMENT ABOUT THE OWNERSHIP OF THE JOURNAL

૧૬.૧૮-૦૬-૨૦૨૪

સંત સંદેશ

-રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - 2020" અને "ગો મહિમા મહોત્સવ એવમ ગૌ યાગના" ઉપલક્ષ્યમાં "ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ગાય" વિષય પર ક્રાંતિગુરુ શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા કચ્છ યુનિવર્સિટી - ભુજ, કામધેનું યુનિવર્સિટી - ગાંધીનગર, વિદ્યાભારતી શોધ વિભાગ, ગુજરાત પ્રદેશ તથા સદર સંસ્થા શ્રીહરિ તપોવન ગુરુકુળ ગંગાજી - રામપરા વેકરાના સંયુક્ત ઉપક્રમે એક દિવસીય સેમિનાર માધ્યમે દિનાંક. 27-01-2024, શનિવારના પાવન દિને પરિસંવાદનું આયેજન કરવામાં આવેલ જે સદાકાળ અવિસ્મરણીય રહેશે. વિશેષ આનંદ અને ગૌરવમય સ્મરણ એ કે વિશ્વના પ્રથમ ગો પરિસંવાદમાં અમને યજમાન પદનો અવસર સાંપડયો.

સંશોધનના ક્ષેત્રમાં નવયુવાનો/યુવતીઓના વિચારોને આવકાર આપીને વિદ્યાભારતી દ્વારા પ્રેરક કાર્ય થયું. સંકલિત શોધપત્રોને પુસ્તકનું સ્વરૂપ આપી ચિરકાળ બનાવવાનો નિર્ણય વિશેષ પ્રભાવિત કરે છે. શોધપત્રોના કથાનકના કેન્દ્રમાં ગાયમાતા છે જે અદ્વિતીય ભૂમિકા સર્જે છે. ભારતીય દેશી ગાય માત્ર દુધ આપનાર પાલતુ પ્રાણી જ નહિ પરંતુ અમૃત પ્રદાન કરનાર માતા છે. પંચગવ્યનું મૂલ્ય આર્થિક સ્તરથી નહિ પરંતુ આચરણના સ્તરે જ આકી શકાય. ગોવશ ખેતી, ચિકિત્સા, અર્થોપાર્જન, શિક્ષણ આદિ ક્ષેત્રોમાં પણ આદર્શત્તમ સ્થાન ધરાવે છે એ જગતજનોએ સ્વીકારવું જ રહ્યું.

વૈજ્ઞાનિક સમજ સાથે શોધપત્રો રજુ કરી પ્રતિભાગીઓએ આ પરિસંવાદને સફળતા પ્રદાન કરેલ છે. નવી પેઢીના નવતર સંકલ્પોને સાકારરૂપ આપવા કચ્છ યુનિવર્સિટી, કામધેનું યુનિવર્સિટી અને વિદ્યાભારતી શોધ વિભાગ, ગુજરાત પ્રદેશે વિશેષ આપેજન હાથ ધર્યું એ બદલ સંતહૃદયેથી અઢળક પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરું ૭

વંદે ગોમાતરમ

સદા મગલમ



જય સ્વામિનારાયણ...

સાધુ દેવચરણદાસજીના જય સ્વામિનારાયણ

શુભેચ્છા સંદેશ...

દિનાંક ૨૭ જાન્યુઆરી ૨૦૨૪ને શનિવારના રોજ 'ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ગાય' વિષય ઉપર રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020 ના સંદર્ભે ગો મહિમા મહોત્સવના ઉપલક્ષ્યમાં એક દિવસીય આંતરરાષ્ટ્રીય ગો વિજ્ઞાન પરિસંવાદનું આયોજન થયેલ. આ પરિસંવાદનું આયોજન વિદ્યા-ભારતી શોધ વિભાગ, ગુજરાત પ્રદેશે કરેલ. આ પરિસ્થિત સંવાદમાં ક્રાંતિગુરુ શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા કચ્છ યુનિવર્સિટી ભુજ, કામધેનું યુનિવર્સિટી ગાંધીનગર, તથા શ્રીહરિ તપોવન ગુરુકુળ રામપરા વેકરા સહયોગી બનીને સફળતાપૂર્વક શૈક્ષણિક પરિસંવાદની સાર્થકતા પ્રદાન કરેલ.આ પરિસંવાદમાં નવોદિત સંશોધકો પાસેથી અલગ અલગ પ્રકારના વિષયો ઉપર શોધપત્રકો મંગાવેલા. સંશોધકોએ તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરીને 'ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ગાય' સંબંધિત વૈજ્ઞાનિક શોધ કરીને મનુષ્ય જીવન શૈલીમાં તેમજ આર્થિક, સામાજિક, આધ્યાત્મિક, મનોવૈજ્ઞાનિક તેમજ અનેકવિધ પાસાંઓને વૈવિધ્ય રીતે ગાય સ્પર્શે છે તેના અનેક પરિણામો પ્રાપ્ત થયા. સાચા અર્થમાં ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગાયને માતાનું સ્વરૂપ આપ્યું છે તેની સાર્થકતા આ શોધપત્રકો દ્વારા સાબિત થઈ. આ પરિસંવાદને સફળતા ત્યારે જ મળી શકે કે આપણા વ્યવહારમાં અને પરિણામોને આપણે કઈ રીતે મૂકી શકાય. તેને અભ્યાસક્રમમાં સામેલ કઈ રીતે કરી શકાય તેમજ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિમાં અમલમાં આવી શકે. આ પરિસંવાદના નિષ્કર્ષો રોજગારના ક્ષેત્રે વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટી પ્રદાન કરે,
સાથે સાથે ક્યાં સ્વરૂપે આપણા અર્થતંત્રમાં એની અસર બની શકે. તેમ જ ચિકિત્સાની વિવિધ પદ્ધતિના ભાગરૂપે લોક સ્વાસ્થ્ય ને માટે શિરમોર બની રહે તેવા ઘણા નિષ્કર્ષો અલગ અલગ શોધપત્રમાં આવેલા.આ નિષ્કર્ષોને એક પ્રકાશિત સ્વરૂપ આપવું એવું નિશ્ચિતપણે નક્કી કરેલ.

વિદ્યાભારતી બિનસરકારી, બિન અનુદાનિત એક શૈક્ષણિક સંગઠન છે. જે શિક્ષણના માધ્યમથી સમાજ પરિવર્તનની દિશામાં કાર્યરત છે. વિદ્યાભારતીનું મૂળભૂત કાર્ય શિક્ષણ, પ્રશિક્ષણ, ક્રિયાશોધ-સંશોધન, અને પ્રકાશનનું રહ્યું છે. આ પરિસંવાદના સમયે જ મંગલાચરણ સ્વરૂપે જે નવોદિત સંશોધકો હતા તેમને માર્ગદર્શન મળી રહે અને ખૂબ જ વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિ રાખીને પોતાના શોધપત્રો તૈયાર કરી શકે તે માટે 'શોધપત્ર લેખન નિર્દેશિકા'નું પણ પ્રકાશન કરે જેના થકી સંશોધનની સાચી દિશા લઈને ફરીથી શોધવું, કંઈક નવું મેળવવું ,કંઈક નવી દિશા આપી કાલખંડમાં ગરકાવ થઈ ગયેલ વાતને પુનઃસ્થાપિત કરવી તેમજ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને કઈ રીતે ઉજાગર કરવી તે હેતુસર એક અંતિમ લક્ષ્ય સુધીની સફર આ પરિસંવાદના માધ્યમથી થાય તે પ્રકારનો પણ એક વિચાર પ્રદાન થયો.

વિદ્યાભારતી શોધ વિભાગનો સંબંધ માત્ર પરિસંવાદ કરવાનો નથી પરંતુ તે સંદર્ભે જે શોધપત્રકો આવેલા તેની એક શોધપત્રિકા પ્રકાશિત કરવાનો પણ રહ્યો છે. જેથી નવો શોધકોને પ્રોત્સાહિત કરવા તેમજ શોધપત્રમાં દર્શાવેલ ભારતીય શિક્ષા દર્શન અને મનોવિજ્ઞાન ઐતિહાસિક પુષ્ટ ભૂમિકા તેમજ આ વિષયને અનુરૂપ પૂર્વે થયેલા અભ્યાસો અને પરિણામોને

પણ અહીંયા દર્શિત કરવામાં આવે અને તેના દ્વારા પારસ્પારિક આંતરવૈતિક સંબંધ કઈ રીતે જોડાયેલ છે તેમજ શૈક્ષિક દ્રષ્ટિએ પ્રશાસન, પ્રશાસક, અને વર્ગખંડ સુધી આ વાતને લઈ જઈએ તે રાષ્ટ્રીય શિક્ષા નીતિને અનુરૂપ આપણે જે રીતે શૈક્ષણિક વિકાસાત્મક દ્રષ્ટિ પ્રદાન કરવાની છે તેવો વિચાર આ શોધ પત્રિકામાં થઈ શકે. જે વૈજ્ઞાનિક તથ્યો પ્રાપ્ત થયેલા તે અનેકવિધ સમસ્યાઓના ઉકેલમાં મદદરૂપ બની રહે તેમ જ ભાવિ વિકાસાત્મક દ્રષ્ટી પ્રદાન કરે તેમજ આ શોધ પત્રિકા વિભિન્ન પ્રકોષ્ટ તથા શિક્ષાવિદો દ્વારા કરેલા શોધનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ પ્રકાશિત થશે આ શોધ પત્રકો કોઈ સંગોષ્ઠિના તથા વ્યક્તિગત સ્વરૂપે નવ શોધકોને માટે એક પરિકલ્પના સ્વરૂપ બની રહે તેમ જ વિદ્યાભારતી માટે પથ્થદર્શક બની રહે બની રહે અને કોઈ નવી યોજના માટે વિચારાધીન બની રહે તે માટે શોધ પત્રિકાનું પ્રકાશન એ સાર્થક બની રહ્યું છે.

આ શોધ પત્રિકા બનવા માટેના પરિશ્રમમાં જે સહયોગી સંસ્થાએ પોતાનું પ્રદાન કરેલ છે તેને ઓછું આપી શકાય નહીં.

સવિશેષ સાભાર સાથે આનંદ અને અનુભૂતિ....

આ શોધ પત્રિકાના પ્રકાશનમાં ડો. કેશુભાઈ મોરસાણિયા વિદ્યાભારતી પ્રાંત ઉપાધ્યક્ષ, શોધ વિભાગ પ્રમુખની કાર્યનિષ્ઠાનું જ પ્રતિબિંબ છે તેમજ સૌ કાર્યકર્તાને ઉમદા કાર્યના પરિણામ સ્વરૂપ છે.

શુભેચ્છાઓ સાથે ખૂબ ખૂબ અભિનંદન....



ડો. નીતિન પેથાણી, અધ્યક્ષ,
વિદ્યાભારતી, ગુજરાત પ્રદેશ.

શુભેચ્છા સંદેશ...

૨૭ જાન્યુઆરી ૨૦૨૪નાં રોજ "ભારતીય સંસ્કૃતી અને ગાય" વિષય પર યોજાયેલ આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસંવાદનાં સફળ આયોજન બદલ હું ક્રાંતિગુરુ શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા યુનિવર્સિટીનાં કુલપતિ તરીકે આનંદની લાગણી વ્યક્ત કરું છું. આ આયોજનને સફળ બનાવનાર વિદ્યાભારતી શોધ વિભાગ, ક્રાંતિગુરુ શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા યુનિવર્સિટી, કામધેનું યુનિવર્સિટી- ગાંધીનગર, શ્રીહરી તપોવન ગુરુકુળ- રામપર વેકરાનાં સર્વે આયોજકોની કામગીરીને બિરદાવું છું. આ પ્રકારના આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસંવાદ દ્વારા સંશોધનાર્થીને સંશોધન ક્ષેત્રે નવી દિશા સાંપડે છે, આજના સમયમાં ક્યારે પશ્ચિમી દેશોની સંસ્કૃતિનું આક્રમણ થાય છે ત્યારે આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિ એ વિશ્વની એક પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાની છે, વૈદિક કાળથી ભારતીય સંસ્કૃતિ એ કુદરતના તત્વો સાથે જોડાયેલી છે. કુદરતી સંપદાનું જતન કરવું, સંવર્ધન કરવું એ ભારતીય સંસ્કૃતિના ડીએનએમાં છે, ભારત દેશ પર થયેલા વિવિધ આક્રમણો તેમજ અન્ય દેશની સંસ્કૃતિના આગમનથી, તેના તત્વજ્ઞાન સાથે જોડાઈને આવેલા પરિવર્તનથી, જીવનની પદ્ધતિ બદલાઈ અને તેમાં ખેતી પણ બાકાત નથી. આજે તમામ જગ્યાએ રાસાયણિક દવાઓ અને ખાતરોના ઉપયોગથી મનુષ્યના સ્વાસ્થ્ય સાથે ચેડાં થઈ રહ્યાં છે. ત્યારે ગાયના પંચતત્વના ઉપયોગથી બનતા ખાતરથી જમીનની ઉત્પાદકતામાં વધારો થવો, સર્વત્ર જોવા મળતી શારીરિક તકલીફો જેમ કે બ્લડપ્રેશર, વિટામીનની ઉણપ વગેરેમાં ગાયના પાલન માત્રથી લાભ થાય છે. ગાય એ ભારતીય સંસ્કૃતિની ધરોહર છે, તેને ભારતમાં માતાની ઉપમા આપવામાં આવે છે, જેમ એક માતા પોતાના બાળકનું ભરણપોષણ યોગ્ય રીતે કરે, તેવી જ રીતે ગાય દ્વારા મનુષ્ય જાતિનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે, ત્યારે ભારતીયોએ પણ પોતાની સંસ્કૃતિ તરફ પુનર્ગઠિત થઈને દેશી ગાયોના સંરક્ષણ, સંવર્ધન તરફ રુચિ કેળવવી જોઈએ, ગાય આધારિત સંશોધનો પણ શોધાર્થીઓને નવી દિશા પૂરી પાડે છે. ભવિષ્યમાં પણ આ પ્રકારના પરિસંવાદ થતા રહે તેવી અભ્યર્થના સહ અભિનંદન.



(ડો. મોહન પટેલ)

કુલપતિશ્રી, કે.એસ.કે.વી. કચ્છ યુનિવર્સીટી,

શુભેચ્છા સંદેશ...

નમસ્કાર,

પશુપાલન અને કૃષિ એકબીજાના પુરક વ્યવસાય છે જે વર્ષોથી આપણા દેશના અર્થતંત્રને વેગ આપવામાં અન્ય વ્યવસાયોની જેમ જ મહત્વની ભૂમિકા ભજવી રહ્યા છે. ઐતિહાસિક સમયથી પશુપાલન વ્યવસાયે દેશના એક બહોળા વર્ગ માટે એક મહત્વના આર્થિક સ્ત્રોત તરીકે પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખી છે.

આપણો દેશ પશુધનની સંખ્યા અને કુલ દૂધઉત્પાદનમાં વિશ્વમાં સર્વોચ્ચ સ્થાન ધરાવે છે. આજે લગભગ ૨.૫ કરોડ લોકો પશુપાલન પર નિર્ભર છે. દેશના ગ્રામીણ પરિવારો અને નાના ખેડુતોની આવકમાં પશુધનનું સરેરાશ યોગદાન અનુક્રમે ૧૪% અને ૧૬% છે.

આપણો દેશ પશુઓની વિવિધ ઓલાદોથી સમૃદ્ધ છે. દેશમાં ગાયની ૫૦ જેટલી વિશ્વવિખ્યાત ઓલાદો છે. આપણી પાસે ગાયોની ત્રણ ઓલાદો (ગીર, કાંકરેજ અને ડાંગી), ભેંસોની ચાર ઓલાદો (મહેસાણી, સુરતી, જાફરાબાદી અને બન્ની), બકરીઓની પાંચ ઓલાદો (મહેસાણી, સુરતી, ગોહિલવાડી, ઝાલાવાડી અને કચ્છી), ઘેટાંની એક ઓલાદ (પાટણવાડી), મરધાંની બે ઓલાદો (અંડલેશ્વર અને બસરા), ઘોડાની એક ઓલાદ (કાઠિયાવાડી), ઊંટની બે ઓલાદો (કચ્છી અને ખરાઈ) આમ કુલ ૧૭ ભિન્ન-ભિન્ન દેશી ઓલાદો કુદરતે આપણા રાજ્યને બક્ષિસ સ્વરૂપે આપેલી છે. આપણા ગુજરાત રાજ્યમાં જોવા મળતી ગાયની 'ગીર' અને 'કાંકરેજ' નસલો સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રખ્યાત છે અને તેનો ઉપયોગ બ્રાઝીલ જેવા અન્ય દેશોમાં પણ કરવામાં આવે છે. શિક્ષણનીતિ ૨૦૨૦ અનુલક્ષીને ગો મહિમા મહોત્સવ અંતર્ગત વિદ્યાભારતી શોધ વિભાગ, ગુજરાત પ્રદેશ દ્વારા "ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ગાય" વિષય ઉપર તારીખ ૨૭-૦૧-૨૦૨૪ નાં રોજ એક દિવસીય આંતરરાષ્ટ્રીય ગો વિજ્ઞાન પરિસંવાદનું આયોજન કરવામાં આવેલ હતું. જેમાં કામધેનુ યુનિવર્સિટી ગાંધીનગર, કાંતિગુરુ શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા કચ્છ યુનિવર્સિટી-ભુજ તેમજ શ્રીહરિ તપોવન ગુરુકુળ રામપરા વેકરા સહયોગી બની, શૈક્ષણિક પરિસંવાદને સફળતા પ્રદાન કરેલ.

આપણા દેશમાં ગાયનું સાંસ્કૃતિક મહત્વ છે, તેનું 'ગૌમાતા' તરીકે પૂજન કરવામાં આવે છે. ગાય દૂધ, ઘી, માખણ, ગૌમૂત્ર, છાણ વગેરે પ્રદાન કરે છે કે જેનો ખોરાકથી લઈને પૂજા, સંશોધનો, દવાઓ અને પ્રાકૃતિક ખેતી માટે પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. નર બળદનો પણ વર્ષોથી ખેતી માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આવા જ કારણોસર ગાયને એક 'માતા' અને 'કામધેનુ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ગાય-આધારિત ખેતીને આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં પણ પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે કે જેમાં ગૌમુત્ર, છાણ અને દૂધ તથા દુધની પેદાશોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને જમીનને જંતુનાશક દવાઓથી થતું બિનજરૂરી નુકશાન અટડાવીને સ્વચ્છ પૌષ્ટિક ખેતપેદાશો લઈ શકાય છે. વૈદિક સજીવ ખેતીનું વર્ણન કૃષિ પરાશર,બૃહત સંહિતા, મનુસ્મૃતિ વગેરે વૈદિક ગ્રંથોમાં કરવામાં આવ્યું છે. મનુસ્મૃતિ, વરાહમિહિરની બૃહત-સંહિતા, અમરકોષ, કશ્યપીય-કૃષિસુક્તી તેમજ સુરપાલનો વૃક્ષયુર્વેદ જેવા ગ્રંથો કૃષિ, બાગાયત, આર્બોરીકલ્ચર અને વનસ્પતિ જૈવ-વિવિધતા વિશેની માહિતી પ્રદાન કરે છે. તેમાં ગાય આધારિત ખેતીનું સચોટ વર્ણન જોવા મળે છે. આ પરિસંવાદમાં સંશોધકોના "ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ગાય" સંબંધિત જુદા જુદા વિષયો ઉપર માનવ જીવન ને ગાય સાથે સાંકળતા વિવિધ આર્થિક, સામાજિક, આધ્યાત્મિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક પાસાઓના શોધપત્રકોના પરિણામો થકી ભારતીય

સંસ્કૃતિમાં ગાયને આપવામાંઆવેલું માતાનું સ્વરૂપ સાચા અર્થમાં પુરવાર કર્યું. આ પરિરાવાદના નિષ્કર્ષોનું વ્યવહારમાં
અમલીકરણ તેમ જ લોકસ્વાસ્થ્ય માટે વિવિધ ચિકિત્સા પદ્ધતિ ક્ષેત્રે ઉપયોગીતા રોજગાર પૂરો પાડવા સાથે સાથે અર્થતંત્રને સાનુકુળ અસર કરી શકે.

આજના આધુનિક યુગમાં પશુઓના સંવર્ધનની અત્યાધુનિક પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ ઓલાદ સુધારણામાં કરવામાં આવે છે કે જેથી પશુ દીઠ દૂધ ઉત્પાદકતા વધારી શકાય અને પશુપાલકોની આર્થીક પરિસ્થિતિ સુધારી શકાય. પશુઓમાં ભ્રુણ પ્રત્યારોપણ (Embryo Transfer), ઈન-વિટ્રો ગભાધાન (In-vitro fertilization/IVF) અને જીનોમિક સિલેક્શન (Genomic selection) જેવી પદ્ધતિઓ દ્વારા સર્વોચ્ચ કક્ષાની ઓલાદો મેળવવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવી રહ્યા છે કે જેનાથી પશુની નસલમાં સુધારો થશે અને વધારે દૂધ ઉત્પાદન મેળવી શકાશે.

કામધેનુ યુનિવર્સિટી પશુપાલકોના રોજબરોજના પ્રશ્નો તથા મૂંઝવણોનું સમયસર નિરાકરણ લાવી એમના વ્યવસાયને નફાકારક બનાવવાનો સતત પ્રયત્ન કરે છે. યુનિવર્સિટી પોતાના પશુચિકિત્સા અને પશુપાલન મહાવિદ્યાલયો અને રાજ્યમાં અલગ-અલગ સ્થળે સ્થપાયેલ સંશોધન કેન્દ્રો પર પશુઓ પર વિવિધ પ્રકારના સંશોધન હાથ ધરી તેમની નસલ સુધારવા માટે, સ્વાસ્થ્ય માટે ઉત્કૃષ્ટ સેવાઓ મળે અને રાજ્યના પશુધનની સારસંભાળ માટે જરૂરી માનવબળ મળી રહે તે માટે કટિબદ્ધ છે. યુનિવર્સિટી દ્વારા સંશોધન થકી દેશના પશુપાલકો, ખેડૂતો, વિદ્યાર્થીઓ તથા વૈજ્ઞાનિક વર્ગ માટે વિવિધ પ્રકારની ભલામણો કરવામાં આવે છે.

કામધેનુ યુનિવર્સિટી અને 'વિદ્યાભારતી' સાથે મળીને પશુઓના સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક મહત્વને ધ્યાને લઈને વિવિધ પ્રકારના કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવાનો ઉમદા હેતુ રાખે છે. આજે એક સરળ અને સહજ માધ્યમ સ્વરૂપે વિચારધારા તથા વૈજ્ઞાનિક તારણો પશુપાલકો અને સામાન્ય નાગરિક સુધી પહોંચી શકે તેવા ઉમદા હેતુથી 'વિદ્યાભારતી' દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ આ સંશોધન પત્રિકા માટે હું 'વિદ્યાભારતી' સંસ્થા, સંસ્થાની સમગ્ર ટીમ અને સંશોધન કરનાર વૈજ્ઞાનિકોને શુભેચ્ણ પાઠવતા આનંદ અનુભવી રહ્યો છું. આ સંશોધન પત્રિકા તેઓની કાર્યનિષ્ઠા અને સમાજસેવાની ભાવનાનું પ્રતિબિંબ છે અને મને વિશ્વાસ છે કે આ પ્રકારની સંશોધન પત્રિકાઓ પશુઓનો સાંસ્કૃતિક વારસો જાળવવામાં તથા પશુપાલકની આવક વધારવામાં મહત્વનો ફાળો પ્રદાન કરશે.

શુભેચ્છાઓ સાથે ખૂબ ખૂબ અભિનંદન... જય ભારત. જય જય ગરવી ગુજરાત...



(ડો. એન. એચ. કેલાવાલા)
કુલપતિશ્રી, શ્રી કામધેનુ યુનિવર્સીટી, ગાંધીનગર

सम्पादकीय

नमस्कार |

"गौविज्ञान" विषय को ले कर अन्तर्राष्ट्रीय परिसंवाद आज के परिप्रेक्ष्य में एक अनूठी घटना है | आज विश्व तकनिकी के क्षेत्र में बहोत आगे बढ़ रहा है | चारों और नवीनतम तकनीकों और अविष्कारों के ऊपर परिसंवाद आयोजित किये जाते हैं, किन्तु गौविज्ञान यह विषय तो जैसे दकियानूसी विषय हो ऐसे कोई कोई स्थान पर ही इस विषय पर चर्चा हो रही है | गाय आज भी विश्व में भारत की पहचान बनी हुई है, तथापि जब भी इस विषय पर चर्चा – विमर्श की बात आती है तो लोगों के भंवे तन जाते हैं |

वेदकाल से भारत में गाय को पूज्य मन गया है | उस में ३३ कोटि देवताओं के निवास की बात को हर युग में स्वीकार किया गया है | उस की पवित्रता की तो सहस्रशः कहानियां है ही, किन्तु उस के पञ्च गव्य के वैज्ञानिकता की भी पुष्टि करते ग्रंथों की संख्या भी सहस्राधिक है | ऐसे में जब आज के युग में सर्वत्र पश्चिम के विज्ञान की बोलबाला है, तब गाय आज भी कितनी प्रासंगिक है यह नई पीढ़ी को दिखाना हमारा कर्तव्य है | 'गावो विश्वस्य मातरः' यह विधान काल्पनिक नहीं है | सही में वह विश्व की माता हो सके ऐसी उस की पवित्रता है | गाय का संशोधन प्रकृति के सन्दर्भ में, सामाजिक सन्दर्भ में, अर्थशास्त्र के सन्दर्भ में, आरोग्य के सन्दर्भ में, शिक्षा के सन्दर्भ में, भौतिक विज्ञान के सन्दर्भ में और औरा विज्ञान के सम्बन्ध में ऐसे कई क्षेत्रों में हो यह समय की आवश्यकता है |

NEP – 2020 भी भारतीय ज्ञान संपदा के विषय को नई पीढ़ी के सम्मुख रखने का समर्थन करती है | गाय हमारी ज्ञान संपदा का भी एक आयाम है यह समझकर उस पर भी विद्वानों का विमर्श हो इस दृष्टि से विद्याभारती, गुजरात के शोध विभाग द्वारा एक "आंतर्राष्ट्रीय परिसंवाद" का विचार किया गया | इस पवित्र कार्य में गुजरात की गाय के नाम से प्रसिद्ध "कामधेनु विश्वविद्यालय" का और स्थानिक कच्छ प्रदेश के "श्री श्यामजी कृष्ण वर्मा कच्छ विश्वविद्यालय" का सहयोग प्राप्त हुआ | कच्छ जिले में गाय के क्षेत्र में बहोत काम हो रहा है | गाय आधारित प्राकृतिक कृषि पर भी अच्छा काम हो रहा है | ऐसे में ऐसे स्थान पर यह परिसंवाद किया जाय जहाँ गाय की औरा विद्यमान हो ऐसा विचार कर के रामपर(वेकरा) गाँव स्थित "श्री तपोवन गुरुकुल" का चयन किया गया | और सद्भाग्य से उसी समय इस गुरुकुल में महा 'गौयाग' का भी आयोजन हो रहा था | इसी को उपलक्ष्य मानकर दि. २७/०१/२०२४, शनिवार को परिसंवाद निश्चित किया गया |

इस गौ परिसंवाद में विदेश से दो प्रतिभागियों का पंजीकरण हुआ, अन्य राज्यों से १० पंजीकरण हुए और गुजरात से अध्यापकों, गौसंशोधकों, गौशाला के संचालकों, शिक्षकों और संशोधक छात्रों को मिलाकर २५० से भी ज्यादा पंजीकरण हुए । बीज वक्तव्य और समापन वक्तव्य गाय के अनुभूत संशोधकों द्वारा दिए गए तथा गौविज्ञान के कुछ प्रत्यक्ष प्रयोगों का भी निदर्शन किया गया।विशिष्ट भाग्य यह रहा कि केंद्र के ड़ेरी और पशुपालन मंत्री का उद्घाटन भाषण भी परिसंवाद को प्राप्त हुआ ।कुल मिलाकर १५० से ज्यादा संशोधन पत्र प्रस्तुत किये गए । इन सब पत्रों में से संपादको द्वारा पसंद किये गए पत्रों का प्रकाशन इस संशोधन जर्नल के माध्यम से किया गया है ।

आशा है कि यह परिसंवाद और उस की फलश्रुतिरूप यह संशोधन पुष्प भविष्य में गाय के विषय में संशोधन की नयी दिशा खोलने वाला बनेगा और चारों सहयोगी संस्थाओं का पुरुषार्थ सफल होगा |

इति शम |

(डॉ. मेहुल शाह)

Index

Research Review - The Acedemic Research Issue **ISSN : 2321- 4708**
The Refereed & Peer-Reviewed International Journal **June – 2024 ISSUE – 137**

Sr. No	Title and Author	Page No
1	**Contribution of cow's milk in dairy industries in development of Indian economy - Dr.Nameeta Asthana Saxena**	001
2	The Myth of the Cow in the Avesta Mythology - **Rinkoo S Modiani**	010
3	COW IN LITERATURE, **ChudasamaVishwajitPradyumansinh**	015
4	Nutritional importance of cow milk for human mankind and effect of cattle feed on composition of milk. - **DR. Shashikala.J.Maheshwari**	023
5	**Quality Control aspects of *Goghrita* in Ancient and Modern era – A Review - Dr. Riddhi D Kanakhara, Dr. Hitesh Jani**	038
6	**Role of cow milk processed medicated granules in ayurvedic antenatal care – A pilot study - Dr.Karishma Narvani**	044
7	**Current therapy by cow's product in specific disease.** Lonia Bharatlal Anil, Prajapati Nikhil Jagdish,	048
8	**Shodash Samsakar W.S.R. of Suvarna Prashana – Clinical Observational Study - Dr.Shobhna Dabhi[1], Dr. Karishma Narvani[2], Dr. Hitesh Jani[3]**	057
9	**Genetic Improvement of Kankrej Cattle (Bosindicus):Status vis-à-vis strategies -** Rathod B Sand Panchasara H H	062
10	**Bharatiya Indigenous Cow based Economy – A case study** Manisha Shah, Kalpana Hinsu, Dr Yatri Jani	069
11	Rita Subramaniam - Gau and Solah Sanskar	072
12	**Role of cow milk processed medicated granules in ayurvedic antenatal care - A pilot study - Ms. Drx. Foram Ahir**	078
13	Exploring the Therapeutic potential of Panchagavya - Velani Priti Premji	081
14	**The Indian Cow Model and Economic Development of Rural India** **SHIDA SHANTI LAKHABHAI**	089
15	**PRECLINICAL EVALUATION OF AN AYURVEDIC PREPARATION, PRAMEHARI ARK IN TYPE-2 DIABETIC NEPHROPATHY** **Dr. Riddhi Shukla,Dr. Navin Sheth, Dr. Hitesh Jani**	098
16	**A proposal for cow based curriculum in current Education System** **Memon Rizwan Abdul Rahim Sota Mohamad Usman Amad**	099
17	ગાય સમગ્ર જીવસૃષ્ટિની જીવાદોરી - **Gusai Doliben Himmatpuri Nazar Savitriben Devji**	106
18	કોલેજ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે ગૌ મહીમાં જાગૃતિ કાર્યક્રમની રચના - **Dr. Dinesh R. Patel**	129
19	***ગાય આધારિત લઘુ ઉદ્યોગો અને સ્વાવલંબન* -Rathod Dhruvi Mahendrabhai**	136
20	ભારતીય શાસ્ત્રોમાં ગાય - બારમેડા દિપાલી હસમુખભાઈ	144
21	ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગ - ગોસ્વામી જલ્પા રેવાગીરી (M.ED)	149
22	ગાય અને જનજીવન - યુવરાજસિંહ રાજેન્દ્રસિંહ પરમાર	161
23	**भारतीय संस्कृति और गाय - Makwana Dhvani Vinodkumar**	167
24	ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક કૃષિ - ડો.અર્પિતાબેન જી.પટેલ	171
25	ગાય અને ગૌશાળા'-પુસ્તકની વિવેચનાત્મક સમીક્ષા - ડો હિતેશ ડી કગથરા(આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર)	182

26	ગાયના ઉછેર સંવર્ધન થકી મનુષ્યજાતિને થતા લાભો. - પ્રોફે. જ્યોતિ કે. પટેલ	188
27	પ્રાકૃતિક ખેતી : ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતીના સિદ્ધાંતો (1) SandipS.Jani, (2) Dr.RiteshTandel, (3) Dr.Niraj Pandya, (4) Dr.DineshKundariya, (5) Dr.BhaveshDodiya	193
28	ગાયના ઉછેર સંવર્ધન થકી માનવજાતિને થતા લાભા લાભ. - પ્રોફે. દમુબેન સી. ચૌધરી	197
29	ગાય આધારિત ખેતી એટલે શું? (1) પ્રો. રમેશ એલ.દેશમુખ, (2) પ્રોફે.ગોવિંદ જે. ખેર	202
30	ગાય આધારિત ઉદ્યોગો - Vaibhavi H.Chudasama	206
31	**गाय आधारित चिकित्सा - Dr Kiran v Jivani**	213
32	ગાય આધારિત વિજ્ઞાનની વર્તમાન સમયમાં જરૂરિયાત - ડો.જયદેવસિંહ બી. રાયજાદા	219
33	આંતરરાષ્ટ્રીય ગૌ પરિસંવાદ - પ્રા. મીતા એમ. યાદવ	223
34	વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણથી ગાયમાં પાચનતંત્ર અને દૂધ બનવાની પ્રક્રિયા રાઠોડ કેવલ રાજેશભાઈ	231
35	ગાય આધારિત કુટીર/ગૃહઉદ્યોગ - મહેશ્વરી નિકિતા મોહનભાઈ	237
36	માનવજીવનમાં ગાયની ઉપયોગિતા - મુકેશકુમાર સંપતલાલ પટેલ	243
37	સંસ્કૃત પંચ મહાકાવ્યોમાં ગાય - પ્રો.ડૉ નવઘણસિંહ બી. વાઘેલા	252
38	સંપૂર્ણ સુખ અને સમૃદ્ધિનો આધાર–ગાય - Chetna Mahendrasinh Tank	257
39	ભારતીય શાસ્ત્રોમાં ગાય - ખેતાણી રાજેશ પરસોતમભાઈ	280
40	ભારતીય શાસ્ત્રોમાં ગાય - પ્રો.બાબુભાઈ.ટી. કાઠિયા	291
41	ગાય આધારિત ચિકિત્સા - પુજારા ચાંદની કમલેશભાઈ	298
42	કાલિદાસે રચેલ રઘુવંશમાં ગાય - પ્રો. ડૉ. રાકેશ એન. જોષી	307
43	भारतीय संस्कृति और गाय - જેપાળ ઉમેશ જખુભાઈ	311
44	ભારતીયગાય અને વિદેશી ગાય : એક તુલનાત્મક અધ્યયન - ડૉ. ઋતા પરમાર	317
45	પશુપાલન અને ડેરીવિજ્ઞાન"ના પાઠયપુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ ગૌમૂલ્યો - Titixa Thacker	322
46	ગાય આધારિત અર્થવ્યવસ્થા - ડૉ. રણજીતભાઈ ગમનભાઈ ગામીત	335
47	ગાય આધારિત અર્થવ્યવસ્થા - ડો.ભાવનાઆર.કેશવાલા	340
48	ગાય આધારિત ગૃહઉદ્યોગો - દવે મેઘ અરુણકુમાર	345
49	ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતી અને ચિકિત્સા - પ્રા. સુહાગિની પી. ગરાસિયા	365
50	પંચગવ્ય વડે ચિકિત્સા - એક અભ્યાસ - Vyas Nidhi Yogeshbhai	369
51	ભારતીય બળદનું ખેતીમાં મહત્વ - Mr.MadhuG. Bhadaraka	379
52	યજુર્વેદના કથાનકમાં ગાય મહિમાનું મહિમાગાન - Dr. Dinesh Patel	396
53	ભારતીય સંસ્કૃતિ અનેગાય" વિવિધ ધર્મોમાં ગાય - Kumbhar Husen Isha	401
54	ગાય ગ્રામ અને ગોરી છે ભારતની જીવાદોરી સુ શ્રી હંસા રબારી - શ્રીમતી ગંગાબા રાઠોડ	413

55	મહાભારતમાં ગૌમહિમા - ૧) ડૉ. મેહુલ બી. શાહ ૨) ડૉ. અનિલ એચ. ગોર	416
56	ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગાયનો મહિમા - ડો મિહિર એમ વોરા - ડો અર્ણવ કે અંજારિયા	421
57	હિન્દુ સનાતન પરંપરાના સોળ સંસ્કારોમાં ગોમાતાની અગત્યતા અને મહત્વ વૈદ્ય મનજીતભાઈ બારોટ અને નિતિનભાઈ હિરાણી,	425
58	ભારતીય શાસ્ત્રોમાં ગાયનો મહિમા - ડો. કૈલાશ નાંઢા	431
59	ભારતીય ગાયની વિશેષતા - વાલીબેન એન. રબારી	436
60	ગાયનું મહત્વઃ રઘુવંશ સંદર્ભે. - પ્રા. ડૉ કીર્તિદા બંસીલાલ વ્યાસ	422
61	ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગાય નું મહત્વ - Danicha Nisha Palubhai and Abada Jasminbanu Ishakbhai	445
62	પવિત્ર ગાયનો ગ્રંથોમાં મહિમા. - મોનાલી જયસિંહ પરમાર	452
63	ગાય અને જનજીવન - ડૉ. ગાયત્રી સુરેશચન્દ્ર શાહ	461
64	गाय आधारित चिकित्सा - Meta Radhaben R. Dudiya Riya P.	466
65	गौ कृपा कृषिः भारतीय कृषि को पुनः जीवित करने का ऐक स्वास्थ्य दृष्टिकोण श्री गोपालभाई सुतरिया	473
66	गाय आधारित चिकित्सा 1) प्राध्यापक:- महेंद्रकुमार सीजु 2) प्राध्यापक:- डॉ. भरत मोढपटेल	477
67	गौ कृपा कृषिः भारतीय कृषि को पुनः जीवित करने का ऐक स्वास्थ्य दृष्टिकोण डो.नितिनभाईहिराणी	480
68	हिन्दी साहित्य में गाय - कु॰ हेमांशी आर चौहाण एवं द्रष्टि जे मोता	484
69	"गंगावासी गोमुत्रकी डेरी: के माध्यम से वर्तमान समस्याओका निवारण: नया प्रयोग श्री देवाराम पुरोहित	487
70	भारतीय गौवंश का महत्व एवं श्रेष्ठता - डो.नितिनभाई हिराणी	490
71	आधुनिक युग में भी गाय ही जीवनाधार : एक अवलोकन - लतिका चावड़ा	496
72	वंश-गोवंश-रघुवंश - डॉ. प्रतीक्षा भट्ट	502
73	भारतीय वैद, जीवन तथा अर्थव्यवस्था में गाय - डॉ सुशील घनशाम धर्माणी	505
74	भारतीय संस्कृति एवं गौमाता - वर्षा बी जोषी	512
75	हिन्दी काव्य में गाय का चित्रण - डॉ. विम्मी सदारंगाणी	516
76	गौ आधारित शिक्षा व्यवस्था Divya Mavjibhai Mata - Arti Amarshibhai Solanki	533
77	भारतीय संस्कृति एवं गाय - जोषी जितेनकुमार वसन्तभाइ	541
78	ऋग्वेद के प्रथम मण्डल के कथानक में गौ महिमा का महिमागान - साखरा राम पालुभाई	544
79	ગાય અને અભ્યાસક્રમ - પરમાર સવિતા દેવજીભાઈ	550

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Dr.Nameeta Asthana Saxena

Vidyabhartishoudhvibhag , Gujarat-KSKV University-Bhuj.

Contribution of cow's milk in dairy industries in development of Indian economy

Abstract:

India, with its rich agricultural heritage, has a large, diverse and thriving dairy industry that has played a crucial role in the country's economic development. It has the highest level of milk production and consumption of all countries. Among the various dairy products, cow's milk stands out as a cornerstone of this industry, serving as a source of livelihood for millions, fostering economic growth, and providing nutritional sustenance to a diverse population.

It is the single largest agricultural commodity contributing 5% of the national economy, witnessing 6.4% (CAGR) (compound annual growth rate) in the past 5 years, which is not only a source of livelihood for millions of farmers but also a key contributor to the overall GDP.

As the dairy industry continues to evolve, addressing challenges and embracing sustainable practices will be essential for long-term growth, the future prospects of the dairy industry in India are promising, provided there is continued emphasis on research, development, and capacity building.

This paper aims to explore the multifaceted contributions of cow's milk to the Indian economy, considering its economic, social, and nutritional aspects. From providing livelihoods to millions of farmers to meeting the nutritional needs of the population, cow's milk has become an indispensable component of India's economic landscape.

Introduction

Cow's milk has been a cornerstone of the Indian dairy industry, playing a pivotal role in shaping the socio-economic landscape of the country. The journey from traditional practices to the White Revolution and the subsequent growth of the cooperative model has transformed India into a global leader in milk production.

As of 2020, approximately 4.2% of India's GDP was due to dairy production while in 2019, the Indian dairy sector was reported to be growing at 4.9% yearly, which has played a significant role in the upliftment of India's economy.

Historical Perspective of Indian Dairy Industry

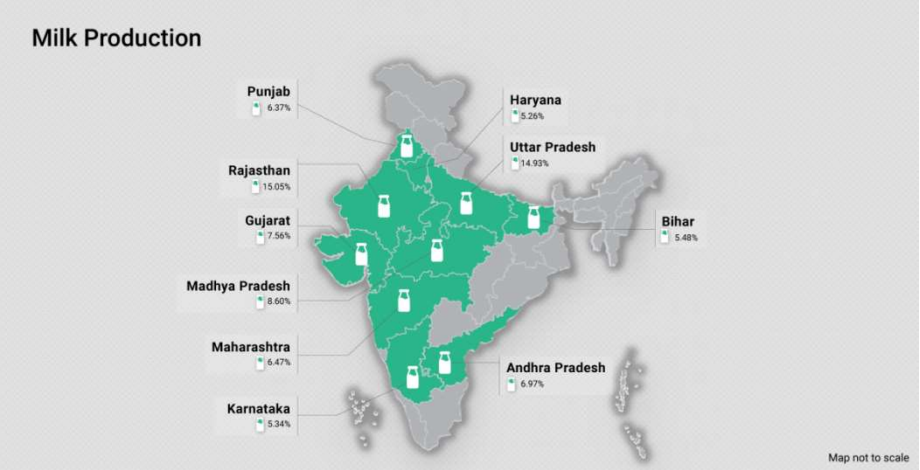
The tradition of dairy farming and milk consumption has deep roots in Indian history. Cows, revered as sacred animals in Hindu culture, have been integral to Indian agrarian practices for centuries. The ancient texts, including the Vedas, highlight the significance of cow'smilk and their products in daily life. However, it is in the post-independence era that the dairy industry underwent a significant transformation, largely attributed to the White Revolution in 1970s initiated by Dr. Verghese Kurian. The White Revolution, also known as Operation Flood, aimed to make India self-sufficient in milk production. Dr. Varghese Kurian marked a turning point in India's dairy

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

sector, introducing modern techniques and technologies that significantly increased milk production. Dr. Kurian's efforts led to the establishment of the National Dairy Development Board (NDDB) and the creation of the cooperative model, empowering millions of farmers and revolutionizing the dairy sector.

Over time, this cultural reverence for cows evolved into a thriving dairy industry that has become a linchpin of the country's economy.

Production and Consumption Trends of dairy industry in India 2023



Cow's milk production in India has seen a remarkable increase over the years, making the country one of the largest milk producers globally; contributing 24% of global milk production in the year 2021-22. The milk production of India has registered 61% increase during the last eight years i.e., during the year 2013-14 and 2021-22 and increased to 221.1 MmTonnes in the year 2021-22.

About eight crore rural families across India are engaged in dairy production and the rural market consumes over half of the total milk produced. The size of dairy industry in India reached INR 16,792.1 Billion in 2023. Looking forward, IMARC Group expects the market to reach INR 49,953.5 Billion by 2032, exhibiting a growth rate (CAGR) of 13% during 2024-2032.The diverse agro-climatic conditions in different regions of India have facilitated the growth of dairy farming, with a wide variety of cow breeds contributing to the overall production.

The per capita consumption of milk in India has also risen steadily, reflecting the integral role of milk in the Indian diet. Cow's milk, being a rich source of essential nutrients, has become a dietary staple for people across diverse socio-economic background.

Contributions of Dairy Industry

1. Employment Generation

The dairy industry, fueled by the production of cow's milk, is a significant generator of employment in both rural and urban areas. From farmers and herders to workers in processing units, transportation, and distribution networks, the dairy sector provides diverse employment opportunities. This inclusive employment model has a positive impact on poverty alleviation and

socio-economic development, particularly in regions where alternative employment options may be limited.

The employment opportunities created by the dairy industry extend beyond primary production. Processing units for milk and dairy products, such as cheese, butter, and yogurt, contribute to the growth of the secondary sector. Skilled and unskilled workers find employment in these processing units, adding value to raw milk and diversifying the range of products available in the market.

Furthermore, the expansion of the dairy supply chain has led to the development of ancillary industries, such as packaging, logistics, and marketing. These interconnected activities create a ripple effect, generating employment opportunities in both upstream and downstream segments of the dairy sector.

2. Economic Impact On Rural Livelihoods and Rural Infrastructure

One of the primary contributions of cow's milk to the Indian economy is its role in providing sustainable livelihoods in rural areas. The majority of dairy farming in India is carried out in villages, where small-scale farmers rely on cow rearing as a primary source of income. This decentralized model of dairy farming not only promotes rural employment but also empowers local communities.

Moreover, the dairy sector has provided a reliable source of income throughout the year, mitigating the seasonal nature of agricultural activities. This has proven to be particularly beneficial for farmers who rely on rain-fed agriculture and face uncertainties associated with crop yields. The sale of cow's milk allows them to diversify their revenue streams and provides a buffer against the uncertainties associated with traditional agriculture, such as crop failures and fluctuating market prices. As a result, rural households engaged in dairy farming experience increased financial stability and improved standards of living.

Increased income from dairy farming has led to improved living standards in rural areas, with farmers investing in education, healthcare, and other essential amenities.

Annually, 8.4 million farmers depend upon the dairy sector for their livelihoods, out of which 71% are women, according to Agricultural Skill Council of India. Furthermore, in a year, crop production employs the rural workforce for 90-120 days, but dairy provides alternative employment opportunities throughout the year.

The dairy industry also supports the development of rural infrastructure, such as roads and electricity. Allocating Rs/15000 crore towards the Animal Husbandry Infrastructure Development Fund, which aims to facilitate private investments in dairy processing, value addition, and cattle feed infrastructure, is expected to have a twofold effect, as per Mr. K Rathnam Milky Mist CEO. Firstly, it will promote the growth of local manufacturing and consumption of domestically produced goods. Secondly, it will accelerate India's journey towards self-sufficiency.

3. Contribution to Agricultural Practices

Beyond its direct economic impact, cow's milk has indirect benefits on agricultural practices. The integration of dairy farming with agriculture, known as integrated farming systems, has gained prominence in India. This holistic approach involves combining crop cultivation with animal husbandry, where cow dung serves as a valuable source of organic manure. The nutrient-rich organic matter from cow dung enhances soil fertility, leading to increased crop yields and improved overall agricultural productivity.

Moreover, the practice of using cow dung for biogas production has gained traction in rural areas. Biogas plants, which convert cow dung into clean energy, not only address the energy needs of rural households but also contribute to environmental sustainability by reducing dependence on non-renewable energy sources.

Consequently, the interdependence between dairy farming and agriculture creates a symbiotic relationship that promotes sustainable and eco-friendly practices, aligning with the larger goals of the Indian government's initiatives related to climate resilience and environmental conservation.

4. Women Empowerment

The Dairy sector has played a pivotal role in empowering women in rural areas. Women are actively involved in various aspects of dairy farming, from milking cows to managing small-scale dairy enterprises. This has not only enhanced their economic status but also contributed to their social empowerment.

5. Contribution to GDP and Economic Growth

The dairy industry, fueled by the production of cow's milk, has made substantial contributions to India's Gross Domestic Product (GDP). The economic significance of the dairy sector is evident in its contribution to both agriculture and manufacturing segments. From on-farm activities such as milk production to off-farm activities like processing, packaging, and distribution, the entire dairy value chain has become a vital component of the Indian economy. The income generated from the sale of cow's milk has a cascading effect on these stakeholders, contributing to economic development at multiple levels.

The economic impact extends beyond the primary dairy sector, influencing related industries such as animal feed production, veterinary services, and equipment manufacturing. Additionally, the demand for dairy products has created opportunities for entrepreneurship, with many individuals venturing into value-added dairy processing.

The dairy industry, with cow's milk as a major component, makes a substantial contribution to India's Gross Domestic Product (GDP). The economic value generated by milk production, processing, and distribution adds to the overall economic development of the country.

6. Export Potential and Foreign Exchange Earnings

India's success in becoming a leading milk-producing nation has positioned it as a potential exporter of dairy products. Cow's milk and its derivatives, including ghee, butter, and powdered

milk, have garnered international attention. The export of dairy products not only contributes to foreign exchange earnings but also enhances India's global standing in the dairy market.

While there are challenges related to quality standards and infrastructure, the government and private sector initiatives are focused on overcoming these hurdles. The growth in dairy exports reflects the competitiveness of Indian dairy products in the global market and presents an avenue for further economic expansion.

7. International Trade and Economic Growth

India's dairy industry, buoyed by the production and export of cow's milk and dairy products, has become a significant player in the global market. The country's self-sufficiency in milk production has allowed it to not only meet domestic demand but also emerge as a key exporter of dairy products to various countries.

The export of cow's milk and its derivatives contributes substantially to foreign exchange earnings, thereby bolstering the national economy. The demand for Indian dairy products, known for their quality and diversity, has led to increased participation in international trade, fostering economic growth and strengthening India's position in the global dairy market.

8. Nutritional Security and Public Health

Beyond its economic contributions, cow's milk plays a vital role in ensuring nutritional security and public health in India. As a rich source of essential nutrients, including protein, calcium, and vitamins, milk is a fundamental component of the Indian diet. The widespread availability and affordability of cow's milk contribute to improved nutrition and overall well-being, particularly in a country where malnutrition remains a significant challenge.

The availability of fortified dairy products has further enhanced their nutritional value. Fortification initiatives, supported by government policies, aim to address specific nutritional deficiencies and improve the overall health of the population. The dairy industry's commitment to producing safe and nutritious products aligns with broader public health goals and promoting overall health is crucial for the well-being of the nation.

Challenges and Future Prospects

While the contributions of cow's milk to the Indian economy are substantial, the dairy industry faces several challenges that need to be addressed for sustained growth and development.

1. Productivity and Quality: Enhancing the productivity of dairy animals and ensuring the quality of milk are ongoing challenges. Investments in research and development, adoption of advanced breeding techniques, and implementation of best practices are essential to overcome these challenges.

2. Climate Change: Additionally, climate change poses a threat to the availability and quality of fodder, affecting the overall well-being of dairy animals. Sustainable practices and climate-resilient strategies are essential to mitigate the impact of environmental changes on dairy farming.

3. Infrastructure Development: The dairy sector requires robust infrastructure for milk procurement, processing, and distribution. Investing in cold chain logistics, storage facilities, and processing units will improve efficiency, reduce wastage, and ensure the availability of quality dairy products.

4. Market Access and Pricing: Improving market access for farmers and ensuring fair pricing for their produce are critical issues. Strengthening the cooperative model, promoting transparent market mechanisms, and addressing the concerns of small-scale farmers are necessary for a balanced and inclusive dairy sector.

5. Environmental Sustainability: Sustainable practices in dairy farming, including waste management, water conservation, and reduction of greenhouse gas emissions, are becoming increasingly important. Balancing the economic benefits of the dairy industry with environmental considerations is crucial for long-term sustainability.

6. Technology Adoption: Embracing technological innovations, such as precision farming, IoT (Internet of Things) applications, and data analytics, can enhance efficiency and productivity in the dairy sector. Encouraging the adoption of modern farming practices will contribute to the industry's competitiveness on a global scale.

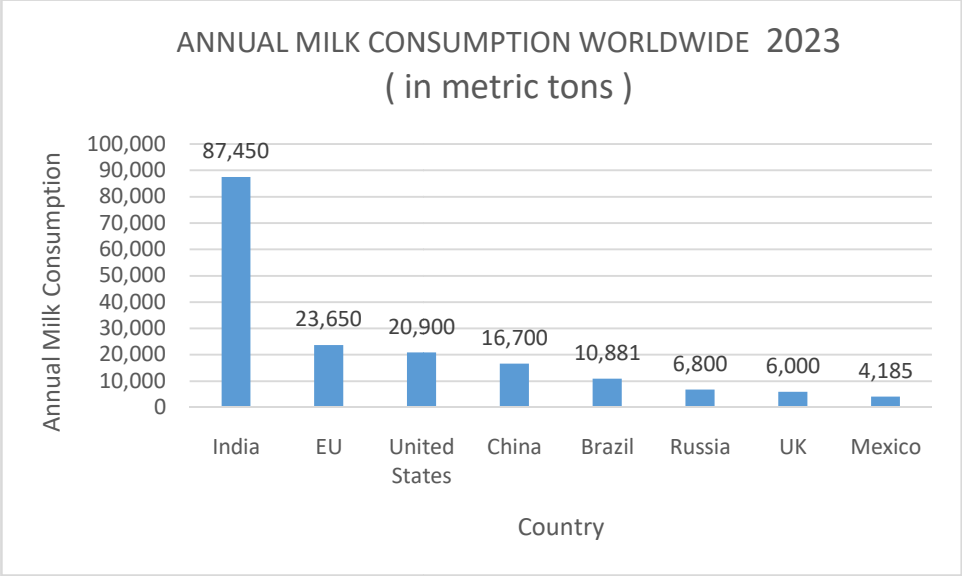
Annual consumption of fluid cow milk worldwide in 2023 (in 1,000 metric tons)

ANNUAL CONSUMPTION OF FLUID COW MILK WORLDWIDE IN 2023 (IN 1,000 METRIC TONS)	
COUNTRY	ANNUAL MILK CONSUMPTION
India	87,450
EU	23,650
United States	20,900
China	16,700
Brazil	10,881
Russia	6,800
UK	6,000
Mexico	4,185

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024



The above graph shows that though Indian dairy industries may be facing many challenges, but India still is a major country to consume milk and hence the need for dairy industries still remains with the increasing demand for milk.

A question arises, is cow milk better or buffalo? This could be one of the challenges that could affect the demand and supply of cow's milk.

According to a report of 29th June 2023, Cow milk is considered healthier than buffalo milk due to its balanced nutritional composition. It contains a well-balanced ratio of protein, fat, and carbohydrates. Cow milk has a lower fat content compared to buffalo milk, making it a healthier option for individuals concerned about their fat intake.



Cooperative Dairy Movements

The cooperative model, exemplified by the success of the Amul cooperative in Gujarat, has been instrumental in transforming the dairy landscape in India. Cooperative dairy movements empower farmers by providing them with a collective platform to market their milk, negotiate fair prices, and access essential resources such as veterinary care and fodder. These cooperatives have played a pivotal role in ensuring that the benefits of the dairy industry are distributed equitably among farmers.The cooperative model has empowered farmers to actively participate in decision-making processes, ensuring fair returns for their efforts

The success of the Amul model has inspired the replication of similar cooperatives across the country, fostering a sense of community and solidarity among farmers. This cooperative structure

not only enhances the bargaining power of farmers but also enables them to share knowledge and best practices, contributing to overall efficiency and sustainability in the dairy sector.

Is milk business profitable in India?

On an average, a dairy farmer in India can earn up to Rs 1.5 lakhs per month from 10 cows. Daily profit per cow can be around Rs 770 after accounting for cattle feed costs, which average about Rs 130 per day. (17th sept 2023, zeenews.India)

India's milk production has been trending upwards for a decade. FAS New Delhi (Post) foresees this growth continuing in the near- to medium-term.

K Rathnam, the CEO of Milky Mist, a well-known expert of dairy industry states that India's dairy industry has significant export potential. "Export of dairy products recorded a growth of 19% as its export rose to $471 Mmt in FY2022-23 till now (April-December 2022) from $395 Mmt in April-December 2021 of the last fiscal year.".

Government Initiatives and Policy Support

"The dairy sector comprising of cow's milk in abundance plays a vital role in achieving the Sustainable Development Goals (SDGs), especially SDG 1- No poverty, SDG 3- Good health, SDG 5- Gender Equality, SDG 8- Good jobs and economic growth and SDG 10- Reduced inequalities, and it helps in improving lives and transforming the economy. says Dr. K Rathnam.
The Indian government has recognized the pivotal role of the dairy sector, including cow's milk production, in the country's economic development. Various policy initiatives and support measures have been implemented to promote the growth of the dairy industry, enhance productivity, and ensure the welfare of farmers.

1. National Dairy Plan (NDP): Launched by the Government of India with the support of the World Bank, the NDP aims to increase milk production, improve milk quality, and enhance the livelihoods of dairy farmers. This comprehensive plan includes interventions such as genetic improvement of cattle, strengthening of dairy cooperatives, and development of infrastructure for milk procurement and processing.
2. Operation Flood: Initiated in the 1970s, Operation Flood was one of the world's largest dairy development programs. It focused on creating a nationwide milk grid, linking milk producers with consumers through cooperatives. The success of Operation Flood not only transformed India from a milk-deficient nation to the world's largest milk producer but also laid the foundation for the cooperative dairy movement in the country.
3. Pradhan MantriKisanSammanNidhi (PM-KISAN): This scheme provides direct income support to farmers, including those engaged in dairy farming. Under PM-KISAN, eligible farmers receive financial assistance, which serves as a crucial lifeline for small and marginal farmers dependent on cow's milk production.
4. RashtriyaGokul Mission: Launched to conserve and develop indigenous cattle breeds, the RashtriyaGokul Mission aims to enhance milk productivity and improve the genetic stock of cows. By promoting sustainable and scientific breeding practices, the mission contributes to the overall growth and efficiency of the dairy sector.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Conclusion:

The dairy industry in India has witnessed significant technological advancements and innovations, driven by the need for efficiency, quality, and sustainability. From automated milking systems to modern processing techniques, technology has played a pivotal role in enhancing productivity and product quality. Innovations in packaging, cold chain management, and dairy product development have expanded the market reach and consumer base. The adoption of best practices in animal husbandry and sustainable farming methods has not only improved yields but also addressed environmental concerns associated with dairy farming.

In conclusion, the contributions of cow's milk to the development of the Indian economy are multifaceted, encompassing rural development, employment generation, poverty alleviation, and nutritional security. The economic impact extends beyond the farm gate, influencing related industries, export potential, and foreign exchange earnings.

As the country continues to address challenges and capitalize on opportunities, the dairy sector is poised to play an even more significant role in shaping the future of India's economy. The symbiotic relationship between dairy farming and economic development exemplifies the potential for sustainable and inclusive growth in a country with a rich agricultural heritage.

Leveraging technology for precision farming, improving breeding techniques, and investing in skill development will contribute to the sector's resilience and competitiveness. Government support, private sector investment, and community participation are crucial components of a holistic approach to further enhance the contribution of cow's milk to the development of the Indian economy

The dairy sector's success story serves as a testament to the transformative power of agriculture and rural development in driving economic progress.

Source:

https://www.imarcgroup.com › dairy-industry-in-India
https://www.fao.org
https://www.wisfarmer.com
https://www.zeenews.India.com
https://www.feedstuffs.com › agribusiness-news › econo...
https://www.oecd-ilibrary.org ›
https://www.statista.com ›
https://www.ndtv.com>health ›
https://www.extoday.com ›
https://pib.gov.in › PressReleseDetailm
https://en.wikipedia.orgdairy-in-india

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Rinkoo S Modiani
Asst Prof
TCAS
English

The Myth of the Cow in the Avesta Mythology

Mythology represents the cultural background, beliefs, and thoughts of different nations. The relationship between humans and animals, as well as humans and gods, has been of great importance in various myths and legends. Many nations attach great value to religious sanctity. The people of India worship Gaura as God, and at many other places worshipped and respectd as valuable creature;. This article is devoted to investigating the position and place of the cow in Avesta mythology..,

KEYWORDS
Myth, cow, religion, mythology, folklore, India,
https://www.merriam-webster.com/dictionary/mytha usually traditional story of ostensibly historical events that serves to unfold part of the world view of a people or explain a practice, belief, or natural phenomenon

1. Introduction

Since the beginning of creation, man has been continuously trying to improve the quality of his life, from igniting fire from stones to landing on Mars.Conquering difficulties, he has toovercome enemies and obstacles, whether human or physical or natural obstacles, to reduce the problems and hardships of lifeand achieve prosperity and comfort. Since he had achieved his dreams, he told the story of his victories and successes and passedthem on to the next generations.It was like this that over the centuries, the materials of the epic were gradually formed, when a person achieves the goals of his dreams and successes, he depicted his hopes and dreams in the form of legends and narratives and resortedto fantasy. In the world of imagination, he mixed up facts and illusions and made his dreams come true, and it was in this way thatafter many years, a myth was gradually formed and came into being…Undoubtedly, every myth is a world of mysteries; in otherwords, myths are windows to the past world.

The interpretation of the Dari poem:

You, audience, do not take this as a lie and take the right path, the path that was mixed with reason; that path is simple and easy, and soon a person will reach home and destination (Afifi, 1995, p: 18).

Mythology is an Arabic word that found its way into the Persian language, the singular plural of which is a myth. Myths are notonly the expression of human thoughts aboutthe basic concept of life, but they are principles that humans live according to.

JHSSS 4(4): 204-208

Myths can be a logical justification. To be for the functions of society and to explain and codify the opinions. In order to know theorigin and basis of the myth, the language of the people should be examined because most of the myths originated from thepoetic description of the magnificent natural scenery and were influenced by the culture since human geography also affects theculture and the fact that most of the people in ancient times, cattle were farmers and cattle were a part of their lives, and theyvalued cattle as a hardworking animal.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Mythology of Cows-

Cows were connected with fertility and motherhood. One of several ancient Egyptian creation myths said that a cow goddess, Mehet-Weret, who represented the primeval waters that existed before creation, gave birth to the sun at the beginning of time.The mythological importance of cow- It is believed to be the earthly representative of the divine and nourishing Mother Goddess, who represents fertility andbountifulness. Their milk is believed to have a purifying effect on human bodies. In Hindu mythology, Lord Krishna is often associated with cows.

Cow in Avesta Mythology

What does the name Avesta mean?-The Avesta is the scripture of Zoroastrianism which developed from an oral tradition founded by the prophet Zoroaster (Zarathustra, Zartosht) sometime between c. 1500-1000 BCE. The title is generally accepted as meaning "praise"Avesta is the sacred book of Zoraastrianism, compiled in 4 century .

The Avestan word for "cow" is gao. The word gao is actually mentioned repeatedly in the Avesta. However, the word gao does not refer to cow only. It also alternatively refers to personified Nature ("Mother Nature") according to the traditional ancient Iranian usage of this word.In Zoroastrianism it is Ahriman who kills rather than sacrifices; but the yazatas, having taken up the bull's seed to be purified in the moon, then still caused all other creatures to spring from it, so that in Zoroastrianism also the uniquely created bull is the mythical first anima.
Cow in Avestan Mythology- cattle are among the totem animals that play a major role in Avesta and ancient Iranian myths. This animal is a common totem of Indo-Aryan culture and is one of the strongest domestic animals that is found in ancient Iran, Middle Persian and Sanskrit.The *Gathas* of Zarathustra are the earliest extant collection of an Old Iranian language. In form and stylistic technique, they are not unlike the larger collections of hymns preserved in the Indian *Rigveda*, since their author was a sacrificial priest reared in the same traditional methods of Indo-Iranian liturgical composition. Much of their grammar and vocabulary, however, is unique, and their strikingly different mythology gives a great deal more weight to theodicy and moral code than anything in any Indian work contemporary to the period.

Yasna 29, the Cow's Lament, is one of the most widely discussed Gathas in Zarathustra's opus. Nevertheless, it remains one of the most difficult to comprehend, since the hymn is unique among the Gathas for its dialogic form. Who is the cow? What is her purpose? Which other characters are speaking or described? Though the *Rigveda* preserves a number of hymns of this type, scholars have yet to determine their rules of composition with satisfactory precision. Thus, answers to these questions must be tentative at best. Yet as with Zarathustra's other compositions, the hymn shares themes and formulae with other Gathas and one can utilize these and the context of the hymn itself to formulate an interpretation.

The cow represents humanity at large, the Wise Lord's great flock of men. Her plight is their plight and the provider she seeks is the virtuous man who can lead them to prosperity. Zarathustra opens the hymn with the cow plaintively asking her Fashioner why He created for her such a sorrowful existence and imploring him to wrest her from its estate. In verse two, the Fashioner asks Truth to respond to the cow. Verse three is not easily attributed, though one may presume it is Truth's reply. Zarathustra makes the verse serve double duty, both as a warning against questioning the intentions of the gods and implying that Truth has sent him -- the poet -- as the 'savior' who is sought by the cow: "he to whom I shall go ... will be the strongest of beings." This introduces a major theme of the hymn. Verses four and five then read as the first direct address to Ahura Mazda, his Wise Lord.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Gavaevodata (*gav-aēvō.dātā*) is the Avestan language name of the primordial bovine of Zoroastrian cosmogony and cosmology, one of Ahura Mazda's six primordial material creations and the mythological progenitor of all beneficent animal life.

The primordial beast is killed in the creation myth, but from its marrow, organs and *cithra*[a] the world is repopulated with animal life. The soul of the primordial bovine – *geush urvan* – returned to the world as the soul of livestock. Although *geush urvan* is an aspect of the primordial bovine in Zoroastrian tradition, and may also be that in the Younger Avesta, the relationship between the two is unclear in the oldest texts.

Although Avestan *gav-* "cow" is grammatically feminine, the word is also used as a singular for the collective "cattle". In English language translations Gavaevodata is often referred to in gender-neutral terms as "primordial ox". Other translations refer to Gavaevodata as a bull[1] and is similar to the Egyptian God Apis. The *-aevo.data* of the name literally means "created as one" or "solely created" or "uniquely created".

Gavaevodata is only alluded to in the surviving texts of the Avesta, referred to by name in only two hymns. In other instances, for example in *Yasht* 13.85, the primordial beast is mentioned among the six material creations, but not by name. Elsewhere, such as in the Gathic Avestan *Yasna Haptanghaiti*, prayers are offered on behalf of the soul of the cow (*geush urvan*[2]), or worship is offered to "the cow's soul, and to her created body",[3] but in neither case is Gavaevodata mentioned by name, nor is it clear (unlike in Zoroastrian tradition) whether the soul of the cow is the soul of Gavaevodata.

This is also the case for *The Cow's Lament*.[4][b] In this allegorical text, the soul of the cow (*geush urvan*) despairs over the wretched condition to which the forces of deceit (*druj*) have subjected her (see myth, below), and over her lack of protection from an adequate herdsman. The divinities hold council, and decide that Zoroaster is the only one who can alleviate her condition. At first she laments even more, holding Zoroaster to be incompetent, but finally accepts his assistance.

At least two levels of meaning have been inferred from this text (Malandra 2001b, p. 577): The maltreated creature symbolizes the plight of Zoroaster's community, and the soul of the primordial beast is a metaphor for the message that Zoroaster has received from Mazda. In verse 3 of the litany to the moon,[5] Gavaevodata is invoked as (or together with) the "bovine of many species" in the care of the moon Mah, specifically *måŋha- gaociθra-* "the moon that keeps in it the *cithra*[a] of cattle," which is a stock epithet of *Mah*.[6]

In the 30 hymns to the divinities of the Zoroastrian calendar month, Gavaevodata is again invoked in the verses nominally dedicated to the Moon. Mah is again referred to as "the Moon containing the *cithra* of cattle", and Gavaevodata is again referred to as (or in the company of) the "Bovine of many species."[7]

The name of Yasht-e-Nahm is Darva Gosh, which is called "Gaavsh" in Arabic and "Gosh" in Persian. "Gosh" in Drausta is "Gaosh"or "Geo", which means cow, from which the guardian angel of cattle is derived. The word "cow" in Drausta has a wide range of

Meanings, which is common in Persian today and is applied to all useful cattle. And it has been the prefix of the names of some animals, such as: buffalo, oxen, bull, and fish.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

The 21-paragraph Darondeedad of Farfard says: "Greetings to you, O holy cow, "Geospent" means the same cow, not a sheep. Later, small four-legged animals were chosen from Geo spent. Since the name of Fereydon's ancestors is mixed with the name of the cow, some researchers consider the cow to be the totem ofFereydon's lineage.
It is as if "cow" is connected with this cow in ancient Avesta legends and popular beliefs; in this belief, the earth is located on thecow's horn, and the cow stands on the back of a big fish, and whenever the cow gets tired, it throws the earth from one horn toanother and the earth shakes.

About the winged cow, we can see it only in the carvings of Persepolis and other carvings. Perhaps these carvings are influenced by the mythology of Rhodan, Ashura, and San, where it was said that in these carvings, the cow is the symbol of the moon and theearth, and the lion is the symbol of the sun.In mythology, the cow is more sacred and a valuable and respectable creature and all the Zoroastrians saw the cow as a strongand strong-willed animal, and in this sense, they valued the cow in Zoroastrian mythology.
2.2 The names of the sacred cows and their stories are in Avesta
"Gauserciuk or Iodat is a cow that, according to mythology, was created by Ahura Mazda in the fifth stage of creation. It is said that the first creation of Ahura Mazda was Varzav (Govner), andin mythology, it was believed that the cow named (Ogdat) was the
egg of all four-legged animals, and even some it has useful plants with it.
When Verzav dies due to the evil of the demon, its soul (Goshuron) leaves its body and is known as one of the mythological cows.
Aryans believed that the round moon was drawn by a light cow with golden horns and silver feet. Will be this round will appear for one hour on the night of the 16th of January. Whoever sees it will get whatever he wants.Tishtarba is mentioned as the wise man in his band, and one of his forms was a governor named Varzav, who rained heavy rain for ten days and nights.
Gaushreshuk is a symbol of water, rain, and storm; In an Avesta spiritual hymn, it is mentioned as the source of abundance andthe cause of all good things. It was a cow with which Hushang went from place to place, and when it rained heavily, people rode
behind it. They were going from one ten to another. And Gupta Shah, who was half human and half cow, carefully watched overShreshuk. Zoroastrians considered cow sacrifice as the cause of human immortality. He has sent a curse and promised paradise tothose who take care of cows. (Afifi, 1995, p: 11-12)
It is according to Zadsparm; Ahura Mazda created a big cow from the legendary cows of the war for the end of the cow slaughter. The border of Iran and Turan was based on it. During the war, the borders were known by the cows.According to the selections of Zadsparm, the "Hodayosh" cow is a cow that is killed at the end of time in the ceremonies of Susyans
and its victims, and they prepare immortal food from it and give it to people to find immortal life.

Cow in Shahnameh
The cow is used with colorful and different descriptions in the Shahnameh. Ferdowsi has used descriptions such as "colourful peacock, male peacock, khorram bahar, pirayeh piraye" to describe the fertile cow of Daye Fereydoun.Other descriptions used by Ferdowsi to describe the cow in the Shahnameh are: tongue-less charpai, cowdush, a cow with horn
arrow, neck-necked cow, and neck-necked cow.
One of the evil deeds of Zahhak is killing a cow. The cow is the Lord of Faridun, and this king grew up with it. Killing this cow is abad and unpleasant thing in the Shahnameh:
The interpretation of the Dari poem: As a result of being away from the peacock-like cow, we become impetuous like a whale (Afifi, 1995, p: 13)

6.Conclusion

The cow is considered a symbol of life and fertility, and for the people who tried to feed, fertility, and prosperity, the cow supportedand helped them. Undoubtedly, the cow is the most useful among all animals. Every benefit we have from cows today, and theyhave had in the past, include milk, oil, cheese, yogurt, Buttermilk... which was the basis of nutrition. And even leather and other clothes were made from it. Gloria and Varzav, which means a cow to plant and cultivate. For the people of Egypt, China, and India, the ancient Viwanan was a cow that was cultivated and cultivated since its ancient days and hard work. It was taken, and the land was green.Dragging the wheel on the ground and plowing are also related to this cow. We have seen that female cows were respected bydifferent nations, so to get a true and comprehensive understanding of human beings, we have to understand the ambitious dreams of humans, which are the manifestation of the ambitious spirit. And over time, let's evaluate and examine the highest andpast ages so that the desires and beliefs of people are identified.

The main question as to why the cow has been respected by most nations is because the cow has been a sacred and hard-workingcreature, and people used it in agriculture and fed themselves with its milk, cheese, and other products, and made clothes, handkerchiefs, and hats from its wool, and this is how the cow looks in people's myths. India, China, Egypt, the ancient Zoroastrians, and Aryans have been respected.

References

[1]Afifi, R. (1995). Iran’s mythology and culture, Tehran: TOS Publications.
[2]Christy, A. (1995). Astir chssina, translated by Mohammad Hossain. Tehran: Astir Publications.
[3]Dador, A.-Q. (2007). A comparative review of gaudreau satirmell, Tehran: Raz Publications.
[4]Jalali, M. R. (1996). India at a Glance, Tehran: Shiraz Publications.
[5]Moein, M. (1971) F
https://www.merriam-webster.com/dictionary/mytha

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ChudasamaVishwajitPradyumansinh

(M.A.,B.Ed)

Department of Education,KrantiguruShyamji Krishna VermaKachchh University,

Bhuj,Kachchh.

COW IN LITERATURE

ABSTRACT

The religion and literature of a nation cannot be understood apart from its historical context, and literature represents the cultural background, beliefs and mindset of different nations. The people of India and Egypt worship Guara as a god, and yet the cow is a precious creature; eating its flesh is forbidden and cursing this animal is a crime. This paper is dedicated to examining the place of the cow in the literature of different peoples, includingIndian, Egyptian, Greek, Norse and Slavic literature because when one literary work is compared to another and one is evaluated in comparison to the other, a deeper and more meaningful significance emerges.

Keywords: -Cow,Literature ,India ,Egypt ,Greek ,Norse, Slavic.

Introduction: -

For the Hindus, the cow is no ordinary animal - a mere quadruped - but the true symbol of their culture and civilization. Human life is not happy without the bovine species. The cow has always been regarded as 'the holy mother', hence the name Kamdhenu (giver of all wishes) for the heavenly cow. In the Rigveda, it is said that the cow is the mother, and in the Mahabharat, too, the cow is described as the mother of all beings. It goes without saying that man is nourished above all by the milk of the cow.

The cow as a symbol of motherhood, innocence and generosity: -

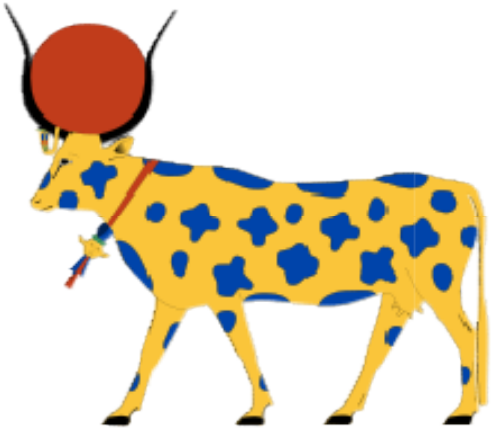
The cow is a powerful symbol in literature, representing a variety of themes and ideas. The symbolic meaning of the cow relates to fertility, motherhood, sacrifice, nourishment, generosity and life-giving qualities as well as innocence and purity. The appearance of cows in ancient mythology is not only due to their importance as domestic animals and sacrificial beings, but also because they act as teachers of behavior and thought. Here is a brief overview of the appearance of cow motifs in Vedic Indian, Egyptian, Chinese, Zoroastrian, Greek, Norse and Slavic, Scottish literature.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

The cow is considered a very holy animal by the Indians as well as by various other cultures.

The Cow in Egyptian literature: -

Hesat:-



Hesat is an ancient Egyptian goddess in the form of a cow. She was said to provide mankind with milk (called "the beer of Hesat") and in particular suckled the pharaoh and several ancient Egyptian bull gods. The pyramid texts say that she was the mother of Anubis and the deceased king. She was particularly associated with Mnevis, the living bull god who was worshipped in Heliopolis, and the mothers of the Mnevis bulls were buried in a cemetery dedicated to Hesat. In Ptolemaic times (304–30 BC) it was closely associated with the goddess Isis.

In Egyptian mythology, Hathor is one of the most important cattle deities, as she is the mother of Horus and Ra and is closely associated with the role of kingship and royalty. Hesat is one of the manifestations of Hathor, usually depicted as a white cow, representing purity and the milk she produces to give life to mankind. Other female bovine gods are Sekhat-Hor, Mehet-Weryt and Shedyt. Their male counterparts are Apis, Mnevis, Sema-wer and Ageb-wer.

Head of a cow goddess: Hathor

One of the most complex goddesses in ancient Egypt was the goddess Hathor. Hathor was the mother of all gods and goddesses in ancient Egypt. “Since her name means “the house above”," it is unsurprising that Hathor was an Egyptian sky goddess, the mistress of the heavens.” (Billing Hurst 1) Not only was Hathor considered the mistress of the sky, she was also the “Egyptian patroness of lovers, the protector of women and children, and the lover of the living and the dead.” (Billing Hurst 1) Hathor was so important to the Egyptians that she took on many different roles, but she stood out most for her influence on the lives and deaths of the

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Egyptians. The goddess Hathor was depicted as a cow because she is seen as the nourisher of her people, or as a beautiful woman with the horns of a cow on her head. She was very popular in the Old Kingdom and represents Upper Egypt.

The worship of Hathor originated very early (3rd millennium BC). “In the ancient Egyptian religion, she is the goddess of heaven, women, fertility and love.” (Encyclopedia Britannica) Although she played a strong role with the living, she also played a major role in death. Hathor was seen as the one who welcomed the dead to the other side and protected them on their journey. Hathor also has a holy day on September 17, when mirrors are placed around her temple because mirrors were sacred to her and she is, after all, the goddess of beauty. the “Festival of the Valley” is also associated with Hathor, which took place in Thebes. “During this festival, the kas (or spirits) of the dead were revived. A lighted torch was extinguished in a bowl of cow’s milk to symbolize the rebirth and successful return of the dead to Hathor.” (Billing Hurst 3) Hathor played many different roles and was worshipped for many different reasons and in many different ways.



The picture above is “The head of a cow goddess (Hathor)”. This picture shows a diorite sculpture depicting the goddess Hathor as a cow. Not only do we see a beautiful cow's face, but the cow also has some human features. The cow has a full head of hair like a human woman and there is a crown on the cow's head that shows her importance. It is not a particularly large statue, suggesting that it was something that people could pray to in a temple or move around to always have a part of the goddess with them. This statue was most likely made in honor of the goddess Hathor. It was made in this size so that people could carry it around with them when needed to show Hathor's importance in many different aspects of life.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

While there are not many images of Hesat that are recorded and published, there are a few representations on pieces that belong to major museums worldwide. The Metropolitan Museum of Art has in its collection *Scarab with the Representation of Hathor as a Cow*.[4] The hieroglyphs on this late period piece read ḥ3st or ḥs3t determined with a recumbent cow with the following hieroglyphs:



This spelling of her name is using cryptographic substitution, which became established in the New Kingdom.[1] Traditionally phonetic spellings of Hesat's name from earlier periods were usually written as follows:



The Cows in Greek Literature:-



In Greek mythology, the cow is above all a symbol of fertility, abundance and power. One of the most famous stories about a cow is told in Homer's Hymn to Hermes. Hera was very angry with her husband Zeus because he lied to her and spent time with other women. To hide from his angry wife, Zeus transformed himself into a cow with the help of a magical plant given to him by the god Hermes. Zeus roamed the earth freely in the body of a cow until the wise Hera discovered him. She demanded that he return to his human-divine form and atone for his deeds.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

This Greek story illustrates Hera's strong will and determination, as well as her ability to stand up to her powerful husband. In Greek mythology and art, Hera is often depicted as a cow or with cow horns, often with a golden crown symbolizing her status as queen of the gods. This depiction can be found in many ancient Greek art forms such as ceramics, sculptures and frescoes.

The cow is also associated with Demeter, the goddess of agriculture, fertility and harvest, and with Aphrodite, the goddess of love, beauty and sexuality. Demeter was often depicted with a horn of plenty, the symbol of abundance, and a plow, the symbol of agriculture. The cow was considered a symbol of the fertility of the earth and a source of food for humans.

The Cow in Norse Literature:-

Cows were an important part of the daily life of the ancient Nordic peoples. The importance of the cow in Norse society is reflected in many myths and legends that have been passed down through the centuries. In Norse mythology, the cow is a powerful symbol that stands for abundance and the cycle of life and death. The cow is closely associated with the goddess Freyja, who is the goddess of love, fertility and war.



Auðumbla licks free Búri as she produces rivers of milk from her udders in an illustration from an Icelandic 18th century manuscript of the Prose Edda

In many myths, Freyja is depicted as a beautiful and powerful goddess riding in a chariot pulled by two cows, symbolizing Freyja's power and abundance as well as her connection with the earth and the cycle of life. One of the most famous cow stories in Norse mythology is the story of Audhumla. According to this myth, Audhumla was a giant cow that licked the salt blocks of the primordial earth,

revealing the first god, Buri. This cow is often seen as a symbol of divine, creative power.

The cow in Slavic literature: -

The cow was an important symbol in Slavic folklore and mythology. In many stories and legends, the cow plays the role of protector and helper of man. It was believed that she could heal the sick because her milk had magical properties. In Slavic mythology, the cow is also a symbol of fertility and wealth. The goddess Mokosh, who was associated with women's work such as spinning and weaving, was often depicted as a woman with cow horns or ears. In some parts of Slavic mythology, it is believed that the cow granted wishes and brought good fortune to those who treated her with respect.

The Cow in Indian Literature: -



An Indian cow and its calf— a late 7th century sculpture from Uttar Pradesh, India

Nowhere in the world do cows enjoy such respect as in India, where they are regarded as sacred animals by the Hindus. The cow plays a special role in ancient Hindu literature, and its protection and worship are an important part of Hindu religious beliefs and practices.

In the Sanskrit literature the concept of the word Cow (Gauh) has different connotations. In the Sanskrit lexicon 'Amarakośa', different meanings are attributed to the word 'Cow' viz., Heaven, Arrow, Animal, Speech, Indra's Weapon, Quarter,. Eye, Ray, Earth and Water.

In the Vedas, one of the oldest and most sacred texts of Hinduism, the cow is considered a sacred animal and is regarded as a symbol of fertility and the wealth of

the earth. The cow is also considered a symbol of the goddess who gives man all food and life. The cow is associated with various goddesses and gods. It is believed to be a manifestation of the divine mother who gives all food and life. It is first mentioned in the Rigveda, one of the four Vedic texts, as a symbol of the goddess Aditi, who is the mother of the gods and the giver of all life. In the Vedas, the cow embodies the creative power of the universe and the source of all life. Kamadhenu is the mother of all cows and is depicted in Hindu iconography with all the important gods located in certain parts of her body. Mother Kamadhenu is considered to be "the one who fulfills the wishes of devotees".

In Hinduism, the cow is a symbol of non-violence and compassion. Hindus consider it a sin to injure or kill a cow. In India, the slaughter of cows is punishable by at least 10 years in prison. The maximum is life imprisonment. The cow is also seen as a symbol of generosity and selflessness, as it gives milk without asking for anything in return. Hindus believe that the cow is the divine mother who helps to fulfil wishes and remove obstacles.

In Sanskrit literature we find words like Sahasra- guh, Gośati and Dasaguh. Sahasraguh means the owner of a thousand cows, Gośati means the owner of a hundred cows, and Daśaguh means the owner of only ten cows. From this we can see that in the early days of human civilization, a man was considered rich depending on how many cows he owned. Cows were used as money in exchange for necessary goods. Thus the cow became a symbol of wealth.

In the Puranas, which are part of the Hindu texts, the earth goddess Prithvi had the form of a cow, which was milked by successive deities, beginning with the first ruler, for the benefit of mankind: Prithu milked the cow to bring harvests to the people and end a famine.Kamadhenu, the wondrous "cow of plenty" and the "mother of cows" in certain versions of Hindu mythology, is said to represent the universal sacred cow, considered the source of all prosperity. In the 19th century, a form of Kamadhenu was depicted on posters depicting all the important gods and goddesses. Govatsa Dwadashi, which marks the first day of Diwali celebrations, is the main festival associated with the worship and adoration of cows as the main source of sustenance and religious sanctity in India, with the symbolism of motherhood being most evident with the sacred cows Kamadhenu and her daughter Nandini.

Conclusion: -

The cow plays a very important role not only in the religious life of a devout Hindu, but also in the economic and social life of all Indians, from Vedic times to modern times. The cow has always seemed to be the most useful of all animals. Not only the

ancient seers but also the enlightened intellectuals of our times like Gandhi and Satish Chandra Das Gupta believe that a nation that condones cow slaughter will not progress economically.

It is astonishing that Mahatma Gandhi attached more importance to the issue of cow protection than to the elimination of foreign rule in India.

Bibliography: -

1. Cattle in religion and mythology - Wikipedia
2. Hesat - Wikipedia
3. Alavijeh,A.Z (2014),Representations of Cow in Different Social, Cultural, Religious and Literary Contexts in Persia and the World.
4. Kargar N. and AmaniZ.R.(2022), The World Literature of the Myth of the Cow in the Mythologies of Different Nations: A Comparative Study.
5. What does the cow symbolize in ancient mythology and literature? | Mom The Muse
6. Sharma B.V.S.S.R.(1980),The study of cow in Sanskrit literature.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

DR. Shashikala.J.Maheshwari

Lecturer-Tolani College of Arts and Science, Adipur, Kutch

KalpanaLalwani/Rathi

Coordinator, Special Education, School for Deaf & Mutes Society

Nutritional importance of cow milk for human mankind and effect of cattle feed on composition of milk

Abstract---Cow's milk is a naturally nutrient-dense foodstuff. A significant source of many essential nutrients, its inclusion as a component of a healthy balanced diet has been long recommended. Beyond milk's nutritional value, an increasing body of evidence illustrates cow's milk may confer numerous benefits related to health.

Composition of cow milk and nutritional value affected by various factors. Some of them managed by human.The main constituents of milk are fat, protein, lactose and ash. (1, 2, 3) The proportion of these constituents varies with type of milk. This variation in composition of milk is due to several factors such as species, breed, stage of lactation, feeding,physiological, change in climate and psychological changes incow's nature.

Cow milk consumption is frequently included as important elements in a healthy and balanced diet. It is the first food for mammals and provides all the necessary energy and nutrients to ensure proper growthanddevelopment, being crucial in respect to bone mass formation. However, several controversies arise from consumption of dairy and milk products during adulthood, Despite these controversies, epidemiologicstudies confirm the nutritional importance of milk in the human diet and reinforce the possible role of its consumption in preventing several chronic conditions like cardiovascular diseases (CVDs), some forms of cancer, obesity, and diabetes.With some confidence, cow's milk also appears beneficial for hydration, dental and bone health and beneficial to neutral concerning physical stature, cognitive function and appetite.

Lactosemalabsorption symptoms and cow milk protein allergy are generally considered to be the adverse reactions to milk consumption.(17,18) The present article reviews the main aspects of milk nutritional composition and establishes severconsistently demonstrates pasteurized cow's milk (plain and flavored) improves nutritional status in human associations between its nutritious role, healthpromotion, and disease prevention.

Keywords----Nutritional composition, Cow Milk , Human Mankind, Health, Lactose Intolerance

Introduction-

Cow's milk is a naturally nutrient-dense foodstuff. A significant source of many essential nutrients, numerous studies have explored the nutritional benefits of cow's milk. Milk is the liquid secreted by the mammary gland with broad components consisting of a mixture of water, fat, proteins, lactose, minerals and vitamins as the nutrient. On an average cow milk contains 87 per cent water, 3.9 per cent fat, 4.9 per cent lactose, 3.5 per cent protein and 0.7 per cent minerals and vitamins and other minorConstituents. Chemical composition of milk of different species varies considerably. (Table-1). However, milk from cow, buffalo and goat ideally meet the requirement of human

beings as liquid milk or its products. It is a rich source of calcium, vitamin D, and protein, essential for bone health. Cow's milk also provides other nutrients like vitamin B12, potassium, and phosphorus. However, individual responses to dairy can vary, and some people may be lactose intolerant. It's important to consider personal health factors and dietary needs. (4, 5, 6)

PFA Prevention of food adulteration, definition of milk---There are several definitions for milk. As per PFA (1976) milk has been defined as the lacteal secretion obtained by the complete milking of one or more healthy milching animals, which is free from colostrum. Cow milk shall contain not less than 8.5 per cent of solids-not-fat and not less than 3.5 percent of milk fat while buffalo milk shall contain not less than 9.0 per cent solids-not-fat and not less than 6.0 percent milk fat.----------Table-1: Chemical Composition of milk of different Species--

Name	Water %	Total Fat%	Fat %	Lactose %	Protein %	Mineral %	SNF(Solid not fat %	Vitamin %
Cow	87.2	12.8	4.0	4.7	3.4	0.7	8.8	1.4
Buffalo	83.5	16.5	7.2	4.8	3.8	0.7	9.3	1.2
Human	87.4	12.6	4.3	6.8	1.25	0.2	8.3	1.8
Goat	86.9	13.1	4.0	4.6	3.7	0.8	9.1	0.9
Sheep	81.5	18.5	8.6	4.7	4.5	0.7	9.9	1.3
Camel	86.5	13.5	3.0	5.6	4.0	0.8	10.5	1.2

MILK CONSTITUENTS --Milk is a complex mixture of various constituents. On keeping at room temperature milk separates into fat as cream, curd or casein and whey. Curd and whey separate curdling of milk. However, the constituents of milk include water, fat, proteins, lactose, minerals, enzymes and vitamins. Distribution of constituents of cow milk is given in the table.1detailed study of the constituents of milk is essential to understand the nature of milk, its physic-chemical characteristics and nutritive value. The constituents have an important role in the preparation of milk products. Review of each constituent helps in understanding its chemical microbial and technological behaviour.

Physical States of Constituents of milk

The main constituents of milk, namely, fat, sugar, protein, minerals, vitamins and other minor constituents are present in three states. The three physical states are true solution, colloidal dispersion and fat in oil-type emulsion follows: There are always a state of equilibrium between colloidal state and true solution in normal milk. (18)

1. Milk Proteins-----Proteins are present in milk in colloidal state. Important proteins found in milk are casein and whey proteins. Description of these proteins is presented here:

a. Casein: Casein is the major proteins which contribution at 80% protein. It is present in milk in colloidal state in the form of Calcium caseinate phosphate complex. The micellar particles of casein are spherical in nature and exist in milk as distinct particles. Each micelle of casein is bridged with various submicelles. The submicelles within casein micelle are held together by calcium phosphate by an ester linkage with the serine hydroxyl group. The calcium phosphocaseinate are rather large in size, as seen by electron microscope ranging in size between 30-300 mill microns in diameter.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Definition of Casein: Casein may be defined as phosphoprotein obtained from raw milk at pH 4.6 at 20 C. Casein is made up of amino acids forming a polymeric chain through a peptide bond.
18Elementary Composition: Casein contains the following elements (in percent) –Carbon 52.6-54.0, Hydrogen 6.75-7.10, Nitrogen 15.51-15.91, Sulphur 0.71-0.83and Phosphorus 0.71-0.85.Since casein is a phosphoprotein the phosphorus is bound chiefly if not entirely in ester linkage with the - OH group of amino acid serine and threonine.
Electrical Properties: The isoelectric point of casein is pH 4.6 i.e. at this pH it has a zero net change. Above this pH it carries a negative charge while below this pH it is positive in nature. Thus at the pH of milk (pH 6.6 to 6.8), casein carries negative charge and, therefore, migrates towards anode in an electric field.
Solubility: Both α -and β -casein are insoluble at isoelectric point (pH 4.7 and 4.9) but dissolve readily on either side of pH, a-casein is less soluble at pH 4.2 at 20C while b - casein is more soluble at pH 4.2 at 20C causing their separation. Casein also binds calcium ions above isoelectric point causing aggregation of casein, which lowers its solubility.
Other Properties: Casein also possess other properties such as optical rotation, suggesting globular nature, oxidation and reduction due to its amino acids, and reacts with formalin/ formaldehyde. This reaction with formalin takes place through amino or amide groups of amino acids of casein.
b) Whey Proteins: Lactalbumin and globulin fractions of whey proteins are two proteins together which form about one-eighth of the total protein of milk and are described as soluble protein. Both albumin and globulin are soluble in milkwhey but they differ in that while albumin is soluble in water, globulin is insoluble in water but soluble in dilute salt solutions. Both are coagulated by heat, the extent of which is governed by temperature and time of holding, salt concentration and pH of the solution (e.g., pH 4.5)(9)
c) Immunoglobulin: Globulin of milk and blood are identical. In colostrum and milk both are present but globulin in the form of immunoglobulin is found in much higher amounts in colostrum. In milk, globulin is present to the extent of only 0.1 percent, while in the colostrum it is 6 per cent. This concentration is so high that it causes coagulation of colostrum's on heating. This property of colostrum being lost as the globulin declines to the normal level in milk. Both albumin and globulin proteins possess a high nutritive value and supply all essential amino acids.
Proteosepeptone, iron-containing protein lactoferrin, fat globule membrane protein, lactollin,free secretory component, folate and vitamin B12 binding protein along with various milk enzymes, which are more than 30 in number.
d) Non protein nitrogenous substances: Milk contains various nitrogen containing substances, which are not true protein NPN varies from season to season and has no biological value as that of protein.
2. Milk Carbohydrates
The principal sugar of milk is lactose, which is present to the extent of 4.8-5.0 percent in milk. In addition milk also contain traces of bound carbohydrates. Human milk is a rich source of lactose and oligosaccharides. Human milk contains about 6.3-7.0 percent lactose and between 0.3-0.6 percent oligosaccharides.
Lactose: Lactose is the sugar which is found exclusively in the milk of mammal's .Lactose is present in true solution. On crystallization lactose crystallizes with one molecule of water of crystallization ($C_{12}H_{22}O_{11}.H_2O$). These crystals are gritty in nature and sometime give gritty or sandy taste to some milk products like concentrated milk and ice-cream.
Structurally lactose consists of glucose and galactose molecule which together form the lactose molecule. Thus lactose is a disaccharide because it is made up of two monosaccharides. On hydrolysis of lactose by the enzyme lactase found in small intestine, lactose splits into glucose and galactose.Mineral acids such as hydrochloric acid also possesses the hydrolyzing capacity to split

lactose into its two sugar unit's viz. glucose and galactose. Certain yeasts and enzymes have the ability to ferment lactose to alcohol and lactic acid which impart acid or alcoholic taste to fermented milk products.

Lactic acid--The conversion of lactose to lactic acid is favored by microorganisms as lactose is a good substrates for their activity. This causes sour taste to milk. At an acidity of 0.18 to 0.20 per cent milk curdles on heating. Lactose is faintly sweet, about one-sixth the sweetness of cane sugar. Lactose is a reducing sugar due to the presence of a free aldehyde group. Lactose helps in assimilation .calcium and phosphorus from small intestine and has a beneficial effect.(5)(14)(17)

3. Milk Fat--In milk, fat is present in the form of fat globules with an average size of 3 micron and about 4 to 8% of total solid.

Nature of protective fat globule membrane layer: On examination of the protective fat globules layer it is found that a variety of substances are present, These include protein, phospholipids, phosphatase, and complex of vitamin B12 binding proteins and a complex of riboflavin-phosphoric acid protein. There are also metals like copper, iron and zinc. In the presence of copper it causes oxidation of fat.(7)(11)(18)

Physio-chemical nature of milk lipids: Milk lipids are present in three phases in milk, namely, the fat globule, the membrane surrounding the globule called fat globule membrane (FGM) and the milk serum. Fat globules are entirely made up of triglycerides coated with FGM containing complex lipids, phospholipids and proteins.

-Physical properties of milk fat:

The physical properties of the milk fat are determined by the nature and proportion of its constituents. The color varies from Yellow (due to carotene) to whitish light blue tinge due to bilirubin. The melting and setting of the fat takes place over a considerable range of about 50C. The ranges are 28-330C and 24-290C as the melting and setting points, respectively.

Milk fat has a specific gravity range of 0.936-0.946 at 150C. Milk fat has a refractive index of 1.459-1.462 at 150C. It is slightly soluble in ethanol but is readily soluble in hot amyl alcohol.

Chemical Properties of Milk Fat:

True facts are glyceride esters of higher fatty acids. All fats react in this manner but differ only in the number and relative proportion of fatty acids that are united to glycerol. If milk fat is treated in the above manner, about 16 fatty acids are obtained, some of them are soluble in water but most of them are insoluble and appear as white precipitate oleic, palmitic, butyric, stearic and meristic acids are the five major fatty acids.. While many of these fatty acids are odorless and almost tasteless some of them such as butyric acid possess strong odor. The liberation of butyric acid leads to rancidity of fat caused by hydrolysis. Milk fat also contains oleic and palmitic acids like other fats representing one-third and one-fourth of total fatty acids, respectively. However there are the minor constituents, which distinguish milk fat from other fats. Nearly 43 percent of the milk fat is unsaturated which give chemical activity to fat. With glycerol about eighteen compounds are formed if fatty acids are attached. But the glycerides present in milk fat are compounds of glycerol with two or even three different fatty acids...

4. Milk Salts (minerals)

In milk, salts are represented by the "non-combustible matter" known as "ash". The ash constitute the mineral matter of milk which is present to the extent of 0.7 per cent. The ash content is normally constant in milk. A higher value indicate an abnormal condition of the mammary gland. The important salt constituent present in milk ash are calcium, phosphorus, magnesium, sodium, potassium chloride, citrate and Sulphur. Calcium and phosphorus are the pre-requisite for bone formation in the body. Milk is a very rich source of calcium. Average content of milk salts present in milk is presented below:

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Table 2---. Constituents Average content mg/100 ml

SN	Name of salt	Quantity Mg/100ml
1	Sodium	50
2	Pottassium	145
3	Calcium	120
4	Magnesium	13
5	Phosphorus	95
6	Chloride	100
7	Sulphate	10
8	Citrate	175

5. Milk Vitamins

Milk is a very rich source of most of the vitamins except vitamin C. Almost all the vitamins are present is milk. Milk contains both fat soluble and water soluble vitamins

Table 3: Quantity of vitamins present in milk

Fat soluble vitamin	
Vitamin A	20 I.U. per g of fat
Carotene	5 mg/g of fat
Vitamin D3	1 I.U. per g of fat
Vitamin E	28 mg/g of fat
Vitamin K	Traces
Table 4 -- Water Soluble vitamin--	
Vitamin B1	37 mg
Riboflavin	140 mg
Pantothenic Acid	400 mg
Nicotinic acid	63 mg
Pyridoxine	37 mg
Biotin	1.6 mg
Vitamin B12	0.3 mg
Folic acid	0.3 mg
Ascorbic acid (Vitamin C)	2.0 mg

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Source – Ling, E.R. (1956) Volume 1

Note 1 mg= one millionth of a gram

Milk Composition, Its Constituents and Nutritional Importance

Fundamentals of Dairy Chemistry Ling.E.R (1956) vol-1FACTORS AFFECTING THE COMPOSITION

The main constituents of milk are fat, protein, lactose and ash. The proportion of these constituents varies with type of milk. This variation in composition of milk is due to several factors such as species, breed, stage of lactation, feeding, etc. Cow, buffalo, goat and sheep milk are often consumed and have been studied in detail.

Some of the factors which affect the composition of milk are:
1. Species: The milk from various species of manmals have different composition due to species effect.milk composition due to species.
2. Breed: Like species composition of milk is also determined by breed. Exotic as well as indigenous breeds differ somewhat in their composition. Within the different breed's fat is the major constituent, which is affected most. This variation in fat content in different breeds is evident from the data in Table Generally milk containing a higher percentage of fat is also rich in solids.
.Table 5: Variation in the composition of milk of exotic breeds—
-

Breed %	Fat %	Protein %	Lactose %	Ash % Solids	Total
Holstein	3.55	3.42	4.86	0.68	12.50
Brown Swiss	4.01	3.61	5.04	0.73	13.41
Ayrshire	4.14	3.58	4.70	0.67	13.10
Jersey	5.18	3.86	4.94	0.70	14.09
Guernsey	5.19	4.02	4.91	0.74	14.87
Adopted from- Principles of Dairy Chemistry, R.Jenness& S. Patton 1959					

Table 6: Variations in composition of milk amongst Indian breed of cows-----

Breed	Fat %	Protein %	Lactose %	Ash %	Total solids %
Gir4.73	3.32	4.85	0.66	13.30	
Red-Sindhi	4.90	3.42	4.91	0.70	13.66

Sahiwal	4.55	3.33	5.04	0.66	13.37
Tharparkar	4.55	3.36	4.85	0.68	13.25
Crossbred	4.50	3.37	4.92	0.67	13.13

Source: Indian Dairy Products, Rangappa and Achaya (1953)

3. Individuality of Animal: Under identical condition of management and feeding, within the same breeds, individual variations in the composition of milk always exist. These may affect milk components like fat or protein, which may be high or low. These variations have been attributed to the individual physiology or psychology of the animal.

4. Milking Intervals: Milking intervals also affect the composition and yield of milk. As a rule longer the milking interval lower is the fat content, which is compensated with a higher milk yield. However, variation in the fat content of both the individual and herd milk between the morning and evening bulk milk samples.

5. Milking Efficiency: Milking efficiency is a very important factor to obtain high milk yield and fat. As the udder is emptied during milking fat also increases.

6. Stage of Lactation: The composition of milk varies with lactation. The firstsecretion after parturition, namely the colostrum is totally different from milk in its composition and general properties. Colostrum is very thick in nature with a high viscosity. It has a high concentration of immunoglobulin, lactoferrin, chloride and low lactose content. Its fat content may be higher or lower than that of milk. Normal milk is complete in about 4 days, the protein content being slowest to complete the transition. The yield of milk increases to a maximum in early lactation and then falls to normal. When yield of milk increases, fat and solids-not-fat decreases and vice versa. This decrease is between 0.2 to 0.4 percent. The only change in lactose percentage attributable to stage of lactation is a slight decrease towards the end. Because of low lactose concentration the osmotic pressure also remain low and in order to rectify the low osmotic pressure, the concentration of chlorides, sodium and soluble non-protein nitrogenous compounds, which restores the osmotic pressure to its normal level increases. Due to an increase in calcium towards the end of lactation it is a common experience that a salty taste may be detected in the milk of cows in advanced lactation. Calcium decreases to a minimum concentration and then increases, whereas total phosphorus remains constant throughout.

7. Feeds and Nutritional Level: Excessive feeding of fodder and concentrate is known to slightly increase solids-not-fat content in milk. Excessive protein in the feed does affect the protein content but may increase non-protein nitrogen content and sometimes fat. On feeding on pastures solids-not-fat content increases. The lactose content is not changed. Rations low in roughages lower the fat content by 0.5% with no change in milk yield. Additional feeding with palm oil, butterfat, lard and coconut oil increases the fat percentage while cod liver oil lowers the same. Food fats modify the composition of milk fats to a limited extent. Feeding of minerals such as calcium and phosphorus does improve their level in milk.

8. Season: Seasonal variations are directly related to temperature, humidity, sunshine and drought. In summer months drop in milk yield occur with slight decrease in fat content. However, vitamin D content increases due to exposure to sunlight. During rainy season when green fodders are available in plenty carotene and riboflavin level increases. During the period of drought the solids-not-fat content decreases while there is no change in fat percentage. Fat content is highest in May and minimum in November while S.N.F is highest in October and lowest in July and September.
9. Disease: Disease adversely affect the composition. During infection of the udder with mastitis or foot and mouth disease there is lowering of lactose and casein. There is an increase in chloride content, increase in soluble nitrogen and reduction in natural acidity. There is also an increase in ash content.

10. Age of the Animal: With the advancement of age there is a slight decrease in fat content. An irregular decline in S.N.F also occurs. Within S.N.F, lactose and casein are the main components, which are affected. Maximum milk yield in milk occur from fifth to the ninth month of lactation. Age factor is highly effective with advancement of lactation.

11. Hormones: Injections of hormones such as prolactin and estrogen is known to have a favorable role in enhancing milk production, fat and solids-not-fat content. However, excessive dose has a negative effect with depression of milk. These hormones enhance the metabolic activity of the body but excessive dose have a deleterious effect.

12. Heat or Ostium: During the heat period the yield of milk and fat is slightly affected. This is due to the excitability and nervousness of the animal due to heat or hormonal secretion. Variations in fat occur due to the holding up of the milk by the animal.

13. Gestation: During the gestation period especially towards the end of lactation changes in milk composition occurs. These variations are reflected in solids not-fat content, which is increased. The composition is affected from fourth month onward.

Storage

Milk requires refrigeration at a temperature below 40 F. If it has been stored at room temperature for two hours or longer, it is recommended to discard it. Although pasteurization kills much of the bacteria in milk, any remaining bacteria can grow quickly in milk at room temperature or warmer. Once milk is opened, it will last about 3-5 days after the sell-by date on the label. Spoiled milk has a strong, sour odor and lumpy texture caused by excess bacteria producing lactic acid, which curdles the protein in milk and produces off odors.

Store milk towards the rear of the refrigerator rather than the front or side shelf door, where the temperature varies the most. Don’t forget to close the carton or recap the bottle to prevent the milk from absorbing the odors and flavors of other foods in the refrigerator.

Lactose-free milk undergoes pasteurization and the addition of an enzyme lactase, which breaks down the milk sugar lactose, so it generally lasts longer than regular milk. If refrigerated properly, lactose-free milk can last about 7 days after the sell-by date once it is opened.

Ayurveda recognizes it for its nourishing properties and its potential to balance deficiency, particularly in promoting strength and vitality.
Modern industries have extensively utilized cow's milk to produce a wide array of dairy products available in the market. Some prominent examples include:

1. Dairy Processing Industry: This sector involves processing raw milk into various products such as pasteurized milk, cheese, butter, yogurt, and ice cream. Technological advancements have led to increased efficiency and diverse product offerings.
2. Cheese Industry: The production of cheese is a significant segment, with various types and flavours catering to diverse consumer preferences. Industrial processes and artisanal methods coexist in the cheese-making industry.
3. Yogurt and Fermented Products: The popularity of yogurt and other fermented dairy products has grown, with the industry incorporating probiotics and diverse flavors to meet consumer demands for health and taste.
4. Powdered Milk Industry: Powdered milk is widely used in food manufacturing, providing a convenient and long-lasting source of dairy for products like baked goods, beverages, and confectionery.
5. Functional and Fortified Dairy Products: Modern industries often fortify dairy products with vitamins, minerals, and other nutrients to enhance their nutritional value. This includes vitamin D-fortified milk, omega-3 enriched products, and lactose-free options.
6. Health and Wellness Products: The market has seen the emergence of health-focused dairy products, such as protein-enriched milk, meal replacement shakes, and specialty products targeting specific dietary needs. The dairy industry is dynamic, influenced by consumer trends, nutritional awareness, and technological innovations. It's essential for consumers to be mindful of their individual health considerations and make informed choices based on their dietary requirements.

The use of cow's milk and its products spans millennia, with a rich history across various cultures. Here's a brief overview:
1. Ancient Civilizations: Early civilizations, such as the Indus Valley and ancient Mesopotamia, practiced dairy farming. Archaeological evidence suggests that these societies domesticated cattle for milk and other dairy products.

2. Ancient Greece and Rome: Both ancient Greeks and Romans incorporated milk into their diets. The philosopher Hippocrates recognized the nutritional value of milk and recommended it for health. Romans, too, consumed milk and made various cheeses.

3. Middle Ages: In medieval Europe, dairy products became more widespread. Monasteries played a significant role in developing cheese-making techniques, and various regions developed distinct types of cheeses.

4. Islamic Golden Age: Islamic scholars, particularly in the Golden Age, contributed to the knowledge of medicinal properties of milk. Avicenna (Ibn Sina), a Persian polymath, wrote extensively about the health benefits of milk.

5. Colonial America: European settlers brought dairy farming traditions to North America, leading to the establishment of dairy farms. Milk, butter, and cheese became staples in the colonial diet.

6. 19th Century and Industrialization: Advances in transportation and refrigeration during the 19th century facilitated the widespread distribution of dairy products. Industrialization also led to the development of large-scale dairy processing.

20th Century: The 20th century saw the rise of convenience products like pasteurized milk and the mass production of dairy items. Fortification of milk with vitamins became common, addressing nutritional concerns.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

8. Contemporary Era: Today, the dairy industry is a global enterprise. The market offers a vast array of dairy products, from traditional items like cheese and yogurt to innovative products like lactose-free milk, protein-fortified milk, and plant-based alternatives.

Throughout history, cow's milk has been valued for its nutritional content, providing essential nutrients such as calcium, protein, and vitamins. Cultural practices, technological advancements, and evolving consumer preferences continue to shape the use and perception of cow's milk and its derivatives.

Modern cattle feed plays a crucial role in shaping the nutritional composition of cow's milk. Several factors influence this, including the type of feed, farming practices, and any supplements provided to the cattle. Here are some key points: ---

1. Dietary Composition: The nutritional content of cow's milk is influenced by the composition of the cattle feed. For example, cows fed on nutrient-rich diets with a balanced mix of grains, forage, and supplements are likely to produce milk with higher levels of certain nutrients.

2. Omega-3 Fatty Acids: Cattle feed can impact the levels of omega-3 fatty acids in milk. Diets rich in omega-3 fatty acids, such as those containing flaxseed or fish oil supplements, may result in milk with higher omega-3 content. These fatty acids are beneficial for heart health.

3. Vitamins and Minerals: The inclusion of vitamins and minerals in cattle feed can affect the milk's nutritional profile. For instance, proper sun light and vitamin D supplementation in feed can lead to higher vitamin D levels in milk, contributing to the overall vitamin intake for consumers.

4. Protein Content: The protein content of cow's milk is influenced by the type and amount of protein in the cattle feed. Adequate protein is essential for the nutritional quality of milk, as it provides essential amino acids.

5. Antibiotics and Hormones: In some cases, cattle may be given antibiotics or hormones for various reasons. While strict regulations exist to ensure these substances do not exceed safe levels in milk, concerns have been raised about potential impacts on human health.

It’s important to note that the effects of cattle feed on milk composition are complex, and individual variations exist. Consuming nutrient-rich milk can contribute positively to human nutrition. However, it's advisable to be mindful of any potential contaminants or residues from cattle feed practices.

As with any food product, the overall impact on human health depends on various factors, including individual dietary patterns, overall health, and specific nutritional needs. It's recommended to choose milk from reputable sources that adhere to safety and quality standards. If you have specific health concerns or dietary requirements, consulting with a healthcare professional or a registered dietitian is advisable. (4, 5)

Cows that roam freely and consume non-cattle feed, such as foraging on the streets, may experience several impacts on their health and milk production:

1. Nutritional Deficiency: If a cow doesn't have access to a balanced diet, it may suffer from nutritional deficiencies. This can affect the overall health of the cow and may lead to issues such as poor body condition, weakened immune system, and decreased milk production.
2. Inadequate Energy Intake: Street foraging may not provide sufficient energy for a cow, especially if the available vegetation is low in calories. This can result in reduced milk production as the cow's body prioritizes essential functions over lactation.
3. Poor Quality Forage: The quality of forage available on the streets may be subpar in terms of essential nutrients. Low-quality forage can impact the cow's ability to meet its nutritional needs, affecting both its health and the quality of the milk produced.
4. Health Risks: Roaming in urban areas exposes cows to potential health hazards, such as traffic accidents, ingestion of harmful substances, or contact with infectious agents. These risks can have adverse effects on the cow's well-being and, consequently, its milk production.
5. Milk Quality: The nutritional content and quality of the milk may be compromised when a cow's diet is inadequate. Milk from cows with poor nutrition may have lower levels of essential nutrients, affecting its overall nutritional value.
6. Reproductive Issues: Nutritional deficiencies can also impact reproductive health in cows, potentially leading to reduced fertility and difficulty in sustaining pregnancies.

***It's crucial for farmers to ensure that their cattle receive a balanced and appropriate diet to maintain their health and optimize milk production. When cows have access to nutritious and well-managed feed, they are more likely to produce higher-quality milk and maintain better overall health.

Efforts should be made to provide supplementary feed or ensure access to areas with quality forage. Proper veterinary care, monitoring, and appropriate management practices are essential to mitigate the negative effects of street foraging on the health and productivity of these animals.

Feeding cows plastic, paper, or thermocol (expanded polystyrene foam) is highly detrimental to their health. These materials are not suitable for digestion by ruminant animals like cows and can lead to severe health issues. Some potential consequences include:

1. Digestive Blockages Ingesting plastic, paper, or thermocol can result in blockages within the cow's digestive system. This can lead to severe discomfort, pain, and even life-threatening conditions.
2. Nutritional Deficiencies: Consuming non-nutritive materials interferes with the cow's ability to absorb essential nutrients from their regular feed. This can result in nutritional deficiencies, impacting the overall health and productivity of the animal.
3. Ruminal Impaction: These indigestible materials can accumulate in the rumen, the first compartment of a cow's stomach, causing impaction. Ruminal impaction hinders normal digestive processes and can lead to serious complications.

4. Toxicity: Certain plastics and materials used in disposable items may contain toxic substances. Ingesting such materials can introduce harmful chemicals into the cow's system, leading to poisoning.
5. Weight Loss: As the cow struggles to digest inappropriate materials, it may experience weight loss and a decline in body condition. This can further impact milk production and reproductive health.
6. General Health Decline: Chronic consumption of non-digestible materials can weaken the cow's immune system, making it more susceptible to various diseases. The overall health of the animal is compromised.

Farmers and caretakers should be vigilant about providing appropriate and nutritionally balanced feed for cows, ensuring that they have access to a clean and safe environment. Avoiding the introduction of non-digestible materials into their diet is crucial for the well-being of the animals. If a cow is suspected of ingesting harmful substances, prompt veterinary attention is necessary to address potential health issues and prevent complications.

The cow also holds significant religious importance in various cultures, and its milk is often considered sacred. Here are a few examples:

1. Hinduism: In Hinduism, the cow is revered as a symbol of non-violence (ahimsa), compassion, and motherhood. The Rigveda, one of the oldest Hindu scriptures, describes the cow as a "non-milker" and "milker" (Aghnya-Goghna), emphasizing its inviolability. The cow is associated with various deities, and its milk is used in religious rituals and ceremonies.

2. Ancient Greek and Roman Religions: In ancient Greek and Roman religions, the cow was associated with motherhood and fertility. Goddesses such as Hera and Demeter were sometimes depicted with cows, symbolizing abundance and nurturing qualities.

3. Zoroastrianism: In Zoroastrianism, an ancient Persian religion, the cow is considered a symbol of peace and is respected for its role in providing sustenance. Milk is seen as a symbol of purity and is used in certain rituals.

4. Jainism: Jains, who follow the principles of non-violence and compassion, hold the cow in high regard. They avoid harming cows and often promote vegetarianism. Milk and dairy products are considered acceptable as long as they are obtained without harm to the animal.

5. Ancient Egyptian Religion: In ancient Egypt, the cow was associated with the goddess Hathor, who represented motherhood, love, and music. Hathor was often depicted with the head of a cow.

6. Native American Religions: Some Native American tribes have revered the buffalo, which is often considered a symbol of abundance and spirituality. While not a cow in the traditional sense, it reflects a similar reverence for a bovine-like animal.

The importance of cow and its milk in religious contexts often extends beyond nutritional considerations. It symbolizes virtues such as gentleness, nurturing, and sustenance, aligning with cultural and spiritual values. It's important to note that beliefs and practices can vary widely within and among different religious tradition.

Diseases that can be transmitted to humans through the consumption of cow milk meaning they originate in animals and can be transmitted to humans. Here are a few examples. (6 ,11)

Bacterial Infections: -Salmonellosis: Salmonella bacteria can be present in contaminated milk. - Campylobacteriosis: Campylobacter bacteria may be present in raw milk.

2. Viral Infections:- Brucellosis: Brucella bacteria can be transmitted through consumption of unpasteurized milk., - Hepatitis E: Hepatitis E virus (HEV) can be transmitted through the consumption of raw milk.

3. Parasitic Infections: -Toxoplasmosis and Cryptosporidiosis: parasites may be present in contaminated water used in dairy products.

4. Prion Diseases:- Bovine Spongiform Encephalopathy (BSE): Also known as mad cow disease, this is a rare but serious prion disease that can be transmitted through the consumption of infected cattle products.

5. Antibiotic Resistance: - Overuse of antibiotics in livestock farming can contribute to the development of antibiotic-resistant bacteria, which may pose a risk to humans through the food chain.

It's important to note that proper cooking and pasteurization processes can eliminate or reduce the risk of many of these infections. Following food safety guidelines, practicing good hygiene, and avoiding the consumption of raw or undercooked milk product and unpasteurized milk can help mitigate these risks. Additionally, public health measures and regulations are in place to monitor and control the spread of diseases through food products. Modern industries employ various methods to preserve cow milk and extend its shelf life. Here are common preservation techniques used in the dairy industry: (2 ,5 ,7, 10, 11,17)

1. Pasteurization: This is a heat treatment process that kills or inactivates harmful microorganisms in milk. It helps to improve the safety of milk by reducing the microbial load while preserving its nutritional content. There are different pasteurization methods, including high-temperature short-time (HTST) and ultra-high-temperature (UHT) pasteurization.

2. UHT Treatment: Ultra-high-temperature processing involves heating milk to a very high temperature for a short period, often above 135 degrees Celsius (275 degrees Fahrenheit). This process kills bacteria and spores, providing extended shelf life without refrigeration until the package is opened.

3. Homogenization: This mechanical process breaks down the fat globules in milk into smaller, uniform sizes, preventing cream separation. Homogenization improves the stability of milk and enhances its texture. While it is not a preservation method on its own, it complements other techniques.

4. Microfiltration and Ultrafiltration: These membrane filtration processes remove bacteria and particulates from milk, contributing to its preservation. They are used in combination with other preservation methods.

5. Aseptic Processing and Packaging: Aseptic processing involves sterilizing milk at ultra-high temperatures and then packaging it in a sterile environment. This method helps maintain the freshness and nutritional quality of milk for an extended period without refrigeration.

In conclusion, cow products, including milk and its derivatives, offer a range of nutritional benefits---

1. Rich in Nutrients: Cow's milk is a good source of essential nutrients, including calcium, vitamin D, protein, and various vitamins and minerals.

2. Bone Health: The calcium and vitamin D in cow's milk contribute to bone health and help prevent osteoporosis. Calcium is essential for the formation of bonds and for the health of the skeletal of mother and children, also reduce the risk of developing hypertension. Supplementation one point five to two gram of calcium per day is recommended by the World health organisation (2)

3. Protein Source: Milk provides high-quality protein, crucial for muscle development and overall body function

Consumption of cow's milk is actually associated with numerous health benefits including reduced risk for osteoporosis, cardiovascular disease, hypertension, some cancers, stroke and kidney stones, as well as better weight control and less risk of type 2 diabetes. (9,10,12,15)

Disadvantages---

1. Lactose Intolerance: Some individuals are lactose intolerant, unable to digest lactose, the sugar in milk, which can lead to digestive discomfort. (13, 14)

2. Saturated Fat Content: Whole milk and full-fat dairy products contain saturated fats, which, if consumed in excess, may contribute to cardiovascular issues. (7)

3. Hormones and Antibiotics: Concerns exist about the presence of hormones and antibiotics in dairy products, although regulatory measures are in place to ensure safe levels. (6)

The most solid data consent the contribution of milk derive product to calcium intake calcium is essential for the formation of bonds and for the health of the skeletal of mother and children but calcium supplementation true or pregnancy also reduce the risk of developing hypertension and specially in women with low mineral index supplementary one point five to two gram of 2 gram of calcium per day is the factory commanded by the World health organisation for pregnant women with inadequate directory intake the maternal status of vitamin d largely dependent on the conjunction of animal food including milk which has multiple rules in pregnancy. Protein calcium Phosphorus magnesium manganese zinc and vitamin k provided good amount by cow milk are necessary to build up a solid skeletal system in infancy and adolescent and to maintain bond structure during adulthood.

The nutritional richness of milk is unquestionable; it is a good source of high biological value proteins with polyvalent roles in immune function, as well as nutrient transport and absorption and important vitamins and essential minerals.

Despite some controversial recent hypotheses about the possible pejorative effects from milk consumption, adding up to lactose malabsorption and intolerance symptoms that would be natural in adulthood, no clear mechanisms and strong evidence have been found, leaving no clear argument to completely exclude a moderate consumption of milk. Further studies should explore a clearer dose-response and the specific effects of milk fat in health and disease. Additionally,

Researchers seeking to determine the protective or harmful effects of milk in the diet should take into consideration the contributory role of food habits and lifestyle.

References-----

1. Paula C. Pereira Ph.D. Milk nutritional compositional and its role in human health. Nutrition.Volume, June.2014, Pages, 619-62.ELSEVIER https://doi.org/10.1016/j.nut.2013.10.011Get rights and content, www.nutritionjrnl.com

2 .WHO, report and dietary suggestion.

3. Franca Marangoni, Lulsa Pellegrino, 2018, Cow's milk consumption and Health: A health professional guide. Journal of the American college of Nutrition.ISSN:0731-5724, pge123-28
http://www.tandfonline.com/loi/uacn20 Springer link book
4. Laura A. G. Armas M.D., M.S., Cary P. Frye & Robert P. Heaney M.D. 2021, Effect of Cow's Milk on Human Health, Springer link book, Beverage Impacts on Health and Nutrition.Second Edition
5.Penny rum bold,, Nicola McCulloughRuth Bolden, Lewis,Emma Stevenson and Benjamin Green"The potential nutrition-, physical- and health-related benefits of cow's milk for primary-school-aged children" Published by Cambridge University Press on behalf of The Nutrition Society, Published online by Cambridge University Press: 27 April 2021,ttp://www.cambridge.org.search
6. Singh H, Flynn A, Fox PF. Binding of zinc to bovine and human milk proteins. J Dairy Res 1989; 56:235–48.
7. IOM---.Institute for medicine Dietary Reference Intakes. 2012.
8.Schönfeldt H, Hall N, Smit L. The need for country specific composition data on milk. Food Research International 2021; 47:207
9.Leerbeck E, Søndergaard H. The total content of vitamin D in human milk and cow's milk. British Journal of Nutrition 1980;44:7–12.
10. Krishnan AV, Feldman D. Mechanisms of the anti-cancer and anti-inflammatory actions of vitamin D. Annu. Rev. Pharmacol. Toxicol.Annual Reviews 2011; 51:311–36..
11.FSSAIAmendmentregulation,2020,http://www.fssai.gov.in/upload/uploadfiles/files/Draft/notification-dairy-analogue-30-07-2020pdf/assedon 2022Preventive Medicine, 2012; 66 1-664.
12. Chun RF, Adams JS, Hewson M. Immunomodulation by vitamin D: implications For TB. Expert Rev Cline Pharmacology 2011; 4:583–91.
13. Matthews SB, Waud JP, Roberts AG, Campbell AK. Systemic lactose Intolerance: a new perspective on an old problem. Postgrad Med J 2005; 81:167–73.
14. Hertzberg SR, Saviano DA. Colonic adaptation to daily lactose feeding in Lactose maldigesters Journal of the American College of Nutrition ISSN: 0731-5724 (Print) 1541-1087 (Online) Journal homepage: http://www.tandfonline.com/loi/uacn20
15. Nagpal, R, Behare, PV, Kumar, M, et al. (2012) Milk, milk products, and disease free health: an updated overview. Critical Reviews in Food Science and Nutrition 52(4):321–333.CrossRefGoogle ScholarPubMed
16. E springer, L, Forensic, M, Krajčovič, J. (2008) beneficial health effects of milk and fermented dairy products Review. Folia Microbiological 53(5):378–394.CrossRefScholar PubMed
17. Principles of Dairy Chemistry by Jennies & Patton) ISBN-13:978-9385998850, MEDITECH

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Dr. Riddhi D Kanakhara, Dr. Hitesh Jani

Quality Control aspects of *Goghrita* in Ancient and Modern era – A Review

Abstract

Panchagavya is a Concoction prepared by mixing five products of cow origin *viz. gomutra*, *gomai*, *godugdha*, *goghrita* and *godadhi*. Also, called a "Cowpathy" as well as "Divine elixir" by *Ayurvedacharyas*. It is also said to be as purest as *gangajala*. Among them *ghrita* hails its glory in ayurvedic texts as being *sattvik* or sattva-*guni*. It is the main ingredient of some of the Ayurvedic medicines and is included under "*chatuhmahasneha*". *Ayurveda* takes into account the action of a *Dravya* in its entirety. Amongst the *rasapanchak virya* is the strength or potency responsible for the action of a *dravya* and needs to be protected and preserved. Henceforth, one can say that potency depends on the quality of the *Dravya*. *Ayurvedacharyas* used to assess the quality of a substance on the basis of its organoleptic characters as well as *rasapanchak*. Also, well devised quality assessment methods right from the collection of *Dravya* to its formulation in form of medicine had been designed by them. But, in the modern era with the advancement of technology various parameters as well as sophisticated instrumental techniques have been devised in order to control as well as maintain the quality of *Dravya*s. Amid the various *Dravya*s *goghrita* is widely used in Ayurveda as it is and also in combination with other *Dravya*s. Though *ghrita* prepared from milk of various animals are taken into practice but amongst all *goghrita* is considered to be best and also is said to possess *rasayan* properties. Besides, with increasing urbanization adulteration as well as rancidity is also quiet rampant in *ghrita*. Therefore, the present study is undertaken with a comparative approach between the classical as well as modern methods used for qualifying *goghrita*.

INTRODUCTION:

Ghrita is complex lipids of glycerides, free fatty acids, phospholipids, sterols, sterol esters, fat soluble vitamins, carbonyls, hydrocarbons and carotenoids (cow *Ghrita*). *Ghrita* also contains traces of iron and calcium. It contains moisture. The major constituent of *Ghrita* is glycerides which constitute 98% of total material in *Ghrita* and rest 2% consist of sterols most commonly cholesterol occur to the extent of about 0.5%. Traditionally, *Ghrita* is always made from the milk of cows, which are considered sacred, and it is a sacred requirement in Vedic *yajña and homa* (fire sacrifices)*(Yajurveda*). They are thought to be auspicious for ceremonies such as marriage, funerals, etc. so, *goghrita* is widely used in Indian cuisine.[1] *Ghrita* is one of those dietary ingredients that can be consumed by all at all times. (*Ashtanga Hrudaya Su. 8/43)*.It is one of the essential dietary ingredients for those debilitated due to treatments. It helps improve digestion power. (*Ashtanga Hrudaya Su. 9/27)*It nourishes body tissues, suitable for people of all ages. It strengthens sense organs, immunity; it improves tone and strength of the voice. It begets longevity. *(Ashtanga Hrudaya Su.* 10/22). It is useful for those taking alcohol regularly, for women,

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

who do regular exercise, for old and for young.[2] *Ghrita* has a very unique capability to absorb the active constituents of an herb into it, without leaving out *Ghrita*'s inherent quality. This quality of *Ghrita* is hailed as *"Yogavahi"*.[3]

Charak	***Sushruta***	***Bhavprakash***
Purana Ghrita is useful in *Mada* (intoxication), *Apasmara* (epilepsy), *Murchha*, *Shosha* (consumption), *Unmad* (insanity) Gara(toxic manifestation), *Jwara*, It cures the pain in *Yoni*, *Karna*, *Shira* etc.	*Purana Ghrita* is *Katu Vipaki*, *Sara* (laxative), alleviates all three doshas. It is *Deepaniya* also useful in *Basti* (enema), *Nasya* etc.	*Purana Ghrita* is *Ghrita* more than one year old. It alleviates all the three *doshas*. It is useful in *Murchha*, *Kustha*, *Visha*, *Unmad*, *Apasmara* and *Timir roga*.
Note:- *Purana Ghrita* Up t 10 yr.	Up to 110yrs	Beyond 1 yr.

USEFULNESS OF *GHRITA*:

Ghrita contains *Prithvi* and *Jala Mahabhutas* which helps in nourishment of the body and promotion of strength, which are useful in weight loss, muscle wasting, and loss of strength in old age. *Ghrita* contains *Snigdha* and *Guru Gunas* which helps in mitigating *Vata dosha* and maintaining *kapha dosha*, which are useful in physical inactivity, myalgia, and fatigue in old age. *Ghrita* has *madhura rasa* which is *saptadhatu vardhaka*, *indriyaaa prasadaka*, hence necessary in decreased sensorial function of old age. *Ghrita* is *rasayana*, *smriti buddhi agni shukra oja vardhaka*, which are useful in resisting ageing process, eg. impaired memory, sexual dysfunction etc in old age. All the *Astangas* of *Ayurveda* has described its use in the treatment part as well as in diet & as and immunomodulator or *rasayan*. In *kayachikitsa* for treatment, *Balrog* in *lehana*, *snehana* etc, in *Ghraha Vidnyan* in mental disorders, in *Shalakya* for *Tarpan*, in *Shalya* for wound healing, in *Agadtantra* as *vishahar*, in *Rasayana* as *Dhatu Vardhak* & *Ojovardhak* & in *Vajikarna* as *vrushya*, *Ojovardhak* and for other therapeutic properties.

WHAT IS ADULTERATION? HOW IT ASSES?

"Adulterant" means any material which is or could be employed for making the food unsafe or sub-standard or mis-branded or containing extraneous matter. The *Ghrita* is adulterated on large scale in India. The most common types of adulterants are Starch, Sesame oil, Dyes, Synthetic colours, Vegetable fat, lard, and wax, rancid *Ghrita* etc. and

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

mixed with the fresh *Ghrita* and sold in the market. Any type of adulteration in *Ghrita* samples bring about the changes in the physical and chemical properties of *Ghrita*.[4]
Methods for detection of common adulterants in *Ghrita* are:

Sr. N	**Adulterant**	**Method Of Detection**	**Remarks**
1.	Vanaspati or Margarine or coal tar	Take about. One tea spoon full of melted sample of *Ghrita* with equal quantity of con. HCl in a test tube and add to it a pinch of sugar. Shake for 1 minute and let it for 5 minutes. Appearance of crimson colour in lower of vanaspati or margarine	If red colour develops then samples adulterated with coal tar dye. If Crimson colour develops then sample is adulterated with Vanaspati or Margarine
2.	Sweet potatoes, Mashed potatoes and other starches	Take about one tea spoon melted sample of *Ghrita* and add a few drops of iodine.	If sweet potatoes and other starches are present then brownish colour of iodin turns to blue in colour.

RANCIDITY IN *GHRITA*

Rancidity is a process which is accompanied by the formation of the unpleasant odour, taste and as a result of action of moisture, oxygen of air and enzymes. The rancidity in *Ghrita* is of two types: Hydrolytic Rancidity, Oxidative Rancidity. The hydrolytic rancidity takes place when the triglycerides are broken down to free fatty acids and simple glycerides. The action is accomplished by enzyme called Lipase. The oxidative rancidity also known as ketonic rancidity occurs in three steps where fatty acids are converted in to ketones. The enzymes responsible are Lipoxidase Enzymes, Dehydrogenase Enzymes and Decarboxylase Enzymes.[5]

What Is Quality? And Need Of Quality Control

Quality control of any drug is essential for maintaining its quality and controlling batch to batch variation. It can be carried out by using different analytical techniques like physico-chemical parameters, qualitative and quantitative tests and chromatographic study which can be provide important information about any drug and play an important role in analysis, especially Ayurvedic / Natural products which contain number of chemical moieties and the knowledge about the therapeutically active compound is limited. They help in authentication as well standardization and quality control of natural products. The quality of *Ghrita* prepared by any of this method depends upon the quality of milk, cream,

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

dahi (Curd), butter, method of preparation, temperature, conditions of storage and type of animal feed. These factors in turn will help in determining physicochemical properties of *Ghrita*. The quality of *Ghrita* is determined by major three parameters: Peroxide value, Flavour and Acidity. The quality of *Ghrita* on storage has been measured by acid and peroxide value. The temperature of clarification is most important factors that control the intensity of flavour of *Ghrita*.[6]

ANCIENT PARAMETER FOR ASSESS *GHRITA*

No.	Ancient Parameter	Morden Parameter	Remarks
1	शब्द	Sound	—
2	स्पर्स	Texture	Rough
3	रूप	Colour	yellow
4	रस	Taste	Sweet
5	गन्ध	Odour	Characteristics
No.	**Property/ Parameters**	**Remarks**	
1	रस	*मधुर*	
2	गुण	*गुरु, स्निग्ध, मृदु*	
3	विर्य	*शीत*	
4	वीपाक	*मधुर*	
5	कर्म	*अभिष्यंदी, अग्निदिपन, बल्य, चक्षुष्य, हृद्य, रुच्य, स्नेहन मेध्य, ओजोवर्धक etc.*	

MORDEN PARAMETER FOR ASSESS *GHRITA*[7]*:*

The Physico-Chemical Properties of *ghrita* is mentioned below[8]:

Physical parameters:

Moisture content (%)	0.27
pH	4.6
Particle size (μ)	179.02
Viscosity (cp)S	8000
Copper content (ppm)	0.13
Loss on drying	0.15%
Ash content	0.10%
Specific gravity	0.935
Refractive value	1.456

Chemical parameters:

Acid value	0.84-2.5
Acid insoluble ash	0.0009%
Saponification value	222-234.26
Iodine value	34.5-35.59
Unsaponifiable matter	0.3-0.78
RM Value	21.67
P value	1.1
Fat content	99.83%

RESULT & DISCUSSION

The analysis of ghee by the analytical techniques is important for the determination of physicochemical properties and adulteration. The physical tests are employed for assessment of physical properties. Any change in physical properties of ghee gives idea about the presence of foreign substance in ghee sample. There are chemical techniques for the determination of quality of ghee but the advancement in the instrumental techniques is still in need. The chemical tests like confirmatory tests are good and it is related to the degree of saturation and unsaturation of fatty acids in samples and thus the quality of ghee can be assessed. Instrumental method like gas liquid chromatography is used for the determination of unsaturated fatty acids in ghee samples, FT-IR is very useful in the determination of the methyl esters, trans fat and vegetable fat and in case of adulteration of ghee samples. EDXRF is used for the determination of Nickel in ghee samples which indicates hydrogenated fat (Vegetable fat). This indicates adulteration.

SUMMARY & CONCLUSION

Processing of good quality industrial Cow ghee requires facilities such as a separator, pasteurizer, butter churn, a ghee pot and efficient filters. Proper packaging material is another very important item required for storage and distribution and to prevent tempering and contamination. Usually lacquered tins or cans and Polyvinyl Chloride (PVC) containers are ideal to prevent permeability, oxidation, rancidity and tempering. Introduction of anti-oxidants and inert gases such as nitrogen injected into the container before packaging to create an air-tight lid may prevent air induced oxidation and may therefore improve the products quality.[10]

In conclusion, the present study may be useful to supplement information with regard to its identification and, standardization, and in carrying out further research and revalidation of its use in the Ayurvedic System of Medicine.

REFRENCS:-

1. Language and Style of the Vedic Rasis, Tatyana j akovlevnaeli ,zarenkova, 1995, p.18.
2. www.Vediccowproducts.com.
3. Bhavaprakasha Uttarakhanda 2/6.
4. Quick test for some adulterants in food Part I, 2012, Food safety & Standards Authority of India pp 7-8.
5. Food Safety and Standards Authority of India: Manual of Methods of Analysis of Oils and Fats, Ministry of Health and Family Welfare, Government of India, 2012.
6. N. C. Ganguli and M. K. Jain, "Ghee: Its Chemistry, Processing and Technology", Journal Of Dairy Science, Vol. 56 (1), p.p 22.
7. Supriya Deshpande et.al., "*Shata-dhauta-ghrita* – A case study", Indian Journal of Traditional Knowledge, July 2009, Vol. : 8 (3), p.p 387-391.
8. Sud and Kateriya, Int J Ayu Pharm Chem 2015 Vol. 3 Issue 1.
9. Jariwala Kunal M, "Analytical Techniques for The Assessment of Physico-Chemical Properties of Ghee, Indian Journal Of Applied Research, Volume: 4, Issue : 6, June 2014.
10. Dhurvey Y.R.et al, "Evaluation of Physicochemical Properties of Cow Ghee before and after Hydrogenation", International Journal of ChemTech Research, Jan-Mar 2012, Vol.: 4 (1), pp 185-189.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Dr.KarishmaNarvani
Ayurvedic Gynecologist and Garbhasanskar Expert
Director Garbhopnishad Foundation
-Dr.Archana Joshi
M. O. Vedgarbha Clinic
-Presenter
Ms. Drx. ForamAhir

Role of cow milk processed medicated granules in ayurvedic antenatal care – A pilot study

Abstract:

Protection and sibling rearing is a law of nature and given utmost importance in biological world. Ayurveda the medical system and science of life that cherished India from time unknown is also no exception for this. Much attention has been given by all most all seers of the past and they have covered all aspects of antenatal care, not only these embryological but also genetic considerations are well studied and recorded by

The approach of Ayurveda to antenatal care is unique. It starts along with fertilization for even before) and continues till labour. Each and every aspect of growing foetus its needs along with health of mother for an easy, smooth and safe child birth are covered under the heading of “GarbhiniParicharya”

All the body parts of foetus are developed grossly in the first trimester. Body parts and psychological bhavas like chetana, manas and intellect become conspicuous in the second trimester. In the third trimester, overall growth and development of the body parts take place and the fully grown up Garbha awaits for delivery. The do’s and don’ts that have to be followed in diet, physical activity, hygiene and conduct are similar in Ayurveda and western science, but the month wise regimen which is described in Ayurveda is unique. The present study was carried out at three different ante natal care centre of Gujarat. All registered pregnant ladies were given Jivaniya granules, Medya granules and Prithakprnyaadi granules for 1st, 2nd and 3rd trimester, respectively and the effect was observed in mother and child both. The results remained encouraging.

The three types of granules contain go ghruta(ghee made from cow’s milk). All the Ayurvedarchyas have strongly mentioned to take milk ,butter and ghee during the

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

whole period of pregnancy which is garbhasthaapak and garbhaposhak.When milk is mentioned , cow's milk is considered the best. Ayurvedic texts advise Vaidyas to have knowledge of allied fields like go-vigyan.

Aim :

to study the role and efficacy of cow milk processed medicated granules in ayurvedic antenatal care .

Keywords:

MasanumasikGarbhini, Gavya, Gauvighyan, Aushadhi siddha ghrita, pharmaceutical intervention, aayurvedic granules, best progeny, antenatal care.

Introduction:

In India mortality and morbidity among the mothers and children are very high due to negligent attitude regarding diet, personal hygiene, psychological well being and the increased prevalence of conditions like anemia, hemorrhage, infections, puerperal sepsis and toxaemia, Safe motherhood is one of the core parameters which indicates the health status of a country , Maternal mortality rate (MMR)of our country is 52 per 1 lakh live births as of 2023 and we are continuously trying to lower this Maternal and child health(MCH) can be achieved by following the principles of Ayurveda stresses on proper Aahaar and vihaarGarbhini is advised Brimhana therapy A healthy mother begets a healthy child ,All the acharyas have advocated the use if milk throughout Pregnancy ,Milk helps in the growth and development of the foetus.

It is mentioned in Ashtangahridaya that milk has to be given with jeevaniyaganaaushadhies in the first trimester ,In the second trimester when mana and buddhi are developing , milk has to be given with medhyaaushadi like Brahmi and Yashtimadhu, In the last trimester for the proper development of fetus, in order to reduce the chances of IUGR, for adequate amniotic fluid , milk with prithakparnyadiganadravyas is given. Such a regimen ensures that the pregnant woman has no complications.

Materials & methodology:

The study shall incorporate 2 types of material.

1. Literary materials: In this the conceptual data regarding the study will be reviewed from various Ayurvedic and modern texts, help will be taken from our experts on this topic.
2. Clinical materials: The clinical materials will be obtained from 3 different antenatal care centres in Gujarat .

Acharya Charaka in chapter 4 of Sutrasthana has mentioned jeevaniyagana, medhyagana , balyaganaetc.Based on this ,the granules are prepared.

For like this first trimester granules name is 1.Garbha jivniya , 2. Garbhasatva and

3. Garbhapushti .

General indication:

2 teaspoon of the respective granules twice a day , morning and night

Crieteria for selection:

Pregnant women were selected in respective of age , caste , religion, race and occupation.

Crieteria for assesment of results:

The pregnant women were routinely assessed by noting their weight and B.P , Hb test were done to rule out anemia, ultrasonography was done once in each trimester to assess foetal well being.

Observation:

In this it was observed that the pregnant women gained weight normally, they had no major complaints, nausea and vomiting which is physiological, was taken care of by ayurvedic medicines , delivery was mostly normal and The Pregnant women also reported to experience reduced stress levels, They enjoyed this important period of their life.

Discussion & conclusion:

The classics of Ayurveda are enriched with fruitful suggestions to prevent antenatal abnormalities, to design normal delivery and to provide good neonatal care. It mentions certain specific measures from the very first day of conception. The aim of the management protocol is to protect the mother and the growing foetus from various hazards. Personal hygiene as well as avoidance of physical and mental stress

is given much emphasis in antenatal care. Out of 86 participants studied, in all observations, majority participants showed normal values or well within the normal limits of antenatal and postnatal periods as per ICMR criteria. The difficult labour and also post natal complications were minimum in the present observation. The observation made proved that the antenatal care explained in the classical texts of Ayurveda have definite role to play in the offspring, hence it proved the high values of the concepts and also highlights the benefits of the same, Ayurveda, being a native system of Medicare, it has reached to the core of the native folk, and because of this it is very easy to re-establish the benefits of ayurvedic antenatal care amongst the general public with some clinico-pharmacological interventions Clinico- Pharmacological interventions- Like Tasty Medicated Ghee- Granules without any So-called bitter AyurvedicKadha or Churana .Now there is an urgent need to formulate strategies at national level to promote ayurvedic system of medicine to reduce the maternal morbidity as well as mortality rates and to implement them from top to grass root levels.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Lonia Bharatlal Anil, Prajapati Nikhil Jagdish,

Solanki Hina Parabatbhai, Dr. J.J.Bhatt.

Department Of Chemistry,

Krantiguru Shyamji Krishna Verma Kachchh University - Bhuj

Current therapy by cow's product in specific disease.

Abstract: - Nowadays different dairy products are utilizes much more compare to naturally product. The utilization of cow urine and dung in agriculture is examined as a low-cost practice, contributing to soil fertility, plant pathogen control, and pest management, thereby enhancing food security. Ayurveda recommends Panchagavya to treat diseases of multiple systems, including severe conditions, with almost no side-effects. It can help build a healthy population, alternative sources of energy, complete nutritional requirements, eradicate poverty, pollution-free environment, organic farming, etc. This study provides a comprehensive overview of the current therapy involving cow products, elucidating their biochemical constituents, bioactivities, and potential applications in addressing specific diseases. Cow's various metabolic reactions are useful for man-kind and for surveillance. In this study are have reported some specific product from cow's outlets and these applications.

Keywords: -Nutritional aspects,**Panchagavya**, plant disease management, Health risk assessment,etc

Introduction: -India is the land of traditions with its roots in ancient science directly linking social rituals and scientific reasons behind them. In India, a cow is called '*Gaumata'* or '*Kamadhenu'* due to its nourishing nature like a mother .The cowhas played a vital role in human history since its domestication, providing essential products such as milk, clarified butter, yogurt, curd, buttermilk, dung, and urine. These products have been integral to human nutrition and well-being, and recent studies have uncovered their potential therapeutic applications in treating various diseases.

The Ayurvedic system of medicine has described the significance of using cow milk, ghee, urine, dung, and curd, each of which is termed '*gavya'* (i.e., obtained from '*Gau'* means cow) for the treatment of various diseases. Each product possesses different components and uses for human health, agriculture, and other purposes.

'*Panchgavya'* has been derived from two words, '*Panch'* meaning five and '*gavya'* meaning obtained from '*Gau'* means cow, which *in-toto* represents five products obtained from a cow. Each of the '*gavya'* exerts a different medicinal

impact against various diseases. *Panchgavya* therapy or treatment is called 'Cowpathy', similar to other pathies (allopathy, homeopathy, and naturopathy). Each '*gavya'* can be used as a single therapy or in combination with other products or with other treatments. Also, all five products can be used alone or combined or any other synthetic, herbal, or mineral origin.

Panchagavya therapy or Cowpathy utilizes five products as these possess medicinal properties and are used as single or in combination with some other drugs of herbs, animal or mineral origin for treatment of several disorders and diseases like flu, allergies, colds, cough, arthritis, rheumatoid arthritis, leucoderma, leucorrhoea, alopecia, asthma, hyperlipidemia, renal disorders, dietary and gastrointestinal tract disorders, acidity, ulcer, wound healing, heart disease, skin infections/diseases, tuberculosis, chickenpox, hepatitis, leprosy and other bacterial/viral infections, aging, chemical intoxication, worm infestations, obesity, etc. Panchagavya has disinfectant and antiseptic properties.

Overview on cow products (Panchgavya)

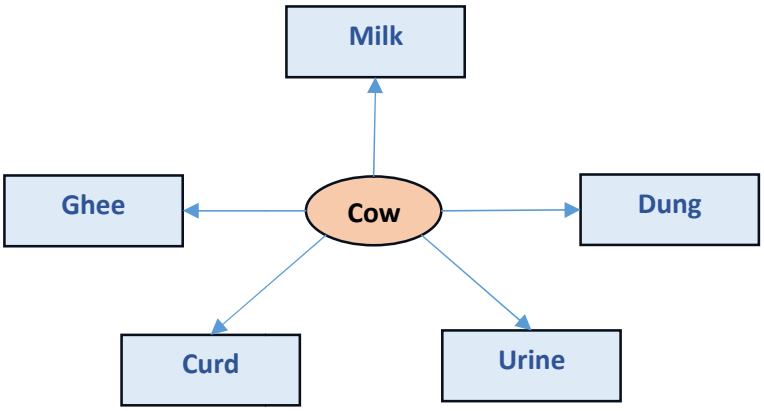
Since ancient times, rural and urban households have used different cow products in their everyday lives without bothering much about their nutritional and other scientific context. *Panchgavya* therapy is recommended for a variety of diseases viz., asthma, flu, allergies, cardiovascular diseases, renal disorders, rheumatoid arthritis, leucoderma, wound healing, leucorrhoea, hepatitis, dietary and gastrointestinal tract disorders, obesity, tuberculosis, ulcer, chemical intoxication, other bacterial, fungal and viral infections. The therapy has also demonstrated its therapeutic potential against severe pathological conditions like cancer, AIDS, and diabetes .

Panchgavya plays a crucial role in organic farming practices as the most favourable organic manure for agricultural fields. Its application ensures zero usage of harmful synthetic fertilizers, pesticides, insecticides, and antibiotics. No other manure can be as cost-effective and beneficial as *Panchgavya*. It can enhance soil fertility, improve the quality of earthworms, and promote crop health by acting as an organic fertilizer. Additionally, cow dung and cow urine are excellent sources of energy to generate biogas and electricity.

Traditional Indian literature cites numerous medicinal effects of *Panchgavya*; however, scientific evidence supporting ancient literature is very little. Scientific Validation and Research on *Panchgavya* (SVAROP) is a national program announced by the Ministry of Science and Technology, Government of India, for scientific validation of *Panchgavya* products. The program includes studies on the activity, efficacy, safety profile, toxicity, and acceptability of *Panchgavya* and other products obtained from the cow. The present review focuses on the composition of

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

each *Panchgavya* product and its health benefits and medicinal properties based on available scientific evidence.



Curd

Curd also called 'yogurt' or "*Dahi*", is consumed worldwide due to its high nutritional value and health benefits. It is prepared by fermenting cow milk using micro-organisms viz., *Streptococcus, Acidophilus,* and *Lactobacillus*. Curd is a rich source of probiotics (beneficial living micro-organisms) that exert various beneficial effects upon oral administration. Lactic acid-producing bacteria form metabolites like cyclic dipeptides, phenyl lactic acid, and anti-fungal effects. These bacteria also include proteinouscompounds in nature and a 3-hydroxylated fatty acid. Ayurveda prescribes certain precautions carefully considering the health of an individual, environmental and climatic conditions for consumption of curd.

Curd contains several nutrients and micronutrients, including water, proteins, vitamins like A, B, D, and E; minerals like calcium, phosphorous, magnesium, zinc, etc. Probiotics present in curd help in strengthening the immune system and digestive system, whereas various minerals, vitamins, and proteins in curd help fight against multiple pathogens, including HIV. It is used to treat digestive ailments as it can resist the growth of harmful micro-organisms and promote good gut flora to improve digestion. Curd also acts as a blood purifier and helps in lowering the total cholesterol, and low-density lipoproteins, thus, preventing the risk of obesity, anti-fungal effect for treating dandruff from hair, and treating piles. Curd should be taken with green gram or moong for *Vata Prakruti*, sugar for *Pitta Prakruti,* and cumin powder for *Kapha Prakruti* individuals. Curd consumption with all the recommended precautions prescribed by Ayurveda may significantly benefit health. The composition of curd, its health benefits, and its medicinal effects are depicted.

	Composition	Health Benefits	Medical Effects
	Water	Blood Purifier	Antifungal

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Curd	Protein Vitamin-A, B, D, E Calcium Phosphorus Magnesium Zinc	Improves Digestive System Enhance Immune System Improves quality of hair	Anti-HIV Treats digestive ailments Decrease obesity Prevent piles

Cow Dung

Fungal diseases are among the major problem in agricultural fields. The use of cow dung can restrict the development of such fungal issues due to *Fusarium oxysporum, Fusarium solani,* and *Sclerotinia sclerotiorum*. The use of pesticides, fertilizers, weedicides, and antibiotics in farming practices is hazardous to humans and animals, and leads to severe diseases such as immunosuppression, hypersensitivity reaction, and auto-immune disorders. Therefore, products obtained from organic farming have more demand as organic farming practices are devoid of harmful chemicals for crop production. High microbial count and nutritional value led the cow dung as manure for farming practices in organic farms. Cow dung serves as the best replacement for these chemicals and ensures human and animal health.

Cow dung has also demonstrated anti-bacterial and anti-fungal effects. It serves as a skin tonic and is found effective in treating psoriasis and eczema. The mixtures of crushed neem leaves and cow dung helps against boils and heat rashes. Cow dung has demonstrated that it can kill the malarial parasite and *Mycobacterium tuberculosis*. The anti-fungal activity can be observed against *Corprophilousfungi* . Smoke liberated on burning of cow dung causes eye irritation and tears, which can help vision enhancement. The composition of cow dung, along with its uses, is summarized in Figure.

	Composition	**Agricultural Uses**	**Microbial Content**	**Medicinal Effect**
Cow dung	Minerals Vitamins Nitrogen Potassium Oxygen Cellulose Hemicellulose Mucus Lignin	Increase soil fertility Promote worm growth Organic manure Gobar gas plant Preparation of herbal tooth paste	Saccharomyces Lactobacillus Bacillus Streptioccocus Candida	Antifungal Antibacterial Skin tonic Antimalarial Anti-TB Increases vision Treat boil and heal rashes Treat Psoriasis and Eczema

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Cow's Milk

Consumption of cow milk shows various health benefits. Cow milk is used as a replacement for breast milk for infants. It is essential for the growth of teeth, bones, and heart activities management. The low cholesterol fat of milk is vital for mental and physical development, while milk helps maintain the digestive system, immune system, and brain functions. Lactose serves as an essential source of energy. Milk also enhances vision because of vitamin A whereas vitamin K regulates the blood clotting process.

Milk serves as a gold mine of medicinal effects. Anemia in infants can be treated by consuming milk. Cow milk restricts the growth of harmful gut bacteria and promotes beneficial gut flora. Milk enzymes (xanthine oxidase, lactoperoxidase, and lysozyme) play an anti-bacterial role, whereas peptides (β-casomorphins, exorphin, and serorphin) exert anti-diarrhoeal activity. Regular milk consumption is suggested for patients suffering from gall bladder diseases, diabetes, and hyperlipidemia.

Cis-isomer of linoleic acid present in milk has demonstrated antineoplastic activity. It was found to restrict cancerous growth. Milk has anti-cancer activity against skin, colon, and breast cancer. Considering all these beneficial effects of A2 type milk, the Government of India announced the '*Rashtriya Gokul Mission'* in 2014 in order to increase the indigenous breeds of cow and get more A2 type of milk.

Ghee

Ayurvedic system of medicine, ghee plays a vital role, both as a vehicle to deliver the active constituent and a base for incorporating active components to formulate the dosage forms. Ayurveda also supports the co-administration of ghee along with other remedial treatments. Ghee-based formulations, i.e., *Ghrita,* are developed for targeted delivery and enhanced bioavailability of hydrophobic botanicals. For example, *Brahmi ghrita* for cognitive function; *Vasa ghrita* for the respiratory system; *Shatadhautaghrita* for skin diseases, *Bhallatakadi ghrita* for wound healing,etc. ghee's high fatty acid content, people believed that ghee consumption could increase the risk of dyslipidemia and cause cardiovascular diseases. The health benefits of cow ghee are memory enhancement, lowering bad cholesterol, preventing skin and cardiovascular diseases, promoting skin health, maintaining the digestion process, generating energy, purifying the blood, protecting the liver, etc. Ghee has demonstrated various medicinal properties such as anti-inflammatory, antineoplastic, vision enhancing, and fasten wound healing. It helps treat skin and gastrointestinal diseases and has beneficial effects, including immunostimulant, anti-cholinergic activity, anti-asthmatic effect, helps against paralysis, etc.

Conclusion

The present review deals with the first comprehensive outlook on cow products to human health.
Panchgavya has demonstrated its potential to serve humankind and is a promising therapy against various human ailments. The effects of *Panchgavya* must not be limited only to ancient literature although, scientific efforts are needed to validate biological activities and safety and establish the standards. Detailed experimentations are required for each product to validate composition, chemical behaviour, pharmacological activity, safety, toxicity profile, and the mechanism of action of the active components. It is equally important to educate the people and promote *Panchgavya* products to seek the world's attention towards India's rich traditional practice and literature.

References

1. Ambwani S, Ambwani TK, Chauhan RS. Ameliorating Effects of Badri Cow Urine on Cypermethrin Induced Immunotoxicity and Oxidative Stress in Chicken Lymphocytes Culture System. *Bioscience Biotechnology Reserach Asia.* 2018;15:711–717. [Google Scholar]

2. Anonymous . *Dietary guidelines for Americans 2015–2020.* US Department of Health and Human Services: Skyhorse Publishing Inc; 2017. [Google Scholar]

3. Antony B, Sharma S, Mehta BM, Ratnam K, Aparnathi KD. Study of Fourier transform near infrared (FT-NIR) spectra of ghee (anhydrous milk fat) *International Journal of Dairy Technology.* 2018;71:484–490. [Google Scholar]

4. Aswani JS, Pushpa TN, Srikantprasad D, Patil CP, Biradar IB, Gangaraddi V. Influence of biofertilizers and bioformulations on biomass and essential oil yield of menthol mint (*Mentha arvensis* L.) *Medicinal Plants-International Journal of Phytomedicines and Related Industries.* 2020;12:139–143. [Google Scholar]

5. Baghele RD, Dhaduk BK, Chawla SL, Radhika J. Effect of foliar spray of growth regulators and cow urine on flowering, quality and yield of rose (*Rosa hybrida*) cv poison under naturally ventilated polyhouse. *International Journal of Tropical Agriculture.* 2016;34:1555–1558. [Google Scholar]

6. Bhatt K, Maheshwari DK. Decoding multifarious role of cow dung bacteria in mobilization of zinc fractions along with growth promotion of *C. annuum* L. *Scientific Reports.* 2019;9:1–10. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]

7. Buttar HS, Bagwe SM, Bhullar SK, Kaur G. Health benefits of bovine colostrum in children and adults. In: Watson RR, Collier RJ, Preedy VR, editors. *Dairy in Human Health and Disease across the Lifespan.* United Kingdom: Academic Press; 2017. pp. 3–20. [Google Scholar]

8. Jawhara S. Can drinking microfiltered raw immune milk from cows immunized against SARS-CoV-2 provide short-term protection against COVID-19? *Frontiers in Immunology.* 2020;11:1888. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]

9. Sachdev DO, Gosavi DD, Salwe KJ. Evaluation of antidiabetic, antioxidant effect and safety profile of gomutra ark in Wistar albino rats. *Ancient Science of Life.* 2012;31:84–89. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]

10. Sharma A, Shandilya UK, Sodhi M, Mohanty AK, Jain P, Mukesh M. Evaluation of Milk Colostrum Derived Lactoferrin of Sahiwal (*Bos indicus*) and Karan Fries (Cross-Bred) Cows for Its Anti-Cancerous Potential. *International Journal of Molecular Science.* 2019;20:6318. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]

11. Wang DQ, Carey MC. Therapeutic uses of animal biles in traditional Chinese medicine: an ethnopharmacological, biophysical chemical and medicinal review. *World Journal of Gastroenterology.* 2014;20:9952–9975. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]

12. Baghele RD, Dhaduk BK, Chawla SL, Radhika J. Effect of foliar spray of growth regulators and cow urine on flowering, quality and yield of rose (*Rosa hybrida*) cv poison under naturally ventilated polyhouse. *International Journal of Tropical Agriculture.* 2016;34:1555–1558. [Google Scholar]

13. Benmoussa A, Lee CHC, Laffont B, Savard P, Laugier J, Boilard E, Provost P. Commercial dairy cow milk microRNAs resist digestion under simulated gastrointestinal tract conditions. *The Journal of Nutrition.* 2016;146:2206–2215. [PubMed] [Google Scholar]

14. Boraiah B, Devakumar N, Shubha S, Palanna KB. Effect of Panchagavya, Jeevamrutha and cow urine on beneficial microorganisms and yield of capsicum (*Capsicum annuum* L. var. grossum) *Int. J. Curr. Microbiol. App. Sci.* 2017;6:3226–3234. [Google Scholar]

15. Chaudhary S, Kanwar RK, Sehgal A, Cahill DM, Barrow CJ, Sehgal R, Kanwar JR. Progress on Azadirachta indica based biopesticides in replacing synthetic toxic pesticides. *Frontiers in Plant Science.* 2017;8:610. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]

16. Daniloski D, Cunha NM, McCarthy NA, O'Callaghan TF, McParland S, Vasiljevic T. Health-related outcomes of genetic polymorphism of bovine β-casein variants: A systematic review of randomised controlled trials. *Trends in Food Science & Technology.* 2021;111:233–248. [Google Scholar]

17. Durga B, Mala G, Venkatlakshmi S. Optimization of Concentration of Bos indicus Cow Urine Distillate (CUD) in *Oreochromis mossambicus* (Peter) for Immunostimulatory activity. *History.* 2015;10:76–83. [Google Scholar]

18. Dutta D, Devi SS, Krishnamurthi K, Chakrabarti T. Anticlastogenic effect of redistilled cow's urine distillate in human peripheral lymphocytes challenged with manganese dioxide and hexavalent chromium. *Biomedical and Environment Science.* 2006;19:487–494. [PubMed] [Google Scholar]

19. Elbana, T., Gaber, H.M., Kishk, F.M., 2019. Soil Chemical Pollution and Sustainable Agriculture. In: El-Ramady, H., Alshaal, T., Bakr, N., Elbana, T., Mohamed, E., Belal, A.A., (Eds.), The Soils of Egypt, Springer, Cham. 10.1007/978-3-319-95516-2_11.

20. Feng H, Ge Z, Chen W, Wang J, Shen D, Jia Y, Wang M. Carbonized cow dung as a high performance and low cost anode material for bioelectrochemical systems. *Frontier in Microbiology.* 2018;9:2760. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]

21. Fiocchi A, Schünemann HJ, Brozek J, Restani P, Beyer K, Troncone R, Lockey RF. Diagnosis and rationale for action against cow's milk allergy (DRACMA): a summary report. *Journal of Allergy and Clinical Immunology.* 2010;126:1119–1128. [PubMed] [Google Scholar]

22. Ghosh T, Biswas MK, Guin C. Efficacy of cow urine in wheat (*Triticum aestivum*) production as plant growth promoter and antifungal agent. *Journal of Pharmacognosy and Phytochemistry.* 2018;7:485–493. [Google Scholar]

23. Gil JDB, Reidsma P, Giller K, Todman L, Whitmore A, Van Ittersum M. Sustainable development goal 2: Improved targets and indicators for agriculture and food security. *Ambio.* 2019;48:685–698. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]

24. Ghosh T, Biswas MK, Guin C. Efficacy of cow urine in wheat (*Triticum aestivum*) production as plant growth promoter and antifungal agent. *Journal of Pharmacognosy and Phytochemistry.* 2018;7:485–493. [Google Scholar]

25. Gil JDB, Reidsma P, Giller K, Todman L, Whitmore A, Van Ittersum M. Sustainable development goal 2: Improved targets and indicators for

agriculture and food security. *Ambio.* 2019;48:685–698. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]

26. Hoh JM, Dhanashree B. Antifungal effect of cow's urine distillate on *Candida* species. *Journal of Ayurveda and Integrative Medicine.* 2017;8:233–237. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]

27. Holmberg S, Thelin A, Stiernström EL. Food choices and coronary heart disease: a population based cohort study of rural Swedish men with 12 years of follow-up. *Int. J. Environ. Research in Public Health.* 2009;6:2626–2638. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]

Acknowledgements

Acknowledge the contributions of fellow researchers, collaborators, or team members who played a role in the design, execution, or analysis of the study. Authors are thankful to the department of chemistry, K.S.K.V.KachchhUniversity that provided the necessary infrastructure, e-laboratory facilities, and resources for conducting the research.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Dr.Shobhna Dabhi[1], Dr. Karishma Narvani[2], Dr. Hitesh Jani[3]

1Director of Krishna Hospital & Ayu Care, Jam Khambhaliya-361305, Gujarat, India

2Director of Garbhopnishad Foundation, Jamnagar-361008, Gujarat, India

3 Ex-principal, Gujarat Ayurved University, Jamnagar-361008, Gujarat, India

Shodash Samsakar W.S.R. of Suvarna Prashana – Clinical Observational Study

ABSTRACT

Background: Suvarna Prashana (SP) word comes in Kashyapa Samhita only, but use of Suvarna (gold) is mentioned by every Acharya starting from neonatal age. SP increase the intelligence and immunity, and hence used in paediatric age group since long back. Due to competitive nature of education in current days, parents want their child to be bright in education. After COVID 19 pandemic people become more aware about importance of immunity to everyone and parents are in search of immune-modulatory medicine for their children.At Krishna Hospital & Ayu Care in Association with Garbhopnishad Foundation Jamnagar have decided to undertake project to give SP to children between 0 to 12 years of age group. After around 6 months we decided to document the perception of parents for this formulation. So this study was planned. SP were purchased from Kamdhenu Divya Aushadhi Mahila Sahkari Mandali, Jamnagar every time.**Material and method**: Google forms were provided to 50 parents whose child had received this SP atleast for six months on every Pushyaconstellation, and all parents had responded. Data were analysed to get the idea about perception ofparents for this formulation. **Results**: 100% parents found this practice beneficial. 100% parents would like to recommend this to other parents. 96.00% belived their child health has been improved and 100% parents found their child's memory andgrowth improved after SP.**Conclusion**: Survey study found that mostparents believed/perceived that SP provided during every Pushya constellation at least for six Months, is beneficial inregards to improvement in memory, general health, immunity of their children.

Keywords: Ayaskruti, Cow Ghee, General Health, Immunity, Memory, Survey Study.

INTRODUCTION

Suvarna Prashana (SP) word comes in Kashyapa Samhita, according to which Suvarna Prashana is helpfulin attaining normal growth and development, improves digestion, improves intelligence and helpful to getgeneralized immunity[1]. Though the word SP is not mentioned by any Ayurveda classics other thanKashyapa Samhita, therapeutic use of Suvarna (gold) is mentioned by almost every Acharya. In CharakaSamhita[2]. the properties of gold and its compound formulations such as Lauha Rasayana are mentioned.Sushruta Samhita[3]. has mentioned the properties of gold as Tridoshahara (pacify all three Dosha),Vishapaham (antitoxin), Brumhaniya (nutritive), Chakhshushya (good for eye), Rasayana (rejuvenating),Hrudya (good for heart), Madhura Rasa (sweet in taste) and Shita Virya (cool in potency). In AstangaHridaya, Suvarna is including under Madhura Gana[4]. Rasaratna Sammuchaya grouped gold underShuddha Loha (pure metals)[5].

According to Acharya Kashyapa, gold should be "rubbed on a stone" (pure gold in metallic form) inSuvarna Prashana. Other Acharya have mentioned the usage of gold in the form of Churna (powder)[6-9].Patala / Mandala (leaf/foil)[10], Bhasma (ash), Lavana (gold salt) or Ayaskruti (gold soaked water)[11]Because of unavailability of pharmaceutical standards of SP, practitioners and institutions have fortifiedthis Kashyapokta Suvarna Prashana with immune-modulator and

nootropic herbal drugs to enhance theefficacy. As a result, currently there are many gold containing herbo-mineral formulations available inmarket as Suvarna Prashana with different name, different ingredients and with different method ofpreparation.

There are many previous research works available which validate the efficacy of various SP as immune-modulator, growth and development, memory and intelligence enhancer with promising results [12,13] . It isalso important to notice that, since many years it is in practice in Indian traditional system of medicine toprovide SP to healthy baby on every Pushya constellation.

The same practice has been adopted by Kamdhenu Divya AushadhiMahila Sahkari Mandali since many years for preschool and schoolgoing children. Response of parents towards this initiative was veryencouraging and hence this study was aimed to document theperception of parents for this Suvarna Prashana, through the clinical observational study.

MATERIAL AND METHOD

Study Design: A clinical observational study.

Setting: A Google form questionnaire was developed to find out theperception of parents towards the efficacy of SP for their children.Parents of children who had received SP at least for six months (6 doses) were included in this study. Google forms were distributed toeligible parents through Whatsapp&Responses were received.

In the Google form, respondents were first shown a description of thisclinical observational study. At the end of thedescription, respondents were asked for their willingness to participatein this survey study. Then after dichotomous outcome questions werekept to assess the perception of parents on this procedure.

Suvarna Prashana used in this study was prepared by ISO certifiedpharmacy, Kamdhenu Divya Aushadhi Mahila Sahkari Mandali,Jamnagar. Each 1 ml of this Suvarna Prashana contains Bala Ghrita18% (**prepared with pure cow ghee**), Ashtamangala Ghrita 22% (**prepared with pure cow ghee)**, honey 60%, saffron quantity sufficientand Panchamrutika Sodhita Suvarna Yoga (Ayaskruti) 0.001%.SP was given in the dose of 2 drops in 1 year old baby; 3 drops in 1 to 3years of toddlers; 4, 5 and 6 drops in 3 to 6, 6 to 10 and 10 to 12 yearsof child respectively.

Participants: Children between the age 0 to 12 years and notsuffering from any major systemic disease or infection and who werenot on any medications were provided SP on every Pushyaconstellation (once in 28 days) irrespective of their gender,socioeconomic status, and religion.

Variables: Perceptions of parents related with beneficial effect of SPand any adverse reaction of this SP were asked. To know the impact ofSP on status of immunization, vaccination history was asked. To get theidea about improvement in immunity, hospitalization required for anyailment during the use of SP was asked. Perception of parentsregarding improvement in general health, memory, growth anddevelopment was also asked in questionnaire. To know that theparents were satisfied or not with this procedure, it was asked that willyou recommend this to other parents?

Bias: For getting the idea about the effect of SP, there might bechances that confounders like variation in dietary habit, exposure tothe microorganism, general constitution (Sahaja Bala), level of parentalinterest in study of children could be there. To minimize the same wetook survey from single center with same atmosphere&same socioeconomic status among the participants

RESULTS

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

A total of 50 parents were responded.Male childrenwere 32(64%) and girl children were 18(36%)Table1.

Table 1

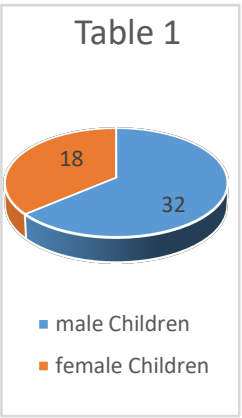


Table 2

Sr. No.	Questionnaire	Answer	
		Yes Number,(%)	No Number,(%)
1	Did you find it beneficial?	48, 96%	2, 4%
2	Did you find any adverse reaction after this SP?	1, 2%	49, 98%
3	Baby is being vaccinated properly?	50, 100%	0, 0%
4	After SP, hospitalization required?	1, 2%	49, 98%
5	Memory increased?	50, 100%	0, 0%
6	Helpful in growth and development?	50, 100%	0, 0%
7	Will you recommend this to other parents?	50, 100%	0, 0%
8	Did you find improvement in general health of baby?	48, 96%	2, 4%

As per table no 2, majority of parents had a perception that this SP is beneficial (96%), improved G&D (100%) and improved general health (96%). improved memory of their child (100%), 100% parents would like to recommend this to other parents. Only 1 child (2%) required hospitalization after starting this SP. 98% parents reported that there was no any ADR noticed even after six months of its use. Rest of 2% reported the ADR, but still they are using the formula, indicates ADR was mild in the nature and while comparing the risk benefit ration, parents might find more beneficial in comparison to its side effect.

DISCUSSION

This clinical study is first of its kind. This study showsthat majority of parents (48, 96%) found this procedurebeneficial. This indicates the overall perception for this procedure.

This positive perception might be developed because of differentessential trace elements present in the SP which serves many criticalroles in living body at a molecular level. They participate as catalysts orcofactors in a wide range of enzymatic processes, with roles rangingfrom relatively weak, non-specific ion effects (metal-ion activatedenzymes) to highly specific associations (metalloenzymes) in which themetals are potentially bound to protein (apoenzyme) to complete thefunction.

Majority of parents (49, 98%) did not observed any adversereaction for this preparation, which indicates the safety of thepreparation. This safety along with efficacy is because of themethod of the preparation of this particular SP. This specific SuvarnaPrashana is formulated to enhance Balya (strength enhancer) andMedhya (nootropic) property of SP in a single dosage form. Classical SPas per Kashyapa Samhita contains honey, ***cow ghee*** and gold only. But hereadditional Balya effect might be obtained due to addition of BalaGhrita(**prepared with Cow ghee)** as an ingredient in this SP. In given SP, Ashtamanagal Ghrita(**prepared with Cow ghee)** isalso an ingredient, which is known to possess properties like memoryenhancer, and neuro-generation [15] . In present SP

Suvarna is added inthe form of Ayaskruti form. This form of gold in children is safe and atthe same time effective. As per the pharmaceutical finding of this SP,presence of gold particles in 156 ppm is evident that, doing Ayaskrutifor 1600 time in a same water leads to addition of gold particle in thatwater.

100% parents had perception that SP has helped their child toincrease the memory. This might be possible due to pharmacologicaleffect of SP as well as time of administration. According to JyotishaShastra, Pushya constellation is good to imbibe learning qualities andstrength. Hence this constellation is being widely used in India toadminister this Suvarna Prashana despite unavailability of directreference for this. In Samhita many drugs like Nagabala (Sidaveronaecifolia Lam.)[16], Shunah Pitta (dog's bile)[17] are mentioned tobe collected, Anjanvarti (specific local application for eye) arementioned to be prepared[18] and Phalaghrita (a traditional herbal**ghee prepared with Cow ghee**) was mentioned to be used[19] on Pushya constellation.

49 (98%) parents had perceived that, hospitalization of their childwas not required after starting the SP. This is very important finding, asearlier statistical data shows that 6.9 million child deaths occur duringfirst 5 years of life. According to UNICEF, most child deaths (and 70% indeveloping countries) result from one of the following five causes or acombination i.e. acute respiratory infection, diarrhea, measles, malaria,and malnutrition[6].

According to a "Save the Children" paper, children from the pooresthouseholds in India are three times more likely to die before their fifthbirthday than those from the richest households[7]. In this survey wefound that, majority of 5 to 6 year children were benefitedwith this Suvarna Prashana, which is a good indicator for the purposeof preventive medication. Previous clinical study on SP also indicatedthat immunomodulatory effect was apparent in infants when given forcontinuous 28 days[20].

It is also important to notice that children are taking SP since morethan 6 months Parents are bringing their children for longer period is alsoa marker of efficacy and safety of that drug.

50 (100%) parents replied yes, when asked for recommending toothers. This indicates that the treatment is effective and without anyside effect.It was also important to notice that, in place of expected 50% ofresponse failure, there was 0% response failure. This shows theenthusiasm of parents to share the perception related to SP given totheir children.

Limitations: While this single Center study is providing an usefulbackground for further research, causal relationship cannot bedetermined. Possibility of interference of other variables in therelationship between the inferred cause and outcomes cannot bedenied. This study also has possibility to have report biases, asquestionnaires about certain aspects may not always result in accuratereporting, and there is usually not a mechanism for verifying thisinformation.

CONCLUSION

Survey study found that most parents believed/perceived that SPprovided during every Pushya constellation at least for 6 months inchildren from 0 to 12 years, is beneficial in regards to improvement inmemory, general health, immunity of their children. Hence thispreliminary data from observational study pave the way to establishthe effectiveness of this drug in children through future randomizedcontrol trial.

Conflict of InterestNone declared.

Financial supportNone declared.

REFERENCE

1. Vriddha Jivaka, Kasyapa samhita Pandit Hemraja Sharma Commentary,Lehadhyay, Chaukhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi, reprint. 2015:6.
2. Agnivesha, Charaka Samhita chakrapani Commentary, ChikitsaSthana1/3/23, ed by Jaydeva ji trivikram ji Acharya, Varanasi:Chaukhambha Sanskrit sansthan, reprint. 2009:384.
3. Sushruta, Sushruta Samhita, comm. of Dalhana, Nibandhasamgraha,Sutra sthana. 46/326, Ed by Vd. Yadava ji Trikam ji Acharya, Varanasi:Chaukhambha Sanskrit Sansthan, reprint. 2009:237.
4. Hari Sadasiva Sastri Paradakara, Ashtangahridaya of Vagbhata,Sutrasthana, 20/22. Chaukhambha Orientali, Varanasi. 2002:176.
5. Ambikadatta Sastri, Rasaratnasamuchaya of Vagbhata, 5/1,Chaukhambha Amarabharati Prakashan, Varanasi. 2003:95.
6. Yadvaji Trikamji, Susruthasamhita of Susruta, Sutrasthana, 38/62-63,46/326. Chaukhamba Orientalia, Varanasi, p. no.168 & 237.
7. Hari Sadasiva Sastri Paradakara, Ashtangahridaya of Vagbhata,Sutrasthana, 20/22, Chaukhambha Orientalia, Varanasi. 2002:176.
8. Brahmasankara Misra, Rupalalaji Vaisya, Bhavaprakasa of Bhavamisra,First part, 8/4, Chaukhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi. 2004:602.
9. Brahmashankara Sastri, Yogaratnakara, Uttarardha, Balarogadhikara,Chaukhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi. 2005:444.
10. Sadananda Sharma. Rasataranagini, 15th Taranga, 27, 34& 69, MotilalBanarasi das, Varanasi. 2009:367-68.
11. Govinda das Sen, Bhaishajyyaratnavali, Chaukhambha Prakashan,Varanasi. 2010:1073.
12. Prasanna R., Shailaja U., Mallika K.J., Sheetal D.S., & Hassan K. (2012).Traditional Use Of Swarnamrita Prashana As A Preventive Measure:Evidence Based Observational Study In Children. International journal ofresearch in ayurveda and pharmacy. 2012; 3:634-38.
13. Bhinde S, Patalia A, Bhinde S, Sirdeshpande M. Suvarna Prashana PreparedWith Suvarna Patra (Spp) – A Safety Profile, JOA XIII-3, 2019;102-10.
14. Survey monkey. Sample size calculator. [Online]. Available from:https://www.surveymonkey.com/mp/sample-size-calculator/ [Accessed05 March 2021]
15. Pranoti Mane, Veena K.H, Santosh Kesarkar, Ghansham Jadhav, and RohitNatekar. Ashtamangal Ghrita Medicine for Intelligence: A Drug Review.International Research Journal of Pharmacy and Medical Sciences(IRJPMS). 2019;2(3):10-12.
16. Hari Sadasiva Sastri Paradakara, Ashtangahridaya of Vagbhata,Uttarsthanam, 39/54, Chaukhambha Surbharti Prakashan, Varanasi.2016:927.
17. Agnivesha, Charaka Samhita chakrapani Commentary, ChikitsaSthana10/50, ed by Jaydeva ji trivikram ji Acharya, Chaukhambha SanskritSansthan,Varanasi, reprint. 2006:277.
18. Vriddha Jivaka, Kasyapa samhita Pandit Hemraja Sharma Commentary,Khilasthana 13/31, Chaukhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi, reprint.2015:490.
19. Sharangdharacharya, Sharangdhar Samhita Aadhmalla Commentary,Madhyama Khanda 9/83, ed by Pandit Parsurama Sastri, ChaukhambhaPublication, New delhi, reprint. 2013:221.
20. Bhaskaran JK, Patel KS, Srikrishna R. Immunomodulatory activity of SwarnaPrashana (oral administration of gold as electuary) in infants – Arandomized controlled clinical trial. AYU. 2019;40:230-6.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Rathod B Sand Panchasara H H

Livestock Research Station, Sardarkrushinagar Dantiwada Agricultural University
Sardarkrushinagar, Gujarat 385 506 India

Genetic Improvement of Kankrej Cattle (Bosindicus):Status vis-à-vis strategies

ABSTRACT

The present study was conducted at Livestock Research Station, to compare performance of Kankrej cattle at farm and field condition and to suggest strategies for the overall improvement of this prestigious breed. The average lactation yield (lit.), standard and lactation (lit), fat percentage, age at first calving and calving interval in the farmers herd was 1669.96±12.24 (1523), 1751.23±12.94(617), 4.13±0.03 (617), 1464 08±18.41 (260) and 549.93±8.61 (387), respectively during the initial phage of progeny testing program initiated by station and the performance of migratory herd was 2.64 liter (wet average). While, the average lactation yield (lit.), standard lactation (lit.), fat percentage, age at first calving and calving interval at station is, 3085.64±136.37 (49), 2927.27±117.45 (49), 4.08±0.09 (49) 1192.50±47.73 (6) and439.00±18.10 (18), respectively (Elite herd, Anonymous, 2022). The lactation yield of daughters of the first set bull born under the progeny testing program is 2050.29±119.20 (104) litres and second set bull was 2414.40 (348). Looking to the performance gap between the herd maintained at station, field and pastoralist indicates wide scope for the genetic improvement in Kankrej breed following strict breeding strategies which were discussed in this is paper. Conclusively, intensive selective breeding with the e use of artificial insemination technology at large scale and progeny testing with precise recording at small scale will solve the purpose in the non-migratory population while, supply of high genetic merit male calf or proven bull's male calf to the maldharis having migratory population.

Keywords: Breeding strategies, Kankrej breed, Pastoralism, Progeny testing

Pastoralism and cow herding is an Indian culture followed since ancient time and had provided many breeds and strains of cattle, buffalo, sheep, goat, camel and many more. Kankrej breed of cattle is one of them developed through continuous efforts of selection by farmers as well as pastoralists/maldharies with distinct characteristics from other breeds but neglected since last few decades because of fair production and lesser use of bullocks for draught purpose for which it's known. Among all cattle breeds, Kankrej breed is considered to be a one of the oldest breeds of cattle as evident from wall pictures, statues and images from Sindhu, Haddappa and Mohenjo-daro cultures (white humped cattle with large half-moon shaped horn and a well-developed dewlap). The country's population of 192.49 million cattle accounts for 17% of the total world population of cattle (Livestock census, 2019). The population of Kankrej breed is 30.28 lakh, of which 19.45 lakh cattle are pure and 10.83 lakh are graded (Livestock Census, 2019). It is well adopted in North Gujarat as compared to other cattle breeds. Kankrej breed was named after Kankrej tehsill of Banaskantha district, Gujarat but it is abundantly found inBanni tract of Kutch District, North Gujarat and part of Rajasthan adjoining to Gujarat. The average milk yield is 1,200-1,600 kg per lactation. Bullocks are strong and hard- working. The production performance of this breed is poor in the field condition because of migratory nature of majority herds hence, they are not covered under any genetic improvement program. Thus, looking to the importance of Kankrej breed station has initiated breed improvement program with aims to conserve improve and propagate this

precious germplasm. The station was established in the year 1978 and since then untiringly working for the inclusive development of this breed (Rathod *et al.,* 2020). The objective of this study, is to know the present performance at farm, field, gaushala and migratory herds and to come up with the improvement strategies on the basis of past experience for the comprehensive development of Kankrej breed the pride of India

MATERIALS AND METHODS

The data were recorded during last four decades at Livestock Research Station, Kamdhenu University, Sardarkrushinagar utilized for the present study to know the performance at Farm level. The data recorded either through detailed survey (migratory herd) or recording (non- migratory herd) under associated progeny testing project were utilized for the present study to know the performanceof field animals.

Project coverage area: Total 14 artificial insemination centers running in the field covering 64 villages, 5,200 farmers, 2 gaushalas and 6,200 breedable females in the sis talukas (viz. Kankrej, Deesa, Deodar, Dhanera, Lakhani and Tharad) of Banaskantha district, north-Gujarat.

Topography and climatic condition: Geographically, the station is located in north Gujarat at an altitude of 136 meters above the mean sea level. It lies at latitude of 24.35° North and longitude of 72.59" East. The climate of the farm is semi-arid and tropical in nature. All age groups of the animals are reared under similar climatic conditions. Generally, winter (November to February) remains fairly cold and dry, mummer (March to June) is moderately hot and dry while monsoon (July to October) is hot and extremely humid.

Data analysis: Descriptive statistics (mean±S.E.) were calculated and data were analyzed using standard statistical procedure to compare the performance of Kankrej cattle at farm and field level.

RESULTS AND DISCUSSION

Performance of Kankrej breed under field condition (non-migratory herd): In the beginning of the progeny testing project, detail survey was carried out to know the status of Kankrej breed in the villages of the home tract of Kankrej cattle, which is summarized as under. The average lactation yield (lit.), standard lactation (lit.), fat percentage, age at first calving and calving interval in the farmers herd was 1669.96± 12.24 (1523), 1751.23±12.94 (617). 4.13±0.03 (617), 1464.08±18.41 (260) and 549.93±8.61 (387), respectively. Majority of farmers are following natural service to bred their cows with stray bulls and very few gaushalas/pinjrapoles are using bulls of known pedigree and keeping records of breeding, feeding and production.

Performance of Kankrej breed under field condition (migratory herd): There are on and average 30 professional breeders maintains 493 Kankrej cattle per village in Banaskantha districts (Patel, 2014). The herd size is 34 (22 breedable) animals per professional breeders, Almost 97% of professional breeders breeds their cows with bulls selected either from same or other herds without history, of which only 45% bulls meet the true breed characteristics, This leads to indiscriminate/inbreeding. The adoption of artificial insemination is only 3.3% among professional breeders. The production potential is also very poor (wet average=2.64 litre, LY=800-1200 liter). Almost 50% Kankrej population is migratory type either in Gujarat or Adjoining part of Rajasthan hence, recording of other data is difficult. The improvement of these animals is big task and needs special attention.

Performance and Genetic Improvement of Kankrej breed ar LRS, SDAU (1978-2022): Kankrej cattlebreed which is reared at LRS, SDAU, Sardarkrushinagar, Gujarat, proved to be a superior to crossbreed/indigenous cattle in terms of reproduction, disease resistance and at par in terms of milk production. It is well known for milk yield, diseaseresistance and production of bullocks for heavy draft utility and agricultural works. Average lactation yield of the Kankrej herd at LRS, KU was recorded as 3085.64litres, and few animals have yieldedeven more than 5,000 liters per lactation, one animal 6200 liter and 7251 liter (Anonymous, 2022). The use of superior male animals with high genetic potential can further improve the productivity of this breed. The improvement achieved in Kankrej breed during last 4 decades is summarized as under.

Scope for the improvement in Kankrej breed: The performance gap (almost double) between herd maintained at LRS, KU and animals maintained in the field indicates huge scope for the improvement in Kankrej breed. It has very good potential in terms of milk production and reproduction, which is at par with the performance of milch breeds and crossbreds. The highest records milk yield 7251 litres/lactations (5415 liters in 305 days) ads further possibility/scope for the improvement (Anonymous, 2014; Anonymous, 2018).

Improvement in Kankrej breed covered under project (2009-2022): The genetic improvement achieved in Kankrej breed was not kept limited to station but it has been also extended to the farmer's door. In the year 2009- 10 the field progeny testing program was started with the aim to improve the farmers herd utilizing the upgraded genetic material and facilities available with the station. Semen station was also established in the year 2010-2011 for semen production from high genetic Kankrej males born to elite cows. First set of bulls had completed its progenies records the performance of first set daughters is shown as under. The average of daughters is 2050.29 litres which is higher than the average of their dams. The breeding value ranging from 33 litres to 156 litres and the use of these proven/ranked bull will further enhances the genetic gain in future (Singh et al., 2018)

Brief success story of progeny testing program, LRS KU: The progeny testing program was started in 2009 with the aim to improve Kankrej cows maintained by farmers in the home tract. A total of 48 villages covering 5,200 farmers, 6,200 Kankrej cows covered in the program. A total of 25150 inseminations were carried out, of which 12,350 cows conceived and almost 3210 female progenies born since inception. Total five sets of 8-9 bull were inducted in the field. The first set was proven and daughters (333) were producing almost 200 litres more yield than that of their dams. The breeding values of bull ranging from 33.75 litres to 156.00 litres. The use of proven bulls of first set will further improves the yield in farm and field and fasten the genetic gain. Few of the successful farmers started shifting from crossbred and buffalo to Kankrej breed (Patel *et al*. 2014 and Patel *et al*. 2016). Similarly, thesecond set was also proven and daughters (348) were producing almost 2414.40 liters in first lactation.

Improvement strategies for the farmers and gaushalas (non-migratory) maintaining Kankrej cattle: The major factors that determines the success or failure of breeding program are the relevance of the breeding program in prevailing scenario, objectives/goals of the program and breeding strategies (Barker, 1992). Therefore, the breeding objectives must be relevant to the prevailing production.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Table 1. Improvement in productive and reproductive parameters in Kankrej cattle at Livestock Research Station, KU sardarkrushinagar (4 decades)

Trait	1978-85	1986-90	1991-95	1996-00	2001-05	2006-10	2011-15	2016-20
1st Lactation yield (liter)	918.00	1356.00	1586.00	1760.00	1857.00	1969.00	2219.00	2205.00
Lactation yield	977.00	1378.00	1709.00	1855.00	2045.00	2199.00	2315.00	2572.00
Lactation length (days)	225.00	256.00	284.00	271.00	282.00	283.00	296.00	293.00
Dry days	198.00	186.00	196.00	156.00	142.00	128.00	127.00	123.00
Calving interval (days)	433.00	455.00	472.00	443.00	443.00	411.00	422.00	432.00
Age at 1st calving (days)	1522.00	1394.00	1464.00	1412.00	1393.00	1224.00	1292.00	1212.00
Service period (days)	155.00	134.00	159.00	123.00	143.00	112.00	134.00	151.00
Wet average (liters)	3.71	5.02	5.91	6.82	7.62	7.84	8.70	8.31
Herd averages (live)	1.57	2.82	3.71	4.21	4.64	4.99	5.58	5.18
Bull sold in the farmers	4.00	15.00	26.00	31.00	29.00	61.00	49.00	37.00

The farmers keeping on and average one to two Kankrej along with crossbred cattle and buffaloes. These animals can be covered under the Al network and progeny testing program so that the faster genetic gain is expected. AM present almost 90% Kankrej population is not covered under AI network. Except Banaskantha, Kankrej population in other part of Gujarat and Rajasthan is almost under natural breeding. Artificial insemination network needs to expand in these areas. Parallelly, small scale progeny testing may he continued for the production of future test bulls using semen of proven bull in farm and field to increase genetic variation. Intensive selective breeding and small-scale progeny testing with precise data recording is the only way to achieve faster genetic gain at farmers door. Extension services to strengthen the knowledge of farmers regarding scientific rearing of animals and Importance of indigenouscattle is also required.

In the Gaushalas where facilities and resources available, the herds may be separated in to two parts as productionand non-productive groups. Productive group may be covered under AI coverage or high genetic merit bull may be given for natural service while non-productive animals

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

and male may be maintained separately to avoid Indiscriminate breeding while, in some gaushalas whererecording facilities available and having good genetic potential may be covered under progeny testing so that elite cows can be produced at faster rate.

Table 2. Least Squares means and expected breeding values of Set-I

Factor	No. of Daughters	Data		Ranking
		Least Squares mean	Expected Breeding Value	
Overall	104	2050.29±119.20		
K006	10	1968.55±154.88	-81.74	**VII**
K007	20	2034.77±135.08	-15.52	**V**
K010	08	1981.40±152.26	-68.88	**VI**
K012	08	2126.51±159.85	+76.22	**II**
K014	20	1905.31±121.51	-144.98	**VIII**
K016	18	2084.04±143.87	+33.75	**IX**
K017	10	2095.44±153.88	+45.15	**III**
K020	10	2206.29±115.90	+156.00	**I**

Table 3. Least Squares means and expected breeding values of Set-II

Factor	No. of Daughters	Data		Ranking
		Least Squares mean	Expected Breeding Value	
Overall	348	2414.40		
K.7.48	49	2395.35	-19.05(-0.78)	**V**
K.8.30	30	2392.88	-21.52 (-0.89)	**VI**
K.8.32	37	2570.25	+155.85 (6.45)	**I**
K.8.35	55	2481.13	+66.73(2.76)	**II**
K.8.37	29	2463.90	+48.79 (2.02)	**IV**
K.8.38	55	2468.91	-145.49 (-6.02)	**IX**
K.8.62	40	2478.25	+63.85 (2.64)	**III**
K.8.13	41	2299.52	-114.88 (-4.75)	**VIII**
Manek	12	2380.09	-34.31 (-1.42)	**VII**

Improvement strategies for the pastoralist/maldharis maintaining Kankrej cattle: There are on and average 30 professional breeders maintains 493 Kankrej cattle per village in banaskantha districts (Patel, 2014). The herd size is 34 (22 breedable) animals per professional breeders Almost 97% of professional breeders breeds their cows with bull selected either from same or other herds without history, of which only 45% bulls meet the true breed characteristics. This leads to indiscriminate/in breeding. The adoption of artificial insemination is only 3.3% among professional breeders. The production potential is also very poor (wet average 2.64 litre, LY: 800--1200). Almost 80% Kankrej population is migratory type in Gujarat and Adjoining part of Rajasthan. The improvement of these animal is big task and needs special attentionhence, adoption of intensive selective breeding, artificial insemination and progeny testing for the nomadic Maldharias is difficult rather impossible task. Lack of pure breed characteristics and breeding knowledge in addition to fodder scarcity further worsens the condition. Migration from one place to another place in the search of feed und fodder, lack of market (pour marketing or less milk price by middle

mans), lack of health facilities and many more problems are also amalgamated with Maldharias. In these circumstances the provision of high genetic merit male calf of one to one and half year age (so, it can adopt the migratory life otherwise adult bull may die because of feed, water and migration) and castration of male in herd is the only imaginable way for the improvement. To the smaller extent the use of proven bull's son born under progeny testing program in the areas of lesser migration with little bit availability of resources will be the hope inaddition to extension education regarding genetic purity of breeding bull. Provision of young calf instead of adult male is only recommended because it can adopt with migratory herds otherwise for adult it is difficult.A reliable data base should be developed with regard to all the details of population, including their breeding tracts, numbers, characteristics, genetic make-up, germplasm, the institutions/ potential farmers where they are beingpreserved and/ or conserved and so on. Data bases should also be developed with regard to Kankrej graded population so that necessary strategies can be further implemented. Intensive selective breeding with the use of artificial insemination technology at large scale and progeny testing with precise recording at small scale will solve the purpose in the non-migratory population while, supply of high genetic merit male calf or proven bull's male calf to the Maldharias having migratory population.

To sum up, it is beyond doubt that Kankrej has potential for the production and reproduction in extreme environmental or in tropical condition where the crossbreeding has not proven better as far as reproduction, disease resistance and sustainability of production in hot summer season. Therefore, the time has come to give more emphasis on genetic improvement of our indigenous stock as well as to value addition of the innate attributes indigenous cattle possessing in terms of milk and its constituents, higher disease resistance and endurance to heat. The above performance of Kankrej clearly suggests that it can equally produce and reproduce to crossbreed. It has been well established in current research that the A2 allele responsible for milk quality as far human health is concern is 94-100% in indigenous cattle. The population size of Kankrej is also huge so improvement of one liter per day may be more advantageous than the breeds whose population is smaller in number. Therefore, due attention needs to be given to improve the productive and reproductive performance of cattle at farmers door. The improvement of AI network under field conditions is the need of hour to disseminate superior germplasm from Kankrej bulls at the door steps of the former as it is available with station and use of pedigreed/proven bull's son.

ACKNOWLEDGEMENTS

The authors are thankful to the Director of Research,Kamdhenu University Sardarkrushinagar-385506, Gujarat and Director, Central Institute for Research on Cattle, Meerut, UP, India for permission for carrying out this study.

REFERENCES

1. Anonymous. 2014. Annual progress report Research sub- committee on animal production. Sardarkrushinagar Dantiwada Agricultural University.
2. Anonymous. 2018 Annual progress report, Research sub- committee on animal production. Sardarkrushinagar Dantiwada Agricultural University.
3. Anonymous. 2022 Annual progress report, Research sub- committee on animal production. Sardarkrushinagar Dantiwada Agricultural University.

4. Livestock Census. 2019. Ministry of Agriculture, Department of Animal Husbandry, Dairying and Fisheries. Krishi Bhawan,New Delhi Government of India.
5. Patel J H . 2014 Adoption of animal husbandry practices by the professional breeders of the Kankrej cattle in Banaskantha districts MVS: thesis, S. D. Agricultural University,Sardarkrushinagar
6. Patel J B. Rathod B S. Prajapati K B. and Panchatara HH. 2014. Productivity enhancement in Kankrej cattle through selective breedingar organized farm under climate changing scenario. National Seminar on "New Dimensional Approaches for Livestock Productivity and Profitability Enhancement under Ers of Climate Change" and XXI Amnual Convention of Indian Society of Animal Production and Management, January 28- 30, 2014 pp. 35-354
7. Patel JB, Prajapati K B, and Rathod B S .2016. Genetic improvements of Kankrej breed in North Gujarat. International Livestock Conference and Expo 23 Annual convention of ISAPM on "Innovative Design, Implements for Global Environment and entrepreneurial needs optimizing utilitarian sources" organized by ISAPM at College of Veterinary Science, Rajendra Nagar, Hydrabad from 28-31. January, 2016.
8. Rathod BS, Patel MP, Chaudhri AB, Gami YM and Panchasara HH. 2020. Consrvation and improvement of Kankrej Cattle (*BosIndicus*): Status vis –a- vis Strategies. *Indian journal of animal science.* 90(8).102-105.
9. Singh U Raja TV, Alyethody RR, Rathod BS, Prakash B and Bhasin V. 2018. Genetic improvement of Kankrej castle through associated herd progeny testing under field and farın conditions. Indian Journal of Animal Sciences 88: 314-18.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Manisha Shah, Kalpana Hinsu, Dr Yatri Jani

Bharatiya Indigenous Cow based Economy – A case study

Highlights:

- Potential of an Indigenous cow-based earning model
- Panchgavya products – eco-friendly unique sustainable circular economy
- Key to success - Backward Integration and collaboration
- Integrative system
- Consistent and collective growth
- Vision & Mission

Abstract: When Bharat is a topic of discussion, our Gau-dhan has always been at a center stage. Panchgavya – the 5 elements derived from cow has potential for remarkable position in the rise of economy of the nation. As per Bharatiya cultural background, progress of all was the ethics by which the nation thrived. Indigenous cow's milk urine ghee curd dung are all useful in various aspects from Agriculture to Industry to Investment forming Circular economy. Indigenous cows Panchgavya is revered as potential health care and lifestyle management. Bharat is emerging as global contributor to health and wellness through Panchgavya.

Introduction: As we revisit Ancient Bharatiya history we come across Ghee as an integral part of food systems of the nation. Our Gau-dhan was the primary source of this food system. Bharat was thriving in those times positioned as second largest economy in the world having Gau-dhan at the center stage. Our Ghee was also revered and exchanged with other nations valuables. Revival of Indigenous cow based economic model has become inevitable to reposition the nation as the top economy of the world.

One such economic model 'Kamdhenu Artha Setu' has been introduced since 2017 as a part of revival of natural health care systems Ayurveda. The company has been working in conjunction with an esteemed organization involved in Research and Development as well as a cooperative organization possessing GMP Ayush certification to operate as Ayurvedic pharmacy.

The Working model: About 5000 years old Ancient Ayurvedic texts has mentioned indigenous cows' Panchgavya as an integral part of Ayurveda. Numerous health and wellness formulations stated in the texts have all five gavyas dugdh (milk) ghrit (ghee) gomutra (urine) gomay (dung) dadhi (curd) as a base ingredient. The science-based evidences have revealed excellent results in several diseases and health care.

The company began with Cow urine based clinically tried and tested pharmaceuticals for several lifestyle diseases like Diabetes Asthma etc. Today the range extends to medicine for Blood disorders, Kidney disorders, hearth health, stomach and digestion aids, antiseptic and wound healers, etc all without any chemical preservatives. Medicated cow Ghee based immunity boosters, nutrition for women and child, male infertility, bone strength and several others are the gems in the product list. Medicated oil-based beauty care range has found its place in some of the luxurious brands of hotels of Bharat. The star of Panchgavya 'Shatdhaut Ghrit' (100 times washed ghee) is the most premium product demanded by the buyers. Cow dung based gomay articles like Diwali Diya, Ganesh Idol, T-light candles, etc have become important part of environment friendly festivities.

Some of the star products are as listed below:

- Mehari Ark – For Diabetes management – A Distillate of Cow urine with relevant ayurvedic drugs
- Kaphantak Ark – For Asthma and lung detox – A Distillate of Cow urine with relevant ayurvedic drugs
- Panchgavya Ghrit – For Neurological disorders – A Medicated ghee-based nutraceutical
- Go-Balyam – For Brain development, sleep disorders, etc - A Panchgavya ghrit based nutraceutical granules
- Suvarnaprashan – For children - Purified Gold based ayurvedic immunity booster
- Yashtimadhu oil – For hair regrowth and hair fall control – Medicated oil-based beauty care
- Ghee based balms are the most demanded wellness products by luxury segment

The Economic aspect: Consistently moving forward with the demands of modern times and creating awareness about the importance of non-toxic health care the company has been able to grow persistently. The turnover data is as follows:
2017-18 – Rs. 4 lakhs
2018-19 – Rs. 7 lakhs
2019-20 – Rs. 16 lakhs
2020-2021 – Rs. 22 lakhs
2021-2022 – Rs. 57 lakhs
2022-2023 – Rs. 71 lakhs
2023-Dec 2023 – Rs. 73 lakhs
The Potential of growth: Moving forward with the beautiful range of health and wellness products, the model has the potential to be part of green circular economy

of the nation. The company procures raw drugs from the farmers and traders supplying top grade materials and gets it processed from a Panchgavya Ayurveda based pharmacy registered as women's cooperative – a one of its kind models. Ayurvedic practitioners do the clinical trials of the products and record the benefits. Integration of all the necessary aspects results in sound system of operation and delivery. The pharmaceutical category has the potential to reach out to medical system and benefit the health care segment. The ghee-based nutrition category has the potential to capture nutraceutical segment. The medicated oil-based category has the potential to be part of the premium segment of multi-billion beauty care industry. Cow urine-based agriculture supplement can be easy to use natural farming category. Conclusion: Hence the indigenous cow based economic model has the potential to serve as economic upliftment of women, villages and farmers of Bharat. When connected to right channels the model can be placed globally.

Manisha Shah – Managing Partner, Kamdhenu Artha Setu

Kalpana Hinsu – President, Kamdhenu Divya Aushadhi Mahila Sahkari Mandali

Dr Yatri Jani – Practicing Homeopath

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Rita Subramaniam

Gau and Solah Sanskar

Objective:

To trace the significance of Gau in the performance of the 'solahsanskar'.

Introduction:

- Sanskaras are the diverse rites of passage of a human being from conception to cremation, signifying milestones in an individual's journey of life in Hinduism.
- The sanskaras are performed at these milestones to give proper direction to growth and development.

Stages of Sanskaras

- Before birth-3 During life-12 Afterdeath-1

SR. NO.	SANSKAR	WHEN IT IS PERFORMED
1.	GARBHADHAAN	BEFORE 1ST WEEK OF GARBHADHAN
2.	PUNSAVAN	AFTER 2NDMONTH OF GARBHADHAN
3.	SIMMANTONAYAN	5THMONTH OF PREGNANCY
4.	JATAKARMA	DURING THE TIME OF BIRTH
5.	NAMAKARANA	10THOR 100TH DAY OR 1ST YEAR AFTER BIRTH
6.	NISHKRAMANA	4TH MONTH AFTER THE BIRTH
7.	UPVESHAN	DURING THE 5TH MONTH AFTER THE BIRTH
8.	KARNAVEDA	DURING THE 6TH, 7TH , 8TH MONTH AFTER THE BIRTH
9.	ANNAPRASHAN	DURING THE 7TH MONTH AFTER THE BIRTH
10.	CHAULKARMA	DURING THE 3RD YEAR AFTER THE BIRTH
11.	VIDYARAMBHA	DURING THE 5TH YEAR AFTER THE BIRTH
12.	UPANAYAN	DURING THE 5TH YEAR AFTER THE BIRTH
13.	VEDARAMBH	7-8 YEARS AFTER THE BIRTH
14.	SAMAVARTAN	AT THE AGE OF 21 OR LATER
15.	VIVAH	AFTER THE AGE OF 18 FOR GIRLSAND 21 FOR BOYS
16.	ANTYESHTHI	AFTER DEATH

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Gau and Sanskaras:

- All sanskars are initiated with Gau Poojan
- Use of products of Gau in performing all sanskars.
- Sanctity of the Gaushala as place of preference for performing the sanskars.

1. Garbhadaan (Conception)

The Ritual:

'Garbha' means womb. 'Dan' means donation. In this sacrament the man places his seed in a woman.

The Process:

The ritual of instilling the juice of ashvagandha or durva in the nostril activates the pingalanadi which is essential for making any action successful. **The feeding of *Ksheera* (Rice Pudding) is to develop the *sattvaguna* in the would be mother.**

Significance of Gau:

Ksheera is made with Gau milk.

2. Punsavana (Engendering best progeny)

The Ritual:

Punsavana is performed during the woman's first issue. Punsavana is performed in the second or third month of pregnancy. Sushrut, the ancient rishi of Ayurveda, has described the procedure in his Sushruta Samhita.

The Process:

"**Having pounded milk with any of these herbs -** Sulakshmana, Batasurga, Sahadevi and Vishwadeva - one should instill three or four drops of juice in the nostril of the pregnant woman. She should not spit out the juice."

Significance of Gau:

This sanskaras is performed to have a healthy and disease free progeny to promote the healthy development of the organs of the foetus and again, the milk used is of Gau.

3. Simantonayana (Hair-parting)

The Ritual:

In this, the husband parts the wife's hair.

The Process:

To develop the sanskara chakra which has a direct effect on the mental development of the fetus. The ritual that is performed is directly on the vortex.

Significance of Gau:

Ghrit used is made from Gau milk for performing the yagna.

4. Jatakarma (Birth rituals)

The Ritual:

If birth occurs during an inauspicious arrangement, the jatakarmas are performed to ward off their detrimental effects on the child. The father would also request the BrahmanishthaSatpurush for blessings.

The Process:

The ritual of giving the newborn **a mixture of Ghrut (Ghee)** and honey which has been kept in contact with gold.

Significance of Gau:

The mixture of Ghrut + Honey and gold is the first step towards immunization.

5. Namkaran (Name-giving)

The Ritual:

Based on the arrangement of the constellations at birth, the child is named on a day fixed by caste tradition. In the Hindu Dharma, the child is frequently named after an avatar, deity, sacred place or river, saint, etc., as a constant reminder of the sacred values for which that name represents.

The Process:

Namkaran is performed with the basic idea of giving name to the child who has a positive effect on the well being of the child. The name that is given to the child is decided on the basis of the planetary position and the letters associated with it. The child is also given a common name which is used by the family and friends. During the ceremony the friends and relatives bless the child to have a life that is as glorious as name.

Significance of Gau:

The vibration from the pronunciation affects the child directly and is to be performed in the Gaushala.

6. Nishkraman (First outing)

The Ritual:

This sanskar is performed when the child is taken out for the first time.

The Process:

In the third month the child is allowed agni (fire) and chandra (moon) darshan.

In the fourth month he is taken out of the house for the first time, early in the day to view the sunrise. The father or maternal uncle, to the Temple for the Lord's darshan and gau darshan.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

7. Upveshan

The Ritual:

This sanskar is done to bring the child in contact with Mother Earth.

The Process:

It is performed as a ritual when for the first time the child is trained to be in a sitting position.

Significance of Gau:

The child is made to sit on the floor, which has been smeared with a mixture of cow dung and urine, to ward off any kind of disease causing elements.

8. Annaprashan (First feeding)

The Ritual:

Feeding the child with solid food is the next important samskara.

The Process:

The food offered is **cooked rice with ghee.**

Significance of Gau:

It is the first feed of the child.

It's the time when the child's digestive system is well developed and is in the capacity of digesting basically carbohydrates aided by the ghee given.

9. Karnaveda (Piercing the earlobes)

The Ritual:

The child's ear lobes are pierced either on the 12th or 16th day; or 6th, 7th or 8th month; or 1st, 3rd, 5th, 7th or 9th year.

The Process:

This is the process of piercing the lower part of the ear lobe.

10. Chaulakarma (Chaul) (Shaving of head)

The Ritual:

This sanskara involves shaving the head (of a son) in the 1st, 2nd, 3rd or 5th year.

The Process:

According to Sushrut, the significance of this, together with nail cutting, is to give delight, lightness, prosperity, courage and happiness. A tuft of hair (shikha, chotli) is left in place at the top of the head for longevity. The head is smeared with butter.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Significance of Gau:

The butter used is made of Gau milk.

11. Vidyarambh (Learning the alphabet)

The Ritual:

The child writes for the first time in his fifth year.

The Process:

After bathing, the child sits facing west, while the acharya (teacher) sits facing east. Saffron and rice are scattered on a silver plank. With a gold or silver pen the child is made to write letters on the rice. The following phrases are written: "Salutation to Ganesh, salutation to Sarasvati (goddess of knowledge), salutation to family deities and salutation to Narayan and Lakshmi." The child then writes, "Aum Namah Siddham".

Significance of Gau:

The goddess Saraswati is offeredKsheera made with Gau milk.

12. Upanayan (Yagnopavit) (Sacred thread initiation)

The Ritual:

At the age of eight the son is initiated by the acharya with the sacred thread, known as janoi or yagnopavit. It is the dawn of a new life, hence dvija - twice born. The child enters studentship and a life of perfect discipline which involves brahmacharya (celibacy).

13. Vedarambh (Beginning Vedic study)

The Ritual:
According to his lineage, masters his own branch of the Vedas.
Significance of Gau:
The Gurukul ashram also included a Gaushala.

14. Samavartan (End of Studentship)

The Ritual:
This sanskara is performed at the end of the brahmacharya phase - the end of studentship. 'Samavartan' meant 'returning home from the house of the acharya.' This involves a ritual sacrificial bath known as AwabhruthSnan. It is sacrificial because it marks the end of the long observance of brahmacharya. It is a ritual bath because it symbolises the crossing of the ocean of learning by the student.

15. Vivaha

The Ritual:

For developing a stable and ideal society, marriage has been regarded as an essential element in all cultures of the world. A society without loyal marital ties tends to degrade.

Significance of Gau:

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Gau Daan and Kanya Pratigrahanis part of the rituals performed during the wedding ceremony. GauGhrit and milk is significantly used in the yagna and the food served during the ceremony.

16. Antyeshthi (Death rites)

The Ritual:

The rishis and Dharma Sutras were at a consensus regarding the final goal of life, which they enjoined in the four ashrams - stages of life.

Significance of Gau:

Cowdung is used to purify the place where the body is kept. An offering of ghee is given after the pyre is lit.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Dr. Karishma Narvani
Ayurvedic Gynecologist and Garbhasanskar Expert
Director Garbhopnishad Foundation
-Dr. Archana Joshi
M. O. Vedgarbha Clinic
-Presenter
Ms. Drx. Foram Ahir
Scholar Final Year B. Pharm Ayurvedic Pharmaceuticals Science ITRA Jamnagr

Role of cow milk processed medicated granules in ayurvedic antenatal care - A pilot study

Abstract:

Protection and sibling rearing is a law of nature and given utmost importance in biological world. Ayurveda the medical system and science of life that cherished India from time unknown is also no exception for this. Much attention has been given by all most all seers of the past and they have covered all aspects of antenatal care, not only these embryological but also genetic considerations are well studied and recorded by

The approach of Ayurveda to antenatal care is unique. It starts along with fertilization for even before) and continues till labour. Each and every aspect of growing foetus its needs along with health of mother for an easy, smooth and safe child birth are covered under the heading of “Garbhini Paricharya”

All the body parts of foetus are developed grossly in the first trimester. Body parts and psychological bhavas like chetana, manas and intellect become conspicuous in the second trimester. In the third trimester, overall growth and development of the body parts take place and the fully grown up Garbha awaits for delivery. The do's and don'ts that have to be followed in diet, physical activity, hygiene and conduct are similar in Ayurveda and western science, but the month wise regimen which is described in Ayurveda is unique. The present study was carried out at three different ante natal care centre of Gujarat. All registered pregnant ladies were given Jivaniya granules, Medya granules and Prithakprnyaadi granules for 1st, 2nd and 3rd trimester, respectively and the effect was observed in mother and child both. The results remained encouraging.

The three types of granules contain go ghruta(ghee made from cow's milk). All the Ayurvedarchyas have strongly mentioned to take milk ,butter and ghee during the whole period of pregnancy which is garbha sthaapak and garbha poshak.When milk

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

is mentioned , cow's milk is considered the best. Ayurvedic texts advise Vaidyas to have knowledge of allied fields like go-vigyan.

Aim : to study the role and efficacy of cow milk processed medicated granules in ayurvedic antenatal care .

Keywords: Masanumasik Garbhini, Gavya, Gauvighyan, Aushadhi siddha ghrita, pharmaceutical intervention, aayurvedic granules, best progeny, antenatal care.

Introduction:

In India mortality and morbidity among the mothers and children are very high due to negligent attitude regarding diet, personal hygiene, psychological well being and the increased prevalence of conditions like anemia, hemorrhage, infections, puerperal sepsis and toxaemia, Safe motherhood is one of the core parameters which indicates the health status of a country , Maternal mortality rate (MMR)of our country is 52 per 1 lakh live births as of 2023 and we are continuously trying to lower this Maternal and child health(MCH) can be achieved by following the principles of Ayurveda stresses on proper Aahaar and vihaar Garbhini is advised Brimhana therapy A healthy mother begets a healthy child ,All the acharyas have advocated the use if milk throughout Pregnancy ,Milk helps in the growth and development of the foetus.

It is mentioned in Ashtanga hridaya that milk has to be given with jeevaniya gana aushadhies in the first trimester ,In the second trimester when mana and buddhi are developing , milk has to be given with medhya aushadi like Brahmi and Yashtimadhu, In the last trimester for the proper development of fetus, in order to reduce the chances of IUGR, for adequate amniotic fluid , milk with prithakparnyadi gana dravyas is given. Such a regimen ensures that the pregnant woman has no complications.

materials & methodology:

The study shall incorporate 2 types of material.

1. Literary materials: In this the conceptual data regarding the study will be reviewed from various Ayurvedic and modern texts, help will be taken from our experts on this topic.

2. Clinical materials: The clinical materials will be obtained from 3 different antenatal care centres in Gujarat .

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Acharya Charaka in chapter 4 of Sutrasthana has mentioned jeevaniya gana, medhya gana , balya gana etc.Based on this ,the granules are prepared.
For like this first trimester granules name is 1.Garbha jivniya , 2. Garbha satva and 3. Garbha pushti .

General indication:

2 teaspoon of the respective granules twice a day , morning and night

Crieteria for selection:

pregnant women were selected in respective of age , caste , religion, race and occupation.

Crieteria for assesment of results:

The pregnant women were routinely assessed by noting their weight and B.P , Hb test were done to rule out anemia, ultrasonography was done once in each trimester to assess foetal well being.

Observation:

In this it was observed that the pregnant women gained weight normally, they had no major complaints, nausea and vomiting which is physiological, was taken care of by ayurvedic medicines , delivery was mostly normal and The Pregnant women also reported to experience reduced stress levels, They enjoyed this important period of their life.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Presented by :
Velani Priti Premji.
E- mail: pritivelani7@gmail.com
Mo: 9313496151.
S.D.Shethiya College of Education, Mundra, Kutch

Guide :
Dr. Dinesh R. Patel
E- mail:dineshpatelsds@gmail.com
Mo :9537405311.
S.D.Shethiya College of Education Mundra ,Kutch

"Exploring the Therapeutic potential of Panchagavya"

Abstract :-

"Cow is a moving pharmacy". Indian people mostly in ruralarea keep cow at their home.They worship cows and alsocall them as mother as it is called '**GauMata'** or'**kamdhenu'**. Indian people use most of the cow products as treatment of diseases, illness. Ayurveda also considers cow products as best therapy for human life, medicine, agriculture, atmosphere. Ayurveda gives a concept of '**Panchagavya'**.Panchagavya word is made up of two different wordspanch and gavya. Which means five products obtained from cow. , It contains cow dung, cow urine, curd, ghee and milk. The Panchagavyatreatment is known as '**cowpathy'** in Ayurveda system. The Panchagavya has various benefits. Several illness, disease,fungal infection, gastric problems, viral infections, Skin infections can be controlled and cured by the Panchagavyatherapy. Cow dung is used to plaster walls to prevent poisonous creatures, mosquito repellant, positive atmosphere, soil fertilizer. Cow urine Is used in skin allergies, TB, formulation of hemoglobin etc. Curd contains manyminerals, vitamins, which help in digestive system, blood purifier, pitta, kapha, HIV controller, gastral problem etc. Ghee as cowpathy is useful in improving digestion system, heart disease, beauty enhancer, eye effect, respiratory etc . Milk is the most known product in therapy it contains several proteins, minerals, calcium which is best for the treatment of teeth, bones, heart activities, immunity system, blood clotting, etc. As well as Panchagavya is also a benefit to agriculture and environment. It is best for soil fertility , cow dung and urine are also used as the pesticides for Many crops and plants.Panchagavya is a precious gift for man and land. According to the paper we can use Panchagavya as therapeutic potential. We can apply Panchagavya in human life , medical effect and agriculture. In our daily routine for the best treatment we can use Panchagavya products than chemical products . Each gavya are used in the houses of rural area but most of the people attached with cow farming are not aware of the use of panchagavya in their lives.

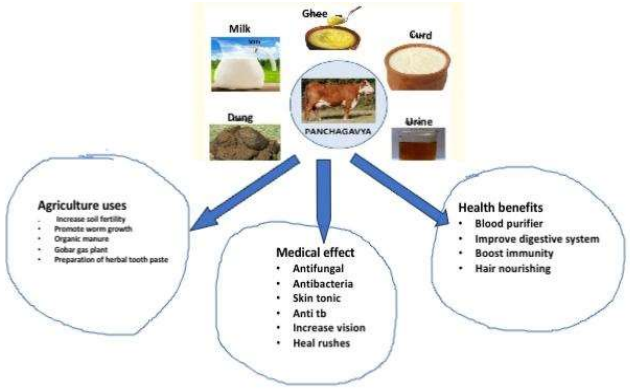
As it is equally important to spread the awareness to the people about the therapy of Panchagavya products and seek every ones attention towards Indians rich traditional practice and use.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

❖ **Graphical abstract :-**



❖ **Keywords :-**

1. **Therapeutic :-** Helping to cure an illness
2. **Panchagavya**:- a mixture of five products of cow (i.e. cow dung ,cow urine,milk, gheeand curd)

❖ **Preface :-**

“ Vande Gau Mataram.”

In Indian culture the cow is said to have thirty three crore Devi and devtas . Most of Hindus worship the cow and believe to keep cow in their houses . Indian people consider cow as mother and call cow as ‘ Gaumata’ or ‘ Kamdhenu’. Among all the animals we call cow as mother . Cow is mother because it provides ‘**health**’ thorough ‘ **Panchagavya**’; ‘**wealth**’ through increasing production ;‘**development**’ of Swadeshi independence and ‘ **environment** ‘ purified spiritually. Health through **Panchagavya** (i.e. cow dung , cow urine , ghee , milk and curd) is the best treatment for several diseases , virus , illness , allergies , soil fertility, pesticides , etc.

Ayurveda , the ancient Indian system of medicine has described the importance and use of Desi cow milk , ghee , curd , cow dung and cow urine which is termed as ‘**gavya’ .** Each cow products has its own use and components in human life , agriculture , and other purpose . The Panchagavya therapy or treatment is called ‘ **cowpathy**’ which means treatment done using the cow products. Each gavya can be used single or combined with other integrands . For example cow milk with turmeric powder is used for cold , cough ; curd with sugar is used for pitta prakruthi ; cow dung and cow urine as fertilizer and pesticides in agriculture ; cow dung and neem leaves for bacteria and mosquito repellent; ghee for asthma and respiratory system; curd for mouth and liver ulcer etc.

Panchagavya is also a treatment in agriculture field . Several plants and crops are took care under panchagavya therapy . Panchagavya is best therapy formaintaining soil fertility, controlling pesticides, for better growth and height of crops and plants , for anticemical products and maintain all kind of vitamins ,minerals , proteins fibres

etc. in fruits , vegetables, grains and cereals . Cow dung and cow urine are most important gavya for agriculture.

It also considers many medical effects. Panchagavya was used in medical field from ancient time . The ancient saints and Vedhyas used panchagavya as treatment for several diseases , illness , allergies etc. But now days this concept is used by few people. It is used for skin allergy , controlling blood pressure, improvement of digestion system, control heart activities, improve respiratory problems etc. These are some of the therapeutic potential of Panchagavya on human health, agriculture and life

Objectives :-

1. In this study an attempt has been made to check the importance of Panchagavya in the field of health and medical.
2. This study attempts to conduct the importance of Panchagavya in the context of agriculture .
3. This study is to check the humankind and agricultural panchagavya products .

❖ **Content :-**

Cow dung :

Cow dung is rich in several microbes like Sachharomyces , ballicus , streptococcus , etc. it also contains various minerals, vitamins, protein, nitrogen, oxygen, carbon . Cow dung is good for human health and it is very rich in minerals and also contains anti bacteria property . It plays an important role in the humanlife . Ancient people used to plaster their houses' s walls and floors with cow dung because cow dung keeps poisonous creatures like snakes , centipede, scorpions away from their houses . It also acts as mosquito repellent. According to Indian culture cow dug is considered to be holy so , they use it in wedding ceremonies,hawans , yagyas , to make the atmosphere holy and purified from negative energy. Many people also use cow dung as efficient fuel for cooking. People in winter used to plaster the floor with dung to make the house temperature hot and in summer to keep the house temperature cold , as it is also used as building material . The burning of dry cow dung cakes with ghee kills all the small virus ,bacteria , fungus in the air and plays the role of antibacterial and antifungal medicine.

Cow manure is rich with many nutrients and is suitable for all type ofplants and crops . Mostly cow dung is used for maintaining the soil fertility . It is used as organic fertilizer for the plants and crops to grow well and rich with diet . Nowadays people use various types of chemicals , pesticides, fertilizers in farm which are very harmful for plants and crops , land and human health . Some of the people have come back to the ancient theory of farming '**Organic farming** ' which is best for human health and land both . Cow manure is good for seed protection and floor coatings

Cow dung also playsan important role in preserving the environment . In 1984 , gas leak in Bhopal killed several people but those living in cow dung coated walls were not affected. Atomic power centers in India and Russia even today use cow dung to paint their house to be protected by radiation. Cow dung also controls the radiation of mobile rays . It is also used in manufacturing the gobar gas .

Therapeutic use of cow dung :

- Cow dung with neem paste is good for skin tonics, allergies, rushes .
- Cow dung is also useful for tooth ache a special kind of toothpaste is made for it .
- Cow dung with cow urine is a pesticide for red rot in sugarcane and cucumber plantation.
- Cow dung in Chinese white cabbage it increases the total leaves and vitamin c.
- Cow dung controls the radiation rays for prevention of skin diseases.

Cow urine :

Cow urine is considered as the most important gavya in Ayurveda cow urine has a deep concept in ancient scriptures, puranas, contemporary literature such as Astang sangrah , Charak samhita , etc. as therapeutic potential . It contains 24 types of salt ,minerals , hormones and enzymes, calcium , phosphorus , potash , manganese and iron

etc. It is a non toxic liquid waste discharged from the cow used for skin allergies, weight loss , digestive issues, kidney diseases , tb , migraine , etc. cow urine is best gavya in human health and agriculture. Cow urine is believe to have medicinal value in improving physical and mental health , immunity system, stress , diabetes , stones

The use of cow urine is described deeply in ayurvedic texts in which it says that gaumutra has a wide impact in therapeutic properties. Cow urine in agriculture has vast role . Urine and panchagavya is a pesticide for mustard for lipaphis . Cow urine is best for the prevention of stem rot in wheat and rice . For the apple plantation cow urine is best for post harvest rot . urine and buttermilk prevents soybean from collar rot and root rot . It is used as pest controller strategy . Cow urine is also used as antibiotic resistance to crops . Agniastra is a natural bio pesticide prepared by mixing of cow urine with neem

leaf and ginger paste which is used for pesticides .

Therapeutic use of cow urine :

- Cow urine is very helpful in all kind of skin problems, sun burning, allergies, itching.
- Cow urine is best for hair fall and growth.
- Cow urine is used in stomach disease, kidney diseaseand heart diseases.
- A glass of fresh cow urinecures the kidney stone.
- Cow urine controls the diabetes.
- Cow urine is used as pesticides to control root knot nematodes in tomato and eggplant.

- Cow urine improves the fertility of soil.
- Using as eye drops will increase eye sight.

Cow milk :

Milk has been as well known Product of cow. It contains many proteins , calcium minerals, nutrition, Which keeps our body healthy and strong. Indian cow deliver two types of milk one is A1 and second is A2 type of milk . The best milk is A2 type of milk . Milk strengthens the teeth and bones of human body. It manages the heart activities also. cow milk maintains digestive system and immunity system. vitamin K in milk regulates blood clotting process. Milk is also good for skin care, growth of strong bonds and the muscles. Milk also helps in controlling the diet. Cow milk has been considered as the ability of seven tissues (dhatus) such as plasma, Blood, muscles, adipose tissue ,bone , bone marrow and reproductive tissue. These tissues help in creating blood ,bone marrow and make new tissues in the body. Desi cow milk also plays an important role as treatment in medicaleffect. Cow milk restricts growth of harmful bacteria in the body. Milk was found as restriction of cancer growth. Desi cow milk is better for skin tone, colon and skin disease. Cow milk is also used to remove the dark circles under the eyes. It contains such types of vitamin like B2 ,B3 , A and zinc which help to boost the immunity . Milk is best gavya for acidity problems . it is healthy because it contains low cholesterol , low calorie and many nutrients. Milk has capability to maintain skin colon and breast cancer .A2 type of milk has many benefits so Government of India announced the ‘ **Rashtriya Gokul Mission’ in 2014 ,** for the most production of A2 milk .

Therapeutic use of cow milk :

- Milk is a rich source of increasing immunity in human body .
- Vitamin A in Milk helps To increase the visual strength in children.
- Cow milk help to control the uncontrolled spread of cancer.
- Milk is the most important gavya for the heart patient.
- Milk is best for diabetic and anemia patients.
- Rich in vitamin A,B,C,D,K .
- Excellent skin toner and moisturizer.
- Maintain healthy blood pressure.

Curd :

Curd is one of the gavya made of mixture of warm milk andyogurt and allowed to ferment for some hours . It is also called yogurt or dahi . In Indian culture it is believed to eat curd and sugar before any good work . It is believed that eating dahi chini brings good luck and prosperity .But behind this belief there is a scientific reason , curd contains many milk protein, calcium , vitamins and curd is best for improving digestion , and keeps body temperature controlled in summer . Curd contains many minerals, nutrients , and vitamins like ,A ,B ,D ,E which help in strengthening immune system. Curd also acts as blood purifier. Eating curd with

moong is for **Vata prakruthi ,** curd with sugar for **pitta prakruthi ,** with cumin powder for **kapha prakruthi** .

In Ayurveda curd has many benefits as medical effect in human health. Curd has strong potential against anti fungal and anti HIV. Curd improves the digestive system. Curd decreases the obesity and gastric problems. It also prevents piles problems . Curd helps to low the cholesterol and maintain.

Therapeutic use of curd:

- Curd is best treatment as blood purifier.
- It controlled AIDS and HIV.
- Boost immunity system
- Moisturizes skin and heal dry skin .
- Helps to maintain blood pressure.
- Makes the bones strong.

Ghee :

Ghee in Ayurveda consists to have best type of fat in Panchagavya . Ghee contains fat , protein , carbohydrates , sugar , fiber , vitamin A , vitamin E vitamin K . It is prepared by boiling the butter at high temperature . It takes some time to get prepared. Ghee is the best diet for cardiac patients . Desi cow ghee is best gavya for blood purifying . It improves the eye sight , keeps bones strong , and is rich in fat . Ghee is also used to treat burns , keep skin healthy and moisturized . Ghee improves the digestive system . Ghee repairs the dead tissues and forms new tissues. Ghee is also called for beauty enhancer .

Ghee based formulations is called Ghrita . Ghrita is used in various ways . **BhramiGhrita** for cognitive function. **Vasa Ghrita** for respiratory system. **Shatadhauta Ghrita** for skin diseases. **Bhallatkadi Ghrita** for wound healing . Ghee is helpful to the people of asthama because it is anti asthamatic . Ghee performs as ointment in medical effect. It plays role as anti biobetic and anti cancer .it also helps in controlling blood pressure. It is rich with antioxidants.

Therapeutic use of ghee :

- Improves eye sight.
- Helps to keep blood pressure normal.
- Improves intelligence and memory power.
- Useful in dry skin and dark circles.
- It cures hair fall.
- Strengthens and builds the bones .
- Reduces bad cholesterol.
- Help in digestive system .
- It is ointment for burns .
- Cure thyroid dysfunction.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

❖ **Products of Panchagavya:**

Dhupa stick and Agarbati : This products are made of cow dung , Agaru , neem which is safe from harmful smoke and work like anti microbial and sanctify the environment.

Vibhuti : Vibhuti is manufactured from cow dung and ghee . Applying vibhuti over forehead is auspicious and good for health .

Toothpaste:toothpaste is made from cow dung ash , rock salt , cloves , amalaki, and other herbs. Regular use of this paste protects the mouth ,gums, and teeth diseases .

Face pack : This pack is manufactured with turmeric, cow urine ,curd ,and manjista . It clears faceacne, blackheads, improve the color tones .

Soap : This product is prepared in traditional way with herbs , natural fragrance, cow urine . It protects t from the skin diseases and allergies .

Shampoo : It is prepared from cow urine, shikkakai , coconut oil, and amla . It prevents hair fall and dandruff.

Nasal drops: It is prepared from cow dung , milk , ghee . Daily use of nasal drops before early day prevents cold , headache, functional ability of eye ,ears and nose .

Pain relief oil : it is manufactured by ayurvedic herbs and gaumutra . This oil is widely used for relieving various types of pain especially for back pain, leg pain ,joint pain and muscular pain.

Punarnava ark : It is made from hygienically with the desi cow gaumutra ark**.** It establishes blood glucose level in the body, mostly used in the liver, spleen and abdomen swelling in any part of the body.

There are many other panchagavya products accept the above like floor cleaner, ear drops , face wash etc. Which are Manufactured by various types of brands likeGoseva , Gir Gau Jatan sanstha , Namami Govindaetc. which are for humankind .

There are some other panchagavya products made for agriculture such as liquid panchagavya pest controller , Panchagavya liquid organic fertilizer , organic fertilizer growth promoter etc.

Findings:

- According to the paper we can use Panchagavya as therapeutic potential.
- We can apply Panchagavya in human life , medical effect and agriculture.
- We can use cow dung and cow urine in agriculture in concept of organic farming ,soil fertilizer, and pesticides.
- We can use the curd , milk and ghee with other ingredients for different type of diseases.
- In our daily routine for the best treatment we can use the Panchagavya products than chemical products.
- Panchagavya plays the roll of antibiotics, antiseptic , antiasthamatic,anti fungal and anti bacteria.

Conclusion:

Cow urine , cow dung , milk , curd and ghee are components of Panchagavya. Panchagavya has demonstrated the potential to serve humankind and it is a believing therapy against various human diseases and illness . It is not harmful to human, landand air because the waste gets mixed into the soil and gets composed as fertilizer. Each gavya is used in the Indian houses mostly in rural areas. But most of the people attached with cow farming are not aware of the use of panchagavya in their lives .It is equally important to spread the awareness to the people about the therapy of panchagavya products and seek everyone's attention towards Indians rich traditional practice and use. Using panchagavya products then chemical products is best for human life, agriculture and for environment. As above we have seen the different types of diseases and theirtreatment by Panchagavya . Panchagavya is a promising treatment for a number of human diseases and has been proven its capacity to benefit humanity . Its effects must not be restricted to just ancient literature even if scientific efforts are required to validate biological activities and safety. It should be taught to everyone for their better health .

Bibliography :

મુંબઈ સર્વોદય મંડળ.**(2018)** ***ગાય અને ગૌશાળા:*** બોમ્બે ગૌરક્ષક ટ્રસ્ટ, મુંબઈ.

દિનેશ , આર . પટેલ. (2020) ***Write a research paper :*** મુન્દ્રા કચ્છ,સહજપ્રકાશન.

https://jaims.in/jaims/article/view/2505/3626
https://www.tirumala.org/PanchagavyaProducts.aspx
https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8814384/#:~:text=The%20Ayurvedic%20system%20of%20medicine,the%20treatment%20of%20various%20diseases

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

SHIDA SHANTI LAKHABHAI
Assistant Professor,
Dr. V.R. Godhaniya College of Arts, Commerce, Home Science & IT for Girls,
Porbandar, Gujarat
shanti25shida@gmail.com

The Indian Cow Model and Economic Development of Rural India

Abstract:

India witnessed the green revolution through the use of chemical fertilizers, pesticides and hybrid seeds of different cereals, pulses etc. in order to have sufficient food for our ever-increasing population. We are number one in the world in milk production, which is achieved through importation of exotic animals, crossbreeding with indigenous cows and buffaloes. However, the crossbreeding programme seems to be not sustainable as there is increased susceptibility of animals for various kinds of infections. If we look for an overall picture of animal husbandry sector, we find that many indigenous things we lost to achieve white revolution. It could have been achieved even after the selection and upgradation of indigenous cattle. We have cow breeds for milk, draught and multipurpose and thereby maintaining the resistance in animals vis-à-vis high milk yield. If we look back, we find huge amount of cattle population in our country and at that time one was considered rich because of its cattle wealth. Agricultural operations, transportation, wars, marriages, etc. were dependent on animal husbandry sector mainly on quality bullocks which are produced by indigenous animals besides milk. Also, there was a scope of medicinal properties of indigenous cow products like milk, ghee, dahi, urine and dung. These five things together were named as “Panchgavya” in Ayurveda which were found to cure many human ailments. However, this scientific knowledge does not get proper attention as it is in Sanskrit language which, we are generally not able to understand because the scientific education is imparted in English and after independence, we became inclined towards the western theories and living standards. But now everyone is looking for alternatives as the western policy on medical sciences including the advent of antibiotics are not sustainable in changing environmental scenario.

Keywords: Agricultural,Milk,Cow Products, Environmental Scenario,Ayurveda.

Introduction:

World Health Organization opined that most of the antibiotics discovered during 20th century is having resistance in bacteria and they will be no more wonder drugs in 21st century. It is estimated that by the year 2020 no antibiotic drug will be sufficient enough to cure or prevent the infections in man and animals. In such situation alternative therapies are being given due attention like homeopathy, Ayurveda, Chinese herbal, Japanese herbal therapies etc. Most of the antibiotics are bacteriostatic in nature and as such they do not kill the bacteria, rather they suppress their growth and the bacteria have to be killed by the body's defence mechanisms named as phagocytic system though macrophages. In the polluted environmental conditions, where we have pesticides, heavy metals, mycotoxins in each and every food item, the body’s defence mechanism is being down regulated day by day leading to increased susceptibility, recurrent infections and increased incidence of cancer or immune mediated diseases.

In such situation, Panchgavya therapy can be a ray of hope to control infections by maintaining the immune status of an individual. Recently, the cow urine has been given US patent for its bio enhancer properties specially for early cure of tuberculosis and cancer in human beings. Other

studies also revealed the immunomodulatory properties of indigenous cow urine. Interestingly, such properties could not be detected in urine of exotic, cross bred cows or other animals. Besides, cow urine is said to be a very good insecticide when mixed with certain herbs. There are numerous uses of cow urine for various human ailments like, to cure cancer, osteoarthritis, allergies, kidney failures, skin diseases, healing of wounds, etc. If we consider all these things in a positive way we find that the indigenous cows are comparatively much more useful than any other milched animal as they not only provide the milk but also protect our health, through Panchgavya and sustain the agriculture through dung manure and bullocks.

In this scenario, one can ask, do we need a golden revolution through extensive research on indigenous cow urine and other products? Cowpathy (Panchgavyachikitsa) is an age-old system of medicine described in ancient Indian literature 'Ayurveda', means the therapy of human ailments through cow products. In Ayurvedic system, the medicines are prepared either from plants or from animals besides the use of certain metals. The Ayurvedic medicines of animal origin are mainly prepared from indigenous cow products such as urine, dung, milk, curd and ghee. Medicinal use of cow urine has been in practice since time immemorial in India. The Panchgavya principle of Ayurveda consists of cow urine besides other products like milk, ghee, butter milk (matha), dung as its main ingredients.

The preliminary studies on immunomodulation with cow urine generated interest among the scientists. The cow urine distillate (Kamdhenu Ark) was found to increase immunity in mice. It also increases the phagocytic activity of macrophages and secretion of interleukin 1 and 2. It provided the base for further research and detailed studies on immunomodulatory properties of indigenous cow urine and its comparison with the urine of cross bred and exotic cows, buffaloes and goat using modern biotechnological tools.

Review of Literature:

Bekele et al. (2013) annually 1999, 943, 11, 34 and 229 metric tonnes of wood, dung, charcoal, crop residue and tree residues, respectively were used by the studied households. As a result, 17.3, 4.3, 20.6, 15.6, 5.4, and 10.2 tonnes of N, P, K, Ca, Mg and Fe nutrients were lost per year in burning dung and crop residue. This improper use of cow dung should be stopped and use as organic manure for maintaining productivity and health of soil.

NNFCC (2013), Biogas is produced by the anaerobic digestion or fermentation of such biodegradable materials as biomass, manure, sewage, municipal waste, green waste, plant material and crops.

Aremu and Agarry(2012), The over-dependence on fossil fuels as primary energy source has led to myriads of problems such as global climatic change, environmental degradation and various human health problems.

livestock census (2012),India has 19.09 crore cattle population, which registered a decrease of about 4.10% from that of 2007 livestock census. Majority of this belong to indigenous cattle (84%). There had been radical changes within cattle population over the last couple of years indicating a shift in the priority of the farmers from bullock production to milk production. India is no. 1 in milk production; forty five percent of which comes from cows including 25% from indigenous and 20% from crossbred or exotic cows. In spite of all unfavourable circumstances, indigenous cattle contributing immensely in the economy of country though milk, draught, urine, dung, bones, hides, horns, etc.

State Energy Conservation Office (2009), Biogas is also generated by converting cow manure via anaerobic digestion into methane biogas. One cow can produce enough manure in one day to generate three kilowatt hours of electricity whereas only 2.4 kilowatt hours of electricity is needed to power one-hundred-watt light bulb per one day.

Murphy et al. (2004),Global warming caused by energy generation from fossil fuel has accelerated the deployment of re newable fuels such as biogas. Biogas is one of the renewable and sustainable alternative resources that significantly reduce greenhouse-gas emission compared to the emission of landfill gas to the atmosphere.

Ba sak and Lee (2002),Cowdung is very effective's manures for reducing the bacterial and fungal pathogenic disease. It showed positive response in suppression of mycelial growth of plant pathogenic fungi like Fusarium solani, F. oxysporum and Sclerotinia sclerotiorum.

Gamiliel et al. (2000), and reported that organic manure reduce disease in cidence caused by a wide range of plant pathogens including bacteria, fungi, and nematode species. Therefore, application of cowdung in proper and sustainable way can enhance not only productivity of yield but also minimizing the chances of disease.

Dinesh et al., (2000), there is a positive relationship between relevant soil properties and enzyme activities and suggested that addition of organic matter increased microbial activity/ diversity and turnover, which subsequently leads to greater enzyme syn thesis and accumulation in the soil matrix. The effects of cattle dung on soil microbial biomass are also studied and compared to controlled condition of soil (no any dung application).

The Indian cow:

The indigenous cattle, scientifically called as Bos indicus or as Zebu cattle, mainly inhabitant the Indian subcontinent. It is thought to be world's oldest domesticated cattle. Historically also it is now proved by the fact that humped cattle remain were found in Mohenjo-Daro site of Indus Valley indicating their presence in India even before the arrival of Aryans. Presently, cow rearing is an important source of income and an enterprise which enables poor and landless farmers to earn income using common property resources and land. As a salutation of gratefulness, cow has been adored as 'Gomata' (mother cow) in India since ancient times. During recent past when emphasis shifted from the absolute contributions of cows to milk production only, our indigenous cattle faced discrimination due to their low milk productivity.

As per the livestock census 2012, India has 19.09 crore cattle population, which registered a decrease of about 4.10% from that of 2007 livestock census. Majority of this belong to indigenous cattle (84%). There had been radical changes within cattle population over the last couple of years indicating a shift in the priority of the farmers from bullock production to milk production. India is no. 1 in milk production; forty five percent of which comes from cows including 25% from indigenous and 20% from crossbred or exotic cows.

In spite of all unfavorable circumstances, indigenous cattle contributing immensely in the economy of country though milk, draught, urine, dung, bones, hides, horns, etc. India has a very rich reservoir of genetic diversity and possesses some of the well-known breeds of cows. There are 43 well defined breeds of cows in India apart from several other undefined populations in different parts of the country. Recognized breeds represents about 20% of the total cattle population. These breeds of cattle are the result of thousands of years of selection, evolution and development in the process of domestication suitable to the local agro-climatic conditions. Milch breeds like Sahiwal, Red Sindhi, Gir and Rathi are high milk producers while majority of other cattle breeds belong to

draft or dual-purpose category providing small/ good amount of milk besides good quality bullocks for draft and other purposes in agriculture. These native breeds exhibit a distinct superiority in utilizing poor quality feed and adapted to withstand heat and show better resistance to tropical diseases.

Importance of cow urine

Cow urine has many beneficial properties particularly in the area of agriculture and therapeutics. It has also been observed in scientific research that the urine of Indian cows is highly effective as compare to the urine of other species. It is a good biopesticide and also effective against many diseases including cancer. It is a very potent immunoenhancer. In 'Sushruta Samhita' and Ashtanga Sangraha' cow urine has been described as the most effective substance/secretion of animal origin with innumerable therapeutic values. Urine of cow contains all the beneficial elements, so it is natural and universal medicine that fulfills the deficiency of the elements in the body. Cow urine contains 24 types of salts and the medicines made from cow urine are capable of curing even the most incurable diseases. Cow urine contains 95% water, 2.5% urea, and 2.5% minerals, salts, hormones and enzymes. It contains iron, calcium, phosphorus, salts, carbonic acid, potash, nitrogen, ammonia, manganese, Sulphur, phosphate, potassium, urea, uric acid, amino acids, enzymes, cytokines, lactose etc. Cytokines and amino acids may play a role in immunoenhancement.

Immunomodulatory properties of cow urine distillate in mice recorded an increase in humoral and cellular immunity of 45% and 59%, respectively. The parameters used to assess immunity were B-lymphocyte blastogenesis, T-lymphocyte blastogenesis, serum IgG and IgM levels. The cow urine also stimulated the production of interleukin 1 and 2 by 16% and 21%, respectively, from peripheral blood leucocytes of mice. The phagocytic activity of macrophages was enhanced by 104% in mice treated with cow urine in comparison to controls. Panchgavya is considered as a wonder formulation which requires scientific validation using modern biotechnological tools in order to increase its acceptance in the society. The cow urine distillate was also found to be a good immunostimulant in comparison to Vasant Kusmakar in mice. The cow urine was given orally to a female patient having intestinal cancer for a period of 4 months, and it provided relief to the patient by reducing the motions, hemorrhage and increased activity of the patient. Distilled cow urine has been found to increase the humoral immunity in rats. Lymphocytes proliferation in response to mitogen in the developing chick embryo increased with the use of cow urine. This means that immune system developed at an early stage and embryonic mortality can be decreased with the use of cow urine. Urine of red hill cow, found in Uttaranchal state and characterized as Badri cow has been found to be most potent immunostimulator as compared with the urine from other animals including indigenous cow (Sahiwal), goats, buffalo (Murah), cross bred cow (Sahiwal x Jerssey) and exotic cows (HF). It was observed that urine of cross bred, exotic cow and buffalo has no immunomodulatory effect. Cow urine given to the poultry birds in water as an alternative to antibiotics demonstrated excellent immunomodulatory properties in addition to the increase in the egg production and egg quality of the layer birds. In another important study effect of cow urine on the lymphocytes damaged by pesticides was observed. It was found that cow urine decreases the apoptosis caused by the heavy metals in avian lymphocytes. Thus, corroborating to some extent with the findings that cow urine helps in repair of broken DNA.

Cow urine possesses anti-cancer properties. Research works revealed the beneficial properties of cow urine in the treatment of cancers. The Indigenous cow urine contains "Rasayan" tatva, which is responsible to modulate immune system and act as bioenhancer. Scientists have proved that the pesticides even at very low doses cause apoptosis (cell suicide) in lymphocytes of blood and tissues

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

through fragmentation of DNA. Cow urine helps the lymphocytes to survive and not to commit suicide. It also repairs the damaged DNA and thus is effective for the cancer therapy. Pathogenic effect of free radicals can be neutralized through cow urine therapy. These radicals cause damage to various tissues and attack enzymes, fat and proteins disrupting normal cell activities or cell membranes, producing a chain reaction of destruction leading to the ageing process of a person. The cow urine is having antiseptic properties in wound healing and that the healing times is somewhat less in comparison to wounds on which antiseptic cream was applied. Administration of fresh cow urine orally showed added effect on wound healing by virtue of its antiseptic and immunologically modifying properties in dogs, the healing process was observed a bit faster than the group of dogs which were not given fresh cow urine orally.

Research Methodology:

Research Problem:

Problem formulation is the first step in the research process. It is carried out to identify factors for which research is to be carried out. A problem should neither be defined too broadly nor too narrowly. So, the research problem here is: An Analysis of urine of animals through chemical and Various levels of rural development through Indian cow model.

Research Objective:

- To understand the impactof urine of animals through chemical
- To understand the level of levels of rural development through Indian cow model
- To understand relation between rural development and cow model.

Type of Research:

The type of research followed by the researcher in the paper falls under the Exploratory research type.

Sampling Method:

The method of non-probability convenient sampling was used.

Testing and Analysis:

The urine of indigenous cow is also compared with the urine of other animals such as crossbred cows, buffaloes, goats, exotic cows and hill cows. It has been observed that the urine of indigenous and hill cows is quite effective as far as the immunomodulation is concerned the goat urine is also effective but up to the 50% of the cow urine. This finding is further supported by the presence of “Rasayan” in the urine of indigenous cows (Table 1).

Table 1. Analysis of urine of animals through chemical fingerprinting (HPLC)

	Characteristics	Indigenous cow	Hill cow	Goat	Exotic cow	Crossbred cow	Buffalo
1	Tridoshar	√	√	√	√	×	√
2	Madhur ras	√	√	√	√	×	×

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

3	Madhur vipak	√	√	√	×	×	√
4	Katuras	√	√	√	√	×	√
5	Tikta ras	√	√	√	×	√	√
6	Kashay ras	√	√	√	√	√	√
7	Raktasshodhak	√	√	√	√	√	√
8	Deepan	√	√	√	√	√	√
9	Pachan	√	√	√	×	√	√
10	Rasayan	√	√	√	×	×	×
11	Amhar	×	√	√	√	√	√
12	Vat viridhi	√	√	√	√	×	×
13	Hepatoprotective	√	√	√	√	×	√
14	Stress reliever	√	√	√	√	×	√
15	effect on blood calcium level	√	×	×	√	×	×

COW DUNG

Cow dung has been considered as a Gold Mine due its wide applications in the field of agriculture, energy resource, environmental protection and therapeutic applications. Dung as fuel is well known for rural kitchen. Cow dung patties (gootte) are used for cooking. Roasting of potato, sweet potato in it is still considered the best fuel as against electric oven. Traditional wisdom says that in burning of these cow dung cakes, the temperature never rises beyond a certain point, ensuring overheating does not destroy the nutrients in the food. Besides, the smoke of gobar clears the air from germs. Gobar has also been successfully used to produce bio gas (methane) and generate electricity for consumer use. Biogas is used in cooking, for lighting in homes and streets. It can be used for driving self-combustion engines for various uses like running a generator to produce electricity. Cow dung is the best fertilizer. Composting makes it even more powerful fertilizer.

It is rich in nitrogen. Different types of bio-fertilizers using cow dung and urine and vegetative waste have been developed using compost method and vermiculture. With use of 1 kg of cow dung with 15/16 kg of Biomas and similar quantity of soil from the fields, 30 kg of good compost is made. This is also approved by National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD). Vermi Compost from cow's dung exhibits excellent plant growth promotion property. Panchgavya spray has been found effective on all the crops under evaluation than the foliar spray of recommended nutrients and growth regulators and found advantageous since it recorded higher growth and productivity than with no Panchgavya spray. Degraded soil is improved by layer of soil and bio-mass with sprinkling of fresh dung slurry for composting. Cow dung along with sea water

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

and yeast has been exploited as a liquid catalyst. It is claimed that it is capable of greening degraded land.

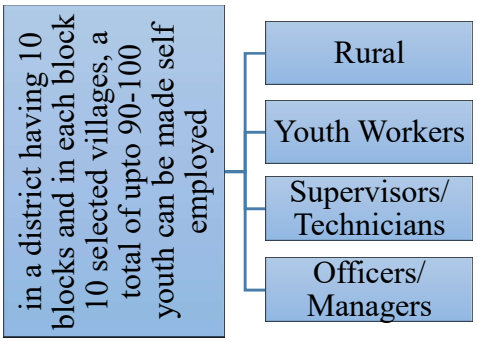
Not only good compost is made but valuable organisms like earthworms are also generated as in due course which keep on working all through. Individually or system as a whole, biogas slurry with Panchgavya combination is adjudged as the best organic nutritional practice for the sustainability of crops by positive impacts on overall performance on growth, productivity and quality of crops, the soil health and economics. Modern day ecologists are saying that as compared to chemical fertilizer, which damages the land in the long run, cow dung actually improves the health of the soil. Covering seeds in dung before planting helps to protect against pests. It is an excellent conditioner for the soil.

Cow was the central focal point of Indian agriculture 60 years ago and will remain at same stage after the bad experience of chemical farming. In order to establish the cow based organic farming and health system, a model is given as under which can provide a win-win situation to farmer/ animal owner, small scale industry/ rural based industry, marketing and management company. With a bare minimum investment, one can start it as an individual or as a co-operative with 10-20 like-minded people and advantages of various government schemes like startups. Here are some modules given as under in a tabular form with diagrammatic presentation of the products.

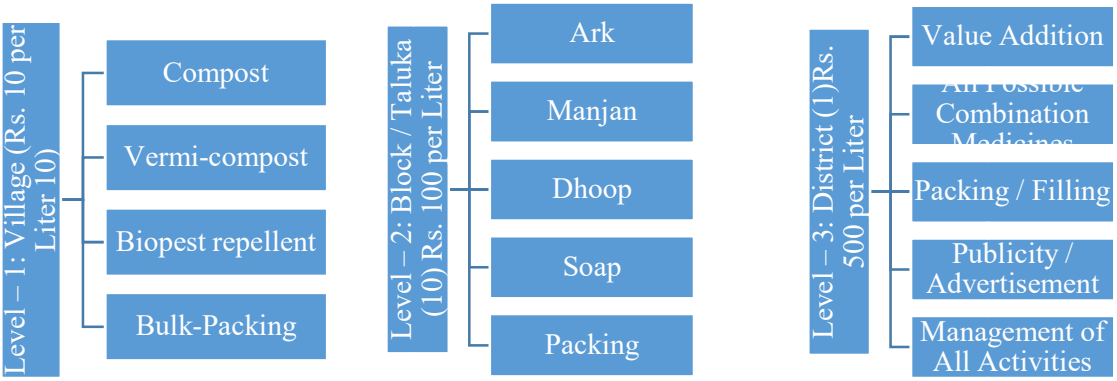
Table:2. Various levels of rural development through Indian cow model

	Level-1: Village	**Level-2:Block/Taluka**	**Level-3: District**
Totalexpenditure (Rs.)	50,000	2,00,000	10,00,000
Capital investment	-	1,00,000	7,00,000
Income monthly (Rs.)	5,000 – 10,000	15,000 – 20,000	25000 – 1.0 lacs
Manpower	One/ Two	4 – 5	5 – 10
Employment	10 – 20	25 – 30	40 – 50

Self-Employment Generation:



Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024



On successful implementation of this model as a pilot project, the same can be applied in each village and block in order to develop the Cowpathy/ Panchgavya cooperatives at each district which will provide employment to rural youths and helpful in removal of poverty from rural India.

Outcome:

1. It will promote the organic farming in a scientific way without any loss in production and developing new high value added and prime products on remunerative price. It will enhance the farmer's income more than double as also envisaged by the Prime Minister of India.

2. It will generate employment opportunities for rural youth at local level and hence will be beneficial in containing the migration from rural areas to urban cities reducing the population load in cities.

3. People will get organically developed food items which will be beneficial to their health and to get rid of chemical pesticides and fertilizer's induced adverse pathological reactions. It will reduce the dependence of farmers on chemical pesticides and fertilizers.

4. The expenditure on agriculture will get reduced to bare minimum as most of the inputs of agriculture farming will be made available at local level.

5. It will reduce the load on allopathic medicines to maintain the heath of people as on consumption of organic food products their immunity may become to an optimum level. It will reduce burden of loan on the farmers and thereby decrease the number of suicide cases.

6. It has also been observed in many states that farmers rearing cows along with agriculture farming are less liable to attempt suicide.It will reduce the load of chemicals in the environment and thus decrease the environmental pollution. It will generate the reverse migration from urban areas and may promote the cow tourism, natural therapy and utilization of locally developed products not only for agriculture but also for human and animal health.

Conclusion:

Cow products have immense potential of being used in organic farming sector to produce healthy food and value-added products. Particularly cow urine can be developed in such a manner that can be used along with antibiotics and/or vaccines in order to enhance their activity. However, its palatability in crude form as it is being prepared and marketed by several organizations, is not much accepted in the society. Therefore, the efforts are being made to prepare the dry form of cow urine without losing its activity but changing the delivery system. Another area is to study the urine of Indigenous cows of different breeds in various geoclimatic zones at different nutrition levels. In

future, it can be given as a 'bioenhancer and Bioprotective material' to protect man and animals from various diseases.

References:

Ambwani S, Ambwani Tanuj Kumar and Chauhan RS (2014) Counteracting effects of cow urine on allethrin induced immunotoxicity and oxidative stress in chicken lymphocytes culture system. Journal of Immunology and Immunopathology.16: 58-63.

Ambwani S, Ambwani TK and Chauhan RS (2018) Ameliorating effects of Badri cow urine on cypermethrin induced immunotoxicity and oxidative stress in chicken lymphocyte culture system. Biosciences Biotechnology Research Asia.15 (3): 1-12.

Ambwani S, Sharma R, Ambwani M, Rawat S and Chauhan RS (2018) Role of Immunosensors for Improved Animal Health Management. SF J Anal Biochem 1(2):1-12.

Chauhan RS and Singh GK. 2013. Immunopathology of A1 beta casein cow milk in man and animals. Journal of Immunology and Immunopathology, 15:201-209.

Garg N, Kumar A and Chauhan RS. 2005. Effect of Indigenous cow urine on nutrient utilization of white leghorn layers. International Journal of Cow Science, 1(1): 36-38.

Griffin JFT. 1989. Stress and immunity: A unifying concept. Veterinary Immunology and Immunopathology. 20: 263-312.

Joshi A and Chauhan RS. 2013. Evaluation of Anticancer properties of Taxus baccata and Badri cow urine in mice: Clinicoheamatological study. International Journal of Advance research. 1 (5):71-78.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Dr. Riddhi Shukla,Dr. Navin Sheth, Dr. Hitesh Jani

Department of Pharmaceutical Sciences, Saurashtra University, Rajkot, Gujarat, India

PRECLINICAL EVALUATION OF AN AYURVEDIC PREPARATION, PRAMEHARI ARK IN TYPE-2 DIABETIC NEPHROPATHY

Abstract

Introduction: Many classical drugs claimed to have hypoglycemic properties that make them valuable for people with or at high risk of type 2 diabetes and its complications. Vijaysar (*Pterocarpus marsupium*) and Gaumutra (Indian cow urine) both have been shown antidiabetic property since primordial time and both shows synergistic effect in combination for hypoglycaemic activity. The study was undertaken to investigate the effect of the combination of Vijaysar and Gaumutra which is a classical preparation mentioned in Ayurveda named as Pramehari ark in diabetes and nephropathy.

Material & Methods: Rats were induced with Type 2 diabetes and its complications like nephropathy which was induced by streptozotocin (STZ, 50mg/kg, i.p) which was given after 15 minutes injection ofNicotinamide (90 mg/kg,i.p). Diabetic rats showed raised level of body weight, food and water intake, triglyceride (TG), total cholesterol, LDL, andglucose concentration and other parameters like SGPT, SGOT, cardiac and hypertrophic parameters in comparison of normal rats.

Results: After treatment of different doses of drug the level of different kidney parameters are found to be decreased in various treatment groups. In addition, treatment groups also found to be decreased in the level of serum markers, cardiac markers, renal markers, antioxidants, urine parameters and hypertrophic parameters. Different treatments show beneficial effect by the use of different histopathologic stains like H & E, PAS and MT.

Conclusion: The findings demonstrated that Pramehari ark prevented the pathological progression of type 2 diabetes and even nephropathy in rats.Rejuvenation property of formulation leads to regeneration of β-cells. Treatment groups shows antidiabetic effect dose dependently, but lower dose is not able to act on some parameters related with nephropathy.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Vidya Bharati SodhVibhag, Gujarat state
KSKV Kutch University
Kamdhenu University – Ghandhinagar
Shree Hari Tapovan Gurukul – RamparVekra
Attached with
Sheth R.D. Education Trust, Mundra

"A proposal for cow based curriculum in current Education System"

Abstract:

In this proposal, I strongly advocate for the introduction of a Cow-Centric Education curriculum within Indian universities. The rationale behind this initiative is to provide students with a profound and well-rounded understanding of the pivotal role that cows play in the Indian context. The curriculum would be designed to cover a spectrum of subjects, including historical perspectives to elucidate the cultural significance of cows, agricultural studies to explore their role in the economy, sustainability considerations to address environmental impacts, and ethical dimensions to foster a comprehensive appreciation for the interconnectedness of human and bovine existence.

By integrating these diverse elements, the curriculum seeks to offer students a holistic view of the importance of cows in India. This goes beyond the commonly acknowledged aspects and extends into areas such as traditional practices, indigenous knowledge, and the sustainable utilization of bovine resources. Through this educational approach, students would not only gain theoretical insights but also practical knowledge that can contribute to informed decision-making in various fields, from agriculture to environmental conservation. This proposal envisions a curriculum that not only imparts knowledge but also cultivates a sense of responsibility and respect for the intricate relationship between humans and cows, thereby fostering a more conscientious and harmonious society.

Introduction:

National Education Policy 2020 is the first education policy of 21st century the main effects of NEP-2020 will be strengths Indians ability to combact current and future issues and to make India into a peaceful, technological practical, cultural, intellectual and holistic development of nation.

The need for a cow-based curriculum in Indian universities stems from the profound cultural, economic, and ecological significance of cows in the Indian context. This proposal advocates for a comprehensive integration of cow-centric education, aiming to provide students with a holistic understanding of the role cows play in various aspects of Indian society.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Recognizing the historical and cultural importance of cows is crucial in shaping this curriculum. Cows hold a revered position in India, deeply intertwined with religious beliefs and cultural practices. Understanding and respecting this historical connection forms the foundation for the proposed educational initiative.

By delving into the multifaceted dimensions of cow-centric education, this curriculum seeks to address not only the agricultural and economic aspects but also the ethical considerations surrounding animal husbandry. The overarching goal is to cultivate a sense of responsibility, sustainability, and awareness among students, thereby influencing future generations towards more harmonious coexistence with nature.

In the subsequent sections, this proposal outlines specific domains such as agricultural sciences, veterinary sciences, sustainable practices, cultural heritage, economic impact, research, practical training, and social responsibility. Each section is designed to contribute to a well-rounded education that goes beyond theoretical knowledge, encouraging practical application and a deeper understanding of the interconnectedness between humans and cows.

The proposed curriculum envisions a transformative impact on education, culture, and sustainability in India. By integrating the diverse facets of cow-centric knowledge, this initiative seeks to shape a generation of informed individuals capable of contributing to sustainable practices, ethical animal husbandry, and the preservation of cultural heritage.

Key Words:
Proposal , Curriculum , Educational system

Objectives:

To enable them to know about Historical and Religious significance of cows in India culture.
To understand Agriculture science based on Cow.
To know about sustainable practices related to cow.
To enable them to know about Veterinary Science.
To enable them to know cow based economy.

Key – Word definition:

"A proposal is a plan or an idea, often a formal or written one, which is suggested for people to think about and decide upon."
- Collins Dictionary

"Curriculum is defined as the formal and informal content and process by which learners gain knowledge and understanding, develop, skills, and alter attitudes, appreciations and values under the auspices of that school."
- Ronald.c.Doll,1996

The educational system generally refers to the structure of all institutions and the opportunities for obtaining education within a country.
- WIKIPEDIA

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Agriculture Sciences.

Within the realm of Agricultural Sciences, the proposed cow-based curriculum advocates for a holistic approach that integrates various facets of agriculture with the role of cows. The curriculum emphasizes the utilization of cow dung and urine in organic farming practices, providing students with insights into sustainable and natural fertilization methods. This not only contributes to soil fertility but also aligns with eco-friendly agricultural approaches.

A key focus is on incorporating cow-based manure to enhance soil fertility, offering students practical knowledge on leveraging natural resources for optimal agricultural productivity. Sustainable agriculture practices are explored, highlighting the symbiotic relationship between cows and crop cultivation. This includes insights into crop rotation strategies that benefit from the involvement of cows, ensuring a balanced and resilient agricultural ecosystem.

The curriculum envisions a comprehensive understanding of the economic impact of cows on agriculture. Students delve into analyzing the contributions of cows to various industries, including dairy and agriculture. Entrepreneurship opportunities in cow-based enterprises are explored, encouraging students to think innovatively about how cows can be integrated into the economic fabric of agriculture.

By emphasizing Agricultural Sciences within the cow-based curriculum, the initiative aims to equip students with the knowledge and skills necessary to foster sustainable farming practices. This integration reflects a commitment to holistic agricultural education, acknowledging the pivotal role of cows in creating a resilient and environmentally conscious agricultural landscape.

Integrating Cow Dung and Urine in Organic Farming

Modern farming systems affect soil health andbiodiversity due to the excessive andindiscriminate use of fertilisers, leading to areduction in soil enzymatic activities, especiallymineralising enzymes. It has emphasised theimportance of developing long-term, eco-friendly,and environmentally sound alternativeagricultural approaches. Organic and naturalfarming is based on the use of indigenousfermentation technologies, like bioformulationsbased on cow dung and liquid manures. Cowdung is an essential and integral component ofall these preparations and serves as a source ofinoculum for beneficial microorganisms. As cowdung harbours beneficial microflora,bioformulations prepared from the products ofindigenous cows can offer eco-friendly andsustainable alternatives to soil inoculants andbiopesticides.

The use of these bioformulationsprepared from cow dung is gaining popularityamong farmers practicing organic and naturalfarming to fight against the adverse effects ofchemical fertilisers and pesticides withoutknowing their dosage and time of application,etc. This review is an attempt to collect all thescientific research findings that support theimportance of cow dung microflora, cow urine,genomics of

cow dung microflora usingmetagenomics approach, preparations ofdifferent bioformulations and their role in plantgrowth-promoting activity, antimicrobial activity,role in biotic and abiotic stress, and the uses ofcow dung in biogas production and in industrieswhich are not covered and fully discussed inprevious reviews of organic and natural farming.

The major points of review are as follows:

(1) Organic and natural farming systems are often associated with traditional or indigenous agricultural practices using cow dung and cow urine as main components to increase soil fertility and microbial diversity.

(2) Cow dung has a wide diversity of microorganisms, which help in plant growth, yield, and protection from potential pathogens.

(3) Cow dung is a cheap, eco-friendly, and organic source of fertiliser that is being explored for possible other uses. That is why it would not be wrong to conclude cow dung is a "potential unexplored mine of usefulness".

Utilizing Cow based manure for enhanced soil fertility

Cow manure, also known as cow dung, is mostly digested grass and, depending on the cattle's diet, grain, fruits, or vegetables. It's not just cow droppings, as it contains tracks of hay, straw, bedding, grains, and other organic matter used to feed the animals.

Cow manure is rich in nutrients and is suitable for plant growth. It has 3% nitrogen, 2% phosphorus, and 1% potassium—3-2-1 NPK, making it the right type of fertilizer for almost all types of plants and crops. That's because it brings back nutrient balance to fields organically.

However, cow manure is also rich in ammonia and, sometimes, can contain dangerous pathogens and bacteria, such as E Coli. So, an aging or decomposition process is necessary to break down the organic matter and eliminate the harmful substances before the manure gets to the fields.

Fertilizing your crops with cow manure has pros and cons, so you should analyze the implications before gathering cattle poop on your property. To help you make an educated decision, here are the advantages and disadvantages of using cow manure as compost.

Vertnity Science

Certainly, the section on Veterinary Sciences within the proposed cow-based curriculum encompasses various aspects related to the health and well-being of cows.

In the realm of Veterinary Sciences, the proposed cow-based curriculum delves into a thorough exploration of cow health, nutrition, and breeding. The curriculum not only embraces traditional healthcare practices but also incorporates modern methodologies to ensure a well-rounded understanding. Specialized veterinarian training programs specifically focusing on cow welfare are envisioned,

aiming to produce professionals equipped with the knowledge and skills required for optimal care.

The veterinary component further extends its reach by encouraging students to engage in hands-on experiences, facilitating practical learning in on-campus cow shelters and farms. Internship programs with local dairy farms and veterinary clinics are integral to this approach, allowing students to apply theoretical knowledge in real-world scenarios. This practical exposure enhances their proficiency in addressing health challenges, nutritional requirements, and breeding concerns specific to cows.

The emphasis on Veterinary Sciences within the cow-based curriculum aligns with the broader goal of nurturing a generation of professionals who not only comprehend the intricacies of cow care but are also adept at integrating traditional wisdom with contemporary advancements in the field. This ensures that graduates are well-prepared to contribute effectively to the well-being of cows and, by extension, the sustainability of agricultural practices in the Indian context.

Sustainable Practices

Within the framework of Sustainable Practices, the proposed cow-based curriculum aims to instill principles of ethical and sustainable animal husbandry. Students will be exposed to practices that prioritize the well-being of cows while minimizing environmental impact. This involves incorporating eco-friendly alternatives, such as harnessing biogas production from cow dung, contributing to both waste management and energy generation.

The curriculum also advocates for reducing the ecological footprint through the promotion of sustainable agriculture. This includes integrating cow dung and urine into organic farming practices, utilizing cow-based manure to enhance soil fertility, and exploring sustainable crop rotation methods facilitated by the involvement of cows. By intertwining agricultural practices with cow-centric approaches, students will develop a holistic understanding of sustainable agriculture and its positive implications for both the environment and food production.

Additionally, the curriculum explores the economic aspect of sustainability by analyzing the contributions of cows to various industries. It paves the way for entrepreneurship opportunities in cow-based enterprises, encouraging students to think innovatively about economic models that incorporate the diverse benefits of cows.

The emphasis on Sustainable Practices underscores the commitment to nurturing environmentally conscious and ethically responsible individuals. By integrating these principles into the curriculum, the initiative seeks to prepare students to address the pressing challenges of resource conservation, waste reduction, and overall environmental sustainability within the context of cow-centric practices.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Cultural Heritage And Philosophy

In the realm of Cultural Heritage and Philosophy, the proposed cow-based curriculum delves into a comprehensive exploration of the historical and religious significance of cows in Indian culture. Students will engage in a nuanced study, uncovering the multifaceted roles that cows play in various aspects of traditional practices, rituals, and daily life. This includes understanding how cows have been revered and integrated into cultural festivals and traditions throughout history.

The curriculum extends beyond historical contexts to explore philosophical perspectives on the symbiotic relationship between humans and cows. It encourages students to reflect on the ethical and spiritual dimensions of this relationship, fostering a deeper understanding of the cultural fabric that intertwines human society with the presence of cows.

By delving into Cultural Heritage and Philosophy, the curriculum seeks to provide students with a profound appreciation for the interconnectedness of cows with the cultural identity of India. This includes recognizing the symbolic importance of cows in religious narratives and their influence on societal norms and practices. The educational initiative aims to nurture a sense of cultural sensitivity and awareness among students, promoting a holistic understanding of the cultural roots that underpin the significance of cows in the Indian context.

Economic Impact

In the domain of Economic Impact, the proposed cow-based curriculum offers a thorough analysis of the multifaceted contributions of cows to various sectors. Students engage in a comprehensive study that dissects the economic role of cows in agriculture, dairy, and related industries. This involves understanding how cows serve as valuable assets in terms of milk production, meat, and other by-products.

Entrepreneurship opportunities take center stage within this curriculum, as students are encouraged to explore and develop innovative models for cow-based enterprises. The focus extends beyond traditional agricultural practices to include diverse economic avenues related to cows, fostering a mindset of business innovation and sustainability.

The Economic Impact component of the curriculum reflects a commitment to equipping students with the knowledge and skills to navigate the economic landscape while considering the pivotal role that cows play. It aims to inspire a new generation of professionals capable of leveraging cow-related economic opportunities to contribute positively to the agricultural and economic sectors.

Conclusion:

In conclusion, the proposed cow-based curriculum for Indian universities unfolds as a transformative educational initiative with far-reaching benefits across agriculture, veterinary sciences, sustainable practices, cultural heritage, and the economy. By amalgamating practical training, research, and ethical considerations,

this curriculum aspires to cultivate a holistic understanding of the intricate relationship between humans and cows.

The comprehensive framework presented in this proposal envisions a generation of students well-versed in the nuances of sustainable agriculture, ethical animal husbandry, and the economic significance of cows. Knowledge translates into real-world skills.

Emphasizing cultural heritage and philosophy, the curriculum seeks to foster cultural sensitivity and awareness, acknowledging the historical and religious importance of cows in Indian society. The economic impact of cows is explored, not just in traditional agriculture but also in innovative entrepreneurial ventures, showcasing the versatility of cow-related enterprises.

The proposed curriculum recognizes and addresses potential challenges, advocating strategies for implementation that ensure inclusivity and overcome resistance. Ultimately, this educational initiative holds the promise of producing graduates equipped with a profound sense of responsibility, sustainability, and awareness, contributing positively to the intricate tapestry of India's cultural, agricultural, and economic landscape.

Bibliography:

Gujarati books:

- શાહ. આર. આરઅનેઅન્ય, આદર્શ પશુપાલન અને વ્યવસ્થાપન. જુનાગઢ કૃષિ યુનિવર્સીટી- જુનાગઢ
- પરીખ સોનલ,(નવેમ્બર૨૦૧૮), ગાય અને ગૌશાળા, મુંબઇ સર્વોદય મંડળ - મુંબઈ.

Links :

- https://www.krishnayangauraksha.org/how-cow-dung-is-beneficial-for-your-health.html
- A comprehensive database about Cow, Gaushalas, cow-products etc. http://www.indiancattle.com
- https://www.krishnayangauraksha.org/know-the-many-uses-to-cow-dung.html
- https://www.gaurashtra.com/

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Gusai Doliben Himmatpuri Nazar Savitriben Devji

S. D. Shethiya college of education

Mudra – kachchh

“ગાય સમગ્ર જીવસૃષ્ટિની જીવાદોરી”

સારાંશ

ભારતની પરંપરાગત કૃષિવ્યવસ્થા હતી,ભારત દેશની સંસ્કૃતિ અનુરૂપ હતી,ગાય અને બળદ પર કેન્દ્રિત હતી. આપણા ઋષિઓએ ગોવધનો નિષેધ મૂળભૂતરીતે ગ્રામીણ ઊર્જાથી જ કૃષિવિસ્તાર શક્ય હતો.

ગાયનું વૈશ્વિક સ્તરે આધ્યાત્મિક મહત્વ રહ્યો છે. ગાયના પ્રકારે પાડવામાં આવ્યા છે જેમકે સાહિવલ, સિંધી, કાંકરેજ, માલવી,નાગૌરી, થરપાકર, પવનાર, ભગંદર, દજજલ, હરિયાણા, અંગોલ, અથવા નીલોર, રાઠી, ગીર, દેવાણી, જેવા વગેરે પ્રકારો છે. ગ્રામીણ ઊર્જાના સ્વાવલંબી સ્ત્રોત છાણ અને બળદ આપણા દેશમાં ખેતી, વ્યાપાર ધંધામાં તથા ઘરગથ્થુ ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. જેમાં ગાયના દૂધમાં રહેલી વિશેષતા જેમકે ગાયનું દૂધ રુધિરાભિસરણ ક્રિયાને મદદ કરે છે, મનુષ્યના શરીરને શક્તિ આપતો (પ્રદાન)કરતો સ્ત્રોત છે. વેદોમાં ગાયને અંગે અંગમાં દેવોનો વાસ છે એમ કહેવામાં આવ્યુ છે ગાયનું દૂધ ભારતમાં જેટલું વિશેષ ગણવામાં આવે છે તેટલું જ વિદેશોમાં ગાયના દૂધની માંગ વધી છે જેનાથી અર્થવ્યવસ્થા સુધાર આવ્યો છે. ગાયના દૂધનું જેટલું મહત્વ છે તેનાથી વધારે તેના છાણ અને ગાયના સંતાન બળદનું મહત્વ વધતો જાય છે ગાયના છાણથી વર્તમાન સમયના વિવિધ વસ્તુઓ બનાવવામાં આવે છે. વર્તમાન સમયમાં ટેકનોલોજીના સાધનોમાં પણ ગાયના છાણની બનવાત નો ઉપયોગ થાય છેઅને ઘરની સુશોભિત વસ્તુઓ વસ્તુઓ બને છે જેમ કે આગરબાતી, કાગળG,દીવા, CNGપ્લાન્ટ, મૂર્તિ, કુંડા, વગેરે જેવી વસ્તુઓ બને છે.આપણું દેશ એ કૃષિ પર આધાર રાખે છે પ્રાચીન સમયમાં ખેતી માટે બળદનો ઉપયોગ થતો હતો.

હાલના સમયમાં ગાયની હત્યાનું પ્રમાણ વધ્યું છે કતલખાનાનું પ્રમાણ વધ્યું કતલખાનાનું પ્રમાણ વધવાથી ગાયની સંખ્યા દિવસો દિવસ ઘટતી જાય છે ભારત સરકારે પણ ગાય ને બચાવવા માટે કાયદાઓ ઘડ્યા છે ગાયનું મૃત્યુનું પ્રમાણને ઘટાડવા માટેસરકારે કતલખાના બંધ કરાવ્યા અને યોગ્ય પગલાં લીધા છે. ગાયના ગૌમૂત્ર પણ ઉપયોગી છે ગૌમૂત્રથી વિવિધ રોગોનો ઉપચાર થાય છે રોગોમાં જેમકે કબજિયાત, લોહીનું ઊચું દબાણ,સડેખમ શ્વાસ, એસિડિટી લીવર અને બરોળ વધવી,ડાયાબિટિશ, કમડો, જડોદર, જાડાપણું, પેટના કૃમિ, ચર્મરોગ ,સાંધાનું દર્દ, દાંતનો દુખાવો,

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

આંખનું ધૂંધણાપણું,વગેરે ગાયને માતાના રૂપમાં માનવામાં આવે છે ગાય એ પૂજનીય પ્રાણી છે. ભારતમાં મનાતા દેવી દેવતાઓન વાહન તરીકે ગાયની પૂજા પ્રાચીન સમયથી જ કરવામાં આવે છે સામય બદલતો ગયો પણ ગાયનો મહત્વ મનુષ્યના જીવનમાં વધતો રહ્યો છે .

પ્રસ્તાવના

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પ્રાણીઓનું ખૂબ મહત્વ રહ્યો છે પ્રાણીઓને ભગવાન (ઈશ્વર)ના વાહન તરીકે પૂજવામાં આવે છે.

ગાયનો અપાર મહિમા અને તેના દૈવી ગુણોથી હિન્દુ સાસ્ત્રોના પૃષ્ઠો ભરેલા છે પુરાણોમાં ગાયનો પરાભવ અને તેની શ્રેષ્ઠતાની એવી અગણિત કથાઓ મળે છે. ગાયની ઉત્પતિ સમુંદ્રમંથન વખતે ચૌદ રત્નો સાથે જ થઈ હતી સુરભિથી સોનેરી રંગની કપિલા ગાય પેદા થઈ જેના દૂધમાંથી સાગર બન્યો તથા અન્ય વેદોમાં પણ ગાયના માટેના સેકડો મંત્રો આપેલા છે ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પણ કહું છે.

आयुधानामहंवज्रंधेनूनामस्मिकामधुक्।
प्रजनश्चास्मिकन्दर्पःसर्पाणामस्मिवासुकिः॥२८॥

અર્થાત,

હું સાસ્ત્રોમાં વ્રજ છું અને ગાયોમાં હું સુરભિ છું. અને ગાયોમાં હું પ્રેમનો દેવ કામદેવ છું તથા સૂર્યોમાં હું વાસુકિ છું.

ગાયોમાં જેને કામધેનુ કહે છે તે હું છું ગાયના શરીરમાં બધા દેવતાઓ નિવાસ કરે છે શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ધનની દેવી લક્ષ્મી પહેલા ગાયના રૂપમાં આવ્યા અને એમના છાણમાંથી બિલીના વૃક્ષની ઉત્પતિ થઈ.

ગાયનું મહત્વ એટલું માનવામાં આવ્યું છે કે એના શરીરમાં તેત્રીસ કરોડ દેવતાઓના વાસ છે અને તેની ઉત્પતિ ચૌદરત્નો અંતર્ગત થઈ છે. ભારતના મહાપુરુષોએ ગાય વિષે વિચારો રજૂ કર્યા છે જેમકે,

"જો ગાય અને ગૌવંશ નષ્ટ થસે તો દેશ નો નાશ કોઈ પણ બચાવી નહીં શકે."

-મહર્ષિ દયાનંદ

"ભારતમાં ગોપાલન સનાતન ધર્મ છે."

-ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રશાદ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

માતાના દૂધ પછી બીજા સાધન તરીકે જીવન ઉપયોગી તત્વો માત્ર ગાયના દૂધમાંથી જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

❖ **અભ્યાસ હેતુ**

- ગાયના પ્રકારનો અભ્યાસ કરવો.
- ગાયના આધ્યાત્મિક ક્ષેત્ર વિષે અભ્યાસ કરવો.
- ગૌ આધારિત અર્થવ્યવસ્થા વિષે અભ્યાસ કરવો.
- ગાયની વિશેષતા વિષે અભ્યાસ કરવો.
- દૂધ,છાણ અને ગૌમૂત્રના મહત્વ વિષે અભ્યાસ કરવો.
- ગ્રામીણ ક્ષેત્રે છાણ અને બળદના ઉપયોગ વિષે અભ્યાસ કરવો.
- ગૌહત્યા અટકાવવાના ઉપાયો વિષે અભ્યાસ કરવો.
- દૂધના ઉપયોગથી રોગ નિવારણ વિષે અભ્યાસ કરવો.

❖ **અભ્યાસ પ્રશ્નો**

- ગાયના પ્રકાર કેટલા હશે?
- આધ્યાત્મિકતામાં ગાયનું શું મહત્વ હતું?
- આર્થિક રીતે ગાયનું મહત્વ શું છે?
- ભારતીય ગાયની શું વિશેષતા છે?
- દૂધ,છાણ,ગૌમૂત્રના ફાયદા કયા કયા છે?
- ગ્રામીણક્ષેત્રે છાણ અને બળદ કેવી રીતે ઉપયોગી છે?
- ગૌહત્યા અટકવવવા કેવા પ્રયાસો કરવા જોઈએ?
- રોગ ના નિવારણ માટે દૂધનું શું મહત્વ છે?

❖ **ગાય સમગ્ર જીવસૃષ્ટિની જીવાદોરી**

❖ ચાવીરૂપશબ્દો

- ગાય
- જીવસૃષ્ટિ
- જીવાદોરી

❖ ***આધ્યાત્મિક ક્ષેત્ર***

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગાયનું વૈશ્વિક સ્તરે આધ્યાત્મિક મહત્વ છે, "ગાવો વિશ્વસ્ય માતરઃ". યજ્ઞમાં કરવામાં આવેલ દરેક નૈવેદ્ય નવ ગ્રહો સૂર્ય, ચંદ્ર, મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર, શનિ,રાહુ, કેતુની સાથે વરુણ, વાયુ વગેરેને ગાયના ઘી થી અર્પણ કરવાની પરંપરા છે, જે સૂર્યની વિશેષ શક્તિ પ્રદાન કરે છે. આ વિશેષ ઉર્જા વરસાદનું કારણ બને છે અને વરસાદ દ્વારા જ ખોરાક, વૃક્ષો, છોડ વગેરેને જીવન મળે છે. ગાયનું દૂધ, ગાયનું છાણ, ઘી વગેરેનો ઉપયોગ હિંદુ ધર્મમાં તમામ ધાર્મિક કાર્યો અને વિધિઓ જેમ કે નામકરણ વિધિ, ગર્ભધારણ, જન્મ વગેરેમાં થાય છે.જ્યાં લગ્ન વગેરે વિધિઓ કરવામાં આવે છે, ત્યાં શુદ્ધિકરણની પ્રક્રિયા પણ કરવામાં આવે છે. લગ્ન સમયે ગોદાન પણ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ માનવામાં આવે છે. ગાયના છાણ અને ગૌમૂત્રનો ઉપયોગ જન્મ શૌચ અને મૃત્યુ શૌચને દૂર કરવા માટે પણ થાય છે. તેનું ધાર્મિક કારણ એ પણ છે કે લક્ષ્મીજી ગાયના છાણમાં અને ગંગાજી ગૌમૂત્રમાં વાસ કરે છે.

❖ ગાયનાપ્રકાર

ભારતમાં ગાયોની 30 થી વધુ જાતિઓ જોવા મળે છે. લાલ સિંધી, સાહિવાલ, ગીર, દેવની, થરપારકર વગેરે જેવી જાતિઓ ભારતમાં દૂધાળી ગાયોની મુખ્ય જાતિઓ છે. ભારતીય ગાયોની જાતિઓ નીચે મુજબ છે.

1.સાહિવાલ જ્ઞાતિ

ભારતમાં રાજસ્થાનના બિકાનેર, શ્રીગંગાનગર, પંજાબના મોન્ટગોમરી જિલ્લો અને રાવી નદીની આસપાસના લાયલપુર, લોધરન, ગંજીવાર વગેરે સ્થળોએ જોવા મળે છે.તે ભારતમાં ગમે ત્યાં રહી શકે છે. એકવાર વાછરડાં થયા પછી, તેઓ 10 મહિના સુધી દૂધ આપવાનું ચાલુ રાખે છે. દરરોજ ઉત્પાદિત દૂધની માત્રા દરરોજ 10-20 લિટર છે. તેના દૂધમાં 4% થી 6% ફેટ જોવા મળે છે.

2.સિંધી

તેમનું મુખ્ય સ્થળ સિંધનો કોહિસ્તાન પ્રદેશ છે . બિલોચિસ્તાનનો કેલાસબેલા વિસ્તાર પણ તેમના માટે પ્રખ્યાત છે. આ ગાયોનો રંગ કથ્થઈ અથવા ઘઉંનો હોય છે, તેમનું શરીર લાંબુ અને ચામડી જાડી હોય છે. તેઓ અન્ય આબોહવામાં પણ જીવી શકે છે અને રોગો સામે લડવાની અદભૂત શક્તિ ધરાવે છે. જન્મ આપ્યા પછી, તેઓ 300 દિવસમાં ઓછામાં ઓછું 2000 લિટર દૂધ આપે છે.

3.કાંકરેજ

નાના અખાતથી દક્ષિણ-પૂર્વનો વિસ્તાર એટલે કે સિંધના દક્ષિણ-પશ્ચિમથી અમદાવાદ અને રાધનપુરા સુધીનો વિસ્તાર કાંકરેજ ગાયોનું મૂળ છે. જો કે, તેઓ કાઠિયાવાડ , બરોડા અને સુરતમાં

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

પણ જોવા મળે છે .વિદેશોમાં પણ તેમની માંગ છે. તેમનો રંગ સિલ્વર બ્રાઉન, લોહિયા બ્રાઉન કે કાળો છે. સેન્ટ્રલ બોવાઇન રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં ગાયો પર સંશોધન કરી રહેલા વૈજ્ઞાનિકોના મતે કાંકરેજની ગાય ખેડૂતોની આવકમાં અનેકગણો વધારો કરી શકે છે. રાજસ્થાનમાં તેને સાંચોરી ગાય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

4.માલવી

આ ગાયો મધ્યમ દુધાળા છે અને સ્તનપાન દીઠ દૂધની ઉપજ 627-1227 લિટર છે. તેમનો રંગ સફેદ, ભૂરો કે કાળો હોય છે અને તેમની ગરદન થોડી કાળી હોય છે અને તેમની ગરદન પર મણકો હોય છે જેને હમ્પ કહેવામાં આવે છે. ગળાની નીચે એક ફ્રિન્જ લટકે છે જેને ગલકમ્બલ કહે છે. આ ઉજ્જૈન, રતલામ, મંદસૌર, રાજગઢ, બિયાઓરા, નરસિંહગઢ, શાજાપુરની આસપાસના માલવા પ્રદેશમાં જોવા મળે છે.

5.નાગૌરી

આ ગાયો ખાસ દુધાળા નથી હોતી, પરંતુ વાછરડા થયા પછી ઘણા દિવસો સુધી તે ઓછી માત્રામાં દૂધ આપતી રહે છે.

6.થરપારકર

આ ગાયો દુધાળા છે. તેમનો રંગ ખાકી, ભુરો અથવા સફેદ હોય છે. તેમનું મૂળ કચ્છ, જેસલમેર, જોધપુર, બિકાનેર અને સિંધનું દક્ષિણ-પશ્ચિમ રણ છે. તેમની માત્રા ઓછી છે. તેનું દૂધ ઉત્પાદન 10 થી 16 લિટર પ્રતિ દિવસ છે.

7.પવનાર

પાવનાર ગાય પીલીભીત , પુરનપુર તહસીલ અને ખેરી તેમના મૂળ સ્થાનો છે. તેમનું મોં સાંકડું અને તેમના શિંગડા સીધા અને લાંબા હોય છે. શિંગડાની લંબાઈ 12-18 ઈંચ હોય છે. તેમની પૂંછડી લાંબી હોય છે. તેઓ સ્વભાવે ગુસ્સાવાળા હોય છે અને દૂધ ઓછું આપે છે.

8.ભગંદર

નાડી નદીના કિનારે આવેલ પ્રદેશ તેમના મૂળનો સ્ત્રોત છે. જુવાર તેમનો પ્રિય ખોરાક છે. નાડી ઘાસ અને તેમાંથી બનાવેલ રોટલી પણ તેમને ખવડાવવામાં આવે છે. આ ગાયો પુષ્કળ દૂધ આપે છે.

9.દજ્જલ

પંજાબના દેરાગાઝી ખાન જિલ્લામાં જોવા મળે છે. તેઓ ઓછું દૂધ આપે છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

10.ગવલાવ

સામાન્ય માત્રામાં દૂધ આપે છે. મૂળ સ્થાન સતપુરા તરાઈ, વર્ધા, છિંદવાડા, નાગપુર, સિવની અને બહિર છે. તેમનો રંગ સફેદ છે અને તેમની ઊંચાઈ મધ્યમ છે. તેઓ કાન ઊંચા કરીને ચાલે છે.

11.હરિયાણા

તેઓ દરરોજ 8-12 લિટર દૂધ આપે છે. ગાયનો રંગ સફેદ, મોતિયા કે આછો ભુરો હોય છે. તેઓ ઊંચા અને સ્નાયુબદ્ધ શરીર ધરાવે છે અને માથું ઊંચું રાખીને ચાલે છે. તેમના મૂળ સ્થાનો રોહતક, હિસાર, સિરસા, કરનાલ, ગુડગાંવ અને જીંદ છે. હરિયાણવી જાતિ ભારતની પાંચ શ્રેષ્ઠ જાતિઓમાંની એક છે.

12. અંગોલ અથવા નિલોર

આ ગાયો દુધાળા, સુંદર અને ધીમી ગતિએ ચાલતી હોય છે. પ્રાપ્ત સ્થાનો તમિલનાડુ , આંધ્રપ્રદેશ, ગુંટુર, નિલોર, બાપટ્ટલા અને સદનપલ્લી છે. તેઓ ઓછો ચારો ખાય છે.

13. રાઠી

આ ગાયનું મૂળ સ્થાન રાજસ્થાનનું બિકાનેર, શ્રીગંગાનગર છે. તે લાલ-સફેદ સ્પેક્લ્ડ, કાળો-સફેદ, લાલ, કથ્થઈ, કાળો વગેરે જેવા ઘણા રંગોનો છે. તેઓ ઓછું ખાય છે અને ઘણું દૂધ આપે છે. તે દરરોજ 10 થી 20 લિટર દૂધ આપે છે. રાજસ્થાનની બીકાનેર એનિમલ યુનિવર્સિટીમાં પણ આ અંગે ઘણું સંશોધન કરવામાં આવ્યું છે.

14. ગીર

તેઓ દરરોજ 30 લિટર કે તેથી વધુ દૂધ આપે છે. તેમનું વતન કાઠિયાવાડ નું ગીરનું જંગલ છે. રાજસ્થાનમાં, તે રાંડા અને અજમેરી તરીકે ઓળખાય છે સેન્ટ્રલ બોવાઇન રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં ગાયો પર સંશોધન કરી રહેલા વૈજ્ઞાનિકોના જણાવ્યા અનુસાર,ગીર ગાય ખેડૂતોની આવકમાં અનેકગણો વધારો કરી શકે છે.

15. દેવાણી

દક્ષિણ આંધ્રપ્રદેશ અને હિંસોલમાં જોવા મળે છે. તે પુષ્કળ દૂધ આપે છે.

16. નિમડી

નર્મદા નદીની ખીણ તેમનું મૂળ છે. આ ગાયો દુધાળા છે. તદુપરાંત અમૃતમહલ, હલ્લીકર, બરગુર, બાલમ્બાડી જાતિઓ વત્સ - પ્રબળ, મૈસુરની એકવિધ ગાય છે. કંગાયમ અને કૃષ્ણવલ્લી દૂધ આપનાર છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

❖ ગાયની વિદેશી જાતિનું મૂળ

જર્સીની "ગાય" અને ઘણી વિદેશી જાતિઓ, જેને અંગ્રેજીમાં "cow" કહેવામાં આવે છે, તેની ઉત્પત્તિ "URUS" નામના જંગલી પ્રાણીમાંથી છે. વિદેશી જાતિની "ગાયને "બોસવૃષભ"ના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે.

વિદેશી વૈજ્ઞાનિકોએ જર્સી અને "ગાય" (બોસ ટૌરસ) ની ઘણી વિદેશી જાતિઓનું મૂળ "યુઆરયુસ" નામના આનુવંશિક રીતે સંશોધિત જંગલી પ્રાણીને શોધી કાઢ્યું છે. મૂળ જાતિ છે.વિદેશી ગાયની જાતિઓ મોટા પ્રમાણમાં દૂધ આપે છે , કારણ કે તેઓ આનુવંશિક રીતે સંશોધિત પ્રાણીઓ છે, પરંતુ દૂધની ગુણવત્તા એટલી સારી નથી. જર્સીના પેશાબ અને છાણ અને "ગાય" ની ઘણી વિદેશી જાતિઓમાં કોઈ ઔષધીય ગુણો નથી. જી.એમ. દ્વારા બનાવવામાં આવી હતી, તે દૂધ અને માંસના લોભને સંતોષવા માટે છે.

વિશ્વમાં ગાયોની કુલ સંખ્યા 13 ટ્રિલિયન (1.3 અબજ) હોવાનો અંદાજ છે. નીચેનું કોષ્ટક 2009માં વિવિધ દેશોમાં ગાયોની સંખ્યા આપે છે.

પ્રદેશ /દેશ	ગાયોની સંખ્યા
ભારત	૨૮૧,૭૦૦,૦૦૦
બ્રાજીલ	૧૮૭,૦૮૭,૦૦૦
ચીન	૧૩૯,૭૨૧,૦૦૦
યૂ એસ્ એ	૯૬,૬૬૯,૦૦૦
યૂરોપીય સંઘ	૮૭,૬૫૦,૦૦૦
આર્જેન્ટીના	૫૧,૦૬૨,૦૦૦

દેશી પશુઓમાં ગીર ગાય શ્રેષ્ઠ દૂધ આપનાર છે. આ જાતિને "ભોડાલી", "દેશણ", "ગુજરાતી", "કાઠિયાવારી", "સોરઠી" અને "સુરતી" તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. જાતિના સંવર્ધન માર્ગમાં ગુજરાતના અમરેલી, ભાવનગર, જૂનાગઢ અને રાજકોટ જિલ્લાઓનો સમાવેશ થાય છે અને જાતિના મૂળના ભૌગોલિક વિસ્તાર ગીરના જંગલના નામ પરથી તેનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. બળદ તમામ પ્રકારની જમીન પર ભારે ભાર ખેંચી શકે છે, પછી તે રેતાળ, કાળી કે ખડકાળ હોય.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

❖ *ગૌ આધારિત અર્થવ્યવસ્થા*

વિશ્વ પ્રસિદ્ધ સહકારી ડેરી 'અમુલ' આણંદની મુખ્ય વિશેષતાઓ પૈકી એક છે. અમૂલ એ ભારતની તેમજ એશિયાની સૌથી મોટી ડેરી છે. તે હજારો નાના અને મધ્યમ ખેડૂતોની માલિકી ધરાવે છે. અમુલે ક્રાંતિ ઉભી કરી છે. તેનો પ્રયોગ જિલ્લા અને ગ્રામ્ય સ્તરે નાની ડેરીઓ તરફ દોરી ગયો છે. અન્ય રાજ્યો અને ઘણા દેશો તેના દ્વારા પ્રેરિત છે.

અમુલ પ્રાણી સંવર્ધનના વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ અને દૂધનું ઉત્પાદન વધારવા માટે ફાળો આપ્યો. ડેરીએ દૂધ પાઉડરનું એક છોડ વિકસાવ્યું છે. ખેડૂતો તેમના ઉત્પાદનો માટે વધુ કમાઈ શકે છે તાજેતરમાં અમુલની વસ્તુઓ જેવી કે દૂધ, ઘી, પનીર અને બાળકના ખોરાક ઉપરાંત દૂધ-ચોકલેટ બજારમાં ઉપલબ્ધ છે. તેણે પશુરોગ હોસ્પિટલો, પ્રાણીઓ માટે કૃત્રિમ વીર્યદાન કેન્દ્રો અને ગામ ઓડ ખાતે સંકર-ગાય સંવર્ધન કેન્દ્રોની સ્થાપના કરી છે. અમૂલ વિશાળ સંકુલ અને સફેદ ક્રાંતિની મુખ્ય પ્રવાહમાં રૂપાંતરિત થયો છે.

"ગાય રાષ્ટ્રનીસંપતિ છે,ભારતની અર્થવ્યવસ્થાની પાયાની ઈંટ છે."

➢ *છાણમાં લક્ષ્મીનો વાસ*

"અષ્ટશ્વર્યમયી લક્ષ્મી બસતે ગોમયે સદા"

-મહાભારત,

ગાય અને બળદ પર કેન્દ્રિત હતી. આપણા ઋષિઓએ ગૌવધનો નિષેધ મૂળભૂત રીતે ગ્રામીણ ઊર્જાના સ્ત્રોત બળદની વૃદ્ધિ માટે કર્યો હતો કેમ કે તેની ઊર્જાથી જ કૃષિવિસ્તાર શક્ય હતો. ટકાઉ અર્થવ્યવસ્થા રહેવાથી દરેક ગામના તળાવો અને કૂવાઓ આખા વર્ષ દરમિયાન મનુષ્યો અને પશુઓને પૂરતું પીવાનું પાણી ઉપલબ્ધ કરાવતાં હતાં. છાણમાંથી જે ઉત્તમ પ્રકારનું ખાતર બનતું હતું તેનો ખેતરોમાં ઉપયોગ થતો હતો તથા ખેતરોની ઊપજશક્તિ સ્થિર

મહાભારતકારે કહ્યું છે કે, ઐશ્વર્યની દેવી મહાલક્ષ્મીનો વાસ છાણમાં છે. આ કથન આપણી પરંપરાઓમાં પણ ઓતપ્રોત છે. દિવાળી પછી લગભગ બધાં ઘરોમાં છાણનું (ગોબર ધનનું) પૂજન કરવામાં આવે છે. દિવાળીનો તહેવાર મહાલક્ષ્મીની આરાધના માટે આખા દેશમાં ખૂબ ધૂમધામ સાથે ઊજવવામાં આવે છે અને તે પછીના બીજા જ દિવસે છાણનું પૂજન કરવામાં આવે છે. ગોબરધન (છાણ)ની સંધિ છૂટી પાડીએ તો એ 'ગોબર' અને 'ધન" બે શબ્દોનો બનેલો છે. આ પૂજન દ્વારા પણ દર વર્ષે એ જ એક સંકેત આપવામાં આવે છે કે છાણમાં ધન છે, ઐશ્વર્યની દેવી મહાલક્ષ્મીનો વાસ છે, એને છાણમાં શોધો અને સમૃદ્ધિ મેળવો છાણમાં લક્ષ્મીનો વાસ છે એ ફક્ત શાસ્ત્રવચન જ નથી

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

પણ વૈજ્ઞાનિક અને વાસ્તવિક સત્ય છે. થોડું ચિંતન અને વિશ્લેષણ કરવાથી એ વાત સરળતાથી સમજી શકાય છે કે, છાણ કેટલો બહુમૂલ્ય જીવનોપયોગી પદાર્થ છે તેનો આપણી આર્થિક સમૃદ્ધિ સાથે શું સંબંધ છે?

૧. છાણ મળ નહીં, મળશોધક છે

જગતમાં પ્રાણીઓમાં ગાય એક જ એવું પ્રાણી છે જેનું ઉચ્છિષ્ટ મળ નહીં પરંતુ મળશોધક છે. ઐશ્વર્યની દેવી લક્ષ્મીને પવિત્રતા પસંદ છે અને છાણ સૂચિતાકારક છે. છાણ વિના ભૂમિ પવિત્ર થતી નથી. છાણનું લીંપણ કરી ભૂમિ પવિત્ર કરીને જ લક્ષ્મીદેવીનું આહ્વાન કરવામાં આવે છે. હજારો વર્ષોથી આપણા દેશમાં, યજ્ઞની વેદીને પવિત્ર કરવા માટે તથા ઘરોને બધા પ્રકારનાં પ્રદૂષણોથી મુક્ત રાખવા માટે ગાયના છાણથી લીંપવામાં આવે છે. છાણનાં લીંપણથી બધાં હાનિકારક જીવાણુઓ નષ્ટ થઈ જાય છે.

૨. પ્રદૂષણ અને અણુવિકિરણથી બચવા માટે છાણ રક્ષાકવચ છે

અણુવિકિરણથી રક્ષણ થાય છે. જાપાનમાં નાગાસાકી તથા હીરોશીમાં અણુવિસ્ફોટક પછી ત્યાંના વૈજ્ઞાનિકોએ કરેલી શોધોના આધારે એ નિષ્કર્ષ કાઢ્યો કે ગાયના છાણથી લીંપેલા મકાન પર અણુવિકિરણનો પ્રભાવ ઘણો ઓછો પડે છે. એટલું જ નહીં ત્યાંના ઘણા લોકો ઓઢવાની ચાદરને છાણના મિશ્રણને છાણી લઈને તેના પાણીમાં પલાળી તેને સૂકવીને ઓઢે છે. રશિયન વૈજ્ઞાનિક સિરોવિચે જોયું કે ગાયના ઘી ની અગ્નિમાં આહુતિ આપવાથી 'અણુવિકિરણથી રક્ષણ' પર પોતાના પ્રયોગો દરમિયાન જોયું કે ગાયના ઘીની અગ્નિમાં આહુતિ આપવાથી જે સુવાસ નીકળે છે તે જ્યાં જ્યાં ફેલાય છે, તેનાથી ત્યાનું સંપૂર્ણ વાતાવરણ પ્રદૂષણ અને અણુવિકિરણથી મુક્ત થઈ જાય છે.

૩. કચરાને ખાતરમાં પલટાવી નાખવાનીછાણમાં ક્ષમતા

છાણમાં ક્ષમતા ગાયના છાણમાં એવી ક્ષમતા છે કે જો કચરાના ઢગલા પર ગાયના છાણનું મિશ્રણ બનાવી નાખી દેવામાં આવે તો એ કચરો ત્રણ-ચાર માસમાં ઉપયોગી ખાતર બની જાય છે. ગોવર્ધન કેન્દ્ર પુસદ (યવતમાળ)માં તેનો સફળ પ્રયોગ કરવાથી જાણવા મળ્યું કે એક કિલો ગાયના છાણથી ત્રીસ કિલો (૧:૩૦નો ગુણોત્તરમાં) ઉપયોગી ખાતર તૈયાર થઈ શકે છે. અન્ય સ્થળોએ પણ તેના સફળ પ્રયોગો કરવામાં આવી રહ્યાં છે.મુંબઈ એક કંપની એકસલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝના માલિક શ્રી કાંતિભાઈ શ્રોફે નગર નિગમ દ્વારા લગાડવામાં આવેલ કચરાના ઢગલા પર છાણના મિશ્રણનો છંટકાવ કરી તેની દુર્ગંધ જ દૂર કરી નથી પણ તેને ઉત્તમ ખાતરમાં ફેરવીને ખેડૂતોને આપવાનો ઉદ્યોગ ચલાવ્યો છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

૪. છાણ એક સસ્તું અને શ્રેષ્ઠ ખાતર

છાણનું ખાતર એક સર્વશ્રેષ્ઠ ખાતર છે. એ ભૂમિનો પ્રાકૃતિકઆહાર છે. ભૂમિની ઊપજશક્તિને પ્રાકૃતિક સ્થિતિમાં ટકાવી રાખે છે. પ્રદૂષણ રહિત અને સસ્તું છે, તેને માટે ખેડૂતને બીજા પર આધાર રાખવો પડતો નથી. છાણના ખાતરથી ઉત્પન્ન થયેલા ખાદ્ય પદાર્થો, સ્વાદિષ્ટ અને સ્વાસ્થ્યવર્ધક હોય છે. કૃષિ જગત સાથે સંકળાયેલ વૈજ્ઞાનિકો અને પ્રસાર અધિકારીઓ એ નિર્વિવાદ સત્ય પર એકમત છે કે રાસાયણિક ખાતરો અને કીટનાશકોના પ્રયોગથી નષ્ટ થયેલી ભૂમિની ઊપજશક્તિની ક્ષતિનો એકમાત્ર વિકલ્પ છાણનું ખાતર છે. છાણના ખાતરથી કરવામાં આવતી ખેતીથી નીચે મુજબના લાભ મળે છે :

૧. જમીનના સૂક્ષ્મ લાભકારી જીવાણુઓ વધે છે.

૨. જમીનનું પ્રાકૃતિક રૂપ ટકેલું રહે છે. જે ખરાબ જમીન હોય તે ઉપજાઉ બની જાય છે.

૩. સિંચાઈ માટે પાણીની ખપત ઓછી થાય છે, કેમ કે ભૂમિની જળ ગ્રહણક્ષમતા અને પાણી રોકવાની ક્ષમતા વધી જાય છે. વરસાદનું પાણી શોષવાની અને રોકી રાખવાની ક્ષમતા પણ વધે છે.

૪. ખેતર અને ગામના કચરાનો ઉપયોગ થાય છે તે પ્રાકૃતિક ચક્રમાં આવી જાય છે.

૫. ખેડૂત અને બળદોને વધુ કામ મળે છે.

૬. પર્યાવરણમાં સુધારો થાય છે, ખાદ્યાન્ન પોષ્ટિક અને સ્વાદિષ્ટ બને છે.

૭. કીટનાશકોના ઝેરનો અંશ આપણા શરીરમાં જામતો નથી.

૮. ગ્રામવાસીઓને રોજગાર મળે છે, એમનું પોતાનું સ્વાવલંબી તંત્ર અને સ્વાવલંબી કૃષિનો આધાર ઊભો થાય છે. વિદેશી મુદ્રાની બચત થાય છે. દેશ સમૃદ્ધિ તરફ વધે છે.

૫. છાણની રાખથી મળની દુર્ગંધનો નાશ-છાણનો વિકલ્પ નથી

છાણાંને ઈંધણના રૂપમાં બાળ્યા પછી જે રાખ બચે છે તે પણ એક ઉત્કૃષ્ટ મળનાશક છે. ગામડાઓમાં જ્યાં ફ્લશ કે શૌચાલયો નથી ત્યાં કરોડો લોકો તેમનાં પરંપરાગત શૌચાલયોમાં મળની દુર્ગંધનો નાશ કરવા માટે મળ ઉપર આ રાખનો છંટકાવ કરે છે. છંટકાવ થતાં જ મળની દુર્ગંધ સમાપ્ત થઈ જાય છે અને સમય જતાં આ મળ પણ ખાતરમાં ફેરવાઈ જાય છે.

૬. છાણાંની રાખ ખાતર તથા કીટનાશકના રૂપમાં

ગાયનાં છાણાંની રાખ એક વિલક્ષણ દુર્ગંધનાશક હોવાની સાથે કીટનાશક પદાર્થ છે. ખેડૂત તેનો ઉપયોગ તેના ખેતરોમાં ખાતર અને કીટનાશકના રૂપમાં પણ અનેક વર્ષોથી કરતો આવ્યો છે. ખેતરમાં રાખ નાખવાથી ઉધઈ વગેરે કીડાઓ થતા નથી અને પાક સારો થાય છે. બિલાડીના ટોપના

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

વર્ગના છોડો પર વિશેષ કરીને રાખનો છંટકાવ કરવામાં આવે છે. શીતળાના વ્રણ કે જેમાં રોગનાં જંતુઓ બહુ મોટા પ્રમાણમાં હોય છે તે છાણની રાખનાં છંટકાવથી ખતમ થઈ જાય છે.

❖ ગાયની વિશેષતાઓ

ગ્રામીણ ઊર્જાના સ્વાવલંબી સ્ત્રોત છાણ અને બળદ આપણા દેશમાં ખેતી, વ્યાપાર ધંધામાં તથા ઘરગથ્થુ ઉપયોગમાં વપરાતી ઊર્જાના મુખ્ય સાધનો પેટ્રોલિયમ પદાર્થો પર આધાર રાખે છે. આ ક્ષેત્રોમાં ઊર્જાની વપરાશમાં સતત વૃદ્ધિ થઈ રહી છે તથા ઘરગથ્થુ કાચા તેલના ઉત્પાદનથી આત્મનિર્ભરતાનો સ્તર ઘટતો જઈ રહ્યો છે. આપણે ૧૯૮૪થી ૧૯૮૫ના વર્ષ દરમિયાન કુલ જરૂરિયાતની ૭૦ ટકા માંગ પૂરી કરવા માટે આત્મનિર્ભર હતા, પરંતુ ૧૯૯૭-૯૮ દરમિયાન આ આત્મનિર્ભરતા ઘટીને માત્ર ૩૫ ટકા જ રહી ગઈ છે. અને ૬૫ ટકા કાચા તેલ માટે આપણે વિદેશો પર આધાર રાખીએ છીએ. આ પરાવલંબન આગામી નવી યોજનાના અંતમાં ૭૦થી ૭૫ ટકા સુધી પહોંચવાથી સંભાવના છે. પરાવલંબનની સાથે આ તેલ સળગાવવાથી જે ધુમાડો નીકળે છે, તેનાથી પ્રદૂષણ અંગેની વિકરાળ સમસ્યા પેદા થઈ રહી છે.

❖ ગાયનું દૂધ રહેલીવિશેષતાઓ

આજે ભારતના લોકોના મગજમાં દૂધની ક્વોલીટી જાણવા માટે તેમાં ચિકાશનું પ્રમાણ કેટલું છે, એના ઉપરથી આંકવાની એ કમોટી ભ્રાંતિઘર કરી ગઈ છે અને આ ભૂલામણીમાં ફસાઈને ગાયના બદલામાં ભેંસ પાળવાની પ્રથાનો આરંભ થઈ ગયો છે. એટલે સુધી કે ગાયનું દૂધ નિમ્નકોટિનું સમજી સસ્તું વેચાય છે અને મળે પણ છે. આ ભ્રમણાના પરિણામ સ્વરૂપે ભેંસના પાલનને પોષણ અને પ્રોત્સાહન મળતાં ભારતની આર્થિક સ્થિતિ અને લોકોના આરોગ્ય ઉપર પ્રતિકૂળ અસર થઈ છે. એનાથી વિપરીત સમગ્ર જગતના ઉન્નત અને પ્રગતિશીલ કહેવાતા દેશો પૈકી અમેરિકા, રશિયા, ડેનમાર્ક અને સ્વિટઝરલેંડ આ બધા ગાયનું સમુચિત પાલન પોષણ કરે છે. ભેંસ તો ઘણાં દેશોમાં જોવા પણ નથી મળતી. આ તમામ દેશોમાં જોવા મળતી નથી. અનેક પશ્ચિમના દેશોએ તો ગૌપાલનના ધંધાને જ, પોતાનીઆર્થિકવ્યવસ્થાનોઆધારમાનીલીધોછે. પોતાના જે અમૃત સમાન ગુણોના કારણે આ જે ગાયનું દૂધ સમગ્ર વિશ્વમાં આહારના મુખ્ય અંગ રૂપે વપરાય છે. તેની તરફ લોકોનું ધ્યાન આકર્ષિત કરવું જરૂરી છે.

૧. આહાર શાસ્ત્રીઓએ ગાયના દૂધને સંપૂર્ણ આહાર માન્યો છે. અગર જો મનુષ્ય માત્ર ગાયના દૂધનું સેવન કરતો રહે તો તેનું શરીર તથા જીવન ન માત્ર સરળતાથી ચાલતું રહે છે, પરંતુ તે અન્ય લોકોની અપેક્ષાએ સશક્ત અને રોગપ્રતિરોધક શક્તિ ધરાવતો થઈ જાય. એમાં માનવ શરીર માટે જરૂરી

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

તમામ પોષક તત્ત્વો હોય છે. તેમાં પ્રોટિન ૦.૯૪, સ્નિગ્ધતા ૧.૦૯, ક્ષાર ૧.૬, કેલેરી ૧.૮, ચારે પ્રકારના (જીવનતત્વ) વિટામીન ૧.૨૫ ટકા હોય છે. ગાયના એક પૌંડ દૂધમાંથી આટલી શક્તિ મળે છે, જેટલી કે ૪ ઈંડા અને ૨૫૦ ગ્રામ માંસમાંથી પ્રાપ્ત થતી નથી.

૨. ભેંસના દૂધમાં સ્નિગ્ધતા (ચિકાશ) વધારે હોય છે. જેના કારણે તે પચવામાં જ તેને પચાવી શકે છે. સામાન્ય મહેનત કરનારી વ્યક્તિ, સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો, રોગીઓ તથા નિર્બળ વ્યક્તિઓને ભારે હોય છે. કઠોર મહેનત કરનાર વ્યક્તિ તે પોષણ આપવાના બદલે નુકસાન કરે છે. પરંતુ ગાયના દૂધમાં મળતી ચિકાશ એવી રીતે સમતોલ છે, કે મનુષ્ય શરીરને અનુકૂળ અને પાચન ક્રિયામાં સહાયક તથા શારીરિક અંગ અવ્યવોને ઉત્તમ સ્નિગ્ધતા અને બળ પૂરું પાડે છે.

૩. નવજાત બાળકને માતાના દૂધ સિવાય એક માત્ર વિકલ્પ રૂપે ગાયનું દૂધ જ ઉપયોગી છે. તે બાળક માટે માતાના દૂધની જેમ જ ગુણકારી હોવાના કારણે તેના બદલામાં ઉપયોગ કરી શકાય. ગાયના દૂધમાં ક્ષાર વધારે હોય છે તથા પાચક રસોનો પૂરતા પ્રમાણમાં સમાવેશ હોય છે. બાળકના કોમળ પાચન તંત્રમાં સરળતાથી પચી જાય છે. માતાના દૂધની જેમ જ પોષક દૂધ આપવાના કારણે જ અને ગૌમાતા માનવામાં આવી છે

૪. ગાયના દૂધમાં મળી આવતું પ્રોટિન શ્રેષ્ઠ કોટિનું હોય છે. જે શરીરના વિકાસ તથા તૂટફૂટ માટે અત્યંત જરૂરી છે. જીવો દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં પ્રોટિનોમાં ગાયના દૂધનું અનન્ય સ્થાન છે. ગાયના દૂધમાં ૨૧ પ્રકારના એમિનો એસિડ મળી આવે છે. જે પ્રોટિનને વધુ ગુણકારી બનાવે છે. ૯૭ ટકા પ્રોટીનનો ભાગ પાચનતંત્ર દ્વારા પચાવી લેવામાં આવે છે.

૫. દૂધની ઉપયોગિતા અને શ્રેષ્ઠતા ચિકાશના કારણે નહીં, પરંતુ તેમાં મળી આવતા ખનિજો, ક્ષારો અને રાસાયણિક તત્ત્વોના કારણે હોય છે. ગાયના દૂધમાં નીચે જણાવેલા શક્તિવર્ધક તત્વો મળી આવે છે. જેના કારણે પોષણની દ્રષ્ટિથી સર્વશ્રેષ્ઠ આહાર માનવામાં આવે છે.

(અ) ૨૧ પ્રકારના એમિનો એસિડ, ૧૧ પ્રકારના કેટીએસિડ, ૬ પ્રકારના વિટામિન, ૮ પ્રકારના બેકટેરિયા, ૨૫ પ્રકારના ધાતુ તત્વ, ૨ પ્રકારની સુગર, ૪ પ્રકારના ફોસ્ફોરસ ઘટકો, ૧૮ પ્રકારના નાઇટ્રોજન તત્વો મળી આવે છે. તેમાં મળતા મુખ્ય ખનિજોમાં કેલ્શિયમ, ફોસ્ફરસ, લોખંડ, તાંબુ, આયોડીન, ફ્લોરિન, સિલિકોન વગેરે.

(બ) મળી આવતા મુખ્ય એન્ઝાઈમમાં પેરિવિકટેજ, રિટક્ટેડ, લાઇપેજ, પ્રોટિએજ, લેકટેજી, ફોસ્ફેટેઝ, ઓલિનેજ, ગેટાલેજ વગેરે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

(ક) વિટામીન એ-૧, કેરોટિન ડી.ઈ., ટોકોકેરાલ, વિટામીન બી-૧, બી-૨, રિવોફ્લેવિન, બી-૩, બી-૪ તથા વિટામીન-સી છે.

૬. ગાયનું દૂધ એ માત્ર આહાર જ નથી, પરંતુ આયુર્વેદમાં એને પ્રકૃતિ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલ રસાયણ (ટોનિક) માનવામાં આવ્યું છે. જે નિર્બળ, દુર્બળ તથા રોગીઓને નવજીવન બક્ષે છે.

❖ **ગાયનું દૂધનો મહત્વ**

આજે ભારતના લોકોના મગજમાં દૂધની ક્વોલીટી જાણવા માટે તેમાં ચિકાશનું પ્રમાણ કેટલું છે, એના ઉપરથી આંકવાની એક મોટી ભ્રાંતિ ઘર કરી ગઈ છે અને આ ભૂલામણીમાં ફસાઈને ગાયના બદલામાં ભેંસ પાળવાની પ્રથાનો આરંભ થઈ ગયો છે. એટલે સુધી કે ગાયનું દૂધ નિમ્ન કોટિનું સમજી સસ્તું વેચાય છે અને મળે પણ છે. આ ભ્રમણાના પરિણામ સ્વરૂપે ભેંસના પાલનને પોષણ અને પ્રોત્સાહન મળતાં ભારતની આર્થિક સ્થિતિ અને લોકોના આરોગ્ય ઉપર પ્રતિકૂળ અસર થઈ છે. એનાથી વિપરીત સમગ્ર જગતના ઉન્નત અને પ્રગતિશીલ કહેવાતા દેશો પૈકી અમેરિકા, રશિયા, ડેનમાર્ક અને સ્વિટઝરલેંડ આ બધા ગાયનું સમુચિત પાલન પોષણ કરે છે. ભેંસ તો ઘણાં દેશોમાં જોવા પણ નથી મળતી. આ તમામ દેશોમાં જોવા મળતી નથી. અનેક પશ્ચિમના દેશોએ તો ગૌપાલનના ધંધાને જ, પોતાની આર્થિક વ્યવસ્થાનો આધાર માની લીધો છે. પોતાના જે અમૃત સમાન ગુણોના કારણે આજે ગાયનું દૂધ સમગ્ર વિશ્વમાં આહારના મુખ્ય અંગ રૂપે વપરાય છે. તેની તરફ લોકોનું ધ્યાન આકર્ષિત કરવું જરૂરી છે.

૧. આહાર શાસ્ત્રીઓએ ગાયના દૂધને સંપૂર્ણ આહાર માન્યો છે. અગર જો મનુષ્ય માત્ર ગાયના દૂધનું સેવન કરતો રહે તો તેનું શરીર તથા જીવન ન માત્ર સરળતાથી ચાલતું રહે છે, પરંતુ તે અન્ય લોકોની અપેક્ષાએ સશક્ત અને રોગપ્રતિરોધક શક્તિ ધરાવતો થઈ જાય. એમાં માનવ શરીર માટે જરૂરી તમામ પોષક તત્ત્વો હોય છે. તેમાં પ્રોટિન ૦.૯૪, સ્નિગ્ધતા ૧.૦૯, ક્ષાર ૧.૬, કેલેરી ૧.૮, ચારે પ્રકારના (જીવનતત્વ) વિટામીન ૧.૨૫ ટકા હોય છે. ગાયના એક પૌંડ દૂધમાંથી આટલી શક્તિ મળે છે, જેટલી કે ૪ ઈંડા અને ૨૫૦ ગ્રામ માંસમાંથી પ્રાપ્ત થતી નથી.

૨. ભેંસના દૂધમાં સ્નિગ્ધતા (ચિકાશ) વધારે હોય છે. જેના કારણે તે પચવામાં જ તેને પચાવી શકે છે. સામાન્ય મહેનત કરનારી વ્યક્તિ, સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો, રોગીઓ તથા નિર્બળ વ્યક્તિઓને ભારે હોય છે. કઠોર મહેનત કરનાર વ્યક્તિ તે પોષણ આપવાના બદલે નુકસાન કરે છે. પરંતુ ગાયના દૂધમાં મળતી ચિકાશ એવી રીતે સમતોલ છે, કે મનુષ્ય શરીરને અનુકૂળ અને પાચન ક્રિયામાં સહાયક તથા શારીરિક અંગ અવ્યવોને ઉત્તમ સ્નિગ્ધતા અને બળ પૂરું પાડે છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

૩. નવજાત બાળકને માતાના દૂધ સિવાય એક માત્ર વિકલ્પ રૂપે ગાયનું દૂધ જ ઉપયોગી છે. તે બાળક માટે માતાના દૂધની જેમ જ ગુણકારી હોવાના કારણે તેના બદલામાં ઉપયોગ કરી શકાય. ગાયના દૂધમાં ક્ષાર વધારે હોય છે તથા પાચક રસોનો પૂરતા પ્રમાણમાં સમાવેશ હોય છે. બાળકના કોમળ પાચન તંત્રમાં સરળતાથી પચી જાય છે. માતાના દૂધની જેમ જ પોષક દૂધ આપવાના કારણે જ અને ગૌમાતા માનવામાં આવી છે.

૪. ગાયના દૂધમાં મળી આવતું પ્રોટિન શ્રેષ્ઠ કોટિનું હોય છે. જે શરીરના વિકાસ તથા તૂટફૂટ માટે અત્યંત જરૂરી છે. જીવો દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં પ્રોટિનોમાં ગાયના દૂધનું અનન્ય સ્થાન છે. ગાયના દૂધમાં ૨૧ પ્રકારના એમિનો એસિડ મળી આવે છે. જે પ્રોટિનને વધુ ગુણકારી બનાવે છે. ૯૭ ટકા પ્રોટીનનો ભાગ પાચનતંત્ર દ્વારા પચાવી લેવામાં આવે છે.

૫. દૂધની ઉપયોગિતા અને શ્રેષ્ઠતા ચિકાશના કારણે નહીં, પરંતુ તેમાં મળી આવતા ખનિજો, ક્ષારો અને રાસાયણિક તત્ત્વોના કારણે હોય છે. ગાયના દૂધમાં નીચે જણાવેલા શક્તિવર્ધક તત્વો મળી આવે છે. જેના કારણે પોષણની દ્રષ્ટિથી સર્વશ્રેષ્ઠ આહાર માનવામાં આવે છે.

(અ) ૨૧ પ્રકારના એમિનો એસિડ, ૧૧ પ્રકારના કેટીએસિડ, ૬ પ્રકારના વિટામિન, ૮ પ્રકારના બેકટેરિયા, ૨૫ પ્રકારના ધાતુ તત્વ, ૨ પ્રકારની સુગર, ૪ પ્રકારના ફોસ્ફોરસ ઘટકો, ૧૮ પ્રકારના નાઇટ્રોજન તત્વો મળી આવે છે. તેમાં મળતા મુખ્ય ખનિજોમાં કેલ્શિયમ, ફોસ્ફરસ, લોખંડ, તાંબુ, આયોડીન, ફ્લોરિન, સિલિકોન વગેરે.

(બ) મળી આવતા મુખ્ય એન્ઝાઈમમાં પેરિવિકટેજ, રિટક્ટેડ, લાઇપેજ, પ્રોટિએજ, લેકટેજી, ફોસ્ફેટેઝ, ઓલિનેજ, ગેટાલેજ વગેરે.

(ક) વિટામીન એ-૧, કેરોટિન ડી.ઈ., ટોકોકેરાલ, વિટામીન બી-૧, બી-૨, રિવોફ્લેવિન, બી-૩, બી-૪ તથા વિટામીન-સી છે.

૬. ગાયનું દૂધ એ માત્ર આહાર જ નથી, પરંતુ આયુર્વેદમાં એને પ્રકૃતિ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલ રસાયણ (ટોનિક) માનવામાં આવ્યું છે. જે નિર્બળ, દુર્બળ તથા રોગીઓને નવજીવન બક્ષે છે.

➢ **ગ્રામીણ ક્ષેત્ર માટે વૈકલ્પિક સ્ત્રોત - છાણ અને બળદ**

ઉપરોક્ત સંદર્ભમાં ગ્રામીણ ક્ષેત્ર માટે ઊર્જાનો એકમાત્ર નૈસર્ગિક સ્ત્રોત આપણાં પશુ છે, એમાંય વિશેષત: ગોવંશ એનાથી વિભિન્ન ઉપયોગો માટે કેવળ ઊર્જા જ નહીં પરંતુ ડીઝલ અને કીટનાશકોના ઉપયોગથી થતા પ્રદૂષણથી પણ બચી શકાય છે અને ખેતીને પણ ટકાઉ આધાર આપી શકાય છે.ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગાયએ પરિવારનો મહત્વનો અંગ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગાય ફક્ત

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ઉપયોગી વસ્તુના રૂપે જ નથી રહી. એ ખરી વાત છે કે બધી રીતે ઉપયોગી હોવાને કારણે મનુષ્યે તેને પોતાની પાસે રાખી છે. પરંતુ એક વખત આંગણે આવ્યા પછી ગાય પરિવારનું એક અંગ બની જાય છે.ગૌસેવા એક યજ્ઞ કાર્ય છે, તે ભક્તિ છે,ઉપાસના છે,તે ઈશ્વરની પુજા છે,તે સમગ્ર મૂક જીવસૃષ્ટિની સેવા છે'.ભારતીય સંસ્કૃતિ એમ નથી કહેતી કે ગાય-બળદ ઘરડાં થઈ જાય તો તેમને કસાઈના ઘરે મોકલી દો. જે હાથે દસ-દસ, પંદર-પંદર વર્ષ સુધી તેના દૂધથી આપણું પોષણ કર્યું, જેણે ખેતી તથા બીજાં કામ માટે સારા બળદો આપ્યા, જો તે ઘરડી થઈ જાય તો શું તેને છોડી દેવી જોઈએ ? આ તો કૃળતા થશે. મનુષ્ય ફક્ત ઉપયોગીપણાના આધાર પર જીવી નથી શકતો. મનુષ્યમાં કંઈક ભાવના હોય છે. તે મહાન ભાવનાઓને કારણે જ મનુષ્યની કિંમત છે. બધી મહાન ભાવનાઓ જો ઉપયોગિતાના હથિયારથી મારી નાખવામાં આવશે તો મનુષ્યની કિંમત શૂન્ય થઈ જશે. જો ગાયની સારી રીતે સારસંભાળ કરવામાં આવે તો તે દસ-પંદર વર્ષમાં આપણને એટલું દૂધરૂપી ધન આપશે કે તે ધનના વ્યાજથી જ આપણે બુઢાપામાં તેની સારસંભાળ રાખી શકાય.

❖ ગૌ-વંશની હત્યા કેવી રીતે રોકાશે ?

(અ) ગૌરક્ષણનો મૂળમંત્ર

જે લોકો ગાયને પાળવાના લાભો જાણે છે, તથા તેના રક્ષણ અને ઉછેર માટે પણ કંઈક કરવા ઈચ્છા ધરાવે છે, પરંતુ એને માટે શું કરવું જોઈએ એનો કોઈ અસરકારક ઉપાય ન સૂઝવાના કારણે એ બની શકતું નથી. અથવા આપણે સાચોસાચ ભાવનાશીલ 120 છીએ અને આપણે તેના રક્ષણની તથા વંશવૃદ્ધિની અપેક્ષા રાખીએ છીએ, તો અસરકારક પગલાં ભરવા માટે નીચેના વ્યવહારિક મુદ્દાઓ ઉપર ધ્યાન આપવું પડશે. કારણ કે માત્ર ધર્મ કે શ્રદ્ધા જ પૂરતી નથી પરંતુ તેને જીવતી રાખવાનું વ્યવહારુ સ્વરૂપ પણ બનાવવું પડશે. નહીં તો કલ્પનાની દુનિયામાં રાચવાથી કોઈ સમાધાનકારક હલ નહીં નીકળે.

(૧) સૂત્રોચ્ચાર નહીં સેવા : સૂત્રોચ્ચાર કરવો કે પૂજા કરવાની અપેક્ષાએ સેવા માટે અસરકાર પગલાં ભરવાં પડશે.

(૨) નિર્વાહ માટે ગૌસેવા નહીં, પરંતુ ગૌસેવા માટે નિર્વાહ :

ગાયની સેવાનો દૃષ્ટિકોણ અગર માત્ર ધર્મ કે શ્રદ્ધા જ પુરત માત્ર બજારુ રહ્યો તો ઘરડી, અપંગ, અશક્ત.ગાયનું આખરી આશ્રયસ્થાન વેચાણ બજાર કે કસાઈખાનું જ હશે. આપણાં પોતાનાં ઘરડા, અપંગ, રોગી, અશક્ત નિરાધાર કુટુંબીજનો, કે જેઓ ઓછું કમાતા હોય છે અને તેમની પાછળ વધુ ખર્ચ થતો હોય. છે. છતાં પણ તેઓને માનવી-મૂલ્યોના જતન માટે તથા ન્યાય-પરંપરા અને

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

લાગણીઓના આધારે આપણે તેમની સેવા કરીએ છીએ. અર્થાત્ ગાયના રક્ષણના સંબંધમાં પણ આપણે અનર્થ ન સર્જનારા **આર્થિક** ઉપાર્જનની વાત વિચારવી પડશે. અગર જો આવો દૃષ્ટિકોણ રહેશે તો વૃદ્ધ અને અપંગ **અશક્ત** ગૌવંશ કે જેણે આખી જિંદગી આપણી સેવા કરી છે, તે મૃત્યુ પામશે ત્યાં સુધી છાણ-ગૌમૂત્રના આધારે જ આપણાં ઔચિત્યપૂર્ણ નિર્વાહમાં કોઈ ઊણપ આવવા દે.

(૩) કાયમી દૂધની સાથે છાણ-**મૂત્ર** તથા ગ્રામ્ય ઊર્જાના સાધન રૂપે ગાય, બળદ વાછરડાં, વાછડીને લાભદાયક તથા ઉપયોગી બનાવવાં પડશે. ઉપયોગિતા તથા આર્થિક લાભની નવી દ્રષ્ટિ તેમને સહજ અને કાયમી રક્ષણ પૂરું પાડશે.

(૪) ઉપરોક્ત ત્રણે મુદ્દાને **વાસ્તવિક** સ્વરૂપ પુરતા નથી પરંતુ ગૌવંશને આપવા માટે એ કક્ષાની જનજાગૃતિ આપણી 'સ્વરૂપ પણ બનાવવું પડશે પડશે જે લોક આંદોલનનું રૂપ ધારણ કરી શકે.

(બ) સમસ્યાઓ કે જેનું સમાધાન થવું જોઈગોવંશ અંગેના ૩ પ્રશ્નો જે આજે **સમસ્યારૂપે** સામે છે, તે આ પ્રમાણે છે :-(૧) ગોવંશને કેવી રીતે બચાવવામાં આવે : અર્થાત્ કતલ થતા ઘટતા ગૌવંશને કેવી રીતે બચાવીએ.

(અ) કેવી રીતે વધારવામાં આવે (ઉછેર, પરિણામાત્મક) કેવી રીતે સુધારવામાં આવે (વંશવૃદ્ધિમાં ગુણાત્મક સુધાર)

(બ) અર્થાત્ દેશી જાતની ગાયના બળદની ઓલાદ તથા દૂધનું પ્રમાણ, આ બંને માટે તેની ઓલાદમાં સુધાર.

એમાં સૌથી વધારે **મહત્ત્વ** ગાયના રક્ષણનું છે, જોકે ગાયનું **વાસ્તવિક** મહત્ત્વ ન સમજી શકવાના કારણે જે આજે પણ થઈ શકતું નથી અને તેના હ્રાસનું કારણ બનેલું છે. ગૌરક્ષણનો વ્યવહારિક ઉકેલ લાવવાથી તથી વ્યવહારમાં આવવાથી ઉછેર તો આપોઆપ આરંભ થશે. નકારાત્મક સ્થિતિ (જે આજે **ગૌહત્યાની** સ્થિતિ છે)માંથી બહાર કાઢવાનો **વ્યવહારમાં** વ્યવહારુ ઉકેલ આણવી એ આજના સમયની માંગ છે. આગળનું પગલું તો તેના ઉછેર તથા વંશવૃદ્ધિ માટે છે જે સકારાત્મક દિશામાં ચાલવાનો **પ્રયત્ન** હશે. આ પગલું ઘરે ઘરે ગાયની સેવા શરૂ કરવાનું તથા ગોપાલન તરફ આગળ વધવાનું હશે.

ત્રણે સમસ્યાઓનો **વ્યવહારુ** ઉકેલ લાવવાથી ગૌવંશના સંબંધમાં સંપૂર્ણ નિરાકરણ હશે અર્થાત્

ગૌરક્ષા - નકારાત્મક **પરિસ્થિતિમાંથી** બહાર કાઢવી

ઉછેર - સકારાત્મક સ્થિતિ તરફ આગળ ધપાવવી

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

વંશવૃદ્ધિ - વિનાશાત્મક સ્થિતિ અને ગુણાત્મકવૃદ્ધિ ત્યારે જ ભારતના આરોગ્યનો અને સમૃદ્ધિનો કાયમી આધાર ઊભો થઈ શકશે.

❖ *ગૌરક્ષાનો સમાધાન પ્રધાન ઉપાય*

ગાયની રક્ષા

લોકો દ્વારા એવી ગૌશાળાઓની સ્થાપના કરવામાં આવે, કે જે આજે દૂધ આપવા માટે બિનઉપયોગી ગણાતી ગાય બળદ વાછડા-વાછડી કે જે અપંગ, ઘરડાં હોવાને કારણે કતલખાને જાય છે, તેના પાલન- પોષણની વ્યવસ્થા કરી શકે.જે દૂધનો વ્યાપાર ન કરતાં, છાણ, ગૌમૂત્ર, અહિંસક, ચામડાં, હાડકાં વગેરેનો વિભિન્ન ઉપયોગ કરી તથા પેદાશોના આધારે ગૌવંશની ઉપયોગિતા સાબિત કરી શકે, જેથી ગાયને પાળવા અને તેની સેવા અંગે લોકોનો આજનો દ્રષ્ટિકોણ બદલાય.જે ગ્રામોદ્યોગનું કેન્દ્ર બની શકે.જે ગામનો સમગ્ર વિકાસ અર્થતંત્ર, ખેતીવાડી તથા અન્ય વિકાસની ધરી બની શકે.

પોતાના પ્રયત્નો અને સાધનો વડે સ્વયં જનતા દ્વારા જેની સ્થાપના અને સંચાલનની પહેલ થાય, ભલેને તેને સુદઢ તથા ગતિશિલ બનાવવા ઉપરાંત સરકાર તથા કોર્પોરેટ સેક્ટર (સહકારી સંસ્થા)નો સહકાર લેવામાં આવે.

પ્રારંભિક તબક્કામાં અનેક ગામડાંઓની વચ્ચે એક એવી ગૌશાળાની સ્થાપનાની પહેલ કરવામાં આવે કે ગૌરક્ષાના સંદર્ભમાં વ્યવહારુ નિરાકરણ આપી શકે. આ જ પગલું આજની જટિલ પરિસ્થિતિમાંથી ઉગારવાવાળુ સૌથી મહત્ત્વનું પાસું છે. તેનાથી ગાયોનો ઉછેર તથા વંશવૃદ્ધિ આપોઆપ સરળતાથી ગતિ પકડવા લાગશે. તેને માટે સામૂહિક ગૌશાળાઓની સ્થાપના અને સંચાલન ઉત્તેજન આપવાનું કાર્ય કરશે.

❖ ગૌશાળાની સ્થાપના માટે કોણ શું સહયોગ કરી શકે.

- ગૌશાળાની સ્થાપનાની પહેલ માટે તથા ગ્રામ્ય જનતાની જનજાગૃતિ માટે એન.જી.ઓ. (બીન સરકારી સંસ્થાઓ) આગળ આવે.
- લોકોની સાથેસાથે ગૌશાળાની સ્થાપના, સુદઢીકરણના સહકાર માટે દેશના ભામાશાહો (ધનવાનો) સરકાર, વહીવટીતંત્ર આગળ આવે.
- ગૌપાલન આપણી આર્થિક નીતિનું અંગ બને અને ગૌચરોની સ્થાપના માટે વિચારણા તથા પહેલ શરૂ થાય, તેને માટે દેશના કાયદાના ઘડનારાઓ આગળ આવે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

➢ દેશના ઉદ્યોગપતિઓ ગ્રામોદ્યોગના ઉત્પાદન પેદાશ માટે વ્યવસ્થિત બજારતંત્ર ઊભું કરવા માટે આગળ આવે.

૨. ગાયનો ઉછેર

લોકોને ગાયના દૂધના ગુણો તથા તેની ઉપયોગિતા અંગે કોઈ જાણકારી ન હોવાના કારણે ગાય પાળવાની પ્રવૃત્તિ પાછળ રહી ગઈ તથા ભેંસ પાળવાની વૃત્તિમાં વધારો થયો. અગર જો જાણકારી વધે અને પ્રચાર પ્રસાર થાય તો જેઓ ગાય પાળવાની સ્થિતિમાં છે,તેઓ પાળવા લાગશે તથા જેઓ ભેંસ પાળી રહ્યાં છે, તેઓ ગાય પાળતા થઈ જશે. ભેંસના દૂધના બદલે, ગાયના દૂધની માંગ વધશે, તો એ બંનેને જ પ્રોત્સાહન મળશે. આ રીતે વ્યક્તિગત સ્તરે ગાય પાળવાની પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન મળશે અને ગૌવંશમાં વૃદ્ધિ થશે.

માત્ર એવી દેશી ઓલાદની ગાયોની ગૌશાળા તથા ડેરી ચલાવવાનું વિચારવામાં આવે, કે જે વધારેમાં વધારે દૂધ અને સારી જાતના વાછડાઓ આપવા માટે લાયક હોય. જેથી દૂધ તથા તેની બનાવટોની વધતી માંગને પૂરી કરવા માટે પ્રમાણિક કેન્દ્ર હોવાની સાથે સાથે ખેડૂતોને સારા વાછડાઓ મળી શકે.

❖ **ગાયનું છાણ-ગૌમૂત્રની ઉપયોગિતા**

ખેડૂતોને સમજાવવામાં આવે કે ખેતી અને ગાયનું પાલન પોષણ પરસ્પર એકબીજા સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને એકના દ્વારા બીજાનું પોષણ થાય છે બંનેના લાભો એકઠા કરી એવી વ્યવસ્થા કરનાર નાનામાં નાનો ખેડૂત પણ નફામાં રહે છે. ખેડૂત વાછડાઓ વગર ખેતી કરવી, આવાગમન તથા વાહનવ્યવહારની સમસ્યા હલ નહીં કરી શકે. એટલા માટે ગાય પાળવી એ એના જીવનમરણનો પ્રશ્ન છે. માત્ર શ્રદ્ધા જ નહીં સાવધાનીપૂર્વક નાણાકીય વ્યવસ્થાને ધ્યાનમાં રાખતા ફરીથી રસપૂર્વક એને અપનાવવી જોઈએ અને તદનરૂપ જ પશુપાલન નવી નીતિ નક્કી કરવી જોઈએ.

ઘરે-ઘર ગોસેવા, ગૌપાલન, વ્યક્તિગત ગૌશાળાઓ તથા ડેરીઓ ઊભી કરવા માટે પ્રેરણા તથા પ્રોત્સાહન

૩. ઉછેર-વંશવૃદ્ધિ

ગાય તથા તેનું છાણ, ગૌમૂત્રના જે આરોગ્યવર્ધક અને દિવ્ય ગુણો બતાવવામાં આવ્યાં છે, તે માત્ર દેશી ઓલાદની ગાયો જ ધરાવે છે. ખેતી માટે દેશી ગાયનો બળદ જ ઉપયોગી હોય છે. વધારે દૂધના ઉત્પાદનના નામે સરકારી મદદ અને પ્રોત્સાહનથી તો માત્ર હાલ્સટીન, જર્સી, ફ્રીઝિયન વગેરે વિદેશી ઓલાદની ગાયોને જ ઉત્તેજન મળ્યું છે, કે જેના વાછડાઓ ખેતી માટે લાયક હોતા નથી

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

જ્યારે ભારતની ગીરની ઓલાદની ગાયો મેકિસકો, બ્રાઝિલ તથા ઇઝરાયેલમાં દરરોજનું ૮૦ લીટર દૂધ આપી રહી છે. ભારતીય ગાયોની વિદેશી ઓલાદ સાથે શંકરીકરણના કારણે ભારતીય ઓલાદનો મૂળ ગુણ સમાપ્ત થઈ ગયો છે અને અનેક સારી ઓલાદની ગાયો લગભગ લુપ્ત થઈ ગઈ છે. અર્થાત્ ભારતીય ઓલાદની ગાયોના સુધારની આવશ્યકતા છે. ભારતીય ગૌવંશનું સુદઢીકરણ તથા વંશવૃદ્ધિ માટે ઉપર મુજબની કાર્યવાહી હાથ ધરવી જોઈએ.

❖ ***ગોમૂત્રથી રોગ દૂર કરો***

ગૌમૂત્ર મનુષ્યજાતિ તથા વનસ્પતિ જગતને પ્રાપ્ત થતું અમૂલ્ય અનુદાન છે. આ ધર્મમાન્ય, પ્રાકૃતિક, સહજ પ્રાપ્ય, હાનિરહિત, કલ્યાણકારી અને આરોગ્યરક્ષક રસાયણ છે. તંદુરસ્ત વ્યક્તિના સ્વાસ્થ્યરક્ષણ તથા આંતરડાંઓના વિકારદૂર કરવા માટે આયુર્વેદમાં ગૌમૂત્રને દિવ્ય ઔષધિ માનવામાં આવી છે.આધુનિક દષ્ટિએ ગોમૂત્રમાં પોટેશિયમ, કેલ્શિયમ, મેગ્નેશિયમ ક્લોરાઈડ, યુરિયા, ફોસ્ફેટ, એમોનિયા, ક્રિએટિન વગેરે વિભિન્ન પોષક ક્ષારો હોય છે જેને કારણે એમાં ઔષધીય ગુણોનો ભંડાર છે. એટલું સુલભ અને સસ્તું હોવા છતાં પણ આપણે જાણકારીના અભાવે તેને દેવા માનતા જ નથી. પેટના રોગોમાં તો ગોમૂત્ર રામબાણ છે

❖ **દેશી ગાયના ગુણો તથા ઉપયોગિતાના સંબંધમાં જન જાગૃતિ :**

છાણ, ગૌમૂત્ર તથા દૂધ તેના ગુણોના દષ્ટિકોણથી ભારતની ખેતી માટે ઉપયોગી બળદો પૂરા પાડવાના દષ્ટિકોણથી. (Cross breeding upgrading) સંગે૪નભગૃતિ સુધાર કરવા માટે સફળ ઉપાય સૂચવવો તથા વ્યવસ્થા કરવી

(અ) દેશી ગાયનું અપગ્રેડિંગ

- દૂધ આપતી ગાય સારા બળદ માટે
- બળદ આપનારી ગાય સારું દૂધ આપવા માટે

(બ) બંને પ્રકારના સાંઢોની વ્યવસ્થા

ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ સામૂહિક ગૌશાળાઓ દ્વારા જ ગ્રામ્ય વિસ્તારની જનતા માટે આ વ્યવસ્થા મફત કરવામાં આવશે.વ્યક્તિગત સ્તરે ચલાવવામાં આવતી ગૌશાળા તથા ડેરીઓ ધરાવતી વ્યક્તિઓએ પણ આ વ્યવસ્થા સ્થાનિક લોકોના લાભાર્થે તથા લોક સેવા રૂપે મફત અથવા સામાન્ય ફીના ધોરણે રાખવી જોઈએ.

(ક) દેશી ઓલાદની ગાયોના અપગ્રેડિંગ માટે પ્રોત્સાહન આપવું તથા સંશોધન સરકાર દ્વારા કરવું.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

❖ રોગોનું નિવારણ

વ્યાધિના વિનાશ અર્થે ગોમૂત્રનો નીચેના રોગોમાં ઉપયોગ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે.

૧. કબજિયાત, પેટ ફૂલવું, ખાટા ઓડકાર આવવા

ભારે ભોજન, વાસી ભોજન, વધુ મસાલાયુક્ત તળેલું ભોજન તથા વધુ પડતું ખાવાથી કબજિયાત, પેટ ફૂલી જવું, ખાટા ઓડકારો આવવા વગેરેની સમસ્યા પેદા થઈ જાય છે. ત્રણ તોલા સ્વચ્છ અને તાજું ગોમૂત્ર સ્વચ્છ કપડાંથી ગાળીને એમાં અર્ધો ગ્રામ સાદું મીઠું મિક્સ કરીને પીવું જોઈએ. થોડીવારમાં જ પેટ સાફ થઈ જશે. જો કોઈ બાળકનું પેટ ફૂલી જાય તો એક ચમચી સ્વચ્છ ગોમૂત્ર પીવડાવી દેવું, તરત જ આરામ થશે. જેમને પેટમાં વધુ ગેસ વધવાની તકલીફ હોય એમણે સવારે અડધા કપ ગોમૂત્રમાં સંચળ તથા લીંબુનો રસ મેળવીને પીવાથી ગેસ રોગથી થોડા દિવસોમાં જ છુટકારો મળી જાય છે. આ બીમારીમાં ગોમૂત્રને પકાવીને પ્રાપ્ત કરવામાં આવેલો ક્ષાર (ઉકાળ્યા બાદ તળિયામાં બચી જતો અવશેષ)ગુણકારી છે. ભોજનના પહેલા કોળિયામાં અડધી ચમચી ગોમૂત્ર ક્ષાર અને એક ચમચી ગાયનું ઘી મેળવીને ખાવાથી ગેસ થતો નથી.

2 જૂની શરદી, સળેખમ શ્વાસ, દમ, લોહીનું ઊંચું દબાણ

વિજાતીય તત્ત્વો પ્રત્યે **અસહિષ્ણુતાને** લીધે વારંવાર શરદી થાય છે. નાકનાં છિદ્રોમાં સ્થાયી સોજો થઈ જવાથી પીનસ બની **જાય** છે. નાકમાંથી પાણી વહેવું, વારંવાર છીંકો આવવી, નાક બંધ થઈ જવું, પછી વાળ ખરવા કે અકાળે સફેદ થવા વગેરે લક્ષણો પેદા થઈ **જાય** છે. આ અવસ્થામાં ગોમૂત્રનું મોઢા દ્વારા સેવન તથા **નસ્ય** લેવાથી ચમત્કારિક લાભ થાય છે. રોગીએ એક ચતુર્થાંશ કપ સ્વચ્છ, શુદ્ધ ગોમૂત્ર લઈને એમાં પા ચમચી ફૂલેલી ફટકડી મેળવીને સેવન કરવું જોઈએ. દમના રોગીએ નાની વાછરડીનું એક તોલો મૂત્ર નિયમિત પીવાથી લાભ થાય છે. લોહીના ઉચ્ચ દબાણના રોગીને ગોમૂત્ર ઘણું લાભદાયક હોય છે.

૩. અમ્લપિત્ત (એસિડિટી)

આ રોગના રોગીના મોઢામાં ખાટું પાણી ભરાઈ જવું, ખાટા ઓડકાર, પેટમાં બળતરા, પેટનું દર્દ, પેટમાં બળતરાને લીધે ઊલટી થવી તથા ભૂખ ન લાગવી વગેરે લક્ષણો છે. રોગી સવારે ઊઠતાં જ ગાયનું પહેલું મૂત્ર એક ગ્લાસ કે વાડકીમાં લઈને એક-બે ઘૂંટડાથી શરૂ કરે તથા ધીરે ધીરે ૧૦-૧૫ દિવસમાં પાંચ-છ ઘૂંટડા સુધી વધારી લે. શરૂઆતમાં ૨-૩ વાર શૌચ માટે જવાનું થઈ શકે છે જે ૧૦-૧૫ દિવસમાં આપોઆપ ઠીક થઈ જશે. બે માસ સુધી સેવન કરવાથી રોગ મૂળમાંથી ચાલ્યો જશે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

૪. લિવર અને બરોળ વધવી

હૃદયનું વધવું, લીવરનો સોજો તથા તિલ્લીના રોગોમાં ગોમૂત્ર સેવન અમોઘ ઔષધ છે. લિવર અને બરોળ વધવાથી પેટ વધી જાય છે. ભૂખ ઓછી થાય છે. અપચો, કબજિયાત, એસિડીટી, નબળાઈ વગેરે લક્ષણો દેખાવા લાગે છે. એમાં રોગીએ ગોમૂત્રનો નીચે આપેલો પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

૧. પાંચ તોલા ગોમૂત્રમાં એક ચપટી મીઠું મેળવીને ૨. પુનર્નવાના કવાથમાં સમભાગે ગોમૂત્ર મેળવીને ૨. ગરમ ઈંટ પર ગોમૂત્રમાં કપડું ભીનું કરીને લપેટવું તથા પ્રભાવિત સ્નાન પર હળવો હળવો શેક કરવો.

૫. ડાયાબિટીસ

આજની પરિસ્થિતિઓમાં આરોગ ખૂબ જ સામાન્ય બની ગયો છે, જેમાં લોહી તથા પેશાબમાં સુગરની માત્રા વધી જાય છે. સુગરના રોગીનું લોહીનું દબાણ અસંતુલિત થઈ જાય છે. તથા બધા રોગો માટે સુગ્રાહ્યતા વધી જાય છે. વિભિન્ન દવાઓના સેવનથી લોહીમાં સુગરનું પ્રમાણ એટલું ઓછું થઈ જાય છે કે રોગીને ચક્કર આવવા તથા બેહોશીની સ્થિતિ આવતી હોય છે.

તાજું છાણ લઈ બન્નેને મિક્સ કરી સ્વચ્છ વસ્ત્રથી ગાળી લેવું. સવારે નિત્યકર્મથી નિવૃત્ત થઈ મંજન કર્યાં બાદ એનું નરણાં કોઠે સેવન કરવું. ચાર મહિનામાં પૂર્ણ આરામ મળી જાય છે.

૬. કમળો (પાંડુરોગ)

રોગીની ત્વચા તથા આંખની કીકીઓ પીળી પડી જાય છે. પેશાબ પણ પીળો આવે છે. ભૂખ ન લાગવી, કબજિયાત રહેવી, અજીર્ણ તથા નબળાઈ વગેરે લક્ષણો દેખાય છે. એ માટે ગોમૂત્ર ૨૦૦થી ૨૫૦ મિલિ (એક ગ્લાસ) પંદર દિવસ સુધી પીવું જોઈએ.

૭. જળોદર

જળોદર રોગમાં પેટમાં પાણી ભરાઈ જવાથી રોગીનું આખું શરીર ફૂલી જાય છે. ક્યારેક હલનચલન કરવામાં પણ તકલીફ થાય છે. મુશ્કેલીથી શ્વાસ લેવાય છે તથા ભોજન ગળવાનું મુશ્કેલ બની જાય છે. આ રોગમાં ગોમૂત્રનું સેવન હિતકારી છે. ૫૦-૫૦ ગ્રામ ગોમૂત્રમાં ૨-૨ ગ્રામ જવખાર મેળવીને પીતા રહેવાથી થોડા અઠવાડિયામાં પેટનું પાણી ઓછું થઈ જાય છે. જળોદરના રોગીએ ગાયનું દૂધ પણ પીવું જોઈએ.

૮ .જાડાપણું

જાડાપણું કે વધુ વજન શરીર માટે અતિ કષ્ટદાયક તથા ઘણા રોગોને આમંત્રિત કરતો વિકાર છે. સ્થૂળતાથી મુક્તિ મેળવવા માટે અડધા ગ્લાસ તાજા પાણીમાં ચાર ચમચી ગોમૂત્ર, બે ચમચી મધ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

તથા એક ચમચી લીંબુનો રસ મેળવીને નિત્ય પીવું જોઈએ. એનાથી શરીરની વધારાની ચરબી ખતમ થઈ દેહસૌંદર્ય જળવાઈ રહે છે.

૯. પેટના કૃમિ

આ રોગ થાય ત્યારે અડધી ચમચી અજમાના ચૂર્ણ સાથે ચાર ચમચી ગોમૂત્રનું એક અઠવાડિયા સુધી સેવન કરવું જોઈએ. બાળકોને આના કરતાં અડધી માત્રા આપવી પર્યાપ્ત છે.

૧૦. ચર્મરોગ (દાદર, ખંજવાળ, ખૂજલી વગેરે)

ખંજવાળ, ખૂજલી, કુષ્ઠ વગેરે વિભિન્ન ચર્મ રોગોના નિવારણ માટે ગોમૂત્ર રામબાણ દવા છે. લીમડા અને ગળોના કવાથ સાથે બંને વખત ગોમૂત્રનું સેવન કરવાથી રક્તદોષજન્ય ચર્મરોગનો નાશ થઈ જાય છે. જીરું બારીક પીસીને ગોમૂત્ર સાથે ભેળવી લેપ કરવાથી કે ગોમૂત્રની માલિશ કરવાથી ચામડી સુવર્ણ તથા રોગ રહિત થઈ જાય છે.

૧૧. સાંધાનું દર્દ (સંધિવા) ગોમૂત્રથી રોગ દૂર કરો

સાંધાઓનું નવું કે જૂનું દર્દ ઘણું કષ્ટદાયક હોય છે. મહારાસ્નાદિકવાથ સાથે ગોમૂત્ર મેળવીને પીવાથી આ રોગ નષ્ટ થઈ જાય છે. શિયાળામાં સૂંઠના ૧-૧ ગ્રામ ચૂર્ણ સાથે પણ આનું સેવન કરી શકાય છે. દુ: ખાવાના સ્થાને ગરમ ગોમૂત્રનો શેક પણ કરવો જોઈએ.

૧૨. દાંતનો દુખાવો કે પાયોરિયા

દાંત અને દાઢના દુખાવામાં ઘણું સારું કામ આપે છે. જ્યારે દર્દ અસહ્ય થઈ જાય ત્યારે ગોમૂત્રના કોગળા કરવા. આનાથી ક્યારેક ઘણો ચમત્કારિક પ્રભાવ પડે છે. ગોમૂત્રના કોગળા નિયમિત રોજ કરવાથી પાયોરિયાનો નાશ થાય છે.

૧૩. આંખનું ધૂંધળાપણું, રતાંધળાપણું તથા નજરની કમજોરી :

આંખના રોગોમાં ગોમૂત્ર રામબાણ છે. એમા ટેકાળી વાછરડીનું મૂત્ર ભેગું કરીને તાંબાના વાસણમાં ગરમ કરવું. ચોથા ભાગનું રહે ત્યારે એને નિતારી પાણી અલગ કરી લેવું. નીચે જે ક્ષાર બચે છે તેને ફેંકી દેવા. ઉપરનું સ્વચ્છ પાણી કોઈ સ્વચ્છ કાચની બાટલીમાં ભરીલેવું, નિયમિત સેવન કરવું.

❖ ***શૈક્ષણિક ફલિતાર્થ***

- ગાયના દૂધનું એમિનો એસિડ પ્રોટીનને સુપાચ્ય બનાવે છે અને કિડનીને માટે ફાયદાકારક છે
- ગાયના દૂધમાં રહેલું વિટામિન બી-2 બી-3 રોગ પ્રતિકારક શક્તિ વધારે છે
- ગાયનુ દૂધથી બ્રેસ્ટ કેન્સર સ્કીન કેન્સર, ડાયાબિટીસ અને કોલેસ્ટ્રોલ સામે રક્ષણ આપે છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

- વિજ્ઞાનિકોએ સાબિત છે કે છાણ અણુકિરણો સામે રક્ષણ આપવાની ક્ષમતા-શક્તિ છે. દેશી ગાયનું છાણ ખાતર માટે શ્રેષ્ટ ગણવામાં આવે છે.
- છાણમાંથી આપણે ગેસ ઉત્પન્ન કરી મોંઘા ભાવના LPG સામે ખુબ જ સસ્તું અને અન્ય આવક પ્રદાન કરનાર સાબિત થઇ શકે છે.
- ગામડાંમાં ઘણાં લોકો છાણથી આંગળ લીપતાં જેનાથી ઘર શુધ્ધ અને કીટક મુક્ત રહેતું, ગાયના ગોબરના છાણા રસોઈના બળતર તરીકે પણ ખાસો ઉપયોગ થાય છે.
- દેશી ગાયના છાણાં સળગાવ્યા બાદ બનેલ રાખનો છોડ પર છંટકાવ કરવામાં આવે તો કેટલાક રોગ-જીવાત પર નિયંત્રણ મેળવી શકાય છે.
- દેશી ગાયના છાણાં માંથી કેટલીક આયુર્વેદિક દવાઓ પણ બનાવવામાં આવે છે. સરકારશ્રી પણ દેશી ગાયના પાલન માટે સહાય આપી રહી છે.
- ગૌ મૂત્રનું નિયમિત સેવન કરનાર વ્યક્તિ મેદસ્વિતાનો રોગ લાગતો નથી. એનાથી લોહીની ખામી પણ આવતી નથી.
- ગૌ મૂત્રનનું અર્ક સેવન કરનારા શરીરમાં કોઇ દિવસ કેન્સર જેવી બીમારીઓ થતી નથી.
- ઘણી બધી આર્યુર્વેદિક દવાઓનું નિર્માણ ગૌ મૂત્રથી જ કરવામાં આવે છે. એઈડ્સ ગ્રસ્ત રોગીઓ માટે ગૌ મૂત્રનો અર્ક રામબાણ સિદ્ધ હોય છે. તણાવના કારણે માથાના દુખાવા ગ્રસ્ત વ્યકિતઓ માટે પણ ગૌમૂત્ર લાભકારી સિદ્ધ થાય છે.
- જો વ્યક્તિ દરરોજ સાચી માત્રામાં ગૌ મૂત્ર પીવે છે તે એને હૃદયરોગ ડાયાબિટીસ, કેન્સર, ટીબી, એડ્સ, માઇગ્રેન કોઇ દિવસ થશે નહીં.

❖ ઉપસહાર

ઉપરોક્ત માહિતી અનુસાર ગાયના વિવિધ પ્રકારો જોવા મળ્યા છેગાયને પંચતત્વોનો વિશેષતાઓજોવા મળી. ગાય આર્થિકક્ષેત્રે, અધ્યાત્મક ક્ષેત્રે ગ્રામીણ ક્ષેત્રેજોવા મળી છે.

❖ સંદર્ભ સૂચિ

- ભગવત મહાવીર પશુ રક્ષા કેન્દ્ર (2003), ગૈસવધેન વિશ્વની સમગ્ર જીવસૃષ્ટિની જીવાદોરી: મુંબઈ.
- કૃષ્ણકૃપામૂર્તિ (2022), ભગવદ્ગીતા તેના મૂળરૂપે. મુંબઈ: ભક્તિવેદાંત બુક ટ્રસ્ટ.
- ધર્મપાલ (2005), ભારતમાં ગો હત્યાનું અંગ્રેજી મૂળ. અમદાવાદ: પુનરુત્થાન ટ્રસ્ટ.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Dr. Dinesh R. Patel
Asst. Professor,
S. D. Shethiya College of Education
Mundra – Kachchh

શાળા – કોલેજ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે ગૌ મહીમાં જાગૃતિ કાર્યક્રમની રચના

Creation of cow importance awareness program among students at school-college level

સારાંશ :

ગાય અને ગૌવંશ નષ્ટ થસે તો દેશ નો નાશ કોઈ પણ બચાવી નહીં શકે. આવી દુર્લભ સંસ્કૃતિની ધરોહર થી બાળકોને શાળા-મહાશાળા કક્ષાએ થી સભાનતા અને જાગૃતિ વિકસે એ ખૂબ જરૂરી છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસનો હેતુઓ શાળા – મહાશાળા કક્ષાએ વિદ્યાર્થીઓમાં ગૌ મહીમાં જાગૃતિ લાવવા માટેના કાર્યક્રમની રચના કરવીનો હતો. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ગૌ મહીમાં જાગૃતિ લાવવા માટેના ૧૦ – કાર્યક્રમો જ રજૂકરવામાં આવ્યા હતા. જેમાં. ૧. ગૌ તજજ્ઞ સાથે ચર્ચા ૨. ગૌ સંવર્ધન સંસ્થા મુલાકાત ૩. દૃશ્ય-શ્રાવ્ય કાર્યક્રમો ૪. ગૌ સંવર્ધન જાગૃતિ રેલી ૫. ગૌ સંવર્ધન પ્રદર્શનીનું નિદર્શન ૬. ગૌ સેમિનારમાં ભાગીદારી ૭. ગૌ આધારિત ઉદ્યોગોની સમજ ૮. ગૌ ઉત્પાદનોના ઉપયોગની સમજ ૯. શાળા - કોલેજમાં યોજાતિ સ્પર્ધાઓમાં ગૌ મહિમાને પ્રાધાન્ય ૧૦. અભ્યાસક્રમ અને સંબંધિત પ્રવૃતિઓમાં ગૌ વિષયને પ્રાધાન્ય આપવાનો હતો.

પ્રસ્તુત કાર્યક્રમ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં આ અંગેની સભાનતા વિકસાવવા વખતો વખત પ્રયત્નો કરવા જરૂરી છે. જેના ભાગરૂપે આધુનિક જીવન વપરાશની સામગ્રીમાં ગૌ આધારિત ખ્યાલોને લઇ વ્યાખ્યાન યોજવામાં આવે તેમજ ચર્ચા કરવામાં આવે. વિદ્યાર્થીઓ સાથે સંસ્થાની મુલાકાત ગોઠવવામાં આવે. શિક્ષણ કર્મિઓ ગૌ સંવર્ધનની સંસ્થા ઓ સાથે સહયોગી બનવામાં આવે.

વિદ્યાર્થીઓમાં ગૌ સંવર્ધન સંબંધિત બાબતોનું સાચું અને વાસ્તવિક જ્ઞાન વિકસે તેમજ સંવેદના જાગૃત થાય તે માટે ગૌ મહીમાં જાગૃતિ ડોક્યુમેન્ટ્રીનું નિદર્શન કરાવવામાં આવે. ગૌ મહીમાં જાગૃતિ સંબંધિત બાબતોના સૂત્રોચાર અને વેશભૂષા દ્વારા રજૂઆત કરવામાં આવે. શાળા-મહાશાળા કક્ષાએ તેમજ નજીકના વિસ્તારમાં યોજતાં ગૌ મહીમાં સેમિનારમાં વિદ્યાર્થીઓની ભાગીદારી વધે. ગાયને પાળવા અને તેની સેવા અંગે લોકોનો આજનો દ્રષ્ટિકોણ બદલાય જે ગ્રામોદ્યોગનું કેન્દ્ર બની શકે. જે ગામનો સમગ્ર વિકાસ અર્થતંત્ર, ખેતીવાડી તથા અન્ય વિકાસની ધરી બની શકે. ગૌમૂત્ર

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

મનુષ્યજાતિ તથા વનસ્પતિ જગતને પ્રાપ્ત થતું અમૂલ્ય અનુદાન છે. ગૌમૂત્રને દિવ્ય ઔષધિ માનવામાં આવે. સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓના ભાગરૂપે હાથ ધરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિઓમાં વિદ્યાર્થીઓ પાસે ભીંતપત્રો, ચિત્ર, રંગોળી, નિબંધ લેખન, વકતૃત્વ વગેરે સ્પર્ધાઓ યોજવામાં આવે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : ગૌ મહીમાં જાગૃતિ કાર્યક્રમ

પ્રસ્તાવના :

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પ્રાણીઓનું ખૂબ મહત્વ રહ્યું છે. પ્રાણીઓને ભગવાન (ઈશ્વર)ના વાહન તરીકે પૂજવામાં આવે છે. ગાયનો અપાર મહિમા અને તેના દૈવી ગુણોથી હિન્દુ સાસ્ત્રોના પૃષ્ઠો ભરેલા છે પુરાણોમાં ગાયનો પરાભવ અને તેની શ્રેષ્ઠતાની એવી અગણિત કથાઓ મળે છે. ગાયની ઉત્પતિ સમુદ્રમંથન વખતે ચૌદ રત્નો સાથે જ થઈ હતી સુરભિથી સોનેરી રંગની કપિલા ગાય પેદા થઈ જેના દૂધમાંથી સાગર બન્યો તથા અન્ય વેદોમાં પણ ગાય માટેના સેકડો મંત્રો આપેલા છે ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પણ કહુ છે. ગાયોમાં જેને કામધેનું કહે છે તે હું છું ગાયના શરીરમાં બધા દેવતાઓ નિવાસ કરે છે શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ધનની દેવી લક્ષ્મી પહેલા ગાયના રૂપમાં આવ્યા અને એમના છાણમાંથી બિલીના વૃક્ષની ઉત્પતિ થઈ. ગાયનું મહત્વ એટલું માનવામાં આવ્યું છે કે એના શરીરમાં તેત્રીસ કરોડ દેવતાઓના વાસ છે અને તેની ઉત્પતિ ચૌદ રત્નો અંતર્ગત થઈ છે. ભારતના મહાપુરુષોએ ગાય વિષે વિચારો રજૂ કર્યા છે જેમકે.

"જો ગાય અને ગૌવંશ નષ્ટ થસે તો દેશ નો નાશ કોઈ પણ બચાવી નહીં શકે."

-મહર્ષિ દયાનંદ

"ભારતમાં ગોપાલન સનાતન ધર્મ છે."

-ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ

આવી દુર્લભ સંસ્કૃતિની ધરોહર થી બાળકોને શાળા-મહાશાળા કક્ષાએ થી સભાનતા અને જાગૃતિ વિકસે એ ખૂબ જરૂરી છે.

હેતુઓ

૧. શાળા – મહાશાળા કક્ષાએ વિદ્યાર્થીઓમાં ગૌ મહીમાં જાગૃતિની જરૂરિયાત જાણવી.

૨. શાળા – મહાશાળા કક્ષાએ વિદ્યાર્થીઓમાં ગૌ મહીમાં જાગૃતિ લાવવા માટેના કાર્યક્રમની રચના કરવી.

સંશોધનના અભ્યાસ પ્રશ્નો

૧. શાળા – મહાશાળા કક્ષાએ વિદ્યાર્થીઓમાં ગૌ મહીમાં જાગૃતિ અંગે કેવી જરૂરિયાત હશે ?

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

૨. શાળા – મહાશાળા કક્ષાએ વિદ્યાર્થીઓમાં ગૌ મહીમાં જાગૃતિ લાવવા માટેનો કાર્યક્રમ કેવો હશે ?

સંશોધનનું સીમાંકન :

૧. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં શાળા કક્ષાએ ધોરણ – ૬ થી ૧૨ના વિદ્યાર્થીઓને જ ધ્યાને રાખવામા આવ્યા છે.

૨. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સ્નાતક કક્ષાની મહાશાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને જ ધ્યાને રાખવામા આવ્યા છે.

૩. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ગૌ મહીમાં જાગૃતિ લાવવા માટેના ૧૦ – કાર્યક્રમો જ રજૂકરવામાં આવ્યા હતા.

૪. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ગૌ મહીમાં જાગૃતિ લાવવા માટેના કાર્યક્રની રચના જ કરવામાં આવશે.

ગૌ મહીમાં જાગૃતિ લાવવા માટેના કાર્યક્રમો

૧. ગૌ તજજ્ઞ સાથે ચર્ચા

૨. ગૌ સંવર્ધન સંસ્થા મુલાકાત

૩. દશ્ય-શ્રાવ્ય કાર્યક્રમો

૪. ગૌ સંવર્ધન જાગૃતિ રેલી

૫. ગૌ સંવર્ધન પ્રદર્શનીનું નિદર્શન

૬. ગૌ સેમિનારમાં ભાગીદારી

૭. ગૌ આધારિત ઉદ્યોગોની સમજ

૮. ગૌ ઉત્પાદનોના ઉપયોગની સમજ

૯. શાળા - કોલેજમાં યોજાતિ સ્પર્ધાઓમાં ગૌ મહિમાને પ્રાધાન્ય

૧૦. અભ્યાસક્રમ અને સંબંધિત પ્રવૃતિઓમાં ગૌ વિષયને પ્રાધાન્ય

૧. ગૌ તજજ્ઞ સાથે ચર્ચા

પ્રવર્તમાન સમયમાં માનવ જીવન તેની પ્રાકૃત અવસ્થાથી ખૂબ કટાઈ ગયુ છે. માનવ જીવનની રોજિંદી વપરાશ સામગ્રીમાં ઘણી બધી વસ્તુઓ એવી પ્રવેશી ચુકી છે જે વ્યક્તિની અનિવાર્ય આવશ્યકતાઓ બની ગઇ છે. માર્કેટીંગના પ્રભાવમાં વ્યકિત તેનાં ઉત્પાદનમાં જોખમાતા પર્યાવરણ સંદર્ભોનું ભાન ભૂલી જાય છે.

પ્રસ્તુત કાર્યક્રમ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં આ અંગેની સભાનતા વિકસાવવા વખતો વખત પ્રયત્નો કરવા જરૂરી છે. જેના ભાગરૂપે આધુનિક જીવન વપરાશની સામગ્રીમાં ગૌ આધારિત ખ્યાલોને લઇ વ્યાખ્યાન યોજવામાં આવે તેમજ ચર્ચા કરવામાં આવે એવો ઉપક્રમ વિચારેલ છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

૨. ગૌ સંવર્ધન સંસ્થા મુલાકાત

માનવ જીવનનો આધાર પ્રકૃતિ છે. પોતાની આસપાસના અન્ય સજીવોનું રક્ષણ એ આપણી ફરજ છે. શિક્ષણના માધ્યમથી સમાજમાં આ વિચારો પહોચાડવાની જરૂર છે. મુંદરા (પ્રાગપર રોડ) ખાતે આવેલ "અહિંસાધામ" એ ગૌ સંરક્ષણ સંસ્થા તરીકે ગુજરાતનું નામ ભારત ભરમાં રોશન કરે છે. જે એશિયાની સૌથી મોટી પશુહોસ્પિટલ ધરાવે છે. જેમાં પશુઓ માટેની I.C.U.વ્યવસ્થા વિનામૂલ્યે પૂરી પાડે છે. આજુ-બાજુના વિસ્તારના અનેક પશુઓને સારવાર અને પાલન પોષણ કરે છે.

લોકોમાં જીવદયા અને ગૌ જાગૃતિના પ્રયત્નો કરે છે. વિદ્યાર્થીઓ સાથે સંસ્થાની મુલાકાત ગોઠવવામાં આવે છે. શિક્ષણ કર્મિઓ ગૌ સંવર્ધનની સંસ્થા ઓ સાથે સહયોગી બનવામાં આવે.

૩. દશ્ય-શ્રાવ્ય કાર્યક્રમો

વિદ્યાર્થીઓમાં ગૌ સંવર્ધન સંબંધિત બાબતોનું સાચું અને વાસ્તવિક જ્ઞાન વિકસે તેમજ સંવેદના જાગૃત થાય તે માટે ગૌ મહીમાં જાગૃતિ ડોક્યુમેન્ટ્રીનું નિદર્શન કરાવવામાં આવે. જેમાં ગૌ મહીમાં, પાલન-પોષણની વ્યવસ્થા, દૂધ, છાણ, ગૌમૂત્ર, ચામડા, હાડકાં વગેરેનો વિભિન્ન ઉપયોગ કરી તથા પેદાશોના આધારે ગૌવંશની ઉપયોગિતા સાબિત કરી શકે, જેથી ગાયને પાળવા અને તેની સેવા અંગે લોકોનો આજનો દ્રષ્ટિકોણ બદલાય જે ગ્રામોદ્યોગનું કેન્દ્ર બની શકે. ગામનો સમગ્ર વિકાસ અર્થતંત્ર, ખેતીવાડી તથા અન્ય વિકાસની ધરી બની શકે. જેવા વિષયવસ્તુની વાસ્તવિક ફોટોગ્રાફસ અને હકીકતો દર્શાવવામાં આવે.

વિવિધ ભાગમાં તૈયાર કરવામાં આવેલ દ્રશ્ય-વાવ્ય કાર્યક્રમોનુ ક્રમિક નિદર્શન કરાવી ચર્ચા કરવામાં આવે. કાર્યક્રમમાં દર્શાવવામાં આવતી દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય સામગ્રી ઉત્કૃષ્ટ રીતે નિર્માણ કરવામાં આવે.

૪. ગૌ સંવર્ધન જાગૃતિ રેલી

વિદ્યાર્થી પોતે ગૌ મહીમાં જાગૃતિ સંબંધિત જ્ઞાન મેળવે એટલું પૂરતુ નથી પરંતુ તેનો સમાજમાં ફેલાવો કરે તે જરૂરી છે. શિક્ષણની સંસ્થા દ્વારા ગૌ મહીમાં જાગૃતિ રેલીનું આયોજન કરવામાં આવે. રેલી મુખ્ય માર્ગો પરથી વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા સૂત્રો ચાર સાથે કાઢવામાં આવે. જેમાં ગૌ મહીમાં જાગૃતિ સંબંધિત બાબતોના સૂત્રોચાર અને વેશભૂષા દ્વારા રજૂઆત કરવામાં આવે.

૫. ગૌ સંવર્ધન પ્રદર્શનીનું નિદર્શન

ગૌ મહીમાં જાગૃતિ સંબંધિત વિષય વસ્તુને લઈ શાળા-મહાશાળા કક્ષાએ ગૌ સંવર્ધન પ્રદર્શનીનું નિદર્શનનું આયોજન કરવામાં આવે. શિક્ષણ દરમિયાન શીખવામાં આવતાં વિષયોમાં આવતાં ગૌ મહીમાંના વિષય વસ્તુને આવરીને તૌયર કરવામાં આવે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

૬. ગૌ સેમિનારમાં ભાગીદારી

વિદ્યાર્થીઓમાં ગૌ મહીમાં અને ભારતીય સંસ્કૃતિની જાળવણી અને માનવજીવનમાં મહત્ત્વ સમજાય એ જરૂરી છે. શાળા-મહાશાળા કક્ષાએ તેમજ નજીકના વિસ્તારમાં યોજતાં ગૌ મહીમાં સેમિનારમાં વિદ્યાર્થીઓની ભાગીદારી વધારવી.

૭. ગૌ આધારિત ઉદ્યોગોની સમજ

ગ્રામીણ ક્ષેત્ર માટે વૈકલ્પિક સ્ત્રોત - છાણ અને બળદ ડીઝલ અને કીટનાશકોના ઉપયોગથી થતા પ્રદૂષણથી પણ બચી શકાય છે અને ખેતીને પણ ટકાઉ આધાર આપી શકાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગાયએ પરિવારનો મહત્વનો અંગ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગાય ફક્ત ઉપયોગી વસ્તુના રૂપે જ નથી રહી. એ ખરી વાત છે કે બધી રીતે ઉપયોગી હોવાને કારણે મનુષ્યે તેને પોતાની પાસે રાખી છે. દૂધનો વ્યાપાર ન કરતાં, છાણ, ગૌમૂત્ર, અહિંસક, ચામડા, હાડકાં વગેરેનો વિભિન્ન ઉપયોગ કરી તથા પેદાશોના આધારે ગૌવંશની ઉપયોગિતા સાબિત કરી શકે, જેથી ગાયને પાળવા અને તેની સેવા અંગે લોકોનો આજનો દ્રષ્ટિકોણ બદલાય જે ગ્રામોદ્યોગનું કેન્દ્ર બની શકે. જે ગામનો સમગ્ર વિકાસ અર્થતંત્ર, ખેતીવાડી તથા અન્ય વિકાસની ધરી બની શકે.

૮. ગૌ ઉત્પાદનોના ઉપયોગની સમજ

છાણમાં ક્ષમતા ગાયના છાણમાં એવી ક્ષમતા છે કે જો કચરાના ઢગલા પર ગાયના છાણનું મિશ્રણ બનાવી નાખી દેવામાં આવે તો એ કચરો ત્રણ-ચાર માસમાં ઉપયોગી ખાતર બની જાય છે. ગોવર્ધન કેન્દ્ર પુસદ (યવતમાળ)માં તેનો સફળ પ્રયોગ કરવાથી જાણવા મળ્યું કે એક કિલો ગાયના છાણથી ત્રીસ કિલો (૧:૩૦નો ગુણોત્તરમાં) ઉપયોગી ખાતર તૈયાર થઈ શકે છે. અન્ય સ્થળોએ પણ તેના સફળ પ્રયોગો કરવામાં આવી રહ્યા છે.

આજે ભારતના લોકોના મગજમાં દૂધની ક્વોલીટી જાણવા માટે તેમાં ચિકાશનું પ્રમાણ કેટલું છે. એના ઉપરથી આંકવાની એક મોટી ભ્રાંતિ ઘર કરી ગઈ છે અને આ ભૂલામણીમાં ફસાઈને ગાયના બદલામાં ભેંસ પાળવાની પ્રથાનો આરંભ થઈ ગયો છે. એટલે સુધી કે ગાયનું દૂધ નિમ્ન કોટિનું સમજી સસ્તું વેચાય છે અને મળે પણ છે. આ ભ્રમણાના પરિણામ સ્વરૂપે ભેંસના પાલનને પોષણ અને પ્રોત્સાહન મળતાં ભારતની આર્થિક સ્થિતિ અને લોકોના આરોગ્ય ઉપર પ્રતિકૂળ અસર થઈ છે. એનાથી વિપરીત સમગ્ર જગતના ઉન્નત અને પ્રગતિશીલ કહેવાતા દેશો પૈકી અમેરિકા, રશિયા, ડેનમાર્ક અને સ્વિટઝરલેંડ આ બધા ગાયનું સમુચિત પાલન પોષણ કરે છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગૌમૂત્ર મનુષ્યજાતિ તથા વનસ્પતિ જગતને પ્રાપ્ત થતું અમૂલ્ય અનુદાન છે. આ ધર્મમાન્ય, પ્રાકૃતિક, સહજ પ્રાપ્ય, હાનિરહિત, કલ્યાણકારી અને આરોગ્યરક્ષક રસાયણ છે. તંદુરસ્ત વ્યક્તિના સ્વાસ્થ્યરક્ષણ તથા આંતરડાંઓના વિકારદૂર કરવા માટે આયુર્વેદમાં ગૌમૂત્રને દિવ્ય ઔષધિ માનવામાં આવી છે. આધુનિક દૃષ્ટિએ ગોમૂત્રમાં પોટેશિયમ, કેલ્શિયમ, મેગ્નેશિયમ ક્લોરાઈડ, યુરિયા, ફોસ્ફેટ, એમોનિયા, ક્રિએટિન વગેરે વિભિન્ન પોષક ક્ષારો હોય છે જેને કારણે એમાં ઔષધીય ગુણોનો ભંડાર છે.

૯. શાળા - કોલેજમાં યોજાતિ સ્પર્ધાઓમાં ગૌ મહિમાને પ્રાધાન્ય

શિક્ષણ સંસ્થાઓ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિત્વ વિકાસ માટે વર્ષ દરમિયાન વિવિધ સ્પર્ધાઓનું આયોજન કરવામાં આવે છે જેમાં ગૌ મહીમાં અને ભારતીય સંસ્કૃતિની જાળવણી સબંધિત વિષયવસ્તુને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે. સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓના ભાગરૂપે હાથ ધરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિઓમાં વિદ્યાર્થીઓ પાસે ભીંતપત્રો, ચિત્ર, રંગોળી, નિબંધ લેખન, વકતૃત્વ વગેરે સ્પર્ધાઓ યોજવી.

૧૦. અભ્યાસક્રમ અને સંબંધિત પ્રવૃતિઓમાં ગૌ વિષયને પ્રાધાન્ય

શાળા-મહાશાળા કક્ષાએ યોજાતી અભ્યાસિક અને સહભ્યસિક પ્રવૃતિઓ માં ગૌ મહીમાં અને ભારતીય સંસ્કૃતિની જાળવણીને પ્રાધાન્ય આપવું. શાળા, શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી સાથે મળી શિક્ષણ દ્વારા સમાજમાં ગૌ મહીમાં અને ભારતીય સંસ્કૃતિની જાળવણી માટે સાથે મળી પ્રયત્નો કરશે.

અભ્યાસના ફલિતર્થો :

૧. શાળા-મહાશાળા કક્ષાએ અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થી અને અભ્યાસ કરાવતાં શિક્ષકોમાં ગૌ મહીમાં અને ભારતીય સંસ્કૃતિની જાળવણી સંબંધિત કાર્યક્રમ દ્વારા જાગૃતિ વિકસાવવી.

૨. ગૌ તજજ્ઞ સાથે ચર્ચાનું આયોજન કરી વિદ્યાર્થીઓને વાસ્તવિક અનુભવોથી પરિચિત કરવાં.

૩. ગૌ સંવર્ધન સંસ્થા મુલાકાતનું આયોજન કરી વિદ્યાર્થીઓને વાસ્તવિક અનુભવો પૂરા પાડવામાં આવશે.

૪. વિવિધ દૃશ્ય-શ્રાવ્ય કાર્યક્રમોનું નિર્માણ અને અમલીકરણ કરી વિદ્યાર્થીઓમાં ગૌ મહીમાં અને ભારતીય સંસ્કૃતિની જાળવણી સંબંધિત સચોટ માહિતી પૂરી પાડવામાં આવશે.

૫. શાળા-મહાશાળા કક્ષાએ અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થી અને અભ્યાસ કરાવતાં શિક્ષકોમાં ગૌ મહીમાં અને ભારતીય સંસ્કૃતિની જાળવણી સંબંધિત કાર્યક્રમ દ્વારા જાગૃતિ વિકસાવવા રેલીનું આયોજન કરશે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

૬. ગૌ સંવર્ધન પ્રદર્શનીનું નિદર્શનની દ્વારા સફળ ગાથાઓ થી પરિચિત કરવામાં આવશે.

૭. શાળા-મહાશાળા કક્ષાએ અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થી અને અભ્યાસ કરાવતાં શિક્ષકોમાં ગૌ મહીમાં અને ભારતીય સંસ્કૃતિની જાળવણી સંબંધિત જાગૃતિ લાવવા સેમિનાર યોજાશે.

૮. વિદ્યાર્થીઓને ગૌ આધારિત ઉદ્યોગોની સમજ આપવામાં આવશે.

૯. ગૌ ઉત્પાદનોના ઉપયોગની સમજ આપી પોતાના અને પોતાના પરિવાર દ્વારા ગૌ ઉત્પાદનોના ઉપયોગના સંસ્કાર મળશે.

૧૦. શાળા-મહાશાળા કક્ષાએ અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થી અને અભ્યાસ કરાવતાં શિક્ષકોમાં ગૌ મહીમાં અને ભારતીય સંસ્કૃતિની જાળવણી માટે સ્પર્ધાઓમાં ગૌ મહિમાને પ્રાધાન્યનું આયોજન કરશે.

સંદર્ભ સૂચિ :

ઉચાટ, ડી. એ. (૨૦૦૯). ***શિક્ષણ અને સમાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનનું પતિશાસ્ત્ર.*** રાજકોટ: સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી.

દેસાઇ, મગનભાઇ (૧૯૫૪) 'વિનીત જોડણીકોશ' અમદાવાદ : ગૂજરાત વિધ્યાપીઠ.

પટેલ, ડી.આર.(૨૦૨૦). સંશોધન પત્રનું લેખન મુન્દ્રા: સહજ પ્રકાશન

પટેલ, વાય એમ (૨૦૧૭) "માહી મિત્ર" રાજકોટ: માહી મિલ્ક મિલ્ક પ્રોડ્યુસર કંપની

સોલંકી, યુ.જે.(૨૦૨૧) -પશુપાલન અને ડેરીવિજ્ઞાન- ધોરણ 9 ગાંધીનગર: ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ

Gujarat Livestock Development Board, Gandhinagar: Gujarat board.

https://gu.vikaspedia.in/agriculture.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Rathod Dhruvi Mahendrabhai

Gunsai Chandani Sureshgar

S D Shethiya college of Education, Mundra

ગાય આધારિત લઘુ ઉદ્યોગો અને સ્વાવલંબન

Cow based small scale industries and self-reliance

❖ **સારાંશ:**

ભારત એક ખેતીપ્રધાન દેશ છે. પશુપાલન એ ખેતી સાથે જોડાયેલો વ્યવસાય છે. પ્રાચીન સમયથી કરીને વર્તમાન સમય સુધીમાં પશુપાલન સાથે જોડાયેલા વ્યવસાયોમાં સતત વધારો થતો જોવા મળે છે. પશુઓમાં ગાય એવું પ્રાણી છે કે જેનું દૂધ જ નહીં પરંતુ તમામ વસ્તુઓ માનવજીવન માટે વ્યવસાય નું સાધન બની શકે છે. પાલતુ પ્રાણીમાં ગાયને શ્રેષ્ઠ પ્રાણી તરીકે માનવામાં આવે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગાયને માતાનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો છે. પશુપાલકો દૂધના વેપાર સાથે બીજા પણ અનેક ગાય આધારિત વ્યવસાયોસ્થાપીનેરોજગારીની તકોમાંવધારોકરીશકે અનેદેશનોઆર્થિકવિકાસ કરીશકેછે. પશુપાલનસાથેજોડાયેલઅશિક્ષિતસ્ત્રીઓઆત્મનિર્ભરબનીશકે છે. ગામડાઓમાં છાણથીબનેલા છાણા પણ શક્તિનો એક ઘણું મોટું સાધન છે. અનાજ રાંધવા, આયુર્વેદિક ઔષધીઓ તૈયાર કરવા, બાળકોને શેક કરવા પૂજા, યજ્ઞ તથા અગ્નિસંસ્કારમાં મોટા પ્રમાણમાં છાણાનો ઉપયોગ થાય છે.ગોબરગેસના પ્લાન્ટ દ્વારા જનરેટર દ્વારા વીજળી પેદા કરી શકાય આ રીતે ગેસ દ્વારા જનરેટરમાં 20% ડીઝલનો ઉપયોગ થાય છે જેઓછા પ્રમાણમાં પ્રદુષણકારી છે ગાય આધારિત લઘુ ઉદ્યોગો દ્વારા દેશની આર્થિક સમૃદ્ધિમાં યોગદાન નોંધાવી શકાય છે અને ગ્રામીણ ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરી શકાય છે.

ભારતના અનેક રાજ્યોમાં છાણમાંથી અનેક પ્રકારની વસ્તુઓનું નિર્માણ કરવામાં આવે છે જેનાથી ગ્રામીણ લોકો રોજગારી મેળવી શકે છે અને કોઈ પણ પ્રકારના કેમિકલ વગરની વસ્તુઓનું નિર્માણ કરી શકાય છે જેના દ્વારા પ્રદૂષણ ફેલાતું અટકાવી શકાય છે જેમકે છાણમાંથી બનતી ચંપલ , ગૌધૂપ,છાણમાંથી બનતી મૂર્તિઓ , સૌંદર્ય સંસાધનો, હેન્ડીક્રાફ્ટવગેરે વસ્તુઓનું નિર્માણ કરી અને ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે જેનાથી પ્રદૂષણ ફેલાવતીવસ્તુઓનો ઉપયોગ ઘટાડી શકાય છે અને અને ગાય આધારિત ચીજ વસ્તુઓનો ઉત્પાદન વધારી ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. અને પ્લાસ્ટિક નો ઉપયોગ ઘટાડી શકાય છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

❖ **ચાવીરૂપશબ્દો:-**

- કુટીર ઉદ્યોગ
- સ્વાવલંબન

❖ **પ્રસ્તાવના:**

દરેક દેશની સંસ્કૃતિમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. ભારત એ વિવિધતામાં એકતા ધરાવતો દેશ છે.પ્રાચીન સમયથી જ ભારત દેશમાં ગાય,ગંગા, ગીતા, ગાયત્રી અને ગુરુ સંસ્કૃતિનું પ્રતિક રહ્યા છે. આપણા પ્રાચીન ગ્રંથો ગાયની મહિમાથી ભરેલા પડ્યા છે. ગાય માતા આપણી સર્વો પરી શ્રદ્ધાનું કેન્દ્રઅને ભારતીય સંસ્કૃતિનો આધાર સ્તંભ છે. ભારતીય ધર્મગ્રંથો અનુસાર ગાયના શરીરમાં 33દેવતા. નિવાસકરે છે.જેમાં, 12 આદિત્ય, 8 વસુ 11 રુદ્ર બે અશ્વિનીનો સમાવેશ થાય છે. ગાયનીપીઠમાં બ્રહ્મા, ગળામાં વિષ્ણુ, મુખમાં રુદ્ર વગેરે દેવતાનો વાસ છે.

" सर्वे देवाः स्थिता देहे सर्वदेवमयी हि गौः।
पृष्ठे ब्रह्मा गले विष्णु मुखे रुद्रः प्रतिष्ठितः।।"

સમગ્ર તેત્રીસકોટી દેવી-દેવતાઓનું જો પંચોપચારેપૂજન કરવું હોય તો માત્ર એક ગાય માતાના પૂજનથી અને સેવા કરવાથી તમામ દેવ-દેવીઓની એક સાથે પૂજા થઈ જાય છે અર્થાત પ્રાર્થના અને શ્રેય અથવા સમૃદ્ધિ અને કલ્યાણ આ બંનેની પ્રાપ્તિ માટે "ગૌ સેવા" થી વધીને કોઈ બીજું શ્રેષ્ઠ સાધન નથી.ગાય વિશ્વની માતા છે. "गावो विश्वस्य मातरः" ગાય આપણા ધર્મ અને મોક્ષનો આધાર છે. ગાય આપણી આર્થિક સમૃદ્ધિનું મુખ્ય સ્ત્રોત છે. ભારત એ ખેતીપ્રધાન દેશ છે. ભારતની અર્થવ્યવસ્થા એક ખેતી પર આધારિત છે.

અથર્વવેદમાં ગાયને રુદ્રોની માતા,વસુઓનીપુત્રી, આદિત્યની બહેન અને અમૃતની નાભિની ઉપમાથી અલંકૃત કરવામાં આવી છે.

"माता रुद्राणां दहिता वसूनां
स्वसाऽऽदित्यानाममृतस्ये नाभिः।।"
"गोस्तु मात्रा न विद्यते "

ઋગ્વેદમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે "ગાયથી થનારા લાભની કોઈ ગણના જ થઈ શકે તેમ નથી" જીવનમાં બધા જ સ્થળોમાં ગાયનું સ્થાન સર્વશ્રેષ્ઠ મનાયું છે. જે શ્રુતિ, સ્મૃતિ,પુરાણ,આયુર્વેદ વગેરેમાં તથા આધુનિક સાહિત્યના લખાણમાં જણાવ્યું છે. ગાયની ઉપસ્થિતિમાં પર્યાવરણ માટે એક મહત્વપૂર્ણ યોગદાન છે. પ્રાચીન ગ્રંથ જણાવે છે કે ગાયની પીઠ ઉપરના સૂર્યકેતુ સ્નાયુ હાનિકારક વિકિરણને રોકીને વાતાવરણને સ્વચ્છ બનાવે છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

❖ **હેતુઓ:**

- ગાય આધારિત લઘુ ઉદ્યોગોનો અભ્યાસ કરવો.
- ગાય આધારિત લઘુ ઉદ્યોગોનાસ્વાવલંબનની તકો તપાસવી.

❖ **ચાવીરૂપશબ્દો સમજ:**

❖ **કુટિર ઉદ્યોગ:** મહદઅંશે કુટુંબનાજ સભ્યો દ્વારા ઓછામાં ઓછા મૂડીરોકાણ થી સ્થપાયેલ ઉદ્યોગ.

- **સ્વાવલંબન:** દેશની જનતાની મોટાભાગની જરૂરિયાતોઆંતરિક ઉત્પાદન દ્વારા જ પૂરી કરવાની વ્યુહરચના.

❖ **શબ્દોની સૈદ્ધાંતિક સમજ:-**

- **મેદસ્વિતા:**મેદનું હોવાપણું (2) વધુ પડતી ચરબી હોવાનો વિકાર
- **સંજીવની:**મરેલાંને પુનર્જીવન આપનારી (ઔષધિ કે વિદ્યા)
- **અમૃત:**મૃત મરેલું નહિ તેવું. (૨) અવિનાશી, અમર. (૩) અમર કરે છે એવુંમાનવામાં આવતો એક દૈવી રસ, અમી, સુધા, પિયુષ.

❖ **પ્રશ્નો:-**

1. ગાય આધારિત લઘુ ઉદ્યોગો ક્યા ક્યા હશે?
2. ગાયઆધારિત લઘુ ઉદ્યોગોથીસ્વાવલંબનનીતકોકેવીહશે ?

ગાય આધારિત લઘુઉદ્યોગો અને સ્વાવલંબન

❖ **બાયોગેસ:**

સામાન્ય રીતે બાયો એ અંગ્રેજી શબ્દનો અર્થ એટલે કે જૈવિક પદાર્થ જેવો કે ઝાડના ડાળ ,ફળ,ફૂલ, પાંદડા, બીજઅનેઆમાંથી માનવ અને પશુના આહાર દ્વારા ઉત્પન્ન થતા કચરાનો પણ સમાવેશ બાયોપદાર્થમાં થાય છે. આવા બાયોપદાર્થોના જથ્થાને બાયોમાસ કહેવાય છે. બાયોમાસમાંથી જે ગેસ પેદા થાય તેને બાયોગેસ કહીએ છીએ અને પશુના છાણમાંથી જે ગેસ પેદા થાય તેને ગોબરગેસ કહેવાય છે.

આમ,બાયોગેસને ગોબરગેસ, કિચન વેસ્ટ ગેસવગેરે નામથી ઓળખીએ છીએ. સામાન્ય રીતે ભારતમાં વિપુલ પ્રમાણમાં પશુ ઉપલબ્ધ છે જેના પરિણામે તેનું છાણ પણ મોટા જથ્થામાં મળી રહે છે. આમ આ બાયોમાસને જો ગેસ બનાવવા માટે વાપરીએતો ગામડામાં છાણ ને ઉકરડામાં લોકો નાખે છે. તેનાથી ફેલાતી ગંદકીથી આપણે બચી શકીએ.ઉકરડામાં નાખવાનોઆશય ફક્ત ખાતર

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

બનાવવાનો છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે એમાંથી સારુ ખાતર આપણે બનાવી શકતા નથી અને વર્ષ પછી એ ખાતર ખેતરમાં નાખવાથી નિંદામણ તેમજ જીવાતો પેદા થાય છે. બીજી બાજુ ખાતર બનાવવાથી ગામડામાં રાંધવા માટે લાકડાનો વપરાશ ખેડૂતો કરે છે. જેના પરિણામે જંગલો/વનસ્પતિનો નાશ થાય અને જો છાણનું બળતણ તરીકે વપરાશ કરવા જાય તો એને છાણિયું ખાતર ન મળે અને છાણને બળતણ તરીકે વાપરતા ધુમાડો થાય છે. વાસણો કાળા થાય અને ધુમાડો મોઢામાં જવાથી ફેફસાના પ્રોબ્લેમ થાય. આમ છાણને કાંતો ખાતર તરીકે વાપરી શકીએઅથવા તો બળતણ તરીકે વાપરી શકીએ. પરંતુ આ છાણમાંથી આપણે નથી સારું ખાતર બનાવી શકતા કે નથી સારું બળતણ બનાવી શકતા.

આપણે છાણના વપરાશથી ગેસ બનાવીએ તો ઘરમાં વપરાશ અર્થે ચોખ્ખું બળતણ મળી શકે અને ધુમાડો કે અન્ય મુસીબતોથી આપણે બચી શકીએ છીએ અને રસોઈ પણ ઓછા સમયમાં બની શકે. કારણકે બાયોમાસની દહનશક્તિ 3500 કિલો કેલેરી પ્રતિ કિલો છે જ્યારે ગોબરગેસની દહનશક્તિ 5500 કિલોકેલેરી પ્રતિ ઘનમીટર છે. ગેસ બન્યા પછી જે રબડી ગોબરગેસ માંથી બહાર નીકળે તે ઉત્તમ ખાતર તરીકેની ગરજ સારે છે. જેના નિંદણનાશક બી કે જંતુઓ હોતા નથી અને નાઇટ્રોજન , ફોસ્ફરસ અને પોટાશ છાણીયા ખાતર કરતા 0.5 થી 2% વધારે અનુભવને આધારે જોવા મળે છે.

ઘણા ખેડૂતોની માન્યતા એવી છે કે ગેસ પ્લાન્ટ બનાવવાથી આપણને સારું ખાતર મળતું નથી. કારણ કે છાણમાં રહેલા તત્વોનોગેસ ઉત્પન્ન થઈજાય છે. આ બધી માન્યતાઓના કારણે ખેડૂત ઘણી વખત આ પ્લાન્ટ અપનાવતા હોતા નથી. પરંતુ આ માન્યતાઓ તદ્દન પાયા વગરની છે.

પ્રથમ આપણે એ જાણવું જરૂરી છે કે ગેસ કઈ રીતે ઉત્પન્ન થાય છે? વાગોળતા પ્રાણીઓના જઠરમાં પ્રાણ વાયુ રહિત વાતાવરણમાં થતા સૂક્ષ્મ જીવાણુઓ સોલ્યુલોઝ નામના પદાર્થો નો ઉપયોગ કરી પ્રાણીઓને સહાયકારક બને છે. તાજા છાણમાં આવા જીવાણુઓ હોય છે. આવા સૂક્ષ્મ જીવાણુઓની વૃદ્ધિ માટે જરૂરી બધા પોષક તત્વો છાણમાંથી મળી રહે છે. જો પ્રાણ વાયુરહિત આ આથો આવી જ શકે તેવા જરૂરી સંજોગો અને દ્રવ્યોપુરા પાડવામાં આવે તો જીવાણુઓ મિથઈન, હાઈડ્રોજન અને અંગાર વાયુને ઉત્પન્ન કરે છે. આવા વાયુઓનું પ્રમાણ અનુક્રમે 60 40 30 નું હોય છે. જેમાંથી મિથઈન તથા હાઈડ્રોજન સળગી શકે તેવા છે. આ પ્રમાણે છાણમાં રહેલ સૂક્ષ્મ જીવાણુઓ ગેસ છૂટો પાડે છે. જેથી છાણિયા ખાતરમાંથી લોકોની ભૂલ ભરેલીજે માન્યતાઓ છે તે ખાતર સારુ ના બનેતે તદ્દન ખોટી છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગુજરાતમાં મુખ્ય બે પ્રકારના ગેસપ્લાન્ટ બનાવવામાં આવે છે

1. ટાંકી વાળો ગેસ પ્લાન.
2. ધાબા બંધ ગેસ પ્લાન કે ફિક્સ ડોમ પ્લાન

❖ ગૌમૂત્ર:-

ગાયને આપણા દેશમાં માંનોદરજ્જો આપવામાં આવે છે.ગાયનીપૂજા પણ કરવામાં આવે છે. ગાયનું દૂધ અને એમાંથી બનતી ડેરી પ્રોડક્ટ આપણા શરીર માટે ખૂબ ફાયદાકારક છે.ગૌમૂત્રનો ઉપયોગ પણ આપણા દેશમાં ઘણા સમયથી થઈ રહ્યો છે ગૌમૂત્રના સેવનથી આપણું શરીર સ્વસ્થ રહે અને ઘણી બધી બીમારીઓ માંથી બચી શકાય છે. ગૌમૂત્રનું નિયમિત સેવન કરનાર વ્યક્તિને મેદસ્થીતાનો રોગ લાગતો નથી. એનાથી લોહીની ખામી પણ આવતી નથી. આ એક પ્રકારે શરીરને શુદ્ધ કરવા માટેની પ્રાકૃતિક રીત છે.આપણું શરીર પૂર્ણ રીતે કીટાણુ રહિત બની શકે છે.ગૌમૂત્રનું અર્ક સેવન કરનારા વ્યક્તિના શરીરમાં કેન્સર જેવી બીમારીઓ થતી નથી.

ઘણી બધી આયુર્વેદિક દવાઓનું નિર્માણ ગૌમૂત્ર થી જ કરવામાં આવે છે.તણાવનાકારણે માથાના દુખાવા ગ્રસ્ત વ્યક્તિઓ માટે પણ ગૌમૂત્ર લાભકારી સિદ્ધ થાય છે. નાના બાળકને જલ્દી શરદી ખાંસી થઈ જાય છે એવામાંબાળકોને એક ચમચી ગૌમૂત્ર પીવડાવવાથી કફ દૂર થાય છે. જો વ્યક્તિ દરરોજ સાચી માત્રામાં ગૌમૂત્ર પીવે તો એને હૃદય રોગ, ડાયાબિટીસ, કેન્સર, ટી.બી , એડ્સ, માઇગ્રેન કોઈ દિવસ થશે નહીં.

ગૌમૂત્ર હંમેશા સ્વસ્થ દેશી ગાયનું જ લેવામાં આવે છે. ગૌમૂત્રનેનિશ્ચિત તાપમાન પર રાખવું વધારે ગરમ કે ઠંડુરાખવુનહીં. ગૌમૂત્રનું કેટલું સેવન કરવું એ મોસમ પર નિર્ભર છે. ગૌમૂત્ર એક ઉત્તમ ખાતર, ફૂગનાશક અને વૃદ્ધિ કારક છે વનસ્પતિ માટે કુદરતી ખાતર એટલે કે પોષક દ્રવ્ય છે ઘણા ખેડૂતો તેને અમૃત સંજીવની ગણે છે.

ગૌ મૂત્રનું પુથક્કરણ(ઇન્ડિયન એગ્રીકલ્ચર રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ 1941) મુજબ નીચે પ્રમાણે ના મૂલ્યો આપે છે સેન્ટ્રિય પદાર્થ 78.4% નાઇટ્રોજન 1.21% ફોસ્ફોરિક એસિડ 0.01%પોટાશ1.35% ગૌમૂત્રથી પાકને પોષણ મળે છે. પાકની ગુણવત્તા સાથે ઉત્પાદકતા વધે છે. અન્ય ફૂગના રોગોનો તથા ઉધઈ નો નાશ થાય અને જમીનના ક્ષારો દૂર થઈ જાય છે.

જુનાગઢ કૃષિ યુનિવર્સિટી .

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

આપણા શાસ્ત્રમાં ગૌમૂત્ર નું વિશિષ્ટ મહત્વ અપાયું છે અને આ ગૌમૂત્રમાં અનેક પ્રકારની ધાતુઓ પણ મળે છે ત્યારે ગૌમૂત્રમાંથી સોનું મળી આવ્યું છે. ગૌમુત્ર ઉપર છેલ્લા 4વર્ષથી કૃષિ યુનિ. રિસર્ચ કરતા સાયન્ટિસ્ટ દ્વારા સંશોધન કરવામાં આવ્યુંછે.

❖ **છાણમાંથી બનતી વિવિધ વસ્તુઓ:**

પશુપાલકો ગાયના છાણનું વેચાણ કરીને ઘણી કમાણી કરી રહ્યા છે. મોટી કંપનીઓ પશુપાલકો પાસેથી છાણ ખરીદીને તેમને પૈસા આપે છે. કારણ કે હવે તેનો ઉપયોગ ડેકોરેશન થી લઈને હેન્ડબેગ બનાવવા માટે થઈ રહ્યો છે. **હાલના સમયમાં ગાયના છાણમાંથી બનતી ચીજવસ્તુઓની માંગ વધી** રહી છે. **લોકોએ તેને પોતાની આવકનો એક સાધન બનાવ્યું છે.** કારણ કે પહેલાના સમયમાં ગાયના છાણનો ઉપયોગ ઘરને લીપવા માટે કરવામાં આવતો હતો. પરંતુ હવે તેનો ઉપયોગ બાયોગેસ બનાવવા તથા વિવિધ સજાવટની વસ્તુઓ બનાવવા માટે થાય છે.

ગાયના છાણમાંથી વિવિધ વસ્તુઓ બનાવવામાં આવે છે જેમ કે, મચ્છર ભગાડવાની અગરબત્તી, હેન્ડબેગ,રાખડી , રંગ, ટાઈલ્સ , લાકડી, કાગળ , કાર્ડબોર્ડ ,સાબુ, રાખ, મૂર્તિઓ, ખાતર, વાસણો, ધૂપ, ઈટ, ચંપલ, ટુથપેસ્ટ, સિમેન્ટ, ઘર, બોક્સ, ચૂલો,તોરણ, દીવો, ઘડિયાળ, અરીસો વગેરે જેવી વસ્તુઓનો ઉત્પાદન કરી આવકનું સાધન બની શકે છે.

1. **મૂર્તિઓ:**

હાલના સમયમાં લોકો ગણપતિની મૂર્તિ માટી માંથી બનાવવાના બદલે છાણમાંથી બનાવે છે. છાણમાંથી બનાવેલી મૂર્તિ લોકોને ઓક્સિજન આપે છે.

વિજયભાઈ અગ્રવાલ કહે છે કે આપણા શાસ્ત્રોમાં ગાયનું ખૂબ જ મહત્વ છે અને તેની દરેક વસ્તુઓ ઉપયોગમાં આવે છે હાલમાંજે ગાયના છાણમાંથી બનાવેલ રાખડીઓ પણ બજારમાં આવે છે.છાણમાંથી બનાવેલી મૂર્તિઓ ખૂબ જ નાની એક ફૂટની હોય છે.

પર્યાવરણને ધ્યાનમાં રાખીને લોકોને ઓક્સિજન આપતા રોપા આપવામાં આવી રહ્યા છે. છાણમાંથી બનાવેલ મૂર્તિ ઘરમાં ઓક્સિજન પૂરું પાડે છે. ગામડાના લોકો જે પશુપાલનનો વ્યવસાય કરે છે. તે છાણ વેચીને પણ આવક પ્રાપ્ત કરે છે. લોકોની રોજગારીમાં વધારો થાય છે. ગાયના દૂધની સાથે છાણ પણ તેમની આવકનો આધાર બને છે. ઘણી બધી એવી સંસ્થાઓ છે જે પશુપાલકો પાસેથી છાણ ખરીદીને વિવિધ મૂર્તિ બનાવીને વ્યવસાયની તકો વિકસાવે છે.

2. **ખાતર:**

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગાયના છાણમાંથી બનેલું ખાતર જમીનનો પ્રાણ છે.છાણીયું ખાતર જમીનનોપ્રાકૃતિક આહાર છે. જેનાથી જમીનની ફળદ્રુપતા જળવાઈ રહે છે. અગર જો છાણ દ્વારા કંપોસ્ટ ખાતર તૈયાર કરી ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ધીરે ધીરે ફળદ્રુપ થતા વધતી રહે છે. ભારતની જમીનમાં રાસાયણિક ખાતરનો ઉપયોગ થતો ન હતો ત્યાં સુધી લાખો વર્ષથી અહીંની જમીનની ફળદ્રુપતા જળવાઈ રહી. છાણીયા ખાતરથી પેદા થતા ખાદ્ય પદાર્થો વધારે સ્વાદિષ્ટ તથા પ્રદૂષણ રહિત હોય છે.

યુરોપ ના બજારમાં છાણીયા ઓર્ગેનિક ખાતરથી ઉગાડવામાં આવેલ શાકભાજી, ફળ-ફળાદી, અનાજ વગેરે જે રાસાયણિક ખાતર દ્વારા ઉગાડવામાં આવેલ શાકભાજી ફળ-ફળાદી તથા અનાજ વગેરેનું બેથી ત્રણ ગણી ઉંચી કિંમતે વેચાણ થઈ રહ્યું છે ગાયના છાણમાંથી બનતોખાતર પણ આવકનો સાધન છે.

3. ગૌધૂપ:-

ગાયના શાળાની આગ પર અથવા લાકડાના કોલસાની આગ પર ધૂપ કરવાથી જીવજંતુઓ મચ્છરો વગેરેથી મુક્તિ મળે છે આ વાતાવરણમાં શ્વાસ લેવાથી રોગનો નાશ થાય છે આ અને શુદ્ધ પ્રાણ વાયુ મળે છે મચ્છરો ભગાડવા માટે હાલના સમયમાં વિવિધ કેમિકલ વાળી અગરબત્તીનો ઉપયોગ થાય છે તે વાતાવરણને પ્રદૂષિત કરે છે પરંતુ આ ધૂપમાં કોઈ કેમિકલ નો ઉપયોગ ન થવાથી તેનો શ્રેષ્ઠ વિકલ્પ બને છે સૂકા છાલનો ભૂકો 750 ગ્રામ લાલ ચંદન 250 ગ્રામ જટા માસી 250 ગ્રામ નાગરમોથ 250 ગ્રામ કપુર કાચલી 250ગ્રામ વગેરેનો પાવડર બનાવી કોલસા ઉપર કે છાણની આગ દ્વારા ધૂપ કરવામાં આવે તો મચ્છર ભાગીજાય છે.

4. અગરબત્તી (ધૂપ બત્તી):

વર્તમાન સમયમાં અગરબત્તીમાં પણ વિવિધતા જોવા મળે છે. આ અગરબત્તીમાં કેમિકલો નાખવામાં આવે છે. જે માનવ સ્વાસ્થ્ય માટે હાનિકારક છે. ત્યારે આ વર્તમાન સમયમાં પણ છાણ દ્વારા ખૂબ જ ઉપયોગી અગરબત્તી બનાવી શકાય છે જે માનવ સ્વાસ્થ્ય માટે હાનિકારક નથી. છાણની અગરબત્તી બનાવવા માટે ગાયનું છાણ, કપૂર, ઘી, ગુગળ વગેરેને ભૂકો કરીને અગરબત્તી બનાવવામાં આવે છે. જે વાતાવરણમાં ઓક્સિજન પૂરું પાડે છે. વાતાવરણને શુદ્ધ બનાવે છે. આ અગરબત્તી પશુપાલકો તથા નાના કુટીર ઉદ્યોગોમાં બનાવવામાં આવે છે જે રોજગારીની તકોમાં વધારો કરે છે.

અગરબત્તી ઉપરાંત ધૂપબત્તી પણ બનાવવામાં આવે છે. જેમાં ઘી, છાણ, લીમડાના પાન, ગૌ મૂત્ર, દૂધ વગેરે જેવી વસ્તુઓના મિશ્રથી ધૂપબત્તી બનાવવામાં આવે છે. જે મંદિરોમાં સવાર-સાંજ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

પૂજા કરવા માટે ઉપયોગી છે તે બાળક, વૃદ્ધ, મહિલા ,પુરુષ વગેરેના સ્વાસ્થ્ય માટે લાભકારક સાબિત થાય છે.

5. છાણા :

છાણા એ છાણમાંથી બને છે.ગાયના છાણમાંથી છાણા બનાવી એવી કેટલીક મહિલાઓ છે જે પૈસા કમાવે છે. હાલના સમયમાં છાણા માત્ર ગામડામાં જ જોવા મળે છે. ચૂલા પર રસોઈ કરવા, હવનમાં,અગ્નિસંસ્કારમાં,હોળીમાં વગેરેમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. છાણાને સળગાવ્યા પછી જે રાખ બને તે વાસણ ધોવા માટે કામ આવે છે. જે સ્ત્રીઓ શિક્ષિત નથી તે ખેતી ,પશુપાલન સાથે જોડાયેલી છે તેવી સ્ત્રીઓ પોતાના પગ પર થવા માટે આવા લઘુ ઉદ્યોગો ની રચના કરે છે. તે આત્મનિર્ભર બની શકે છે. ખેડૂતો પણ આવા ઉદ્યોગો સ્થાપિને વ્યવસાય કરી શકે છે.

❖ **તારણો:-**

૧. ખેડૂતો અને ખેત મજૂરોની સંપદા વૃદ્ધિના પ્રયાસો
૨. ઉત્પાદકતા વધારવા માટે પ્રસ્તાવ
૩. લઘુઉદ્યોગોનોવિકાસ કરીઅનેગ્રામીણ રોજગારીનીતકો વધારવી
૪. ગ્રામીણ લોકોનાંજીવનનીગુણવત્તાસુધારવા

❖ **ઉપસંહાર:-**

ગાય આધારિત ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપી ગ્રામીણ રોજગારીની તકોમાં વધારો કરવા માટે આ પ્રકારના લઘુ ઉદ્યોગો સ્થાપિ શકાય છે.જેનાથી લોકોમાં કલાઓનો પણ વિકાસ કરી શકાય છે અને તેની અંદર રહેલી કલાઓ પણ જાણી શકાય છે અને ગાયનું તથા તે આધારિત લઘુ ઉદ્યોગોનું મહત્વ પણ જાણી શકાય છે અને અન્યને સમજાવી શકાય છે.

❖ **સંદર્ભસૂચિ:-**

1. કથીરિયા વલ્લભભાઈ, *ભારતીય નસ્લની ગાયના દૂધ, ગૌમૂત્ર અને ગોબરનું મહત્વ*, ગૌસેવા અને ગૌચર વિકાસ બોર્ડ, ગુજરાત
2. https://gujarativishwakosh.org/લઘુ-ઉદ્યોગ/
3. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Biogas

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

બારમેડા દિપાલી હસમુખભાઈ
શિક્ષણશાસ્ત્ર ભવન
ક્રાંતિ ગુરુ શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા કચ્છ યુનિવર્સિટી, ભુજ–કચ્છ.
મોબાઈલ નંબર: ૯૧૫૭૮૧૭૪૬૮

भारतीय संस्कृति और गाय

સારાંશ:

આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ગાય માતાના મહિમા તથા ગુણગાન વર્ણવેલ છે. ગાયમાંતેત્રીસ કરોડ દેવતાઓનો વાસ છે. ગાયના દૂધ, ઘી, દહીં, ગૌમૂત્ર, છાણ વગેરે આ જગત માટે અમૂલ્ય વરદાન છે, જેથીઆપણું જીવનચક્ર સંતુલિત રીતે ચાલ્યા કરે છે. જેથી ગાયમાતાઆપણી શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર છે અને આધારસ્તંભ છે. એક જ ગાયનું પૂજન એ સર્વે દેવી - દેવતાઓના પૂજન બરાબર છે. એટલે જ આપણે આપણી માતા (જનેતા) -આપણી ભારત માતા તથા ગાયને માતા તરીકે સંબોધીએ છીએ. જે આખા વિશ્વ માટે પ્રેરણાદાયીમાં છે. તેને કોટી કોટી વંદન કરું છું.

ચાવીરૂપશબ્દો :

ગાય, મહાભારત, ઋગ્વેદ, શ્રીમદભગવદગીતા

ભારતીય શાસ્ત્રોમાં ગાય

પ્રસ્તાવના :

સંસ્કૃત પંક્તિમાં કહ્યું છે કે "जननीजन्मभूमिश्चस्वर्गादपिगरियसी" માં અને જન્મભૂમિ સ્વર્ગથી પણ વધારે ગૌરવશાળી હોય છે. એ ભાવનાને સાર્થક કરતા ભારતની ભૂમિ પર માતાનું વિશેષ મહત્વ છે. જેમકે જન્મ દેનારીમાં, ભારત માતા અને ગાય માતા. ગાય માતા એ માત્ર ભારતની જ માતા નહીં પરંતુ સમગ્ર વિશ્વની માતા છે. गावोविश्वस्यमातरः।

આપણા પ્રાચીન ગ્રંથો ગૌમહિમાથી ભરેલા પડ્યા છે. જેમાં ગૌ મહિમાના મુક્ત કંઠે ગુણગાન ગાવામાં આવ્યા છે.ગૌમાતાઆપણી સર્વોપરી શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર છેઅને ભારતીય સંસ્કૃતિનો આધારસ્તંભ છે. તેનાશરીરમાં તમામ દેવતાઓ સમાયેલા છે. અથર્વવેદમાં તેને રુદ્રની માતા,વસુઓની પુત્રી, આદિત્યની બહેન અને અમૃતની નાભિની ઉપમાથી અલંકૃત કરવામાં આવે છે.

ભારતીય ધર્મગ્રંથો અનુસાર ગાયના શરીરમાં તેત્રીસકરોડ દેવતાઓનો વાસ છે તેની પીઠમાં બ્રહ્મા, ગળામાં વિષ્ણુ અને મુખમાં રુદ્ર વગેરે દેવતાઓનો વાસ છે જેમ કે...

सर्वेदेवाःस्थितादेहेसर्वदेवमयीहिगौः ।
पृष्ठेब्रह्मागलेविष्णुमुखेरुद्रःप्रतिष्ठितः ।

એ જ કારણ છે કે અગર સમગ્ર તેત્રીસ કોટી દેવી-દેવતાઓનું જોપંચોપચારે પૂજન કરવું હોય તો માત્ર એક ગૌ માતાના પૂજનથી અને સેવા કરવાથી તમામ દેવ-દેવીઓનીએકી સાથે પૂજા

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

પૂરી થઈ જાય છે.અર્થાત પ્રાર્થના અને શ્રેય અથવા સમૃદ્ધિ અને કલ્યાણ આ બંનેની પ્રાપ્તિ માટે "ગૌ સેવા"થી વધીને કોઈ બીજું શ્રેષ્ઠ સાધન નથી.

ભારતીય શાસ્ત્રોમાંગાય :

મહાભારતની રચના કરનાર એ ગાયની સ્તુતિ કરતાં લખ્યું છે કે.....

गावःश्रेष्ठापवित्राश्चपावनाजगदुत्तमाः ।
ऋतेदधिघृताभ्यांचनेहयज्ञःप्रवर्तते ॥
गावोलक्ष्म्याःसदामूलेगोषुपाप्मानविद्यते ।
मातरःसर्वभूतानांगावःसर्वसुखप्रदाः ॥

અર્થાત ગાય સર્વશ્રેષ્ઠ, પવિત્ર, પૂજનીય અને જગતભરમાં શ્રેષ્ઠ પ્રાણી છે. તેના ઘી, દૂધ, દહીં અને ગવ્ય વગર જગતમાં યજ્ઞ પૂરો થતો નથી. "ગાય"ના શરીરમાં હંમેશા લક્ષ્મી વાસ કરે છે. ગાય જ્યાં રહે છે ત્યાં પાપવાસ કરતું નથી, તે પ્રાણી માત્રને સુખ સમૃદ્ધિથી સંપન્ન બનાવે છે. ગાયસંપૂર્ણ પ્રાણી જગતની માતા તથા "धनंचगोधनंधान्यंस्वर्णादियोवृधैवहि" દર્શાવીને અર્થશાસ્ત્રનો મૂળ આધારનક્કી કરવામાં આવ્યો છે.

મહાભારતે પણ આ જ કહ્યું છે કે "गोधनंराष्ट्रवर्धनम्" પ્રાચીન સમયમાં કોઈપણ વ્યક્તિ પાસે જેટલી વધારે ગાયો હોય તે વ્યક્તિ એટલી જ વધારે ધનવાન માનવામાં આવતી હતી. ગોપાલ ચંપોમાં ઉલ્લેખ છે કે નંદબાબા પાસે નવલાખ ગાયો હતી. મત્સ્યરાજ વિરાટ પાસે સાઠગાયો હતી.

મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં ગાયની શ્રેષ્ઠતા વિશે ચ્યવન ઋષિએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે ''આ સંસારમાં ગાયો સિવાય બીજું કોઈ શ્રેષ્ઠ ધન નથી. તેના ગુણોનું નામ અને કીર્તન કરવું, સાંભળવું, તેનું દાન આપવું, તેનું દર્શન કરવું. એની શાસ્ત્રોમાં ખૂબજ પ્રશંસા કરી છે.'' गव्याप्रशस्यतेवीर॥ મહાભારતમાં તેથી જ કહેવાયું છે કે તીર્થસ્થાનનું સ્નાન, બ્રહ્મભોજન, મહાદાન, ભગવત્સેવા, સમસ્ત વ્રતોની ઉપાસના, પૃથ્વીનું પર્યટન તથા સત્યભાષણથી જે પુણ્ય મળે છે. તે બધું જ પુણ્ય કેવળ ગૌ સેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. तवपूज्यंप्राप्पतेरादाकेवलंधनुसेवाया॥

ગાય વિશ્વની માતા છે. "गावोविश्वस्यमातरः" સૂર્ય, વરૂણ, વાયુવગેરે દેવતાઓને યજ્ઞ, હવન દ્વારા આપવામાં આવેલ આહુતિથી જે આહાર અને બળ મળે છે, તે ગાયના ઘી થી જ મળે છે. ગાયના ઘી દ્વારા જ યજ્ઞમાં આહુતિ આપવામાં આવે છે, જેના દ્વારા સૂર્યના કિરણો પુષ્ટ બને છે, કિરણો પુષ્ટ બનવાથી વર્ષા થાય છે અને વર્ષાથી તમામ પ્રકારનું અનાજ, વનસ્પતિ, ઘાસ વગેરે પેદા થાય છે, જેનાથી સંપૂર્ણ પ્રાણી જગતનું પોષણ થાય છે.

આપણા શાસ્ત્રોમાં મહિમામય અને હંમેશા બધી રીતે ઉપયોગી એવી ગૌમાતાને પ્રણામ કરવાનું વિધાન રહ્યું છે-

त्वंमातासर्वदेवानांत्वंचयज्ञस्यकारणम्।
त्वंतीर्थसर्वतीर्थानांनमस्तेऽस्तुसदानघे ।

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

હે નિષ્પાપી ગૌમાતા! તું તમામ દેવતાઓની પણ માતા છે, યજ્ઞનો આધાર છે અને તું જ તમામ તીર્થોમાં તીર્થસ્વરૂપ છે, અર્થાત તને વારંવારપ્રણામ.

પ્રાચીન સમયથી જ આપણા દેશમાં ગાય, ગંગા, ગીતા, ગાયત્રી અને ગુરુ સંસ્કૃતિનું પ્રતિક રહ્યા છે. આ પાંચે ચીજો આપણા તન-મનમાં વસેલી છે. ગાયનું દૂધ આપણા તન-મનને તંદુરસ્ત બનાવે છે. ગંગા આપણાંતન-મનને નિર્મળ બનાવે છે, ગીતાઆપણને શ્રેષ્ઠ ઉદ્દેશવાળું તથા સાર્થક જીવન જીવવાની કળા શીખડાવે છે, ગાયત્રી મંત્ર સૂર્યની ઉપાસનાનોમંત્ર છે. ભગવાન ભાસ્કર જ સમગ્ર પ્રાણીજગત અને વનસ્પતિઓના જીવનના સ્ત્રોત સમાન છે. ગુરુ ડગલેને પગલે જ્ઞાનનો પ્રકાશ આપે છે અને આંગળી પકડી રસ્તો ચીંધે છે.

આપણા દેશની સંસ્કૃતિ સાથેગાય કેમ જોડાયેલી છે? એના પર વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. આજે ભૌતિક સુખોની આંધળી દોડમાં દોડી રહેલા શિક્ષિત વર્ગને માત્ર શ્રદ્ધા-વિશ્વાસની વાતો સમજમાં આવતી નથી. તેમને ગાયની ઉપયોગિતા તાર્કિક રીતે બતાવવાથી જ સમજમાં આવશે. ગાયનું મહત્વ તાર્કિક રીતે સમજવા માટે આપણે એ જોવું તથા સમજવું પડશે કે ગૌવંશ ન માત્ર ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ પૂજનીય છે, પરંતુ આર્થિક દ્રષ્ટિએપણ સમૃદ્ધિનો આધાર છે.સરળતાનીદ્રષ્ટિએ આપણા જીવનમાં તેના યોગદાનને ત્રણભાગમાં વિભાજીત કરી શકાય.

૧. ગાય આપણા ધર્મ અને મોક્ષનો આધાર છે.
૨. ગાય આપણા આરોગ્યનો આધાર છે.
૩. ગાય આપણી આર્થિક સમૃદ્ધિનું મુખ્ય સ્ત્રોત છે.

ગાયનું દૂધ માતાના દૂધ પછી પૂરી રીતે સુપાચ્ય અને સંપૂર્ણ આહાર છે.ગાયના દૂધમાં ખનીજો તથા વિટામીન વગેરે પ્રચૂર માત્રામાં હોય છે, જે આહાર માટે જરૂરી માનવામાં આવે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ જો ઈચ્છે તો આખું જીવન ગાયના દૂધ પર નિર્ભર રહીને પોતાની જાતને તંદુરસ્ત રાખી શકે છે. ગાયના દૂધમાં ચિકાશ ઓછી હોય છે, તેથી તે સમતોલ આહાર છે, જેથી તે મનુષ્યના શરીરની અનુકૂળ અને પાચન ક્રિયામાં સહાયક નીવડે છે તથા શારીરિક અવયવો માટે ઉત્તમ સ્નિગ્ધતા (ચિકાશ) અને બળ પૂરું પાડે છે. ગાયનું દૂધ સુપાચ્ય હોવાના કારણે સગર્ભા સ્ત્રીઓ, બાળકો તથા વૃદ્ધો માટે ઉપયોગી છે. ગાયના દૂધમાં ક્ષારો તથા પાચક રસોનો પૂરતો સમાવેશ હોવાના કારણે બાળકના કોમળ પાચનતંત્ર દ્વારા સરળતાથી પચી જાય છે. ગાયનું દૂધ જેટલું સાત્વિક હોય છે, એટલું અન્ય કોઈ બીજા પ્રાણીનું હોતું નથી. જેને પીવાથી બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ અને સ્વભાવ શાંત સૌમ્ય બને છે. માનસિક રીતે તણાવગ્રસ્ત રહેતા તથા હૃદયના રોગીઓ માટે પણ ગાયનું દૂધ તથા ઘી ખૂબ જ ઉપયોગી છે. ગાયનુંદૂધશારીરિક તંદુરસ્તીની સાથેસાથે માનસિક અને આધ્યાત્મિક તંદુરસ્તીનું પણ સ્ત્રોત છે. ગાયનું દૂધ સંવેદનાનું પણ સ્ત્રોત છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગાયનું છાણ મળ નથી પરંતુ તે મળ દુર્ગંધનાશક છે. ગાયનું છાણ તથા મૂત્ર એટલું તોપવિત્ર હોય છે, કે છાણમાં લક્ષ્મીજી તથા ગૌમૂત્રમાં ગંગાજીનો વાસ માનવામાં આવ્યો છે. પ્રાણીઓમાંગાય એક જ એવું પ્રાણી છે કે જેના દ્વારા ઉત્સર્જિત મળ, એ મળ નથી પરંતુ તે દુર્ગંધનાશક દવા છે.

આપણા દેશમાં હજારો વર્ષોથી યજ્ઞની વેદીને પવિત્ર બનાવવા તથા રહેણાંકવાળા મકાનોને પ્રદૂષણથી મુક્ત રાખવા માટે ગાયના છાણથી લીંપવામાં આવે છે.ગાયના છાણનું લીંપણ ન માત્ર પ્રદૂષણથી, પરંતુ અણુશક્તિના વિકિરણોથી પણ રક્ષણ કરે છે.

ગૌમૂત્રમાં જંતુઓનો નાશ કરવાની અદ્‌ભુત શક્તિ છે. એ એક અદ્‌ભુતઔષધિ (દવા) પણ છે. આયુર્વેદિક ગ્રંથોમાં તેનો અનેક પ્રકારના રોગો પર તેનો દવા રૂપે કરવામાં આવતાં ઉપયોગનું વર્ણન મળી આવે છે. લિવર, કમળો, લોહીનું દબાણ, મધુ પ્રમેહ વગેરેમાં તે ખાસ ઉપયોગી છે. કેટલાંક લોકો તો ગૌમૂત્રની ગોળીઓ બનાવી અનેક રોગો પર તેનું સેવન કરવામાં આવે છે.ગાયના દૂધ, દહીં, ઘી, છાણ અને મૂત્રના એક ચોક્કસ માત્રામાં કરવામાં આવેલ મિશ્રણને પંચગવ્ય કહેવામાં આવે છે.આયુર્વેદ ગ્રંથોમાંદર્શાવવામાં આવ્યું છેકે પંચગવ્યનું સેવન કરવાથી મનુષ્યની સમગ્ર વ્યાધિઓનો ક્ષય એવી રીતે થઈ જાય છે, કે જેવી રીતે સળગતી આગથી ઈંધણ સળગી જાય છે. એવો કોઈ રોગ નથી કે જેનો ઉપચાર પંચગવ્યથી ન થાય.

ગાયનું પૂજન ફક્ત હિંદુઓ માટે જ છે એમ માનવુંભૂલ ભરેલું છે. જેનામાં માણસાઇ છે. કૃતજ્ઞાતાનો ભાવ છે તે પ્રત્યેક માણસ માટે ગાયનું પૂજન છે.તેનો ઉપકાર સર્વમાટે છે. ભગવદ ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયના બત્રીસમાં શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ ખાસ કહે છે કે 'જે યોગી પોતાની જેમ જ સઘળા ભૂતોમાં સમ દ્રષ્ટિથી જુએ છે એ પરમ શ્રેષ્ઠ મનાયો છે.'

गोस्तुमात्रानविधते।

ઋગ્વેદ- "ગાયથી થનારા લાભની કોઈ ગણના જ થઈ શકે તેમ નથી" જીવનનાં બધાજ સ્તરોમાં ગાયનું સ્થાન સર્વશ્રેષ્ઠ મનાયું છે. જે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ, આયુર્વેદ વગેરેમાં તથા આધુનિક સાહિત્યના લખાણમાં જણાવ્યું છે.

ગાયોની સેવા કરવી, તેમને વનમાંચરવા લઈ જવાતેનેભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જીવનનું શ્રેષ્ઠ કાર્ય સમજતા. તેથી તેઓ 'ગોપાલ કૃષ્ણ' કહેવાતા. તેમણે કહ્યું હતું કે ''ગાયો મારી આગળ અને પાછળ રહે, ગાયો મારા હદયમાં રહે, અને હું તેમની વચ્ચે વાસ કરું છું गवामध्येवसामिअहम्

ઋગ્વેદમાં 'मातारुद्राणां.' કહીને સ્પષ્ટ કહ્યું છે. ગાય રુદ્ર દેવોની માતાનાં રૂપમાં સમસ્ત સંસારનું કલ્યાણ કરનારી, વસુઓની પુત્રીના રૂપમાં સમૃદ્રિદાત્રી તથા આદિત્યોની બહેનનાં રૂપમાં, અંધકારમાંથી પ્રકાશ તરફ લઈ જનારી સાક્ષાતઅમૃત નાભિ હોવાથી અમરત્વનું વરદાન આપનારી છું. એટલે પિતૃઓના શ્રાધ્ધ કરતી વખતે 'ગોગ્રાસ' મૂકવામાં આવે છે અને બોલવામાં આવે છે કે 'હે ત્રિલોકની માતા ગાય.' મેં ગ્રાસ મુક્યો છે તેને તમે ગ્રહણ કરો.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

વેદોમાં ગાયનું માતા તરીકે વર્ણન છે. હકીકતમાં ગાય એ માનવ સમાજની માતા છે. કારણ કે બાળકની જન્મદાત્રી માતા છે.તે તો બાળકને વરસ-બેવરસ સ્તનપાન કરાવે છે. ત્યાર પછી આખી જિંદગીદૂધ પાનારી માતા જ છે.

શ્રીમદ્ ભાગવત -પૂતનાના પ્રાણ હરણ હર્યા પછી પૂતનાના વક્ષઃ સ્થલ રમતા બાલકૃષ્ણને ગોદમાં લઈ યશોદા માતાએ તેમની ચારે બાજુ ગોપુચ્છ ફેરવી,ગૌમુત્રથી સ્નાન કરાવી તેના શરીર ઉપર ગોરજથીમર્દન કરી કેશવનાં બાર નામોથી તેની રક્ષા કરી હતી.

ઉપસંહાર :

આપણાપ્રાચીન ગ્રંથોમાં ગાય માતાના મહિમા તથા ગુણગાન ખૂબ સારી રીતે દર્શાવવામાં આવેલ છે. પ્રાચીન સમયથી જ આપણાદેશમાં ગાયસંસ્કૃતિનું પ્રતિક રહી છે.ગાયને દેવીની જેમ પૂજવામાં આવે છે. હિંદુ ધર્મમાં ગાય આસ્થાનું પ્રતિક છે. હિંદુ ધર્મમાં ગૌ દાનને સૌથી મોટું દાન માનવામાં આવે છે. હિંદુ સમાજે ગાયને માં નો દરજ્જો આપ્યો છે. ગાયમાંતેત્રીસ કરોડ દેવતાઓનો વાસ છે. ગાયના દૂધ, ઘી, દહીં, ગૌમૂત્ર, છાણ વગેરે આ જગત માટે અમૂલ્ય વરદાન છે. જો દરેક પરિવાર પોતાના શાસ્ત્રો મુજબ વૈશ્વદેવ અને ગાયના ઘાસને ભોજન અને બલિદાન આપવાનો નિયમ બનાવે અને શરૂ કરેતેમજ સવારે ગાયના દર્શન અને ગાયનું પૂજનકરેતો પછી મોટી માત્રામાં ગાય સંરક્ષણનો પ્રશ્ન ખતમ થઈ શકે છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

https://www-gujaratsamachar

https://www.abtakmedia.com/cow-protection-is-essential-for-our-life-today-dr-vallabhbhai-kathiria/

https://gujarativishwakosh.org

https://gaytrignanmandir.files.wordpress.com/2008/09/gauvans.pdf

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગોસ્વામી જલ્પા રેવાગીરી (M.ED)

મોબાઇલ નંબર: 9925776296

ઈ-મેઈલ:Jrgoswami13997@gmail.com

કાંતિગુરુ શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા કરછ યુનિવર્સીટી

'ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગ'

સારાંશ:

જીવનની ગતિ ચક્રિય છે.વૈદિક પ્લાસ્ટર અને વૈદિક કલર એ વર્ષોથી ભારતીય પરંપરામાં ચાલ્યું આવ્યું છે.જેને આપણે લીપણ કહેતા.તેના પર સમયનું કાટ લાગતાં જે બાબતો વિસરાઈ ગઈ,તેનો મૂળ આધાર લઇ ફરી નવી શરૂઆત કરીને પર્યાવરણના રક્ષણ અને માનવ સ્વાસ્થ્ય માટે હિતકારી એવી બનાવટો જેનાથી દેશનાસામાજિક,આર્થિક તેમજ કેટલાક ભવિષ્યગામી પ્રશ્નોના નિવાકરણ છુપાયેલા છે એ એટલે ગાય આધારિત કુટિર ઉદ્યોગો.

વર્તમાન સમયે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના આંધળા અનુકરણને કારણે ભારતીય સંસ્કૃતિ અને તેની પરંપરાઓ સંકટમાં છે.ત્યારે ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગો દેશની સભ્યતા અને સંસ્કૃતિના રક્ષણ માટે મહત્વના છે.કારણ કે,મોટાભાગે કુટીર ઉદ્યોગ દ્વારા કલાત્મક અને પરંપરાગત વસ્તુઓ બનાવવામાં આવે છે.

ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગને પ્રોત્સાહન આપવાથી દૂધ ન આપતી ગાયોની ઉપેક્ષા થતી અટકાવી અને પાંજરાપોળને સમૃદ્ધ બનાવી શકાશે.માર્ગ અકસ્માતોને અટકાવવા માટે ગાયના ઉત્સર્જિત પદાર્થોમાંથી ઓછી મૂડી રોકાણ દ્વારા વધુ આવક મેળવવાના સ્ત્રોત તરીકે ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગ પાયાનું કામ કરે છે.જે આત્મનિર્ભર બની વિકાસ સાધવા ઉપરાંત બેરોજગારી અને ગરીબીના નિવારણ માટે અગત્યના છે.

ટેકનોલોજીના વિકાસની સાથે અનેક ડિજિટલ માર્કેટિંગ દ્વારા કુટીર ઉદ્યોગની આયાત-નિકાસો સરળ બની છે.ભારતમાટે વિદેશી હૂંડિયામણની આવક એ ભારતની વસ્તુઓ અને સેવાઓની વિદેશોમાં માંગદર્શાવે છે.તેથી ગાયઆધારિત અર્થવ્યવસ્થાને મજબૂત બનાવવામાં ભારત સરકાર પણ કટિબંધ છે.

□□**પ્રસ્તાવના:**

'गोस्तुमात्रानविद्यते।' પરથી કહી શકાય કે, ગાયથી થનારા લાભની કોઈ ગણના થઈ શકે એમ નથી. બધા જ સ્તરોમાં ગાયનું સ્થાન સર્વ શ્રેષ્ઠ મનાયું છે. કુટીર ઉદ્યોગ એક એવો ઉદ્યોગ છે, જેમાં

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

એક જ પરિવારના સભ્યો દ્વારા પૂર્ણરૂપથી અથવા આંશિક રૂપે સંચાલન થાય છે.કુટીર ઉદ્યોગમાં ઉત્પાદનકર્તા પોતાની પૂંજી લગાડે છે,અને પોતાના કુલ ઉત્પાદનના અધિકારી બને છે.

ભારતએક વિશાળ વસ્તી ધરાવતોદેશ છે.વસ્તી વધારાના કારણે ગરીબી અને બેરોજગારી જેવી સમસ્યાઓ ઉદભવે છે.ગરીબી અને બેરોજગારી પરસ્પર જોડાયેલા એવા પ્રશ્નો છે, જેના એકના ઉકેલમાં બીજાનો સમાધાન સમાયેલું છે.જો બેરોજગારીનો ઉકેલ થાય તો ગરીબી આપોઆપ ઘટે. બેરોજગારીના નિવારણ અર્થે કુટીર ઉદ્યોગ પાયાનું કામ કરે છે.

વર્તમાન સમયમાં ગામડાઓમાં કે નગરોમાં ગાયો આધારિત ઉદ્યોગોનું પ્રમાણ વધ્યું છે.ડેરી ઉદ્યોગો, ડેરી આધારિત જુદી-જુદી બનાવટો, ગૌમૂત્ર, ગોબરની જુદી-જુદી બનાવટો, પ્રાકૃતિક ખેતી વગેરે દ્વારા નાના પાયાના કુટિર ઉદ્યોગોએ રોજગાર નિર્માણ અને ભારતના અર્થતંત્રમા અગત્યની ભૂમિકા ભજવી છે.

તેથી પ્રસ્તુત કરતા એ વર્તમાન સમયની જરૂરિયાત અને મહત્વને ધ્યાનમાં રાખીને ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગ એવો નુતન વિષય પસંદ કર્યો છે.

□□પારિભાષિક શબ્દોની સમજ:

કુટીર ઉદ્યોગ: કુટીર ઉદ્યોગ એ નાના પાયાના વ્યવસાયો અથવા ઉત્પાદન એકમનું જૂથ છે.જેનું સંચાલન પરિવારના સભ્યો દ્વારા તેમના ઘરેથી અથવા તો ક્યારેક સામાન્ય રીતે ઘરની નજીકની સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવે છે.

□□અભ્યાસના હેતુ

પ્રસ્તુતકર્તાએ અભ્યાસના હેતુ નીચે મુજબ નક્કી કર્યા છે.

1.ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગોનો અભ્યાસ કરવો.

2.ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગના મહત્વ વિશે જાણવું.

3.ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગમાં આયાત નિકાસ થતી જુદી-જુદી વસ્તુઓ અને તેની બનાવટ વિશે માહિતી મેળવવી.

4.ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગ માટે સરકારની જુદી જુદી યોજનાઓ વિશે માહિતી મેળવી.

5.ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગની ભવિષ્યગામી ઉપયોગીતા સમજવી.

6.ગાય આધારિત ગુજરાતમાં ઉપલબ્ધ કુટીર ઉદ્યોગો વિશે માહિતી મેળવવી.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

□□અભ્યાસના પ્રશ્નો:

1.ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગ એટલે શું?

2.ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગનું મહત્વ શું હશે?

3.ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગમાં આયાત-નિકાસ થતી જુદી- જુદી વસ્તુઓ અને તેની બનાવટો કેવી હશે?

4.ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગ માટે સરકારની યોજનાઓ કઈ હશે?

5.ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગની ભવિષ્યમાં શી ઉપયોગીતા રહેશે?

6.ગાય આધારિત ગુજરાતમાં ઉપલબ્ધ કુટિર ઉદ્યોગો કયાં-કયાં છે?

□□વિષય વસ્તુ નિરૂપણ:

- પ્રસ્તુત કરતા દ્વારા મેળવેલી માહિતીનું વિશ્લેષણ નીચે મુજબ કરવામાં આવેલું હતું.

□□ગાય આધારિત કુટિર ઉદ્યોગ:

- પ્રસ્તુતકર્તાએ વિવિધ સંદર્ભો દ્વારા મેળવેલી માહિતીને આધારે જાણવા મળ્યું કે,ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગ એ બેરોજગારી અને ગરીબીના નિવારણ માટે તેમજ આત્મનિર્ભર બનવા અને વિકાસ સાધવા માટે મહત્વની ભૂમિકા ભજવી રહ્યા છે.જેના કારણે ભારતીય અર્થવ્યવસ્થાને યોગદાન મળી રહ્યું છે.
- ગાય આધારિત કુટિર ઉદ્યોગની માહિતી નીચે મુજબ છે.
- ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગો એ નાના પાયાના વ્યવસાયો અથવા ઉત્પાદન એકમોનું જૂથ છે.તેનું સંચાલન પરિવારના સભ્યો દ્વારા તેમના ઘરેથી અથવા તો ક્યારેક સામાન્ય રીતે ઘરની નજીકની સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવે છે.
- અહીં ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગમાં ઉત્પાદન એકમોના કાચા માલનું મુખ્ય આધાર ગાય હોય એવા ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થાય છે.
- ઈ.સ.1948માં દેશમાં કુટીર ઉદ્યોગ બોર્ડની સ્થાપના થઈ.પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના સમયે તેના વિકાસના હેતુથી 42 કરોડ રૂપિયા ખર્ચ કરવામાં આવ્યા.
- ગાય આધારિત નાના પાયાના ઉદ્યોગોએ ભારતીય અર્થતંત્ર અને ભારતના ગ્રામીણ અને ઉપનગરીય વિસ્તારોમાં રોજગાર નિર્માણમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

- ભારતમાં ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગોએ દેશના સામાજિક વિકાસમાં ફાળો આપ્યો છે, જેનાથી આવક અને સંપત્તિની વૃદ્ધિ સુનિશ્ચિત થઈ છે.
- 2000 થી ભારતમાં 30 ઓગસ્ટના દર વર્ષે 'રાષ્ટ્રીય લઘુ ઉદ્યોગ દિવસ' મનાવવામાં આવે છે.
- ભારત વિશ્વનો સૌથી મોટો દૂધ ઉત્પાદક દેશ છે.દૂધ ઉત્પાદન એ રોજગારી માટે સીધો વ્યવસાય છે.
- ગાય એકમાત્ર એવું જીવ છે,જેના ઉત્સર્જિત પદાર્થોમાંથી પણ રોજગારના અનેક વિકલ્પો જેવા કે,છાણ અને ગૌમૂત્રમાંથી દીવા,અગરબત્તી,કાગળ,જૈવિક ખાતર,ધૂપ,વૈદિક સાબુન, સુશોભનની વસ્તુઓ,લાકડા,આર્યુવેદિક ઔષધી,બાયોગેસ, હાઈડ્રોજન,જૈવિક ઇંધણ વગેરે જેવા અનેક ઉત્પાદન એકમો ઉપલબ્ધ છે.

□□ગાય આધારિત કુટિર ઉદ્યોગનું મહત્વ:

- 2000થી ભારતમાં 30 ઓગસ્ટના દર વર્ષે 'રાષ્ટ્રીય લઘુ ઉદ્યોગ દિવસ' મનાવવામાં આવે છે.આ ભારતીય અર્થવ્યવસ્થામાં નાના વ્યવસાયોના મહત્વને સમજાવવા માટેની લઘુ ઉદ્યોગ મંત્રાલયની પહેલ હતી.
- ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગનું મહત્વ નીચે મુજબ છે.
- લોકોની આવકમાં ઝડપી વધારો કરવા માટે તેમજ તેમના જીવન ધોરણ સુધારવા માટે ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગો પાયાની ભૂમિકા ભજવે છે.
- ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગ કે ગૃહ ઉદ્યોગો દ્વારા દેશની સભ્યતા અને સંસ્કૃતિ સુરક્ષિત રહે છે કારણ કે, મોટાભાગે કુટીર ઉદ્યોગ દ્વારા કલાત્મક અને પરંપરાગત વસ્તુઓ બનાવવામાં આવે છે.
- ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગનું મુખ્ય હેતુ પ્રાકૃતિક વસ્તુઓનું શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરવું છે.
- ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગો રોજગારીની તકોમાં વૃદ્ધિ કરવા માટે અને બેરોજગારીના નિવારણ માટે મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.
- ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગો ઉત્તરોતર રોજગારી સર્જનની ક્ષમતા વધારતા રહ્યા છે.જે ભારત જેવા દેશો કે જેમાં અતિવસ્તી અસ્તિત્વ ધરાવે છે,તેના માટે આશીર્વાદરૂપ છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

- ભારત દ્વારા જે નિકાસો કરવામાં આવે છે,તેમાં ગાય આધારિત નાના પાયાના ઉદ્યોગોનો ફાળો નોંધપાત્ર છે.ગાય આધારિત નાના પાયાના ઉદ્યોગોની નિકાસ એ ભારતની વસ્તુઓ અને સેવાઓની વિદેશોમાં વધતી માંગ ઉપરાંત ભારત માટે તે વિદેશી હૂંડિયામણની આવક સર્જે છે.
- ગાય આધારિત નાના પાયાના ઉદ્યોગો જે મુખ્યત્વે શ્રમ પ્રધાન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરતા હોય છે,જેના કારણે છેવાડાના માણસો જે મોંઘા મશીનો કે યંત્રો ખરીદી,મૂડી રોકાણ નથી કરી શકતા એમના માટે પણ રોજગારીની તક ઉપલબ્ધ કરાવે છે.
- ગાયના છાણમાંથી બનાવવામાં આવેલ વૈદિક પ્લાસ્ટર અને વૈદિક કલર દ્વારા ઘરની આબોહવા અને વાતાવરણ શુદ્ધ રહે છે.તેમજ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને પરંપરાને જાળવી રાખવા માટે એક ડગ માંડી શકાય છે.
- પ્લાસ્ટિક અને પીઓપીની તુલનાએ ગાયના છાણમાંથી બનાવેલી જુદી જુદી વસ્તુઓ જ્યારે તૂટે છે, કે જ્યારે તેનું નાશ થાય છે. ત્યારે પણ એ પ્રકૃતિને હાની પહોંચાડતી નથી.
- ગાય આધારિત જુદી જુદી વસ્તુઓ માનવ સ્વાસ્થ્ય માટે અને પ્રકૃતિ માટે લાભદાયી છે.
- ગાયના છાણમાંથી બનેલા લાકડાના ઉપયોગથી વૃક્ષોને બચાવી શકાય છે.

□□ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગમાં આયાત નિકાસ થતી જુદી જુદી વસ્તુઓ અને તેની બનાવટો:

- ગાય એક માત્ર એવો જીવ છે જેના ઉત્સર્જિત પદાર્થોને પણ ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગમાં આયાત નિકાસ થતી જુદી જુદી વસ્તુઓ અને તેની બનાવટો વિશેની માહિતી નીચે મુજબ છે.
- **બનાવટ: વૈદિક પેન્ટ**
- **બનાવવાની રીત**: ગાયના છાણને ડ્રાયરમાં નાખી,તેના 40% પાણીને અલગ કરી ત્યારપછી એ પાણીમાં રંગદ્રવ્ય,ચૂનો ભેળવી પેન્ટ તૈયાર કરવામાં આવે છે.
- **ઉપયોગ**:આ પેન્ટ ઇકો ફ્રેન્ડલી હોવાની સાથે સાથે રસાયણ રહીત હોવાથી મોટા પ્રમાણમાં પસંદ થઈ રહ્યું છે.
- **બનાવટ: છાણ પાવડર**
- **બનાવવાની રીત**:છાણનું સૂકો પાવડર બનાવવા માટે ગોબર ડ્રાયર મશીનનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.આ મશીનની મદદથી ગોબરનો સૂકો પાવડર અને પાણી અલગ-અલગ થઈ જાય છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

- **ઉપયોગ**: ફૂલઝાડના કૂંડા, ખાતર, અગરબત્તી, ધૂપ વગેરે બનાવવામાં ઉપયોગી છે.
- **બનાવટ: ફૂલઝાડના કૂંડા**
- **બનાવવાની રીત**: 80% છાણમાં 20%કાળી માટી અથવા પીળી માટીનો ઉપયોગ કરી,મિશ્રણ તૈયાર કરવામાં આવે છે.ત્યારપછી આ મિશ્રણ દ્વારા મશીનની મદદથી કૂંડા બનાવવામાં આવે છે.
- **ઉપયોગ**: અન્ય કૂંડાની સરખામણીમાં ગાયના છાણમાંથી બનેલા કૂંડા વૃક્ષને કુદરતી રીતે મોટું કરવામાં ઉપયોગી છે.તે ઉપરાંત જ્યારે કૂંડા તૂટી જાય ત્યારે પણ અન્ય કૂંડાની જેમ એ પ્રકૃતિને નુકસાન પહોંચાડતાં નથી.
- **બનાવટ: દીવા**
- **બનાવવાની રીત**:ગોબરમાંથી દીવા,દીવા બનાવવાની મશીનથી બનાવવામાં આવે છે.તેને સૂકવી સાદા અથવા કલર કરીને વેચવામાં આવે છે.
- **ઉપયોગીતા**: ધાર્મિક તહેવારો, પૂજામા તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.
- **બનાવટ: ધૂપ**
- **બનાવવાની રીત**: ગાયના ગોબરને સૂકવીને પછી પીસવામાં આવે છે,અને તેમાં ઘી,ચંદન પાવડર અને ધૂપ મસાલા મિશ્રણ કરી ધૂપ બનાવવામાં આવે છે.
- **ઉપયોગ**: હવન, પૂજા, ધાર્મિક વિધિઓ તેમજ વાતાવરણને શુદ્ધ અને પવિત્ર બનાવવા માટે કરવામાં આવે છે.
- **બનાવટ: કાગળ**
- **ઉપયોગ**: વૃક્ષોમાંથી બનતા કાગળની સરખામણીએ પ્રકૃતિનો નાશ થતાં અટકાવવા માટે ગાયના છાણમાંથી બનાવેલા કાગળ ખૂબ જ ઉપયોગી છે.
- **બનાવટ: જૈવિક ખાતર**
- **ઉપયોગ**: ગાયના છાણમાંથી બનાવવામાં આવેલ જૈવિક ખાતરનો ઉપયોગ ખેતરો,નર્સરી, તેમજ ઘરોમાં વૃક્ષારોપણ માટે થાય છે.
- **બનાવટ:વર્મી કંપોસ્ટ ખાતર**
- **ઉપયોગ**: વર્મી કંપોસ્ટ ખાતરથી પાકની ઉપજ વધે,ગુણવતા સુધરે અને જમીનની ફળદ્રુપતા વધે છે.
- **બનાવટ: વૈદિક પ્લાસ્ટર**

- **ઉપયોગ**: ગાયના છાણથી તૈયાર થયેલું વૈદિક પ્લાસ્ટર એવું પદાર્થ છે,જે ઘરની દીવાલો ઉપર અને જમીન પર ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.તેના પ્રયોગથી ઘરમાં ઠંડી-ગરમીનુ તાપમાન સપ્રમાણ જળવાઈ રહે છે.અને ઘરની આબોહવા અને વાતાવરણને એ શુદ્ધ રાખે છે.
- **બનાવટ: ઈંટ**
- **બનાવવાની રીત:** 90% છાણ અને 10% ચૂનાના મિશ્રણથી બીબાની મદદથી ઈંટ તૈયાર કરવામાં આવે છે.
- **ઉપયોગ**: ગાયના છાણમાંથી બનાવેલી ઈંટને વૈદિક ઈંટ પણ કહે છે.આ ઈંટ સામાન્ય ઇંટથી વજનમાં 10 ઘણી હલ્કી હોય છે, અને સામાન્ય ઇંટ જેટલી જ મજબૂત હોય છે.
- **બનાવટ: અગરબત્તી**
- **બનાવવાની રીત**: ગાયના છાણને સૂકવી તેનો પાવડર બનાવી પીસવામાં આવે છે.ત્યારપછી તેમાં ઘી,ચંદન પાવડર ભેળવી પેસ્ટ તૈયાર કરવામાં આવે છે.અને **અગરબત્તી** મેકિંગ મશીન દ્વારા અગરબત્તી તૈયાર થાય છે.
- **ઉપયોગ**:અન્ય **અગરબત્તીની** સરખામણીએ ગાયના છાણથી બનેલી **અગરબત્તી** વાતાવરણને વધુ શુદ્ધ કરવામાં તેમજ માનવ શ્વાસ- ઉચ્છવાસની ક્રિયા માટે લાભદાયી છે.
- **બનાવટ: વૈદિક સાબુન**
- બનાવવાની રીત: આ સાબુન બનાવવા માટે નિશ્ચિત પ્રમાણમાં કપૂર,હળદર,લીમડાનો તેલ, સરસોનો તેલ,નારીયલનો તેલ,લીંબુનો પાવડર વગેરે ઉમેરી અને સાબુન તૈયાર કરવામાં આવે છે.
- **ઉપયોગ**: બજારમાં મળતા અન્ય સાબુનની સરખામણીએ ગાયના ગોબરથી બનાવેલો સાબુન અનેક રાસાયણિક **પ્રક્રિયાઓથી** મુક્ત,કુદરતી રીતે બનાવેલો હોવાથી **પ્રાકૃતિક** સૌંદર્ય તેમજ ચામડીના રોગો માટે ઉપયોગી છે.
- **બનાવટ: સુશોભનની વસ્તુ**
- **બનાવવાની રીત**: વિવિધ પ્રકારના બીબાની મદદથી સુશોભનની **સામગ્રી** તૈયાર કરવામાં આવે છે.તૈયાર થયેલી **સામગ્રીને** કલર દ્વારા વધુ આકર્ષક બનાવવામાં આવે છે.
- **ઉપયોગ**:ગાયના છાણમાંથી બનતી સુશોભનની વસ્તુઓ જુદા જુદા સ્થાને સુશોભન માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે.તેમજ તેનો ઓનલાઈન અને ઓફલાઈન વેચાણ કરી શકાય છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

- **બનાવટ: લાકડા**
- **બનાવવાની રીત:**મશીનની મદદથી છાણને ધક્કો આપી ગોબરની લાકડી બનાવવામાં આવે છે.
- **ઉપયોગ:**છાણની લાકડીનો ઉપયોગ અગ્નિસંસ્કાર જેવી અંતિમક્રિયા સમયે કરવામાં આવે છે. જેનાથી વૃક્ષોને કાપતા બચાવી પ્રકૃતિને બચાવી શકાય છે.
- **બનાવટ: ગોબર ગેસ પ્લાન્ટ**
- **ઉપયોગ:**ડેરી અને પશુપાલનની સાથે ગોબર ગેસ પ્લાન્ટ લગાડી વધુ ફાયદો મેળવી શકાય છે. તૈયાર ગેસને પોતે ઉપયોગ કરી શકાય તેમજ આસપાસના ઘરોમાં વિતરણ પણ કરી શકાય.
- **બનાવટ: મચ્છર કોઈલ**
- **બનાવવાની રીત:**ગાયના ગોબરમાં લીમડાનાપાંદડાનો પાવડર,કપૂર વગેરથી કોઈલ બનાવવાના મશીન દ્વારા **મચ્છર** કોઈલ તૈયાર થાય છે.
- **ઉપયોગ:** મચ્છરને ભગાડવા માટે જે જુદી જુદી સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.તે માનવ શરીર માટે હાનિકારક છે.એ માટે ગાયના ગોબરથી બનેલી કોઈલની માંગ વધી રહી છે.
- **બનાવટ: પ્રાકૃતિક ખેતી**
- **ઉપયોગીતા:**પ્રાકૃતિક ખેતીથી ભૂમિની ભેજ સંગ્રહ ક્ષમતા, ફળદ્રુપતા અને ઉત્પાદન ક્ષમતામાં વધારો થઈ શકે છે.અને એક દેશી ગાયના ગોબર અને ગૌમૂત્રથી 30 એકર જમીનમાં ખેતી થઈ શકે છે.
- **બનાવટ: દૂધ અને તેની બનાવટો**
- **ઉપયોગ:**દૂધ ઉપરાંત દૂધમાંથી દહીં,છાશ,ઘી,પનીર,શિખંડ,પેંડા જેવી અનેક મીઠાઈઓ વગેરે બનાવી કુટીર ઉદ્યોગ દ્વારા વહેંચી લોકો પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે.
- આ ઉપરાંત રાજકોટ શહેરમાં આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાનું ગૌ TECH -2023 પ્રદર્શનનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું.આ **પ્રદર્શનમાં** ગાય આધારિત અનેક પ્રકારના કુટીર ઉદ્યોગોને કેન્દ્રમાં રાખવામાં આવ્યું હતું.જેમાં છાણમાંથી દીવા,સુશોભનની વસ્તુઓ,કાનની બુટ્ટી, ચમ્પલથી માંડીને આસન,મોબાઈલ સ્ટેન્ડ,ફીનાઇલ,ઔષધીઓ, જુદા જુદા **પ્રકારના** ઘી,ફોટો- ફ્રેમ જેવી અનેક વસ્તુઓનો સમાવેશ થયો હતો.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

□□ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગ માટે સરકારની જુદી જુદી યોજનાઓ :

- વર્તમાન ભારતમાં ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગ માટે ઘણી તકો છે.વર્તમાન નીતિઓ દ્વારા ગાય આધારિત અર્થવ્યવસ્થાને મજબૂત બનાવવા ભારત સરકાર કટિબંધ છે.ગાય આધારિત કુટિર ઉદ્યોગ માટે સરકારની જુદી જુદી યોજનાઓ નીચે મુજબ છે.
- ગૌ પાલનને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સરકારે ગાયના ગોબરથી બનેલા પદાર્થોને ટેક્સ ફ્રી કર્યા છે.
- સરકારે એવી નીતિ બનાવી છે કે,છાણથી બનેલા પદાર્થોને વિદેશોમાં નિકાસ કરવા માટે લાઇસન્સની જરૂર રહેશે નહીં.
- ગોબર ગેસ પ્લાન્ટ લગાડવા માટે સરકાર સબસીડી આપે છે.
- ગાય નિભાવ ખર્ચ સહાય યોજના અંતર્ગત ગાયના નિભાવ ખર્ચ માટે દર મહિને રૂપિયા 900 અને વર્ષે 10800 ની સહાય સરકાર આપે છે.
- 12 દૂધાળા પશુના ડેરી ફાર્મ સ્થાપવાની સહાય યોજના અંતર્ગત સરકાર દ્વારા પાંચ વર્ષ સુધી 7.5% વ્યાજની સહાય આપવામાં આવે છે.
- ખાણદાણ સહાય યોજના અંતર્ગત તો 250 કિલોગ્રામ ખાણદાણની સહાય આપવામાં આવે છે.
- મુખ્યમંત્રી ગૌમાતા પોષણ યોજના હેઠળ પ્રત્યેક પશુ દિઠ પ્રતિદિન રૂપિયા 30 લેખે સહાય આપવામાં આવે છે.
- પ્રાકૃતિક ખેતી કરનારા ખેડૂતોને મહિને રૂપિયા 900 અને વર્ષે 10800ની સહાય આપવામાં આવે છે.
- પશુના રહેઠાણ કેટલ સેડ સહાય યોજના અંતર્ગત 36000 સહાય અને 75% સબસીડીની સહાય આપવામાં આવે છે.
- દૂધ અને દૂધના અલગ અલગ ઉત્પાદનનો ધંધો કરવા માટે Dairy Entrepreneurship Development scheme(DEDS) અંતર્ગત વિવિધ સહાયો મળે છે.

□□ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગની ભવિષ્યગામી ઉપયોગીતા:

- ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગનું મહત્વ દિવસે-દિવસે વધી રહ્યું છે.ભારત સરકાર પણ ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગને પ્રોત્સાહન આપવા માટે પ્રયાસો હાથ ધરી રહી છે ત્યારે,ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગની ભવિષ્યગામી ઉપયોગીતા નીચે મુજબ છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

- ગાય આધારિત નાના પાયાના ઉદ્યોગો જે શ્રમ પ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરતા હોય છે,તેમનો વ્યાપ વધારવાથી રોજગારીના પ્રમાણમાં નોંધપાત્ર ફેરફાર લાવી શકાશે.
- ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગ દ્વારા બનતી વસ્તુઓ માનવીય સ્વાસ્થ્ય અને પ્રકૃતિ માટે લાભદાયી નિવડશે.
- પ્લાસ્ટિક અને પીઓપીની બનાવટો પર્યાવરણ માટે બોજરૂપ છે.તેનાથી ભવિષ્યમાં આવનારી સમસ્યાઓ રોકવા માટે ગાય આધારિત બનાવટો એકમાત્ર વિકલ્પ બની રહેશે.
- ગાય જ્યારે દૂધ આપવાનું બંધ કરે ત્યારે તેના ઉત્સર્જિત પદાર્થોમાંથી પણ જુદી જુદી વસ્તુઓ બનાવીને ગૌમાતાની ઉપેક્ષા થતા બચાવી શકાશે.
- ડિજિટલ માર્કેટિંગ દ્વારા પર્યાવરણની સુરક્ષા કરીને આયાત નિકાસ દ્વારા કમાણી કરી શકાશે.
- ગૌમૂત્ર,છાણ દ્વારા ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપવાથી રખડતા ઢોરની સમસ્યા હલ થશે.
- પાંજરાપોળ સમૃદ્ધ થશે.
- માર્ગ અકસ્માતો અટકશે.
- ગાય નો અર્થ માત્ર દૂધ જ નહીં પરંતુ ગાય આધારિત ઉદ્યોગોના માધ્યમ તરીકે મૂત્ર અને છાણની જીડીપી વધારી શકાશે.
- ભારતીય સંસ્કૃતિની 'ગૌ સેવા' નો ખ્યાલ સાકાર થશે.
- પ્રાકૃતિક ખેતીથી રાસાયણિક ખાતર અને જંતુનાશક દવાનો ખર્ચ ઘટશે.જમીનની ફળદ્રુપતા, પોષક તત્વોની ઉપલબ્ધતા વધશે.
- પર્યાવરણ અને માનવીય સ્વાસ્થ્યનું રક્ષણ,પોષણ અને સંવર્ધન થશે.
- અગ્નિસંસ્કાર સમયે ઉપયોગમાં લેવાતા લાકડા વૃક્ષોને કાપીને ઉપયોગમાં લેવાય છે.જે પર્યાવરણનું નાશ કરે છે.પ્રકૃતિને બચાવવા માટે ગોબરની બનેલી લાકડી યોગ્ય વિકલ્પ બની રહેશે.
- ગાય અને દેશ સ્વાવલંબનનું નિર્માણ કરશે.
- આમ,ગાય આધારિત કુટિર ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપવાથી ગરીબી અને બેરોજગારીની સમસ્યાને ઉકેલી શકાશે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

□□ગુજરાતમાં ઉપલબ્ધ કુટિર ઉદ્યોગ:

- ભારત વિશ્વનો સૌથી મોટો દૂધ ઉત્પાદક દેશ છે.દૂધ ઉત્પાદન એ ગ્રાહકો માટે સીધો વ્યવસાય છે.તેમ છતાં,દૂધ ઉપરાંત પણ ગાયના ઉત્સર્જિત પદાર્થોમાંથી અનેક બનાવટો બનાવી ગુજરાતમાં કુટીર ઉદ્યોગો ચાલે છે.ગુજરાતમાં ઉપલબ્ધ કુટીર ઉદ્યોગો નીચે મુજબ છે.
- 1. કામધેનુ ગૌશાળા,ગોપી મંગલમ જૂથ- જુનાગઢ.
- 2. કિસાન ગૌશાળા- રાજકોટ
- 3. ગીર ગૌ જતન સંસ્થા- 45 પ્રકારના ઘી બનાવે છે- ગોંડલ
- 4. શ્રી રામકૃષ્ણ ટ્રસ્ટ- કુકમા
- 5. માધાપર ડેરી(મધર ડેરી દ્વારા)

□□અભ્યાસના તારણો:

1.ગરીબી અને બેરોજગારીના નિવારણ માટે તેમજ ભારતીય અર્થવ્યવસ્થાને મજબૂત બનાવવા માટે ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગોની ભૂમિકા મુખ્ય જોવા મળે છે.

2.રોજગારી સર્જનની ક્ષમતા વધારવા,પ્રાકૃતિક વસ્તુઓના શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ દ્વારા દેશની સભ્યતા અને સંસ્કૃતિને સુરક્ષિત કરવામાં ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગો ખૂબ મહત્વના છે.

3. પર્યાવરણના બચાવ અને માનવ સ્વાસ્થ્ય માટે ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગો મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

4.ગાયના ઉત્સર્જિત પદાર્થોમાંથી કાગળ,જૈવિક ખાતર,વર્મી કમપોસ્ટ ખાતર,વૈદિક પ્લાસ્ટર, અગરબત્તી,વૈદિક સાબુન,સુશોભનની વસ્તુઓ,ઈંટ,લાકડા,ગોબર ગેસ પ્લાન્ટ,મચ્છર કોઈલ,પ્રાકૃતિક ખેતી,દૂધ અને તેની બનાવટો,ઔષધીઓ વગેરે જેવી અનેક વસ્તુઓના ઉત્પાદન દ્વારા રોજગારીની વિવિધ તકો ઉપલબ્ધ છે.

5.સહાય યોજનાઓ દ્વારા કુટીર ઉદ્યોગના નિભાવ ખર્ચ માટે ગાય આધારિત અર્થવ્યવસ્થાને મજબૂત બનાવવા માટે ભારત સરકાર કટિબંધ છે.

6.ભવિષ્યમાં ઊભી થનારી અનેક સમસ્યાઓના નિવારણ માટે ગાય આધારિત બનાવટોનો ઉપયોગ જ યોગ્ય વિકલ્પ રહેશે.

7.ડિજિટલ માર્કેટિંગ દ્વારા ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગોમાં બનતી જુદી-જુદી વસ્તુઓ વિદેશોમાં આયાત નિકાસ કરી વિદેશી આવકના સ્ત્રોત પ્રાપ્ત થયા છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

૪.અકસ્માતો અટકાવવા અને પાંજરાપોળને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગને પ્રોત્સાહન આપવું જરૂરી છે.

□□સંદર્ભ:

I. આચાર્ય, મોહિની(૨૦૦૮), શિક્ષણમાં સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર, અમદાવાદ: અક્ષર પબ્લિકેશન.

II. ઉચાટ, ડી.એ(૨૦૦૪), સંશોધન સમસ્યા પસંદગીના સૈદ્ધાંતિક અને વ્યવહારુ આધારો,રાજકોટ: પારસ પ્રકાશન.

III. https://youtu.be/U7xxxe7lxrM?feature=shared

IV. https://youtu.be/NSVScee5KKc?feature=shared

V. https://youtu.be/9RE5RhtZj-k?feature=shared

VI. https://youtu.be/Pe9fdCzJ3_Y?feature=shared

VII. https://youtu.be/FzG0ruv0cZ0?feature=shared

VIII. https://youtu.be/FIskuMDhBQ0?feature=shared

IX. https://youtu.be/3bVU7tVw4Sk?feature=shared

X. https://youtu.be/WIM3sdBlkFM?feature=shared

XI. https://youtu.be/TNxvRQ6HOc0?feature=shared

XII. https://youtu.be/g3w1h0-PThM?feature=shared

XIII. https://youtu.be/JYm3v1r4JBA?feature=shared

XIV.https://youtu.be/-EPiC2RaxLk?feature=shared

XV. https://youtu.be/38iXdLLN0Co?feature=shared

XVI. https://youtu.be/C7Ol80UPsGg?feature=shared

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

યુવરાજસિંહ રાજેન્દ્રસિંહ પરમાર

તાલીમાર્થી, જિલ્લા શિક્ષણ અને તાલિમ ભવન , ભુજ

Email – yuvrajsinh3007@gmail.com

ગાય અને જનજીવન

સારાંશ :

ગાય અને જનજીવનના આધારિત સંશોધન પત્રમાં માનવજીવનને લગતા અગત્યના પાસાઓની ચર્ચા અહીં કરવામાં આવી છે.જનજીવનને જે ગાય અને ગાયની પેદાશો જેમ આશીર્વાદ રૂપ છે તે અંગેનો અભ્યાસ અને ચર્ચાઓની પ્રસ્તુતિ અહીં વિસ્તૃત રૂપે કરવામાં આવી રહી છે. માનવીની જે જરૂરિયાતો છે એ પૈકી પ્રાથમિક જરૂરિયાતો રોટી, કપડા અને મકાન તેને ગાય અને ગાયની પેદાશો કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે અને કેવી રીતે જે માનવ જીવન છે એને સુમેળ ભર્યું કરે છે તે અંગેની અભ્યાસની વિસ્તૃત સમજ અહીં આપવામાં આવી છે.

શબ્દસૂચક :જનજીવન, પ્રાથમિક જરૂરિયાત,ગાયની પેદાશો.

પરિચય :

પુરાણોમાં ગાયની ઉત્પત્તિની અનેક કથા જોવા મળે છે. જેમાંથી એક કથા પ્રમાણે, જયારે બ્રહ્માજી એકમુખથી અમૃતપાન કરતા હતાં ત્યારે બીજા મુખમાંથી કેટલાંક અમૃતના ટીપા બહાર આવ્યા હતાં. આ ટીપા વડે સુરભી ગાયની ઉત્પત્તિ થઈ હોવાનું મનાય છે, એક બીજા મત પ્રમાણે ગાયની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમંથન દરમિયાન ચૌદ રત્ન સાથે થઇ હોવાનું મનાય છે. અન્ય મત મુજબ સુરભી વડે કપિલા ગાયની ઉત્પત્તિ થઈ હતી જેના દૂધ વડે ક્ષીરસાગરનું પ્રાદુર્ભાવ (પ્રગટ થવું) થયું હતું.

આ તો વાત થઈ ગાય માતાના ઉદભવ વિશેની પણ ગાયનું મહત્વ માનવ સમાજના જનજીવનમાં શું છે એ અંગે વાત કરીએ તો ગાયએ સમાજનું અવિભાજ્ય અંગ છે,ગાયએ સંતતિનો મૂળ છે, ગાયએ સર્જનનું મૂળ છે,ખેતીનો આધાર છે, યોગીઓની સાધના નો આધાર છે, સંસારીઓનું પ્રાણ છે. માનવજનજીવન અને ગાય સાથે અતૂટ નાતો છે.

ગાય અને જનજીવન :

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે “ગૌધન એ રાષ્ટ્રધન” પ્રાચીન સમયમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ પાસે જેટલી વધારે ગાયો હોય, તે વ્યક્તિ એટલી જ વધારે ધનવાન માનવામાં આવતી હતી. ગોપાલ ચંપુમાં ઉલ્લેખ છે, કે નંદબાબા પાસે નવલાખ ગાયો હતી. મત્સ્યરાજ વિરાટ પાસે સાઠ હજાર ગાયો હતી.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગાયવિશ્વનીમાતાછે"गावोविश्वस्यमातरः"સૂર્ય, વરુશ, વાયુ વગેરે દેવતાઓને યજ્ઞ, હવન ધ્વારા આપવામાં આવેલ આહુતિથી જે આહાર અને બળ મળે છે, તે ગાયના ઘી થી જ મળે છે. ગાયના ઘી ધ્વારા જ યજ્ઞમાં આહુતિ આપવામાં આવે છે, જેના દ્વારા સૂર્યના કિરણો પુષ્ટ બને છે, કિરણો પુષ્ટ બનવાથી વર્ષા થાય છે અને વર્ષાથી તમામ પ્રકારનું અનાજ, વનસ્પતિ, ઘાસ વગેરે પેદા થાય છે, જેનાથી સંપૂર્ણ પ્રાણી જગતનું પોષણ થાય છે.

આપણાં શાસ્ત્રોમાં મહિમામય અને હંમેશા બધી રીતે ઉપયોગી એવી ગામાતાને પ્રણામ કરવાનું વિધાન રહ્યું છે-

त्वंमातासर्वदेवानांत्वंचयज्ञस्यकारणम्।
त्वंतीर्थसर्वतीर्थानांनमस्तेऽस्तुसदानघे ॥

હે નિષ્પાપી ગોમાતા! તૂં તમામ દેવતાઓની પણ માતા છે, યજ્ઞનો આધાર છે અને તૂં જ તમામ તીર્થોમાં તીર્થસ્વરૂપ છે, અર્થાત તને વારંવાર પ્રણામ.

પ્રાચીન સમયથી જ આપણાં દેશમાં ગાય, ગંગા, ગીતા, ગાયત્રી અને ગુરુ સંસ્કૃતિનું પ્રતિક રહ્યા છે. આ પાંચે ચીજો આપણાં તન-મનમાં વસેલી છે. ગાયનું દૂધ આપણાં તન-મનને તંદુરસ્ત બનાવે છે. ગંગા આપણાં તન-મનને નિર્મળ બનાવે છે, ગીતા આપણને શ્રેષ્ઠ ઉદ્દેશવાળું તથા સાર્થક જીવન જીવવાની કળા શીખડાવે છે, ગાયત્રી મંત્ર સૂર્યની ઉપાસનાનો મંત્ર છે, ભગવાન ભાસ્કર જ સમગ્ર પ્રાણીજગત અને વનસ્પતિઓના જીવનના સ્ત્રોત સમાન છે. ગુરુ ડગલેને પગલે જ્ઞાનનો પ્રકાશ આપે છે અને આંગળી પકડી રસ્તો ચીંધે છે.

આપણાં દેશની સંસ્કૃતિ સાથેના ગાય કેમ જોડાયેલી છે? એના પર વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. આજે ભૈતિક સુખોની આંધળી દોડમાં દોડી રહેલા શિક્ષિત વર્ગને માત્ર શ્રદ્ધા-વિશ્વાસની વાતો સમજમાં આવતી નથી. તેમને ગાયની ઉપયોગિતા તાર્કિક રીતે બતાવવાથી જ સમજમાં આવશે. ગાયનું મહત્વ તાર્કિક રીતે સમજવા માટે આપણે એ જોવું તથા સમજવું પડશે કે ગૌવંશ ન માત્ર ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ પૂજનીય છે, પરંતુ આર્થિક દ્રષ્ટિએ પણ સમૃદ્ધિનો આધાર છે. સરળતાની દ્રષ્ટિએ આપણાં જીવનમાં તેના યોગદાનને ત્રણભાગમાં વિભાજીત કરી શકાય.

૧. ગાય આપણાં ધર્મ અને મોક્ષનો આધાર છે.
૨. ગાય આપણાં આરોગ્યનો આધાર છે.
૩. ગાય આપણી આર્થિક સમૃદ્ધિનું મુખ્યસ્ત્રોત છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

અહીં માત્ર આરોગ્ય અને સમૃદ્ધિ સંબંધી માહિતિ આપવામાં આવી રહી છે, કારણ કે એકતો એ, કે ધર્મ અને મોક્ષથી શાસ્ત્રો તથા ગ્રંથો ભરેલા પડયા છે, ગાય અને જનજીવન અંગેનો અતૂટ નાટો જોતા અને કેટલાક નીચેના પાસાઓનો અભ્યાસ કરી આપણે જનજીવનને ગાય અને ગાયની પેદાશો એ કેવી રીતે આશીર્વાદરૂપ છે તે અંગે જોઈએ

રહેઠાણ :

માનવીની પ્રાથમિક જરૂરિયાતમાં રોટી કપડા અને મકાનનો સમાવેશ થાય છે.પ્રાથમિક જરૂરિયાતોના ત્રણેય પાસાઓનું ગાય અને તેની પેદાશો સાથે સુમેળ કરી શકાય છે. વર્તમાનમાં રાજસ્થાનના બિકાનેર તાલુકાના સોભાસર ગામમાં સ્થિત વૈદિક પ્લાસ્ટર ફેક્ટરી દ્વારા ગાયના છાણથી ઈટ બનાવવામાં આવે છે. વૈદિક પ્લાસ્ટિક ફેક્ટરીમાં ડોક્ટર શીવદર્શન મલિક દ્વારા જે ફેક્ટરીના સ્થાપક છે તેમના દ્વારા જણાવવામાં આવ્યુ કે છાણ,મિટ્ટી અને ચૂનાના મિશ્રણ દ્વારા ઈટ બનાવવામાં આવે છે. આ ઇટની વિશેષતા એ છે કે તે 0% કાર્બનનો ઉત્સર્જન કરે છે. ગાયના છાણથી બનેલી એક ઇટમાં 700 ગ્રામ કાર્બન શોષવાની શક્તિ હોય છે. આવી રીતે છાણથી બનેલા ઘરની વિશેષતા એ છે કે તે ગરમીના દિવસોમાં ઠંડા અને ઠંડીના દિવસોમાં ગરમ રહે છે. આ ઘરની મજબૂતાઈની વાત કરીએ તો ડોક્ટર શ્રી શિવદર્શન માલિકે જણાવ્યું છે કે આ ઇટની મદદથી 15 માળ સુધીની ઇમારત બનાવી શકાય છે. ઉદાહરણ આપતા જણાવ્યું હતું કે શિવમસીટી જે યુનેસ્કો વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઇટમાં સ્થાન પામ્યું છે ત્યાં 15 મી સદીમાં બનેલા 7 થી 11 માળના મિટ્ટીથી બનેલા મકાન મળ્યા છે. જે મકાનની મજબૂતાઈ દર્શાવે છે. સંશોધનમાં એવું પણ જાણવા મળ્યું કે આ રીતે બનેલા ઘરમાં વસતા લોકોમાં હેપ્પી હોર્મોન્સનું પ્રમાણ વધુ હોય છે. તેથી વર્તમાનમાં માણસોમાં જોવા મળતી માનસિક રોગોની બીમારીથી આવા રહેઠાણ દ્વારા મુક્તિ મળી શકે છે. આવું રહેઠાણ માનવીના જનજીવનને હકારાત્મક અને તંદુરસ્ત બનાવે છે.

ઘર સુશોભનની વસ્તુઓ :

ગાયમાંથી મળતા છાણનો ઉપયોગ આજના સમયમાં ઘર સુશોભનની વસ્તુઓ માટે પણ કરવામાં આવે છે. ગાયના છાણમાંથી દિવાલ ઘડિયાળ, તોરણ, ફૂલદાની, રાખડી, ફોટોફ્રેમ તેમજ ગાયના છાણમાંથી વિવિધ મૂર્તિઓ પણ બનાવવામાં આવે છે. આ ગાયના છાણમાંથી બનતી મૂર્તિઓ ઇકો ફ્રેન્ડલી પણ હોય છે જે આજના સમયમાં તેની ખૂબ જ વધારે જરૂર છે. તમામ પ્રકારની વસ્તુઓ જે ઘરને સુશોભિત કરવા માટે જરૂરી છે. તે તમામ પ્રકારની વસ્તુઓ ગાયના છાણ દ્વારા બનાવી શકાય છે. ગાયના છાણમાંથી મોબાઈલ માટેની એક ચીપ પણ બનાવવામાં આવે છે આ ચીપના કારણે

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

મોબાઇલમાંથી નીકળતા રેડીએશન સામે મનુષ્યને રક્ષણ આપે છે. મોબાઈલમાંથી નીકળતા રેડીએશન એ એક સંશોધન અનુસાર ખૂબ જ હાનિકારક છે અને તેનાથી રક્ષણ મેળવવા છાણમાંથી બનાવેલી ચીપ ખૂબ જ અસરકારક નીવડે છે.

પ્રાકૃતિકખેતી :

ખેડૂતોને પાકનો ઉત્પાદન સારું મળે તેના માટે જમીન, સિંચાઈ, આબોહવા વગેરે જેવા પરિબળો ભાગ ભજવે છે. સાથે જે તે પાક માટે ખાતરમાં અગત્યની બાબત છે. સામાન્ય રીતે ખેડૂતો રાસાયણિક ખાતરોનો આડેધર ઉપયોગ કરે છે, પરંતુ રાસાયણિક ખાતરોને પણ કેટલી કહાનિકારક અસરો થાય છે. આવી સ્થિતિમાં, કૃષિ વિજ્ઞાનિકો જૈવિક ખાતર ઉપયોગ માટે આગ્રહ રાખે છે. ગાયનાં છાણ અને મૂત્રમાંથી બનાવવામાં આવતું ખાતર એ પાક માટે સર્વશ્રેષ્ઠ ખાતર છે તેવું વૈજ્ઞાનિકોએ સાબિત કરીને બતાવ્યું છે. દરેક ખેડૂતે પ્રાકૃતિક ખેતી અપનાવવાની જરૂર છે. પ્રાકૃતિક ખેતીએ મૂળભૂત સિદ્ધાંતો આધારિત દેશી ગાયના ગોબર અને ગૌમૂત્ર થકી ઓછા ખર્ચે થતી ખેતી છે. પ્રાકૃતિક ખેતીના કારણે ઘણા બધા લાભો તેની સાથે સંકળાયેલા છે, ભૂમિની ભેદ સંગ્રહ ક્ષમતા ફળદ્રુપતા અને ઉત્પાદન ક્ષમતામાં વધારો થાય છે. માત્ર એક દેશી ગાયના ગોબર-ગૌમૂત્રથી 30 એકર જમીનમાં ખેતી થઈ શકે તેમ છે. નહીવત ઉત્પાદન ખર્ચ અને 90% પાણીની બચત થાય છે. તેમજ ગામ અને દેશ સ્વાલંબનનું નિર્માણ પણ થાય છે. પ્રાકૃતિક કૃષિ પદ્ધતિ અપનાવવા માટે સૌપ્રથમ ખેડૂતોએ પોતાની ખેતીમાં રાસાયણિક ખાતર અને જંતુનાશક દવાઓનો વપરાશ બંધ કરવો જોઈએ અને દેશી ગાયના ગૌમૂત્ર છાણમાંથી તૈયાર કરેલ જીવામૃત/ઘન જીવામૃતનો ઉપયોગ કરી જમીન તૈયાર કરી ત્યારબાદ વાવેતર વખતે પાકના બિયારણ અને બીજા મૃતનો પટ આપી વાવેતર કરો અને પ્રાકૃતિક કૃષિના પાંચ આધાર સ્તંભ મુજબ સંપૂર્ણ ખેતી કરવાથી સારા પરિણામો મળી શકે તેમ છે.

કાગળ :

ગાય છાણનો ઉપયોગ કરીને કાગળ તૈયાર કરી શકાય છે.ગાયના છાણથી કાગળ બનાવવાની ટેકનોલોજી ઓછા ખર્ચે કાગળ બનાવી શકાય છે. છાણમાંથી 7 ટકા કામ આવે છે બાકીનું છાણ ખાતર બનાવવામાં કે ગોબરગેસ પ્લાન્ટ બનાવવા વાપરી શકાય તેમ છે.

ગુજરાતમાં 667 ગૌ શાળામાં 52,428 ગાય અને 283 પાંજરાપોળમાં 1.60 લાખ પશુ મળીને કુલ 814 સંસ્થાઓમાં 2.12 લાખ પશુ છે. બે વર્ષમાં 30 ટકાનો વધારો ગૌશાળા અને પાંજરાપોળમાં થયો છે. જે ખેડૂતો કે પશુપાલકોની ખરાબ હાલત સૂચવે છે. એક કાગળ પ્લાંટ પાછળ ૩.15 લાખનું ખર્ચ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

થાય તેમ છે. 1 હજાર સંસ્થાઓમાં 150 કરોડમાં તમામ ગૌશાળાઓમાં તે સ્થાપી શાકાય તેમ છે. જયપુરમાં ખાદી ગ્રામોદ્યોગ પંચે ગોવંશના છાણ માંથી કાગળ બનાવવાનું શરૂ કર્યું છે.એક પ્લાન્ટ વડે એક મહિનામાં કાગળની એક લાખ થેલીનું ઉત્પાદન કરી શકાય છે. ખાદી ગ્રામોદ્યોગ પંચ કાગળના પ્લાન્ટ માટે પશુપાલકોને હળવા વ્યાજની લોન આપશે. છાણથી બનેલી નોટબુક હવે શાળામાં મળતી થઈ જશે.

બાયોગેસ પ્લાન્ટ :

સામાન્ય રીતે બાયો એ અંગ્રેજી શબ્દનો અર્થ એટલે જૈવિક પદાર્થ જેવાકે, ઝાડના ડાળ, ફળ, ફૂલ, પાંદડા, બીજ અને આમાંથી માનવ અને પશુનાં આહાર દ્વારા ઉત્પન થતાં કચરાનો પણ સમાવેશ બાયો પદાર્થમાં કરી એછીએ. આવા બાયો પદાર્થના જથ્થાને બાયોમાસ કહીએ છીએ. **બાયોમાસમાંથી જે ગેસ પેદા થાય તેને બાયોગેસ કહિએ છીએ અને પશુના છાણામાંથી જે ગેસ પેદા થાય તેને ગોબર ગેસ કહેવાય છે.** આમ બાયોગેસને ગોબરગેસ, કિચન વેસ્ટગેસ, વગેરે નામથી ઓળખીએ છીએ. આ બાયોગેસ પ્લાન્ટ વાતાવરણમાં ગ્રીન હાઉસ વાયુઓ (ગ્રીનહાઉસ વાયુઓના) ઉત્સર્જન ઘટાડો માટે શ્રેષ્ઠ સાધન ગણવામાં આવે છે. બાયોગેસથી ઘણા ફાયદાઓ થાય છે જેમ કે, બાયોગેસ સસ્તુ અને પ્રદુષણ મુકત બળતણ છે. બાયોગેસનો રસોઈ માટે તેમજ પ્રકાશ માટે ઉપયોગ થાય છે.બાયોગેસથી જનરેટર ચલાવી વિદ્યુત પણ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે.બાયોગેસથી સસ્તી, કાયમી અને પ્રદુષણમુકત ઊર્જા મળે છે.કેરોસીન,લાકડા જેવા પરંપરાગત બળતણનો વિકલ્પ છે.એલ.પી.જી. ગેસના બાટલાનો વિકલ્પ પૂરો પાડે છે.

નિષ્કર્ષ :

આ રીતે ઉપર મુજબ જોઈ શકાય કે ગાય દ્વારા મળતી પેદાશો એ માનવ જનજીવન કેવી રીતે પ્રભાવિત કરી શકે છે. માનવીનીપ્રાથમિકજરૂરિયાતો રોટી કપડા મકાન સાથે આપણને ગાય દ્વારા મળતી પેદાશોને મળતી પેદાશોને સાંકળીને પ્રદૂષણ મુક્ત વાતાવરણ ઊભું કરી શકીએ છીએ. ગાયના છાણ દ્વારામકાન, કાગળ, ઘર સુશોભનની વસ્તુઓ, બાયોગેસ પ્લાન્ટ તેમજ પ્રાકૃતિક ખેતી આજે શક્ય બન્યું છે.

સંદર્ભ :

1. સ્વેન એમઆર, લક્ષ્મીનારાયણ કે, રે આરસી. ગાયના છાણના માઇક્રોફ્લોરાથી અલગ થર્મોટોલરન્ટ બેસિલસ સબટિલિસ દ્વારા ફોસ્ફરસ દ્રાવ્યીકરણ.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

2. તાતિરાજુ ડીવી, બગાડે વીબી, કરમ્બેલકર પીજે, જાધવ વીએમ, કદમ વી. નેચરલ બાયોએનહેન્સર્સ: એક વિહંગાવલોકન. જે ફાર્માકોગન ફાયટોકેમ.
3. સ્વામીનાથન સી. 1લી આવૃત્તિ. આંતરરાષ્ટ્રીય પુસ્તક વિતરણ કંપની,પંચગવ્ય: ઓર્ગેનિક ખેતી માટે વરદાન.
4. નૌટિયાલ સીએસ ગાયનું દૂધ એ માઇક્રોબાયલ સંપત્તિનો નવો સ્ત્રોત છે. ભારતીય ગાય સાયન્સ ઇકોન જે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

MakwanaDhvaniVinodkumar

B.ed Student ,

MaaAashapura College Of Education (Bhuj)

"भारतीय संस्कृति और गाय"

ગાયસાહિત્યમાં એક શક્તિશાળી પ્રતિક છે, જે વિષયો અને વિચારની વિશાળ શ્રેણનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. ગાયનો પ્રતિકાત્મક અર્થ ફળદ્રુપતા, માતૃત્વ, બલિદાન, પોષણ, ઉદારતા અને જીવન આપનાર ગુણો અને નિર્દોષતા અને શુદ્ધતાનો ઉલ્લેખ કરે છે. પ્રાચીન પૌરાણિક કથાઓમાં ગાયનો દેખાવ માત્ર ઘરેલુ પ્રાણીઓ અને બલિદાન આપનાર માણસો તરીકેના મહત્વને કારણે જ નથી, પરંતુ તે કેવી રીતે વર્તવું અને વિચારવું તે અંગે શિક્ષક તરીકે પણ દેખાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ ગાયને પરમ સાત્વિક જીવ માને છે.

"गौकीसेवाकरो, रोज नवाओशीश,
खुश होकरदेगी, वेलाखोआशीष।"

પ્રાચીન સાહિત્યમાં એવું માનવામાં આવે છે કે સમુદ્ર મંથન સમય નીકળેલા 14 રત્નોમાં એક ગાય પણ હતી. સંસ્કૃત "ગૌ" શબ્દમાં પૃથ્વી, ગાય, કિરણ, તથા વૃત્તિઓ એ ચારેય ની વ્યંજના રહેલી છે. ગાય ધરતી માતાજેમ જ પૂજાતી હોવાથી હિન્દુઓતેને વધુ માને છે. ધર્મ શાસ્ત્ર કહે છે કે,

" બ્રહ્માએ બ્રાહ્મણ અને ગાયને એકી સાથે પેદા કરવાનું, તેમાં બધા દેવોનો વાસ હોવાનું, અને વેતરણી નદી ઓળખવા માટે સાધન રૂપ હોવાનું મનાય છે ગાય એ પ્રકૃતિની માતા છે."

હિન્દુ સાહિત્યમાં ગાય :

હિંદુ ધર્મ સાહિત્યમાં ગાય ને અહિંસા અને કરુણા નું પ્રતીક માનવામાં આવ્યું છે. વેદોમાં હિન્દુ ધર્મના સૌથી જૂના અને સૌથી પવિત્ર ગ્રંથોમાં પણગાયને પવિત્ર પ્રાણી તરીકે માનવામાં આવે છે. અને તેને પૃથ્વીની ફળદ્રુપતા અને વિપુલતાનું પ્રતિક પણ કહેવામાં આવ્યું છે. ગાયને દેવીનું પ્રતીક કહેવાય છે જે માણસને તમામ ખોરાક અને જીવન આપે છે. ગાય વિવિધદેવીઓ અને દેવતાઓ સાથે સંકળાયેલી છે અને તે માતાનું સ્વરૂપ હોવાનું કહેવાયું છે.

હિન્દુ ધર્મમાં પાછળથી પ્રવેશેલી કેટલીક અન્ય માન્યતાઓ પણ ગાય પવિત્ર ગણાવાનું કારણ બની છે :

૧. પૃથુ વૈન્યને ગાયને રૂપે મળેલી પૃથ્વીની પૌરાણિક કથા
૨. મોહેં જો ડારો વૃષભનું, પાછળથી શિવનું વાહન અને પાલિત પશુ ગણાવું.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

૩. ઐતિહાસિક કૃષ્ણનું આહિર, ગોવાળ દેવ જોડે ભૂલથી મનાયેલું જોડાણ.

 ગ્રીક સાહિત્યમાં ગાય :

ગ્રીક સાહિત્યમાં ગાય મોટેભાગે ફળદ્રુપતા વિપુલતા અને શક્તિનું પ્રતિક દર્શાવે છે. ગાય વિશેની સૌથી પ્રસિદ્ધ વાર્તાઓમાંથી એક હોમરના સ્ત્રોત હોર્મેશ ના કહેવામાં આવી છે. હેરા તેના પતિ જિયાસ સાથે જૂઠું બોલવાને કારણે ગુસ્સે થતી જેથીતેની ગુસ્સે થયેલ પત્નીથી છુપાવવા માટે જીયાસ દેવહર્મેશ દ્વારા તેને આપવામાં આવેલ જાદુઈ છોડના મદદથીતે ગાયમાં ફેરવાઈ ગયો જીએસ શરીરમાં મુક્ત પણે પૃથ્વી પર ફરતો હતો. આ કરુણતા ભરી વાર્તા પરથી ગાય એગ્રીક સાહિત્યની અંદર એક અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે.

 જાડેજાઓનું ગાય માટે બલિદાન :

ઇતિહાસમાં જાડેજા દ્વારા ગાય માટે બલિદાન આપવામાં આવ્યું હતું. ભાવનગરને ઇ. સ 1723 માં મહારાજા ભાવસિંહ હે વસાવ્યું એ પહેલા ત્યાં વળવા નામનો એક ગામડું હતું. ત્યાં મહત્વના ચાર દરવાજાઓ હતા. જેમાં ઘોઘા દરવાજાની બહાર આ ઘટના જોવા મળી હતી. ભાવનગરમાં પ્રજા વત્સલ ગોહિલ કુળ નું રાજ છે , રાજ્યની ગાદીએ એક થી એક ચડિયાતી રાજવીઓ આવ્યા છે. તેમના ગામમાં એક ભરવાડના ગાય માટે એક જાડેજાએ બલિદાન આપ્યું હતું. જેની કથા ઇતિહાસના સાહિત્યની અંદર જોવા મળે છે. આ ઝુંઝા ભરવાડ ની ગાયો માટે 18 જાડેજાઓ કામ આવ્યા. તેના પાટિયાઓ અનંત વાડીના પાછલા ભાગમાં એક પાકા જુના બંધ મોટાપર છે. જે કાયમને માટે ગૌ પ્રેમ અને નિસ્વાર્થ ભાવનાનો સંદેશો રેલાવી રહ્યા છે. આ ઘટના સાહિત્યના એક મહાન પન્ના પર કોતરવામાં આવેલ છે.

• સ્લેવિક પૌરાણિક સાહિત્ય :

સ્લેવિક પૌરાણિક અને લોકકથાઓમાં ગાય એક મહત્વપૂર્ણ પ્રતીક હતી. ઘણી વાર્તાઓમાં અને દંતકથાઓમાં પણ ગાય માણસની રક્ષક અને સહાયકની ભૂમિકા ભજવે છે. એવું માનવામાં આવતું હતું કે તે બીમાર ને સાજા કરી શકે છે. કારણ કે તેના દૂધમાં જાદુઈ ગુણધર્મો છે. દેવી મોકોસ જે કાંતણ અને વણાટ જેવા સ્ત્રીઓના કામ સાથે સંકળાયેલી હતી. તેને ઘણીવાર ગાયના શિંગણા અથવા કાનવાળી સ્ત્રી તરીકે દર્શાવવામાં આવી હતી.

• ચારણી સાહિત્યમાં ગાય :

ચારણ સમાજનાં સાહિત્યમાં ગાયની મહિમાઓનું ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે. રાજપૂતોની જેમ જ ચારણો પણ ગાય માટે બલિદાન આપ્યું હતું. તેમનાં બલિદાની આ ઘટનનું વર્ણન ચારણી સાહિત્યમાં કરેલું જોવા મળે છે. ગુજરાતી કવિ દુલા ભાયા કાગે કહ્યું છે કે,

વનમાં રઝડતી ને,
ઘાસ મુખે ચરતી રે,

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

એ જી ઓલી ગાવલળી,
એ પોતાનું દૂધ નથી પીતી રે...
ઉપકારી એનો આત્મા રે....જી

• નોર્સસાહિત્યમાંગાય :

ગાય એ પ્રાચીન નોર્ડિક લોકો માટે રોજિંદા લોકો માટે જીવનનો એકમ હત્વપૂર્ણ ભાગ હતો.નોર્ડિક સમાજમાં ગાયનું મહત્વ ઘણી દંતકથાઓમાં પ્રતિબિંબિત કરેલું છે. તેમાં એક પૌરાણિક કથાઓમાં ફ્રેજાને એક સુંદર અને શક્તિશાળી દેવી તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યું હતું જેમનું રથ બે ગાયો દ્વારા ખેંચવામાં આવ્યું હતું. તેવું દ્રશ્ય સાહિત્યમાં વર્ણિત થયેલું છે.

" બીજ માવડીનેચૂલેતાવડી
બેગોધાનેએકગાવડી."

• સાહિત્યમાં ગાયનું મહત્વ:

ગૌધનએ આપણી ઐહિક સમૃદ્રિ નું મુળ છે. ધનોમાં તેને ઉત્કૃષ્ટ ધન માનવામાં આવ્યું છે. આપણી જીવન વ્યવસ્થા કૃષિ પ્રધાન રહી છે. અને કૃષિ નો બધો આધાર સ્તંભ બળદ-ગૌપુત્ર અને ગાયો પર છે.જે ગાયોએ વરસો સુધી માનવના કુટુંબને પાળી-પોષીને પુષ્ટ કર્યા. પોતાના પુત્ર બળદને માનવીના સુખ માટે આપી દીધો તેની ઉપકારીકાને ન ભૂલી શકાય તેવી છે.

મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં ગાયની શ્રેષ્ઠતા વિષે ચ્યવન ઋષિએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે "આ સંસારમાં ગાયો સિવાય બીજુ કોઈ શ્રેષ્ઠ ધન નથી. તેના ગુણોનું નામ અને કીર્તન કરવું, સાંભળવું,તેનું દાન આપવું, તેનું દર્શન કરવું. એની શાસ્ત્રો માં ખુબજ પ્રશંસા કરી છે.

"गायः श्रेष्ठः पवित्राश्च पावन जगप उतमाः||"

• ગાયનું ઐતિહાસિક સાહિત્ય :

પૌરાણિક કથાકારોએ, આપણા અત્યારના ટીવી-સિરિયલોના કથા લેખકોની જેમ ક્યારે ય શ્રોતાગણ સમક્ષ એ વિધાન નથી કર્યું કે આ કથા કાલ્પનિક છે.

રાજા પૃથુ વૈન્યની કથા એવી છે કે પૃથ્વી ગાય બની ગઈ અને પૃથુ વૈન્યે તેને દોહી. આની પછીની સત્ય હકીકત એ જ હોઈ શકે કે રાજા પૃથુએ એના રાજ્યકાળ દરમિયાન કૃષિ વિકાસ કર્યો અને એ રીતે પૃથ્વીની ઘણી અધિક સંપત્તિ દોહી. પૃથુ વૈન્યે પૃથ્વી ગાયને એવું કહ્યાનો ઉલ્લેખ છે કે જો એ દૂધ નહીં આપે, તો પૃથુ એને મારીને એનું માંસ ગ્રહણ કરશે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ભાગવતમાં પણ ગાયને અધ્ન્યા (ન મારવા યોગ્ય) કહી નથી. આવી કેટલી કમહત્વની બાબતો ઇતિહાસમાં વર્ણિતથતી જોવા મળી હતી.

"सुरूपा बहुरूपाश्च विश्वरूपाश्च मातरः।
गावो मामुपतिष्ठन्तामिति नित्यंप्रकीर्तयेत्॥"

આમ, ગાયનું સાહિત્યમાં એક અગત્યનું સ્થાન છે.સાહિત્યના દરેક પાસા પુરાણો, વેદો, ઇતિહાસ, લોકવાર્તાઓ, લોકબોલી વગેરેથી સમજી શકાય છે કે ગાયનું સાહિત્ય સાથેનું અનુબંધ એ ખૂબ આગત્યનું છે.

" यया सर्वमिदं व्याप्तं जगत् स्थावरजङ्गमम्।
तां धेनुं शिरसा वन्दे भूतभव्यस्य मातर।।"

REFRENCES

https://indiagramnews.com/bhakti/this-stanza-of-gao-mata-will-remove-all-your-misery-from-daily-mantra/
https://youtu.be/vGcMpLGgpsw?si=6xpR2OAcgecIkAbJ
https://www.osir.in/%E0%A4%97%E0%A5%8C-%E0%A4%AE%E0%A4%BE%E0%A4%A4%E0%A4%BE-%E0%A4%95%E0%A5%87-%E0%A4%B6%E0%A5%8D%E0%A4%B2%E0%A5%8B%E0%A4%95/
https://www.gomitra.org/2023/06/gau-maata-ke-dohe.html?m=1
https://gujaratidayro.com/history/why-we-all-compare-cow-as-well-as-mother/
https://chitralekha.com/features/one-planet-one-life/dont-think-of-cows-as-just-animals/
https://gujarativishwakosh.org/%E0%AA%97%E0%AA%BE%E0%AA%AF/
https://www-gujaratsamachar-com.cdn.ampproject.org/v/s/www.gujaratsamachar.com/amp/news/sahiyar/feast-of-shakti-puja-navratri?amp_gsa=1&amp_js_v=a9&usqp=mq331AQIUAKwASCAAgM%3D#amp_tf=From%20%251%24s&aoh=17057675797187&referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com&ampshare=https%3A%2F%2Fwww.gujaratsamachar.com%2Fnews%2Fsahiyar%2Ffeast-of-shakti-puja-navratri
https://www-gujaratsamachar-com.cdn.ampproject.org/v/s/www.gujaratsamachar.com/amp/news/dharmlok/importance-of-cow-gaumata-in-indian-culture?amp_gsa=1&amp_js_v=a9&usqp=mq331AQIUAKwASCAAgM%3D#amp_tf=From%20%251%24s&aoh=17057675797187&referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com&ampshare=https%3A%2F%2Fwww.gujaratsamachar.com%2Fnews%2Fdharmlok%2Fimportance-of-cow-gaumata-in-indian-culture

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ડૉ.અર્પિતાબેન જી.પટેલ
આસી.પ્રોફેસર,
વિજયનગર આર્ટસ કોલેજ, વિજયનગર

ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક કૃષિ

ગાય એ શ્રેણી સમખુરી (artiodactyla) અને કુળ બોવિડેનું વાગોળનારું સસ્તન પ્રાણી છે.દુધાળા ઢોર તરીકે જાણીતી ગાય ભારતમાં પવિત્ર ગણાય છે.ગાયનો સમાવેશ બોસ પ્રજાતિમાં થાય છે.ગાયની બે જાતો છે(1) ભારતીય ગાય (Bos indicus) (2) વિદેશી ગાય (Bos taurus). ભારતીય ગાય બ્રાહ્મણ અથવા zebu તરીકે ઓળખાય છે, જ્યારે વિદેશી ગાયને ટોરસ કહે છે. બ્રાહ્મણ ગાય દૂધઉત્પાદન અને સારી ઓલાદ માટે ઉપયોગી છે.સંકરણ દ્વારા વધુ દૂધ આપનાર ગૌવંશ માટે તેમજ ખેતી માટે તેનો ઉછેર થાય છે.

ગાયનું ઉપયોગિતાની દ્રષ્ટિએ પણ વર્ગીકરણ કરવામાં આવેલું છે, જેમાં ત્રણ વર્ગ મુખ્ય છે.

1)દૂધાળ જાત-ફક્ત દૂધ મેળવવાના હેતુથી ઉછેરવામાંઆવે છે. દા.ત. સિંધી

2)ઉભય રીતે ઉપયોગીજાત (dual purpose)-ગાયોનો દૂધઉત્પાદન માટે અને બળદોનો ખેતીકામમાં ઉપયોગની દ્રષ્ટિએ ઉછેરકરવામાં આવે છે. દા.ત., ગીર, કાંકરેજી,હરિયાણી

3) ખેતીકામ માટેની જાત(draft type)-ફક્ત કામની ઉપયોગિતા એટલે કે ખેતી-કામોમાં ઉપયોગી. દા.ત., અમૃતમહાલઅને વિલાર

દેશી ગાયની અગત્યની ઓલાદો

ભારતમાં ગાયોની 26મહત્વની જાતો છે. આ ઉપરાંત સ્થાનિક જાતોની દેશી ગાયો પણ છે. જે તે પ્રદેશની જરૂરિયાત મુજબની વંશાનુગત પસંદગી પદ્ધતિને કારણે આ બધી જાતનો વિકાસ થયો છે.જેમકે, ગીર,કાંકરેજ,ખિલારી,થરપારકર, હરિયાણી.આ ઉપરાંત નેલોર, શાહીવાલ, નીમારી, ગવલી, સિંધી, ડાંગી, કાંગાયામ, કેનવારીયા, ખેરીગઢ, માલવી, બચુર, કૃષ્ણાવેલી, મેવાતી, નાગોરી, રાથ, દેવની, અમૃતમહાલ, હાલીકર, પેનવર વગેરે ભારતના જુદા-જુદા પ્રદેશોની ગાયો છે.

गावो विश्वस्य मातरम् | અર્થાત્ ગાય આખા વિશ્વની માતા છે.

ભારતીય પરંપરાના ચાર પાયા ગીતા,ગંગા,ગાયત્રી અને ગાય.ગાયનો ઉછેર તેના દૂધ અને પંચગવ્ય માટે,જ્યારે બળદનો ઉછેર ખેતીવાડીમાં મજૂરી માટે થાય છે.મળી આવેલા અવશેષો અનુસાર ગાયનું પાલન ભારતમાં સિંધુ ખીણની સભ્યતાના સમયથી થતું આવ્યું છે,કારણ કે ગાયની દરેક ઉપજથી કંઈક ને કંઈક મળે જ છે.ગાયને ભારતમાં માતાનો દરજ્જો અપાય છે.જોકે, ગાય આખા વિશ્વની માતા છે.ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગાયનું મહત્વ વિશેષ રહેવા પામ્યું છે.પ્રાચીન કાળથી જ ગાયને માતા તરીકે પૂજવામાં આવે છે.ગાયને માતા તરીકે પૂજવા પાછળના આધારો પણ મળે છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગાયને શા માટે માતા કહેવામાં આવે છે,તેની પશ્ચાદભૂમાં એક ડોકિયું કરીએ.ગાય રુદ્રોની માતા છે.વસુઓની પુત્રી છે.આદિત્યની ભગિની છે અને અમૃતનું ઉદગમ સ્થાન છે.એમ કહેવાય છે કે હિન્દુ પરંપરામાં પરા પૂર્વથી ગાય અવદ્ય,પૂજ્ય અને મંગળરૂપ ગણાય છે.દેવલ સ્મૃતિએ ગણાવેલા આઠ મંગલ તત્વમાં ગાય,યજ્ઞનો અગ્નિ,સુવર્ણ,ઘૃત,સૂર્ય, જલ અને રાજા – એ આઠ મંગલકારી છે.પુરાણોમાં 'ગો'નું દેવત્વ,સર્વદેવમયતા,પાવનત્વ આદિના ઘણા ઉલ્લેખો છે.હિન્દુધર્મમાં પ્રાચીનકાળથી પરમ પવિત્ર પશુ તરીકે ગાયની પ્રતિષ્ઠા છે.

હિન્દુ ધર્મ પ્રમાણે ગાયમાં કુલ 33 કોટિ દેવી દેવતા નિવાસ કરે છે.એટલે કે 33 પ્રકારના દેવતા નિવાસ કરે છે.જેમાં બાર આદિત્ય,આઠ વસુ,અગિયાર રુદ્ર અને બે અશ્વિનીનો સમાવેશ થાય છે.ઋગ્વેદમાં ગાયને અધ્નયા કહેવામાં આવે છે.યજુર્વેદમાં અનુપમય કહેવામાં આવે છે.અથર્વવેદમાં સંપત્તિઓનું નિવાસ કહેવામાં આવે છે.ભગવાન શિવના પ્રિય પર્ણ એવા બિલીપત્રની ઉત્પત્તિ ગાયના ગોબરમાંથી થઈ હતી.ગરુડ પુરાણ અનુસાર વૈતરણી પાર કરવા માટે ગાયના પૂજન અને દાનનો મહિમા વર્ણવેલ છે.શ્રાદ્ધ કર્મમાં ગાયના દૂધ વડે પિતૃ પૂજનથી પિતૃ તૃપ્ત થાય છે અને સદગતિ પામે છે. સ્કંદ પુરાણ અનુસાર ગાય સર્વદેવમયી છે.જ્યારે અન્ય પુરાણ અને માન્યતા અનુસાર ગાય સાક્ષાત વિષ્ણુ સ્વરૂપ છે.

ગાયોની ઘટતી સંખ્યા

ભારતમાં પાલતુ પશુઓમાં ગાયનું આર્થિક અને ધાર્મિક મહત્વ અનોખું છે.પશુધનની ગણતરી મુજબ છેલ્લા કેટલાક સમયથી ગાયની સંખ્યા ઘટી રહી છે.2019 માં કરવામાં આવેલી ગણતરીમાં આ બાબત સામે આવી છે.પશુપાલકો દૂધનું ઉત્પાદન વધારવા માટે ગાય કરતાં ભેંસ રાખવાનું વધુ પસંદ કરે છે.ભારત સરકારના પશુઓની વસ્તી ગણતરીના પ્રાપ્ત આંકડા પ્રમાણે ગુજરાતમાં ગાયોની સંખ્યા વર્ષ 2012 માં 99,83,953 સુધી પહોંચી ગઈ હતી.પરંતુ 2019 માં આ સંખ્યા ઘટીને 96,33,637 થઈ ગઈ છે.સાત વર્ષમાં 3.50 લાખનો ઘટાડો થયો છે.

દેશમાં ગૌધનની સંખ્યા બાબતે જો વાત કરવામાં આવે તો દેશમાં ગૌધનની સંખ્યા 19.24 કરોડ જેવી છે.ગાયની સંખ્યાની બાબતમાં પશ્ચિમ બંગાળ,ઉત્તર પ્રદેશ,મધ્ય પ્રદેશ,બિહાર અને મહારાષ્ટ્ર ટોપ ફાઈવ રાજ્યમાં સ્થાન ધરાવે છે.ઉપરાંત રાજસ્થાન, ઝારખંડ,આસામ,છત્તીસગઢ અને ઓરિસ્સામાં પણ ગાયોની સંખ્યા વધી છે. દૂધની ઉત્પાદકતાની દ્રષ્ટિએ પશુપાલકો ભલે ભેંસને પાળવાનું વધુ પસંદ કરે,પરંતુ ગાયની ઉપયોગિતાની સરખામણીમાં ભેંસ આગળ નીકળી શકે નહીં.

ગાયની ઉપયોગિતા

ભારતીય લોકજીવનમાં ગાયની હત્યા મહાપાતક ગણાય છે. કારણ કે બીજાં પશુઓના પ્રમાણમાં ગાયની ઉપયોગિતા અત્યંત મહત્વની છે. કૃષિપ્રધાન દેશ ભારતમાં ગાય પાળેલાં પશુઓમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ગાયનું દૂધ, ઘી, છાણ તથા મૂત્રને પવિત્ર માનીને હિંદુઓમાં ધાર્મિક વિધિઓ અને

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

પ્રસંગોએ ખાસ ઉપયોગ થાય છે. ગાયનું દૂધ પચવામાં હલકું હોવાથી નાનાં બાળકોને તેમની માતાનું દૂધ મળતું ન હોય ત્યારે સંપૂર્ણ આહાર તરીકે આપવાની ભલામણ ડૉક્ટરો કરે છે.ગાય પોષણની દ્રષ્ટિએ અમૂલ્ય એવા સંપૂર્ણ આહારરૂપ પ્રાણીજન્ય પ્રોટીન પૂરું પાડે છે. આમ માનવ માટે એ અગત્યનો ખોરાક છે. ગાયનું છાણ તથા મૂત્ર કુદરતી ખાતર તરીકે ખેતીવાડી ક્ષેત્રે મહત્વનો ફાળો આપે છે. ચર્મઉદ્યોગ માટે પણ મૃત ગાયો ઉપયોગી છે. તેનાં હાડકાંના ભૂકાનું ક્ષારમિશ્રણ પશુઆહાર તેમજ મરઘાંઆહારના ઉપયોગમાં લેવાય છે. આમ ગાયો રાષ્ટ્રીય સંપત્તિમાં મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે.

સજીવ-પ્રાકૃતિક ખેતીનો આરંભ

ઈ.સ.1921 માં એલ્બર્ટ હાવર્ડ કે જેમને સજીવ ખેતીના પિતા કહેવાય છે. તેમણે અને તેમની પત્નીએ સજીવ ખેતીને પ્રોત્સાહન આપવા માટે બ્રિટનમાં એક સંસ્થાની સ્થાપના કરી.તે બન્નેઈ.સ.1930માં ભારતમાં આનો પ્રચાર કરવા આવ્યાં ત્યારે તેઓ અહીંની પ્રાકૃતિક ખેતી જોઇને ખૂબ પ્રભાવિત થયાં હતાં અને તેમના દેશમાં જઈને પ્રાકૃતિક ખેતીનો પ્રચાર કરવા લાગ્યાં હતાં. ઈ.સ.1940માં વૈજ્ઞાનિક જે.આઈ.રોડેલે એલ્બર્ટ હાવર્ડથી પ્રભાવિત થઈને અમેરિકામાં સજીવ ખેતીના અભ્યાસ માટે રોડેલ સંસ્થાની સ્થાપના કરી. 30 વર્ષના અભ્યાસ પછી તેમને આ ખેતીના સારા પરિણામો પ્રાપ્ત થયા.

સુભાષ પાલેકર પ્રાકૃતિક કૃષિની જરૂરીયાત શા માટે ?

હરિત ક્રાંતિ અને રસાયણિક ખેતીથી આજે જમીનની ફળદ્રુપતા ઘટી, પાકનું ઉત્પાદન ઘટ્યું, ખેતી ખર્ચ વધ્યો,ખોરાકમાં ઝેરી તત્વોનું પ્રમાણ વધ્યું, રોગ પ્રતિકારકતા ઘટી, મનુષ્યોમાં અનેક રોગો વધ્યા વગેરે કારણોથી આજે સમગ્ર વિશ્વમાં 'બેક ટુ બેઝીક કે બેક ટુ નેચરનો ટ્રેન્ડ' ચાલી રહ્યો છે. આપણે કૃષિને ટકાવી રાખવી અનિવાર્ય છે.તેથી આજે વર્ષોથી ચાલી આવતી રાસાયણિકખાતરના ઉપયોગથી વધુ પાક મેળવવાની ખેત પદ્ધતિને બદલવાનો સમય આવી ગયો છે.આ બધી સમસ્યાઓનો ઉપાયછેગાય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતી.આચાર્ય દેવવ્રતજીના પ્રાકૃતિક ખેતીના અનુભવો અને પ્રચારને કારણે વડાપ્રધાનશ્રી નરેન્દ્રભાઈપ્રાકૃતિક ખેતીને દેશ વ્યાપી પ્રોત્સાહન આપી રહ્યાછે, ત્યારે તેમના પગલે ગુજરાતના મુખ્યમંત્રીશ્રી ભૂપેન્દ્રભાઇ પટેલે પણ રાજ્યમાં પ્રાકૃતિક ખેતીને વેગ આપવા મિશન મોડ એપ્રોચ સ્વીકાર્યો છે.

પ્રાકૃતિક ખેતી ખેડૂતો માટે લાભદાયી

સૌ પ્રથમ ભાસ્કર રાવે ખેતીમાં ઉપયોગી જીવોને સાથે રાખીને જે ખેતી પદ્ધતિ અપનાવી તેને સજીવ ખેતી એવું નામ આપ્યું તેથી તેમને સજીવ ખેતીના પ્રણેતા કહેવામાં આવે છે.જ્યારે પ્રાકૃતિક ખેતીને રાજીવ દિક્ષિતે અનુભવોના આધારે અને પદ્મશ્રી કૃષિ વૈજ્ઞાનિક સુભાષ પાલેકરજીએ વૈજ્ઞાનિક રીતે સિદ્ધ કરીને તેને પ્રસિદ્ધ કરી છે. સુભાષજીએ આચાર્ય દેવવ્રતના ગુરુકુળ કુરુક્ષેત્ર ફાર્મમાં આની શરૂઆત

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

કરી અને આઠ વર્ષમાં એના સારાં પરિણામો મેળવ્યાં. તેથી આચાર્ય દેવવ્રતે આ કૃષિ પદ્ધતિનો પ્રચાર કર્યો. ખેડૂતોની આવક બમણી કરવા અને ખર્ચ ઘટાડવા માટે આ ઉત્તમ પદ્ધતિ છે.

ઉત્પાદન ખર્ચ ખૂબ જ ઓછો- લગભગ જીરો બજેટ ખેતી છતાં જમીનની ફળદ્રુપતા વધારતી અને ઉત્પાદનમાં વધારો કરાવતી, ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતી ખેડૂતો માટે લાભદાયી છે. રાસાયણિક ખાતરો અને દવાઓના પુષ્કળ ખર્ચમાંથી ખેડૂતોને રાહત મળે છે. ખેડૂતોને ખર્ચામાંથી બચાવવા માટેનો વિકલ્પ પદ્મશ્રી સુભાષ પાલેકરજીની કૃષિ પદ્ધતિ છે.

પ્રાકૃતિકકૃષિ એટલે શું?

"પ્રાકૃતિકખેતી"એટલેસંપૂર્ણકુદરતી, પ્રકૃતિમય શુદ્ધ અને સાત્વિકખેતી.કોઈપણ રસાયણનો ઉપયોગ કર્યા વગર પોતાની પાસે જે કુદરતી વસ્તુઓ છે તેનો ઉપયોગ કરી કરવામાં આવતી ખેતી. જેને "ગાય આધારિત ખેતી" પણકહેવામાં આવે છે. ખેડૂતએવીકૃષિવ્યવસ્થાઆપનાવેછેકેતેનેબજારમાંથીખરીદકરેલરાસાયણિક ખાતરો, કે જંતુનાશક દવાઓનો ઉપયોગ કર્યા વગર કરવામાં આવતી ખેતી પદ્ધતિ. જે સંપૂર્ણ શુધ્ધ અને રસાયણ રહિત છેઅને ખર્ચ વગર કરવામાં આવતી ઋષિઓએ આપેલી પરંપરાગત ખેતી છે.

1)પ્રાકૃતિક ખેતીમાં જરૂરી સામગ્રી/સંસાધન બહારથી ન લેવા.

2) સંસાધન તૈયાર કરવા જરૂરી સામગ્રી પણ બહારથી ન લેવી.

3) આ પ્રકારના સંશોધનથી જીવ, જમીન અને પર્યાવરણને કોઈપણ પ્રકારનું નુકશાન થતું નથી.

4) એક દેશી ગાય થકી 30 એકર(75 વીઘા) માં ખેતી થઇ શકે છે.

આ પદ્ધતિમાં આપણે બે પ્રકારના ખાતર તૈયાર કરીએ છીએ.1) જીવામૃત 2) ઘન જીવામૃત. આ માટે દેશી ગાયની જરૂર છે. ગાયના એક ગ્રામ છાણમાં 300 થી 500 કરોડ બેક્ટેરિયા મળે છે. જે જમીનની ફળદ્રુપતામાં વધારો કરે છે. આ પદ્ધતિથી એક દેશી ગાયથી 30 એકર જમીનમાં ખેતી કરી શકાય છે. જ્યારે સજીવ ખેતીમાં 30 ગાયથી એક એકર જમીનમાં ખેતી કરી શકાય છે. આ સજીવ અને પ્રાકૃતિક ખેતી વચ્ચેનો તફાવત છે. ટૂંકમાં સજીવ ખેતી ખૂબ જ ખર્ચાળ છે અને ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતી 'જીરો બજેટ' ખેતી છે.

પ્રાકૃતિક ખેતીને પ્રોત્સાહન : આપણી ભારતીય પરંપરામાં વૈદિકકાળથી ઋષિઓએ ખોરાક માટેની ઉત્કૃષ્ટ કૃષિ વ્યવસ્થા સમાજને આપી છે. ઋષિએ માત્ર માનવજાત જ નહીં, પરંતુ પ્રકૃતિના ખોળે રહેતા આપણા સ્વજન જેવા પાલતુ પ્રાણીઓ ગાય, બળદ અને અન્ય પશુ-પક્ષીઓના જીવન નિર્વાહ અને પ્રકૃતિના રક્ષણ માટે વિશ્વને પ્રેરણા આપી છે. ઋષિઓએ અધ્યાત્મ અને વિજ્ઞાનનો સમન્વય કરી પ્રાકૃતિક ખેતી વ્યવસ્થા દ્વારા ખોરાક અને ઔષધોનો અખૂટ ખજાનો વિશ્વની સામે રાખ્યો છે. ખોરાક અને જીવન પદ્ધતિ માટે હજારો વર્ષોથી ભારતે વિશ્વને પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન આપ્યું છે.પ્રકૃતિના આપણા ઉપરના અનેક ઉપકારો માટે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવાની પ્રેરણા ઋષિઓએ આપણને સમજાવી છે. સૂક્ષ્મ જીવોથી લઈ મહાકાય પ્રાણીઓનું પોષણ કરનાર આ જમીન છે. એટલે

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

જ ધરતીને માતા કહી છે. **અખાત્રીજના દિવસે ખેડૂત ધરતીમાતાનું પૂજન કરે છે તેમજ** તેની ખેતીમાં **સાથ આપનાર પોતાના પરિવાર સમાન બળદનું પણ પૂજન કરે છે. ખેતી અને પરિવાર માટે ખૂબ જ** મહત્વનું સ્થાન ગાયનું છે. **એટલેજ ગાયને પણ માતાનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.** "પ્રાકૃતિકખેતી"માં ગાયનું ખૂબ મહત્વ છે. તેથી જ ગાયને કામધેનુ કહી છે. આજના આસ્પર્ધાના **યુગમાં** વધુ ઉત્પાદન મેળવી વધુ આર્થિક લાભ મેળવવામાં **કૃષિક્ષેત્ર** પણ બાકાત નથી. રાસાયણિક ખાતર અને જંતુનાશક દવાઓનો બેફામ ઉપયોગ આપણી જમીનને **ખૂબ** મોટું નુકસાન કરી રહ્યો છે. આવું જ ચાલતું **રહેશે** તો આવનાર પેઢી માટે ફળદ્રુપ અને ઉપજાઉ જમીનને **આપણે ખોઈ બેસીશું.પરંતુ પાકૃતિક કૃષિ જમીનને ફળદ્રુપ અને સ્વસ્થ રાખવામાં ખૂબ મહત્વનું પરિબળ બની રહ્યું છે.** આપણે ત્યાં પ્રાચીનકાળથી **આરોગ્યપ્રદ અને** શુધ્ધ ખોરાકનો મહિમા કરવામાં **આવ્યો છે.** આપણે ત્યાં કહેવત છે કે **'જેવું અન્ન તેવું મન'**, 'અન્ન એવો ઓડકાર' અને **'અન્ન એજ ઔષધ' એટલેકે શુદ્ધ અને પ્રાકૃતિક ખોરાક એજ જીવનને સ્વસ્થ રાખવા** પૂરતું છે. **પ્રાકૃતિક ખેતી આવા શુધ્ધ અને આરોગ્યપ્રદ ખોરાકનું ઉત્પાદક છે.** હવે લોકોનું ધ્યાન ઓર્ગેનિક ખોરાક પર ગયું છે. **પરિણામે પ્રાકૃતિક ખેતીને પ્રોત્સાહન મળી રહ્યું છે .**

પ્રાકૃતિકકૃષિના પાંચ આધાર સ્તંભ

1) જીવામૃત 2) બીજામૃત 3) **આચ્છાદન** 4) વાફ્સા (ભેજ) 5) જંતુનાશક શસ્ત્રો

જીવામૃત બનાવવાની રીત

દેશી ગાયનું છાણ 10 કિલો+**દેશી** ગાયનું મૂત્ર દેશી8થી 10 લીટર+ગોળ દોઢ થી બે કિલો+ચણા(કઠોળ)**નો** લોટ બે કિલોગ્રામ+ પાણી 180 લીટર+ ઝાડ **નીચેની ચોખ્ખી** માટી 500 ગ્રામ ઉપરોક્ત વસ્તુઓને પ્લાસ્ટિકના એક ડ્રમ અથવા ટાંકીમાં નાંખીને લાકડીથી બરાબર હલાવી મિક્સ કરવું.**દરરોજ બે ટાઈમ** ઘડિયાળના કાંટાની દિશામાં બે બે મિનિટ હલાવવું અને છાંયડામાં કોથળાથી ઢાંકીને રાખવું. **અઠવાડિયા જેટલા** સમયમાં જીવામૃત તૈયાર થશે. એના સડવાથી એમોનિયા, કાર્બન ડાયોક્સાઇડ, મિથેન, **જેવા** હાનિકારક વાયુનું નિર્માણ થાય છે. **તેથી** તીવ્ર વાસ આવવાની શરૂઆત પણ થશે તેનો રંગ પણ બદલાશે.હલાવતી વખતે **એની** વાસ શ્વાસમાં ના જાય એનું ધ્યાન રાખવું.**જીવામૃત** બન્યા પછી સાત દિવસમાં એનો ઉપયોગ કરવો. શિયાળાના ઠંડા વાતાવરણમાં તેનો પંદર દિવસ સુધી ઉપયોગ કરી શકાય. આ જીવામૃત પિયત સાથે ખેતરમાં આપી શકાય છે. તેનાથી જમીનના ભૌતિક, રાસાયણિક, અને જૈવિક ગુણધર્મોમાં સુધારો થાય છે. ખેતીમાં ચમત્કારી સુધારો થશે. પ્રાકૃતિક ખેતીમાં જીવામૃત અને ઘન જીવામૃતનું ખૂબ મહત્વ છે.

જીવામૃત વાપરવાની રીત:- ફળઝાડમાં બે થી પાંચ લીટર મહિનામાં એક બે વાર આપી શકાય. જીવામૃત વૃક્ષના થડની **આજુબાજુ** ગોળાકારે આપવાનું છે અને જીવામૃત આપતી વખતે જમીનમાં

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ભેજ હોવો જરૂરી છે. ખેતીના પાકો ઉપર છંટકાવ પણ થઈ શકે છે. ઉભા પાકમાં 21દિવસના ગાળે ચારથી પાંચ વખત છંટકાવ કરી શકાય.

ધન જીવામૃત બનાવવાની રીત- 100 કિલો દેશી ગાયનું છાણ+1 કિલો ગોળ+ બે કિલો કઠોળનો લોટ+ થોડું ગૌમૂત્ર-આ બધા પદાર્થોને સારી રીતે મેળવી ગૂંદી લેવાના છે જેથી શીરો કે લાડુ જેટલું ઘટ્ટ બને પછી કોથળાથી ઢાંકીને રાખવાનું છે. ત્યારબાદ થોડું પાણી છાંટી બરાબર મસળી લાડવા બનાવો. આ થયું ધન જીવામૃત. હવે આ ધન જીવામૃતના લાડવાને કપાસ, મરચી, ટામેટા, ભીંડા વગેરેના બિયારણ સાથે જમીન ઉપર રાખવાનું છે. ટપક પદ્ધતિ સિંચાઈ કરવામાં આવતી હોય તો આ લાડવા પર સૂકું ઘાસ રાખીને ઉપરથી પાણી આપવું. અથવા આ ધન જીવામૃતને હળવા તડકામાં ફેલાવીને સૂકવી દેવાનું છે. પછી તેને લાકડીથી ફૂટીને બારીક બનાવી કોથળા ભરી સંગ્રહ કરી શકાય. આ ધન જીવામૃત 6 માસ સુધી જમીનમાં પણ આપી શકાય છે. તેને છાણીયા ખાતર સાથે મેળવીને પણ આપી શકાય છે. જે ખૂબજ સારું પરિણામ આપશે.

બીજામૃત બનાવવાની રીત- વાવણી કરતા પહેલા બિયારણની માવજત કરવા માટે બીજામૃતનો પટ આપવો ખૂબ જરૂરી છે. બીજામૃત બનાવવા માટે દેશી ગાયનું છાણ પાંચ કિલો, ગૌમૂત્ર 5 લીટર, કળીચૂનો 250 ગ્રામ, પાણી 20 લીટરઅને મુઠ્ઠીભર ખેતરની સારી માટી - આ બધા પદાર્થોને પાણીમાં ભેળવીને 24 કલાક સુધી રાખો દિવસમાં બે વાર લાકડીથી હલાવી મિશ્રણ કરો.વાવણી પહેલાં બીજની ઉપર બીજામૃતનો છંટકાવ કરીને બીજને છાંયડામાં સૂકવી દો. હવે આ બીજ વાવણી માટે તૈયાર છે.

પાક સંરક્ષણના ઉપાયો–

ખેતીમાં પાક સંરક્ષણના ઉપાયો ખૂબ મહત્વના છે.જો સમયસર પાક ઉપર થતા ફૂગ,જાની રોગો કે ઇયળો વગેરેનું નિયંત્રણ સમયસર કરવામાં ના આવેતો ઉત્પાદનમાં ખૂબ મોટો ઘટાડો થઈ શકે છે. પ્રાકૃતિક ખેતીમાં પણ પાક સંરક્ષણ માટે અનેક અસરકારક ઉપાયો મોજૂદ છે વળી તેમાંકેમિકલ પણ નથી. એટલે તૈયાર થનાર પાક સંપૂર્ણ ઓર્ગેનિક અને શુધ્ધ સ્વરૂપે તૈયાર કરી શકાય છે. પ્રાકૃતિક ખેતીમાં બીજ માવજતથી લઈ સંપૂર્ણ પાક સંરક્ષણના ઉપાયો પણ છે.

ચુસીયા પ્રકારની જીવાતો અને નાની ઇયળોના નિયંત્રણ માટે

1)નીમાસ્ત્ર બનાવવાની પધ્ધતિ

રીત : 5 કિલોગ્રામ લીમડાના પાન અથવા પાંચ કિલો સૂકાયેલી લીંબોળી 5 લીટર પાણીમાં લીમડો અથવા લીંબોળીનો પાવડર નાંખી એમાં પાંચ લીટર ગૌમૂત્ર નાંખવાનું. એકકિલો ગાયનું છાણ ભેળવવું લાકડીથી બરાબર મિશ્રણ કરી 48 કલાક સુધી ઢાંકીને રાખવું.દિવસમાં ત્રણ વખત હલાવવું 48 કલાક પછી આ મિશ્રણને કપડાથી ગાળી લેવું. હવે આ નિમાસ્ત્ર પાક ઉપર છંટકાવ કરવા માટે તૈયાર છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

મોટી જીવાતો અને ઈયળોના નિયંત્રણ માટે

2) બ્રહ્માસ્ત્ર બનાવવાની રીત

રીત :- (1) 10 લીટર ગૌમૂત્ર (2) ત્રણ કિલો લીમડાના પાન(3) બે કિલો કરંજના પાન, ના મળે તો ત્રણ કિલો લીમડાના પાન (4) બે કિલો સીતાફળના પાન (5)બે કિલો ગ્રામ સફેદધતુરાનાપાન- હવે આ મિશ્રણને ગૌમૂત્રમાં ભેળવી ઢાંકીને ઉકાળવું આશરે ત્રણ ચાર વખત ઉભરા આવ્યા પછી તેને ઉતારી લેવું 48 કલાક સુધી તેને ઠંડુ થવા દેવું પછી કપડાથી ગાળીને મોટાવાસણમાં ભરી દેવું. આ થઈ ગયું બ્રહ્માસ્ત્ર 100 લીટર પાણીમાં 2.0 કે 2.5 લીટર અથવા પાંચલીટરના પ્રમાણમાં ભેળવીને પાક ઉપર છંટકાવ કરી શકાય છે.

કપાસના જીંડવા અને તમામ પ્રકારના ફળ પાકોમાં રહેતી મોટીજીવાતો અને મોટી ઈયળ માટે

3) અગ્નિ અસ્ત્ર બનાવવાની રીત

રીત-20 લીટર ગૌમૂત્રમાં,500 ગ્રામ લીલા મરચાં ખાંડીને નાંખો. 500 ગ્રામ લસણ તેમજ 500ગ્રામ લીમડાના પાન આ બધું ખાંડીને નાંખો અને લાકડીથી બરાબર હલાવો. પછી એકવાસણમાં ઉકાળો, આશરે ચાર પાંચ વખત ઉભરા આવ્યા બાદ તેને ઉતારી ઠંડું પાડી દેવું.48કલાક પછી આ મિશ્રણને કપડાથી ગાળીને એક વાસણમાં ભરી રાખો. સો લીટર પાણીમાં 2.0કે 2.5 લીટર ના પ્રમાણમાં ભેળવીને પાક ઉપર છંટકાવ કરો.

4)ફુગનાશક બનાવવાની રીત

રીત-5લીટર પાણીમાં 3 લીટર ગાયની ખાટી છાસ ભેળવીને પાક ઉપર છંટકાવ કરો. આફૂગનાશક ઘણું સજીવક છેઅને વિષાણુરોધક છે. તેમજ ખૂબ જ સારું કામ કરે છે.

5) દશપર્ણી અર્ક બનાવવાની રીત- દશપર્ણી અર્ક બનાવવા માટેએક પ્લાસ્ટીકનું પીપઅથવા માટીનું વાસણ લઈ આ વાસણમાં 200 લિટર પાણી લો. એમાં10 લીટર ગૌમૂત્ર નાંખો, બે કિલો દેશી ગાયનું છાણ નાંખી બરાબર મિશ્રણ કરો. પછી તેમાં પાંચ કિલોગ્રામ લીમડાની ડાળીઓના કટકાકરીને નાંખો. બે કિલો સીતાફળના પાન, બે કિલો કરંજના પાન, બે કિલો એરંડાના પાન, બે કિલો ધતુરાના પાન, બે કિલો બિલીના પાન,બે કિલો કરેણના પાન, બે કિલો બોરના પાન, બે કિલો પપૈયાના પાન, બે કિલો બાવળના પાન, બે કિલો જામફળના પાન,બે કિલો જાસૂદના પાન, બે કિલો બાવચીનાપાન,બે કિલો આંબાના પાન, બે કિલો કરો,બે કિલો દેશી કારેલાના પાન,બે કિલો ગલગોટા છોડના ટુકડા ઉમેરો,ઉપર જણાવેલ વનસ્પતિઓના પાનમાંથી કોઈપણ દસ વનસ્પતિના પાન લેવાનાં છે. ત્યારબાદ તેમાં 1 કિલો તમાકુ, 500 ગ્રામ તીખાં મરચાંની ચટણી, 200 ગ્રામ સૂંઠનો પાવડર, 500 ગ્રામ હળદરનો પાવડર નાંખી બરાબર લાકડીથી હલાવવું. હવે આ મિશ્રણને છાંયડામાં રાખી બે વખત સવાર સાંજ લાકડીથી હલાવતા રહેવું. આ મિશ્રણને વરસાદ અને તડકાથી બચાવવું. આ મિશ્રણને તૈયાર થતાં 40

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

દિવસ જેટલો સમય લાગે છે.40 **દિવસ પછી એને કપડાથી ગાળી વાસણમાં ઢાંકીને રાખો.** જે છ માસ સુધી ઉપયોગમાં લઇ શકાય છે. 200 લીટર પાણીમાં પાંચથી છ લીટર દશપર્ણી અર્ક નાંખી જીવાતના નિયંત્રણ માટે છંટકાવ કરી શકાય છે.

પ્રાકૃતિક કૃષિ માટેની માહિતી ક્યાંથી મળી શકે?-'આત્મા' (એગ્રીકલ્ચર ટેકનોલોજી મેનેજમેન્ટ એજન્સી)સંસ્થા દરેક જીલ્લામાં કાર્યરત છેત્યાંથી આની માહિતી મળી શકે. આ સંસ્થા તમામ કૃષિ સંલગ્ન સંસ્થાઓ સાથે રહીને ખેડૂતોના સર્વાંગી વિકાસ માટે કામ કરે છે.કૃષિ વિષયક તાલીમ, નિદર્શન,કિસાન પ્રેરણા પ્રવાસનું આયોજન, કૃષિ મેળાનું આયોજનવગેરે કરે છે. તે ખેડૂત- વૈજ્ઞાનિક ગોષ્ઠી, બેસ્ટ આત્મા ફાર્મ્સ એવોર્ડ, ખેડૂતોપયોગી કૃષિ સાહિત્યનું પ્રકાશન જેવા કાર્યો કરે છે. આત્માની પ્રાકૃતિક કૃષિ યોજનાઓ, ગૌ સેવા, ગોડાઉન સ્કીમ સબસીડીવગેરે જેવી ખેડૂત ઉપયોગી યોજનાઓમાં અરજી કરવા માટે ગુજરાત સરકાર દ્વારાi-ખેડૂત-વેબ પોર્ટલલોન્ચ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રાકૃતિકકૃષિ કરતા ખેડૂતોની યાદી-નોંધણી

પ્રાકૃતિક કૃષિ અભિયાન અંતર્ગત ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતી કરતા ખેડૂતોની નોંધણીથાય છે.દરેક જીલ્લા, તાલુકા અને ગામ પ્રમાણે ikhedut.gujarat.gov.in પોર્ટલ પર આ યાદી ઉપલબ્ધ છે. તે અનુસાર અમદાવાદ-૬૩૭,**અમરેલી**-૪૫૯,અરવલ્લી-૭૯૧,આણંદ-૩૫૯, **કચ્છ**-૧૦૬૪, ખેડા-૫૨૮,ગાંધીનગર-૪૨૪, ગીર સોમનાથ-૪૮૨, છોટા ઉદેપુર-૮૨૮, જૂનાગઢ-૪૧૧, જામનગર-૪૬૧, ડાંગ-૩૦૦, તાપી-૬૮૨, વલસાડ-૫૪૬, વડોદરા-૮૦૪, રાજકોટ-૫૪૩, દાહોદ-૧૦૦૬, દેવભૂમિ દ્વારકા-૨૯૯, નર્મદા-૪૯૨, નવસારી-૩૫૧, પંચમહાલ-૧૨૦૧, પાટણ-૫૪૦, પોરબંદર-૭૬, બનાસકાંઠા-૯૬૧, બોટાદ-૪૧૫, ભરૂચ-૬૯૭, ભાવનગર-૧૨૪૫, મહેસાણા-૬૧૨, મહીસાગર-૯૯૬, મોરબી-૧૭૮, સુરત-૯૦૨, સુરેન્દ્રનગર-૨૭૦, સાબરકાંઠા-૮૦૭ એમ ગુજરાતના કુલ ૩૩ જીલ્લામાંથી **૨૦૩૬૭**ખેડૂતોની નોંધણી થયેલી છે. **ગુજરાતમાં ડાંગ જિલ્લો સંપૂર્ણ ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતી કરતો જિલ્લો જાહેર કરવામાં આવેલ છે.**

પ્રાકૃતિક કૃષિના ફાયદા –

* પ્રાકૃતિક ખેતીના ઉત્પાદનમાં રાસાયણિક ખાતરો અને રાસાયણિક દવાઓ(પેસ્ટીસાઇડ)નોઉપયોગ થતો નથી.પરિણામે ઉત્પાદન થતા મસાલાપાકો,અનાજ,ફળ અને શાકભાજી કુદરતીપોષકતત્વોથી ભરપૂર અને સ્વાસ્થ્યપ્રદ હોય છે,જેનાથી ઉત્તમ આરોગ્ય અને લાંબુ આયુષ્યપ્રાપ્ત થાય છે.

* પ્રાકૃતિક ખેતીમાં વૃક્ષોનું મહત્વ હોઈ વાતાવરણ પ્રદૂષણ મુક્ત થાય છે અને ઓછા વરસાદની સ્થિતિસર્જાતી નથી.

* પ્રાકૃતિક ખેતીમાં ગાયનું ગૌમૂત્ર,છાણ,વનસ્પતિનાં પાંદડાં અને કુદરતી છાણીયા ખાતરનોઉપયોગ થતો હોઈ જમીનમાં દેશી અળશિયાંની સંખ્યા વધે છે. અળશિયાં જમીનને ફળદ્રુપઅને પોચી

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

બનાવનાર ખેડૂતના સાચા મિત્ર છે. જમીનમાં રહેલા ઉપયોગી બેક્ટેરીયા જમીનનેતંદુરસ્ત રાખે છે. એટલેજ માટી બચાવો અભિયાનમાં માત્ર "ઓર્ગેનિકખેતી જ"કારગતનીવડીશકશે.

* પ્રાકૃતિક ખેતીમાં પિયત પદ્ધતિ પ્રમાણસર અને પદ્ધતિસર છે. છોડને પાણી કરતાં ભેજ વધુ જરૂરી હોઈ મલ્ચીંગ પદ્ધતિથી ઓછા પાણીથી પ્રાકૃતિક કૃષિ થઈ શકે છે.
* પ્રાકૃતિક કૃષિમાં ખર્ચ થતો નથી. ઝીરો બજેટ ખેતી હોઈ ખેડૂતને આર્થિક ફાયદો થાય છે.
* પ્રાકૃતિક ખેતી ગાય આધારિત ખેતી હોઈ ખેડૂત પરિવારે દેશી ગાય પાળવી જરૂરી છે. ગાયનું દૂધ અનેક પ્રાકૃતિક તત્વોથી ભરપૂર હોઈ પરિવારને ઉત્તમ દૂધ,દહીં,માખણ અને ઘી મળીરહે છે. ખેતી માટે ગાયનું છાણ અને ગૌ મૂત્ર જ વધુ જરૂરી હોય છે, અલબત ક્યારેક છાસ અનેદૂધ પણ જરૂરી બને છે.

ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક કૃષિ માટે રાજ્ય સરકારની યોજનાઓ

ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતી કરતા ખેડૂતોને રાજ્ય સરકાર વિશેષ સહાય-પ્રોત્સાહન આપી રહી છે.આજે રાજ્યમાં 8.5લાખથી વધુ ખેડૂતોએ પ્રાકૃતિક ખેતી અપનાવીછે.વિકસિત ભારત સંકલ્પ યાત્રા ગામેગામ ભ્રમણ કરી રહી છે, ત્યારે આ યાત્રા થકી રાજ્ય સરકારની યોજનાઓનો લાભ લઈ, વધુને વધુ ખેડૂતો પ્રાકૃતિક ખેતી અપનાવે તેવું આહ્વાન કરવામાં આવે છે.ગુજરાતના ખેડૂતોને કુદરતી ખેતી અપનાવવા પ્રોત્સાહિત કરવા માટે રાજ્ય સરકારે વિવિધ યોજનાઓ અમલમાં મૂકી છે.જેમકે,

1) રાજ્ય સરકાર ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતી અપનાવનારા ખેડૂતોને દેશી ગાયની જાળવણી માટે મહિને 900 રૂ. નિભાવ પેટે એટલેકે વાર્ષિક10,800રૂપિયાની સહાય આપે છે. અત્યાર સુધીમાં 2 લાખ ખેડૂતોમાં લગભગ 200કરોડ રૂપિયાની સહાયનું વિતરણ કરવામાં આવ્યું છે. આવી રીતે આપણા દેશમાં ગુજરાત રાજય પહેલું રાજય છે કે જે રાજયમાં ગૌપાલન ખેડૂતો દ્વારા કરવામાં આવે છે અને તેનો ખર્ચ રાજય સરકાર ઉઠાવે છે.

2) આ યોજના અંતર્ગત 'જીવામૃત' તૈયાર કરવા માટે પ્રાકૃતિક કૃષિ કિટ (કિટ દીઠરૂ.1,350) ખરીદવા માટે પણ સહાય પૂરી પાડવામા આવી છે. 40હજારથી વધુ ખેડૂતોને પ્રકૃતિકૃષિ કિટ માટે લગભગ 5 કરોડ રૂપિયા ઉપરાંતની સબસિડી આપવામાં આવી છે.

3) દસ ગામ દીઠ બે પ્રાકૃતિક કૃષિ મોડેલ ફાર્મ યોજના અંતર્ગત ગાય હોય તેવા એક ખેડૂતને મોડેલ ફાર્મ બનાવવા માટે 13500 રૂપિયાની સહાય આપવામાં આવે છે. જેથી ગાય આધારિતકૃષિને વધુ લોકોમાં ફેલાવી શકાય.

4) જે ખેડૂત પ્રાકૃતિક કૃષિના ઉત્પાદનો વેચવા માંગતા હોય તેમના માટે A.P.M.C.માં જગ્યા આપવાની

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. તેમજ ઓનલાઈન પોર્ટલમાં પણ પોતાની પેદાશોનાવેચાણ માટેનોંધાવી શકે છે.

પ્રાકૃતિક કૃષિ વિકાસ બોર્ડની રચના

પ્રાકૃતિક ખેતીને વેગ આપવા માટે ગુજરાત રાજયમાં પ્રાકૃતિક કૃષિ વિકાસ બોર્ડની રચના કરવામાં આવી છે. આ બોર્ડ ખેડૂતોને આ અભિયાન સાથે જોડી કૃષિ ઉત્પાદન વધારવા માટે કાર્ય કરશે અને તેના માટે રૂ.100 કરોડની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. જે દ્વારા પ્રાકૃતિક કૃષિ માટે ખેડૂતોને તાલીમ, પ્રેરણા પ્રવાસ, મોડેલ ફાર્મ, પ્રાકૃતિક કૃષિ માટે સર્ટિફિકેશન, પ્રાકૃતિક કૃષિ પેદાશોમાં પેસ્ટીસાઇડ રેસિડ્યુ ટેસ્ટીંગ તેમજ ખાસ કરીને પ્રાકૃતિક કૃષિ પેદાશોની વેચાણ વ્યવસ્થા માટે ખાસ જોગવાઇ કરવામાં આવેલી છે.

હાલના સમયમાં ઓર્ગેનિક ઉત્પાદનોની માંગમાં વધારો થયો છે અને તેથી ખેડૂતોને તેમના કુદરતી ઉત્પાદનોના સારા ભાવ મળી રહ્યા છે. પ્રાકૃતિક ખેતીની સફળતા માટે માર્કેટિંગ એ એક મહત્વપૂર્ણ કડી છે. ખેડૂતોને માર્કેટિંગ વ્યવસ્થા પુરી પાડવાની દિશામાં સરકાર મહત્વપૂર્ણ કામગીરી કરી રહી છે. તે માટે **ફાર્મર પ્રોડ્યુસર ઓર્ગેનાઈઝેશન**- પ્રાકૃતિક ખેતી કરતા ખેડૂતોને માર્કેટિંગ જોડાણો પ્રદાન કરવા માટે એક મહત્વપૂર્ણ પાસું બન્યું છે. પ્રાકૃતિક કૃષિ ઉત્પાદનોના વેચાણને સરળ બનાવવું અને નાના ખેત ધારકોને પણ તેમના ઉત્પાદનના સારા ભાવ મળે તેના માટે રાજ્યમાં અત્યારે 84જેટલા એફ.પી.ઓ. (**ફાર્મર પ્રોડ્યુસર ઓર્ગેનાઈઝેશન**) સ્થાપિત થઇ ચૂક્યા છે.

પ્રાકૃતિક ખેતી અપનાવનારા ખેડૂતો તરફથી રાજ્ય સરકારને હકારાત્મક પ્રતિસાદ મળી રહ્યો છે.આપદ્ધતિએ ખેડૂતોને દેશીગાયોના સંવર્ધન માટે પ્રોત્સાહિત કર્યા છે. જીવામૃત અને ઘન જીવનામૃતનો ઉપયોગ, કુદરતી જંતુનાશકોએ જમીનની ફળદ્રુપતા અને પાકની ગુણવત્તામાં ઘણો વધારો કર્યો છે. પ્રાકૃતિક ખેતી માટે ખેડૂતોને રાસાયણિક ખાતરો અને જંતુનાશકો પર મોટી રકમ ખર્ચવાની જરૂર નથી. આ ઉપરાંત ખેડૂતોને તેમની કુદરતી ખેત પેદાશોના સારા ભાવ મળી રહ્યા છે. આ રીતે પ્રાકૃતિક ખેતીથી ખેડૂતોની આવકમાં વધારો થયો છે. આમ, ઓછા ઈનપુટ ખર્ચ અને જૈવિક ખેત પેદાશોના ઊંચા ભાવ ખેડૂતોની આવકમાં મોટા પાયે વધારો કરશે. તેનાથી તેમની આવક બમણી કરવામાં મદદ મળશે. ખેડૂતોની નવી પેઢીને પણ આ ખેતી અપનાવવા માટે પ્રેરિત કરવામાં આવી રહી છે.

વડાપ્રધાનશ્રી નરેન્દ્રભાઇ મોદીએ આઝાદીના અમૃત મહોત્સવ દરમિયાન રાજ્યની દરેક ગ્રામ પંચાયત દીઠ ઓછામાં ઓછા 75 ખેડૂતો પ્રાકૃતિક કૃષિ કરે તેવી પ્રેરણા આપી છે. જેને અનુસરીને મુખ્યમંત્રીશ્રી ભૂપેન્દ્રભાઈ પટેલે રાજ્યમાં પ્રાકૃતિક ખેતીને પ્રોત્સાહન આવાની દિશામાં ઝુંબેશ આરંભી છે.જેના ભાગરૂપે અત્યાર સુધીમાં અંદાજે એક લાખ ઉપરાંત ખેડૂતોને પ્રાકૃતિક કૃષિ અંગે પ્રશિક્ષિત કરવામાં આવેલ છે. આ ઉપરાંત રાજ્યના દરેક ગામના સરપંચ પ્રાકૃતિક કૃષિ પદ્ધતિના જાણકાર થઇ

શકે તે માટે આશરે 11 હજાર જેટલા સરપંચોને વર્ચ્યુઅલ મોડથી પ્રાકૃતિક કૃષિ અંતર્ગત માહિતગાર કરવાની કામગીરી કરવામાં આવેલ છે.

નિષ્કર્ષ:-ભારત કૃષિ પ્રધાન દેશ છે અને સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવતો દેશ છે. આટલી વસ્તીને ખોરાક પૂરો પાડવા માટે જમીનની ફળદ્રુપતા વધારી અનાજ, શાકભાજી, ફળો વગેરેનું વધુ ઉત્પાદન મેળવવું અનિવાર્ય થઇ પડ્યું છે. આચાર્ય દેવવ્રતજી સહિત અનેક નાના-મોટા ખેડૂતોએ આના સારાં પરિણામો પણ મેળવ્યા છે.જમીનની ફળદ્રુપતા, સ્વાસ્થ્ય અને પર્યાવરણને જાળવવા પ્રાકૃતિક ખેતી સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ અત્યારે આપણી પાસે નથી અને પ્રાકૃતિક ખેતી માટે ગાય ઉપયોગી છે તેથી ગાય માતાનું સંરક્ષણ અને સંવર્ધન જરૂરી છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ :

1) https://gujarativishwakosh.org

2)પ્રાકૃતિક કૃષિ, આચાર્ય દેવવ્રત, નિયામક સમેતિની કચેરી, આત્માપ્રોજેક્ટ, કૃષિ ખેડૂત કલ્યાણ અને સહકાર વિભાગ, ગુજરાત રાજ્ય,જૂન 2023, બીજી આવૃત્તિ

3)i-ખેડૂત-WebPortal for Agriculture, Farmers Welfare & Co-operation Department, Government of Gujarat, (ikhedut.gujrat.gov.in)

4)https://gujarati.news18.com/news/business/agriculture-farmers-of-malgadh-banaskantha

5) www.atma.gujarat.gov.in

6)સજીવ ખેતી, આત્મા ડાયરેકટોરેટ એન્ડ સમેતિ, ગાંધીનગર, ગુજરાત

7)https://krushivigyan.com/2023/10/23

8)https://dag.gujarat.gov.in.atma-schemes-guj.htm

9) https://www.gujaratsamachar.com/news/dharmlok/importance-of-cow-gaumata-in-indian-cuiture 10)https://gujaratinfohub.com/organic-farming-in-gujarati/

11) https://ikhedut.gujarat.gov.in/nf/

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ડો હિતેશ ડી કગથરા(આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર)
એસ.ડી શેઠિયા કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન. મુંદ્રા

'ગાય અને ગૌશાળા'-પુસ્તકની વિવેચનાત્મક સમીક્ષા

સારાંશ:

સાહિત્ય આપણા જીવન ને સત્ય માર્ગ બતાવે છે. પુસ્તકની મૂલ્યલક્ષી બાબતો જીવનઅર્થે ઉપયોગીછે. સાહિત્યએ મૂલ્ય ઘડતર કરે છે. આપણા જીવનના અભિન્નતા તરીકે પશુઓનું મહત્વ છે.જેમાં ગાય એ ઉત્તમ ગણાય. શાસ્ત્ર અનુસાર ગાય એ માતા સમાન ગણાય છે. ગાયનું પાલનપોષણ કરીએ તો, ગાય પણ મનુષ્યના સર્વાંગી વિકાસમાં સર્વોત્તમ છે. 'ગાય અને ગૌશાળા પુસ્તક' એ આપણા જીવનને પથદર્શક બને એ હેતુથી આ પુસ્તકની વિવેચનાત્મક સમીક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જેમાંબે પ્રકારે સમીક્ષાકરેલ છે. 1 બાહ્ય સૌંદર્યત્મક સમીક્ષા2. આંતરિક સૌંદર્યત્મક સમીક્ષા. આ પુસ્તકમાં કુલ28 પ્રકરણ આપેલ છે. પ્રાચીનકાળથી માંડીને આધુનિક યુગ સુધી ગાયની ચડતી અને પડતી તેની દિશા અને દશા કેવી રીતે સુધારી શકાય છે તે અંગેની સૂચિત બાબતો રજુ કરી છે. જે લોકોને માર્ગદશન પૂરું પડે છે. ગાયનીઉપયોગીતા, સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો અને મનુષ્યને ઉપયોગીતા વિશેની જ્ઞાનવર્ધક બાબતો રજૂ કરેલ છે. ગૌરક્ષા વિશે આચાર્ય વિનોબા ભાવે અને ગાંધીજીના વિચારો રજૂ કર્યા છે. પુસ્તકમાં સંશોધનાત્મક બાબતો રાજ્ય અને દેશ તથા આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાની આંકડાકીય માહિતી પણ રજૂ કરેલ છે.

ચાવીરૂપ શબ્દોઃ 1 બાહ્ય સૌંદર્યત્મક સમીક્ષા2. આંતરિક સૌંદર્યત્મક સમીક્ષા.

પ્રસ્તાવના:

કોઈપણ પુસ્તકની મૂલ્યલક્ષી બાબતો સમાજ જીવન ઉપયોગી હોય છે. ભારતીય સાહિત્યએ જીવનનિવાહ અર્થે મૂલ્ય ઘડતર કરે છે. પૃથ્વીના દરેક તત્વો ઉપયોગી છે મનુષ્ય પ્રકૃતિ હંમેશાં સાથે સાથે ચાલે છે આપણા જીવનના અભિન્નતા તરીકે પશુઓનું મહત્વ છે. આપણા શાસ્ત્રો અનુસાર ગાય એ આપની માતા સમાન ગણાય છે. ગાયનું પાલનપોષણકરીએ તો, ગાય પણ મનુષ્યના સર્વાંગી વિકાસમાં સર્વોત્તમ છે. 'ગાય અને ગૌશાળા પુસ્તક' એ આપણા જીવનને પથદર્શક બને એ હેતુથી આ પુસ્તકની વિવેચનાત્મક સમીક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ અભ્યાસનો હેતુ : 1. ગાય અને ગૌશાળા'-પુસ્તકની વિવેચનાત્મક સમીક્ષા કરવી.

જેમાંબે પ્રકારે સમીક્ષાકરેલ છે. 1 બાહ્ય સૌંદર્યત્મક સમીક્ષા2. આંતરિક સૌંદર્યત્મક સમીક્ષા.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

1 બાહ્ય સૌંદર્યત્મક સમીક્ષા:

આ પુસ્તકનું પ્રથમ પૃષ્ટ એક ગાય માતા અને તેનું વાછરડાથી શોભાયમાન છે. આ પુસ્તકના સંપાદક તરીકે સોનલ પરીખ છે. આ પુસ્તક 'બોમ્બે ગૌરક્ષક ટ્રસ્ટના આર્થિક સહયોગથી પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું હતું. પ્રથમ આવૃત્તિ - નવેમ્બર 2018,પ્રકાશક: મુંબઈ સર્વોદય મંડળ, નાના ચોક, મુંબઈ.

2 આંતરિક સમીક્ષા: વિષયવસ્તુ નિરૂપણ:

આ પુસ્તકમાં કુલ28 પ્રકરણ આપેલ છે. જેમાંપ્રકરણ વિભાજન ખૂબ જ સુંદર કર્યું છે. **પ્રકરણ-1 માં ગાય એટલે 'કામધેનુ'** ગાયનું વર્તમાન સમયમાં શું મહત્વ છે? ગાયનું દૂધ, ગૌમૂત્રના ઉપયોગ, પંચગવ્યો અનેતેનો ઉપયોગ,ગૌમૂત્ર,ગોબર-ગોધામ સર્વાંગી વિકાસનો સ્ત્રોત, ગૌશાળા અને ઔષધ નિર્માણ, ગાયને રાષ્ટ્રીય પ્રાણીનું સન્માન આપો,ગાય માટે આપણે શું કરી શકીએ?મહાત્મા ગાંધીજી અને વિનોબા ભાવેના વિચારો **'ગૌરક્ષા વિશે'**વગેરે સુંદર રીતે બાબતો લોક ઉપયોગી માટે રજૂ કરેલ છે. **ઋગ્વેદ અનુસાર ગાય એ'એશ્વર્ય છે'**ગાય એટલે 'કામધેનુ'. આ શબ્દ જ ગાયની ઉપયોગીતા રજૂ કરે છે. કામધેનુ એટલે **'મનુષ્ય જાતની મનોકામના જરૂરિયાતો, સાત્વિકતા તથા સંવેદનાથી પૂર્ણ કરવાનું ક્ષમતા ધરાવનાર'**ભારતના ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં વસતા પરિવારના પેટ ગાય ભરે છે. ગોવંશ ઉર્જાનો નિધિ છે.

'ગાય પહેલા અને આજે પ્રકરણ'માં વેદકાળથી આધુનિક કાળ સુધી ગાય વિશે માહિતી રજૂ કરેલ છે. આજે યુગ બદલાયો છે 'ખોટ અને નફો' જોવાય છે ત્યારે ગાય માતાના 'નફામાં' છે. ગાય છે ત્યાં સમસ્યા નથી સમાધાન છે એક શાશ્વત સત્ય છે. ગાય અંગેનું સાહિત્ય ત્રણ વિભાગોમાં છે 1. ગર્ભસ્થ 2. ગૃહસ્થ અને 3. કંઠસ્થ

ગાયના દૂધ, ઘીથી પોષણ, ગૌમૂત્રમાંથી ઔષધઅને ગોબરમાંથી જૈવિક ખાતર તૈયાર થાય છે. વેદમાં ગાય માટે એવું વચનછે 'ગાવો વિશ્વસ્ય માતર' કામધેનુ શબ્દ વપરાયો છે 'કામધેનુ' એટલે 'બધી કામના પૂર્ણ કરનાર' મહાભારતમાં પણ ગાયોનું વર્ણન જોવા મળે છે 'નવલાખ ગાયોના પાલકને નંદ કહેવાતા' આજે ગાયોની દિશા અને દશા ખૂબ દયની જોવા મળે છે. રાજ્યના કાયદાઓ ગાય વંશને બચાવવા માટે કરવામાં આવ્યા છે.

પ્રકરણ-3.'ગોવંશી વિકાસ'અંતર્ગત ગૌવંશી વિકાસ દ્વારા ઉર્જા ઉત્પાદન કરી શકાય છે. પંચદ્રવ્યોમાંથી ઔષધો બનાવીને પગભર થઈ શકાય. ગાય એ ઉપયોગીતા, સંસ્કારીતા તથા ગુણવત્તાની દ્રષ્ટિએ ત્રિવેણી છે. 'ગૌ સેવા અને ગૌવંશ' પ્રકરણમાં પ્રથમ શ્લોક

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગૌ મે પશ્યામ્યહં નિત્યં, ગાવઃ પશ્યન્તુ મે સદાગાવોસ્માકંવચંતાસાં યતો ગવાસ્તતો વયમ॥

અર્થાત 'હું નિત્ય ગાયોના દર્શન કરું, ગાય સદા મારી સામે જુએ, અમે ગાયોના છીએ,જ્યાં ગાય ત્યાં **અમે એટલે કે ગાયને કારણે જ અમારું અસ્તિત્વ છે અનેક રાજ્ય અને દેશોમાં કૃષિ સંસ્કૃતિમાં ગૌવંશનું મહત્વઆંકી એ** કેટલું ઓછું' ગાય એટલે નવ નિધિ બળ,બુદ્ધિ, આયુષ્ય, લક્ષ્મી, આરોગ્ય, સંતતિ કીર્તિ, વિજય અને મોક્ષ. **ગાયોની ખરાબ દર્શના કારણો શોધવા તેને દૂર કરવા તે જ સાચી ગૌરક્ષા છે.**

ગૌવંશી વિકાસ શા માટે? આ પ્રકરણમાં પ્રાચીન કાળમાં ગૌધન સામાજિક દરજ્જોના મોભા તરીકે ગણાતો. ગામની ભાગોળે ગૌચર ભૂમિ રખાતી. **અન્ય પ્રાણીઓ** કરતા ગાયની ઉપયોગીતાવધુ છે. કુદરતી આફતનો પણ ગાય અણસાર આપે છે. ગોબર **અને** ગૌ મૂત્રના અનેકવિધ પ્રયોગોથી આજે ગૌક્રાંતિ દ્વારા જનક્રાંતિની ક્ષિતિજો ફૂલીફાલી છે.

ગાયના સત્વ અને તત્વથી108દર્દનીસારવાર થઈ શકે છે. ગાયના દૂધમાં પ્રોટીન હોય છે. જે મગજના કોષો માટે ફાયદાકારક છે. ગાયના દૂધ પીવાથી બુદ્ધિવર્ધક ગણાય છે. ગાયના દૂધને શ્રેષ્ઠ ગણાય આવ્યું છે. **આધુનિક વિજ્ઞાન અનુસાર ગાયના દૂધના ફાયદા રુધિરાભિસરણ ક્રિયાને મદદ કરે** છે. આંતરડા સાફ કરે છે. **સારક હોવાથી ધમનીઓમાં સરલી જામતી નથી.** એમિનો એસિડ પ્રોટીનને સુપાચ્ય બનાવે છે. કિડનીને માટે ફાયદાકારક અને વિટામિન બી-2 અનેબી-3 રોગપ્રતિકારક શક્તિ વધારે છે. એસીડીટી થતી નથી. બેસ્ટ કેન્સર, ડાયાબિટીસ અને કોલસ્ટેરોલ સામે રક્ષણ આપે છે. મેદસ્વિતા વધારતું નથી. ગાયએ સામાજિક, આર્થિક તથા સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય ધરાવે છે.

પ્રકરણ10 માં ગૌમત મૂત્રના ઉપયોગની બાબતો રજૂ કરી છે. ઉત્તમ ઔષધીય ગુણ ગૌમૂત્રમાં હોય છે. ભારતના આયુર્વેદાચાર્ય ચરક મુનિએ મૂત્રાષ્ટક લખ્યું છે. સુશ્રુત સંહિતા અનુસાર ગૌમૂત્ર શક્તિવર્ધક, કફ - વાતને હરનારું. નેત્રરોગ, કોષ્ટરોગ, અતિસાર,સફેદ દાગ,કબજિયાત,કૃમિ, એમિનીયા જેવા108રોગોમાંલોકોને ફાયદાકારક છે.

'પંચગવ્યો અને તેના ઉપયોગ'નામના પ્રકરણમાં શરીર,શુદ્ધિ,સુધી મનશુદ્ધિ, દ્રવ્યશુદ્ધિ, ભૂમિશુદ્ધિ તથા વાતાવરણ શુદ્ધિ ગણાય છે.

પ્રકરણ12માં 'ગૌમૂત્ર અને ગોબર ખાતરનો અખૂટ ખજાનો' આ અંતર્ગત દરેક ગૌશાળાઓ પણ બાયોગેસ પ્લાન્ટ અને ખાતરબનાવે. ઔષધ બનાવવાના કેન્દ્રો ચલાવતા શીખી લેવું જોઈએ. જેના

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

કારણે ગરીબી, બેકારી ઘટાડી શકાય છે. માટે **ગૌ-કૃષિ આધારિત અર્થતંત્રનું નિર્માણ** કરી શકાય છે.

પ્રકરણ-16 માં 'ગાયને રાષ્ટ્રીય પ્રાણીનું સન્માન આપો' આ ગાયની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવે છે. ભારતમાં અન્ય પ્રાણીઓને ઉત્તમ દરજ્જો આપ્યો છે ત્યારે ગાયને પણ રાષ્ટ્રીય પ્રતિક ગણી, રાષ્ટ્રીય પ્રાણી બનાવવાની જરૂર છે. (પૃષ્ઠ28)જો ભારતીય સંસ્કૃતિ અને લોકલાગણીને પ્રતિનિધિત્વ કરવું હોયતો ગાયને રાષ્ટ્રીય પ્રાણી કહી શકાય.

સંપાદક દ્વારા પ્રકરણ-17 માં ભારતીય દુધાળ ગાયો અને ઋષભ ગાયોની યાદી તૈયાર કરેલ છે. **જેમાંથી આપણને રાજ્ય અનુસાર દૂધાળ ગાયની જાણકારી પ્રાપ્ત થાય છે.** ઉદાહરણ તરીકે 'કર્ણાટક –મધ્યમ' દૂધ. ઋષભ ગાયનું ઉદાહરણ લઈએ તો કાંગાયમ- દક્ષિણ ભારતમાં બળદો માટે પ્રખ્યાત છે.

પ્રકરણ-18 -19 માં ગાય માટે શહેરી નાગરિકો શું કરી શકે? તેના અંગેના સુંદર સૂચનો કર્યા છે. જેમાં પ્રકરણમાં ગાય માટે કોણ શું કરી શકે? ઉદાહરણ તરીકે –ગૌ વંશની સેવા અર્થે પુસ્તક તૈયાર કરાવો, ભેટ આપો, પોતાની સેવા ગૌશાળામાં આપો વગેરે (પૃષ્ટ-32). ગાય વિશે બાળકોને શું કહેવું કહેશો? અંતર્ગત ઘણી બધી બાબતો ગાયનો અર્થ, ગાયના દૂધના તત્વો, પ્રોટીન, ચરબી શર્કરા,કેલેરી, વિટામિન અને ખનીજનું પ્રમાણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.(પૃષ્ટ-33)

પ્રકરણ-21 'ગો વિજ્ઞાનઃ ફરી સજીવન થતી ભારતની વિદ્યા' આ પ્રકરણમાં આપણા શાસ્ત્રો ગાયને જીવનના એક હિસા તરીકે જુએ છે. **ગૌ વિજ્ઞાન –ગૌ આયુર્વેદ એક વિશિષ્ટ વિદ્યા શાખા છે.** જેમાં દૂધ,ગૌમૂત્ર છાણ અને ગોધૃત ચિકિત્સા સંદર્ભે અનેક ઉપયોગી અને સંશોધનો લખાયે છે. ગાયનું દૂધ, દહીં, માખણ, છાશ, ઘી તથા મૂત્ર, છાણ, રાખ વગેરે રોગ માટે લાભદાયી છે.

પ્રકરણ નં23 માં શીર્ષક છે ગાયને સમજો (પૃ. નં36)આ પ્રકરણ અંતર્ગત ગૌશાળાના કાર્યકર્તાઓને સૂચિત કર્યા છે. ગાય જે વર્તન કરે છે તેને સમજવાની વાત લખાય છે. (પૃ. નં38 થી41)દરમિયાન ગાયને શું ગમે છે અને શું નથી ગમતું? દરેક બાબતો ઊંડાણપૂર્વક રજૂ કરી છે, ઉદાહરણ તરીકે ગાય પાંચ ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કરે છે. સંવેદનદરમિયાન ગાય પગ પછાડે છે અને પૂછડું જોરથી હલાવે.

પ્રકરણ - 25 ગૌરક્ષા વિશે આચાર્ય વિનોબા ભાવે અને પ્રકરણ- 26 માં ગાંધીજીના વિચારો રજૂ કર્યા છે. શ્લોકઃ યુયં ગાવો મેદયતા કૃશં ચિત્ શ્રીરણચિત્ કૃણુથા સુપ્રતીકમ ।

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ભદ્રં ગૃહમ કૃણુથ ભદ્રવાચઃ બૃહદવોવય ઉચ્યતે સભાસુ ॥ ઋગ્વેદ- શ્લોકમાં ગાયનો મહિમા વર્ણવેલ છે. ઋષિ કહે છે કે 'હે ગાયો તમે મહાન છો કેમ કે તમે કૃષ્ણ શરીરને ભરપૂર બનાવો છો. તમારું દૂધ અમૃત તુલ્ય અને કલ્યાણકારી છે. અમે તમને માતા સમાન માનીએ છીએ અને વંદન કરીએ છીએ.

મહાત્મા ગાંધીજીએ આપેલ ગાય વિશેના વિચારો તેમના અનેક ભાષણો અને લખાણોમાં પ્રદર્શિત થાય છે. જે આ પુસ્તકની અંદર પણ લખવામાં આવ્યા છે. જેમાં મહાત્મા ગાંધીજી 'ગાય' વિશે કહે છે કે ગૌરક્ષા દરેક હિન્દુનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. ગાયનું રક્ષણ મારું પ્રિય ક્ષેત્ર છે. ગાય ભારતનો પ્રશ્ન છે. (પૃ- 46)ગાયોની કતલ અટકાવવા માટે સરકાર શું કરી શકે ?સૂચનો પણ આપ્યા છે.

પ્રકરણ- 27 માં પ્રોજેક્ટ જીઆઈઆઈએસટી-માહિતી પણ આપેલ છે. (ગ્લોબલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડિજિનીયસ સાયન્સ એન્ડ ટેકનોલોજી અથવા ગ્લોબલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડિજિનીયસ સ્કીલ્સ એન્ડ ટ્રેઇનિંગઆ પ્રોજેકટ માં ખેતી અને ગાયસંવર્ધન હોય છે જેમાં ગોપાલન,સૌર ઊર્જા, કૃષિ,ઋતુ પ્રમાણે પાક આયુર્વેદવગેરે નો સમાવેશ થાય છે.

પ્રકરણ - 25 માં ગૌશાળાની સૂચિ આપેલી છે. (પૃ -51)આમ સુંદર રીતે સંપાદન કરવામાં આવ્યું છે. જે આપણા માટે ગૌરક્ષા ગૌ વિકાસ અને ગૌની ઉપયોગીતા અને ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારીતાને રજૂ કરે છે.

વિશેષતાઓ : કેટલીક વિશેષતાઓ નીચે પ્રમાણે જોવા મળે છે.

- આ પુસ્તકમાં એકમની રજૂઆત તાર્કિક રીતે રજૂ કરેલી છે.
- ગાયની ઉપયોગીતા, સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો અને મનુષ્યને ઉપયોગીતા વિશેની જ્ઞાનવર્ધક બાબતો રજૂ કરેલ છે.
- પુસ્તકમાં સંશોધનાત્મક બાબતો રાજ્ય અને દેશ તથા આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાની આંકડાકીય માહિતી પણ રજૂ કરેલ છે.
- પ્રાચીનકાળથી માંડીને આધુનિક યુગ સુધી ગાયની ચડતી અને પડતી તેની દિશા અને દશા કેવી રીતે સુધારી શકાય છે તે અંગેની સૂચિત બાબતો રજુ કરી છે. જે લોકોને માટે માર્ગદર્શન પૂરું પડે છે.
- ભાષા શૈલી સમગ્ર પુસ્તકમાં માતૃભાષાનો ઉપયોગ છે. જે બધા વાચકો સરળતા થી વાચી શકે.
- આ પુસ્તકમાં ગાયનું મહત્વ આપણા જીવનને ખૂબ ઉપયોગી છે.

- સંપાદકે આ પુસ્તક લોકોના જીવન સુખાકારી અર્થે લખ્યું છે, તેથી ગાયને સમજવા માટે વાચવું જરૂરી છે.

સંદર્ભ :

- આચાર્ય મોહિની (2009): સંસ્કૃત વિષયપદ્ધતિ,અક્ષર પબ્લિકેશન, અમદાવાદ
- બોરિચા સંદીપ : (20121): સંસ્કૃત પદ્ધતિ શાસ્ત્ર,નીરવ પ્રકાશન, અમદાવાદ
- પરીખ સોનલ સં(2018): ગાય અને ગૌશાળા,મુંબઈ સર્વોદય મંડળ,મુંબઈ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

પ્રોફે. જ્યોતિ કે. પટેલ

તોલાણી કોલેજ ઓફ આર્ટસ & સાયન્સ, આદિપુર.

મોબાઈલ નંબર -93276 83947

pateljr72@gmail.com

ગાયના ઉછેર સંવર્ધન થકી મનુષ્યજાતિને થતા લાભો.

ભારતમાં ગાય આધારિત કુદરતી ખેતીની લોકપ્રિયતા વધી રહી છે.જેના કારણે ખેડૂતોને ઓછા ખર્ચે સારું ઉત્પાદન તો મળ્યું જ છે પરતું ખેડૂતો ગાયની ખેતી કરીને સારી આવક મેળવી રહ્યા છે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે ખેતી અને પશુપાલન એ એકબીજાના પૂરક વ્યવસાય છે. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન તેમના બાળપણમાં યમુનાજી સાથે ગાયો ચરાવવા જતા, અને તેમની મધુરવાંસળીના સૂરથી ગાયો એકઠી થઈ જતી હતી. વર્તમાન સમયમાં આજે આપણે ગૌશાળાઓ જોઈએ છે જે ખૂબ જ સન્માનીય છે. ઘરકામની સાથે પશુપાલનનુ કાર્ય કરી, મહિલાઓ ઘરની આવકમાં વધારો કરી, કુટુંબને સુખાકારી આપે છે. ફક્ત એક પણ દેશી ગાય હોય અને જો દૂધ આપતી હોય ત્યારે તેમનો જીવન નિર્વાહ થઈ જાય છે.રોજિંદો ખર્ચ પણ નીકળી આવે છે. બાળકોના અભ્યાસનો ખર્ચ પણ નીકળી આવે છે. જેથી તેમનું જીવન ધોરણ ઊંચું આવે છે. જેના કારણે ભારત સરકારે પશુપાલનને ગ્રામ્ય રોજગારી, ગ્રામ્ય વિકાસ માટે મુખ્ય વ્યવસાય ગણાવ્યો છે. આમ એક ગાય રાખીને પણ પોતાની જિંદગી સ્વમાનભેર મહિલાઓ જીવી શકે છે જોકે પશુપાલન વ્યવસાયમાં મહિલાઓનો વિશેષ ફાળો હોય છે. ગામડાઓમાં નાની બાળાઓ પણ તેમની માતાને કામ કરતા જોઈને સહજ રીતે શીખી જાય છે. આ વ્યવસાયમાં આવતી સમસ્યાઓ અને તેમનું નિરાકરણ લાવવા માટે, આ વિષયોમાં વધારે માહિતી આપી શકાય, સાથે સાથે તાલીમ પણ આપવાની જરૂરિયાત જણાય છે જેના દ્વારા આપણે ગાયને મુઝવતા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ મેળવી જ્ઞાનમાં વધારવું જોઈએ.

ધ્યેય:

મુખ્ય હેતુ ગાયની સંભાળ લેવાનું છે. ગાયનું સંરક્ષણ કરી તેમની વસ્તી વધારવાનો છે. ગાયના દૂધમાંથી બનતા ડેરીના ઉત્પાદનોનું મહત્વ સમજાવી, આપણા સંપૂર્ણ શારીરિક અને માનસિક વિકાસ માટે કઈ રીતે મદદ કરે છે તેના વિશે મહિલાઓને પરિચિત કરવાનો છે. રાષ્ટ્રના ઝડપી વિકાસ માટે તંદુરસ્ત સમાજ અનિવાર્ય છે. દેશી ગાયનું દૂધ, ઘી આપણા આરોગ્ય માટે શ્રેષ્ઠ છે કારણ કે તે આપણા શારીરિક અને માનસિક વિકાસ માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે. અમારું ધ્યેય ગાયનું મહત્વ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

આપણા જીવનમાં વધારી સમાજ સેવા કરવાનું તેમ જ તંદુરસ્ત સમાજ અને તંદુરસ્ત રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરવાનું છે. અને તેના માટે અન્ય ઉત્પાદનોથી વધુમાં વધુ જમીન ગાયના ગોબર અને ગૌમૂત્રથી ફળદ્રુપ કરી ખેડૂતોના આર્થિક અને શારીરિક વિકાસ ઝડપથી થાય તેના માટે મદદરૂપ થવાનું છે. ગાયના ગોબર અને ગૌમૂત્રની મદદથી પર્યાવરણને પ્રદૂષણ મુક્ત બનાવવા માટે અને લોકોને વધુ લાભ થાય અને તેમનું જીવન તંદુરસ્ત બને એ જ અમારું લક્ષ છે.

દેશી ગાયના દૂધના ફાયદાઓ:

દેશી ગાયનું દૂધ રોગો સામે લડવા માટે વધુ તાકાત ધરાવે છે. દેશી ગાયના દૂધમાં પ્રોટીન, વિટામીન્સ અને કેલ્શિયમનો સમાવેશ થાય છે. દૂધમાં એમિનો એસિડ રહેલું છે જે પ્રોટીનનું ઝડપથી અને સરળતાથી પાચન કરે છે. વિટામિન એ, બી-ટુ અને બી-થ્રી નો પણ સારો સ્ત્રોત છે જે રોગપ્રતિકારક શક્તિ વધારવા ઉપયોગી છે. તે એસીડીટીની સમસ્યાથી છુટકારો આપવાની સાથે સાથે ડાયાબિટીસને પણ નિયંત્રણમાં રાખે છે. તેના પોષક તત્વો દૂધ ઊકળે ત્યારે પણ અકબંધ રહે છે. ગાયનું દૂધ રુધિરાભિસરણ ક્રિયાને મદદ કરે છે. ગાયનું દૂધ રોચક હોવાથી આંતરડા સાફ રહે છે. અને ધમનીઓમાં ચરબી જામતી નથી. કોલેસ્ટ્રોલ સામે રક્ષણ આપે છે.ગાયનુ દૂધ કુદરતી એન્ટી ઓક્સિડન્ટ છે. માતાના દૂધ પછી ગાયનું દૂધ બાળક માટે શ્રેષ્ઠ વિકલ્પ છે. ગાયનું દૂધ લો-ફેટ હોવાને કારણે મેદસ્વિતા વધારતું નથી. ગાયનું દૂધ સૌંદર્ય વધારનારું છે. ગાયના દૂધમાં ફાયદાઓ રહેલા છે. દેશી ગાયની સંભાળ-ગાયને દેખભાળ અને કાળજીપૂર્વક સાચવણી કરીએ છીએ ગાયોની સંભાળ સારી રીતે પ્રોફેશનલ દ્વારા થાય છે અને તેમના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે તેમણે પ્રોટીન અને વિટામિન્સે સમૃદ્ધ ખોરાક આપવામાં આવે છે ગાયોને તંદુરસ્ત રાખવા માટે અમે નિયમિત આરોગ્ય તપાસ પણ કરાવે છે.

ગાયનું દૂધ તમારા શરીરમાં ફેટનું સ્તર વધારતું નથી. શરીરને વધુ તાકાત આપે છે અને શારીરિક રીતે સ્પષ્ટ અને સમગ્ર દિવસ માટે તાજા રાખે છે. ગાયના ઘીમાં ઘણા ગુણો છે જે તમને તંદુરસ્ત રહેવામાં મદદ કરે છે અને શરીરનો કોલેસ્ટ્રોલ લેવલ નિયંત્રિત કરવામાં પણ મદદ કરે છે ગાયનું મૂત્ર આર્યુવેદમાં શ્રેષ્ઠ ઔષધ તરીકે ગણવામાં આવે છે.

ગાયનું મહત્વ :

ગાયના દૂધને સમતોલ આહાર ગણાવીને તેનું મહત્વ વિજ્ઞાને અનેકગણું વધારી દીધું છે. વર્ષો સુધી ફક્ત દૂધનો આહાર કરીને શરીર જાળવી રાખ્યું હોય, એવા અનેક કિસ્સાઓ જાણવા મળે છે જે સાબિત કરે છે કે દૂધ ખરેખર સમતોલ આહાર છે અને ખોરાકની અવેજીમાં લઈ શકાય છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ડોક્ટરો અને વૈદો પણ દર્દીઓને દરરોજ દૂધ પીવાની સલાહ આપે છે એટલે સ્વાદ, જરૂરિયાત અને સરળતાથી મળી શકતા ખોરાક એવા ત્રીપલ બેનિફિટના કારણે માણસે જિંદગીભર દૂધ પીવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. પરંતુ દૂધ કેવું પીવું જોઈએ? એ મુદ્દો અગત્યનો બની રહે છે. આમ તો આપણા દેશમાં દેશી ગાયનું જ દૂધ પીવું જોઈએ એ જ ગુણકારી છે એવો પ્રચાર વર્ષોથી થતો આવ્યો છે. ગાયોનું મહત્વ વધારવાના અને લોકોના શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટે તેના ઉત્પાદનોને પ્રોત્સાહન આપવાના હેતુથી, આજકાલ લોકોની જીવનશૈલીની આધુનિકતા અને ટેકનોલોજીમાં ઉન્નતીકરણ એ પરંપરાગત ભારતીય જીવન શૈલીનો દ્રષ્ટિકોણ બદલ્યો છે. છતાં લોકોના સ્વાસ્થ્ય અને મન ઉપર અસર કરે છે. ગાય માતા તરીકે ઓળખાય છે. છતાં પણ દિવસે દિવસે તેનું મહત્વ સમાજમાં ઓછું થતું જાય છે. ગાય એ એક માત્ર એવું પ્રાણી છે જે પૃથ્વી પર જીવવા માટે આપણને મદદ કરે છે.

ગાયનું મહત્વ આપણા જીવનમાં વધારવાના ધ્યેય સાથે અમે શરૂઆત કરી છે. દેશી ગાયોની જાતિનું અસ્તિત્વ ટકાવવા અને મૂળ ગાયોની વસ્તી વધારવા માટેના તમામ પ્રયાસો કરવામાં આવે છે. તબીબી સારવારથી લઈને ગર્ભાવસ્થા સુધીની તમામ કાળજી રાખવા સંપૂર્ણ ધ્યાન રાખવામાં આવે છે અને પરંપરાગત પદ્ધતિથી ગાયનું ઘી, દૂધ, ગોબર, મૂત્ર વગેરેનું ઉત્પાદન કરે છે. છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી શારીરિક સ્વાસ્થ્ય અંગે વધી રહેલી સજાગતાને કારણે તથા વિશ્વમાં ડાયાબિટીસ, હાઈ બીપી, હૃદયરોગ અને કેન્સર જેવા રોગોના વધી રહેલા પ્રમાણને લીધે વૈશ્વિક લેવલે એના કારણ શોધી કાઢવા માટે અનેક સંશોધન હાથ ધરવામાં આવ્યા છે. માણસના ખોરાકમાં દૂધના વધેલા ઉપયોગના અનુસંધાને દૂધના ઉપયોગથી તંદુરસ્તી પર શું અસર થાય છે તેના વિદેશોમાં થયેલા વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોમાં એક ચોકાવનારી હકીકત સામે આવે છે કે જર્સી ગાયના દૂધના ઉપયોગથી કેન્સર અને બીજા રોગ થઈ શકે છે.

પશુપાલન ક્ષેત્રે પરિવર્તન આવ્યું છે. દેશી ગાયનું દૂધ અમૃત છે જે આપણને જીવનભર સ્વસ્થ અને જીવન શક્તિથી ભરપૂર રાખે છે. ભારતીય ગાય અને તેના દૂધ પર સંશોધન કરવાની જરૂરિયાત પર ભાર મુકાયો છે. કુદરત તરફ પાછા વળવાના મોડને ઇકો ફ્રેન્ડલી લાઇફ સ્ટાઇલ કહે છે. ઉકેલ હાથ વગો અને અમલી થઈ શકે તેવો હોવા છતાં ન અપનાવીએ તો પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિ બેમાંથી એકને પણ બચાવી શકીશું નહીં. આપણા વિકાસ માટે ગાય એ પ્રાણી નથી પણ પ્રાણ છે. પ્રાણ છે તો બધું છે. જે જન્મે છે તે જીવાડે છે જે ઉગે છે તે ઉગાડે છે.

ગાયનો જન્મ થયો છે ઝેર મુક્ત અનાજ ઉગાડવા અને પોષણયુક્ત દૂધ આપવા, આથી ગાય જ સર્વથા યોગ્ય પ્રાણી છે. ગાયમાં 333 કરોડ દેવી-દેવતાઓનું સ્થાન રહેલું છે. ગાય માતા ખૂબ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

પૂજનીય છે.ગાય પાસે અનેક શક્તિ હોવા છતાં આપણી જીવનશૈલીએ તેને અશક્ત કરી નાખી છે. આંધળી દોટના પુરમાં તણાઈ રહી છે. ખેતી કે ગાય કદાચ તમને તમામ ભૌતિક સુવિધાઓ નહીં આપી શકે, પણ જે તમામ ભૌતિક સુવિધા ભોગવનારને નીરોગી જીવન અને શુદ્ધ વિચાર નથી મળતા, તે તમામ ગાયની સેવાથી જરૂર મળે છે. અબજો રૂપિયા આપીને નિરોગી જીવન મળતું નથી તો દેશી ગાયને આપણે જાતે પાળી, પોષીને અથવા તો પાળનારને પ્રોત્સાહિત કરીને પણ મેળવી શકાય છે.

આમ પણ પરિવર્તનનો પ્રારંભ પોતાનાથી જ કરી શકાય છે. "આંગણે એક ગાય" એ ખેતી માટે ખાતરનું કારખાનું અને નીરોગી જીવનનું ઔષધ+લય છે. ગાયના દૂધની સરખામણી બીજા કોઈના દૂધ સાથે થઈ શકે એમ નથી. ગાયનું દૂધ, દહીં, છાશ, માખણ, ઘી અને ગૌમુત્રજ શરીરને નીરોગી અને મજબૂત રાખે છે. કુદરતનું કોઈપણ સર્જન બિન ઉપયોગી કે નિરર્થક નથી હોતું. જો બિન ઉપયોગ હોય તો પોતાની મેળે જ સમયાંતરે ખતમ થઈ જાય છે. પરંતુ આપણી ઉપયોગ કરવાની કુશળતા,અજ્ઞાનકે આવડતના અભાવે તેનો ઉપયોગ ન કરી શકીએ તો તેમાં કુદરતનો કોઈ ગુનો નથી. ગાય આધારિત ખેતી એ ટકાઉ અને જીવનશૈલી બદલનારી છે. આજે તમારી સામે મીડિયાના માધ્યમથી અનેક સમાચારો મળતા જ હશે કે સુખી સંપન્ન માણસો, શિક્ષિત પરિવારો અને નાના ખેડૂતો ઝેર મુક્ત ખોરાક તૈયાર કરવા લાગ્યા છે. આજે રાસાયણિક ખાતર અને દવાના ગંભીર અને ઘાતક પરિણામો જોઈને કે સાંભળીને પણ પ્રાકૃતિક ખેતી તરફ વળવાનો પ્રવાહ વધ્યો છે. આપણા ખેતીપ્રધાન દેશમાં ગાયોને પાળવાની પરંપરા છે. ભારતના 70% લોકો ગામડામાં રહે છે. અને તેમના મુખ્ય ધંધો ખેતી અને પશુપાલન છે દરેક પરિવાર પાસે થોડી જમીન હોય અને દૂધાળા ગાયો અને શક્તિશાળી બળદોનું પાલન થયું હોય તે બહુ દૂરની વાત નથી.

પશુ સ્વાસ્થ્ય:

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે "પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા" તેવી જ રીતે પશુપાલનના વ્યવસાયમાં પશુ આરોગ્યનું મહત્વ છે. કારણ કે નીરોગી પશુ જ વધુ દૂધ આપી શકે છે. સારું કાર્ય કરી શકે છે તેમજ સારી ઓલાદ એટલે કે તંદુરસ્ત બચ્ચા આપી શકે છે. ખરું કહીએ તો પશુપાલનના વ્યવસાયના અર્થતંત્રનો સીધો આધાર પશુના આરોગ્ય ઉપર જ રહેલો છે. પશુપાલન વ્યવસાય-કૃષિના અંગભૂત વ્યવસાય તરીકે તથા હવે એક સ્વતંત્ર વ્યવસાય તરીકે વધી રહ્યો છે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોના પરિણામે દેશી પ્રકારની ગાયો, ઘાસચારોનું વધુ ઉત્પાદન આપતી જાત, રસીકરણ કાર્યક્રમ, સ્વચ્છ દૂધ ઉત્પાદન માટેની માર્ગદર્શિકા અને પુસ્તિકાઓ વાછરડા-પાળીયા

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ઉછેમાં વૈજ્ઞાનિક અભિગમ, ઉનાળાની ઋતુમાં ખાસ પ્રકારની સંભાળ,દૂધમાં મૂલ્યવૃદ્ધિ જેવી બાબતો વગેરેની માહિતી આપવામાં આવે છે.

સમસ્યાઓ કે મૂંઝવતા પ્રશ્નોઃ

પશુપાલન વ્યવસાયમાં પણ મુશ્કેલીઓ અને સમસ્યાઓ કે મૂંઝવતા પ્રશ્નો દરેક સમયે પશુપાલકોને સતાવતા રહેલ છે. તેના ઉકેલ માટે પશુપાલન શિબિરો, કૃષિમહોત્સવ, કિસાન કોલ સેન્ટર, પશુપાલન, પરિસંવાદો, રેડિયો-ટીવી કાર્યક્રમો વગેરે માધ્યમો વડે સતત પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે આમ છતાં ઘર આંગણે કોઈ પણ પ્રશ્નોનું સમાધાન થઈ શકે તથા તેના ઉકેલ જેવી ગંગોત્રીની જરૂરિયાત રહે છે.

પ્રશ્નો અને તેનો ઉકેલઃ

આ પડકારોને મૂંઝવતા પ્રશ્નો અને તેનો ઉકેલ પુસ્તિકાઓમાંથી મળી રહે છે. પશુઓ માટે આહાર, રહેઠાણ, રોગ નિયંત્રણ, સંવર્ધન, દૂધ ઉત્પાદન, ઉછેર વગેરે તમામ પાસાઓને લગતા અને પશુપાલકો દ્વારા જ પુછાયેલા પ્રશ્નોનો સમાવેશ થાય છે. ગાયોની સેવા કરવી તેમને વનમાં ચરવા લઈ જવામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જીવનનું શ્રેષ્ઠ કાર્ય સમજતા. ગાયો સંસારમાં ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ, પવિત્ર છે. ગાયના દહીં, ઘી, દૂધ, છાણા વગર ધાર્મિક કાર્ય સંભવિત નથી. શરીરની પુષ્ટિ માટે જેટલું ગાયનું દૂધ મહત્વનું છે તેટલું રોગ નિવારણ તથા પ્રાયશ્ચિત માટે ગૌમૂત્ર અને ગોમય એટલે કે છાણાનું જ મહત્વ છે એમ વશિષ્ઠ મનુએ કહેલું છે. ગાયનું સમાજમાં એટલું મહત્વ છે કે જ્યાં ગાયના પગલા પડતા તે ધુળથી વાતાવરણ પવિત્ર થઈ જતું. આપણી જીવન વ્યવસ્થા કૃષિ પ્રધાન રહી છે. અને કૃષિનો બધો આધાર સ્તંભ ગૌપુત્ર અને ગાયો પર છે. જે ગાયો એ વર્ષો સુધી માનવના કુટુંબને પાળી-પોષીને પુષ્ટ કર્યા. પોતાના પુત્ર બળદને માનવીના સુખ માટે ખેતી માટે આપી દીધા તેનાં ઉપકારોને ભૂલી શકાય એમ નથી.

ગામડાથી શહેર સુધીના મોટા ભાગના લોકોએ ગાયનું પાલન કરવાનું શરૂ કર્યું છે. ગાયોના ઉછેર માટે કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો દ્વારા ખેડૂતોને ગાય ઉછેર પર સબસીડી પણ આપવામાં આવી રહી છે. જેથી ગાયોની સ્વદેશી જાતિની લોકપ્રિયતાની સાથે તેમની ઉપયોગીતા પણ વધારી શકાય.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

(1) SandipS.Jani, (2) Dr.RiteshTandel, (3) Dr.Niraj Pandya,
(4) Dr.DineshKundariya, (5) Dr.BhaveshDodiya
તોલાણી કોલેજ ઓફ આર્ટસ & સાયન્સ, આદિપુર.

પ્રાકૃતિક ખેતી : ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતીના સિદ્ધાંતો

પ્રાકૃતિક ખેતી એ આત્મનિર્ભર ભારત બનાવવાનું પ્રથમ પગલું છે કારણ કે તે દેશી ગાયના છાણ અને ગૌમૂત્રથી કરવામાં આવે છે. દેશી ગાય આધારિત ખેતીમાં રાસાયણિક ખાતરો અને જંતુનાશકોનો ઉપયોગ બિલકુલ થતો નથી, તેથી તે ખૂબ જ ઓછા ખર્ચે થતી ખેતી છે.

પ્રાકૃતિક ખેતીની વ્યાખ્યા

પ્રાકૃતિક ખેતીમાં વપરાતા ખાતરો અને જંતુનાશકો બહારથી ખરીદ્યા વગર ખેડૂતો જાતે બનાવી શકે છે. પર્યાવરણ અને માનવ સ્વાસ્થ્યનું રક્ષણ, સંવર્ધન અને જાળવણી એ કુદરતી ખેતીનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ્ય છે. કુદરતી ખેતીનો સાચો અર્થ પાણીની બચત, વીજ બચત અને નગણ્ય ઉત્પાદન ખર્ચ અને સારા બજાર ભાવ છે. દેશી ગાય આધારિત ખેતી અપનાવવાનો અર્થ છે જમીનની ભેજ સંગ્રહ ક્ષમતા, ફળદ્રુપતા અને ઉત્પાદકતામાં વધારો.

ભારતમાં પ્રચલિત કૃષિ પદ્ધતિઓ

1. રાસાયણિક ખેતી

રાસાયણિક ખાતરો અને રાસાયણિક જંતુનાશકો જેવા કે યુરિયા ડીએપી એનપીકેનો ઉપયોગ પાકમાં થાય છે જેને રાસાયણિક ખેતી કહેવામાં આવે છે.પંજાબ અને હરિયાણા જેવા રાજ્યોમાં કૃષિમાં આવા રસાયણોનો વ્યાપકપણે ઉપયોગ થાય છે, જો કે દેશભરના મોટાભાગના ખેડૂતો રાસાયણિક ખેતી કરે છે.નેશનલ સેન્ટર ફોર ડિસીઝ ઇન્ફોર્મેટિક્સ એન્ડ રિસર્ચ, ઇન્ડિયન ફિઝિશિયન રિસોર્સ (ICMR) – બેંગ્લોર અનુસાર, 2016 માં કેન્સરના 14.5 લાખ કેસોનું નિદાન થયું હતું. જે વર્તમાન સમયમાં બમણી થવાની સંભાવના છે.ડાયાબિટીસના દર્દીઓની સંખ્યા 1990માં 2.60 કરોડથી વધીને 2016માં 6.50 કરોડ થઈ ગઈ છે.વર્તમાનમાં ઘરે ઘર દર્દી જોવા મળે છે.

એજ પ્રમાણે હૃદયરોગના હુમલાથી પણ લોકોના મૃત્યુ વધી રહ્યા છે.આ ઝેરી ખેતી છે જે હરિયાળી ક્રાંતિ અભિયાનનું પરિણામ છે કારણ કે તેમાં રાસાયણિક ખાતરો અને ઝેરી જંતુનાશકોના ઉપયોગ થાય છે.

2. સજીવ ખેતી

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ભારતની 'ઓર્ગેનિક ખેતી' એટલે સજીવ ખેતી સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રખ્યાત છે જેમાં રાસાયણિક ખાતર અને જંતુનાશકોનો બિલકુલ ઉપયોગ થતો નથી, તે 100% સજીવ ખેતી છે.

જૈવિક ખેતીની સૌથી મોટી સમસ્યા એ છે કે ખેડૂતોની આવકનો મોટો હિસ્સો મોંઘા જંતુનાશકો અને જૈવિક ખાતર ખરીદવામાં જાય છે.

3. પ્રાકૃતિક ખેતી

ઋષિ કૃષિ એટલે કે ગાય આધારિત ખેતી એ ભારતની સૌથી જૂની કૃષિ પ્રણાલી છે, જેને આપણે વિગતવાર જાણીશું.

ગાય આધારિત ખેતીના સિદ્ધાંતો

ભારતના પ્રખ્યાત કૃષિ વૈજ્ઞાનિક શ્રી સુભાષ પાલેકર દ્વારા પ્રાકૃતિક ખેતીને વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવી છે, જેને ગાય આધારિત ખેતી તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ ખેતીમાં રાસાયણિક **જંતુનાશકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી અને બજારમાંથી અન્ય કોઈ દવા ખરીદવાની જરૂર નથી,** તેથી તેને લઘુતમ ખર્ચની ખેતી પણ કહેવામાં આવે છે.

તેમણે 1986-88માં સંશોધન કર્યું અને 6 વર્ષ 1989-95 સુધી તેમના ખેતરમાં ખેતી કર્યા પછી આ ખેતી પદ્ધતિ વિકસાવી. તેમના ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય માટે, તેમને વર્ષ 2016 માં ભારતના સર્વોચ્ચ નાગરિક પુરસ્કાર પદ્મશ્રીથી નવાજવામાં આવ્યા છે. જેમણે ગુરુકુલ કુરુક્ષેત્રની 180 એકરમાં કુદરતી ખેતી સફળતાપૂર્વક કરી છે. તેમણે લગભગ 10 વર્ષમાં 154 થી વધુ સંશોધનો કર્યા છે.

પ્રાકૃતિક ખેતી કેવી રીતે સફળ થઈ શકે ?

દેશી ગાયના છાણમાં 300-500 કરોડ સુક્ષ્મજીવો હોય છે. દેશી ગાયના છાણમાં 16 મુખ્ય પોષક તત્વો હોય છે. જે છોડને તમામ પ્રકારનું પોષણ પૂરું પાડે છે.

સાથી પાક પદ્ધતિ :- જેમાં નાઈટ્રોજન, ફોસ્ફરસ, પોટાશ વગેરે મુખ્ય પાકની સાથે સાથી પાકમાંથી મુખ્ય પાકને પૂરા પાડવામાં આવે છે.ખેડાણ, સિંચાઈ પદ્ધતિ, છોડની દિશા વગેરે જેવા પરિબળો અસર કરે છે.જ્યારે જમીન ઝેરમુક્ત બનશે ત્યારે દેશી અળસિયા સક્રિય થશે અને છોડ જમીનની અંદરથી જરૂરી પોષક તત્વોની ઉણપને પૂરી કરશે. જેમ જેમ જમીન ઢીલી થાય છે તેમ તેમ વધારાનું પાણી જમીનમાં ઉતારશે અને પાણીનું સ્તર ઉંચુ આવશે.

જીવામૃત, બીજામૃત અને ઘન જીવામૃત છોડને તમામ પ્રકારના જરૂરી પોષક તત્વો પૂરા પાડશે.

પાક સંરક્ષણઃ- નિમાસ્ત્ર, બ્રહ્માસ્ત્ર, અગ્નિશાસ્ત્ર તેમજ દશપર્ણી અર્કનો ઉપયોગ પાકમાં થતા તમામ પ્રકારના રોગોના નિયંત્રણ માટે કરવામાં આવશે.

ગાયના મૂત્ર અને છાણથી પણ 5 એકર જમીનમાં ખેતી કરી શકાય છે. બહારથી જંતુનાશક અને ખાતર ખરીદવાની જરૂર નથી. ગૌમૂત્ર અને ગોબરમાંથી ખેડૂત પોતે જ જંતુનાશક અને ખાતર બનાવી શકે છે, એક વખત બનાવ્યા પછી આખી સિઝન ચલાવી શકાય છે. પ્રથમ વર્ષથી જ 100% સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે.

ગાય આધારિત ખેતીના ફાયદા

ખેત પેદાશ વધુ મળશે અને ભાવ પણ સારા મળવાથી ખેડૂતની આવકમાં વધારો થશે.

કુદરતી ખેતી પધ્ધતિમાં 70% પાણીનો વપરાશ ઘટે છે, તેથી ઓછા પાણીમાં ખેતી કરી શકાય છે.

રાસાયણિક ખાતરો અને જંતુનાશકોનો ખર્ચ બચે છે અને પાણીનો વપરાશ ઓછો થાય છે, જેથી વીજળીની બચત થાય છે.

ખોરાકનું મૂલ્યાંકન તેમાં રહેલા પોષક મૂલ્યો દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે, પરંતુ પોષક તત્ત્વોની અછત અને ઝેરી રસાયણ વાળો ખોરાક ખાવાથી રોગપ્રતિકારક શક્તિ ઓછી થાય છે. જેના કારણે આપણે અનેક ગંભીર બીમારીઓનો સામનો કરવો પડે છે.

2021માં આપણે સ્વાસ્થ્ય ક્ષેત્રે ભારે નુકસાનનો સામનો કરી ચૂકયા છીએ. રોગપ્રતિકારક શક્તિ વધારવા માટે, રોગપ્રતિકારક બુસ્ટરનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. તેથી આપણા પરિવારને મૂલ્યવાન ખોરાક પૂરો પાડવા માટે કુદરતી ખેતી જરૂરી છે.

ભારતીય દેશી ગાયની માનવજીવનમાં ઉપયોગિતા વિશે વેદ-પુરાણો, ધર્મશાસ્ત્રોમાં ઉલ્લેખો જોવા મળે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં લોકો પરંપરાગત રીતે પ્રકૃતિ તેમજ ગૌ માતાને પૂજતા આવ્યા છે. પુરાતનકાળમાં થતી ગૌ આધારિત ખેતી આધુનિક યુગમાં પણ મૂર્તિમંત થઈ રહી છે. ઋગ્વેદમાં કહેવાયું છે કે ગાય વિશ્વની માતા છે, કારણ કે ગાય આપણી માતાની જેમ જ પાલનપોષણ કરનારી છે. ગાયોનો ઉછેર અને રક્ષણ કરવું એ આપણી ફરજ છે જે આપણે કુદરતી ખેતી દ્વારા સરળતાથી કરી શકીએ છીએ.પૃથ્વી આપણી માતા છે અને આપણે તેના પુત્ર છીએ. આપણે ઝેર મુક્ત ખેતી દ્વારા માતૃભૂમિની

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

રક્ષા કરવી જોઈએ અને લોકોને ઝેર મુક્ત ખોરાક પૂરો પાડવો એ જ આપણી સાચી દેશભક્તિ છે.મોટી સંખ્યામાં ખેડૂતોએ કુદરતી ખેતીમાં જોડાવાનું નક્કી કરવું પડશે, જેથી નજીકના ભવિષ્યમાં રાસાયણિક ખેતી દ્વારા ઝેરી અનાજની પેદાશ બજારમાં મળતી બંધ કરી શકાશે સાથે યોગ્ય ભાવ પણ મળશે.

ગુજરાતના રાજ્યપાલ આચાર્ય દેવવ્રત આ દિવસોમાં ખેડૂતોને (Farmers) પ્રાકૃતિક ખેતી (Natural Farming) કરવા માટે પ્રેરિત કરી રહ્યા છે. કુદરતી ખેતીને પ્રોત્સાહન આપવા માટે તેઓ રોલ મોડેલ બન્યા છે. તેમનું કહેવું છે કે એક એકર ખેતીની જમીનમાં પ્રાકૃતિક ખેતી માટે ખાતર એટલે કે જીવામૃત એક દિવસ માટે દેશી ગાયના ગૌમૂત્ર અને છાણમાંથી તૈયાર કરી શકાય છે. એક ગાય વડે 30 એકર જમીનમાં કુદરતી ખેતી કરી શકાય છે. આચાર્ય દેવવ્રત અનુસાર, જમીનની ફળદ્રુપતા વધારવા અને માનવજાતને ઝેરી તત્વોથી બચાવવા માટે ગાય આધારિત કુદરતી ખેતી એ સૌથી અસરકારક ઉપાય છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

પ્રોફે. દમુબેન સી. ચૌધરી

મો.9726006787

તોલાણી કોલેજ ઓફ આર્ટસ & સાયન્સ, આદિપુર.

ગાયના ઉછેર સંવર્ધન થકી માનવજાતિને થતા લાભા લાભ.

ભારતમાં ગાય આધારિત કુદરતી ખેતીની લોકપ્રિયતા વધી રહી છે.જેના કારણે ખેડૂતોને ઓછા ખર્ચે સારું ઉત્પાદન તો મળ્યું જ છે પરતું ખેડૂતો ગાયની ખેતી કરીને સારી આવક મેળવી રહ્યા છે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે ખેતી અને પશુપાલન એ એકબીજાના પૂરક વ્યવસાય છે. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન તેમના બાળપણમાં યમુનાજી સાથે ગાયો ચરાવવા જતા, અને તેમની મધુરવાંસળીના સૂરથી ગાયો એકઠી થઈ જતી હતી. વર્તમાન સમયમાં આજે આપણે ગૌશાળાઓ જોઈએ છે જે ખૂબ જ સન્માનીય છે. ઘરકામની સાથે પશુપાલનનુ કાર્ય કરી, મહિલાઓ ઘરની આવકમાં વધારો કરી, કુટુંબને સુખાકારી આપે છે. ફક્ત એક પણ દેશી ગાય હોય અને જો દૂધ આપતી હોય ત્યારે તેમનો જીવન નિર્વાહ થઈ જાય છે.રોજિંદો ખર્ચ પણ નીકળી આવે છે. બાળકોના અભ્યાસનો ખર્ચ પણ નીકળી આવે છે. જેથી તેમનું જીવન ધોરણ ઊંચું આવે છે. જેના કારણે ભારત સરકારે પશુપાલનને ગ્રામ્ય રોજગારી, ગ્રામ્ય વિકાસ માટે મુખ્ય વ્યવસાય ગણાવ્યો છે. આમ એક ગાય રાખીને પણ પોતાની જિંદગી સ્વમાનભેર મહિલાઓ જીવી શકે છે જોકે પશુપાલન વ્યવસાયમાં મહિલાઓનો વિશેષ ફાળો હોય છે. ગામડાઓમાં નાની બાળાઓ પણ તેમની માતાને કામ કરતા જોઈને સહજ રીતે શીખી જાય છે. આ વ્યવસાયમાં આવતી સમસ્યાઓ અને તેમનું નિરાકરણ લાવવા માટે, આ વિષયોમાં વધારે માહિતી આપી શકાય, સાથે સાથે તાલીમ પણ આપવાની જરૂરિયાત જણાય છે જેના દ્વારા આપણે ગાયને મુઝવતા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ મેળવી જ્ઞાનમાં વધારવું જોઈએ.

ધ્યેય:

મુખ્ય હેતુ ગાયની સંભાળ લેવાનું છે. ગાયનું સંરક્ષણ કરી તેમની વસ્તી વધારવાનો છે. ગાયના દૂધમાંથી બનતા ડેરીના ઉત્પાદનોનું મહત્વ સમજાવી, આપણા સંપૂર્ણ શારીરિક અને માનસિક વિકાસ માટે કઈ રીતે મદદ કરે છે તેના વિશે મહિલાઓને પરિચિત કરવાનો છે. રાષ્ટ્રના ઝડપી વિકાસ માટે તંદુરસ્ત સમાજ અનિવાર્ય છે. દેશી ગાયનું દૂધ, ઘી આપણા આરોગ્ય માટે શ્રેષ્ઠ છે કારણ કે તે આપણા શારીરિક અને માનસિક વિકાસ માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે. અમારું ધ્યેય ગાયનું મહત્વ આપણા જીવનમાં વધારી સમાજ સેવા કરવાનું તેમ જ તંદુરસ્ત સમાજ અને તંદુરસ્ત રાષ્ટ્રનું નિર્માણ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

કરવાનું છે. અને તેના માટે અન્ય ઉત્પાદનોથી વધુમાં વધુ જમીન ગાયના ગોબર અને ગૌમૂત્રથી ફળદ્રુપ કરી ખેડૂતોના આર્થિક અને શારીરિક વિકાસ ઝડપથી થાય તેના માટે મદદરૂપ થવાનું છે. ગાયના ગોબર અને ગૌમૂત્રની મદદથી પર્યાવરણને પ્રદૂષણ મુક્ત બનાવવા માટે અને લોકોને વધુ લાભ થાય અને તેમનું જીવન તંદુરસ્ત બને એ જ અમારું લક્ષ છે.

દેશી ગાયના દૂધના ફાયદાઓ:

દેશી ગાયનું દૂધ રોગો સામે લડવા માટે વધુ તાકાત ધરાવે છે. દેશી ગાયના દૂધમાં પ્રોટીન, વિટામીન્સ અને કેલ્શિયમનો સમાવેશ થાય છે. દૂધમાં એમિનો એસિડ રહેલું છે જે પ્રોટીનનું ઝડપથી અને સરળતાથી પાચન કરે છે. વિટામિન એ, બી-ટુ અને બી-થ્રી નો પણ સારો સ્ત્રોત છે જે રોગપ્રતિકારક શક્તિ વધારવા ઉપયોગી છે. તે એસીડીટીની સમસ્યાથી છુટકારો આપવાની સાથે સાથે ડાયાબિટીસને પણ નિયંત્રણમાં રાખે છે. તેના પોષક તત્વો દૂધ ઊકળે ત્યારે પણ અકબંધ રહે છે. ગાયનું દૂધ રુધિરાભિસરણ ક્રિયાને મદદ કરે છે. ગાયનું દૂધ રોચક હોવાથી આંતરડા સાફ રહે છે. અને ધમનીઓમાં ચરબી જામતી નથી. કોલેસ્ટ્રોલ સામે રક્ષણ આપે છે.ગાયનુ દૂધ કુદરતી એન્ટી ઓક્સિડન્ટ છે. માતાના દૂધ પછી ગાયનું દૂધ બાળક માટે શ્રેષ્ઠ વિકલ્પ છે. ગાયનું દૂધ લો-ફેટ હોવાને કારણે મેદસ્વિતા વધારતું નથી. ગાયનું દૂધ સૌંદર્ય વધારનારું છે. ગાયના દૂધમાં ફાયદાઓ રહેલા છે. દેશી ગાયની સંભાળ-ગાયને દેખભાળ અને કાળજીપૂર્વક સાચવણી કરીએ છીએ ગાયોની સંભાળ સારી રીતે પ્રોફેશનલ દ્વારા થાય છે અને તેમના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે તેમણે પ્રોટીન અને વિટામિન્સે સમૃદ્ધ ખોરાક આપવામાં આવે છે ગાયોને તંદુરસ્ત રાખવા માટે અમે નિયમિત આરોગ્ય તપાસ પણ કરાવે છે.

ગાયનું દૂધ તમારા શરીરમાં ફેટનું સ્તર વધારતું નથી. શરીરને વધુ તાકાત આપે છે અને શારીરિક રીતે સ્પષ્ટ અને સમગ્ર દિવસ માટે તાજા રાખે છે. ગાયના ઘીમાં ઘણા ગુણો છે જે તમને તંદુરસ્ત રહેવામાં મદદ કરે છે અને શરીરનો કોલેસ્ટ્રોલ લેવલ નિયંત્રિત કરવામાં પણ મદદ કરે છે ગાયનું મૂત્ર આર્યુવેદમાં શ્રેષ્ઠ ઔષધ તરીકે ગણવામાં આવે છે.

ગાયનું મહત્વ :

ગાયના દૂધને સમતોલ આહાર ગણાવીને તેનું મહત્વ વિજ્ઞાને અનેકગણું વધારી દીધું છે. વર્ષો સુધી ફક્ત દૂધનો આહાર કરીને શરીર જાળવી રાખ્યું હોય, એવા અનેક કિસ્સાઓ જાણવા મળે છે જે સાબિત કરે છે કે દૂધ ખરેખર સમતોલ આહાર છે અને ખોરાકની અવેજીમાં લઈ શકાય છે. ડોક્ટરો અને વૈદો પણ દર્દીઓને દરરોજ દૂધ પીવાની સલાહ આપે છે એટલે સ્વાદ, જરૂરિયાત અને

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

સરળતાથી મળી શકતા ખોરાક એવા ત્રીપલ બેનિફિટના કારણે માણસે જિંદગીભર દૂધ પીવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. પરંતુ દૂધ કેવું પીવું જોઈએ? એ મુદ્દો અગત્યનો બની રહે છે. આમ તો આપણા દેશમાં દેશી ગાયનું જ દૂધ પીવું જોઈએ એ જ ગુણકારી છે એવો પ્રચાર વર્ષોથી થતો આવ્યો છે. ગાયોનું મહત્વ વધારવાના અને લોકોના શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટે તેના ઉત્પાદનોને પ્રોત્સાહન આપવાના હેતુથી, આજકાલ લોકોની જીવનશૈલીની આધુનિકતા અને ટેકનોલોજીમાં ઉન્નતીકરણ એ પરંપરાગત ભારતીય જીવન શૈલીનો દ્રષ્ટિકોણ બદલ્યો છે. છતાં લોકોના સ્વાસ્થ્ય અને મન ઉપર અસર કરે છે. ગાય માતા તરીકે ઓળખાય છે. છતાં પણ દિવસે દિવસે તેનું મહત્વ સમાજમાં ઓછું થતું જાય છે. ગાય એ એક માત્ર એવું પ્રાણી છે જે પૃથ્વી પર જીવવા માટે આપણને મદદ કરે છે.

ગાયનું મહત્વ આપણા જીવનમાં વધારવાના ધ્યેય સાથે અમે શરૂઆત કરી છે. દેશી ગાયોની જાતિનું અસ્તિત્વ ટકાવવા અને મૂળ ગાયોની વસ્તી વધારવા માટેના તમામ પ્રયાસો કરવામાં આવે છે. તબીબી સારવારથી લઈને ગર્ભાવસ્થા સુધીની તમામ કાળજી રાખવા સંપૂર્ણ ધ્યાન રાખવામાં આવે છે અને પરંપરાગત પદ્ધતિથી ગાયનું ઘી, દૂધ, ગોબર, મૂત્ર વગેરેનું ઉત્પાદન કરે છે. છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી શારીરિક સ્વાસ્થ્ય અંગે વધી રહેલી સજાગતાને કારણે તથા વિશ્વમાં ડાયાબિટીસ, હાઈ બીપી, હૃદયરોગ અને કેન્સર જેવા રોગોના વધી રહેલા પ્રમાણને લીધે વૈશ્વિક લેવલે એના કારણ શોધી કાઢવા માટે અનેક સંશોધન હાથ ધરવામાં આવ્યા છે. માણસના ખોરાકમાં દૂધના વધેલા ઉપયોગના અનુસંધાને દૂધના ઉપયોગથી તંદુરસ્તી પર શું અસર થાય છે તેના વિદેશોમાં થયેલા વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોમાં એક ચોકાવનારી હકીકત સામે આવે છે કે જર્સી ગાયના દૂધના ઉપયોગથી કેન્સર અને બીજા રોગ થઈ શકે છે.

પશુપાલન ક્ષેત્રે પરિવર્તન આવ્યું છે. દેશી ગાયનું દૂધ અમૃત છે જે આપણને જીવનભર સ્વસ્થ અને જીવન શક્તિથી ભરપૂર રાખે છે. ભારતીય ગાય અને તેના દૂધ પર સંશોધન કરવાની જરૂરિયાત પર ભાર મુકાયો છે. કુદરત તરફ પાછા વળવાના મોડને ઇકો ફ્રેન્ડલી લાઇફ સ્ટાઇલ કહે છે. ઉકેલ હાથ વગો અને અમલી થઈ શકે તેવો હોવા છતાં ન અપનાવીએ તો પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિ બેમાંથી એકને પણ બચાવી શકીશું નહીં. આપણા વિકાસ માટે ગાય એ પ્રાણી નથી પણ પ્રાણ છે. પ્રાણ છે તો બધું છે. જે જન્મે છે તે જીવાડે છે જે ઉગે છે તે ઉગાડે છે.

ગાયનો જન્મ થયો છે ઝેર મુક્ત અનાજ ઉગાડવા અને પોષણયુક્ત દૂધ આપવા, આથી ગાય જ સર્વથા યોગ્ય પ્રાણી છે. ગાયમાં 333 કરોડ દેવી-દેવતાઓનું સ્થાન રહેલું છે. ગાય માતા ખૂબ પૂજનીય છે.ગાય પાસે અનેક શક્તિ હોવા છતાં આપણી જીવનશૈલીએ તેને અશક્ત કરી નાખી છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

આંધળી દોટના પુરમાં તણાઈ રહી છે. ખેતી કે ગાય કદાચ તમને તમામ ભૌતિક સુવિધાઓ નહીં આપી શકે, પણ જે તમામ ભૌતિક સુવિધા ભોગવનારને નીરોગી જીવન અને શુદ્ધ વિચાર નથી મળતા, તે તમામ ગાયની સેવાથી જરૂર મળે છે. અબજો રૂપિયા આપીને નિરોગી જીવન મળતું નથી તો દેશી ગાયને આપણે જાતે પાળી, પોષીને અથવા તો પાળનારને પ્રોત્સાહિત કરીને પણ મેળવી શકાય છે.

આમ પણ પરિવર્તનનો પ્રારંભ પોતાનાથી જ કરી શકાય છે. "આંગણે એક ગાય" એ ખેતી માટે ખાતરનું કારખાનું અને નીરોગી જીવનનું ઔષધ+લય છે. ગાયના દૂધની સરખામણી બીજા કોઈના દૂધ સાથે થઈ શકે એમ નથી. ગાયનું દૂધ, દહીં, છાશ, માખણ, ઘી અને ગૌમુત્રજ શરીરને નીરોગી અને મજબૂત રાખે છે. કુદરતનું કોઈપણ સર્જન બિન ઉપયોગી કે નિરર્થક નથી હોતું. જો બિન ઉપયોગ હોય તો પોતાની મેળે જ સમયાંતરે ખતમ થઈ જાય છે. પરંતુ આપણી ઉપયોગ કરવાની કુશળતા,અજ્ઞાનકે આવડતના અભાવે તેનો ઉપયોગ ન કરી શકીએ તો તેમાં કુદરતનો કોઈ ગુનો નથી. ગાય આધારિત ખેતી એ ટકાઉ અને જીવનશૈલી બદલનારી છે. આજે તમારી સામે મીડિયાના માધ્યમથી અનેક સમાચારો મળતા જ હશે કે સુખી સંપન્ન માણસો, શિક્ષિત પરિવારો અને નાના ખેડૂતો ઝેર મુક્ત ખોરાક તૈયાર કરવા લાગ્યા છે. આજે રાસાયણિક ખાતર અને દવાના ગંભીર અને ઘાતક પરિણામો જોઈને કે સાંભળીને પણ પ્રાકૃતિક ખેતી તરફ વળવાનો પ્રવાહ વધ્યો છે. આપણા ખેતીપ્રધાન દેશમાં ગાયોને પાળવાની પરંપરા છે. ભારતના 70% લોકો ગામડામાં રહે છે. અને તેમના મુખ્ય ધંધો ખેતી અને પશુપાલન છે દરેક પરિવાર પાસે થોડી જમીન હોય અને દૂધાળા ગાયો અને શક્તિશાળી બળદોનું પાલન થયું હોય તે બહુ દૂરની વાત નથી.

પશુ સ્વાસ્થ્યઃ

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે "પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા" તેવી જ રીતે પશુપાલનના વ્યવસાયમાં પશુ આરોગ્યનું મહત્વ છે. કારણ કે નીરોગી પશુ જ વધુ દૂધ આપી શકે છે. સારું કાર્ય કરી શકે છે તેમજ સારી ઓલાદ એટલે કે તંદુરસ્ત બચ્ચા આપી શકે છે. ખરું કહીએ તો પશુપાલનના વ્યવસાયના અર્થતંત્રનો સીધો આધાર પશુના આરોગ્ય ઉપર જ રહેલો છે. પશુપાલન વ્યવસાય-કૃષિના અંગભૂત વ્યવસાય તરીકે તથા હવે એક સ્વતંત્ર વ્યવસાય તરીકે વધી રહ્યો છે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોના પરિણામે દેશી પ્રકારની ગાયો, ઘાસચારોનું વધુ ઉત્પાદન આપતી જાત, રસીકરણ કાર્યક્રમ, સ્વચ્છ દૂધ ઉત્પાદન માટેની માર્ગદર્શિકા અને પુસ્તિકાઓ વાછરડા-પાળીયા

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ઉછેમાં વૈજ્ઞાનિક અભિગમ, ઉનાળાની ઋતુમાં ખાસ પ્રકારની સંભાળ,દૂધમાં મૂલ્યવૃદ્ધિ જેવી બાબતો વગેરેની માહિતી આપવામાં આવે છે.

સમસ્યાઓ કે મૂંઝવતા પ્રશ્નોઃ

પશુપાલન વ્યવસાયમાં પણ મુશ્કેલીઓ અને સમસ્યાઓ કે મૂંઝવતા પ્રશ્નો દરેક સમયે પશુપાલકોને સતાવતા રહેલ છે. તેના ઉકેલ માટે પશુપાલન શિબિરો, કૃષિમહોત્સવ, કિસાન કોલ સેન્ટર, પશુપાલન, પરિસંવાદો, રેડિયો-ટીવી કાર્યક્રમો વગેરે માધ્યમો વડે સતત પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે આમ છતાં ઘર આંગણે કોઈ પણ પ્રશ્નોનું સમાધાન થઈ શકે તથા તેના ઉકેલ જેવી ગંગોત્રીની જરૂરિયાત રહે છે.

પ્રશ્નો અને તેનો ઉકેલઃ

આ પડકારોને મૂંઝવતા પ્રશ્નો અને તેનો ઉકેલ પુસ્તિકાઓમાંથી મળી રહે છે. પશુઓ માટે આહાર, રહેઠાણ, રોગ નિયંત્રણ, સંવર્ધન, દૂધ ઉત્પાદન, ઉછેર વગેરે તમામ પાસાઓને લગતા અને પશુપાલકો દ્વારા જ પુછાયેલા પ્રશ્નોનો સમાવેશ થાય છે. ગાયોની સેવા કરવી તેમને વનમાં ચરવા લઈ જવામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જીવનનું શ્રેષ્ઠ કાર્ય સમજતા. ગાયો સંસારમાં ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ, પવિત્ર છે. ગાયના દહીં, ઘી, દૂધ, છાણા વગર ધાર્મિક કાર્ય સંભવિત નથી. શરીરની પુષ્ટિ માટે જેટલું ગાયનું દૂધ મહત્વનું છે તેટલું રોગ નિવારણ તથા પ્રાયશ્ચિત માટે ગૌમૂત્ર અને ગોમય એટલે કે છાણાનું જ મહત્વ છે એમ વશિષ્ઠ મનુએ કહેલું છે. ગાયનું સમાજમાં એટલું મહત્વ છે કે જ્યાં ગાયના પગલા પડતા તે ધુળથી વાતાવરણ પવિત્ર થઈ જતું. આપણી જીવન વ્યવસ્થા કૃષિ પ્રધાન રહી છે. અને કૃષિનો બધો આધાર સ્તંભ ગૌપુત્ર અને ગાયો પર છે. જે ગાયો એ વર્ષો સુધી માનવના કુટુંબને પાળી-પોષીને પુષ્ટ કર્યા. પોતાના પુત્ર બળદને માનવીના સુખ માટે ખેતી માટે આપી દીધા તેનાં ઉપકારોને ભૂલી શકાય એમ નથી.

ગામડાથી શહેર સુધીના મોટા ભાગના લોકોએ ગાયનું પાલન કરવાનું શરૂ કર્યું છે. ગાયોના ઉછેર માટે કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો દ્વારા ખેડૂતોને ગાય ઉછેર પર સબસીડી પણ આપવામાં આવી રહી છે. જેથી ગાયોની સ્વદેશી જાતિની લોકપ્રિયતાની સાથે તેમની ઉપયોગીતા પણ વધારી શકાય.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

(1) પ્રોફે. રમેશ એલ.દેશમુખ, (2) પ્રોફે.ગોવિંદ જે. ખેર
તોલાણી કોલેજ ઓફ આર્ટસ & સાયન્સ, આદિપુર.
મોબાઈલ નંબર -972965321
rldeshmukh321@gmail.com

ગાય આધારિત ખેતી એટલે શું?

સામાન્ય લાગતો સવાલ બહુ રસપ્રદ લાગતો નથી પણ આ આજકાલ ભારતમાં બહુ hot topic ગણાય છે. ગાય આધારિત ખેતી જેવા વિષય ઉપર લોકોનું ધ્યાન ઓછું જાય છે. ગાય આધારિત ખેતી એ બહુ અદભુત વાત હતી.કારણ કે ગાયનું મૂલ્ય ઘટ્યું એટલે ખેતીની અંદર બરબાદી આવી ગઈ. એક ગાય અર્થશાસ્ત્રના નિષ્ણાતો પ્રમાણે એક એકર જમીનને ફળદ્રુપ બનાવી શકે છે. અર્થાત ગાય આધારિત ખેતી એટલે ફક્ત ગાયનો ઉપયોગ કરીને ગાયના છાણને ખાતર બનાવવામાં અથવા ખાતર તરીકે સીધું જ જમીનમાં નાખી દેવામાં આવે તથા ગૌમૂત્રએ પણ ખેતીમાં વાપરવામાં આવે તો એમાંથી થતી ઉપજ ખાતરના ખર્ચા વગર લગભગ બમણી ઉપજ મળે છે.

આજકાલનો ખેડૂત ખેતી માટે જેટલો ખર્ચો કરે છે એમાં લગભગ 40% રૂપિયા રાસાયણિક ખાતર પાછળ વાપરે છે અને ગાય આધારિત ખેતી કરવામાં સીધે સીધી 40% ટકા બચત થાય છે. ભારતની 20 કરોડ ગાયોનું ગૌમૂત્ર દરેક ગાયદીઠ સરેરાશ ઉત્પાદન 5-6 લિટર છે અને ગાયનું છાણ 10-12 કિલોગ્રામ છે. કુલ મળીને અંદાજે 110 કરોડ લિટર ગૌમૂત્ર અને 210 કરોડ કિલોગ્રામ ગોબર દરરોજ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ગાય આધારિત ખેતી આ છાણ અને ગૌમૂત્રનો ઉપયોગ કરે તો આટલું રાસાયણિક ખાતર વાપરવાનું બંધ થઈ જાય અને એનાથી ઓર્ગેનિક ફૂડ તો મળે જ પણ જમીનની ગુણવત્તા આપોઆપ વધવા માંડે છે. આ ઉપરાંત ગાયોની સંખ્યા વધારવી, ગાયોને મેનેજ કરવી, ગાયો માટે વ્યવસ્થા કરવી તથા ગાયને જરૂર પડે એવી સામગ્રીઓ લેવી વેચવી એ તમામ પ્રક્રિયાઓમાં જે માણસોની જરૂર પડે એનાથી ઘણી બધી બેરોજગારી ઓછી થઈ જાય અને ગાય આધારિત અર્થતંત્ર પાછું ચાલુ થઈ શકે એમ છે. ગાયનાં છાણમાંથી ગોબરગેસ ઉત્પન્ન કરીને ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં લોકોની જરૂરિયાત પુરી કરી શકાય છે. એક નવું અર્થતંત્ર ઊભું કરી શકાય છે.

તો આ ગાય આધારિત ખેતી એટલે ફકત અનાજ ઉગાડવા પૂરતી ખેતી નથી પણ ઉપજાવ ગાય , ઉપજાવ જમીન અને એથી મહત્વનું એવું ઉપજાવ માનવ સંસાધન તથા માણસનું જીવન ઉપર લાવવાની અમૂલ્ય તક ગાય આધારિત ખેતી ધરાવે છે.વાત સામાન્ય છેપણ અસર બહુ મોટી છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતી એટલે શું ? એવો પ્રશ્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. અહીં પ્રાકૃતિક શબ્દમાં જ એનો જવાબ છે. **"પ્રાકૃતિક ખેતી"** એટલે સંપૂર્ણ કુદરતી, પ્રકૃતિમય શુદ્ધ અને સાત્વિક, અથવા "ઓર્ગેનિક ખેતી એટલે સંપૂર્ણ કુદરતી, કોઈપણ કેમિકલ કે રસાયણનો ઉપયોગ કર્યા વગર પોતાની પાસે જે કુદરતી વસ્તુઓ છે તેનો ઉપયોગ કરી કરવામાં આવતી ખેતી." જેને "ગાય આધારિત ખેતી" પણ કહેવામાં આવે છે. ખેડૂત એવી કૃષિ વ્યવસ્થા અપનાવે છે કે તેને બજારમાંથી ખરીદ કરેલ રાસાયણિક ખાતરો, કે જંતુનાશક દવાઓનો ઉપયોગ કર્યા વગર કરવામાં આવતી ખેતી પદ્ધતિ. જે સંપૂર્ણ શુધ્ધ ને રસાયણ રહિત છે. અને ખર્ચ વગર કરવામાં આવતી ઋષિઓએ આપેલી પરંપરાગત ખેતી છે.

આપણી ભારતીય પરંપરામાં વૈદિકકાળથી ઋષિઓએ ખોરાક માટેની ઉત્કૃષ્ટ કૃષિ વ્યવસ્થા સમાજને આપી છે. ઋષિએ માત્ર માનવજાત જ નહીં, પરંતુ પ્રકૃતિના ખોળે રહેતા આપણા સ્વજન જેવા પાલતુ પ્રાણીઓ ગાય , બળદ અને અન્ય પશુ પક્ષીઓના જીવન નિર્વાહ અને પ્રકૃતિના રક્ષણ માટે વિશ્વને પ્રેરણા આપી છે. ઋષિઓએ અધ્યાત્મ અને વિજ્ઞાનનો સમન્વય કરી **પ્રાકૃતિક ખેતી વ્યવસ્થા દ્વારા ખોરાક અને ઔષધોનો અખૂટ ખજાનો વિશ્વની સામે રાખ્યો છે.** ખોરાક અને જીવનપદ્ધતિ માટે હજારોવર્ષોથી ભારતે વિશ્વને પ્રેરણાઅને માર્ગદર્શન આપ્યુંછે.પ્રકૃતિના આપણા ઉપરના અનેક ઉપકારો માટે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવાની પ્રેરણા ઋષિઓ એ આપણને સમજાવી છે.સુક્ષ્મજીવોથી લઈ મહાકાય પ્રાણીઓનું પોષણ કરનાર આ જમીન છેએટલે જ ધરતીને માતાકહી છે . અખાત્રીજના દિવસે ખેડૂત ધરતીમાતાનું પૂજન કરે છે તેમજ તેની ખેતીમાં સાથ આપનાર પોતાના પરિવાર સમાન બળદનું પણ પૂજન કરે છે. ખેતી અને પરિવાર માટે ખૂબ જ મહત્વનું સ્થાન ગાયનું છે. એટલેજ ગાયને પણ માતાનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

"પ્રાકૃતિક ખેતી"માં ગાયનું ખુબ મહત્વ છે. તેથી જ ગાયને 'કામધેનુ' કહી છે.આજના આ સ્પર્ધાના યુગમાં વધુ ઉત્પાદન મેળવી વધુ આર્થિક લાભ મેળવવામાં કૃષિ ક્ષેત્ર પણ બાકાત નથી. રાસાયણિક ખાતર અને જંતુનાશક દવાઓનો બેફામ ઉપયોગ આપણી જમીનને ખૂબ મોટું નુકસાન કરી રહ્યો છે. આવું જ ચાલતું રહેશે તો આવનાર પેઢી માટે ફળદ્રુપ અને ઉપજાઉ જમીનને આપણે ખોઈ બેસીશું .પરંતુ પ્રાકૃતિક કૃષિ જમીનને ફળદ્રુપ અને સ્વસ્થ રાખવામાં ખૂબ મહત્વનું પરિબળ બની રહ્યું

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

છે. આપણે ત્યાં જૂના કાળથી **આરોગ્યપ્રદ અને શુધ્ધ ખોરાકનો મહિમા** કહેવામાં આવ્યો છે. આપણે ત્યાં કહેવત છે કે 'જેવું અન્ન તેવું મન ,અન્ન એવો ઓડકાર' અને 'અન્ન એજ ઔષધ.' એટલેકે શુદ્ધ અને **પ્રાકૃતિક ખોરાક એજ જીવનને** સ્વસ્થ રાખવા પુરતું છે . **પ્રાકૃતિક ખેતી** આવા શુધ્ધ અને આરોગ્યપ્રદ ખોરાકનું ઉત્પાદક છે . હવે લોકોનું ધ્યાન ઓર્ગેનિક ખોરાક પર ગયું છે. પરિણામે પ્રાકૃતિક ખેતીને પ્રોત્સાહન મળી રહ્યું છે .

"પ્રાકૃતિક ખેતી"ના ફાયદા

પ્રાકૃતિક ખેતીમાં માત્ર ફાયદાઓજ છે . પ્રાકૃતિક ખેતીને ઓર્ગેનિક ખેતી પણ કહેવામાં આવેછે. ઓર્ગેનિક ખેતીના અનેક અનેક ફાયદા છે.જેમાં તાત્કાલીક અને લાંબા ગાળાના ફાયદા છે.

૧.પ્રાકૃતિક ખેતીના ઉત્પાદનમાં રાસાયણિક ખાતરો અને રાસાયણિક દવાઓ(પેસ્ટીસાઇડ)નો ઉપયોગ થતો નથી .પરિણામે ઉત્પાદન થતા મસાલા પાકો ,અનાજ ,ફળ અને શાકભાજી કુદરતી પોષક તત્વોથી ભરપૂર અને સ્વાસ્થ્યપ્રદ હોય છે ,જેનાથી ઉત્તમ આરોગ્ય અને લાંબુ આયુષ પ્રાપ્ત થાય છે.

૨.પ્રાકૃતિક ખેતીમાં વૃક્ષોનું મહત્વ હોઈ વાતાવરણ પ્રદૂષણ મુક્ત અને ઓછા વરસાદની સ્થિતિ સર્જાતી નથી.

3.પ્રાકૃતિક ખેતીમાં ગાયનું ગૌ મૂત્ર ,છાણ ,વનસ્પતિનાં પાંદડાં અને કુદરતી છાણીયા ખાતરનો ઉપયોગ થતો હોઈ જમીનમાં દેશી અળશિયાંની સંખ્યા વધે છે . અળશિયાં જમીનને ફળદ્રુપ અને પોચી બનાવનાર ખેડૂતના સાચા મિત્ર છે. જમીનમાં રહેલા ઉપયોગી બેક્ટેરીયા જમીનને તંદુરસ્ત રાખે છે . એટલેજ માટી બચાવો અભિયાનમાં માત્ર "ઓર્ગેનિક ખેતીજ " કારગત નીવડી શકશે.

૪.પ્રાકૃતિક ખેતીમાં પિયત પધ્ધતિ પ્રમાણસર અને પધ્ધતિસર છે છોડને પાણી કરતાં ભેજ વધુ જરૂરી હોઈ મલ્ચીંગ પધ્ધતિથી ઓછા પાણીથી પ્રાકૃતિક કૃષિ થઈ શકે છે .

૫.પ્રાકૃતિક કૃષિમાં ખર્ચ થતો નથી. ઝીરો બજેટ ખેતી હોઈ ખેડૂતને આર્થીક ફાયદો થાય છે .

૬.પ્રાકૃતિક ખેતી ગાય આધારીત ખેતી હોઈ ખેડૂત પરિવારે દેશી ગાય પાળવી જરૂરી છે. ગાયના દૂધમાં અનેક પ્રાકૃતિક તત્વો ભરપૂર હોઈ પરિવારને ઉત્તમ દૂધ,દહી ,માખણ અને ઘી મળી રહે છે. ખેતી માટે ગાયનું છાણ અને ગૌમૂત્ર જ વધુ જરૂરી હોય છે અલબત ક્યારેક છાસ અને દૂધ પણ જરૂરી બને છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગાય પાળી ખેતી કરતા ખેડૂતો માટે ગુજરાત સરકાર ગાયના નિભાવમાટે માસિક ૩.900 જેટલી સહાય પણ આપે છે .પરિણામે ખેડૂતને ગાય પાળવાનો ખર્ચ થતો નથી .

૭.ખેડૂતે ઉત્પાદન કરેલ ખેત ઉત્પાદન વેચવાની વ્યવસ્થા અને બજારભાવ કરતાં પણ સારા ભાવ મળી શકે છે ,જેનાથી ખેડૂતને આર્થીક ફાયદો થાય છે.

૮.જમીન ફળદ્રુપ બનતાં ઉત્પાદન વધતું જાય છે .

૯.ઓર્ગેનિક ખેતી કરનાર ખેડૂત પર્યાવરણ ,જમીન સ્વાસ્થ્ય ,અને ગૌપાલન માટે કાર્ય કરતો હોઈ રાષ્ટ્ર અને અધ્યાત્મ માટે કરેલા કામનો આનંદ અને સંતોષ મેળવે છે .મારે મન આ જ મહત્વનું છે.

પ્રાકૃતિક ખેતીના પ્રણેતા

ભારતમાં પ્રાકૃતિક ખેતીનો પ્રચાર પ્રસાર કરી પુનઃ ઋષિમાન્ય પ્રાકૃતિક ખેતીની સ્થાપના થાય . બીન ખર્ચાળ અને આરોગ્યપ્રદ ઉત્પાદનો સાથે પર્યાવરણ અને જમીનની ફળદ્રુપતા ટકાવી રાખવાના પ્રયત્નો કરનાર આધુનિક કૃષિરૂષિ પદ્મશ્રી સુભાષ પાલેકરજી જેઓ કૃષિ વિજ્ઞાની છે. તેમણે કરેલા પ્રયતનોને આભારી છે. વર્તમાનમાં ગુજરાતના રાજ્યપાલ આચાર્ય દેવવ્રતજી ખેડૂતોને (Farmers) પ્રાકૃતિક ખેતી (Natural Farming) કરવા માટે પ્રેરિત કરી રહ્યા છેકુદરતી ખેતીને . પ્રોત્સાહન આપવા માટે તેઓ રોલ મોડેલ બન્યા છે .ગુજરાત વિધાપીઠ દ્વારાપણ પ્રાકૃતિક ખેતીમાં phdની ડીગ્રી હવે દાખલ કરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Vaibhavi H.Chudasama
Department of Economics
Dr.V.R.Godhaniya College, Porbandar.

ગાયઆધારિત ઉદ્યોગો

પ્રસ્તાવિત:

આપણા ખેતીપ્રધાન દેશમાં ગાયને પાડવાની પરંપરા રહી છે. ભારતના 70% લોકો ગામોમાં રહે છે. તેમનો મુખ્ય ધંધોખેતી અને પશુપાલન છે. દરેક પરિવાર પાસે થોડી જમીન હોય અને દૂધારી ગાયો હોય અને શક્તિશાળી બળદોનું પાલન થતું હોય,તે બહુ દૂરના ભૂતકાળની વાત નથી.

આ વ્યવસ્થામાં બીમાર અપંગ અને અનાથ ગાય સેવા માટે દરેક ગામમાં ગૌશાળા રહેતી.સમાજના સેવાભવને કારણે ગૌશાળાઓને નિભાવ પણ સારી રીતે થઈ જતો,સારામાથા પ્રસંગે લોકો ગૌશાળાને દાન આપતા,ગામ પાસે ગૌચર જમીનનોરેહતી, તેથી પશુઓને પૂરતા પ્રમાણમાં ખાવાનું મળી રહેતું. આમ વર્ષોથી સુધી ગોવંશ અને ગૌશાળા ભારતીય સંસ્કૃતિનું અગત્યનું અંગરહ્યું,વર્ષો સુધી ખેતી સાથે ગોપાલન બહુ સ્વાભાવિક રીતે ભારતમાં મહત્વનું વ્યવસાય પણ રહ્યો છે.

ગાયએટલેકામધેનુ:

કામધેનુ એટલે માનવજાતની મનોકામનાનાઅર્થાતજરૂરિયાતોનેસાત્વિકતાઅને સંવેદનાથી પૂર્ણ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવનાર,અનિષ્ટોને દૂર કરનાર, સમસ્યાઓનો ઉકેલ લાવનાર,અને ભવિષ્યનો આધાર.કામધેનુ એટલે આરોગ્ય આધ્યાત્મ,ઉર્જા,સૌંદર્ય અને પર્યાવરણની આરાધ્ય દેવી. આવર્ણનકામધેનુ છે. જો યોગ્ય દ્રષ્ટિકોર્ણ પૂર્વકમાંમાવજત થાયતો, ભારતના સાત લાખ ગામડાઓમાં વસતા પ્રત્યેક પરિવારના પેટ ભરવા અને દેશને પોતાના પગ પર ઉભો રાખવા આપણો ગોવંશ આજે પણ સક્ષમ છે.

ખેતીપ્રધાન ભારતની રીત ટ્રેક્ટર કે રાસાયણિક ખાતરની નહોતી. ભારતની ખેતી ગોવંશ આધારિત હતી.ગાયનું દૂધ ધરતી પરનો અમૃત મનાતું, ગાય ઝેરી પદાર્થ ખાઈ જાય તો પણ તેના દૂધમાં જેટલી અસર થતી નથી. ગાયના દૂધ,ઘી થી પોષણ, ગૌમુત્રથી ઔષધ, ગોબરમાંથી ખાતર મળે છે. જૈવિક ખાતરથી ઉત્પન્ન થતું અનાજ અને શાક અને ફળ સ્વાસ્થ્યવધર્ક છે. ઉપરાંત તેનાથી જમીન વધારે ઉપજાઉ બનેછે. હાલના સંજોગોમાં ગાય અને ગૌવંશ પર સંકટ ઊભું થયું છે તેમાં ગોહત્યાસંબંધી ઇચ્છનારો એક વર્ગ ઉભો થયો છે. આ વર્ગ બંધારણની 48મી કલમને ઘણું મહત્વ આપી રહ્યો છે. પણ આ કલમ આદેશાત્મક નથી,પરંતુ માર્ગદર્શકનીગૌમૂત્રઅને ગોબર:

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

જેમ માનવી માટે ખોરાકજરૂરી છે, તેમભૂમિમાટેખાતર અનિવાર્ય છે. ભારતમાં પશુઓની વિપુલતાહોવા છતાંપોષકસેન્દ્રીય ખાતરને બદલે ઉપદ્રવી, રાસાયણિક ખાતરના વપરાશ ઉત્તેજન આપતું રહ્યું છે. કારણ કે માનવી સમજતો નથી અને મળમૂત્રના વપરાશનેસુગથી જુએ છે. અથવા એમ વિચારે છે,કેશરીરે ફેંકી દીધેલા કચરાથીકંઈખોરાક ઉત્પન્ન કરવામાં વપરાય? વિશ્વના વિકસિત દેશોમાં મળમુત્રઅને કચરાનો ઉપયોગ કરી બળતણ, ઉર્જા અને ખાતર મેળવવામાં આવે છે. આ પ્રક્રિયા ગંધમુક્ત અને સસ્તી છે. તેમાં જરૂરિયાત કે સગવડપ્રમાણે નાના કે મોટા એકમો બનાવી શકાય છે. બાયોગેસ પ્લાન્ટના ઇંધણ માટેનો ગેસતો ઉત્પન્ન થાય જ છે.

1975 74 માં દર હેક્ટર 51.6 કિલો રાસાયણિક ખાતર વપરાતું હતું. 2001-02માં વધીને તેને દર હેક્ટર 170 કિલો રાસાયણિક ખાતર વપરાતું થયું. આ વધારો હજી ચાલુરહ્યો છે. પરિણામે શું આવ્યું? ઘઉંના દેશીબિયારણનેછાણીયાખાતરખેતીમાં 12 પિયતનીજરૂરપડતીહતી.રાસાયણિક ખાતરની ખેતીમાં 30 થી 35% પીએટ ની જરૂર પડે છે. આનાથી જમીનનું ક્ષારિરણ થતું જાય છે. તેથી ફળદ્રુપતા ઘટે છે. અને ખર્ચને મહેનત વધે છે. પાણીની ખેચ ઊભી થાય છે.શિંગખાતર અને ગરતીયુંસેન્દ્રીય ખાતર ખેડૂતોને પોતાની જમીન માટેનો તો કામ આવે જ છે. પણ જોતે પદ્ધતિસર અને વૈજ્ઞાનિક રીતે ગોબરગેસ અને ગૌમુત્રનો ઉપયોગ કરે તો, વધારાની આવક પણ ઊભી કરી શકે છે.દરેકગૌશાળાએ પણ બાયોગેસપ્લાન્ટએન ખાતરઓષધબનાવવાનાકેન્દ્ર ચલાવતા શીખી લેવું જોઈએ. ખેતી અને ગૌપાલનનું યોગ્ય સંયોજન થાય તો, ઉત્તમ પરિણામ મળે છે.જો ઉત્તમ ઓલાદના ઘણખુટ અને દુધાળા ગાયોની સંખ્યા અને ઉપયોગવધેતો વર્ષોમાત્રણ થી ચાર પાકની ઉપજ લઈ શકાય છે. બેકારી અને ગરીબી ઘટવા માટેગૌકૃષિઆધારિત અર્થતંત્રનું નિર્માણ જરૂરી છે.

કુટીર ઉદ્યોગથી માંડીને મધ્યમ અને મોટા પાયે ઉત્પાદન ક્ષમતાના પ્લાન્ટ સુધી વિવિધ સરકારી યોજનાઓ અમલમાં છે. ગાયનું છાણ સ્મશાનના લાકડાના વિકલ્પ તરીકે છાણના રંગ, પ્લાસ્ટર, ઇંટો, ટાઇલ્સ, કાગળ અને ગૌ કષ્ટ માટે મોટું બજાર પૂરું પાડી શકે છે. બાયોગેસ, CNG, CO2, હાઇડ્રોજન જેવા જૈવિક ઇંધણ છાણ, ગૌમૂત્રમાંથી બનાવવામાં આવે છે અને ફેક્ટરીઓને સપ્લાય કરવામાં આવે છે. આ એક્સ્પોમા વિવિધ વિષયો પર ભારત સરકાર અને રાજ્ય સરકારોના વિવિધ વિભાગો દ્વારા સરકારી અનુદાન, લોન, સબસિડી અને પ્રમોશનલ યોજનાઓ, ગાય પર્યટન, ઓર્ગેનિક ફાર્મિંગ વિશે વિગતવાર માહિતી આપવામાં આવશે. સ્ટાર્ટઅપ અને યુવાનોને ગાય આધારિત ઉદ્યોગસાહસિકતા દ્વારા કરોડોની આવક કેવી રીતે મેળવવી તે વિશે માહિતી આપવામાં આવશે. આ ઇવેન્ટ વૈશ્વિક સ્તરે ગાય આધારિત આંત્રપ્રિન્યોરશિપ માટે ગેમ ચેન્જર બની રહેશે. ગાય આધારિત ઉત્પાદનોમાંથી

મેળવેલ પંચગવ્ય (દૂધ, દહીં, ઘી, મૂત્ર અને ગોબર) શ્રેષ્ઠ આયુર્વેદિક દવા છે. ગાય એક ફરતી ફાર્મસી છે. આયુર્વેદ ક્ષેત્રના વિકાસ સાથે તમામ મંત્રાલયોને જોડીને આપણે આયુર્વેદમાં નવી ઊંચાઈઓ હાંસલ કરી શકીએ છીએ. વિવિધ આયુર્વેદિક ફાર્મા કંપનીઓને પ્રાણીઓ માટે વેટરનરી આયુર્વેદિક દવાના ઉત્પાદન માટે આગળ આવવા વિનંતી કરવામાં આવે છે. વર્તમાન "કુદરતી ખેતી" અભિયાનને આ એક્સ્પો દ્વારા વેગ મળશે. ગાયના ગૌમૂત્રમાં લેકટોઝનું પ્રમાણ વધારે હોય છે, જે હૃદય અને મગજના રોગો માટે લાભદાયક છે. પથરીની બિમારીમાં ૨૧ દિવસ સુધી ગૌમૂત્રનાં સેવનથી રાહત મેળવી શકાય છે. ક્ષયની બિમારીમાં દવાની સાથે ગૌમૂત્રનાં ઉપયોગથી વધુ સારું પરિણામ મેળવી શકાય છે. ગાયનું સૂકુ છાણ અને ઘીનો ધૂમાડો કરતાં વાયુ પ્રદૂષણમાં સુધારો થાય છે. ગૌમૂત્ર પેટના અનેક રોગો માટે રામબાણ દવા છે. ગૌમૂત્રમાં જંતુઓનો નાશ કરવાની ક્ષમતા રહેલી છે. શરદી-કફ, મેદસ્વીતા, દમ, મધુપ્રમેહ, લોહીનું દબાણ, યકૃત, મૂત્રપિંડ, કેન્સર તેમજ ચામડીને લગતાં રોગોમાં તે ખાસ ઉપયોગી છે. ઉપરાંત પશુઓમાં ગાયનું મહત્વપૂર્ણ એવી ગૌમૂત્ર વનસ્પતિની જંતુનાશક દવાઓના વપરાશથી છોડની રોગ પ્રતિકારક શક્તિ વધે છે. માત્ર ગુજરાતના જ નહીં પરંતુ સમગ્ર ભારતમાંથી મુલાકાતીઓ અને ખેડૂતો આ એક્સ્પોની મુલાકાત લેશે.ગૌમૂત્ર અને છાણ કાચા માલ તરીકે ગૌશાળામાં ઉપલબ્ધ છે, જેનો ઉપયોગ ઔદ્યોગિક હેતુઓ માટે કરી શકાય છે. દેશના સ્વચ્છ ભારત, સ્વસ્થ ભારત, ગ્રીન ઈન્ડિયા, ડિજિટલ ઈન્ડિયા અને મેક ઈન ઈન્ડિયાના વિઝનને વેગ મળશે, ગૌશાળાઓ આત્મનિર્ભર બનશે, યુવાનો અને મહિલાઓને રોજગારી મળશે.ડિજિટલ માર્કેટિંગ આઉટલેટ્સ દ્વારા, પર્યાવરણની સુરક્ષા કરીને નિકાસ-આયાત દ્વારા કમાણી કરી શકાય છે. ગાય આધારિત અર્થવ્યવસ્થાને મજબૂત કરવામાં મદદ કરવા માટે આવા બહુવિધ નવા ઉદ્યોગો માટે વિશાળ તકો છે. સરકાર અને સમાજ સાથે જોડાઈને સાચા અર્થમાં ગૌ રક્ષાની અનુભૂતિ ભારતને સમૃદ્ધ અને સમૃદ્ધ બનાવશે. આ પ્રોજેક્ટ્સ દેશની અર્થવ્યવસ્થાને 5 ટ્રિલિયન ડોલર સુધી લઈ જવા અને ગ્રીન ઈકોનોમી મોડ્યુલને પ્રોત્સાહન આપવા માટે એક શક્તિશાળી માધ્યમ સાબિત થશે. G2B, B2B અને રોકાણકારો દ્વારા ઇન્ટરેક્ટિવ કનેક્ટિવિટી માટેની તકો નાના ગાય ખેડૂતો, ગૌશાળાઓ અને પાંજરાપોળને ઉપલબ્ધ થશે.ગાયનો અર્થ માત્ર દૂધ જ નહીં પરંતુ ગાય આધારિત ઉદ્યોગના માધ્યમ તરીકે મૂત્ર અને છાણથી જીડીપી વધારી શકાય છે. ગૌમૂત્ર-છબર ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપવાથી રખડતા ઢોરની સમસ્યા હલ થશે. માર્ગ અકસ્માતો અટકશે. પાંજરાપોળ સમૃદ્ધ થશે. આમ ભારતીય સંસ્કૃતિની "ગૌ સેવા"નો ખ્યાલ સાકાર થશે.

ડેરીઉદ્યોગ:

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગાય તથા ભેંસના દૂધનું વેચાણ કરવાના ઉદ્યોગને ડેરી કહેવામાં આવે છે. સહકારી ધોરણે ચાલતી અમુલ ડેરી ગુજરાતની જાણીતી ડેરી છે. આ ઉપરાંત રાજ્યના લગભગ બધા વિસ્તારોમાં દુધની ડેરીઓ સહકારી ધોરણે કાર્ય કરી રહી છે. કૃષિ સાથે સંકળાયેલા પશુપાલનના ઉદ્યોગમાં દૂધ એકઠું કરવું, તેની જાળવણી માટેની પ્રક્રિયાઓ કરવી, ગુણવત્તા મુજબ વર્ગીકરણ કરવું, યોગ્ય પેકીંગ કરવું, વેચાણની વ્યવસ્થા કરવી, વધારાના દૂધનો શીત સંગ્રહ તેમ જ તેમાંથી અન્ય બનાવટો બનાવી વેચાણ કરવું વગેરે કાર્યોનું સંચાલન ડેરી દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત દુધાળા પશુઓના સ્વાસ્થ્ય અને માટે સમયાંતરે દાક્તરી તપાસ અને સારવાર, પૂરક પોષણયુક્ત આહારની વ્યવસ્થા વગેરે કાર્યો પણ ડેરી દ્વારા કરવામાં આવે છે.

દૂધ મંડળી

અલગ-અલગ પ્રકારની મંડળીઓની દરખાસ્ત સાથે કેટલીક વિષેશ માહિતી / દસ્તાવેજો રજુ કરવાની બાબતો.

મંડળીમાં દૈનિક કેટલા દુધની ભરતી/ખરીદી થાય છે. તે અંગેનો દુધ સંઘનો પત્ર

સુચિત સેન્ટર પ્રથમ શરૂ કરવાનું થાય છે. ૬ થી ૧૨ માસમાં નોંધણી કરવાની થાય છે. સદર સમયના મંડળીના દુધ વેપાર પત્રક તથા સરવૈયા પત્રકો

સુચિત મંડળીની કાર્ય વિસ્તારમાં મંડળી નોંધાયેલ હોય અને બીજી મંડળી નોંધાવવાની થાય તો બંને મંડળીઓએ વચ્ચે કેટલુ અંતર છે તેનો તલાટી કમ મંત્રીનો દાખલો તથા નોંધાયેલ મંડળીનું પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવે છે.

ગોબરગેસ:

ગોબરગેસ શું છે?

પ્રાણીઓનાં મળમૂત્ર એકઠાં કરી પ્રાણવાયુની ગેરહાજરી અને જીવાણુઓની હાજરીમાં તેમાં આથો ગુણવતા ધરાવતો મીથેન વાયુ લગભગ ૬૦% જેટલો છે અને ૪૦% જેટલો નિષ્ક્રિય કાર્બન ડાયોકસાઈડ વાયુ હોય છે. થોડા ઘણા અંશે નાઈટ્રોજન, સલ્ફાઈડ જેવા વાયુઓનો પણ ગોબરગેસમાં સમાવેશ થાય છે. પશુઓનું છાણ ગોબરગેસના ઉત્પાદન માટે આદર્શ કાચો માલ પૂરો પાડે છે. તેની સાથે માનવ મળમૂત્ર, ડુક્કરનું છાણ અને મરઘાં ઉછેર કેન્દ્રમાંથી મળતા ચરક ઈત્યાદિ પૂરક વસ્તુઓ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે. સેન્દ્રિય કચરો, જળકુંભી, મકાઈના સાંઠા, કેળનાં પાન, જંગલી ઘાસ, ખેત કચરો અને પાણીમાં થતી લીલ, શેવાળ વગેરે પણ ગોબરગેસ ઉત્પાદનના કાચા માલ તરીકે ઉપયોગી છે. પશુઓનું છાણ, જળકુંભી અને લીલનું સપ્રમાણ મિશ્રણ ૭૦% જેટલો મિથેન વાયુ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ઉત્પન્ન કરે છે. એક એકર જળકુંભી પ્રતિદિન ૧૧૦૦ ઘનફૂટ અથવા ૩૦ ઘનમીટર જેટલો ગેસ ઉત્પન્ન કરે છે. જે એક સાફ અને સસ્તો બળતણ ગેસ છે. આમાં છાણના ખાતર તરીકેના ગુણો સહેજ પણ ઓછા થતા નથી, બલ્કે વધે છે. આમ છાણ અને ખાતર બન્ને હેતુ પાર પડે છે.

ગોબરગેસના ઉપયોગથી લાકડા એકત્રિત કરવાની મજૂરી, તેમનો ચોમાસામાં સંગ્રહ, ધુમાડો વગેરે તકલીફો દૂર થાય છે અને પ્રદૂષણ અટકે છે. આપણાં દેશમાં અંદાજે પાંચ લાખ કરતાં વધુ ગોબરગેસ પ્લાન્ટ વપરાશમાં છે.

ગોબરગેસ પ્લાન્ટના જુદા જુદા ભાગો:

ગોબરગેસ પ્લાન્ટના જુદા જુદા ભાગો નીચે મુજબ છે

૧.પાયાનો ભાગ (ફાઉન્ડેશન)

૨.ડાયજેસ્ટર (પાચન કૂવો)

૩.ગેસ સંગ્રાહક ટાંકી (મિશ્રણ ટાંકી અને પૂરક કૂંડી), ગેસ હોલ્ડર (ઢાંકણ) ૪. કાચો માલ અંદર દાખલ કરવા માટેની જગ્યા

૪.નિકાલ કૂંડી

ગોબરગેસ નિકાલ માટે વાલ્વ, પાઈપ લાઈન, વોટર ટ્રેપ, ફીટીંગ્સ વિવિધ ગોબરગેસ પ્લાન્ટ ની પાયાની વિગતો નીચે મુજબ છે.

કૌટુંબિક ગોબરગેસ પ્લાન્ટકૌટુંબિક ગોબરગેસ પ્લાન્ટ કાર્યક્રમ હેઠળ સામાન્ય હેઠળ સામાન્ય રીતે ૨ થી ૩ ઘનમીટર ક્ષમતા ગોબરગેસ પ્લાન્ટ બાંધવામાં આવે છે. ૫ – ૬ સભ્યોના કુટુંબ માટે ૨ – ૩ ઘ.મી. ક્ષમતાનો પ્લાન્ટ બાંધવો પડે. એક ઘ.મી. ના ગોબરગેસ માટે ઓછામાં ઓછા બે થી ત્રણ ઢોર હોવા જરૂરી છે. કૌટુંબિક ગોબરગેસ પ્લાન્ટના બાંધકામની કામગીરી ગુજરાત એગ્રો ઈન્ડસ્ટ્રીઝ કોર્પોરેશન, ગુજરાત સ્ટેટ ફર્ટિલાઈઝર કંપની અને ખાદી ગ્રામ ઉધોગ જેવી સંસ્થા કરે છે. પ્લાન્ટમાં નાખેલા કુલ છાણના ૩૦% થી વરસે વધુમાં વધુ ૯૦ ક્વિન્ટલ ખાતર પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

સંસ્થાકિય ગોબરગેસ પ્લાન્ટ:

સંસ્થાકીય ગોબરગેસ પ્લાન્ટ યોજના હેઠળ સામાન્ય રીતે ૧૫ ઘ.મી. થી ૮૫ ઘ.મી. પ્રતિ દિન ક્ષમતાના ગોબરગેસ પ્લાન્ટ બનાવવામાં આવે છે. એક ઘ.મી. ગોબરગેસ મેળવવા માટે રોજ ૨૫ કિલો છાણ જોઈએ અને એક ઢોર પ્રતિ દિન આશરે ૮ થી ૧૦ કિલો છાણ આપે છે. આ માટે આશ્રમ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

શાળાઓ, ટ્રસ્ટો વગેરેમાં આ પ્રકારના પ્લાન્ટ ખુબ ઉપયોગી થાય છે. તેના વડે સંસ્થાઓની વિજ જરૂરિયાત પણ સંતોષીશકાય.

સામુહિક ગોબરગેસ પ્લાન્ટ

કુટુંબે કુટુંબે ગોબરગેસ પ્લાન્ટ બેસાડવા શકય ન હોય ત્યાં સામુહિક ગોબરગેસ પ્લાન્ટ બેસાડી શકાય ઓછામાં ઓછા ૨૫ કુટુંબો ભેગા થાય તો આ પ્લાન્ટ શરૂ કરી શકાય આ યોજના હેઠળ ૩૫ ઘ.મી. પ્રતિ દિન અને તેથી વધુ ક્ષમતાના ગોબરગેસ પ્લાન્ટ બનાવવામાં આવે છે. પ્લાન્ટના સંચાલન સારસંભાળ અને નિભાવની જવાબદારી ગ્રામપંચાયત અથવા ગોબરગેસ સહકારી મંડળીની અથવા તો સબંધીત લાભાર્થીઓની હોય છે.

પધ્ધતિ

સૌ પ્રથમ છાણ (ગોબર) અને પાણીનું યોગ્ય માત્રામાં મિશ્રણ કરવામાં આવે છે અને તે મિશ્રણ કે જેને રબડી (સ્લરી) કહેવામાં આવે છે તેને પૂરક કૂંડી મારફત પાચન કૂવામાં દાખલ કરવામાં આવે છે. પાચન કૂવમાં હવા (ઓકસીજન) ન હોવાથી રબડીનું આથવણ થાય છે અને ગેસ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ગેસ ઢાંકણ અથવા ગેસ હોલ્ડરમાં એકઠો થાય છે. પાચન થયેલ રબડી પાઈપ લાઈન દ્વારા તેમજ નિકાલ કૂંડી દ્વારા પાચન કૂવામાંથી બહાર નીકળે છે. ગોબરગેસને ટાંકીમાંથી ગેસ પાઈપ લાઈન દ્વારા સૂચિત ઉપયોગ માટે રસોડું, એન્જિન વગેરેમાં લઈ જવાય છે.કોઈપણ પ્રકારના ગોબરગેસ પ્લાન્ટ ગોઠવવામાં આવ્યો હોય તો પણ વપરાશના સ્થળે યોગ્ય ગોબરગેસના વહન માટે જરૂરી પાઈપલાઈન બિછાવવી પડે છે અને તેને અનુરૂપ યોગ્ય પ્રકારના બર્નર પણ મૂકવા પડે છે. જેથી ગોબરગેસ દ્વારા મહતમ ગરમી મળી શકે છે. તે જ પ્રમાણે વપરાયેલ ડાયજેસ્ટ/બહાર કાઢેલી સ્લરીના યોગ્ય ઉપયોગ માટે તે ભેગી કરવા બે કે તેથી વધુ ખોદવાની વ્યવસ્થા કરવાની રહે છે.ગોબરગેસ પ્લાન્ટની સ્થાપના માટેની પ્રાથમિક આવશ્યકતાઓ

ગોબરગેસ પ્લાન્ટ બેસાડવા માટે નીચે જણાવેલી કેટલીક આવશ્યકતાઓ ધ્યાન આપવી જરૂરી છે. ગામ અથવા સંસ્થામાં પૂરતા પ્રમાણમાં પશુઓ હોવા જોઈએ. પશુઓ એકસ્થળે બાંધ્યા હોય તો વધુ સારૂં. ગોબરગેસ પ્લાન્ટના બાંધકામ માટે અને ડાયજેસ્ટેડ સ્લરીના નિકાલ માટે ખાડા કરી શકાય તેટલી પૂરતી જમીન (૨૦ મીટર × ૨૦ મીટર) હોવી જોઈએ. આ જમીન ગ્રામપંચાયત / સંસ્થાની અને કોઈપણ પ્રકારના વિવાદ / ઝગડા વગરની તેમ જ જયાં ગેસનો ઉપયોગ કરવાનો છે તે સ્થળોની નજીક હોવી જોઈએ. સામાન્ય રીતે ગોબરગેસ ના વપરાશના સ્થળની પ્લાન્ટની જગ્યા ૭૦ થી ૮૦ મીટર જેટલા અંતરે હોય તો ગેસનું દબાણ વપરાશની જગ્યાએ પૂરતું રાખી શકાશે. તાજાં

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

છાણની સાથે ભેળવવા માટે પૂરતા પ્રમાણમાં પાણી મળવું જોઈએ.આખો દિવસ પૂરતા પ્રમાણમાં સૂર્યપ્રકાશ મળી રહે તેવી ખુલ્લી જગ્યામાં ગોબરગેસ પ્લાન્ટ હોવો જોઈએ. ભૂગર્ભમાં પાણીની સપાટી બારેમાસ જમીનની સપાટીથી ઓછામાં ઓછી ૫ મીટર ઉંડાઈએ હોવી જોઈએ. વપરાયેલી સ્લરીને સૂકવવા / ગળતિયું ખાતર બનાવવા માટે પ્લાન્ટની નજીકમાં સળંગ ખાડાઓ ખોદી શકાય તે માટે પૂરતી જગ્યા હોવી જોઈએ. સ્લરીનું ગળતર કૂવામાં થવાની શકયતા હોવાથી ગોબરગેસ પ્લાન્ટ, કૂવાથી ૧.૫ મીટરના અંતરમાં ન હોવો જોઈએ. ડાયજેસ્ટની અંદર દાખલ કરવાની / બહાર કાઢવાની જગ્યા ગળતિયું ખાતર બનાવવા, સ્લરીને સૂકવવા માટેના ખાડા વગેરેમાં અકસ્માતે ત્યાં ફરતાં પશુઓ તેનાં બચ્ચા કે બાળકો વગેરે કોઈ પડી ન જાય તે માટે પ્લાન્ટના આ વિસ્તારને અલગ વાડ કરેલી હોવી જોઈએ. ગોબરગેસ પ્લાન્ટની સૂચિત જગ્યાથી ૧૫ મીટર સુધીના અંતરમાં પીવાના પાણીનો કોઈ કૂવો કે હેન્ડ પંપ ન હોવા જોઈએ.ઢોરની સંખ્યા અને જરૂરિયાતના આધારે પ્લાન્ટની પસંદગી પાડે છે.

સંદર્ભસૂચિ:

1.https://agriculture centre.in

2.https//kaptaan.co.in

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Dr Kiran v Jivani

Assistant Professor

Department of Education ,Kskv University- Bhuj

गाय आधारित चिकित्सा

સારાંશ :

ભારતીય ધર્મશાસ્ત્રની અંદર ગાયનો મહિમા અનેક રીતે વર્ણવે છે. વેદોમાં ગાય માટે ત્રણ શબ્દો છે ગૌ, ધેનુ, અગન્ય. એ જ રીતે ગાવો ના પરમા મિત્રા અર્થ 'ગાયનું માનવ સમાજના પરમ મિત્ર તરીકેનું વર્ણન' બ્રહ્મસૂત્રમાં જોવા મળે છે. આ રીતે ગૌ - સંવર્ધન માટે સમાજમાં અનેક સેવાભાવિ સંસ્થાઓ કાર્યરત છે. કચ્છ જિલ્લાની ભુજ તાલુકામાં આવેલ રામકૃષ્ણ ટ્રસ્ટ- કુકમા. આ સંસ્થાએ ગૌ - સંવર્ધન માટે છેલ્લા દસ વર્ષથી કાર્યરત છે. શ્રી રામકૃષ્ણ ટ્રસ્ટ મંડળ- માધાપર સંચાલિત સંસ્થાની સ્થાપના 24 માર્ચ 2010 થી કરવામાં આવી હતી.

આ સંસ્થાનાહેતુઓમાં ગૌ - સંવર્ધન અંગેનો અભ્યાસ કરવો.પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં કાર્યક્ષેત્ર તરીકે શિક્ષણનું સમાજશાસ્ત્ર હતું . અભ્યાસમાં વ્યવહારિક સંશોધન હતું. સર્વેક્ષણાત્મક અંકશાસ્ત્રીય પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. વ્યાપવિશ્વમાંથી કચ્છ જિલ્લાની એક સંસ્થા રામકૃષ્ણ ટ્રસ્ટ - કુકમાનો નમૂના પદ્ધતિ તરીકે સહેતૂક નમૂના પદ્ધતિએ પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો. અભ્યાસમાં ઉપકરણ તરીકે મુલાકાત પત્રક જેમા મુક્ત જવાબી પ્રશ્નો તૈયાર કરવામાં આવ્યાહતા. અભ્યાસમાં માહિતી પૃથક્કરણ અને અર્થઘટનનું ગુણાત્મક પદ્ધતિથી ગણતરી પૃથકકરણકરવામાં આવ્યું હતું.

અભ્યાસના તારણમાં રામકૃષ્ણ ટ્રસ્ટ મંડળ- માધાપર સંચાલિતકુકમાસ્થિત સંસ્થા મનોજભાઈ સોલંકી દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે. મુખ્ય ઉદેશ્ય' ગાયની સંભાળ તથા તેમનો વ્યવહારિક જીવનમાં ઉપયોગ અને ખેતીની સુધારણા કરવાનો હતો.'ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતીમાં મોડલ તૈયાર કર્યું હતું. ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતી અંગે મહત્વના કાર્યક્રમમાં દરેક મહિનામાં ત્રણ દિવસનો સેમિનાર કરવો,વિના મૂલ્યે તાલીમ આપવામાં આવટીહતી. તથા ગૌમુત્રના અર્ક દ્વારા 108 પ્રકારના રોગોમાં લાભદાયીક ઔષધીઓ તૈયાર, ગાય આધારે પ્રાકૃતિક કૃષિનું મોડલ તૈયાર કરેલ, આ સંસ્થા દ્વારા કુલ ૨૯ પ્રકારે ઔષધો તૈયાર કરવામાં આવેલ,આ ટ્રસ્ટ દ્વારા પંચગવ્ય આધારિત કુલ ૧૩ સૌંદર્ય પ્રસાધનો અને ઘર વપરાશ માટેના પ્રસાધનો બનાવવામાં આવતા હતા. દેશી ગાયના પવિત્ર ગોબરમાંથી કુલ 16 કલાત્મક અને ઉપયોગી ઉત્પાદનો લોક ઉપયોગી વસ્તુઓ જોવા મળતી હતી.

- ચાવીરૂપ શબ્દો:રામકૃષ્ણ ટ્રસ્ટ: પરિચય,ગાય આધારીત પ્રાકૃતિક ખેતી:

પ્રસ્તાવના :

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ધર્મશાસ્ત્રની અંદર ગાયનો મહિમા અનેક રીતે બતાવ્યો છે. વેદોમાં ગાય માટે ત્રણ શબ્દો છે ગૌ, ધેનુ, અગન્ય. એ જ રીતે ગાવો ના પરમા મિત્રા અર્થ 'ગાયનું માનવ સમાજના પરમ મિત્ર તરીકેનું વર્ણન' બ્રહ્મસૂત્રમાં જોવા મળે છે. આ રીતે ગૌ - સંવર્ધન માટે સમાજ્મા અનેક સેવાભાવિ સંસ્થાઓ કાર્યરત છે. કચ્છ જિલ્લાની ભુજ તાલુકામા આવેલ રામકૃષ્ણ ટ્રસ્ટ- કુકમા. આ સંસ્થાએ ગૌ- સંવર્ધન માટે છેલ્લા દસ વર્ષથી કાર્યરત છે. આ સંસ્થા દ્વારા ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતીઅંગે અનેક પ્રયોગો કર્યા છે. ગાય સંવર્ધન અંગેના તેમના અનેક પ્રયોગોના માધ્યમથી ગાયની અનેક ઉપયોગીતા વિશે માહિતી મળે છે. ગુજરાત રાજ્ય અને ભુજમાં આ સંસ્થાએ ગાય સંવર્ધન માટે ખૂબ જ જહેમત ઉઠાવી છે. ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક કૃષિ અંગે માર્ગદર્શન પણ પૂરું પાડ્યું છે. ગાય દ્વારાઅનેકલોક ઉપયોગી કાર્યો થાય છે. આ સંસ્થાના આવા ઉમદા અને મહત્વ પૂર્ણ કાર્યને જોઈને. અભ્યાસકને આ સંસ્થાનો ગાયઆધારિત પ્રાકૃતિક કૃષિ અંગેનો અભ્યાસ હાથ ધરવાની ઈચ્છા થઈ.

શબ્દોની પરિભાષા: આ અભ્યાસમાં શબ્દોની પરિભાષા આ પ્રમાણે છે.

- રામકૃષ્ણ ટ્રસ્ટ: પરિચય :

રામકૃષ્ણ કુકમા ની સ્થાપના એ પુરુષોત્તમભાઈ સોલંકી દ્વારા કરવામાં આવી હતી. આજે મનોજભાઈ સોલંકી દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે. કચ્છ જિલ્લાના ભુજ તાલુકાનાકુકમા ગામમાં શ્રી રામકૃષ્ણ ટ્રસ્ટ મંડળ-માધાપર સંચાલિત સંસ્થાની સ્થાપના 24 માર્ચ 2010 થી કરવામાં આવી હતી.જેવો થકી નીચે પ્રમાણે કાર્યો થતાં હતા.

1. ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતી વર્ષ 2011 માર્ચ 2022 સુધીમાં 77 શિબિર ત્રી-દિવસ કરી ચૂક્યા છે. જેમાં 2,747 ભાગ લીધો હતો.
2. આ ઉપરાંત ગૌપાલન અને ગૌ સંવર્ધન પ્રશિક્ષણ 2015 થી 2019 સુધીમાં 18 શિબિર થઈ ચૂકી છે. જેમાં 112 પશુપાલક કોઈએ ભાગ લીધો હતો.
3. વિશેષતા એ છે કે ગોઆયુર સેલ થેરાપી 2015 થી 2016 માં સાત દિવસની, બે દિવસથી શિબિર કરી હતી.
4. આ ઉપરાંત માનવીય મૂલ્યોને સમજવા માટે'જીવન વિદ્યા'નામે શિબિર કરી હતી. જેમાં 2013 થી 2018 સુધી 16 શિબિર થઈ હતી,જેમાં પ્રાયોગિક પ્રશિક્ષણ અંતર્ગત પ્રાકૃતિક ખેતી, ગોપાલન ગ્રામ ઉદ્યોગ અને હસ્તકલામાં પંચગવ્ય પ્રોડક્ટ, ગોબર કાફ્ટ, સિમેન્ટ પ્લાન્ટ બનાવવા જેવા પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમો કરવામાં આવે હતા. તાજેતરમાં હમણાં જ પ્રાકૃતિક કૃષિ અંગે શિબિરયોજાય હતી.

ગાય આધારીત પ્રાકૃતિક ખેતી:

પ્રાકૃતિક ખેતીમાં વપરાતા ખાતરો અને જંતુનાશકો બહારથી ખરીદ્યા વગર ખેડૂતો જાતે બનાવી શકે છે. પર્યાવરણ અને માનવ સ્વાસ્થ્યનું રક્ષણ, સંવર્ધન અને જાળવણી એ કુદરતી ખેતીનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ્ય છે. કુદરતી ખેતીનો સાચો અર્થ પાણીની બચત, વીજ બચત અને નગણ્ય ઉત્પાદન ખર્ચ અને સારા બજાર ભાવ છે. દેશી ગાય આધારિત ખેતી અપનાવવાનો અર્થ છે જમીનની ભેજ સંગ્રહ ક્ષમતા, ફળદ્રુપતા અને ઉત્પાદકતામાં વધારો. પ્રાકૃતિક ખેતી એટલે શું? પ્રકૃતિના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો આધારિત દેશી ગાયના અને ગૌમુત્ર થકી ઓછા

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ખર્ચે ખેતી પાપની વૃદ્ધિ માટે જરૂરી છે સામગ્રી બહારથી ન લેતા પ્રાકૃતિક સામગ્રી દ્વારા જાતે જ બનાવવા. આ અભ્યાસમાં રામકૃષ્ણટ્રસ્ટ કુકમા માં જે કઈ ગાયઆધારીતપ્રાકૃતિકખેતીવિશે જે કાર્ય થાય છે તેને ગણેલ છે.

અભ્યાસના હેતુ : નીચે પ્રમાણે છે.

1. રામકૃષ્ણ ટ્રસ્ટની સ્થાપના વિશે જાણવું.
2. રામકૃષ્ણ ટ્રસ્ટ ના ઉદ્દેશો વિશે માહિતી મેળવી.
3. ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતી વિશે જાણવું.
4. સંસ્થા દ્વારા ગાયના સંવર્ધન અંગે મહત્વપૂર્ણ કાર્યક્રમ જાણવા.
5. સંસ્થાની ગાય સંવર્ધન અંગેની યોજનાઓ જાણવી.
6. ગાય આધારિત ઔષધિઓ અંગે જાણવું.
7. ગાયના પંચગવ્ય આધારિત સૌંદર્ય પ્રસાધનો વિશે જાણવું.
8. ગાયના ગોબરની ઉપયોગીતા વિશે જાણવું.

અભ્યાસના પ્રશ્નો: નીચે પ્રમાણે છે.

1. રામકૃષ્ણ ટ્રસ્ટની સ્થાપના કોણે કરી?
2. રામકૃષ્ણ ટ્રસ્ટના ઉદ્દેશ્યો કયા છે?
3. ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતી માં કઈબાબતો હશે?
4. સંસ્થાના ગાય સંવર્ધન અંગે મહત્વપૂર્ણ કાર્યક્રમ કયા હશે ?
5. સંસ્થાની ગાય સંવર્ધન યોજના કઈ હશે?
6. ગાયના પંચ-ગવ્ય ઔષધો કયા હશે?
7. ગાયના સૌંદર્ય પ્રસાધનો કયા કયા?
8. ગાયના ગોબરનું ઉપયોગીતા કઈ કઈ હશે?

અભ્યાસનું ક્ષેત્ર: પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ક્ષેત્ર તરીકેશિક્ષણનું સમાજશાસ્ત્ર હતું .

અભ્યાસનો પ્રકાર: અભ્યાસમાં વ્યવહારિક સંશોધન હતું. આ અભ્યાસસર્વેક્ષણાત્મક અંકશાસ્ત્રી પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

વ્યાપવિશ્વ : પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં કચ્છ જિલ્લાની ગૌણ સંવર્ધન સંસ્થાઓનો સમાવેશ થયો હતો. વ્યાપવિશ્વમાંથી કચ્છ જિલ્લાની એક સંસ્થા રામકૃષ્ણ ટ્રસ્ટ - કુકમાનો સમાવેશ કર્યો હતો.

નમૂના પદ્ધતિ: આ અભ્યાસમા નમૂના પદ્ધતિ તરીકે સહેતૂક નમૂના પદ્ધતિએ પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો.

સંશોધન ઉપકરણ: પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ઉપકરણ તરીકે મુલાકાત પત્રક જેમાં મુક્ત જવાબી પ્રશ્નો તૈયાર કરવામાં આવ્યાહતા. જેમાં સંસ્થાગત અભ્યાસ અંતર્ગત માહિતી પ્રાપ્ત કરવા માટે કેટલાક પ્રશ્નો તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા. સાથે સાથે આ સંસ્થાના દસ્તાવેજ તરીકે લેખો અને સાહિત્ય તથા સ્વરચિત ઉપકરણ તૈયાર કરવામાં હતું.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

માહિતીનું એકત્રીકરણ: આ સંસ્થાનો અભ્યાસ કરવાનો હોવાથી પૂર્ણ માહિતી પ્રાપ્ત થાય તે હેતુથી મુલાકાત પત્રકમાં તૈયાર કરેલ પ્રશ્નાવલી રૂબરૂ મુલાકાત લઈ ભરવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત સંસ્થાના દસ્તાવેજી લેખો, સંસ્થા દ્વારા પ્રસ્તુત થતું સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી માહિતી એકત્ર કરી હતી.

માહિતી પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન:

અભ્યાસમાં માહિતી પૃથક્કરણ અને અર્થઘટનનું ગુણાત્મક પદ્ધતિથી પૃથક્કરણકરવામાં આવી હતી. અભ્યાસમાં માહિતી પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન નીચે પ્રમાણે છે હેતુઓને આધારેઅર્થઘટન કરવામાં આવ્યું હતું.

1. રામકૃષ્ણ ટ્રસ્ટની સ્થાપના વિશે જાણવું.

રામકૃષ્ણ કુકમા ની સ્થાપના એ પુરુષોત્તમભાઈ સોલંકી દ્વારા કરવામાં આવી હતી જ્યારે આજે મનોજભાઈ સોલંકી દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે. કચ્છ જિલ્લાના ભુજ તાલુકાનાકુકમા ગામમાં શ્રી રામકૃષ્ણ ટ્રસ્ટ મંડળ-માધાપર સંચાલિત સંસ્થાની સ્થાપના 24 માર્ચ 2010 થી કરવામાં આવી હતી.

2. રામકૃષ્ણ ટ્રસ્ટ ના ઉદ્દેશો વિશે માહિતી મેળવી.

આ સંસ્થાનો ઉદેશ્ય : રામકૃષ્ણ સેવા ટ્રસ્ટનો ઉદેશ્ય 1. ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતી - જેમાં ગોપાલન, ગૌ સંવર્ધન 2. ગ્રામ ઉત્થાન - સ્વાવલંબન જેના અંતર્ગત પંચગ્વ્ય ચિકિત્સા 3. પર્યાવરણ સંરક્ષણ જેમાં ગ્રામ ઉદ્યોગ 4. કુદરતી ઊર્જાના ઉપયોગો જેમાં હસ્તકલાવગેરે ઉદેશો હતા. આ હેતુ અનુસાર 'ગાયોની સંભાળ તથા તેમનો વ્યવહારિક જીવનમાં ઉપયોગ કરીને પોતાનું જીવન અને ખેતીની સુધારણા કરવી'હતો.

3. ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતી વિશે જાણવું.

આ સંસ્થા દ્વારા પ્રાકૃતિક ખેતી અંગેનું મોડલ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમમાં ખેડૂતોને સમજાય તેવી ભાષામાં પ્રાકૃતિક મોડલ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. આ સંસ્થા દ્વારા કમ્પોસ્ટ ખાતર, સેન્દ્રીય પદાર્થ જેવા, જીવામૃત,સુકુ ,ધન જીવામૃત,ગૌ સમાધિ ખાતર,ગૌશીંગ, છાશામૃત, બીજામૃત,વર્મીવોશ,વાડાનું ખાતર,લીલો પડવાશ વગેરે પ્રાકૃતિક ખેતી વિશે જાણકારી- પ્રશિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું.

4. સંસ્થા દ્વારા ગાયના સંવર્ધન અંગે મહત્વપૂર્ણ કાર્યક્રમ જાણવા.

ગાય પ્રાકૃતિક ખેતીઅંગે મહત્વના કાર્યક્રમોમાં દરેક મહિનામાં ત્રણ દિવસનો સેમિનારમા વિના મૂલ્ય તાલીમ આપવામાં આવતો હતો. જેમની નિશ્ચિત તારીખ મહિનાની 12, 13 અને 14 હોય છે. આ ઉપરાંત ગૌમુત્રના અર્ક દ્વારા 108 પ્રકારના રોગોમાં લાભદાયીક ઔષધીઓ તૈયાર કરવામાં આવે છે. તાલીમ પણ આપવામાં આવે છે. મલમજેવી અનેક ઔષધીનું ઉત્પાદન કરવામાં આવતું હતું.

5. સંસ્થાની ગાય સંવર્ધન અંગેની યોજનાઓ જાણવી.

આ ટ્રસ્ટ દ્વારા પંચગવ્ય આરોગ્ય ચિકિત્સામાં દૂધ, દહીં,ઘી, ગૌમૂત્ર અને ગોબર વગેરેથી કરવામાં આવે છે. ગાય આધારે પ્રાકૃતિક કૃષિનું મોડલ તૈયાર કરેલ છે. આ દ્વારા ખેડૂતોને વ્યવહારિક જ્ઞાન આપવા માટે છે. ખેડૂત અને તેના પરિવાર તથા ગામનું કલ્યાણ થશે. પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમમાંસમજાવવામાં આવતું હતું.

6. ગાય આધારિત ઔષધિઓ અંગે જાણવું.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

આ સંસ્થા દ્વારા પંચગવ્ય ઔષધો કુલ 29 પ્રકારે તૈયાર કરવામાં આવતા હતા. જેમાં ગૌ સંજીવની સાદો અર્ક, સાઇટીકા, ડાયાબીટીસ, શ્વાસઅર્ક એસીડીટી અર્ક, કાંચનાર, કેન્સર, ગળો, એલોવેરા, સરગવા, પુનનર્વા, મીઠા લીમડા, અજમો, અરડુસી, વરીયાળી, જીરા, તુલસી, એન્ટિવાયરલ તથા પંચગવ્ય અર્ક, પીડાતક, પંચગવ્યનસ્ય, ગેસ, એસીડીટી ચૂર્ણ, કબજિયાત મુક્તિ ચૂર્ણ, હલ્દીધનવટી, માલિશ તેલ, સોરાયસીસ, તેલ અને સતધૃત મલમ વગેરે ઔષધો અલગ અલગ રોગો માટે લાભદાય છે.

7. ગાયના પંચગવ્ય આધારિત સૌંદર્ય પ્રસાધનો વિશે જાણવું.

આ ટ્રસ્ટ દ્વારા પંચગવ્ય આધારિત સૌંદર્ય પ્રસાધનોઅને ઘર વપરાશ માટે પ્રસાધનો કુલ ૧૩ પ્રકારે બનાવવામાં આવતા હતા. જેમાં સંજીવની કેશતેલ, કેસ નિખાર, શેમ્પૂ, ઉબટન, ગોમય સાબુ, મુલતાની સાબુ, ગૌ સંજીવની દંતમંજન, મચ્છરરોધક ધૂપબતી, ગોનાઈલ, શુદ્ધ ગૌમૂત્ર, વાસણ પાવડર,કપડાંધોવાનો પાવડર તથા હર્બલ હેન્ડ વોશ વગેરે સૌંદર્ય સાધનો બનાવવામાં આવતા હતા.

8. ગાયના ગોબરની ઉપયોગીતા વિશે જાણવું.

દેશી ગાયના પવિત્ર ગોબરમાંથી બનતા કલાત્મક અને ઉપયોગી ઉત્પાદનો જેવા કે મોબાઈલ એન્ટી રેડીએશન ચીપ્સ,ગોમય કોમ્પ્યુટર એન્ટી રેડીએશન ચીપ્સ, અડાયા, છાણા, ગોબરકુંડા, ગોબર મોમેન્ટો, ગોબર ઘડિયાળ,અરીસા, વોલપીસ, તોરલ, ટેબલ ઘડિયાળ, ગોબર કાર, ઝુમ્મર કીચેઇન, ગોબર રાખડી, ગણેશજી તથા દીવડા વગેરે ઉપયોગી વસ્તુઓ બનાવવામાં આવતી હતી.

અભ્યાસના તારણો: નીચે પ્રમાણે છે.

1. આ સંસ્થાની સ્થાપના શ્રી પુરુષોત્તમભાઈ સોલંકી કરી હતી. હાલમાં મનોજભાઈ સોલંકી દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે. રામકૃષ્ણ ટ્રસ્ટ મંડળ- માધાપર સંચાલિત સંસ્થાની સ્થાપના 24 માર્ચ 2010 થી કરવામાં આવી હતી.

2. ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક કૃષિ - ઉદેશ્ય 1. ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતી 2. ગ્રામ ઉત્થાન 3. પર્યાવરણ સંરક્ષણ 4. કુદરતી ઊર્જાના ઉપયોગ. જેવા ચાર ઉદેશ્યો હતા. મુખ્ય ઉદેશ્ય'ગાયની સંભાળ તથા તેમનો વ્યવહારિક જીવનમાં ઉપયોગ અને ખેતીની સુધારણા કરવાનો મુખ્ય ઉદેશ્ય હતો.'

3. ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતીમાંમોડલ તૈયાર કર્યું હતું. આ ઉપરાંત અલગ અલગ ખાતરો બનાવવામાં આવતા હતા.

4. ગાય પ્રાકૃતિક ખેતી અંગે મહત્વના કાર્યક્રમોમાં દરેક મહિનામાં ત્રણ દિવસનો સેમિનાર કરવામાં વિના મૂલ્ય તાલીમ આપવામાં આવતો હતો. આ ઉપરાંત ગૌમુત્રના અર્ક દ્વારા 108 પ્રકારના રોગોમાં લાભદાયીક ઔષધીઓ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

5. ગાય આધારે પ્રાકૃતિક કૃષિનું મોડલ તૈયાર કરેલ છે. આ દ્વારા ખેડૂતોને વ્યવહારિક જ્ઞાન આપવામાં આવતું હતું. ખેડૂત અને તેના પરિવાર તથા ગામનું કલ્યાણ થાય તેવા પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમો કરવામાં આવતા હતા.

6. આ સંસ્થા દ્વારા કુલ ૨૯ પ્રકારે ઔષધો તૈયાર કરવામાં આવે છે અને જે જુદાંજુદાં 108 રોગો માટે ઔષધો લાભદાયિક હતી.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

7. આ ટ્રસ્ટ દ્વારા પંચગવ્ય આધારિત કુલ ૧૩ સૌંદર્ય પ્રસાધનો અને ઘર વપરાશ માટેના પ્રસાધનો બનાવવામાં આવતા હતા.

8. દેશી ગાયના પવિત્ર ગોબરમાંથી કુલ 16 કલાત્મક અને ઉપયોગી ઉત્પાદનો લોક ઉપયોગી વસ્તુઓ જોવા મળતી હતી.

શૈક્ષણિક ફલિતાર્થ: નીચે પ્રમાણે જોઈ શકાય છે.

- આ અભ્યાસમાં ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક કૃષિની જાણકારી સમાજ સુધી પહોંચાડવી જોઈએ.
- ગાય દ્વારા ઉત્પાદન ગોબર અને પંચગ દ્રવ્યોમાંથી બનતા અનેક પ્રસાધનો અને ઔષધો કે જાગૃત કરવા જોઈએ.
- ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક કૃષિ મૉડેલ દ્વારા ખેડૂતોમાં પ્રાકૃતિક ખેતી અંગેની જાગૃતતા લાવવી જોઈએ.
- જીવન વ્યવહારમાં ચીજ વસ્તુઓનો ઉપયોગ પ્રાકૃતિક કૃષિ દ્વારા ઉત્પાદન થાય તેનો વધુ પ્રયાસ કરવો જોઈએ.
- ગાયનું જતન કરીને સમાજને આરોગ્યપ્રદ બનાવો.
- આ સંસ્થાની મુલાકાત આવશ્ય લઈને ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક કૃષિને જન જન કલ્યાણ સુધી પહોચડવા.

સંદર્ભ:

- સોલંકી મનોજભાઇ (2022) ચલો પ્રકૃતિ કી ઓર, શ્રી રામકૃષ્ણ ટ્રસ્ટ, કુકમા
- જરશા(2009) દેશી ગાય વિદેશી ગાય, પુનરુત્થાન ટ્રસ્ટ, કાંકરિયા, અમદાવાદ
- https://prakritikkheti.com/prakritik-kheti-gaay-aadharit-khetina-sidhhanto/

website:

- shreeramkrushnatrust.org

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ડો.જયદેવસિંહ બી. રાયજાદા

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક અને અધ્યક્ષ

સમાજશાસ્ત્ર અનુસ્નાતક ભવન

ક્રાંતિગુરૂ શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા, કચ્છ યુનિવર્સિટી, ભુજ.

ફોન (મો) ૯૦૩૩૭૭૮૯૦૫.

ગાય આધારિત વિજ્ઞાનની વર્તમાન સમયમાં જરૂરિયાત

પરિચય.

ભારતીય વૈદિક સાહિત્ય અને ગ્રંથોમાં વૈદિક વિજ્ઞાનની સમાયેલું છે આ વિજ્ઞાન એ ભારત અને પૃથ્વી પર સનાતન ધર્મના તપસ્વી ઋષિમુનિઓની લાખો વર્ષના તપ અને અનુભવો પરથી નિર્માણ પામ્યું છે, વૈદિક વિજ્ઞાન અમુલ્ય એવા વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનો મહાસાગર છે, વેદ વિજ્ઞાનનો મહત્વનો હિસ્સો એટલે " **ગાય આધારિત વિજ્ઞાન** " , વૈદિક ધર્મગ્રંથો, સ્લોકો, ઋચાઓમાં ગાયનો અનેરો મહિમા વર્ણવવામાં આવ્યો છે સાથે અનેક પ્રકારની દિવ્ય ગાયોનું વર્ણન પણ કરવામાં આવ્યું છે જેમાં કામધેનુ ગાય (દરેક પ્રકારની ઈચ્છાઓ પૂર્ણ કરનાર તેમજ દરેક પ્રકારના ધાન્ય અને ગાયના શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થતાં અમૃતો – ઘી, દૂધ, માખણ, ગૌ મુત્ર, ગોમય તેમજ અન્ય દિવ્ય અમ્રુત રૂપી ઔષધો અમર્યાદ પ્રમાણમા ઉત્પન્ન કરનાર ગાય), સુવર્ણ કપિલા ગાય (જેના શરીર અને અંગોમાથી સુવર્ણ જેવી કાંતિ – પ્રકાશ નીકળે છે તેમજ ગૌ મુત્ર અને ગોમયમાં સુવર્ણનું પ્રમાણ વધારે હોય છે તેવી ગાય), જેના મસ્તકમાં અમુલ્ય દિવ્ય ગોરોચન હોય છે તેવી ગાય, સંપુર્ણ કાળા કલરની કવલિ ગાય જેના દૂધમાંથી બનેલું ઘી ઉત્તમ ઔષધ છે અને લકવાના દર્દીનો લકવો દૂર કરે છે, સ્વેત કપિલા ગાય જે ખૂબ સૌભાગ્યશાળી અને શુભ લક્ષણો ધરાવતી ગાય છે તે ગાય પોતાના પાલક માટે પુણ્યનો મહાસાગર અર્પણ કરે છે.

ભારતીય વેદોમાં આવી અનેક ગાયનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ગાયના ગોબર વિષે લખ્યું છે કે " ગોમય વસતે લક્ષ્મી " એટલેકે ગોબરમાં લક્ષ્મીજીનો વાસ છે – ગાયના ગોબરમાંથી જીવન જરૂરિયાતની અનેક(સેંકડો) ચિજવસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય છે, ગોબર, ગૌમુત્ર, દૂધ, ઘી, માખણ એ ગાયના શરીરના પાંચ અમૃતો છે તેના આધારે માણસ માટેના જીવલેણ રોગોની સારવાર થાય છે, અને માણસના આરોગ્ય-તંદુરસ્તીનીની વૃદ્ધિ કરીને દરેક માણસોને લાંબુ નીરોગી સ્વસ્થ સુખમય આનંદથી ભરપૂર જીવન પ્રદાન કરવામાં ગાયની અમુલ્ય ભૂમિકા વૈદિક વિજ્ઞાનમાં વર્ણવેલી છે, આ ગાય

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

આધારિત વિજ્ઞાનના પાન – અને દોહન થકીજ ભારતમાં ઘી-દૂધની નદીઓ પ્રાચીન કાળ અને મધ્યયુગમાં વહેતી હોવાનો આધાર સાથેનો ઉલ્લેખ ભારતીય ગ્રંથો અને સાહિત્યમાં જોવા મળે છે.

ગાય થકીજ ભારતને વિશ્વના સૌથી સમૃધ્ધ દેશ તરીકેનું સ્થાન મળ્યું હતું એટલેજ અંગ્રેજો અને વિદેશીઓ દ્વારા કહેવામાં આવતું હતું કે " જહાં ડાલ ડાલ પર સોને કી ચિડિયા કરતી હે બસેરા વો દેશ હે ભારત નામ કા" આ સમૃધ્ધિ ગાય આધારિત હતી કેમકે ઈ:સ ૧૮૫૦ની સાલમાં જ્યારે ભારતમાં માત્ર ૩ કરોડ માણસોની વસ્તી હતી ત્યારે ૧૩૨ કરોડ ગૌ વંશની સંખ્યા ભારતમાં હતી જેના કારણે ગાયના દૂધ ઘીની ઉત્પાદકતા લોકોની જરૂરિયાત કરતાં પણ વધારે હતી તે સમયે ભારતમાં દૂધ-ઘી વેચવું એ ભારતીય સંસ્કૃતિના ધાર્મિક મુલ્યો પ્રમાણે પાપ ગણાતું અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં નજીવી વસ્તુના બદલામાં ભરપૂર પ્રમાણમા દુધ-ઘી ખરીદી શકતા હતા, દૂધ-ઘી નું સેવન ઉત્તમ આરોગ્ય પ્રદાન કરનાર હોયને સાથે ગાય એક ઉત્તમ વૈધ છે તે બાબત પણ ઋષિવિજ્ઞાનમા (ગાય આધારિત વિજ્ઞાનમાં વર્ણન થયેલ છે – આ ગાય કેવી રીતે ઉત્તમ વૈધ છે તે નીચે છે મુજબ જોઈએ.

(૧) ગાય એક ઉત્તમ વૈધ તરીકે.

ગાય આધારિત વિજ્ઞાન મુજબ ગાયનું પાલન કરનાર વ્યક્તિના આરોગ્યની ઉત્તમ સાર સંભાળ ગાય થકી લેવામાં આવે છે, જેમકે ગાયની આસપાસના ૧૦ ફૂટ સુધી અને તેના નિવાસની અને વિચરણની ચરિયાણની જગ્યાનું પર્યાવરણ અને ઉર્જા શુદ્ધ બને છે, ગાયના અલગ – અલગ અંગોના સ્પર્શથી વ્યક્તિના શરીરમાં હકારાત્મક ઉર્જાનો સંચાર થાય છે અને વ્યક્તિ નીરોગી બને છે તેના અલગ – અલગ શરીર પુરજાઓ સ્વસ્થ બને છે જેમકે હૃદય રોગના દર્દીએ ગાયની ગાળાની જાલર પર હાથ ફેરવવાથી રદયના ધબકાર નિયમિત અને સુવ્યવસ્થિત તાલબધ્ધ રીતે ચાલે છે, ગાયની ખૂંધ પર હાથ ફેરવવાથી અતિ શુધ્ધ અને બળવાન જીવન ઉર્જાનો શરીરમાં સંચાર થાય છે, તેવી રીતે જુદા જુદા ભાગો પર હાથ ફેરવવાથી માણસના અલગ અલગ રોગોની સારવાર થાય છે સાથે હાથમાં એક્યુપ્રેશર પધ્ધતિથી શરીરને કસરત થાય છે જેના કારણે વ્યક્તિ નીરોગી રહે છે, ગાયના સ્વાચ્છો – સ્વાસની પ્રક્રિયામાં ગાય ઉસ્વાસ છોડે ત્યારે ૧૦૦ % ઑક્સીજન (પ્રાણવાયુ) ઉત્સર્જિત કરે છે, જે વ્યક્તિ અને જીવજગત માટે પ્રાણવાયુ છે, સાથે ગાય પોતાના નિવાસના પરિવારને આરોગ્યમય રાખવા વ્યક્તિના શરીરની ગંધ પરથી ઘરમાં આવનારા રોગોના નિવારણ માટે આગોતરા પ્રયાસ કરે છે ગાયને ગંધ પરથી વ્યક્તિની બીમારીની શરૂઆતની ખબર પડી જાય છે અને તે બીમારીની ઔષધિ લેવા માટે ગાય દૂર દૂર સુધી સિમ અને જંગલ વિસ્તારમાં જઈને

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

વનસ્પતિ ખાય છે જેના ઔષધ્ધિય તત્વો ગાયના દૂધમાં આવતાજ તે દૂધ રોગી કે તેના પરિવારના રોગગ્રસ્ત વ્યક્તિ માટે ઉત્તમ ઔષધ્ધિ રૂપી અમ્રુત બને છે અને વ્યક્તિ નીરોગી બને છે. ઔષધ્ધિના સેવન માટે દૂર સુધી ચરવા માટે જતી ગાય પોતાના ગૌધણ થી વિખૂટી પડી જતી અને ઘરે ખૂબ લાંબા સમય પછી પરત ફરતી આવી ગાયોને " રેઢિયાર ગાય " તરીકે ઓળખવામાં આવતી, ગાય ઘાસચારામાં આવતું ૩૦૦ પી.પી.એમ સુધીનું ઝેર પોતાના શરીરમાં શોષીને ઝેરમુક્ત દૂધ આપે છે, જીવજગતમાં આવો ઉત્તમ ગુણધર્મ અન્ય જીવોના દૂધમાં જોવા મળતો નથી.

વર્તમાન સમયમાં આધુનિક જીવનશૈલી માનવીના આરોગ્ય માટે નુકસાનકર્તા જીવનશૈલી હોયને માનવી કેન્સર, ડાયાબિટીસ, હ્રદયરોગ, પોષણની ખામી જેવા અનેક રોગો અને શારીરિક નિર્યોગ્યતાનો શિકાર બન્યો છે, ગાય આધારિત વિજ્ઞાન થકી વર્તમાન સમયમાં નબળા આરોગ્યની સમસ્યા નિવારી શકાય છે – ગાયના શરીરના અમ્રુત થકી જો માનવીના રોગો અને નિર્યોગ્યતાનો ઉપચાર(ઈલાજ અને સારવાર) કરવામાં આવે તો માનવ સમાજમાં કરોડો લોકોને આરોગ્યમય -લાંબુ જીવન પ્રદાન કરી શકાય છે.

(૨) ગાય દ્વારા વાસ્તુ શુધ્ધિ.

ઋષિવિજ્ઞાનમા ખેવમાં આવ્યું છે કે માણસ કોઈપણ નવા સ્થળે રહેઠાણ બનાવે તો સૌપ્રથમ વાસ્તુયજ્ઞ કરવાનું કહેવામા આવ્યું છે કેમકે કોઈપણ સ્થળે ભૂતકાળમાં અનેક જૈવિક અને પર્યાવરણીય ઘટનાઓ બનેલી હોય છે, આ ઘટનાઓનો હકારાત્મક અથવા નકારાત્મક પ્રભાવ તે સ્થળના પર્યાવરણમાં હજારો વર્ષો સુધી રહે છે, આ નકારાત્મક ઉર્જા અને સ્પંદનથી બચવા માટે વાસ્તુ યજ્ઞ દ્વારા ભૂમિ અને પર્યાવરણનું શુધ્ધિકરણ કરવાનું કહેવામા આવ્યું છે પરંતુ જ્યાં ગાયો દ્વારા ચરવામાં આવે ગાયના પગલાઓ પડે અને ગાયની રજ તેમજ ગાયના શરીરના ગોમય, ગૌમુત્ર તેમજ અન્ય અમૃતો જમીન પર પડ્યા હોય તેવી જમીન – સ્થળ અને પર્યાવરણ વાસ્તુયજ્ઞ વગરજ ગાયની હાજરીથીજ શુધ્ધ અને હકારાત્મક ઉર્જા ધરાવતા બને છે.

(૩) ગાય દ્વારા જમીનમાં પોષક તત્વોની વૃધ્ધિ.

ગાયના ગોબરમાં કાર્બન, લોહતત્વ, ઝિંક, પોટાશ, નાઇટ્રોજન, ફૉસ્ફરસ, બોરોન, મેંગેનીઝ, તાંબું, સુવર્ણ, રૂપું જેવા હજારો પોષક તત્વો હોય છે જેના કમ્પોઝ ખાતરથી થી જમીન પોષણયુક્ત બને છે, ગાયના છાણીયા ખાતર વાળી જમીનની ભેજ-પાણીની સંગ્રહ ક્ષમતા ૨૦ ગણી વધી જાય છે જે વનસ્પતિના પોષણ માટેનો ઉત્તમ આધાર બને છે તેમજ ગોમય જમીનમાં ભળીને પાણીની સાંદ્રતા, બંધારણ અને તેમાં રહેલા પોષક તત્વોને સુધારે છે - વનસ્પતિ જગત માટે ઉપયોગી ગુણધર્મો વાળું

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

પાણી પોષણ તરીકે ખૂબ જરૂરી ગણાય છે, જીવચક્ર અને પર્યાવરણ ચક્ર માટે આ પોષક તત્વો સંચાલન માટેની શક્તિ પૂરી પડે છે, પર્યાવરણચક્ર નો આધાર વનસ્પતિ જગત છે જેના થકી વરસાદ પડે છે અને વનસ્પતિ થકી પૃથ્વી પર જીવજગતના પ્રાણનો આધાર ઑક્સીજન-કાર્બન રેશિયો જળવાઈ રહે છે સાથે વનસ્પતિનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરીને જીવો પોષણ મેળવે છે એટલેજ ઋષિવિજ્ઞાનમા કહેવામાં આવ્યું છે કે ગાય સમગ્ર જીવોને પોષણ આપનારી માતા છે, જેમ ધરતી પોતાના પોષણ થકી જીવજગતનું સાતત્ય જાળવી રાખે છે તેમ ગાય પણ પોતાના અમ્રુત રૂપી દ્રવ્યો થકી જીવનચક્ર ને સતત ધબકતું અને વહેતું રાખે છે એટલેજ વેદોમાં ગાયને પૃથ્વી સ્વરૂપ પોષણ આપનારી માતા કહેવામાં આવી છે, ગાયના નિર્વાણ પછી પણ પ્રાણહીન શરીર જ્યારે ધરતીમાં વિસર્જન કરવામાં આવે ત્યારે ગાયના શરીરના અમુલ્ય પોષક તત્વો કેજે તત્વો અમૃતરૂપિ છે તેવા તત્વો જમીનમાં ભળીને ઉત્તમ શક્તિશાળી ખાતર બનીને વનસ્પતિને અતિ શક્તિશાળી પોષણ પૂરું પડે છે, મનુષ્ય આદિકાળથી ગાયના છાણાનો બળતણ તરીકે ઉપયોગ કરતો આવ્યો છે આ ચુલાની રાખનાં અનેક ઉપયોગો માણસ પોતાની જીવનશૈલીમાં કરતો આવ્યો છે – રાખ જમીનમાં અનેક પોષક તત્વોનો સંચાર કરે છે.

: સમાપ્ત :

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

પ્રા. મીતા એમ. યાદવ

એમ. એ., સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી (2003)

બી.એડ., સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી (2005)

એમ.એડ., કે.એસ.કે.વી. કચ્છ યુનિવર્સિટી (2011)

"આંતરરાષ્ટ્રીય ગૌ પરિસંવાદ"

સારાંશ

यया सर्वमिदं व्याप्तं जगत् स्थावरजङ्गमम् ।
तां धेनुं शिरसा वन्दे भूतभव्यस्य मातरम् ।।

જેણે સમસ્ત સચરાચર જગતને વ્યાપ્ત કરેલ છે, એ ભૂત અને ભવિષ્યની જનની ગૌ માતાને મસ્તક ઝુકાવીને પ્રણામ કરું છું.

ભારતીય પરંપરા ના ચાર પાયામાં જેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે તેવી ગાયોનું સ્થાન ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વિશેષ રહેવા પામ્યું છે. આ ગાયોનો ઉછેર આપણા સમાજમાં દૂધ તથા પંચગવ્ય માટે વિશેષ કરવામાં આવે છે. ગાયોનું પાલન ભારતમાં સિંધુખીણની સંસ્કૃતિથી થતું આવ્યું છે.કારણકે ગાયની દરેક ઉપજથી કંઈક ને કંઈક પ્રાપ્ત થાય જ છે. પ્રાચીનકાળથી જ ગાયને માતા તરીકે પૂજવામાં આવે છે. વિવિધ સાહિત્યમાં પણ તેનું મહત્ત્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ગાય એ રુદ્રની માતા છે, વસુઓની પુત્રી છે, આદિત્યની ભગીની છે અને અમૃતનું ઉદ્ગમસ્થાન છે. ગાય એ પવિત્રતાનું પ્રતિક છે.

યજ્ઞો અને નિત્ય કર્મોમાં દેવપૂજા આદિ વિધિઓમાં ગાયના દૂધ, દહીં, ઘૃત, ગૌમુત્ર અને ગોબર નો ઉપયોગ થાય છે. સાયમ્ અને પ્રાતઃ હોમમાં ગાયના દૂધનો હોમ થાય છે. યજ્ઞમાં ઘૃતની આહુતિ અપાય છે. આવી ગયો ને હોમધેનુ કહેવાય છે. વશિષ્ઠ ઋષિની નંદીની ગાય પણ હોમધેનું હતી. તે દેવગવી સુરભીની પુત્રી હતી.

વેદોમાં ગાયને દેવતા ગણાય છે. પ્રાતઃકાલીન ઉષાના કિરણો 'ગો' કહેવાય છે. સૂર્યના કિરણો પણ 'ગો' કહેવાય છે. ત્રણ વૈદિક દેવીઓ- ઈડા, ભારતી અને સરસ્વતી- માં ઈડા 'ગો' કહેવાય છે. હિન્દુ ધર્મ પ્રમાણે ગાય માં કુલ 33 કોટી દેવતા નિવાસ કરે છે. જેમાં 12 આદિત્ય, 8 વસુ, 11 રુદ્ર અને 2 અશ્વિનીનો સમાવેશ થાય છે. ઋગ્વેદમાં ગાયને અઘ્નયા, યજુર્વેદમાં અનુપમય તથા અથર્વવેદમાં તેને સંપત્તિઓનું નિવાસ કહેવામાં આવે છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ભગવાન શિવને પ્રિય એવા બીલીપત્રની ઉત્પત્તિ પણ ગાયના ગોબરમાંથી થઈ હતી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું જીવન પણ ગાયની સંગતમાં જ થયેલું છે. ભગવાન શ્રીરામે પણ વનપ્રસ્થાન પૂર્વે ગાયોને દાનમાં આપી હતી. ગાયોનું દાન સંપૂર્ણ દોષ નાશક છે.

ગાયોની ઉત્પત્તિ વિશે પણ અનેક કથાઓ પ્રચલિત છે. એક કથા પ્રમાણે બ્રહ્માજી એક મુખથી અમૃતપાન કરતા હતા, ત્યારે બીજા મુખમાંથી કેટલાક અમૃતના બિંદુઓ બહાર આવ્યા અને આ બિંદુઓ વડે સુરભી ગાયની ઉત્પત્તિ થઈ હોવાનું મનાય છે. અન્ય મત પ્રમાણે સમુદ્રમંથન દરમિયાન 14 રત્નો સાથે થઈ હોવાનું મનાય છે. તથા અન્ય કથા મુજબ સુરભી વડે કપિલા ગાયની ઉત્પત્તિ થઈ હતી અને તેના દૂધ વડે ક્ષીરસાગરનો પ્રાદુર્ભવ થયો હતો.

વિદેશી ગાયોને ટોરસ કહેવાય છે. જ્યારે ભારતીય ગાયો બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાય છે. બ્રાહ્મણ ગાયોમાં ખૂંધ નો વિકાસ સારી રીતે થયેલો હોય છે. ભારતીય ગાય તીવ્ર ગરમી સહન કરી શકે છે અને પરોપજીવી કીટકોનો સામનો પણ કરી શકે છે. ભારતમાં પાલતુ પશુઓમાં ગાયનું આર્થિક અને ધાર્મિક મહત્ત્વ અનોખું છે. આપણા દેશમાં અત્યારે ગૌધનની સંખ્યા 19.24 કરોડ જેવી છે. ગાય માત્ર દૂધ આપનાર પ્રાણી જ નથી પરંતુ તેના પાંચગવ્યનો જુદી જુદી રીતે ઉપયોગ થાય છે. ખેતપેદાશો વધારવા માટે તેના ખાતર તથા ગૌમૂત્ર નો ઉપયોગ થાય છે.રોગ ચિકિત્સા પદ્ધતિમાં પણ તેનો બહોળો ઉપયોગ થતો જોવા મળે છે. લોકોમાં જાગૃતિ ફેલાવવાના આશયથી અને ગાયોના ગોબરને બાયોએનર્જીમાં ફેરવતા ઉદ્યોગોના ડેવલપિંગનું કાર્ય પણ ચાલી રહ્યું છે.

આ બધી બાબતોનાં અનુસંધાને પ્રસ્તુત અભ્યાસ નું ક્ષેત્ર માત્ર વૈદિક સાહિત્યમાંના વેદ પૂરતું જ રહ્યું છે. જે અહીં સંશોધન પેપર તરીકે રજૂ કરેલ છે.

૧. પ્રસ્તાવના

માનવી એક સામાજિક પ્રાણી છે. તે પોતાનું અસ્તિત્વ સમાજ વિના ટકાવી શકે નહીં. માનવી સમાજથી અલગ પણ રહી શકતો નથી. અને વળી તે જીવન કાર્યો દ્વારા એક નિશ્ચિત વ્યવસ્થાને વિકસાવે છે. જેના કારણે માનવી પોતે જ રીત રિવાજો, માન્યતાઓ, આદર્શો, જીવનમૂલ્યો વગેરેને કાળક્રમે અપનાવે છે અને વિકસાવે છે. પરિણામ સ્વરૂપ સમાજનું સાહિત્ય, કળા, સ્થાપત્ય, વિજ્ઞાન, તત્ત્વચિંતન વગેરે ક્ષેત્રોમાં તેનું પોતાનું વ્યક્તિત્વ ઘડાય છે અને તે સાંસ્કૃતિક વારસા તરીકે ઓળખાય છે. આ વારસો એટલે જ આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિ. આવી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સાહિત્યનું સ્થાન પ્રથમ કક્ષાએ સ્થાપિત થયેલું છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

આપણી સંસ્કૃતિનું સાહિત્ય વૈદિક અને લૌકિક એમ બે વિભાગોમાં વિભાજીત થયેલું છે. વૈદિક સાહિત્યમાં ચાર વેદોનો પ્રથમ સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. પ્રત્યેક વેદનું કોઈને કોઈ મુખ્ય વિષયવસ્તુ હોય છે. પ્રથમ વેદ તરીકે ગણાતા ઋગ્વેદમાં વિવિધ દેવી-દેવતાઓ સંબંધિત સૂક્તોનો સમાવેશ થયેલો છે. જેમાં ગૌમાતાનું સ્થાન અને મહત્ત્વ પણ આલેખાયેલું છે. વળી કહેવાયું છે કે,

" વેદ વિના મતિ નહીં
ગાય વિના ગતિ નહીં. "

વેદોમાં ગાયને દેવતા માનવામાં આવે છે. પ્રાતઃકાલીન ઉષાના કિરણો 'ગો' કહેવાય છે. ગાયો ના રૂપે તે કિરણો ઉષાના રથને વહે છે - એમ કહેવાયું છે. આવી એક બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં અભ્યાસકે ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રાણ સમા સાહિત્યમાં ગાયોના સ્થાન અને મહત્ત્વનો અભ્યાસ હાથ ધરેલ છે.

૨. અભ્યાસનું શીર્ષક

પ્રસ્તુત અભ્યાસનું શીર્ષક અભ્યાસકે આ મુજબ પસંદ કરેલ છે.

આપણી સંસ્કૃતિના હાર્દ સમા વેદોમાં ગાયોનું સ્થાન અને મહત્ત્વનો અભ્યાસ

A STUDY OF THE PLACE AND IMPORTANCE OF COWS IN THE VEDAS AT THE HEART OF OUR CULTURE

૩. પદોની વ્યાવહારિક વ્યાખ્યા

કોઈપણ અભ્યાસને હાથ ધરતા પહેલા તેના પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા કરવી જરૂરી છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં અભ્યાસકે ઉપયોગમાં લીધેલ પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા કરવી જરૂરી છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં અભ્યાસકે ઉપયોગમાં લીધેલ પારિભાષિક શબ્દોનો અર્થ આ પ્રમાણે છે.

સંસ્કૃતિ

સંસ્કૃતિ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિજન્ય અર્થ :

૧) ઊંચા સંસ્કાર, સંસ્કારિતા

૨) વિભિન્ન કલાઓ અને વિભિન્ન શાસ્ત્રોનો થયેલો વિકાસ સૂચવનારી લાક્ષણિકતા (રહેણીકરણી અને સભ્યતાના સંસ્કારોની જેમાં છાપ પડી હોય છે.)

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સંસ્કૃતિ શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે થશે.

વિભિન્ન શાસ્ત્રોનો થયેલો વિકાસ સૂચવનારી લાક્ષણિકતાઓ સભ્યતા અને સંસ્કારોના સંદર્ભે.

હાર્દ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

૧) હૃદય, અંતર

૨) મનોભાવના

૩) મર્મ, મતલબ, તથ્યાંશ, તાત્પર્ય, ભાવાર્થ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં હાર્દ શબ્દનો **અર્થ** હૃદય એવો થાય છે.

સમા સમાન

વેદ

વેદ શબ્દની ઉત્પત્તિ મૂળ **સંસ્કૃત** શબ્દ 'વિદ્' પરથી થયેલી છે. જેનો અર્થ 'જાણવું' અર્થાત્ 'જ્ઞાન' સંબંધિત છે.

ગાય

ગાય એ ભારતમાં ઠેર ઠેર **જોવા** મળતું એક ચોપગુ, શિંગડાવાળું, પાલતુ સસ્તન વર્ગમાં આવતું પ્રાણી છે. આ પ્રાણીની માદા **જાતિને** ગાય કહે છે.

અભ્યાસ

જ્ઞાનનું પરિશીલન

૪. અભ્યાસના હેતુઓ

કોઈપણ કાર્યકર્તા પહેલા તેના હેતુઓ નક્કી કરવા જરૂરી છે. નિશ્ચિત હેતુઓને ધ્યાનમાં લઈને કરવામાં આવેલું કાર્ય ચોક્કસ **પરિણામ** આપનાર બને છે. આથી પ્રસ્તુત સંશોધન પેપર નીચેના હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવેલ છે.

૧) ભારતીય સંસ્કૃતિના વિવિધ ક્ષેત્રોનો અભ્યાસ કરવો.

૨) ભારતીય સંસ્કૃતિના **સાંસ્કૃતિક** વારસાનો અભ્યાસ કરવો.

૩) ભારતીય સંસ્કૃતિમાં **સમાવિષ્ટ** સાહિત્યોનો પરિચય મેળવવો.

૪) પ્રાચીનતમ ગણાતા વૈદિક સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવો.

૫) વેદોમાં સ્થાન પામનાર ગાય માતાના સ્થાન અને મહત્ત્વ અંગેનો **અભ્યાસ** કરવો.

૬) વેદોમાં ગાયોના સ્થાન અને મહત્ત્વ અંગેનો અભ્યાસ કરી ગુણાત્મક કાર્ય દ્વારા અર્થઘટનો તારવવા.

૫. અભ્યાસના પ્રશ્નો

અભ્યાસ એ હેતુ **પૂર્વકની** પ્રક્રિયા હોવાથી અભ્યાસકે અભ્યાસના પ્રત્યેક હેતુઓના સંદર્ભમાં અભ્યાસના પ્રશ્નો તૈયાર કર્યા. જે આ મુજબ છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

૧) ભારતીય સંસ્કૃતિના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં શેનો શેનો સમાવેશ થતો હશે?

૨) ભારતીય સંસ્કૃતિનો સાંસ્કૃતિક વારસો શો હશે?

૩) ભારતીય સંસ્કૃતિમાં કેવા પ્રકારના સાહિત્યનો સમાવેશ થતો હશે?

૪) પ્રાચીન ગણાતા વૈદિક સાહિત્યમાં કેવા કેવા સાહિત્યનો સમાવેશ થતો હશે?

૫) વેદોમાં ગાયોનું સ્થાન તથા મહત્ત્વ કેવા પ્રકારનું હશે?

૬) વેદોમાં ગાયોના સ્થાન તથા મહત્ત્વ અંગેના અભ્યાસના શૈક્ષણિક ફલિતાર્થો શા હશે?

૬. અભ્યાસનું ક્ષેત્ર

શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં અનેકવિધ અભ્યાસો હાથ ધરવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક અભ્યાસ કોઈ ચોક્કસ ક્ષેત્રને સ્પર્શતું જ હોય છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસ એ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ગાય અંગેનો છે. તેથી પ્રસ્તુત અભ્યાસ નું ક્ષેત્ર 'વૈદિક સાહિત્યમાં ગાયોના સ્થાન અને મહત્ત્વ' છે.

૭. અભ્યાસનો પ્રકાર

પ્રસ્તુત અભ્યાસ વૈદિક સાહિત્યમાં ગાયોના સ્થાન અને મહત્ત્વ અંગેનો છે. અહીં એકત્રિત કરવામાં આવેલ માહિતી નો હેતુ ગુણાત્મક હોવાથી પ્રસ્તુત અભ્યાસનો સમાવેશ ગુણાત્મક સંશોધનમાં થાય છે.

૮. અભ્યાસની મર્યાદા

કોઈપણ અભ્યાસનું મહત્ત્વ તેની મર્યાદાઓના સંદર્ભમાં જ માપી શકાય છે. કારણ કે કોઈ પણ અભ્યાસ સર્વાંગ સંપૂર્ણ હોતો નથી. પ્રસ્તુત અભ્યાસની પણ કેટલીક મર્યાદાઓ છે. જે નીચે મુજબ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

૧) પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના વિવિધ ક્ષેત્રોમાંથી ફક્ત સાહિત્યનો જ સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે.

૨) અભ્યાસકે અહીં ભારતીય સંસ્કૃતિના વારસા તરીકે માત્ર સાહિત્યનો જ અભ્યાસ હાથ ધરેલ છે.

૩) પ્રસ્તુત અભ્યાસ માત્ર વૈદિક સાહિત્ય પૂરતો જ મર્યાદિત છે.

૪) પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં માત્ર ગાયોના સ્થાન અને મહત્વનો જ ઉલ્લેખ થયેલો છે.

૯. અભ્યાસના તારણો

અભ્યાસકે પોતાના અભ્યાસના હેતુને નજર સમક્ષ રાખી અભ્યાસના પ્રશ્નો રચેલ છે. જેના સંદર્ભે મળેલ તારણો આ પ્રમાણે છે.

૧) ભારતીય સંસ્કૃતિના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં શેનો શેનો સમાવેશ થતો હશે?

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

તારણ -

પ્રસ્તુત અભ્યાસ દ્વારા હાથ ધરેલ કાર્ય પરથી કહી શકાય કે, ભારતીય સંસ્કૃતિના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સાહિત્ય, કળા, સ્થાપત્ય, વિજ્ઞાન, તત્વચિંતન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

૨) ભારતીય સંસ્કૃતિનો સાંસ્કૃતિક વારસો શો હશે?

તારણ -

ભારતીય સંસ્કૃતિના સાંસ્કૃતિક વારસામાં પણ આપણા દેશનું સાહિત્ય, રીત રિવાજો, રહેણીકરણી, પોશાક, ખોરાક વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

૩) ભારતીય સંસ્કૃતિમાં કેવા પ્રકારના સાહિત્યનો સમાવેશ થતો હશે?

તારણ -

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વૈદિક અને લૌકિક સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે.

૪) પ્રાચીન એવા વૈદિક સાહિત્યમાં કેવા કેવા સાહિત્યનો સમાવેશ થતો હશે?

તારણ -

પ્રાચીન એવા વૈદિક સાહિત્યમાં વેદો, બ્રાહ્મણ ગ્રંથો, આરણ્યકો, ઉપનિષદો તથા વેદાંગનો સમાવેશ થાય છે.

૫) વેદોમાં ગાયોનું સ્થાન તથા મહત્ત્વ કેવા પ્રકારનું હશે?

તારણ -

પ્રત્યેક વેદને તેનો એક વિષય છે. એ પ્રમાણે

1) ઋગ્વેદ :-

ઋગ્વેદના વિષયવસ્તુ તરીકે અનેક દેવી-દેવતાઓના સૂક્તો જોવા મળે છે. ઋગ્વેદમાં ગાયને અઘ્નયા કહેવામાં આવે છે. વેદોમાં ગાય દેવતા ગણાય છે. પ્રાતઃકાલીન ઉષાના કિરણો 'ગો' કહેવાય છે. ગાયો ના રૂપે તે કિરણો ઉષાના રથ ને વહે છે. સૂર્યના કિરણો પણ 'ગો' કહેવાય છે. ત્રણ વૈદિક દેવીઓ - ઈડા, ભારતી અને સરસ્વતી - આ ત્રણે દેવીઓમાં ઈડા 'ગો' કહેવાય છે.

2) યજુર્વેદ :-

યજુર્વેદમાં ગાયને અનુપમય કહેવામાં આવે છે. યજુર્વેદનો મુખ્ય વિષય ધાર્મિક ક્રિયાકાંડ છે અને આ ક્રિયા કાંડ માટે વપરાતા દ્રવ્યો, હવિસ્, યજ્ઞકુંડનું લીંપણ પણ ગાયના ગોબર માંથી કરવામાં આવે છે, તેવો ઉલ્લેખ છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

3) સામવેદ :-

સામવેદનું મુખ્ય વિષયવસ્તુ ગેય સ્વરૂપે ઉલ્લેખિત છે. જેમાં વિવિધ મંત્રોચ્ચારણનાં ગેય સ્વરૂપની વાત મુખ્ય છે. અહીં પણ ગયેલ સ્વરૂપે ગાય માતાના મંત્રોનો અલ્પમાત્રામાં પણ જોવા જરૂર મળે છે.

4) અથર્વવેદ :-

અથર્વવેદમાં ગાયને સંપત્તિઓનું નિવાસ કહેવામાં આવે છે. અથર્વવેદનું વિષયવસ્તુ રોગ, ચિકિત્સા, મંત્રતંત્ર, જાદુટોના વગેરે છે. જેમાં ગાય આધારિત ચિકિત્સાનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

૬) વેદોમાં ગાયોના સ્થાન તથા મહત્ત્વ અંગેના અભ્યાસના શૈક્ષણિક ફલિતાર્થો શા હશે?

તારણ -

ગાય રૂદ્રોની માતા છે. વસ્તુઓની પુત્રી છે. આદિત્ય ની ભગિની છે અને અમૃતનું ઉદ્‌ગમ સ્થાન છે. તેના દૂધ વડે ક્ષીરસાગર નો પ્રદૂર્ભવ થયો હતો. સાયમ્‌ અને પ્રાતઃ હોમહવનમાં પણ ગાયના દૂધનો ઉપયોગ થતો જોવા મળે છે. યજ્ઞો અને નિત્યનૈમિતિક દેવપૂજા આદિ વિધિઓમાં ગાયના દૂધ, દહીં, ઘૃત, ગૌમુત્ર અને ગોબર નો ઉપયોગ થાય છે. શ્રાદ્ધ વગેરે પિતૃ કર્મમાં પણ ગાયના દૂધ વડે પિતૃ પૂજન કરવામાં આવે છે. ગૌ આધારિત ખેતી પણ થાય છે. નાના મોટા કુટીર તથા ગૃહ ઉદ્યોગોમાં પણ તેનું ખૂબ જ મહત્ત્વ રહ્યું છે. ભારતીય ગાય બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાય છે.

૧૦. અભ્યાસના શૈક્ષણિક ફલિતાર્થો

અભ્યાસકે પ્રસ્તુત અભ્યાસના તારણોના આધારે તેના ફલિતાર્થો મેળવ્યા, જે આ પ્રમાણે જોઈ શકાય છે.

मातरः सर्वभूतानां गावः सर्वसुखप्रदाः ।

ગાય સંપૂર્ણ પ્રાણીઓની માતા છે, તથા ગાય જ બધાને સુખ આપનારી છે.

ભારતીય પરંપરાના પાયા સમાન પ્રાચીન સાહિત્ય થી માંડીને આધુનિક સાહિત્યમાં ગાયને માતાનો શ્રેષ્ઠ દરજ્જો આપવામાં આવ્યો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના વિવિધ વૈદિક સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રો તથા આપણા ભવ્ય વારસામાં સમાવિષ્ટ સાહિત્યમાં જેના ગુણગાન ગાવામાં આવ્યા છે તેવી ગાયને પૂજવા પાછળના આધારો આપણને તેનું વિશિષ્ટ મહત્ત્વ સમજાવે છે.

ગાયોના સ્થાન અને મહત્ત્વની વાત કરીએ તો ગાય એ રુદ્ર ની માતા છે. અમૃતનું ઉદ્‌ગમ સ્થાન છે. આપણને જાણવા મળે છે તે પ્રમાણે ગાયોમાં 33 કોટી દેવી-દેવતા નિવાસ કરે છે. જેમાં 12 આદિત્ય, 8 વસુ, 11 રુદ્ર, 2 અશ્વિનીનો સમાવેશ થાય છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

વિવિધ વેદોમાં ઋગ્વેદમાં ગાય અઘ્નયા, યજુર્વેદમાં અનુપમય, અને અથર્વવેદમાં સંપત્તિનું નિવાસસ્થાન કહેવાય છે. પૌરાણિક કથાઓમાં પણ કહેવાયું છે કે, બ્રહ્માજી એક મુખથી અમૃતપાન કરતા હતા, ત્યારે તેના બીજા મુખમાંથી અમૃતના બિંદુઓ બહાર આવ્યા અને આ બિંદુઓ વડે સુરભી ગાયની ઉત્પત્તિ થઈ. આ સુરભી વડે કપિલા ગાયની ઉત્પત્તિ થઈ અને તેના દૂધ વડે ક્ષીરસાગરનો પ્રદુર્ભવ થયો.

ઉત્પત્તિથી આગળ વધતા તેના મહત્વ વિશે જાણી શકાય છે કે, તેનું દૂધ, ઘૃત, ગોબર નો ઉપયોગ હોમહવનમાં થાય છે. આપણા સ્વાસ્થ્ય માટે પણ તે એટલું જ ઉપયોગી છે. આપણા દેશમાં વિવિધ ખેતી કાર્યોમાં તેના ખાતરનો ઉપયોગ, વિવિધ રોગ ચિકિત્સા પદ્ધતિ માં તેનો ઉપયોગ, નાના મોટા કુટીર તથા ગૃહ ઉદ્યોગોનું વિસ્તરણ પણ થતું જોવા મળે છે.

૧૧. ઉપસંહાર

મહર્ષિ વશિષ્ઠ દ્વારા ઉપદિષ્ટ 'गवोपनिषद'માં જેનો ઉલ્લેખ થયો છે તેવી સનાતન ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રતિક સમાન ગાયોનું મહત્ત્વ ભારતીય સમાજમાં ખૂબ જ અપ્રતિમ છે. કિંમતીમાં કિંમતી તથા ધરતીનું મોટામાં મોટું જો ધન હોય તો તે ગૌમાતા છે. આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં મનાતા 16 સંસ્કારોમાં પણ તેનું અજોડ સ્થાન છે આપણા સમાજના વિવિધ ક્ષેત્રોમાંના એક સૌથી પ્રાચીન મનાતા વેદોમાં તેનું સ્થાન પ્રથમ કક્ષાનું છે. એવું પણ માનવામાં આવે છે કે, 33 કોટી દેવોનો પણ તેમાં વાસ થયેલો છે. આવી ગૌમાતાનું સર્વે સમ્માન કરીએ અને આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિનું જતન કરીએ.

૧૨. સંદર્ભ સાહિત્ય સૂચિ

૧) ડૉ. ડી.એ.ઉચાટ (૨૦૦૯), શિક્ષણ અને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનનું પદ્ધતિ શાસ્ત્ર (અક્ષર પબ્લિકેશન) રાજકોટ
૨) વિનયન શબ્દકોશ (૧૯૭૯) યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય - અમદાવાદ
૩) www.wikipedia.org
૪) www.shabdkosh.com
૫) gujaratilexicon.com
૬) www.abtakmedia.com

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

રાઠોડ કેવલ રાજેશભાઈ

એસ.ડી શેઠિયા કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, મુન્દ્રા

વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણથી ગાયમાં પાચનતંત્ર અને દૂધ બનવાની પ્રક્રિયા

- **સારાંશ:**

ગાય પાચનતંત્ર ની મદદથી દૂધ ઉત્પાદન કરનારું એક વિશિષ્ટ પ્રાણી છે. ગાય એ ઘાસને ઝડપથી ગળી જાય છે અને ગાયની અંદર આવેલા બેક્ટેરિયા સેલ્યુલોઝને ઝડપથી પાચન કરે છે. ગાયના થનમાં દૂધનો સંગ્રહ થાય છે અને એ બનવા માટે ગાયના હૃદયથી થનતરફ પોષક તત્વો આવે છે.ઓકસીટોક્સિન હોર્મોન્સ ગાય માંથી નીકળે છે અને તે દૂધ બનવાની પ્રક્રિયામાં મહત્વનો ભાગ ભજવેછે. ગાયના ભોજનમાં જેટલી ઊર્જા હોય છે, તે પરથી પ્રોપોઈનિકએસિડ બને છે અને પ્રોપોઈનિકએસિડ લીવરમાં જઈને ગ્લુકોઝમાં બદલે છે અને ગ્લુકોઝ એક ગેલેક્ટોઝ સાથે મળીલેક્ટોઝપરિણમે છે અને લેક્ટોઝપરથી જાણી શકાય કે ગાય કેટલું દૂધ આપશે. ગાયમાં1 યુનિટ દૂધ બનવા માટે 400 થી 500 લોહી યુનિટ જરૂર પડે છે. દૂધ બનવાની પ્રક્રિયાના ત્રણ ઘટક છે: ૧)MILK SEPARATION CELLS (જ્યાં દૂધ બને છે) ૨) RUMEN (દૂધનો સંગ્રહ થાય છે) ૩)TERATIARYDUCT (દૂધ બહાર આવે છે) .યોગ્ય વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણથી ગાયમાં પાચનતંત્ર અને દૂધબનવાનીપ્રક્રિયા ને સમજીને દૂધ ઉત્પાદન વધારી શકાય છે.અને વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણથી ગાયમાં પાચનતંત્ર અને દૂધ બનવાની પ્રક્રિયા નેસમજીને આર્થિક દ્રષ્ટિકોણથી દેશનો વિકાસ કરી શકાય છે.

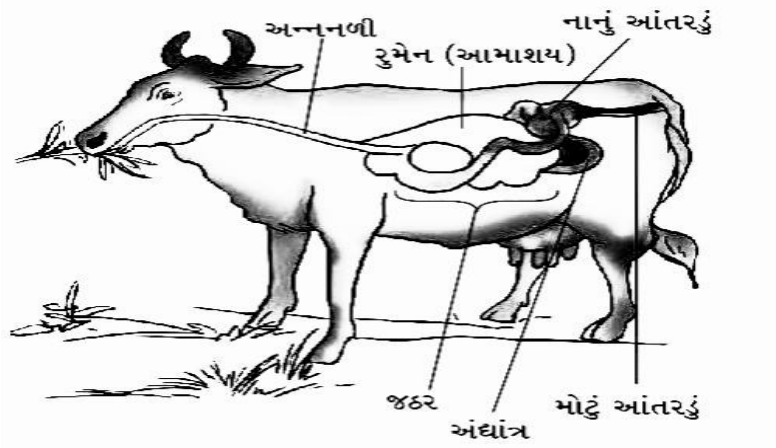
- **પ્રસ્તાવના:**

ગાય એ ભારતમાં ઠેર ઠેર જોવા મળતું એક ચોપગું, શીંગડાવાળું, પાલતુ સસ્તન વર્ગમાં આવતું પ્રાણી છે. આ પ્રાણીની માદા જાતિને ગાય કહે છે. જ્યારે નર જાતિમાં લગામ વાળા નરને બળદ અને લગામ વગરનાં નર ને આખલો કહે છે. ગાયનો ઉછેર તેના દૂધ માટે, જ્યારે કે બળદ નો ઉછેર ખેતીવાડીમાં મજૂરી માટે થાય છે. મળી આવેલા અવશેષો અનુસાર ગાયનું પાલન ભારતમાં સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિના સમયથી થતું આવ્યું છે, કારણ કે તેની દરેક ઉપજ થી કંઇના કંઇ મળે જ છે. ગાય ને ભારતમાં માતાનો દરજ્જો અપાય છે.પરશુરામ જે વિષ્ણુનાં અવતાર માનવામાં આવે છે, તે પોતાનાં શત્રુ તરીકે સહસ્રાર્જુનને ગણાવતા હતા. કારણ કે સહસ્રાર્જુને કામધેનુ ગાયનું અપહરણ કર્યું હતું.ગાય ઘાસને સરળતાથી ગળી જાય છે તથા તેમાંથી સરળતાથી સેલ્યુલોઝ બની અને દૂધ ઉત્પાદન કરે છે.ગાયનું પાચનતંત્રમાં ઘણા-બધા એવા અંગો આવેલા,જેનાથી ગાયની અંદર આઠ કલાકની અંદર દૂધ બનવાની પ્રક્રિયા સંપૂર્ણ પૂરી થાય છે.ગાયના દૂધમાં ઘણા બધા પોષક તત્વો રહેલા છે જે આપણા

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024



આરોગ્ય માટે ખૂબ જરૂરી છેઅને જે ગાયના દૂધમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.આ પોષક તત્વો મનુષ્યના આરોગ્ય માટે પણ જરૂરી છે ,તેથી ગાયભોજનની ગુણવત્તા વધારી દૂધની ગુણવત્તા પર વધારી શકાય છે.

- **હેતુ:**

  ૧.ગાયના પાચનતંત્ર વિશે જાણવું.

  ૨.ગાયમાં દૂધ ઉત્પાદન વિશે જાણવું.

  ૩.ગાયમાં વિવિધ ભાગો દ્વારા દૂધ ઉત્પાદન માં તે ભાગો નું મહત્વ જાણવું

  ૪.વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણથીગાયના દૂધ ઉત્પાદનવિશે જાણવું.

  ૫.ગાયના દૂધમાં રહેલા પોષક તત્વો વિશે જાણવું.

- **ગાયમાં પાચનતંત્ર ની પ્રક્રિયા:**

ગાય ખૂબ જ ઝડપથી ઘાસને ગળીજાય છે, અને ગાયમાં એક જઠર આવેલું હોય છે જેનેઆમાશય કહેવામાં આવે છે .આમાશયમાંખોરાક અર્ધપાચિત હોય છે અને જેને વાગોળકહે છે,પરંતુ પછી વાગોળ નાના ગોળકોના સ્વરૂપમાં મોંમાં પાછો આવે છે અને ગાય તેને ચાવે છે આ સમગ્ર પ્રક્રિયા ને વાગોળવું અને આવા પ્રાણીઓને વાગોળનાર પ્રાણી કહે છે.ઘાસ એ સેલ્યુલોઝથી ભરપુર કાર્બોદિત છે. ઢોર, હરણ વગેરે જેવા વાગોળનાર પ્રાણીઓના આમાશય હાજર રહેલા બેક્ટેરિયા સેલ્યુલોઝ ના પાચનમાં મદદ કરે છે. મનુષ્ય સહિત ના ઘણા પ્રાણીઓ સેલ્યુલોઝ નું પાચન કરી શકતા નથી.ઘોડા, સસલાં વગેરે જેવા પ્રાણીઓમાં અન્નનળી અને નાના આંતરડા વચ્ચે કોથળી જેવી રચના આવેલી છે જેને અંધાંત્ર કહે છે અહીં સેલ્યુલોઝ નું પાચન કેટલાક બેક્ટેરિયા દ્વારા થાય છે જે મનુષ્યમાં આવેલા નથી.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

- **ગાયની અંદર દૂધ બનવાની પ્રક્રિયા**

ગાયના થનમાં દૂધ નું સંગ્રહ થાય છે.ગાયના હૃદયથી થન તરફ પોષક તત્વો આવે છે. ઓક્સિટોક્સિન હોર્મોન્સ ગાય માંથી નીકળે છે, જ્યારે ગાયને ડોનાર(દૂધ મેળવનાર) જ્યારે પ્રક્રિયા કરે છે. જો ગાયમાંથી દૂધ નિકાળવામાં ના આવે તો તેમાં દૂધ બનવા નું બંધ થઈ જાય છે.આઠ કલાકની અંદર દૂધ નીકળવાનું હોય છે. ગાયનાભોજનમાં જેટલી ઊર્જા હોય છે ત્યારે પ્રોપોઈનિકએસિડ બને છે અને આપ્રોપોઈનિક એસિડ લીવરમાં જઈને ગ્લુકોઝ માં બદલે છે અને ગ્લુકોઝ એ ગેલેક્ટોઝ સાથે મળીનેલેક્ટોઝમાં પરિણમે છે લેક્ટોઝમાં પરથી જાણી શકાય છે કે તે કેટલું દૂધ આપશે.ગાયના ઘાસચારા પરથી ખબર પડે છે કે તેની દૂધમાં કેટલી ફેટ (ચરબી) હશે.આયુર્વેદિક માં ગાયના દૂધ આપે તેમાંથી બનાવેલી ઘી "**અમૃત**" માનવામાં આવે છે.અડરએ ગાયના લોહીમાં થી પોષક તત્વો જે દૂધ મેળવવા માટે જરૂરી છે તે લોહી માંથી લે છે અને દૂધ બનાવે છે. મિલ્ક વેન (દૂધનશ) વધુ માત્રામાં ગાયમાં હોવાથી તે વધુ દૂધ આપી શકે છે, બધા બીજા પ્રાણીઓની સરખામણીમાં આ પ્રાણીઓ એટલે કે ગાય વધુ દૂધ આપી શકે છે લોહીનો પ્રવાહ જે ગાયમાં વધુ ,તેમ દૂધ ઉત્પાદન ગાયમાં વધુહોય છે.એક યુનિટ દૂધ મેળવવા માટે 400 થી 500 યુનિટ જરૂરી છે.થન અનેઅડર, જે ગાયના દૂધ ઉત્પાદન ના ભાગ છે તેનામારફતે દૂધ નું ઉત્પાદન ગાયમાં થાય છે.ગાયના થનમાં વિશિષ્ટ માત્રામાં કોષો હોય છે જેને "**એલ્યુઅલ્લા**" કહેવામાં આવે છે તે લોહીના પોષક તત્વો ને દૂધમાં ફેરવે છે.થન અને અડર મુખ્યત્વે 0.8 મીટર તરફ પોહરી થઈ શકે છે , કારણકેતેમાંદૂધનો સંગ્રહ કરવામાંઆવે છે.દૂધ બનવાની પ્રક્રિયાના ત્રણ ઘટક છેઃ ૧)MILK SEPARATION CELLS (જ્યાં દૂધ બને છે) ૨) RUMEN (દૂધ નો સંગ્રહ થાય છે) ૩)TERATIARY DUCT (દૂધ બહાર આવે છે).

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

- ગાયદૂધમાંરહેલાપોષક તત્વો:

Milk composition and percent contribution to the daily dietary reference intakes of some nutrients in 0.5 l whole milk, and their main health effects

Milk component	Concentration in 1 l whole milk[a]	Percent contribution of 0.5 l whole milk to reference intake[b]	Health effects
Fat	33 g/l		Energy rich
Saturated fatty acids	19 g/l		Increase HDL, small dense LDL, and total cholesterol. Inhibition of bacteria, virus
Oleic acid	8 g/l		Prevent CHD, gives stable membranes
Lauric acid	0,8 g/l		Antiviral and antibacterial
Myrisitc acid	3,0 g/l		Increase LDL and HDL
Palmitic acid	8 g/l		Increase LDL and HDL
Linoleic acid	1,2 g/l		Omega-6 fatty acid
Alpha linolenic a	0,75 g/l		Omega-3 fatty acid
Protein	32 g/l	30–40%	Essential amino acids, bioactive proteins, peptides. Enhanced bioavailability
Lactose	53 g/l		Lactosylation products
Calcium	1,1 g/l	40–50%	Bones, teeth, blood pressure, weight control
Magnesium	100 mg/l	12–16%	For elderly, asthma treatment
Zinc	4 mg/l	18–25%	Immune function. Gene expression
Selenium	37 ug/l	30%	Cancer, allergy, CHD
Vitamin E	0,6 mg/l	2 %	Antoixidant
Vitamin A	280 ug/l	15–20%	Vision, cell differentiation
Folate	50 ug/l	6 %	DNA synthesis, cell division, amino acid metabolism
Riboflavin	1,83 mg/l	60–80%	Prevent ariboflavinosis
Vitamin B_{12}	4,4 ug/l	90%	Key role in folate metabolism

-

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

- ફલિતાર્થ

  - યોગ્ય વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણથી થી ગાયના પાચનતંત્ર અને દૂધની પ્રક્રિયા ને સમજીને દૂધ ઉત્પાદન માં વધારો કરી શકાય છે.
  - ગાયમાં દૂધ ઉત્પાદન ની પ્રક્રિયા વધારવા માટે ઘાસચારા યોગ્ય પ્રમાણમાં અને સારી ગુણવત્તા વારી કરીને દૂધ ઉત્પાદન વધારી શકાય છે.
  - ગાયમાંપાચનતંત્રના રોગો નો ખ્યાલ આવી શકે છે.
  - ગાયના ઘટકોતત્વોજાણીઅનેઉપયોગ કરી દૂધની ગુણવત્તા વધારી શકાય છે.
  - ગાયના દૂધની ચરબીમાં સારી ગુણવત્તા મેળવી શકાય છે.
  - ભોજનની ગુણવત્તા વધારી દૂધની ગુણવત્તા વધારીશકાયછે.
  - વિદ્યાર્થીઓને વિષય વસ્તુ સમજાવવા માટે યોગ્ય રીતે આ માહિતીનો ઉપયોગ કરી શકાય છે.
  - વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણથી વિદ્યાર્થીઓને ગાયના પાચનતંત્ર વિશે સમજાવી શકાય છે.
  - .ઉત્પાદન થીભારત દેશનો આર્થિક વિકાસ પ્રબળ બની શકે છે.
  - ઘાસચારામાં વિવિધ પોષક તત્વો જે ગાયને દૂધ ઉત્પાદન માં જરૂરી છે તેનો ઉપયોગ કરીને વધુ પ્રમાણમાં દૂધ મેળવી શકાય છે.
  - ગાયના પાચનતંત્ર ઉપર સંશોધન કરીને દૂધ ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા વધારી શકાય છે તથા દૂધ ની ગુણવત્તા વધારી શકાય છે.
  - ગાયના ડોક્ટરો માટેગાયનારોગો અભ્યાસ જરૂરી છે તથા તેના નિદાન માટે પાચનતંત્ર અને ગાયમાં દૂધ ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા વિશે નો ખ્યાલ ખૂબ ઉપયોગી છે.
  - ગાયના ઘાસચારા નો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરી તેમાં ચરબીની માત્રા વધારી શકાય છે.
  - ગાયની અંદર લેક્ટોઝ નું પ્રમાણ જાણીને તે કેટલું દૂધ આપશે તેની જાણકારી મેળવી શકાય છે.
  - ગાયના દૂધની ગુણવત્તા વધારવા માટે લેક્ટોઝ અને ચરબી નું પ્રમાણ કેટલું રાખવું તે પરથી દૂધની ગુણવત્તાવધારી શકાય છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

- ઉપસંહાર

અત્યારના આધુનિક યુગમાં દૂધ ઉત્પાદન ખૂબ જ જરૂરી બન્યું છે.દેશના આર્થિક સ્થિતિને મજબૂત કરવા માટે દૂધ ઉત્પાદનમાં વધારો કરવો ખૂબ આવશ્યક છે. તેથી વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણથી ગાયના પાચનતંત્ર અને દૂધ ઉત્પાદન કે દૂધ બનવાની પ્રક્રિયાને જાણીને તેનામાં સુધારો- વધારો કરીને દૂધ ઉત્પાદનની ગુણવત્તા,દૂધમાં રહેલા પોષક તત્વો દૂધમાં રહેલી ચરબી અને ગાયમાંલેક્ટોઝ નું પ્રમાણ જાણી દૂધની ઉત્પાદન વધારી શકાય છે.દૂધમાં રહેલા વિવિધ પોષક તત્વો જે માનવ આરોગ્ય અને માનવ શરીર માટે ખૂબ જ જરૂરી છે તે દૂધમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે એટલે દૂધ ઉત્પાદન વધુ હશે તો આવા બધા પોષક તત્વો લોકોને મળી રહેશે, તેથી આવા વિશેનો અભ્યાસ કરવો ખૂબ જ જરૂરી છે. આમ,ગાયના પાચનતંત્ર વિશે જાણી, દૂધ ઉત્પાદન વિશે જાણી, વિવિધ ભાગોનું દૂધ ઉત્પાદનમાં તેનું મહત્વનું જાણી અને દૂધ ઉત્પાદનના ઘટકો અને પોષક તત્વોનો ખ્યાલ જાણીને દૂધ ઉત્પાદન વધારી શકાય .

- સંદર્ભો:

૧) પટેલ દીક્ષિત, વાઘેલા વિપુલા, બુમતારીયા ધર્મેન્દ્ર(૨૦૨૨) જ્ઞાન અને અભ્યાસક્રમ, અમદાવાદ: નીરવ પ્રકાશન
૨) ત્રિવેદી રોનક(જુલાઇ ૧૩,૨૦૧૪) વેદમાં વિજ્ઞાન
3) વિજ્ઞાનઅનેટેકનોલોજી, ધોરણ૭,ગુજરાત રાજ્ય સારા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર
4) ભાયાણી રમેશચંદ્ર ,જાની શાંતિલાલ ભારતના મહાન વૈજ્ઞાનિકો, રાજકોટ: પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર

વેબસાઇટ:

https://en.m.wikipedia.org/wiki/Nilgai
https://www.ncbi.nlm.nih.gov/
https://youtu.be/3UBVu-Gp0gs?si=ThDLg8Z6vy8h3Vgz

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

મહેશ્વરીનિકિતા મોહનભાઈ
એમ.એડ.સેમેસ્ટર-૪
શિક્ષણશાસ્ત્ર ભવન
કે.એસ.કે.વી. કચ્છ યુનિવર્સિટી, ભુજ-કચ્છ.

ગાય આધારિત કુટીર/ગૃહઉદ્યોગ

પ્રસ્તાવના:

આપણા ખેતીપ્રધાન દેશમાં ગાયને પાળવાની પરંપરા રહી છે. ભારતના ૭૦ ટકા લોકો ગામોમાં રહે છે અને તેમનો મુખ્ય ધંધો ખેતી અને પશુપાલન છે. દરેક પરિવાર પાસે થોડી જમીન હોય અને દૂધાળી ગાયો અને શક્તિશાળી બળદોનું પાલન થતું હોય તે બહુ દૂરના ભૂતકાળની વાત નથી.

ગૌ મે પશ્યામ્યહં નિત્યં, ગાવઃ પશ્યન્તુ મે સદા ।
ગાવોસ્માકં વયં તાસાં યતો ગાવસ્તતો વયમ્ ।।

(હું નિત્ય ગાયોનાં દર્શન કરું, ગાય સદા મારી સામે જુએ, અમે ગાયોના છીએ, જ્યાં ગાય ત્યાં અમે એટલે કે ગાયને કારણે જ અમારું અસ્તિત્વ છે.) ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉગમકાળથી માંડીને વિદેશીઓની ગુલામી સુધીની સદીઓ દરમ્યાન ભારતમાં ગાયનો સુવર્ણકાળ હતો.**ૐ ગોભ્ય નમઃ ૐ વૃષભાય નમઃ । ૐ ગોભૂમયે નમઃ ૐ ગોસંસ્કૃત્યે નમઃ ।।** આ મંત્ર ભારતમાં ઘેરઘેર બોલાતો. **ઋગ્વેદ** કહે છે કે ગાય ઐશ્વર્ય છે. આ સૂત્ર એકવાર ભારતના પ્રત્યેક નગરમાં જીવંત હતું. ગાયોની સેવાથી ભારત સમૃદ્ધ અને ઐશ્વર્યવાન હતું, સ્વસ્થ અને સમર્થ હતું. ગૌઆધારિત ખેતીનું એક વિજ્ઞાન હતું. આપણા રબારીઓ, માલધારીઓ, ખેડૂતો અને ચારણો એ વિજ્ઞાનને જાણતા હતા. ગોવંશનીકતલ કરીને જે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તેના કરતાં અનેકગણું ગોવંશને જીવંત રાખીને પામી શકાય છે તે સમજવાની આજે ખાસ જરૂર છે.આમ,

ગાય સૌની માતા છે, ગાય જીવનદાતા છે
ગાય જેના ઘરમાં હોય, ત્યાં સૌ રાતામાતા છે

ગાયનાં દૂધ, ગૌમૂત્ર અને ગોબરનો કુશળતાપૂર્વક ઉપયોગ કરી ઈંધણ, વિદ્યુત તેમ જ ઔષધિ નિર્માણ કરીકુટીરઉદ્યોગ/ગૃહ ઉદ્યોગ ચલાવી શકાય છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

3. ગાય આધારિત કુટીર/ ગૃહ ઉદ્યોગ:

ગાય એક પવિત્ર પ્રાણી છે અને તેને હિન્દુ ધર્મમાં ખૂબ જ મહત્વ આપવામાં આવે છે. ગાયના દૂધ, દહીં, છાશ, ઘી, ગોમૂત્ર વગેરે વસ્તુઓનો ઉપયોગ વિવિધ હેતુઓ માટે થાય છે. આ વસ્તુઓના ઉત્પાદન અને વેચાણ દ્વારા ઘણા લોકો ગૃહ ઉદ્યોગ શરૂ કરીને પોતાનું અને પરિવારનું ગુજરાન ચલાવે છે.

કુટિર-ઉદ્યોગ એટલે મહદ્અંશે કુટુંબના જ સભ્યો દ્વારા ઓછામાં ઓછામૂડીરોકાણથી સ્થપાયેલ ઉદ્યોગ.

ગાય આધારિત ઉદ્યોગ:

દૂધ (ડેરી ઉદ્યોગ)

ગોબર (ખાતર)

ગૌમૂત્ર (કીટાણુ નિયંત્રક)

ગોબરગેસ (ઊર્જા)

બળદ(ખેતી, પરિવહન)

પંચગવ્ય (ઔષધ)

ગાય સંબંધિત ગૃહ ઉદ્યોગો ગુજરાતમાં ખૂબ જ લોકપ્રિય છે. આ ઉદ્યોગોમાં ગાયના દૂધ, ઘી, દહીં, મલાઈ, છાશ, છીણ, પનીરઅને અન્ય ઉત્પાદનોનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉદ્યોગો ગુજરાતના ખેડૂતો અને ગ્રામીણ લોકો માટે આર્થિક સ્થિરતા પ્રદાન કરે છે.

ગાય સંબંધિત ગૃહ ઉદ્યોગોને વધુ પ્રોત્સાહન આપવા માટે ગુજરાત સરકારે કેટલાક પગલાં લીધા છે. સરકારે ગાયના દૂધ અને અન્ય ઉત્પાદનોના વેચાણ પર ટેક્સમાં રાહત આપી છે. સરકારે ગાય સંબંધિત ગૃહ ઉદ્યોગો માટે શિક્ષણ અને તાલીમ પણ આપી રહી છે.

ગાય સંબંધિત ગૃહ ઉદ્યોગો ગુજરાતના ખેડૂતો અને ગ્રામીણ લોકો માટે આર્થિક સ્થિરતા અને પર્યાવરણીય સુરક્ષાનો એક મહત્વપૂર્ણ સ્ત્રોત છે. આ ઉદ્યોગોને વધુ પ્રોત્સાહન આપવાથી ગુજરાતના વિકાસમાં મદદ મળી શકે છે.

ગાય સંબંધી ગૃહ ઉદ્યોગના કેટલાક વિચારો:

- **દૂધઅનેદહીંનુંઉત્પાદન:** આસૌથીસામાન્યગૃહઉદ્યોગછે. ગાયનાદૂધમાંથીદહીં, છાશ, ઘી, માખણ, ગોલ્ડનસુપ, યોગર્ટવગેરેવસ્તુઓબનાવીશકાયછે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

- **માખણનો ઉદ્યોગ:** માખણ પણ ગુજરાતી રસોઈમાં મહત્વપૂર્ણ ઘટક છે. ગામડાના લોકો પોતાની ગાયોમાંથી દૂધ મેળવે છે અને તેને માખણમાં બનાવે છે. માખણને ઘરેથી અથવા નાના ઉદ્યોગોમાંથી વેચવામાં આવે છે.
- **છાશનો ઉદ્યોગ:** છાશ પણ ગુજરાતમાં લોકપ્રિય પીણું છે. ગામડાના લોકો પોતાની ગાયોમાંથી દૂધ મેળવે છે અને તેને છાશમાં બનાવે છે. છાશને ઘરેથી અથવા નાના ઉદ્યોગોમાંથી વેચવામાં આવે છે.
- **ઘીનો ઉદ્યોગ:** ઘી એ ગુજરાતી રસોઈમાં મહત્વપૂર્ણ ઘટક છે. ગામડાના લોકો પોતાની ગાયોમાંથી દૂધ મેળવે છે અને તેનામાંથી ઘીબનાવે છે. ઘીને ઘરેથી અથવા નાના ઉદ્યોગોમાંથી વેચવામાં આવે છે.
- **ગોમૂત્રનું ઉત્પાદન:** ગોમૂત્ર એક ઔષધીય પદાર્થ છે. તેનો ઉપયોગ હેર ઓઇલ, શેમ્પૂ, ચહેરાના માસ્ક, ડિટોક્સિફાયર વગેરે બનાવવા માટે થાય છે.
- **ગૌમૂત્ર આધારિત ખાતરનું ઉત્પાદન:** ગૌમૂત્ર એક ઉત્તમ ખાતર છે. તેનો ઉપયોગ છોડને પોષણ આપવા માટે થાય છે.
- **ગૌમૂત્ર આધારિત સાબુનું ઉત્પાદન:** ગૌમૂત્ર આધારિત સાબુ એક ચામડી માટે સ્વાસ્થ્યપ્રદ સાબુ છે. તેનો ઉપયોગ ચહેરા અને શરીરના અન્ય ભાગોને સાફ કરવા માટે થાય છે.
- **ગૌમૂત્ર આધારિત ડિટોક્સિફાયરનું ઉત્પાદન:** ગૌમૂત્ર આધારિત ડિટોક્સિફાયર એક શરીરને સાફ કરવા માટેનો એક ઉપયોગી માધ્યમ છે.

અહીંઉપર જણાવ્યા મુજબગાય આધારિત ઘણા બધા ઉદ્યોગો શરૂ કરી શકાય છે પરંતુ અહીં ગાયના છાણ(ગોબર)નેકેન્દ્રમાં રાખવાનું મુખ્ય હેતુગાયનું છાણ અને મૂત્ર વિના મૂલ્યેઅથવા ઓછી કિંમતે મેળવી શકાય છેતથા ઓછી મહેનતેવધારે નફો મેળવવા માટે ગૃહ ઉદ્યોગ શરૂ કરવાના વિચારો નીચેદર્શાવેલ છે.

છાણમાંથીબનતીવસ્તુઓનોકુટીર/ગૃહઉદ્યોગ:

એક ગાય રોજનું ૧૪થી ૧૫ કિલો ગોબર અને ૮થી ૧૦ લિટર ગૌમૂત્ર આપે છે. ચારેક ગાય હોય તો ગૃહ ઉદ્યોગ શરૂ કરી શકાયને વધારાની આવક ઊભી કરી શકાય.

1. **છાણા:**

છાણા બનાવવાએ ભારતની વર્ષો જૂની પદ્ધતિ છે. છાણાનો ઉપયોગ રસોઈ બનાવવામાટેઇંધણ તરીકે થાય છે.છાણને શુદ્ધ અને પવિત્ર માનવામાં આવે છે તેનો ઉપયોગધાર્મિકકાર્યોમાં પૂજા અને હવન માટે

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

થાય છે.તથાદેહસંસ્કાર માટેપણઉપયોગકરવામાં આવે છે.Amazon અને flipkartપર પણ વેચી શકાય છે. ઓનલાઇન એકાઉન્ટ બનાવવા માટે 1000રૂપિયાનો ખર્ચથાયછે. ઓનલાઇન એક કિલો છાણાની કિંમત 149 રૂપિયા જેવી થાય છે.(રોજના500 થી 1000 રૂપિયાનીકમાણીકરીશકાયછે.)

2. ધૂપબત્તી:

સામગ્રી: 1 કિલોછાણ, 100 ગ્રામરાલ, 100 ગ્રામકપૂર, 250 ગ્રામગુલાબની પાંદડીઓ, 250 ગ્રામહવનસામગ્રી, 300 ગ્રામલાલચંદન, 150 ગ્રામગૂગળ, 150 ગ્રામઘી, જરૂરિયાતમુજબલાકડાનોભૂકો(ભૂસ્સો).

ધૂપબત્તીનો પૂજામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.માત્ર ત્રણ થી ચાર હજાર ખર્ચીને ઘર બેઠાધૂપબત્તીનો ઉદ્યોગ શરૂ કરી શકાય છે. મોટાપાયે ઉદ્યોગ શરૂ કરવું હોય તો એક મશીન લેવું પડે.શરૂઆતમાં 15 થી 20,000 મહિનાના કમાવી શકાય.

3. છાણમાંથીદીવા:

હાલના સમયમાં ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોમાં તેમજ દિવાળીના પર્વ સમયે ગાયના છાણમાંથી બનેલા દીવાનોઉપયોગ કરવાનું ચલણ વધ્યું છે. આને ધ્યાનમાં રાખીને **રાષ્ટ્રીય કામધેનુ આયોગ**આખા ભારતના 11 કરોડ પરિવારોને ગાયના છાણના દીવાબનાવવાનામાટેનું અભ્યાન છેડેલ છેઅનેઆઅભિયાન અત્યાર સુધી કામયાબ પણ થયું છે.

દીવા બનાવવા માટે એક મશીનની જરૂર પડે છે. મશીનની બજાર કિંમત 8000 થી 12000 સુધીમાં મળી રહે છે.મશીનનીખરીદી માટે60% સબસીડી પણ મળી શકે છે.એક દીવો ત્રણથી પાંચ રૂપિયા સુધીવહેંચીશકાય છે.દિવાળી સિવાયના સામાન્ય દિવસોમાં ગામના કે શહેરના મંદિરમાં કે પૂજા સામગ્રીની દુકાનમાં દીવા વેચી શકાય છ. ઓનલાઇન પણ વેચી શકાય છે. (મહિને 15 થી 20,000 કમાઈ શકાય છે.)

4. છાણની લાકડી:

ગાયનાછાણમાંથીબનાવેલલાકડીનોઉપયોગ બળતણ તરીકે કરવામાં આવે છે. તેમજ પૂજા સામગ્રીમાં પણ તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

રીત: છાણ ને એક બે દિવસ સુકાવામાં આવે છે. છાણમાંથી ભેજનું પ્રમાણ ઓછું થઈ જાય પછી મશીનમાં નાખવામાં આવે છે, વનસ્પતિનાસુકાઈ ગયેલા પાંદડા અને ઘાસ નો ઉપયોગ કરવામાંઆવે છેતથાજરૂરિયાત મુજબ પાણી ઉમેરીને છાણની લાકડીનેજરૂરિયાત મુજબ ટુકડા કરીને સુકવવામાં

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

આવે છે. છાણની આ લાકડી બનાવવા માટે એક મશીનની જરૂર પડે છે.મશીનની કિંમત30,000 થી 80,000 રૂપિયા સુધીની હોય છે. મશીન ખરીદવા માટે બેંકની લોન પણ લઈ શકાય છેતથા સબસીડી પણ મળી શકે છે.(દર મહિને ૨૦ થી ૩૦ હજાર કમાઈ શકાય છે.)

5. છાણમાંથી કુંડા:

રીત: છાણમાંથી કુંડા બનાવવા માટે 80% છાણ અને ૨૦ ટકા લાલ અથવા કાળી માટીનોઉપયોગ કરવામાં આવે છે.2 ઇંચ, 4 ઇંચ અને 6ઇંચ ના કુંડા બનાવી શકાય છે.કુંડાને મનગમતા આકારના સાચામાં કે બીબામાઢાળીને સુકવવામાં આવે છે.ત્યારબાદતેને નર્સરી અથવા ઓનલાઇન વેચી શકાય છે. શરૂઆતમાં 5,000 થી ઉદ્યોગ શરૂ કરી શકાય છે. (મહિને 15 થી 20 હજાર કમાઈ શકાય છે.)

6. ગોબર ગેસ(બાયો ગેસ):

એક ગાય રોજનું ૧૪થી ૧૫ કિલો ગોબર અને ૮થી ૧૦ લિટર ગૌમૂત્ર આપે છે. ચારેક ગાય હોય તો બાયોગેસ પ્લાન્ટ સબસીડીમાં નખાવી ખર્ચ બચાવી શકાય ને વધારાની આવક ઊભી કરી શકાય.

બાયોગેસનો ઉપયોગ રાંધવા અને પ્રકાશ ઉર્જા મેળવવા માટે થાય છે. એ બાયોગેસ એ વાયુઓનું મિશ્રણ(પ્રભાવિવાયુમિથેન) છે.

રીત: બાયોગેસ પ્લાન્ટમાં કોન્ક્રીટનો ખાડો(10-15 ફૂટઊંડો) બનાવેલ હોય છે, જેમાં જેવી કચરો અનેછાણનો કાદવ (slurry) ભરવામાં આવે છે. તેની ઉપર તરતું આચ્છાદન (floating cover) t= રાખવામાં આવે છે. બેક્ટેરિયા દ્વારા સર્જાતા વાયુને કારણે આ આચ્છાદન ઉપર તરફ ઊંચકાય છે. પ્લાન્ટની સાથે વાયુને બહાર લઈ જતી પાઈપ ટે ગોઠવેલી હોય છે. જે નજીકનાં ઘરોમાં બાયોગેસ પૂરો પાડવા માટેની પાઇપ સાથે જોડેલી હોય છે. વધેલા { કાદવનો અન્ય નળી દ્વારા બહાર નિકાલ કરવામાં આવે છે, જેનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ થાય છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં પશુનું છાણ પુષ્કળ માત્રામાં પ્રાપ્ત થતું હોય છે કારણ કે ત્યાં પશુઓનો વિવિધ હેતુસર ઉપયોગ થાય છે. માટે જ બાયોગેસ પ્લાન્ટ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં વધુ જોવા મળે છે.

ભારતમાંઇન્ડિયનએગ્રિકલ્ચરલરિસર્ચઇન્સ્ટિટ્યૂટ(IARI)ખાદી અને ગ્રામ ઉદ્યોગ કમિશન(Khadi and Village Industries Commission -KVIC)નાપ્રયાસોથીબાયોગેસટેક્નોલોજીવિકસાવવામાંઆવીછે.

7. છાણીયું ખાતર:

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

જેમ માનવી માટે ખોરાક તેમ ભૂમિ માટે ખાતર અનિવાર્ય છે. ભારતમાં પશુઓની વિપુલતા છતાં પોષક સેન્દ્રિય ખાતરને બદલે ઉપદ્રવી રાસાયણિક ખાતરના વપરાશને ઉત્તેજન અપાતું રહે છે. કારણ કે માનવી સમજતો નથી અને મળમૂત્રના વપરાશને સૂગથી જુએ છે. અથવા એમ વિચારે છે કે શરીરે ફેંકી દીધેલા કચરાને કંઈ ખોરાક ઉત્પન્ન કરવામાં વપરાય ? વિશ્વના વિકસિત દેશોમાં મળમૂત્ર અને કચરાનો ઉપયોગ કરી બળતણ, ઊર્જા(વીજળી) અને ખાતર મેળવવામાં આવે છે. આ પ્રક્રિયા ગંધમુક્ત, ગંદકીમુક્ત અને સસ્તી છે. તેના જરૂરિયાત કે સગવડ પ્રમાણે નાનાં કે મોટાં એકમો બનાવી શકાય છે. બાયોગેસ પ્લાન્ટમાં ઈંધણ માટેનો ગેસ તો ઉત્પન્ન થાય જ છે, સાથે સ્લરી રૂપે ઉત્તમ ખાતર પણ મળે છે.

રીત: છાણીયું ખાતર બનાવવા માટે સૌથી પહેલાં એક મોટો ખાડો ખોદી કાઢો અને પછી તેમાં ગાયનાં છાણ તેમ જ વધેલા ઘાસચારાને માટી સાથે જ ભરો,પછી તેની ઉપર ધુળ પાથરો. રોજ આ રીતે ખાડો થોડો થોડો ભરાતો જશે અને ગરમીના એટલે કે ઉનાળાના છેલ્લા દિવસોમાં આ ખાતર તૈયાર થઇ જશે.

ઉપસંહાર:

ગાય સંબંધિત ઘરગથ્થુ ઉદ્યોગો ગુજરાતમાં ઘણા લોકપ્રિય છે. આ ઉદ્યોગો ગાયના દૂધ, દહીં, છાશ, ઘી, માખણ, ગોમૂત્રના ઉત્પાદનો વગેરેથી સંબંધિત હોય છે. આ ઉદ્યોગોથી ગામડાના લોકોને આર્થિક ફાયદો થાય છે અને તેઓને ગુજરાતની સંસ્કૃતિ અને પરંપરાને જાળવવામાં મદદ મળે છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

મુકેશકુમાર સંપતલાલ પટેલ
એસોસિએટ પ્રોફેસર, રાજ્યશાસ્ત્ર,
એમ.એન.કોલેજ, વિસનગર

માનવજીવનમાં ગાયની ઉપયોગિતા

नमोगोभ्यःश्रीमतीभ्यःसौरभेयीभ्यएवच।
नमोब्रह्मसुताभ्यश्चपवित्राभ्योनमोनमः॥
(विष्णुधर्मोत्तरपुराणद्वि.ख.४२.५४-१/२,अग्निपुराण२९२.१९)
मातरःसर्वभूतानांगावःसर्वसुखप्रदाः।
वृद्धिमाकाङ्क्षतानित्यंगावःकार्याः प्रदक्षिणाः॥(महाभारतअनु.पर्व.६९.७)

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પ્રકૃતિના દરેક ઉપયોગી તત્વને દેવ માનીને પૂજવાની પરંપરા છે. આપણે સૂર્ય-સવિતૃ,સમુદ્ર,ચંદ્ર,ઇન્દ્ર અને વરુણ-વર્ષાના દેવ,અગ્નિ,વાયુને દેવ માનીને પૂજા કરીએ છીએ.કોઈપણ માતા જેમ તેના બાળકને પોષે છે.તેવીજ રીતે ધરતી, નદી અને ગાયમાનવજીવનને પોષે છે તેથી તેમને પણ આપણે માતા માનીએ છીએ.माताभूमिःपुत्रोऽहंपृथिव्याः।गावोविश्वस्यमातरम् । વગેરે દ્વારા આપણે ગાયને માતાનો દરજ્જો આપ્યો છે. આ બાબત જ બતાવે છે કે મનુષ્યજીવનમાં તેનું કેટલું મહત્વ છે.गोस्तुमात्रानविद्यते।(યજુર્વેદ ૩૩-૪૮) અર્થાત્ ગાયની તુલના કોઈની સાથે ન થઇ શકે. તે અતુલનીય, અનુપમ અને સર્વોત્તમ છે.

વિપ્ર ધેનુ સુર સંત હિત,લિન્હ મનુજ અવતાર
ગૌ દ્વિજ ધેનુ દેવ હિતકારી, કૃપા સિન્ધુ માનુષ તનુધારી.

ગાયથી થનારા લાભની કોઈ ગણના જ થઈ શકે તેમ નથી.જીવનના બધા જ સ્તરોમાં ગાયનું સ્થાન સર્વશ્રેષ્ઠ મનાયું છે.ગાયોની સેવા કરવી તેમને વનમાં ચરવા લઈ જવામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણજીવનનું શ્રેષ્ઠ કાર્ય સમજતા. તેથી તેઓ 'ગોપાલ કૃષ્ણ' કહેવાયા. તેમણે કહ્યું હતું કે,

"गावोमेअग्रतःसन्तुगावोमेसन्तुपृष्ठतः।
गावोमेह्रदयेसन्तुगवांमध्येवसाम्यहम् ॥"

અર્થાત "ગાયો મારી આગળ અને પાછળ રહે છે, ગાયો મારા હૃદયમાં રહે છે અને હું તેમની વચ્ચે વાસ કરું છું."

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

'મહાભારત'ના અનુશાસનપર્વમાં ગાયની શ્રેષ્ઠતા વિષે ચ્યવન ઋષિએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, "આ સંસારમાં ગાયો સિવાય બીજું કોઈ શ્રેષ્ઠ ધન નથી. તેના ગુણોનું કીર્તન કરવું,સાંભળવું,તેનું દાન આપવું, તેનું દર્શન કરવું વગેરેની શાસ્ત્રોમાં ખૂબજ પ્રશંસા કરી છે."તેથી જ કહેવાયું છે કે તીર્થસ્થાનનું સ્નાન, બ્રહ્મભોજન, મહાદાન, ભગવત્સેવા, સમસ્ત વ્રતોની ઉપાસના, પૃથ્વીનું પર્યટનતથા સત્યભાષણથી જે પુણ્ય મળે છે. તે બધું જ પુણ્ય કેવળ ગો-સેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

સમાજમાંગાયનું મહત્વ અને ગો-ભક્તિની ભાવના આપી છે કે જ્યાં જ્યાં ગાયના પગલાં પડતા તે ધૂળથી વાતાવરણ પવિત્ર થઈ જતું અનેતે લોકોમાં સૌભાગ્યશ્રીનું સૂચક છે.

દૂધ માટે ગાયની ઉપયોગિતા

વેદોમાં ગાયનું માતા તરીકે વર્ણન છે. હકીકતમાં ગાય એ માનવસમાજની માતા છે. કારણ કે બાળકની જન્મદાત્રી માતા છે. તે તો બાળકને વરસ-બેવરસ સ્તનપાન કરાવે છે. ત્યાર પછી આખી જીંદગી દૂધ આપનારી ગાય માતા જ છે.

દેશી ગાયોનો દૂધઉત્પાદન માટે ઉછેર કરવામાં આવે છે. ગાયનું દૂધ પચવામાં હલકું હોવાથી નાનાં બાળકોને તેમની માતાનું દૂધ મળતું ન હોય ત્યારે સંપૂર્ણ આહાર તરીકે આપવાની ભલામણ ડૉક્ટરો કરે છે. કારણકે પોષક તત્વોની દ્રષ્ટિએ ગાયના દૂધ અને મનુષ્યના દૂધમાં ઘણું સામ્ય રહેલું છે. આજે તો દેશી ગાયના A2 દૂધનું મહત્વ વધ્યું છે.

ગાયના દૂધમાં શરીરને જરૂરી બધા જ પોષક તત્વો છે. પાણી વગરના દૂધમાં ૧૩ ટકા ઘનપદાર્થો રહે છે. બાકીનો ભાગ જલીયઅંશ છે. આ ૧૩ ટકામાં પ્રોટીન ૩થી૪ ટકા, ચરબી ૩થી૪ ટકા, સાકર ૪થીપ ટકા, ક્ષાર અડધો ટકા, ખનીજો અડધો ટકા, વિટામીન અડધો ટકા,ઉપરાંત કેલ્સિયમ, ફોસ્ફરસ, મેગ્નેશિયમ, સોડીયમ, પોટેશિયમ, કલોરિન, આર્યન, આયોડિન અને સલ્ફર જેવા ખનીજો હોય છે.વિટામિન એ,બી,સી.ડી,ઈઅને કે હોય છે.વિટામિન બી-૧૨ પણ હોય છે.બાળકો, વૃદ્ધો, સગર્ભા,બિમાર અને અશક્તોને માટે દૂધ ખોરાકની ગરજ સારે છે. તેઓને દૂધમાંથી પૂરતા પ્રમાણમાં પોષણ મળી રહે છે.

જન્મથી મૃત્યુ પર્યન્ત ગાયની ઉપયોગિતા

ગૌ માતા માત્ર દૂધ માટે જ નહીં. જન્મથી લઇ મૃત્યુ સુધી સંપૂર્ણ જીવનના કલ્યાણ માટે ઉપયોગી છે. અરે! જન્મથી મૃત્યુ સુધી જ નહીં પરંતુ જન્મથી પહેલા અને મૃત્યુ પછી પણ ગૌમાતા જરૂરી છે.

સગર્ભા સ્ત્રીઓ માટે ગાયનું દૂધ સારું છે.ગાયના ગોબરના પ્રયોગથી સમસ્યા વગર સામાન્ય પ્રસવ થાય છે. બાળકના છઠ્ઠી સ્નાનમાં પણ ગૌ મૂત્રથી સ્નાન કરવાથી તેને ચામડીના રોગો થતા નથી.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

બાળકની નામકરણ વિધિ પણ ગૌશાળા કે ગૌસ્થાનમાં કરવાની વાત 'ગર્ગ સંહિતા' માં આવે છે. 'ભાગવતપુરાણ' અનુસાર બાળક મોટું થઈ પહેલી વખત કરવટ બદલે ત્યારે ગાયને ગોળ દલીયો જમાડીને ગાયનું દહીં, માખણ વહેંચવાથી બાળક મિલનસાર થાય છે અને બધા તેને પ્રેમ કરે છે. નજર ઉતારવા માટે બાળક પર ગાયની પૂંછડી ફેરવવી. અન્નપ્રાશન સંસ્કારમાં શરૂઆતના સાત-આઠ દિવસ બાળકને પંચગવ્ય ખવડાવવું જોઇએ. આનાથી ઝેરી તત્વોની અસર નહીં થાય. બાળકના મુંડન સંસ્કાર પછી તેના માથામાં ગોળ-ઘી લગાડી દેવું. આ ગોળ- ઘી ગાય માતા ચાટી જાય તો તેની સાથે પાપ-કર્મ વૃત્તિઓ પણ સમાપ્ત થઈ જાય છે. આ વાત 'ભાગવતપુરાણ' માં શ્રી હરિ નારાયણ અને ધ્રુવજીના મિલન પ્રસંગમાં રજૂ થઈ છે. ગાયનું દૂધ ચપળતા આપે છે. સ્મરણ શક્તિ અને સ્ફૂર્તિ માટે ગાયનું દૂધ ઉપયોગી છે. વિવાહસંસ્કારમાં પણ શલ્ય દોષ દૂર કરવા માટે ગૌમૂત્રનો છંટકાવ કરી ગોબરથી લેપ કરીને વાસ્તુ શાંતિ હવન કરવાથી દોષો શાંત થાય છે અને પતિ-પત્નીમાં પ્રેમ બની રહે છે.મૃત્યુ પછી પણ ગાય માતાની જરૂર રહે છે. શવયાત્રામાં છાણા સળગાવીને ધુમાડો કરવાથી મૃત્યુ પામેલા વ્યક્તિના શરીરમાં રહેલા રોગોના જીવાણુઓ ઘરમાં કે સ્મશાનયાત્રામાં રહેલાઓને બચાવે છે. મૃત્યુ પછી વૈતરણી નદી પાર કરવા માટે ગાયની જરૂરીયાતની વાત શાસ્ત્રોમાં કરી છે.

સંતાનપ્રાપ્તિમાં ગાયનું મહત્વ

કાલિદાસના 'રઘુવંશ' મહાકાવ્યમાં ઋષિ વિશ્વામિત્રના સૂચનથી સંતાનહીન રાજા દિલીપ અને સુદક્ષિણા દ્વારા ગાયની સેવા કરવામાં આવી અને તેમને રઘુ જેવા પ્રતાપી, વીર, ત્યાગી પુત્રની પ્રાપ્તિ થઇ. તેવી રીતે પતિ-પત્ની બંને મળીને ગૌમાતાની દરરોજ નવડાવી, માલિશ કરી, ઘાસ કે અનાજ ખવડાવીને સેવાઅનેનિત્ય પરિક્રમા કરે તો સંતાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.આ વાત શાસ્ત્રોમાં પણ સ્વીકારવામાં આવી છે.

કૃષિ માટે ગાયની ઉપયોગિતા

આપણી જીવન વ્યવસ્થા કૃષિપ્રધાન રહી છે. અને કૃષિનો બધો આધારસ્થંભ બળદ-ગોપુત્ર અને ગાયો પર છે.જે ગાયોએ વરસો સુધી માનવના કુટુંબને પાળી-પોષીને પુષ્ટ કર્યા. પોતાના પુત્ર બળદને માનવીના સુખ માટે આપી દીધો તેનો ઉપકાર ભૂલી ન શકાય તેવો છે.

દેશી ગાયોનો દૂધઉત્પાદન માટે અને બળદોનોખેતીકામમાં ઉપયોગની દ્રષ્ટિએ ઉછેરકરવામાં આવે છે. દા.ત., ગીર, કાંકરેજી,હરિયાણી

આપણી દેશી ગાયો ખેતીકામમાં પણ ઉપયોગી છે. ગાયનું ગૌમૂત્ર, ગોબર અને છાશ આજની સુભાષ પાલેકરપ્રાકૃતિકકૃષિ માટે ખૂબજ ઉપયોગી છે. રસાયણરહિત, જંતુનાશકો વગરની છતાં વધુ ઉત્પાદન

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

આપતી આ ખેતી પદ્ધતિ જમીનની ફળદ્રુપતાને વધારે છે અને પાણીને પણ બચાવે છે. બળદથી ખેતી કરેલી જમીનનું અનાજ પણ પાપરહિત ગણાય છે.

બળદને ભગવાન શિવ ધર્મનું પ્રતિક માને છે તેથી પાર્વતી સાથે લગ્ન કરવા માટે તે ઘોડા પર બેસીને જવાને બદલે બળદ પર બેસીને જાય છે. કાલિદાસે 'કુમારસંભવ' માં આનો ઉલ્લેખ કરતાં બ્રહ્મચારીના મુખે પાર્વતીને પૂછ્યું છે કે,"હાથી પર સવારી કરનારી તું શિવ સાથે પોઠિયા પર બેસીને જઈશ તો લોકો તારી મશ્કરી કરશે."

આર્થિક બાબતો માટે ગાયની ઉપયોગિતા

ગૌધન એ આપણી ઐહિક સમૃદ્રિનું મૂળ છે. ઘનોમાં તેને ઉત્કૃષ્ટ ધન માનવામાં આવ્યું છે.

ડેરી ઉદ્યોગ દેશના અર્થતંત્રમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. વિકસિત દેશોમાં ડેરી ઉદ્યોગ ગાયોના દૂધ ઉત્પાદન પર નિર્ભર છે.ડેરી ઉદ્યોગની પેદાશો પોષણની દ્રષ્ટિએ અમૂલ્ય એવા સંપૂર્ણ આહારરૂપ પ્રાણીજન્ય પ્રોટીન પૂરું પાડે છે.ગાયના દૂધ, દહીં, છાશ અને માખણ ઉપરાંત ડેરી ઉદ્યોગ દ્વારા પનીર, ચીઝ, આઈસ્ક્રીમવગેરે માનવ માટે અગત્યનો ખોરાક છે.ચર્મ ઉદ્યોગ માટે મૃત ગાયો ઉપયોગી છે.ગાયના ગોબરમાં લક્ષ્મીનો વાસ હોય છે તેવું કહેવાય છે. ગાયનું છાણ તથા મૂત્ર કુદરતી ખાતર તરીકે ખેતીવાડી ક્ષેત્રે મહત્વનો ફાળો આપે છે. ચર્મઉદ્યોગ માટે પણ મૃત ગાયો ઉપયોગી છે. તેનાં હાડકાંના ભૂકાનું ક્ષારમિશ્રણ પશુઆહાર તેમજ મરઘાંઆહારમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે. આમ ગાયો રાષ્ટ્રીય સંપત્તિમાં મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે.

ગાયના દૂધ, ગોબર વગેરેના વેચાણથી ગોપાલકને આર્થિક લાભ થાય છે અને તેના કુટુંબનું ભરણ-પોષણ થાય છે.પૌષ્ટિક ખોરાક દ્વારા સ્વાસ્થ્ય સચવાય તેથી ખર્ચ બચે. ખેતીમાં ગાયનું ગોબર ખાતર તરીકે ઉપયોગી થાય અને કૃષિના ઉત્પાદન ખર્ચમાં ઘટાડો થાય તે આર્થિક લાભ જ છે.રાજકોટના ગૌ એક્ષ્પોમાં ભાગ લેનાર અમદાવાદના નૌશદ વાડીયા ગૌશાળાચલાવે છે. તેમજ ગાયના ગોબરમાંથી શેમ્પુ, સાબુ,હેર ઓઈલ, કુંડા, પક્ષીના માળા, મૂર્તિ, વગેરે વસ્તુઓ બનાવે છે. તેઓકહે છે કે બિમારીમાં ગાય ચિકિત્સા પદ્ધતિનાચમત્કારી પરિણામો મેળવ્યા બાદ ગાયની સેવા કરવા હું પ્રેરાયો છું. ત્યારબાદત્રણ વર્ષમાં જ ૧૦૦ ગાયો રાખીને લોકોને રોજગાર આપી રહયો છું.તેઓ ગૌ આધારિત સૌન્દર્ય પ્રસાધનની ૪૦ જેટલી પ્રોડક્ટ બનાવી રહ્યા છે. આમ, ગાયના અનેક ઉત્પાદનોથી આજે ઘણા લોકો રોજગાર પણ મેળવી રહ્યા છે.

આરોગ્ય માટે ગાયની ઉપયોગિતા

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

સમગ્ર જગતમાં ગોવંશવૃદ્ધિ થાય, તો તેની પવિત્રતાને કારણે રજ-તમનો પ્રભાવ પણ ઓછો થાય છે. તેથી પહેલાંના સમયમાં ગોપાલનનું ઘણું મહત્વ હતું. દૂધ, દહીં અને ઘીનો સુકાળ હતો. તેને કારણે પ્રજા પણ સાત્ત્વિક, ધાર્મિક અને સુદઢ હતી. ગાયની ચૈતન્ય શક્તિને કારણે જ ગોપાલનનું મહત્વ છે.

આચાર્ય વાગ્ભટ્ટ 'अष्टांगहृदय' ગ્રંથમાં લખે છે- गव्यंतुजीवनीयंरसायनम्।

પંચગવ્યના રૂપમાં દિવ્ય ઔષધિઓ-પંચગવ્ય વિશેષજ્ઞની સલાહ લઈને ગૌમૂત્ર, ગોબર અને ઘીથી બનેલી દવાઓનો ઉપયોગ કરીને અનેક બીમારીઓથી મુક્ત થઈ શકાય છે.

ગૌમૂત્ર પંચગવ્યમાંનું એક છે. બ્રિટનના ડૉ.કાફોડ હેમિલ્ટનના મતે ગૌમૂત્રના ઉપયોગથી હૃદયરોગ દૂર થાય છે અને પેશાબ સરળતાથી થાય છે.ધમનીઓમાં લોહીનું દબાણ સ્વાભાવિક થાય છે અને ભૂખવધે છે. હઠીલાચર્મ રોગોની ઉત્તમ ઔષધિ છે. બ્રિટનના અન્ય ચિકિત્સક ડૉ.સીમર્સ અનુસાર ગૌમૂત્ર લોહીમાંના દૂષિત કીટાણુંનો નાશ કરે છે. આયુર્વેદ અનુસાર ગૌમૂત્ર કુષ્ઠ રોગ,તાવ, પેપ્ટિક અલ્સર,યકૃતના રોગ, કિડની રોગ,અસ્થમા, એલર્જી, સોરાયસીસ, એનીમિયા, કેન્સર જેવી બીમારીઓના ઈલાજ કરે છે. આધુનિક વિજ્ઞાને પણ ગૌમૂત્રમાં કેન્સર રોધીગુણો હોવાનું કહ્યું છે. એ કેન્સરના ખતરાને રોકવાનું કાર્ય કરે છે.કામધેનુ ચિકિત્સા ચંદ્રોદય ગ્રંથ અનુસાર ગૌમૂત્રમાંથી નાઈટ્રોજન,સલ્ફર,કોપર,આયરન,ફોસ્ફેટ,પોટેશિયમ,કેલ્શિયમ,સોડીયમ,વિટામીન,સ્વર્ણક્ષાર વગેરે ૨૪ તત્વો વિવિધ રોગોના પ્રભાવને દૂર કરીને સ્વાસ્થ્યપ્રદાન કરે છે.

ગૌમૂત્ર પાનનું ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સદીઓથી પાલન થઇ રહ્યું છે.જોકે આ અંગેનાં કોઈ વૈજ્ઞાનિક પ્રમાણ નથી. સારા વાતાવરણમાં ઉછરેલી ગાયનું શુદ્ધ કરેલું ગૌમૂત્ર ઉપયોગમાં લેવું જોઈએ નહીં તો અન્ય સમસ્યાઓ પણ આવી શકે છે.

ગાયના દરેક પદાર્થો ઉપયોગી છે.

દૂધ: ગોદુગ્ધ સ્નાનથી ત્વચાના રોગો મટે છે અને કાંતિ વધે છે.ગોદુગ્ધ પાન સંપૂર્ણ આહાર છે.

દહીં: દધિ સ્નાનથી વાળ અને ત્વચાના રોગ નાશ પામે છે. ગોદધિ પાનથી દુર્બળતા અને ઉદર રોગો મટે છે. કેલ્શિયમ, બળ, વીર્ય અને ઓજ વધે છે.

ગોબર: ગોબર સ્નાનથી તન વિષમુક્ત અને ત્વચા નીરોગી બને છે. ગૌશાળાઓ કે સંસ્થાઓ ગોબરમાંથી સાબુ નિર્માણ કરે છે.ગાયનું છાણ પણ પવિત્ર ગણવામાં આવે છે. ઘર લીંપવામાં તેનો પણ ઉપયોગ કરાય છે જેથી પવિત્રતા જળવાઈ રહે.

છાસ : ઝાડાને મટાડનારી ખાટી તુરી મીઠી, હિતકારી અને અક્ષિર વર્ધક, વાતહર, તૃપ્તિ કરનાર તથા પાચનના ગુણો વધારનારી છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

માખણ : બળ વધારનાર, રોગને સુધારનાર, હરસ મટાડનાર, લોહી સુધારનાર, બાળક અને વૃદ્ધને માટે અમૃત સમાન છે.

ઘી : ગાયનું ઘી દુર્બળતા દૂર કરનાર,આંખ માટે હિતકારી, જાતીય શક્તિ વધારનાર, પક્ષાઘાત નાશક,સ્નાયુરોગો દૂર કરનાર,આયુષ્ય,સ્મૃતિ તથા બુધ્ધિવધારનાર છે.વાયુ, પિત્ત,ઝેર, ગાંડપણ, ક્ષય,તાવને મટાડનાર છે. તેથી જ 'ચાર્વાકદર્શન'માં કહ્યું છે કે,"ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।"

ગૌમૂત્ર : આયુર્વેદમાં આઠ પ્રાણીઓના મૂત્રનું વર્ણન કરેલ છે.તેમાં ગૌમૂત્ર સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે.ચરક, સુશ્રુત, ભાવપ્રકાશ આદિ ગ્રંથોમાં ગૌમૂત્રને પવિત્ર અને લોહી તથા કફના વિકારોમાં શ્રેષ્ઠ ઔષધ ગણેલ છે.તેમજ કબજીયાત, ઉધરસ, શ્વાસ, ચામડીના રોગ, કરમિયાનો રોગ, ખંજવાળનો રોગ, હાથી પગાનો રોગમાટે ગૌમૂત્ર શ્રેષ્ઠ ગણાવ્યું છે.હવે ગૌશાળામાં તેનો અર્ક કાઢીને ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

ગૌમાતાની **પૂંછડી**થી મનોરોગો અને નજર લાગવાથી બાળકોના રુદનમાં સારવાર થાય છે.નેત્રરોગ, માથાના રોગ, સંધિવાતમાં લાભદાયી છે.

શ્રાદ્ધ કરતી વખતે ઉપયોગી -

ઋગ્વેદમાં 'मातारुद्राणां' કહીને સ્પષ્ટ કહ્યું છે. ગાય રુદ્ર દેવોની માતાના રૂપમાં સમસ્ત સંસારનું કલ્યાણ કરનારી, વસુઓની પુત્રીના રૂપમાં સમૃદ્ધિદાત્રી તથા આદિત્યોની બહેનના રૂપમાં, અંધકારમાંથી પ્રકાશતરફ લઈ જનારી સાક્ષાતઅમૃતનાભિ હોવાથી અમરત્વનું વરદાન આપનારી છે. એટલે પિતૃઓના શ્રાદ્ધ કરતી વખતે 'ગોગ્રાસ' મૂકવામાં આવે છે અને બોલવામાં આવે છે કે, "હે ત્રિલોકની માતા ગાય, મેં ગ્રાસ મૂક્યો છે તેને તમે ગ્રહણ કરો."

યજ્ઞકાર્યમાં ઉપયોગી

त्वंमातासर्वदेवानांत्वंचयज्ञस्यकारणम् ।
त्वंतीर्थसर्वतीर्थानांनमस्तेस्तुसदानघे ॥

ગાયો સંસારમાં ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ, પવિત્ર કરનારી છે. જેના દહીં તથા ઘી વગર યજ્ઞ કરવો સંભવિત નથી.ગાયના ગોબરથી લીંપીને જ ભૂમિ યજ્ઞ માટે યોગ્ય બને છે. ગોબરમાંથી બનેલા છાણા યજ્ઞમાં વપરાય છે. ઘીનો હોમમાં ઉપયોગ થાય છે. આધુનિક વિજ્ઞાન અનુસાર યજ્ઞનો અગ્નિ રોગના જીવાણુઓનો નાશ કરે છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

પ્રાયશ્ચિત કરવા માટે ઉપયોગી

શરીરની પુષ્ટિ માટે જેટલું ગાયનું દૂધ મહત્વનું છે. તેટલું રોગનિવારણ તથા પ્રાયશ્ચિત માટે ગૌમૂત્ર અને ગોમય (છાણ) છે. એમ વસિષ્ઠ મુનિએ કહેલું છે.

પૂતનાના પ્રાણહરણ કર્યા પછી પૂતનાના વક્ષઃસ્થલ પર રમતા બાલકૃષ્ણને ગોદમાં લઈ યશોદામાતાએ તેમની ચારે બાજુ ગોપુચ્છ ફેરવી,ગૌમૂત્રથી સ્નાન કરાવી તેના શરીર ઉપર ગોરજથી મર્દન કરી તેની રક્ષા કરી હતી. (શ્રીમદ્‌ભાગવત)

સમસ્યાઓનું નિવારણ કરનારી- ગાયની પીઠમાં બ્રહ્મા, ગળામાં વિષ્ણુ, મુખમાં શિવજી, વચમાં બધા દેવી-દેવતાઓ, રૂંવાડામાં મહર્ષિઓ, પૂંછમાં નાગ, પગની ખરીઓમાં આઠ પર્વત, મૂગમાં ગંગાજી આદિનદીઓ, બંને નેત્રોમાં સૂર્ય-ચંદ્ર, સ્તનોમાં વેદ, તથા ગોબર (છાણ)માં લક્ષ્મી આદિ વસેલા છે. આથી તે ગાય વરદાન આપનારી છે. ગાયના કાનમાં આપણી સમસ્યા બોલવાથી તે સમસ્યા દૂર થાય છે.

ધાર્મિક વિધિઓમાંગાયની ઉપયોગિતા

ભારતીય લોકજીવનમાં ગાયની હત્યા મહાપાતક ગણાય છે. કારણ કે બીજાં પશુઓના પ્રમાણમાં ગાયની ઉપયોગિતા અત્યંત મહત્વની છે. કૃષિપ્રધાન દેશ ભારતમાં ગાય પાળેલાં પશુઓમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ગાયનું દૂધ, ઘી, દહીં,છાણ તથા મૂત્રને પવિત્ર માનીને હિંદુઓમાં ધાર્મિક વિધિઓ અને પ્રસંગોએ ખાસ ઉપયોગ થાય છે.

દરેક ધર્મમાં ગાયનું મહત્વ

ગાયનું પૂજન ફક્ત હિંદુઓ માટે જ છે એમ માનવુ ભૂલ ભરેલું છે. જેનામાં માણસાઇ છે. કૃતજ્ઞાતાનો ભાવ છે તે પ્રત્યેક માણસ માટે ગાયનું પૂજન છે.તેનો ઉપકાર બધા પર છે. 'શ્રીમદ્‌ ભગવદ્‌ગીતા'ના છઠ્ઠા અધ્યાયનાબત્રીસમા શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ ખાસ કહે છે કે, "જે યોગી પોતાની જેમ જ સઘળા ભૂતોમાં સમદ્રષ્ટિથી જુએ છે એ પરમ શ્રેષ્ઠ મનાયો છે."હિન્દુધર્મમાં તો ગાય પવિત્ર માતા તરીકે પૂજનીય ગણાય છે.ગાયનું દૂધ ખુદાની કૃપા પ્રસાદી મનાય છે. ભગવાન ઇશુ ખ્રિસ્તનો જન્મ જ ગૌશાળામાં થયો હતો.ભગવાન બુદ્ધે ગૌહત્યાનો વિરોધ કર્યો હતો. અને ગાયને માતાતુલ્ય ગણી હતી. ભગવાન બુદ્ધ દ્વારા ભિક્ષુઓને પાંડુરોગમાંગૌમૂત્ર ઔષધિના રૂપમાં પીવડાવવાનું વર્ણન'વિનય પીટક'ના મહાવગ્ગમાં આવે છે. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ છે કે શ્રમણ ગૌમૂત્રમાંથી બનાવેલી દવા સદૈવ

પોતાની પાસે રાખતા અને વાયુવિકાર કે પાચન સંબંધી તકલીફ થાય ત્યારે તેને પાણી સાથે લઇ લેતા હતા.

કામધેનુ, કપિલા, સુરભિ, કવલી વગેરે તેના નામો તેના વિશેષ ગુણોનું સૂચન કરે છે. તેના મહત્વને જાણતા અકબર અને જહાંગીરે પણ કેટલીક જગ્યાએ ગૌહત્યા પર પ્રતિબંધ લગાવ્યો હતો. શીખ સામ્રાજ્યના સમયમાં રાજા રણજીતસિંહે પણ ગૌહત્યા પર પ્રતિબંધ લગાવ્યો હતો. હૈદરઅલીએ ગાય કાપનારાના હાથ કાપી નાંખવાનો નિયમ બનાવ્યો હતો.

પૂર્વ કેન્દ્રીયમંત્રી તથા રાષ્ટ્રીય કામધેનુ આયોગના પૂર્વ ચેરમેન ડૉ.વલ્લભભાઇ કથીરીયાગાય માતાના મૂલ્ય અંગે વાત કરતા કહે છે કે, "ગાયનું આપણે આધ્યાત્મિક મૂલ્ય જ જોયું છે પણ આર્થિક, આયુર્વેદિક, કૃષિ-પર્યાવરણની દ્રષ્ટિએ મહત્વ આંકયું નથી.હવે ગાયના ગોબરથી બ્રાઉન રીવોલ્યુશન આવશે.ગાયના ગોબરમાંથી બનેલી રેડીએશન ચીપ મોબાઈલ ફોન સાથે વાપરવાથી રેડીએશન ઘટાડી શકાય છે. અદ્યતન યુગમાં કોરોનાકાળ પછી ગો-વિજ્ઞાનનું મહત્વ વધારવામાં આવ્યું છે. જે આજની યુવા પેઢી, મહિલાઓ તથા સમગ્ર માનવજાતને સમજવું જોઈએ. ગાય ગમે ત્યાં રખડે છેતે સારી બાબત નથી પરંતુ એક સોનાના દાગીનાની જેમ તેની સાચવણી કરવી જોઇએ.ઉપરોક્ત બધી રીતે ઉપયોગી ગાય એ માત્ર પશુ જ નથી. દેવતા અને માતાનારૂપે આપણા ઉપર અનેક ઉપકારો કરનારી છે.

સંદર્ભ સૂચિ:-

૧) ગો કૃપા ચિકિત્સા જ્યોતિ, ગવ્ય સિદ્ધ ડૉ.સુમતિ ચૌધરી,ડૉ.કોયના રાઠૌડ, ગવ્યસિદ્ધ ડૉ.મહિમા શર્મા,પ્રકાશક-૩૧ વર્ષીય ગો અને પર્યાવરણ ચેતના ગો સેવા સમિતિ, રાજસ્થાન

૨)https://www.divyabhaskar.co.in/news/kut-buj-omc-mat-latest-bhuj-news-135003-3208932-nor.html

3) https://www.therajkotnews.com/news-details.php?news_url=2801&&action=del

૪)https://hi.m.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%97%E0%A5%8B%E0%A4%AE%E0%A5%82%E0%A4%A4%E0%A5%8D%E0%A4%B0

૫)https://www.divyabhaskar.co.in/news/importance-of-cow-in-indian-tradition-and-unique-significance-of-cow-in-vedas-puranas-astrology-vastu-and-human-life-126735036.html

૬) https://www.naidunia.com/chhattisgarh/raipur-god-appeared-with-the-milk-of-surabhi-cow-and-created-the-creation-dutt-sharananand-6695659

૭)https://gujarativishwakosh.org/%E0%AA%B0%E0%AA%98%E0%AB%81%E0%AA%B5%E0%AA%82%E0%AA%B6/

૮)https://amarkathao.in/raghuvansham-mahakavi-kalidas/

૯)https://www.gujaratsamachar.com/news/dharmlok/importance-of-cow-gaumata-in-indian-culture

૧૦)https://gujaratinfohub.com/organicfarmingingujarati/#%E2%80%9C%E0%AA%AA%E0%AB%8D%E0%AA%B0%E0%AA%BE%E0%AA%95%E0%AB%83%E0%AA%A4%E0%AA%BF%E0%AA%95_%E0%AA%96%E0%AB%87%E0%AA%A4%E0%AB%80%E2%80%9D%E0%AA%A8%E0%AA%BE_%E0%AA%AB%E0%AA%BE%E0%AA%AF%E0%AA%A6%E0%AA%BE

૧૧) https://gujarativishwakosh.org/%E0%AA%97%E0%AA%BE%E0%AA%AF/

૧૨)https://www.gujaratsamachar.com/news/dharmlok/importance-of-cow-gaumata-in-indian-culture

૧૩) https://opinionmagazine.co.uk/gaay-bharat-ane-hindutva/

૧૪)https://www.divyabhaskar.co.in/news/mag-bal-bhaskar-kamdhenu-cow-2876167.html

૧૫)https://zeenews.india.com/gujarati/india/health-care-tips-lifestyle-fitness-food-milk-cow-milk-business-ghee-320053

૧૬)https://www.akilanews.com/Rajkot_news/Detail/2020-12-10/141466

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

પ્રો.ડૉ નવઘણસિંહ બી. વાઘેલા
આસિ. પ્રોફેસર સંસ્કૃત વિભાગ
એસ.એસ.મહેતા આર્ટસ અને એમ .એમ. પટેલ કોમર્સ કોલેજ, હિમતનગર

સંસ્કૃત પંચ મહાકાવ્યોમાં ગાય

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ધેનુ (ગાય) નું સ્થાન પ્રમુખ છે. વૈદિક સાહિત્યથી માંડીને કાવ્યો સુધી ધેનુના ઉલ્લેખ નિરંતર ઉપલબ્ધછે. વૈદિક સાહિત્યમાં ગો ,ઉસ્રા ,ઉસ્રિકા કે કર્કી શબ્દો ગાય માટે વપરાયા છે.[૧] ગાયના વાછરડાને ઉસ્રિકા કહેવામાં આવે છે.[૨] ગાયને વેદોમાં અવધ્ય કહેલ છે. અથર્વવેદ અને શતપથ બ્રાહ્મણમાં ગાયને પવિત્ર અને ગોમાંસ ભક્ષકને ખરાબ ગણવામાં આવેલ છે.[૩] રામાયણમાં પણ ગાયનું વર્ણન મળેલ છે. વીર કાવ્યોમાં 'ગો' અથવા 'રોહિણી' શબ્દનો પ્રયોગમળે છે.[૪] અમરકોશમાં ગાયને માહેયી, સૌરભેયી, ગૌ, ઉસ્રા, માતા, શ્રુંગિણી અર્જુની, અવધ્યા એવં રોહિણી નામોથી ઓળખાવેલ છે.[૫]

ભારતમાં ગાય અત્યંત પ્રચલિત પશુ છે દરેક ઘરોમાં ગાયને પાળવામાં આવે છે અને માતાની ઉપાધીથી તેને બોલાવતાં બધા જ પશુઓમાં પૂજનીય અને સ્તુત્ય માનેલ છે. મોટેભાગે સંસારના બધાજ ભાગોમાં ગાય જોવા મળે છે એવું કહેવાય છે કે ગાયોના નિવાસના કારણે જ આપણા દેશની એક નદીનું નામ 'ગોમતી' રાખવામાં આવેલ છે, જે લખનઉ પાસે વહે છે. ગાયના શરીરની રચના ખુબ સુંદર સુડોળ હોય છે. ગાય પણ અશ્વ, ખર, ગજ અને ઊંટની જેમ ચાર પગવાળું પ્રાણી છે.તેની ખરી વચ્ચેથી ચીરાયેલ હોય છે. ગાયની લંબાઈ પાંચ ફૂટ અને ઉંચાઈ લગભગ ચાર ફૂટ હોય છે. ગાય સફેદ, લાલાશ પડતી,કાળી અને કાબરચીતરા રંગોની હોય છે. તેનો મુખ્ય ખોરાક ઘાસ, પત્તા,દાણા વગેરે હોય છે.તેને પુષ્ટ બનાવવા ખોળ-દાણ પણ આપવામાં આવે છે. ગાય વિશુદ્ધ શાકાહારી પશુ છે. કેટલીક ગાયો મેલું પણ ખાય છે. ગાયને ધન માનીને એને ભારતીય પરિવારની સંપત્તિ પણ માનવામાં આવે છે.[૬]

ગાયોમાં 'કામધેનું' ગાયને શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે.[૭] જેને સ્વર્ગની ગાય કહેવામાં આવે છે. જે ઇચ્છાનુસાર કાર્યો પુરા કરવાવાળી માનવામાં આવે છે. એના ચારેય પગને ચાર વેદ કહ્યા છે. એના ચારે આંચળ ધર્મ-અર્થ-કામ અને મોક્ષ વહેવડાવનારાં છે.[૮]

'કામધેનું' ની પુત્રીનું નામ 'નંદિની' કહેલ છે. ગાયથી મળતાં પદાર્થોમાં એનું દૂધ મુખ્ય છે. જે શરીરને પુષ્ટ બનાવે છે. મરણોપરાંત ગાયના ચામડામાંથી જૂતા,બેલ્ટ, બેગ આદિ વસ્તુ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

બનાવવામાં આવે છે. તો વળી અન શીંગડામાંથી સરેસ પ્રાપ્ત થાય છે. વિદેશોમાં અને હવે તો હવે તો ભારતમાં પણ લોકો ગાયનું માંસ ખાય છે. જો કે ભારતમાં તે હીન કૃત્ય માનવામાં આવે છે. ગાય સામાન્યતઃ એકવારમાં એક જ વાછરડાને જન્મ આપે છે. પરંતુ ક્યારેક બે વાછરડાને પણ જન્મ આપે છે.તેનો ગર્ભાધાન સમય દસ મહિનાનો હોય છે.

પ્રસ્તુત શોધ લેખમાં સંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ પંચ મહાકાવ્યોમાં પ્રાપ્ત ગાયના ઉલ્લેખો વિશે અંગુલીનીર્દેશ કરવાનો એક વિનમ્ર પ્રયાસ છે.

રઘુવંશ-૨\૧૯-'વસિષ્ઠધેનોરનુપાયીનાં'- નંદિનીને વસિષ્ઠ મુનિને ગાય કહી છે. જેની સેવા ઈક્ષ્વાકુવંશજ રાજા દિલીપને કરી હતી અને કામધેનુની પુત્રી માની છે અને કામધેનુના સદૃશ સર્વેફળોનો આપવાવાળી છે. સ્વયમ નંદિનીના મુખથી મહાકવિ કાલિદાસ દિલીપ ધ્વારા કહેવડાવ્યું છે કે –' ન કેવાલાનાં પયસા પ્રસૂતિમવેહિ માં કામદુધામ પ્રસન્નમ' રઘુવંશમ ૨\૬૩. –એ એક દૂધ પ્રદાન કરવાવાળી માત્ર ગાય નહિ, પરંતુ પ્રસન્ન થવાથી સર્વફલો આપવાવાળી પણ છે. રાજા દિલીપને કોઈ પુત્ર નહોતો. એનુ કારણ વશિષ્ઠને બતાવ્યું કે – એકવાર કામધેનું કલ્પવૃક્ષની છાયામાં બેઠી હતી . એ સમયે દિલીપે કામધેનુની પરિક્રમા કરી નહિ, એ કારણે રાજા દિલીપને કામધેનુને રુષ્ટ થઇને નંદિનીની સેવા કાર્ય વિના પુત્ર ન થવાનો શ્રાપ આપ્યો. (મત્પ્રસૂતિમનારાધ્ય પ્રજેતિ ત્વા શશાપ શા. રઘુવંશ ૧\૭૭) આથી મહર્ષિ વસિષ્ઠે દિલીપને કહ્યું કે ;-

"સુતાં તદીયાં સુરભેઃ કૃત્વા પ્રતિનિધિઃ શુચિઃ 1
આરાધય સપત્નીકઃ પ્રીતા કમદુધા હી સા ll"[૯]

નંદિનીને કામધેનું પ્રતિનિધિ સમજીને પોતાની પત્ની સહિત શ્રધ્ધાપૂર્વક જો એની સેવા કરે તો એને મનોવાંછિત ફળની પૂર્તિ થઇ શકે છે.આથી રાજા દિલીપ ઋષિને આ ગાયને વનને માટે છોડી. રાજાએ પોતાના અનુચરોની સાથે નંદિનીની સેવા કરી. કાલાંતરે નંદીની દિલીપની પરીક્ષા લેવા માંગે છે એક નકલી સિંહને ઉપસ્થિત કરે છે, જે નંદિનીને મારવા માંગે છે, ત્યારે દિલીપ એની રક્ષાર્થે કહે છે કે-'દિનાવાસાનોત્સુકબલાવત્સલા વિસૃજ્યતાં ધેનુરિયં મહર્ષેઃ- ૨\૪૫ સાંજે પોતાના વાછરડાને મળવા ઈચ્છતી આ ઋષિની ગાયને મુક્ત કરી દે. પણ સિંહ કહે છે કે-એને (રાજાને) એક ગાયને માટે પોતે પોતાને સમર્પિત ન કરવું જોઈએ. એ તો ઘણી દૂધ આપવાવાળી અનેક ગાયોને પ્રચંડ ગુરુને પ્રસન્ન કરી શકે છે. ગાય મુક્તિ પામવા માટે દિલીપને કાતર=ડરાવીને જુએ છે. રાજા સિંહને સમજાવવાનો પ્રયાસ કરતાં કહે છે કે આ ગાય કામધેનુથી કોઈ પણ રીતે ન્યૂન નથી. તમે શંકરના પ્રભાવથી આના ઉપર આક્રમણ કર્યું

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

છે. અન્યથા તમે એટલા સશક્ત ક્યાં જે એને કષ્ટ આપો. પણ સિંહે દિલીપને સાંભાળ્યો નહિ, એને ઓ મુર્ખ અને અજ્ઞાની કહ્યો. અન્તમાં દિલીપે પોતાના પ્રાણ આપવાનો પૂરો નિશ્ચય કરી આંખો બતાવી, પરંતુ એ સમયે એ શું જુવે છે કે તે કેવળ નંદિની ઉભી રહી છે, જે માતાની સમાન હતી એવં જેના સ્તનોથી દૂધ પ્રવાહિત થઇ રહે છે. આ રીતે વશિષ્ઠની ગાય દિલીપ પર પ્રસન્ન થઇ ગઈ . રાજાએ ગાયની પરિક્રમા કરી. જયારે રઘુના અશ્વને ઇન્દ્રને છલથી ચોરાયો ત્યારે નંદિની ત્યાં ઉપસ્થિત થઇ. નંદિનીનું મૂત્ર આંખો પર લગાવી રઘુને વસ્તુઓ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી.(સર્ગ-૩ શ્લોક-૪૧)

આ રીતે મહાકવિ કાલિદાસે પોતાના રઘુવંશના કાવ્યના સર્ગ -૨ અને ૩માં નંદિનીના વિષયોમાં વિચારોનું પ્રદર્શન કર્યું છે. આમાંથી બધી ઘટનાઓ વ્યવહારિક અને વાસ્તવિક નથી પણ એટલું અવશ્ય માનવું કે ગાયની સેવાથી મનુષ્યને આત્મિક શાંતિ મળે છે.

સંસ્કૃત કાવ્યકારોએ પણ ગાયને એક ધનના રૂપમાં સ્વીકાર કર્યો છે. રઘુવંશ. સર્ગ-૨. શ્લોક-૪૪માં 'ધનમાહિતાગ્નેર્નશ્યત્પુરસ્તાદનુપેક્ષનીયં'-રાજા દિલીપ કહે છે કે પોતાની સન્મુખ પોતાના ગુરુના ધેનુરૂપ ધનને નષ્ટ થતાં નહિ દેખી શકે. બ્રાહ્મણોને ગાય અને સુવર્ણ આપવાની પરંપરા પણ આ વાતની ઘોતક છે, કે ગાય પણ સોનાના જેવી એક સંપતિ છે,ધન છે.

રગુવંશ ૨\૬ માં 'છાયેવ તાં ભૂપતીરન્વગચ્છત'- રાજા દિલીપને ગાયની છાયાથી ઉપમિત કર્યા છે. 'શ્રુતેરીવાર્થ સ્મૃતિરન્વાગચ્છત'- રઘુ. ૨\૨. દિલીપની પત્ની સુદક્ષિણાને સ્મૃતિ એવં ગાય નંદિનીને શ્રુતિ કહેવામાં આવી છે. કહેવાય છે કે નંદિની પાછળ-પાછળ ચાલતી સુદક્ષિણા શ્રુતિની પાછળ-પાછળ જતી સ્મૃતિની જેમ પ્રતીત થતી હતી. નંદિનીને સંધ્યાથી ઉપમિત કરી છે તે દિલીપ – સુદક્ષિણાની મધ્યે આ રીતે વિદ્યમાન રહે છે.જેવી રીતે દિવસ – રાતની મધ્યે સંધ્યા વિદ્યમાન રહે છે. નંદિનીની રક્ષા એ રાજાનું કર્તવ્ય હતું ,સાથે જંગલી જીવોને શાંત રહેવાની શિક્ષા આપી રહ્યું હતું ,આથી ગાયની સાથે સાથે શાંત વાતાવરણ પણ સિધ્ધ થાય છે .

અહીં હોમધેનુનો અર્થ યજ્ઞની ક્રિયાઓને સંપન્ન કરવાવાળી ગાયથી છે ,નહિ કે યજ્ઞમાં બલી આપવાવાળી ગાયથી. 'ગોરુપધરામિવોર્વીમ' રઘુ.૨\૩ નંદિનીને કાલિદાસે પૃથ્વીથી ઉપમિત કરી છે, પૃથ્વી જેવી રીતે મનુષ્યની કામનાઓની પૂરક હોય છે એ રીતે નંદિની પણ દિલીપને માટે કામનાઓની પૂરક હતી. ગાયને 'મા' કહેવામાં આવી છે. આ રીતે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પૃથ્વીને પણ અનેકધા માતા કહેવાઈ છે.માતાનું દૂધ બાળપણમાં પુત્રની પુષ્ટિ કરે

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

છે. પરંતુ ગાયનું દૂધ જન્મભર. કવિ રઘુવંશ ૨\૧૫ માં 'પ્રચક્રમેપલ્લવરાગતામ્રા પ્રભાપતન્ગસ્ય મુનેશ્ચ ધેનુ'-નંદિનીની તુલના શ્યામની લાલીથી કરી છે,કારણકે તે લાલ રંગની ગાય હતી.

મહાકવિ કાલિદાસ રઘુવંશ ઉપરાંત તેના અન્ય મહાકાવ્ય કુમારસંભવના પ્રથમ સર્ગમાં ગાયનો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવે છે કે- 'એકવાર બધાજ પર્વતોને મેરુ, હિમાલયને વાછરડા બનાવી દીધા. ધરતી માતાને ગાય બનાવી દીધી, જેમાં વિશેશ્ન દૂધ આપવાવાળા માઉન્ટ મેરુને દૂધ આપવાવાળાના રૂપમાં ઉભા રાખીને માઉન્ટ હિમાલય નામના વાછરડાને ધરતીમાતા કહેવાવાળી ગાયથી ચમચમાતા રત્ન અને ઔષધીય જડીબુટ્ટીઓ સૂચવવાવાળા બનાવ્યાં.જે પહેલા સમ્રાટ પૃથુ ધ્વારા સ્થાપિત પ્રવૃત્તિમાં, જો પોતાના સમયમાં આવી પાર્થિવ ગાયથી અનેક લાભ પ્રાપ્ત કરવામાં વિશેષજ્ઞ હતા. એવો હિમવાન ઉતરમાં છે.[૧૦] આ ઉપરાંત કાલિદાસે શિવના બળદ નંદીને, જે સિંહની ત્રાડ પ્રતિ અસહિષ્ણુ હતો. પોતાની ખરીઓથી ખરાબ અવાજ કાઢીને, ગર્વથી ભામ્ભરતો તે સિંહની ત્રાડથી તેના પ્રતિ અસહિષ્ણુ બનીને તેના જવાબમાં ભામ્ભરતો-ભામ્ભરતો, જેથી એ જાતિના અન્ય જાનવર એને જોતાં રહી જતાં.[૧૧]

ગાય એક પાલતું પશુ છે. આથી એનો નિવાસ માનવની સાથે છે. મનુષ્ય ગાયને વાડામાં બાંધે છે. શિશુપલવધમાં 'નિરુદ્ધવિવધાસારપ્રસારા ગા ઈવ વ્રજં'-૨/૬૪ ગોપલો દ્વારા વ્રજમાં ગાયોને ઘેરવાની તુલના માહિષ્મતી નગરીને ઘેરવા સાથે કરી છે. શિશુપાલવધ-૧૨/૩ માં 'ગોષ્ઠેષુ ગોષ્ઠીકૃતમન્ડલાસનાન્સનાદમુત્થાય મુહુઃ સ વલ્ગતઃ'- ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગાયોનાં રહેવાના સ્થાન પર મંડલાકાર બેઠેલા ગ્રામવાસિયો જોયા. જે નજીકમાં વાતચીત કરી રહ્યા હતા.

'વર્ગાદ્ગવા હું કૃતિ ચારુ નિર્યતીભરિધોરૈક્ષત ગોમતલ્લીકાં' (શિશુપાલવધ.૧૨/૪૧)

ગાય એક સમુદાય પ્રદાન જીવ છે. ગાયોના સમુદાયથી સુંદર હુંકાર કરતી નીકળતી શ્રેષ્ઠ ગાયોને શ્રીકૃષ્ણે જોઈ .

કીરાતાર્જુનીયમ સર્ગ-૪માં-

"ઉપારતાઃ પશ્ચિમરાત્રિગોચરાદ્પારયંતઃ પતિતું જવેન ગાં ।
તામૃત્સુકાશ્ચકુરવેક્ષણોત્સકં ગવાં ગણાઃપ્રસ્નુત્પીબરોધસઃ॥૧૦॥"

ગાયો સંધ્યા સમયે ચરીને આવવાથી પાછી વળતી સમયે વેગથી પૃથ્વી પર દોડી શકતી નથી.કારણકે પોત પોતાના બચ્ચાને સ્મરણ કરતી ઉત્કંઠિત થઇ ગઈ હતી. જેને કારણે એના

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

પીનપયોધરોથી ક્ષીર વહી જતું હતું. આના ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગાય મનુષ્યના સંપર્કમાં રહેવાવાળો એક સામુદાયિક જીવ છે.

કિરાતાર્જુનીયમમાં-'ગવાં હિમાની વિશદૈઃ કદમ્બકૈઃ'-૪/૧૨ સફેદ ગાયનો ઉલ્લેખ આવે છે ગાયને બરફની પ્લેટની સમાન શ્વેત બતાવી છે.

આ રીતે એક ગાય, જે બળદથી આસક્ત હતી અને ગધેડાને દુર ભગાડી દીધો. 'સા તુ સૌમ્યવૃષા-સકતા ખરં ઈરાન્નિરાસતં'-(નૈષધ.૧૭/૧) આ રીતે ગાયના પ્રજનનનો અને કામાસક્તિનો સંસ્કૃત કાવ્યો તરફ સંકેત કરે છે.

આ ગાય માનવ સેવામાં નિરંતર વ્યસ્ત છે. જેવી રીતે મા દૂધ પીવડાવીને બાળકને મોટો કરે છે એની જેમ ગાય જીવન પર્યન્ત દૂધ પીવડાવીને સ્વાસ્થ્ય સુધારે છે. અને એ જ કારણથી ભારતીય સમાજમાં ગાયને 'માતા' નું સ્થાન મળ્યું છે.

આમ, ગાયનું સ્થાન સંસ્કૃત મહાકાવ્યોમાં પ્રમુખ છે. સંપુર્ણ કાવ્યોમાં ગાયનું વર્ણન અનેકત્ર થયેલ જોવા મળે છે. સૌથી વધારે વર્ણન 'રઘુવંશ' માં જોવા મળે છે. ત્યારબાદ ક્રમશઃકિરાતાર્જુનીયં, શિશુપાલવધં,નૈષધચરિતં અને કુમારસંભવંમાં ગાયનું વર્ણન મળે છે.

ll ઇતિ શિવં ll

પાદટીપ

૧. ऋग्વેદ-૧\૧૭૩, ૧\૩,૮,૧\૧૯૦,૫. શતપથબ્રાહ્મણ-૨\૪,૩\૧૩,અથર્વવેદ-૪\૩૮,૬\૭,

૨. ऋग्વેદ સંહિતા-૫\૫૮\૬

૩. વૈદિક માયથોલોજી પૃ.૨૮૭

૪. વાલ્મીકી રામાયણ કિ. ૨૮\૨૬, અ.૪\૧૨,૧૪\૨૮

૫. માહેયી સૌરભેયી ઈત્યમર(વૈશ્વર્ગ)

૬. 'ગો-ધન, ગજધન ઔર રાતંધનખાણ' – હિન્દી સાહિત્ય

૭. વિકિપીડિયા- કામધેનું.hi.m.wkipedia.org

૮. કાલિદાસ ગ્રંથાવલી (અભિધાનકોશ) પૃ. ૧૪૦

૯. રઘુવંશ-૧/૮૧

૧૦. કુમારસંભવં -૧-૨

૧૧. એજન ૧-૫૬

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ChetnaMahendrasinhTank

TeacherAt Shree Sahayog Saraswati Vidya Mandir
Gandhidham – Kachchh

સંપૂર્ણ સુખ અને સમૃદ્ધિનો આધાર – ગાય

-: સારાંસ :-

આજે, માનવ કલ્યાણ માટે, વિશ્વના રક્ષણ માટે, પર્યાવરણની સુરક્ષા માટે અને સર્વાંગી, ટકાઉ વિકાસ માટે ગાયોના સંવર્ધનની તાતી જરૂરિયાત છેગાય વિજ્ઞાનને પુનઃ જાગૃત કરવાની અને તેનો જનતામાં . કેન્દ્રિત જીવનશૈલી -ગાય આધારિત સંસ્કૃતિના વિકાસ માટે ગૌ .પ્રચાર કરવાની આવશ્યકતા છે માં માત્ર ગાયના સાનિધ્ય .દરેક ઘરમાં ગાયના ઉછેરને પ્રોત્સાહન આપવું જરૂરી છે .વિકસાવવી પડશે રહેવાથી જીવન માત્ર શરીર, મન, બુદ્ધિ જ નહીં, આધ્યાત્મિક સ્તરે પણ શુદ્ધ અને નિર્મળ બનશે . .ગાયના સાનિધ્યમાં રહેવાથી જ માણસ જીવંત બને છે

ખાદીએ વસ્ત્ર નથી, પણ વિચાર છે, તેવી જ રીતે આપણાં વિકાસ માટે ગાય એ પ્રાણી નથી, પણ પ્રાણ છેપ્રાણ છે ., તો બધુ છે છે જે જન્મે .તે જ જીવાડે છે, જે ઊગે છે તે ઉગારે છેગાયનો જન્મ થયો છે . ઝેર મુક્ત અનાજ ઉગાડવા અને પોષણયુક્ત દૂધ આપવા, આથી ગાય જ સર્વથા યોગ્ય પ્રાણી છે . આંધળી .ગાય પાસે બધી જ શક્તિ હોવા છતાં આપણી જીવનશૈલીએ તેને અશક્ત કરી નાખી છે એ ખે આંગણે એક ગાય .દોટના પૂરમાં તણાઈ રહી છેતી માટે ખાતરનું કારખાનું અને નિરોગી જીવનનું ઔષધાલય છે.

આ સંશોધન વેદોમાં વર્ણવાયેલ ગાયનો મહિમાશિક્ષણ અને ,દવા ,કૃષિ,ગાય આધારિત આહાર , સાથે જ ગાયમાંથી પ્રાપ્ત થતું પંચગવ્ય જે .અર્થતંત્રની માહિતી ના હેતુ થી હાથ ધરવામાં આવ્યો છે શુદ્ધિ પંચગવ્ય અને ,જીવનઅમૃત છેકરણગાય કઈ રીતે સૃષ્ટિમાં ઓતપ્રોત છે તે ,અગ્નિહોત્ર થેરેપી , વ્રત અને ,આપણી જીવન શૈલીમાં ગાય આધારિત આસનો .વિષયક સંશોધન કરાયું છે .તહેવારનાવિષયક માહિતી પણ રજૂ કરાયેલ છે

ગાય પૂજાની પરંપરા પાછળ મહત્વપૂર્ણ વિજ્ઞાનનું રહસ્ય છેસ કરોડકહેવાય છે કે ગાયોમાં તેત્રી . દેવીસામાન્ય રીતે આપણે દેવતાનો અર્થ ભગવાનના સ્વરૂપો અથવા અવતાર .દેવતાઓનો વાસ છે- તરીકે લઈએ છીએ, પરંતુ શાસ્ત્રો કંઈક બીજું કહે છે .પ્રકૃતિની શક્તિઓને દેવતા કહેવામાં આવે છે . .હતા આપણા મહેનતુ ઋષિમુનિઓ બ્રહ્માંડમાં વહેતી જીવન આપતી શક્તિઓને સંપૂર્ણ રીતે સમજતા

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

આ શક્તિ જ જીવન કહેવાય છેમૂળભૂત રીતે ., સૂર્યથી પ્રાપ્ત થયેલું આ મહાન જીવન સમગ્ર સૃષ્ટિમાં વિવિધતામાં વહે છેઋષિઓએ તેના પ્રવાહની ગતિ ., દિશા, લય અને પરિભ્રમણનો ખૂબ જ સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો અને તેના આધારે તેમણે જોયું કે પ્રાણ .33 કરોડ રીતે વહે છે અથવા એમ કહી શકાય કે પ્રાણના તેત્રીસ કરોડ વહેતા સ્વરૂપો છેઆ જ જીવન .આ દરેક શુદ્ધ પ્રવાહને દેવતા કહેવાતા . .સમગ્ર સૃષ્ટિમાં વિવિધ સંયોજનોમાં હાજર છે

ગાયને માતા ગણવી એ પણ ખૂબ જ વૈજ્ઞાનિક છેમાતાના દૂધ પછી સૌથી વધુ પૌષ્ટિક ખોરાક દેશી . પયોગીતેમાં શરીર માટે ઉ .ગાયનું દૂધ છેએવા એવા મહત્વપૂર્ણ તત્વો છે કે તેના સેવનથી તમામ વિકારો દૂર રહે છેજેમ માતા જીવન આપે છે ., તેવી જ રીતેગાયમાતામાં સમગ્ર સમાજનું પોષણ કરવાની ક્ષમતા હોય છેદેશી કુળની ગાય .તે માતાની જેમ સંસ્કાર આપવાની ક્ષમતા પણ ધરાવે છે . તેના વાછ ગાય .એ પ્રેમનું મૂર્ત સ્વરૂપ છેરડાને જે રીતે સ્નેહ આપે છે તે અજોડ છે, તેથી જ તે અનુભૂતિને વાત્સલ્ય કહેવાય છેમનુષ્યને પોતાની અંદર સંપૂર્ણ .વત્સ પ્રત્યેની લાગણી એ સ્નેહ છે . પરિવાર .બનવા માટે આત્મીયતાની આ સંસ્કૃતિની ખૂબ જ જરૂર છે, સમાજ, રાષ્ટ્ર અને સમગ્ર માનવતાને ટકાવી રાખવા માટે બલિદાનની આ વિધિ ખૂબ જ જરૂરી છેમાતા ગાય મનુષ્યને સમગ્ર . જેમ .ગાય માતા સંસ્કાર આપે છે .વિશ્વને પોષણ આપવા સક્ષમ બનાવવા માટે જરૂરી તત્વો આપે છે ગાયને દૂધ આપતી વખતે વાછરડાની જરૂરિયાતોને સંવેદનશીલતાથી ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે જીવનની તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં આનંદને નિયંત્રિત કરવાના સંસ્કારનો ઉપયોગ કરવામાં મદદ મળે છેની "સર્વ ભવન્તુ સુખિનઃ" ગાયમાતાના માતૃત્વને કેન્દ્રમાં રાખીને સિસ્ટમ બનાવીને જ. આ આદર્શ સ્થાપિત કરવા માટે આપણા જ્ઞાની પૂર્વજોએ ગાયની પૂજા કરી .અનુભૂતિ શક્ય બનશે હાથ ધરાય આ વિષયક જાગૃતિ લાવવા આ સંશોધન.હતી છેજેથી ગાય આધારિત જીવન શૈલી , અને રાષ્ટ્રનું કલ્યાણ કરી ભારતમાતા ને ફરી વિશ્વ ગુરુ બનાવી ,સમાજ ,ફરી અપનાવી માનવ .શિરમોર કરી શકાય

-: પ્રસ્તાવના :-

તપોભૂમિ ભારત ઋષિઓની ભૂમિ છેતપસ્યા દ્વારા અહીં જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન બંનેનો સર્વોચ્ચ વિકાસ . વ્યક્તિના .થયો હતોગહન અંતરમાં છુપાયેલા સત્યને પ્રગટ કરવું એ જ્ઞાનનો યજ્ઞ છેજ્યારે રોજિંદા . જીવનમાં સત્યનો અમલ થાય છે, ત્યારે જ્ઞાનના આ વિશિષ્ટ ઉપયોગને વિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છેઆ . .હિંદુ જીવન પદ્ધતિના દરેક ભાગની વૈજ્ઞાનિકતાનું રહસ્ય છે

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ભારતીય વિજ્ઞાનની દિશા અંદરથી બહાર સુધી છેઆધુનિક વિજ્ઞાન અવલોકન અને પ્રયોગ દ્વારા . હિંદુ વિજ્ઞાન આપણને સૂક્ષ્મમાંથી .બાહ્ય ઘટનાઓમાં છુપાયેલ સત્યને ઓળખવાનો પ્રયાસ કરે છે સ્થૂળ તરફ લઈ જાય છે, જ્યારે આધુનિક વિજ્ઞાન નક્કર અને સ્થૂળ દ્વારા વિશ્લેષણ અને નિષ્કર્ષની પદ્ધતિ દ્વારા સૂક્ષ્મને પકડવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યું છેઆ મૂળભૂત તફાવતને સમજીને આપણે ભારતીય . ત્યારે ઋષિમુનિઓએ સ્થાપિત કરેલી .વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિને યોગ્ય રીતે વિકસાવી શકીએ છીએ પરંપરાઓને આપણી અજ્ઞાનતાને કારણે અંધશ્રદ્ધા તરીકે નકારવાને બદલે તેમાં છુપાયેલા તત્વને તીય જીવનમાભાર .સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું ગાયનું શું મહત્વ છે તે આ ભક્તિના દૃષ્ટિકોણથી પણ સમજી શકાય છે.

ચોક્કસપણે, કૃષિપ્રધાન રાષ્ટ્રની અર્થવ્યવસ્થાનું કેન્દ્રબિંદુ હોવાને કારણે, ગાયને કહેવામાં "ગોધન" દરજ્જો તેમને માતાનો .ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગાયને પરમ ગુણવાન પ્રાણી માનવામાં આવે છે .આવે છે આપવામાં આવ્યો છેરત્નોમાંથી એક હતી જે સમુદ્ર મંથન દરમિયાન બહાર 14 કામધેનુ ગાય એ . ગાય ઉછેર એ વૈદિક સમાજ .જેને ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ પોતાના સ્વરૂપ તરીકે વર્ણવે છે .આવીહતી ની શક્યતા વૈદિક કાળમાં તે વાસ્તવિક નાણાં તરીકે પ્રચલિત હોવા.અને સંસ્કૃતિનું કેન્દ્રિય તત્વ હતું પણ છ કોઈપણ વલણની જેમ ., સંપત્તિને માપવાનો એક આધાર ગાયોની સંખ્યા છેજેની પાસે . ઉર્જા અને ઉત્પાદકતાના સંદર્ભમાં સંપૂર્ણ ઉપયોગ આ .વધુ ગાય છે તે વધુ સમૃદ્ધ માનવામાં આવે છે દૂધ .આર્થિક મહત્વનું એક કારણ હોવું જોઈએ, દહીં, માખણ અને ઘી જેવા પૌષ્ટિક ઉત્પાદનો અને યાંત્રિક ઉર્જા, ગૌમૂત્ર, ગાયનું છાણ અને ગૌમૂત્ર પણ કૃષિ કાર્યમાં ખાતર અને જંતુનાશકોના રૂપમાં ગૌવંશની ઉપયોગીતાની સાથે સાથે ખૂબ જ ઉપયોગી છેઆજે પણ ગાયનું છાણ એ ગ્રામીણ . આ રીતે .ભારતમાં બળતણનો સૌથી પવિત્ર સ્ત્રોત છે, ગાય મનુષ્યને જીવનભર ઉપયોગી થયા પછી, મૃત્યુ પછી પણ ગૌવંશ, બખ્તર વગેરે જેવા વિવિધ ઉત્પાદનોથી મનુષ્યનું રક્ષણ કરે છે.

આજે પણ ગાયની ઉત્પાદકતા અને ઉપયોગીતામાં કોઈ ઘટાડો થયો નથીમાત્ર આપણે જ આપણી . વિદેશીઓનું આંધળું .જીવનશૈલીને કુદરતી આધારથી દૂર કરીને તેને મશીન આધારિત બનાવી છે તીને મશીનો પરઅનુસરણ કરીને આપણે ખેઆધારિત બનાવી દીધીમશીન બને તે ક્ષણથી જ . એક તરફ .ઉર્જાનું શોષણ કરવાનું શરૂ કરે છે અને બદલામાં યાંત્રિક શક્તિ સિવાય કશું આપતું નથી ખેડાણ માટે બળદને બદલે ટ્રેક્ટરના ઉપયોગથી જમીનની ઉત્પાદકતા પર અસર પડી છે તો બીજી તેનું મહત્વ તરફ પશુઓને નકામા ગણીને આપણી નજરમાંઘટી ગયું છેપછી મશીનો પણ બળતણ . .આજે ખનિજ તેલની આયાતને કારણે દેશની અર્થવ્યવસ્થા પર વિપરીત અસર પડી રહી છે .માંગે છે

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

આ અકુદરતી .અને મોંઘવારી વધવાનું એક મહત્વનું કારણ આ તેલ આધારિત વેપાર છે, પર્યાવરણ વિનાશકારી જીવનશૈલી છોડીને કૃષિ આધારિત ઉત્પાદક અર્થતંત્ર અપનાવવું એ જ ટકાઉ વિકાસનું એકમાત્ર માધ્યમ બની શકે છેઆધુનિક તકનીકી વિકાસનો ઉપયોગ કરીને ગાયની ઊર્જા આધારિત . કૃષિ મશીનો વિકસાવવાની જરૂર છે જેથી કુદરતી પદ્ધતિઓ દ્વારા ઉત્પાદકતા વધે અને માતા ગાયના .આશીર્વાદ પણ અકબંધ રહે

-: ચાવીરૂપ શબ્દોની સૈદ્ધાંતિક સમજ :-

જીવન શૈલી:જીવનશૈલી એટલે આપણે જે અનુસાર આપણું જીવન જીવીએ છીએ તે પધ્ધતિ. અર્થાત્ આપણા વિચારો, બોલચાલ, ઊઠવું–બેસવું, વ્યવહાર, ખાણી-પીણી, પહેરવેશ, રહેણી-કરણી વગેરેનું સંયુકત સ્વરૂપ છે. જીવનશૈલીને બે ભાગોમાં વિભાજીત કરી શકાય. (૧) સકારાત્મક જીવનશૈલી (૨) નકારાત્મક જીવનશૈલી. સકારાત્મક જીવનશૈલી એટલે જેમાં આપણે જીવનને વધુ સારું બનાવનારી પધ્ધતિ અપનાવીએ છીએ. આ શૈલી આપણને ઉન્નતિના માર્ગમાં સહાયરૂપ થાય છે. જે થકી સારા દિવ્ય ગુણો અને કળાઓનો વિકાસ થાય છે. જે થકી જીવન સ્વર્ગ જેવું બની જાય છે. નકારાત્મક જીવનશૈલી એટલે એવી પધ્ધતિ કે જેમાં જીવનને વધુ સારી બનાવનારી પધ્ધતિનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

સંસ્કૃતિ :અંગ્રેજી શબ્દ ‘કલ્ચર’ મૂળમાં ‘કૃષિ’ના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. તે પરથી વિલ ડ્યુરાન્ટે ‘કલ્ચર’ એટલે માનવમનનું ખેડાણ (કલ્ટિવેશન ઑવ્ મૅન્સ માઇન્ડ) એવો અર્થ તારવ્યો છે. ભારતમાં ‘કલ્ચર’ના પર્યાય રૂપે ‘સંસ્કૃતિ’ શબ્દ પ્રયોજવામાં આવે છે. નૃવંશવિદ્યાવિદો અને સંસ્કૃતિવિદ્યાવિદો તેનું તાત્પર્ય સમજાવતાં કહે છે કે સંસ્કૃતિ એ કોઈ ભૂતકાળની બાબત નથી. તેનો સંબંધ જિવાતા જીવન સાથે છે.

(ગુજરાતી વિશ્વકોષ, ભારતીય સંસ્કૃતિ, જાન્યુઆરી 2001)

સંસ્કૃતિ:‘સંસ્કૃતિ’ એટલેજીવનને ઉચ્ચતમ ધ્યેય તરફ લઈ જતાં આદર્શોનો સરવાળો, માનવકલ્યાણનાં મૂળભૂત મૂલ્યોવાળી વિચારધારા જે માનવીના સહજ વર્તનમાં વારસાગત રીતે પેઢી દર પેઢી ઊતરી આવે. મતલબ કે એક વૈચારિક વારસો જે આપણા રોજિંદા વર્તનમાં દેખાય. નવી પેઢી એને અનુસરે અને આવનારી પેઢી માટે તેને જાળવે.

સમૃદ્ધિ:ધન, માયા, મિરાત, રિદ્ધિ, રીધ, લક્ષ્મી, સંપત, સંપત્તિ,સંપદા

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

સુખઃસુખ શબ્દનો ઉપયોગ માનસિક અથવા ભાવનાત્મક સ્થિતિઓના સંદર્ભમાં થાય છે, જેમાં સંતોષથી તીવ્ર આનંદ સુધીની હકારાત્મક અથવા સુખદ લાગણીઓ આવે છે.

-: અભ્યાસના હેતુઓ :-

માહિતીનું :-પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન :-

ગૌ મહિમા

ભારતીય ગાય વાસ્તવિક વેદ છે

માર્કંડેય પુરાણમાં ભારતીય ગાયને વાસ્તવિક વેદ કહેવામાં આવી છેઆ પ્રમાણે ગાય દ્વારા સમગ્ર . કારણ કે ગાયની પીઠ વાસ્તવમાં ઋગ્વેદ છે .માનવતાનું કલ્યાણ શક્ય છે, ધડ યજુર્વેદ છે, મુખ સામવેદ છે, ગરદન ઇષ્ટપૂર્તિ સત્કર્મ છે, રોમ સાધુસૂક્ત છે, તેના મળ અને મૂત્ર પણ શાંતિ અને પુષ્ટિથી ભરેલા છેતેથી ., જ્યાં ગાયો રહે છે, ત્યાં લોકોના સદ્ગુણોમાં ક્યારેય ઘટાડો થતો નથીગાય . .ગાય સેવાને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે મુનિઓએ-તેથી જ તમામ સંતો .ભક્તને સદાચારી જીવન આપે છે શાસ્ત્રોમાં ગાય માતાને યજ્ઞનું સાચું સ્વરૂપ જણાવવામાં આવ્યું છે, એવી માન્યતા છે કે તેમાં 33 જે રીતે યજ્ઞકુંડમાં સારા આશય સાથે હવન સામગ્રીનો મંત્ર અર્પણ .કરોડ દેવતાઓનો વાસ છે કરવાથી દૈવી શક્તિઓ આશીર્વાદ વરસાવે છે, તેવી જ રીતે ગાયમાતાને લીલો ચારો ખવડાવવાથી અને તેની સેવા કરવાથી દેવતા સુખ, સૌભાગ્ય, કીર્તિ પ્રદાન કરે છે.

હિન્દુઓ ગાયને પરંપરાથી માતા માનતા આવ્યા છેગાય કેવળ હિન્દુઓની માતા જ નથી . ' પરંતુ એગાવો विश्वस्य मातरः' સમગ્ર વિશ્વની માતા છેમાન રૂપે ગાય વિશ્વના માનવમાત્રને સ . .પાલન કરનારી માતા છે''ગાયની પીઠમાં બ્રહ્મા, ગળામાં વિષ્ણુ, મુખમાં શિવજી-વચમાં બધા દેવી . દેવતાઓ, રૂંવાડામાં મહર્ષિઓ, પૂછમાં નાગ, પગની ખરીઓમાં આઠ પર્વત, મૂખમાં ગંગાજી આદિનદીઓ, બંને નેત્રોમાં સૂર્યચંદ્ર-, સ્તનોમાં વેદ, તથા ગોબર .વસેલા છે આદિ .માં લક્ષ્મિ(છાણ) ગાયના શરીરમાં કરોડો દેવતાઓનો વાસ છેએક ગાયની પૂજા કરવાથી આપોઆપ કરોડો , .દેવતાઓની પૂજા થઈ જાય છે

माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्याना ममृतस्य नाभिः ।
प्र नु वोचं चिकितुषे जनाय, मा गामनागामदिति वा धिष्ट ॥

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગાય રૂદ્રોની માતા, વસુઓની પુત્રી અને આદિત્યોની બહેન છેઘી ., દૂધ આદિ અમૃતનું કેન્દ્રબિંદુ છે . એનો વધ કરશો .મેં વિચારશીલ પુરુષોને સમજાવી દીધું છે કે ગાય પરોપકારી તેમજ અવધ્યા છે .નહિ

વેદના આ પવિત્ર મંત્રમાં ગાયને માતા, પુત્રી અને બહેનની ઉપમા આપવામાં આવી છેઆ સંસારની . આદિકાળથી આર્યોની પવિત્ર નજરે ગાયને પ .સર્વોત્તમ સાત્ત્વિક ઉપમાઓ છેપુણ્ય વિચારોથી જોવામાં આવે છે .ભારતીયોની નૈતિકતાનું મૂળ સ્રોત ગાય જ જણાય છે .

અથર્વવેદમાં ગાયને 'धेनुः सदनं रयीणम्' ગાય સંપદાનું ઘર છે' એમ કહેવાયું છે બ્રહ્માંડ પુરાણ . 'ગાય વિષ્ણુરૂપ છે, એનાં બધાં અંગોમાં ભગવાન કેશવ બિરાજમાન છે' એમ કહે છેસ્કંદપુરાણ . અનુસાર'ગાય સર્વદેવમયી અને વેદ સર્વગોમય છે.' મહાભારતમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ ગાયની સ્તુતિ કરતાં કહે છે :

त्वं माता सर्वदेवानां त्वं च मत्तस्य कारणम्।
त्वं तीर्थं तीर्थनां नमस्तेऽस्तु सदानघे॥

ગાય માતાના ગુણો અને કાર્યોથી પ્રભાવિત થઈને આપણા ઋષિમુનિઓએ ગાય માતાની અનેક નામોથી પ્રશંસા કરી છેવૈદિક શાસ્ત્રોમાં સમાનાર્થી ., પ્રકાર, ભિન્નતા વગેરે પ્રતિબિંબિત થાય છે જે ગાયમાતાના સેંકડો ગુણો અને કાર્યો દર્શાવે છેવિવિધદૃષ્ટિકોણથી તેનું વર્ગીકરણ કરવાનો પ્રયાસ . .કરવામાં આવ્યો છે

अघ्न्या 09/30/3 અથર્વવેદ))

અ ના = ઘન્યાવિનાશ માટે અયોગ્ય = ,ગાયમાતાનું ઉલ્લંઘન થવાને લાયક નથી .**अघ्न्या** ઇતિ અહન્તવ્યા. તેને મારવા કે ઇજા પહોંચાડવી પણ અયોગ્ય છે.

अघहराम् (186 सुरभि प्रातः स्मरण)

અધ એટલે પાપગાય માતાની સેવા ., દાન વગેરે પાપોનો નાશ કરનાર છેઅધનો અર્થ પાપી . ગાયનો .રોગ પણ થાય છેરસ અને માતા ગાયમાંથી બનેલી દવાઓનું સેવન કરવાથી પણ રોગોથી છુટકારો મળે છે.

अघापहन्त्री (गवार्चनप्रयोग)

ગાય માતા પાપ અને રોગોનો નાશ કરનાર છે .

अचंडी(70/9/2 અમરકોશ)

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ચંડી એટલે ગુસ્સો કરનાર .'અચંડી'નો અર્થ એ છે કે તે ક્રોધિત નથી, શાંત છે, સારી રીતે વર્તે છે, સુશીલ ગાયને 'અચંડી' કહે છે.શુદ્ધ ગાયનું દાન કરવું શુભ છે .એવી ગાયમાતા દાનને પાત્ર છે .

અચ્છિદ્રોધ્ની (7/133/10 ઋગ્વેદ)

સારીને સ્વચ્છ કહેવાય છે, **એટલે કે સ્વચ્છ અને શુદ્ધ દૂધ આપતી માતા** ગાયનિર્દોષ ગાય એટલે . .જે તમામ ગુણો સાથે દૂધ આપે છે ગાયમાતા

અજસુતામ્ સુરભિ પ્રાતઃ સ્મરણ(

અજન્મા બ્રહ્માજીને અજ કહેવામાં આવે છે, તેમની પુત્રી સ્વરૂપા ગાય માતાને 'અજસુતા' અથવા 'બ્રહ્મસુતા' પણ કહેવામાં આવે છે.

અતિથિની (3/18/10 ઋગ્વેદ)

માતા ગાય જે મહેમાનોનું સ્વાગત કરે છેસમયમાં પ્રાચીન ., મહેમાનોનું સ્વાગત ગોદાન અને મધુપાર્કથી કરવામાં આવતું હતું**મહેમાનોને ગાયના રસ આધારિત ખોરાક ખવડાવવામાં આવ્યો .** તેથી ગાયમાતાને .હતો'અતિથિની' કહેવામાં આવે છે.

અતિવત્સલા (15/70.અનુ.મહા)

ગોવત્સને વત્સ કહે છે તેથી ગાયમાતાને .વત્સ પ્રત્યે ગાયને ખૂબ જ પ્રેમભાવ હોય છે .'અતિવત્સલા' કહેવામાં આવે છે **અત્યંત સ્નેહને લીધે આપણે આપણા પુત્રને પણ .'વત્સ' શબ્દથી સંબોધીએ છીએ .** .ગાયમાતા એ છે જે દરેકને પ્રેમ પ્રદાન કરે છે.ગાય પ્રત્યેનો પ્રેમ સર્વોપરી છે

અર્થવિધાત્રી (186 સુરભી પ્રાતઃ સ્મરણ)

અર્થ છે પૈસા ધન ધારણ કરનાર ગાયમાતાને.'અર્થવિધાત્રી' કહે છે - કહેવાયું છે કે .'धेनुः सदनं रयीणम्'એટલે કે ગાય એ સંપત્તિનું ઘર છેગાયના રસનું .ગાયની સેવાથી ધનમાં વધારો થાય છે . ગાયનું દાન કરવાથી પરલોકમાં પણ ધન પ્રાપ્ત .સેવન કરવાથી સ્વાસ્થ્ય અને ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે .થાય છે

અઋણી (74/12 યજુર્વેદ)

અરુણ એટલે સૂર્ય અને અરુણી એટલે ઉષાઉષા અને અરુણના મિલનના સમયના રંગ સમાન લાલ . રંગની માતા ગાયને'અરુણી' કહે છેતે સમયે માતા ગાય અઋણી ખૂબ જ અસરકારક રહે છે અને . .ભગવાનના યજ્ઞ માટે અમૃત જેવું દૂધ આપે છે

આરુષિ(1/12/1 ઋગ્વેદ) .

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

આરુષને સૂર્ય અને આરુષિને ઉષા પણ કહેવામાં આવે છેપરોઢન .ે સમયે ઉષાદેવી પોતાના કિરણોથી પ્રકાશ ફેલાવે છેલાલ રંગની ગાય માતાસવારના લાલ કિરણોને આકર્ષે છે અને તેના . આવી માતા ગાયને .ખોળામાંથી અમૃત સ્ત્રાવ કરે છે'આરુષિ' કહે છેઉષાનો સમયગાળો ગાયના . .માં આવે છેઉપયોગ માટે શ્રેષ્ઠ માનવા

અનવદ્યરૂપા: (3/68/10 ઋગ્વેદ)

ગાય માતા જે અનેક રંગ ધરાવતી હોય અથવા તેના રૂપમાં સુંદર હોય તેને 'અનવદ્યરૂપ' કહે છે . ભગવાન શિવના ક્રોધને .અગાઉ તમામ કપિલા ગાય માતાઓ સોના જેવા સમાન સ્વરૂપની હતી તેમ છતાં .કારણે તે વિવિધ સ્વરૂપોમાં પરિવર્તિત થઈ ગઈ, ગાયમાતાના તમામ સ્વરૂપો સુંદર છે.

અથાપ્રમેયા: (10/80 .અનુ.મહા)

આવી ગાયમાતા જેનો મહિમા 'અતુલનીય' છે :મહર્ષિ વશિષ્ઠ પણ કહે છે .'મહિમામયી' ગાયમાતાનો સમગ્ર મહિમા વર્ણવી શકાય તેમ નથી .તેનો અમુક ભાગ જ બતાવવામાં આવ્યો છે . છેલ્લા કાળ સુધી .મહર્ષિ વશિષ્ઠ નું આ કથન છે જેઓ ગાય તત્વોનું પરમ રહસ્ય જાણે છે તેવા મહર્ષિવશિષ્ઠ દ્વારા ગાયનો મહિમા સર્વોત્તમ અને સર્વોચ્ચ છેજેમ વેદ પણ ભગવાનનું સંપૂર્ણ વર્ણન . આપી શકતા નથી, તેમ ગાય માતાનું સંપૂર્ણ વર્ણન કોઈ આપી શકે નહીં.

ગામ્ (16/52/5 ઋગ્વેદ)

અહીં ઋષિ શ્યાવાશ્વ આત્રેય કહે છે -'આ ગાયમાતા અને માતૃભૂમિ, બંને અમારી માતા છેઆ . વૃષભ અને પરમ પિતા, પરમાત્મા, આપણા પિતા છેઅર્થ એ છે કે માતા ગાય તેના ગાયના રસથી . તેથી તે બંને .આપણને પોષણ આપે છે અને પૃથ્વી માતા આપણને ખોરાક આપીને પોષણ આપે છે ઉત્પન્ન કરે છે અને પરમપિતા સર્વશક્તિમાનની બળદ કૃષિ કાર્ય કરીને ખોરાક .અમારી માતા છે કૃપાથી આપણને મળ.ે છે.તેથી તે બંને અમારા પિતા છે .

ગોત્ર (295 સામવેદ)

ઋષિ વસિષ્ઠ ગાયમાતાને કહે છે, જે મનુષ્યના આધ્યાત્મિક, આદિદૈવી અને આધિભૌતિક-, ત્રિવિધ દુ:ખને દૂર કરે છે, તેને 'ગોત્ર' કહે છેગાયની કૃપાથી આધ્યાત્મિક જ્ઞાન અને ઉપમન્યુ અને સત્યકામે . આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યુંમહારાજા પૃથુ ., ભરત, યુધિષ્ઠિર, રંતિદેવ, શશબિંદુ, નાભાગ, માંધાતા વગેરેને ગાયની કૃપાથી ભૌતિક સંપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ હતીગાયમાતાની ગેરહાજરીમાં આ ત્રિગુણી . .શક્તિઓનો પરાજય થાય છે

ગાયત્રી (યોગગવાર્ચનપ્ર)

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

આધ્યાત્મિક, આદિદૈવી અને આધ્યાત્મિક શક્તિ પ્રદાન કરતી- ગાયમાતાને 'ગાયત્રી' કહેવામાં આવે છે - ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ પાંડુનંદન યુધિષ્ઠિરને કહે છે .'गायत्री....वा जपेत् ता ।' (महा (12 अश्व. ગૌશાળામાં અથવા ગાયોની વચ્ચે રહીને ગાયત્રી મંત્રની પૂજા કરવાથી ગાયત્રીનો સાક્ષાત્કાર થાય છે અને આધ્યાત્મિક, આદિ દૈવી અને-આધ્યાત્મિક ત્રિવિધ શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છેભગવાન શંકર પણ . .કપિલા ગાય સાથે તેમની તપસ્યા કરે છે

ગાવ:(3/22/1 અથર્વવેદ)

બ્રહ્માજીએ 'ગોવયા તિરોભાવે' શબ્દથી રોગોનો નાશ કરનારી ગાયમાતાને 'ગાવ' કહી છે બ્રહ્માજી . સમજાવે છે, 'લાલ રંગની ગાય સૂર્યોદય સમયે લાલ રંગના સૂર્ય કિરણોનું સેવન કરે છે અને તેના દૂધમાં સૌર ઉર્જાનો સંચાર કરે છેજેમ સૂર્યમાં ઊગતું કમળ સૂર્યના કિરણોને કારણે સારી રીતે . વિકસિત અને ખીલે છે, તેવી જ રીતે રક્ત રંગની માતા ગાયના રસનું સેવન કરવાથી મનુષ્યના નબળા હૃદયને શક્તિ મળે છે અને તેનો વિકાસ સારો થાય છેતેથી ., હૃદયના દર્દીઓ માટે માતા ગાયનું દૂધ શ્રેષ્ઠ છેજો રક્ત રંગની ગાયમાતાનું દૂધ ન મળે તો હૃદયના દર્દીઓની સંખ્યામાં વધારો . રોહિત ગાયનું .લાલ ગાયનો રસ માત્ર હૃદયરોગ જ નથી મટાડતો પણ કમળોપણ મટાડે છે .થાય છે ગૌમૂત્ર પણ હૃદયરોગ, કમળો વગેરે જેવી અનેક બીમારીઓને મટાડે છે.

મહાત્મા ગાંધીજીએ લખ્યું છે ".ગાયને બચાવવા માટે પ્રાણ અર્પવા તૈયાર નથી એ હિન્દુ નથી" . ગોહત્યા" ".હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દુઓ સાથે રહી ગોહત્યા કરવી એ હિન્દુની જ હત્યા છે", મારી હત્યા છે" ".મનુષ્યહત્યા સમાન છે ગોહત્યા અને" ".ગોરક્ષાનો પ્રશ્ન સ્વરાજ્યના પ્રશ્ન કરતાં પણ વધુ મહત્ત્વપૂર્ણ છેગાય ઉન્નતિ અને પ્રસન્નતાની જનની .સમૃદ્ધિ ગાય સાથે જોડાયેલી છે-ભારતની સુખ . ".ગાય કેટલીય રીતે આપણી માતા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે .છે

લોકમાન્ય બાલ ગંગાધર ટિળકે કહ્યું હતું : 'સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછી કલમના એક જ ઝટકે ગોહત્યાબંધી ફરમાવવામાં આવશે.

ભારતના પહેલા રાષ્ટ્રપ્રમુખ **રાજેન્દ્રબાબુ**એ કહ્યું હતું : 'ભારતમાં ગોપાલન સનાતન ધર્મ છે.'

પૂજ્ય દેવરહાબાબા કહેતા, "જ્યાં સુધી ગાયના લોહીનું એક ટીપું જમીન પર પડતું રહેશે ત્યાં સુધી કોઈ પણ ધાર્મિક અને સામાજિક અનુષ્ઠાન સફળ નહિ થાય".

ગાય માતા બલિદાન અને પવિત્રતાનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે.

ગાય માતા બલિદાન અને પવિત્રતાનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે, તેના વાછરડા, બળદ વગેરે ગરમી, ઠંડી, ભૂખ અને તરસ સહન કરવા છતાં દરેક માટે ખોરાક ઉત્પન્ન કરે છેસ્થાનો સમગ્ર ગૌવંશ માનવ માટે આ .

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

તે જ્યાં પણ રહે છે .પુરાવો છે, તે પરિવાર ક્યારેય ભૂખે મરી શકે નહીંઆપણી દેશી ગાયના દૂધમાં . મનુષ્યની શારીરિક શક્તિ, માનસિક શક્તિ અને આધ્યાત્મિક શક્તિને મજબૂત કરવાની સૌથી વધુ શક્તિ હોય છેગાયની જે પરિવારમાં ગાયના છાણ અને ગૌમૂત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને . સેવા કરવામાં આવે છે, ત્યાં ગરીબી અને નિરાધારતા સરળતાથી દૂર થઈ જાય છેએટલા માટે . ભયથી ઘેરાયેલી .કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં ગાયની સેવા સ્વીકારવામાં આવે છે, કાદવ અને પાણીમાં ફસાયેલી ગાયને બચાવવાની માન્યતા આજે પણ આપણી ગ્રામીણ પરંપરામાં પ્રચલિત છેઘણા . સમુદાયોમાં, ગાયને તેની વાસ્તવિક માતાની જેમ સુરક્ષિત, પૂજવામાં અને સેવા આપવામાં આવે છે . ગાયના .આપણા પૂર્વજો ગાયોને પાળવા અને તેનું રક્ષણ કરવાને એક મહાન લહાવો માનતા હતા દેવતાઓના નિવાસ અને ઉત્પત્તિની આધ્યાત્મિક અને કલ્યાણકારી કથાઓ અનેક -શરીરમાં દેવી .જે ગાયનું મહત્વ પુરવાર કરે છે .છે સ્વરૂપોમાં જોવા મળે

ગાયમાતાની પૂજા અને સેવા ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક જીવનનો માર્ગ મોકળો કરે છે.

કહેવાય છે કે એક વખત બ્રહ્માજી તેમના એક મોંમાંથી અમૃત પી રહ્યા હતા, તે જ સમયે તેમના બીજા મોંમાંથી અમૃતનું ફીણ નીકળ્યું અને તેમાંથી પૃથ્વી પર 'સુરભિ' નામની ગાયનો જન્મ થયો . તેવી જ રીતે દક્ષ પ્રજાપતિની પુત્રીઓમાં 'સુરભી' માતા ગાયનું સ્વરૂપ કહેવાય છેસુરભી એટલે . સોનેરી રંગની ગાય, જેનું દૂધ 'ક્ષીર સાગર' બનાવે છે એવું માનવામાં આવે છેપ્રાચીન કાળથી . એ પોતાને ગાયોમાંગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ.આર્યોમાં ગાયનું મહત્વ વર્ણવવામાં આવ્યું છે'કામધેનુ' ગણાવ્યા છેશાસ્ત્રો કહે . છે કે ધનની દેવી લક્ષ્મી સૌ પ્રથમ ગાયના રૂપમાં આ ધરતી પર આવી હતી અને તેના છાણમાંથી 'બિલ્વ' વૃક્ષનો જન્મ થયો હતોઆ રીતે ., શાશ્વત કીર્તિની આ માતા ગાયની પૂજા અને સેવાને ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક માર્ગનો માર્ગ મોકળો કહેવાય છે.

ગાય હંમેશા પુષ્ટિનો સ્ત્રોત છે, માતા લક્ષ્મીની ઉત્પત્તિ છે (ઘી) તેઓ દેવતાઓ માટે સર્વશ્રેષ્ઠ હવિષ્ય . તેથી જ ગાયોને યજ્ઞો કરવાની પ્રતિષ્ઠા .સ્વાહાકાર વગેરે પણ ગાય પર આધારિત છે .પ્રદાન કરે છે હોત્ર કરે છેજે વ્યક્તિ દરરોજ સો ગાયોની સંભાળ રાખીને અગ્નિ .કહેવાય છે, તેની પેઢીઓ સુખ અને સૌભાગ્ય સાથે સ્વસ્થ જીવન જીવે છેજે વ્યક્તિ ગાયને ગરમી અને ઠંડીથી બચાવે છે ., તેને શુદ્ધ પાણી અને ખોરાક વગેરેથી પોષણ આપે છે, તેને બ્રહ્મલોક જેવું સુખ મળે છેજે ઘરમાં ગાયના ઘીથી . આમ .હવન કરવામાં આવે છે ત્યાં ભગવાનનો વાસ હોય છે, ગાય ધાર્મિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિકોણથી તમામ ગુણોથી ભરપૂર પ્રાણી છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

પંચગવ્યજીવનઅમૃત નવજીવનનો ભંડાર –

પંચગવ્ય શબ્દનો અર્થ છે પંચ અર્થાત્ ગાયથી ઉત્પન્ન થયેલી અથવા (ગાયથી મળતું) ગવ્ય + (પાંચ) આયુર્વેદ એ એક સર્વગ્રાહી ઉપચાર પદ્ધતિ છે જેમાં પંચગવ્ય .ગાય પાસેથી મળતી પાંચ વસ્તુ ગાયમ◌ાં◌ંથી મેળવેલા પાંચ મુખ્ય ઘટકોનો સમાવેશ થાય છેઆમાંના દરેક ઘટકોમાં અનન્ય . .ગુણધર્મો છે મનુષ્ય જીવન તેમજ ખેતી અને આયુર્વેદ માટે અત્યંત આવશ્યક છે

- **દૂધ**

  આયુર્વેદ શાસ્ત્રોમાં આઠ પ્રકારના દૂધનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છેવિવિધ દૂધનું વર્ણન અને . વિવિધ રોગો માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છેપરંતુ ગાયનું દૂધ સ્વાસ્થ્ય અને રોગ બંનેમાં . ગાયનું દૂધદરેક વય .ફાયદાકારક અને શ્રેષ્ઠ છે, દેશ, સમય અને જાતિના લોકો માટે આહાર અને ફાયદાકારક છેગાયનું દૂધ .ન છેમાતાના દૂધ પછી ગાયનું દૂધ પૃથ્વી પર અમૃત સમા . ઉચ્ચ ગુણવત્તાનું અને સરળતાથી સુપાચ્ય હ◌ોય છે.

  આ ગુણોને કારણે ઋષિઓએ પ્રાચીન સમયથી દૂધની ભલામણ કરી છેઆયુર્વેદમાં ગાયના . દૂધને જીવનનું અમૃત માનવામાં આવે છે. તે જરૂરી પોષક તત્વો, પ્રોટીન અને ખનિજોથી ભરપૂર છે. દૂધનો ઉપયોગ વિવિધ આયુર્વેદિક ફોર્મ્યુલેશન તૈયાર કરવા, જીવનશક્તિ વધારવા અને શરીરને મજબૂત કરવા માટે થાય છે.

  ગાયના દૂધમાં કેરોટીન એ આંખની .એ પીળો હોય છે .નામનો પદાર્થ છે - વિટામિન એ - યુધિષ્ઠિરના મતે ગાયનું .ગાયનું દૂધ જીવનશક્તિ દેનાર દ્રવ્યોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે .જ્યોતિ વધારે છે %૮ના દૂધમાં ગાય .દૂધ અમૃત છેપ્રોટીન.૦કાર્બોહાઈડ્રેટ અને %૮ .૭મીનરલ્ %સ ૧૦૦) .આઈયુલિટર ૧૨૦ગિનીસ બુકના દસ્તાવેજ પ્રમાણે દરરોજ .હોય છે .ડી.બી.વિટામિન એ .(. ૫૦ .દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળી છે ૪૯૦૦૦દેશમાં .વંશની છે-દૂધ આપનાર ગાય ગિર .લાખ લોકોની રોજીરોટી દૂધ પર છે

  ગાયના દૂધનો ઉપયોગ અભિષેકમાં કરવામાં આવે છેયજ્ઞમાં ગાયના દ .◌ૂધની ખીરનો હોમ કરવામાં આવે છે .ગાયના દૂધના પ્રભાવથી અપવિત્ર રાજનો નાશ થાય છે .

- **દહી**

  ગાયના દૂધમાંથી બનેલું દહી સ્વાદિષ્ટ અને આરોગ્યપ્રદ હોય છેઆચાર્ય સુશ્રુતે ગવ્ય દહીને . આયુર્વેદમાં રાત્રે દહીંનું સેવન નિષેધ છે .શ્રેષ્ઠ ગણાવ્યુ છે તમામ પ્રકારના દહીઓમાં, પરંતુ દહીં પાણી અને ઘી ભેળવીને લઈ શકાય છે " -**शस्तं चंबुधृतान्वितम्**ઋતુ પ્રમાણે .", આ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ત્રણ ઋતુઓ એટલે કે શરદ, ઉનાળો અને વસંત, અન્ય તમામ ઋતુઓમાં દહીંનું સેવન ન કરવું જોઈએજો દહીંનો માત્રામાં ઉપયોગ .દહી લઈ શકો છો તમે તમારી સ્થિતિ અનુસાર . કરવામાં આવે તો તે ઘણા રોગોને મટાડે છે અને શરીરની તેજ અને તીક્ષ્ણતા વધારે છે અને શરીરને શુદ્ધ કરે છેદહીં એક પ્રોબાયોટિક છે જે આંતરડાના સ્વાસ્થ્ય અને પાચનમાં મદદ . કરે છે. આયુર્વેદમાં તેનો ઉપયોગ પાચક અગ્નિને સુધારવા માટે થાય છે, જે તેને વિવિધ હર્બલ તૈયારીઓમાં આવશ્યક ઘટક બનાવે છે.દહીં રુચિ તથા ભૂખ વધારનાર છેહૃદયને . .પુષ્ટિકારક તેમજ વાયુનાશક છે .શક્તિ આપે છે

- **ઘી**

ઘી, તેના કાયાકલ્પ અને ઉપચાર ગુણધર્મો માટે જાણીતું છે. તેનો ઉપયોગ પાચનમાં મદદ કરવા, દીર્ઘાયુષ્યને પ્રોત્સાહન આપવા અને જ્ઞાનાત્મક કાર્યોને વધારવા માટે આયુર્વેદિક સારવારમાં થાય છે.ગાયના ઘીના અઢળક ગુણો છેતે .તે રોગ અને શોક નિવારક છે . .તેનાથી વાતાવરણની શુદ્ધિ થાય છે .પવિત્ર છે .આયુષ્યવર્ધક છે

ગાયના ઘીથી યજ્ઞ કરતાં વાયુમંડળમાં એટમિક રેડિયેશનનો પ્રભાવ ઘટે છેયના એક તોલા ગા . આમાટે જ દેવમંદિરોમાં ગાયન .ઘીથી હવન કરતાં એક ટન પ્રાણવાયુ બને છે ઘી વપરાય છેરશિયન વૈજ્ઞાનિક શિરોવિચના સંશોધન પ્રમાણે ઘીમાં મનુષ્ય શરીરમાં ગયેલ . .કણોનો પ્રભાવ નષ્ટ કરવાની અસીમ ક્ષમતા છે - રેડિયોધર્મ

ગાયનું ઘી આંખો માટે વિશેષ લાભદાયી છેમધુર રસયુક્ત .બળવર્ધક છે અગ્નિ તથા ., શીતળ, વાતપિત્તકફનાશક, બુદ્ધિવર્ધક, લાવણ્ય, કાંતિ, ઓજ અને તેજની અત્યંત વૃદ્ધિ કરનારું છે . .(ભાવપ્રકાશ)

શરીરમાં કોલેસ્ટ્રોરોલ વધી જતાં ડૉક્ટરો ગાયના ઘી સિવાય બીજું ધી લેવાની મનાઈ કરે છેગાયના . ઘીથી કોલેસ્ટ્રોરોલ વધતું નથી.પર બીજી કોઈ ખરાબ અસર પડતી નથી હૃદય .

ગાયનું ઘી અને ચોખાની આહુતિ આપવાથી ઈથીલીન ઑક્સાઈડ, પ્રોપીલીન ઑક્સાઈડ અને ફોરમાલ ડી હાઈડ નામના વાયુ ઉત્પન્ન થાય છેઈથીલીન અને ફોરમાલ ડી હાઈડ . પ્રોપીલીન ઑક્સાઈડ વર્ષા .ઑપરેશન થિયેટરમાં એનો ઉપયોગ થાય છે .જીવાણુંરોધક છે દિવસમાં ત્રણ વાર ગાયનું .યજ્ઞ કરવાથી વાતાવરણ શુદ્ધ થાય છે .દદરૂપ બને છેલાવવામાં મ ઘી નાકમાં નાખવાથી ત્રિદોષ દૂર થાય છેબીમારી દૂર .વાતપિત્તકફનું સંતુલન થાય છે . .સ્વાસ્થ્ય મળે છે .થાય છે

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

➢ ગૌમૂત્ર

ગાયનું મૂત્ર અત્યંત પવિત્ર છેકરે છે ગાયનું મૂત્ર પણ કેન્સર કરનારી અણુરજનો નાશ ., તેથી કેન્સરના દર્દીઓની ગોમૂત્રથી ચિકિત્સા કરવામાં આવે છેગુજરાત .માં ગોમૂત્રથી કેન્સરના રોગ મટાડવાની ચિકિત્સા કરનારી એક અસ્પતાલ વલસાડ પાસે વાગલધરા ખાતે આવેલી છેગોમૂત્ર . ળીને ગોમૂત્ર ચો.ખાતરમાં છાંટવાથી ક્ષુદ્રજંતુઓનો ઉપદ્રવ ઘટે છે અને પાકની વૃદ્ધિ થાય છે .સ્નાન કરવાથી ઘણા રોગો મટે છે

ગોમૂત્ર પીવાથી નીરોગી રહેવાય છેવિવિધ. શુભપ્રસંગોમાં ઘરની અશુદ્ધિ દૂર કરવા માટે ગોમૂત્રનો ઘરમાંબધે છંટકાવ કરવામાં આવે છે, ભૂમિની શુદ્ધિ કરવા માટે ગોમૂત્રથી ભૂમિને ધોવામાં આવેછે ત્રતા માટે ઉપયોગ કરવા માટે ગાયનુંઅશુદ્ધિ દૂરકરવા માટે અને પવિત્ર અવસરોમાં પવિ. સવારનુંપ્રથમવારનું મૂત્રલેવાય છે જેને લોકભાષામાં .'ઝરણ' કહેવાય છે. ગાયના મૂત્રમાં વિશેષ તત્ત્વો રહેલાં છેગાયનું મૂત્ર લઘુ., ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, પાચક, અગ્નિદીપક, બુદ્ધિપ્રદ છેકફ .તે વજન ઘટાડે છે ., વાયુ, પાંડુરોગ, હરસને મટાડે છેજૂનો તાવ ., ચક્કર, કબજિયાત, આફરો, કૃમિને દૂર કરે છેગોમૂત્રમાં . સોડીયમ, પોટેશિયમ, નાઇટ્રોજન, યુરીયાવિટામીન .યુરીક એસિડવગેરે ઓર્ગેનિકસ્વરૂપે રહેલાં છે- ગોમૂત્રમાં લોહતત્ત્વ.રહેલાં છે .અને કે .એ.ડી.સી.બી.એ, મેંગેનીઝ, કોપર, કેલ્સીયમ વગેરે ખનિજો પણ હોય છેઓરમસલ્ફેટ ગોમૂત્રમાં જ મળ - ર્ણક્ષારસુવ.ે છેહાલના. ગોવિજ્ઞાનકેન્દ્રના સંશોધનના પરિણામે ગોમૂત્ર એની અમેરિકન .છે એ સાબિત થયું છે 'એન્ટીકેન્સર' પેટન્ટપણલેવામાં આવી છે. ગોમૂત્રમાં તાંબું હોય છે, જેનું માનવશરીરમાં સ્વર્ણ સ્વર્ણમાં સર્વ .માં રૂપાંતર થાય છે(સોના) રોગહરવાની શક્તિ છેઆ ઉપ .એ વિષનાશક છે .રાંત ગોમૂત્રમાં લોખંડ, કૅલ્શિયમ, ફોસ્ફરસ તથા અન્ય પ્રકારનાક્ષાર હોય છેએમાં કાર્બોલિક એસિડ ., પોટાશ, લેકટોઝ આદિ તત્ત્વો મળે છેગોમૂત્રમાં . ૨૪ પ્રકારનાં લવણછેરોગ ૧૦૮એના કારણે ગોમૂત્રમાંથી વિવિધ પ્રકારની દવાઓ બને છે અને એ . ઉપર કામ આવે છેગોમૂત્રકીટનાશક હ.ેવાથી વાતાવરણ શુદ્ધ કરે છેજમીનની ફળદ્રુપતા વધારે . ચાકુલિયા .છે (બિહાર) , દેવલાપાર (મહારાષ્ટ્ર - નાગપુર), કેશવસૃષ્ટિ (મુંબઈ), દુર્ગ, મધ્યપ્રદેશ, હરેવલી, દિલ્હી અને ગુજરાતમાં ગોમૂત્રમાંથીદવાઓ, ખાતરો અને જંતુનાશક દવાઓ બનાવવામાં આવે છે.

➢ છાણ (ગોમય)

ગાયનું છાણ જમીનનાં તત્ત્વોને ઉપકારક છેજમીનમાં .તે જમીનની ઉર્વરતા વધારે છે . તે કરોડો .લાખો સૂક્ષ્મ એકકોષી જીવો તે જમીનની રાસાયણિક રચનાને જાળવી રાખે છે

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગાયના છાણમાંથી.સૂક્ષ્મ એકકોષજીવો માટે ગાયનું છાણ જ એક માત્ર ઉપકારક પદાર્થ છે .ઉત્તમ પ્રકારનું ખાતર બને છેગાયના છાણને માટી સાથે મિશ્રણ કરી ઘરની દિવાલો પર લગાવવાથી રેડીએશનથી બચી શકાય છેઅડાયું ' ગાયનું છાણ પોતાની મેળે સુકાય તેને. છાણું' કહેવાયપ્રોપીલીન ' આ અડાયું છાણું જ્યારે અગ્નિના સંસર્ગમાં આવે ત્યારે તેમાંથી . 'ઓક્સાઈડ, 'ફોર્મેલ્ડીહાઈડ્રેડ' ગેસ ઉત્પન્ન થાય છે જે વાતાવરણના અયોગ્ય બેક્ટેરીયાઓને દૂર કરી, પર્યાવરણની શુદ્ધિ કરે છેગાયના છાણમાંથી ત્વચાના રોગની ખૂબ . ગાયના છાણના રસ સાથે ઔષધી મેળવીને કુદરતી સૌંદર્ય .સારી દવા બની શકે છે .પ્રસાધનો બની શકે છે

શાસ્ત્ર પ્રમાણે ૮૪ લાખ યોનિમાં કેવળ ગાય જ એવું પ્રાણી છે કે જેનો મળ, મળ નહિ મળશોધક છેબીગેડે છાણના અનેક પ્રયોગ કરી .ઈ .જી .ઈટલીના સુપ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક પ્રા . આરંભના .અને મલેરિયાનાં જંતુ નાશ પામે છે (ક્ષય) .બી.સિદ્ધ કર્યું છે કે તાજા છાણથી ટી .કીટાણુ તો છાણની ગંધથી જ મરી જાય છે

આણવિક વિકિરણથી મુક્ત થવા જાપાનના લોકોએ ગાયનું છાણ અપનાવ્યું છેગાયના . ગોબર અને ગોમૂત્ર બીજ ઉત્પાદન માટે મોટાં અને .પ્રકારનાં ખનિજ મળે છે ૧૬છાણમાં .સસ્તાં સાધન છે

અમેરિકામાં ૮૦ .હજાર ઊંચી ગયેલ અપંગ ગાયો છે ૯૦-એ રોજ ૮૦૦ થી ૯૦૦ ટન છાણ તેમજ એટલું જ મૂત્ર આપે છે૨૦ .મેગાવૉટ વીજળી મળે છે ૧૫થી એના .,૦૦૦ લોકોની આવશ્યકતા સંતોષે છેટન છાણની રાખ મળે છે ૧૮૦રોજ ., જે ખેતી કામમાં વપરાય છેપેટ્રોલ ., ડીઝલની બચત થવાથી વિદેશી હૂંડિયામણ બચે છે.

ગુજરાતમાં ઈડર માં ગાયના છાણથી બાયોગેસ મળે છે અને વીજળીનું (સાબરકાંઠા) લિટર ગોબર ગેસ ૪૫૦૦ગાયના છાણથી દર વર્ષે એક.ઉત્પાદન થાય છે મળે છેએના . .કરોડ ઝાડ કપાતાં બચે ૧૪એનાથી .લાખ ટન લાકડાં બચી શકે ૮૦કરોડ ૬ઉપયોગથી દેશની બળતણની સમસ્યા ઉકલે અને ગેસ આયાત કરવો મટે .પર્યાવરણનું સંરક્ષણ થાય દેશની .ગાયનું છાણ જમીનનો ખોરાક છે.જેથી કરોડો રૂપિયાનું હૂંડિયામણ બચે .૨આવશ્યકતાના ૫જમીન ભૂખી ૨ .છે %હે છે .ગ્રા.નેડપ કાકાની પદ્ધતિ પ્રમાણે આઠ કિ . .છાણમાંથી બે ક્વિન્ટલ ખાતર થાય છે

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

રાસાયણિક ખાતર ઝેરી છે %૩૦એના કેવળ .જમીનમાં ભળે છેબાકી ખાતરનો ભાગ . રાસાયણિક ખાતરથી .જમીનને કઠણ બનાવે છે .પથ્થરની જેમ ત્યાં પડયો રહે છે આ ખાતરની .મડીના રોગો અને કેન્સર થાય છેચા ફળદ્રુપતા એક વર્ષ માટે જ હોય છે . આપણે ત્યાં પશુ ઓછાં હોવાથી .વર્ષ સુધી ટકી રહે છે ૧૦ગાયના છાણની ફળદ્રુપતા રાસાયણિક ખાતરને કારણે નાઈટ્રેટ અને નાઈટ્રાઈટની .વિદેશમાંથી ખાતર મંગાવવું પડે છે વિશ્વ .ટલીય જગ્યાનું પાણી પીવાલાયક રહ્યું નથીમાત્રા એટલી બધી વધી ગઈ છે કે કે સ્વાસ્થ્ય સંગઠનના અહેવાલ પ્રમાણે રાસાયણિક ખાતર અને જંતુનાશકના ઉપયોગને %૨૧કારણે ભારતની નારીના સ્તનમાં ઝેર આવી ગયું છે.૨દેશમાં .૬૩ કરોડ અને તેથી વધુ છાણ પેદા થાય છે.એ આપણા ખાતરનો આધાર છે .

અણુવિકિરણ એટલે રેડિયો એક્ટીવીટીપાણીમાં ફેલાતી અણુરજ માટ-હવા .ઃ આ શબ્દ વપરાય છેઆપણે એવું માનતા હોઈએ કે અણુબોંબ ફુટે કે અણુધડાકો થાય તેમાંથી જ કે . દવાખાનાઓમાં .અણુવિદ્યુતમથકમાંથી જ અણુરજ પેદા થાય છે તે પૂરેપૂરું સાચું નથી રે મશીનો-વપરાતાં એક્સ, ટીવીની પ્રકાશિત રંગબેરંગી કિરણો ફેંકી દશ્ય ઉપજાવતી નિયોન ટ્યુબ્સ કોમ્પ્યુટરઅને નાનામોટાં તમામ પ્રકારનાં ઇલેક્ટ્રોનિક (ટીવીનો પડદો-મોબાઈલ .વધતા પ્રમાણમાં અણુરજ કેતેવા પ્રકારનો કચરો પેદા કરે છે-સાધનો ઓછા ફોન, કોર્ડલેસ ફોન અને તેના ટાવરોનો પણ એવાં સાધનોમાં સમાવેશ થઈ જાયછેઆજે . કોઈ પણ માણસે અણુરજની અસરમાંથી બચવું અસંભવ થઈ ગયું છઃ.

કેન્સર પેદા થવાનું મુખ્ય કારણ અણુરજ છેઅણુરજ માનવશરીરના કોષો ઉપર એવી . પ્રતિક્રિયા ઉપજાવે છે, જેના કારણે તે કોષો અમર્યાદિત રીતે વૃદ્ધિ પામતા જઈ ગાંઠ બનાવે છે.

અણુરજ અપવિત્રતા પેદા કરે છેઆપણાં (તરંગોનાં મોજાં) જે પદાર્થોનાં સૂક્ષ્મ કંપનો . ચિત્તમાં થતાં આઃંદોલનોને તાલબદ્ધ બનાવી ચિત્તને સ્વસ્થ અને શાંત કરે તેવા પદાર્થો અને તેવું વાતાવરણ પવિત્ર કહેવાયપરંતુ જે પદાર્થ કે .એ આપણને પણ પવિત્ર બનાવે . થતાં આંદોલનોને વેરવિખેર કરી ચિત્તને વાતાવરણમાંથી પેદા થતાં સ્પંદનો આપણા ચિત્તમાં અસ્વસ્થ અને અશાંત બનાવે, કે જેને કારણે વ્યક્તિ પોતાના વિચારો, વર્તન અને વાણી પરનો કાબૂ ગુમાવી દે તેવા પદાર્થો કે તેવાં વાતાવરણને અપવિત્ર (મનના આવેગો પરનો) એ અણુરજ ધીમી પણ એકધારી ગતિ .એ આપણને અપવિત્ર બનાવે .ગણવામાં આવે છે

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

મનના આવેગો ઉપરનો કાબૂ ખોઈ નાખવાની .આપણા ચિત્તતંત્રને ખળભળાવી મૂકે છે તીવ્ર સ્થિતિ જો પેદા થઈ જાય તો માણસમાં આપઘાત કરવો, હત્યા કરવી, ક્રૂરતા આચરવી, વારંવાર હતાશ થવું, વારંવાર ગુસ્સે થવું, નાની નાની બાબતોમાં ચિડાયેલા રહેવું, સહનશીલતા અને સહિષ્ણુતામાં ઘટાડો થવો વગેરે બાબતો સ્વાભાવિક બને છેઆવી .

વ્યક્તિને એકાએક નિસર્ગનાપ્રાકૃતિક વાતાવરણમાં મૂકી દેવામાં આવે તો શુદ્ધ હવા અને શુદ્ધ વાતાવરણ મળવાથી અણુરજની અસરોમાં ઘટાડો થવાથી વ્યક્તિના વર્તન અને વિચારોમાં તાત્કાલિક પરિવર્તન જણાય છે.

અણુરજ ઉપરાંત પણ સૃષ્ટિમાં સ્વાભાવિક રીતે અપવિત્ર પદાર્થો પણ હોય છે અથવા ઉત્પન્ન પણ થતા રહે છે. ગાયના છાણમાં આવા સર્વ અપવિત્ર, હાનિકર્તા રજ અને સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનો નાશ કરવાની તાકાત હોવાથી ગારમાટીનાં ઘરોમાં અને છાણના લીંપણવાળા ઘરોમાં આવી રજ કે આવાં તત્ત્વો હોતાં નથી કહેવાય છે અને તેથી આવાં ઘર પવિત્ર . આપણને પવિત્ર બનાવે છે તથા કેન્સર જેવા રોગોથી પણ આપણને બચાવે છે.

છાણમાટીનું લીંપણ વર્ષમાં એકથી વધુ વખત કરતી ઘરની બહેનો આખો દિવસ છાણ . સાથે રહેવાથી તેમનાં શરીર, હાથ, પગ વગેરે છાણવાળાં થવાથી તેમના શરીરમાં પહેલાંની એકઠી થયેલી અણુરજ નાશ પામે છેજે ઘરની ભોંય ગાયના છાણમૂત્રથી લીપેલી હોય તે . .ઘરમાં અણુરજ નાશ પામે છે

આમ છાણમાટીની ભોંય અણુરજની અસરમાંથી બચાવી કેન્સર જેવા મહારોગોને આવતા અટકાવે છે અને ચિત્તતંત્રની શક્તિ અને વ્યવસ્થાની રક્ષા કરે છે.

પંચગવ્ય અને શુદ્ધિ કરણ

ધર્મકાર્યોમાં અને યજ્ઞકાર્યોમાં પાંચ પ્રકારની શુદ્ધિ કરવી આવશ્યક છેશુદ્ધિ વિના કરેલાં . શુભકાર્યો ફળદાયી બનતાં નથી.

વાતાવરણની શુદ્ધિ (૧): વાતાવરણને શુદ્ધ કરવા માટે અને વાતાવરણનાં અપવિત્ર અને મલિન તત્ત્વોને નષ્ટ કરવા માટે ગાયના ઘીનો દીવો કરવામાં આવે છેતેલમાંથી બનાવેલાં . બીજાં ઘી વાતાવરણને શાંત વનસ્પતિ ઘી કે, સૌમ્ય અને શુદ્ધ બનાવવાને બદલે ઉગ્ર અને અશુદ્ધ બનાવે છે.

ભૂમિની શુદ્ધિ (૨): ભૂમિની શુદ્ધિ કરવા માટે ગૌમૂત્રથી ભૂમિને ધોઈને ગાયના છાણનું ભૂમિ ઉપર લીંપણ કરવામાં આવે છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

શરીરશુદ્ધિ (૩): શાસ્ત્રપાઠ પ્રમાણે બનાવેલું પંચગવ્ય બનાવવાની રીત વિશે આગળ જે) .શરીરે ચોળીને સ્નાન કરવામાં આવે છે (જણાવેલ છે

(૪)દ્રવ્યશુદ્ધિ : ધર્મકાર્યો કે યજ્ઞમાં વાપરવાનાં દ્રવ્યો ભેળસેળ વિનાનાં, સડેલાં ન હોય તેવાં અને શુદ્ધ હોવાં જોઈએતે જ પ્રમાણે .હોમ માટેનાં દ્રવ્યોમાં ગાયનું ઘી મુખ્ય દ્રવ્ય છે . ગાયના દૂધમાં બનાવેલી ખીર તથા ગાયના ઘીમાં ભીંજવેલા કાળા તલ અને જવ પણ હોમવામાં આવેછે.

મનશુદ્ધિ (૫): ગાયનાં ઘી અને દૂધ આહારમાં લેવાથી, ગોમૂત્ર કે પંચગવ્ય ચોળીને સ્નાન કરવાથી, ગાયના ઘીના દીવાના અજવાળામાં રહેવાથી, ગાયનો સ્પર્શ કરવાથી, ગાયનાં દર્શન કરવાથી, ગાયની બાજુમાં બેસવાથી મનની અપવિત્રતા, અશુભ વિચારો અને મનના વિકારો નાશ પામે છેમન શા .ંત થાય છે, ઉતાવળ વ્યાકુળતા - ઉકળાટ - રઘવાટ - .ઉત્પાત વગેરે દૂર થઈ મન પવિત્ર અને શુદ્ધ થાય છે

'અગ્નિહોત્ર થેરેપી'

અગ્નિહોત્ર વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના અમેરિકાના વૉશિંગ્ટન શહેરમાં શ્રી પરાંજપે દ્વારા' વિશ્વવિદ્યાલયનો મુખ્ય હેતુ યજ્ઞ દ્વારા ખેતર .કરવામાં આવી છે ેમાં થતા પાકમાં વૃદ્ધિ કરવાનો છેરાસાયણિકખાતરો અને કીટનાશક દવાઓના અતિરેકથી ત્રાસી ગયેલા . સ અમેરિકનોએ વિકલ્પરૂપે મંત્રોચ્ચારથી ઘીની આહુતિઓ આપવાની નવી પદ્ધતિમાં ભારે ર અગ્નિહોત્ર વિશ્વવિદ્યાલય કીટાણુઓની ઉત્પત્તિ રોકવા યજ્ઞની રાખ અને .દાખવ્યો છે છાણના ખાતરનો પૂરયોગ કરે છેયજ્ઞનો પ્રભાવ વાતાવરણમાં આઠ કિલોમીટરના પરિઘમાં . .જોવા મળે છે'

ગાયના ઘી અને અરણ્યકનો હોમ કરવાથી થતી ધૂણી આકાશમાં ફેલાઈને (અડાયાં છાણાં) લી અણુરજનોવાતાવરણમાં ફેલાયે, રોગકારક તત્ત્વોનો અને અપવિત્ર પદાર્થોનો નાશ કરે છે.

રશિયાના ચેર્નાબીલમાં રહેલા અણુમથકમાં અકસ્માતે અણુધડાકો થઈ જવાથી હજારો લોકો માર્યા ગયા હતા અને માઈલોના માઈલો સુધી અણુરજ ફેલાવાથી ત્યાં રહેતા લોકોને અનેક પ્રકારની શારીરિક અને માનસિક તકલીફો શરૂ થઈ ગઈ હતીપરંતુ અણુરજ . ફેલાયેલા વિસ્તારોની વચમાં જે ખેતરોમાં ગાયના છાણનું ખાતર નાખવામાં આવ્ય ુ ં

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

હતું, જે ઘરો ગાયના છાણથી લીપેલાં હતાં ત્યાં અણુરજની અસરો નહોતી થઈતપાસ . .કરતાં માલૂમ પડેલું કે તે સ્થાનોમાં અણુરજ કાં તો હતી જ નહિ અને કાં તો નહિવત્ હતી આ અંગે પ્રયોગશાળામાં પરીક્ષણો કરવામાં આવ્યાં ત્યારે જાણવા મળ્યું કે ગાયના છાણ, મૂત્ર, દૂધ, દહીં, ઘી વગેરેમાં એટલે કે પંચગવ્યમાં અણુરજનો નાશ કરવાની ક્ષમતા છે.

પંચગવ્યથી કેન્સર નાશ

અણુરજની અસરથી પિડાતા માણસને માત્ર ગાયના દૂધ ઉપર રાખવામાં આવે તો તે અણુરજની અસરથી મુક્ત બને છે અને તેનું જીવન બચી જાય છે.

વિવિધ શોધકો દ્વારા થયેલાં પરીક્ષણોમાં એવું જાણવા મળ્યું છે કે દૂધમાં રહેલી ચરબીમાં કેન્સરવિરોધી ઘણાં તત્ત્વો રહેલાં છેએમાંનો એક મુખ્ય પદાર્થ છે કજૂગેટિડ લિનોલિક . યૌગિકોનું પ્રમાણ .એ.એલ.ગાયના દૂધમાં સી .યૌગિક છે (.એ.એલ.ટૂંકમાં સી) અમ્લીય .૮૬૦ થી ૧૦૦ .માઈક્રોમોલ પ્રતિગ્રામ સુધી મળી આવે છે ૦૦.ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ચરિયાણોમાં ચરતી ગાયોના દૂધમાં સીયૌગિકોનું પ્રમાણ બીજી ઋતુઓના પ્રમાણમાં બે થી ત્રણ .એ.એલ. .ગણું વધારે હોય છે

ઑસ્ટ્રેલિયામાં હરેકૃષ્ણ પંથના લોકો ભોજનમાં ગાયનાં દૂધ, ઘી, માખણ વધારે વાપરે છે . માઈક્રો ૪૦તત્ત્વનું પ્રમાણ .એ.એલ.આ લોકોમાં માતા બનેલી સ્ત્રીના દૂધમાં સીમોલ પ્રતિગ્રામ હતું જ્યારે અન્ય સામાન્ય ઓસ્ટ્રેલિયન લોકોમાં માતા બનેલી સ્ત્રીઓના દૂધમાં આ તત્ત્વનું પ્રમાણ ૨૦.માઈક્રોમોલ પ્રતિગ્રામ હતું ૭.

ગાય :તસૃષ્ટિમાં ઓતપ્રો

ગાય સૃષ્ટિના વિવિધ અંગોને વિભાગો સાથે એટલી ઓતપ્રોત છે જેના કારણે ગાય સાથે સીધો સંબંધ નથી તોય ગાયના ગુણોથી બધું ઓળખાય છે.

ગાયની ખરીના આકારની ફેણ ધરાવતા એક જાતના સાપને **ગોખુરા** કહે છેગાયની પેઠે . આહાર કરનારને**ગોભક્તિક** કહે છે ગૌશાળામાં થતી એક જીવાતને .**ગોચીડ** કહે છે . બળદને સાથે રાખીને ભિક્ષા માંગી નિર્વાહ કરનાર વર્ગને**ગૌતમ** કહે છે .**ગોત્ર** શબ્દનો એક અર્થ છે ગાયપણું **ગાયોએ અરણ્યમાં જેની રક્ષા કરેલી એ શિબિપુત્રને .ગોપતિ** કહેછે . ગમારને -જડ-બળદ જેવા **મૂર્ખગોમૂઢ** કહે છેગાય (નરમાદા નીલગાય) રોઝ અને રોઝડી . થી તેનેજેવા દેખાતા હોવા**ગોસદશ** અને **ગોસદશી** કહે છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગાય કે બળદના સ્થાનમાં થનાર, હોનાર કે રહેનાર કંઈ પણ કે કોઈ પણ ને **ગોષ્ઠય** કે **ગોશાલીય** કહે છે બળદના વાડામાં રહેનાર કૂતરાને-ગાય .**ગોષ્ઠશ્વ** કહે છેગાય . મેળવવાની ઈચ્છાને**ગવિષ્ટિ** કહે છે.

ગ્વાલિયર પ્રદેશનું મૂળ નામ **ગોપરાષ્ટ્ર** છેભરવાડોની પુષ્કળ વસ્તી હોય તેવા -ગોપાળ . પ્રદેશને**ગોવરાષ્ટ્ર** કહેવાય છે, તે ઉપરથી **ગોપરાષ્ટ્ર** કહેવાય ગ્વાલા ઉપરથી .**ગ્વાલિયર** શબ્દ લોકભાષામાં બોલતો થયો છે ગ્વાલિયરનું બીજું મૂળ નામ .**ગોપાલશૈલ** પણ ગાય ઉપરથી જ છે **શૈલ** એટલે પર્વત ને .**ગોપાલશૈલ** એટલે પુષ્કળ ચારો પેદા કરી ગાયોનું પાલન કરનારો પર્વત ગ્વાલિયર પાસે આવેલા પહાડના બીજા નામો .**ગોવાચલ, ગોપાચલ** વગેરે છે.

ગોપકવન અને **ગોપકપટ્ટન** એ ગાયોના મૂળ નામો છે જેનો સંબંધગાય સાથે જ છે . ગોંડલનું મૂળ નામ**ગોમંડલ** છે.જ્યાં ગાયો મોટા સમૂહમાં રહેતી હતી .

નેપાળની પ્રજા માટે વપરાતો શબ્દ ગુરખાએ **ગોરખા**નું જ રૂપ છેગોરખ એટલે ગાયનું . નેપાળના હિંદુ રાજ્યમાં પ્રાચીન પરંપરાન .રક્ષણ કરનાર ુસાર ક્ષત્રિય રાજાઓ શાસન કરતા અને તેમનો ધર્મ ગોરક્ષાનો રહેતો તેથી તેઓ **ગોરખા** કહેવાયા અને ગોરખા ઉપરથી ગુરખા શબ્દ બન્યો.

ગોમયપાયસીન્યાય :એક વિશેષ પ્રકારનો ન્યાય , દષ્ટાંતગાયના દૂધમાંથી ખીર થાય છે . એવું સાંભળનારે દૂધની બનેલી ખીર ખાધી હોવા છતાં ગાયનું છાણ લઈન ે તેની ખીર બનાવવા તેમાં ચોખા નાંખી અગ્નિ ઉપર મૂકીને પછી ખાવા માંડે એવું કરનારની જેમ કોઈ વસ્તુ જાણવા છતાં મૂર્ખામી કરનારને લાગુ પાડવા, આણે તો ગોમયપાયસીની જેમ કર્યું એમ આ ન્યાય લાગુ પાડવામાં આવે છે.

ગોદોગોધીની દેશી રમતબે .ની રમત પણ કહે છે‘બળદ-બળદ’ આ રમતને : સરખી વયના છોકરા બળદ બને ને એક જરા મોટો છોકરો હાંકનાર બનેબળદ બનેલા જમણી . તરફના છોકરાને ડાબા કાંડે અને ડાબી તરફનાને જમણા કાંડે દોરી બાંધી બંનેને એક તેખડું -આમ ત્રણ છોકરાનું એક ગાડું .રી બાંધેલા હાથે પકડાવેલાકડીનો અકેક છેડો દો રમનારા બધા છોકરા ત્રણ ત્રણ .બનેમાં વહેંચાઈને આવા ગાડાં બનાવી હરોળમાં ઊભા રહી દરેક હાંકનાર બળદની જોડને દોડાવે.જે આગળ નીકળી જાય તે જીતે .

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગોધરા શબ્દ પણ ગાય ઉપરથી છેશબ્દ ગાયો માટેના મોટા તળાવ માટેનો ગોદહક . ગૌમૂત્રના રંગના એક પ્રકારના રત્નને.રૂપાંતર પામીને ગોધરા બન્યો છેગોમેદ કહે છે . ગાયનેઅવાજ સંભળાય તેટલા અંતરના જમીનના માપને **ગૌકોસ** કહે છે — .ગાયોના વાસથી પવિત્ર ગણાતા અને ગાયોનું પાલનપોષણ થાય છે તેવા સ્વર્ગના એક વિભાગ વિષ્ણુલોકને **ગોલોક, ગૌલોક** કહે છે.

યોગના આસનોમાં ગાય

તે રીતે બેસીને ધૂ .ગાય દોહવા જે રીતે ઉભડક બેસવું પડે છે = **ગૌદોહિકાસન (૧)**યાન ધરવુંચોવીસમાં તીર્થંકર મહાવીરસ્વામી ઋજુ વાલિકાનદીના તીરે ગૌદોહિકાસનમાં બેસીને . .ધ્યાન કરતા હતા ત્યારે તેમને કેવળજ્ઞાન થયું હતું

.ગાયને દોહવા બેસવાની રીત .ગાય દોહવાનું આસન = **ગોદોહની (૨)**

.ગાય જે રીતે બેસે છે તે પ્રમાણે બેસવાથી થતું આસન = **ગોનિષધા (૩)**

(૪) ગોરક્ષાસનભદ્રાસન = , એક કરતાં વધારે રીતે આ યોગાસન કરી શકાય છે . અનુભવી યોગગુરુ પાસે જ આ આસન .ગોરખનાથે આ આસનનો ઘણો અભ્યાસ કરેલો તે આસનમાં જ સુવાથી બ્રહ્મચર્યનું આ આસનનો બરાબર અભ્યાસ કરી .શીખી શકાય છે પાલન સારી રીતે થાય છે, ઘણા રોગો નાશ પામે છે અને અઘરાં આસનો કરવાથી થયેલો શ્રમ.થાક દૂર થાય છે-

આ આસનથી શરીરબળની વૃદ્ધિ થઈ આળસ દૂર થાય છે અને મોઢાના = ગૌમુખાસન (૫) ગોઠવવાથી ગાયના **આ આસનમાં બંને પગના ઢીંચણના ઢેકા એકબીજા ઉપર** .રોગ મટે છે આ અટપટું આસન .મુખના ઉપરનીચેના હોઠનો આકાર થવાથી તેને ગૌમુખાસન કહે છે પણ યોગ્ય યોગાચાર્ય પાસેથી શીખી શકાય.

ગાય વિશેના વ્રતતહેવારો-

ગાયવ્રત.ગાય પૂજવાનું કુમારિકાઓનું વ્રત =

ગોવ્રતસુધી ગાયની તેમાં પૂરા એક માસ .ગૌહત્યાના પ્રાયશ્ચિત નિમિત્તે કરાતું વ્રત = .પાછળ પાછળ ફરવું પડે છે અને માત્ર ગાયના દૂધ ઉપર રહેવું પડે છે

ગોવ્રતિક.ગાયનું વ્રત રાખનાર =

ગોષ્ઠશય .ગાયનું વ્રત કરી ગાયના વાડામાં શયન કરનાર =

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગોદાનવતસોળ સંસ્કારમાંનો એક સંસ્કાર જેમાં (ખ) નિષ્પાપ થવાનો એક વિધિ (ક) = મૂછ ઉપર ઊગતા વાળ કાપવામાં છે એને-બાળકને સોળમે વર્ષે દાઢીકેશાંત કે ગોદાનમંડળ પણ કહે છેમાં વર્૧૬બ્રાહ્મણને .ષે, ક્ષત્રિયને ૨૨મા વર્ષે અને વૈશ્યને ૨૪માં વર્ષે આ વ્રત કરવાનું હોય છે.

ગોવત્સબારસ આસો વદિ બારસ =, ગોવત્સદ્વાદશી

ગોસાહસ્ત્રી.બંગાળમાં આસો વદ તેરસને દિવસે ભરાતી યાત્રા =

માન્યતા એવી છે કે તે વખતે ગંગામાં સ્નાન કરવાથી એક હજાર ગાયોઆપ્યાનું પુણ્ય મળે અને ગાયોના શરીર ઉપરના જેટલા વાળા હોય તેટલાં વર્ષ સ્વર્ગમાં રહેવા મળે.

ગોસહસ્ર.એક હજાર ગાયોનું મહાદાન =

ગોષ્ઠાષ્ટમી .એને ગોપાષ્ટમી કે ગોપઆઠમ પણ કહે છે .કાર્તિક સુદી આઠમ = ગોપાષ્ટમી/ આ .વૈષ્ણવ લોકોનો આ મોટો તહેવાર છે .ગોપીઓએ આ દિવસે ગાયોનો ઉત્સવ કરેલો દિવસે ગાયોનાગળામાં હાર પહેરાવી તેનાં શિંગડા, ખરી વગેરે શણગારવામાં આવે છે . વૈષ્ણવો .શ્રીકૃષ્ણે ગોવાળનો વેષ લઈ ગાયો ચરાવવાની શરૂઆત આ દિવસે કરી હતી આ દિવસે ગાયો પાછળ ચાલવું .ણા કરે છેવહેલા ઊઠી દૂધની ધારાવાડીથી ગામની પ્રદક્ષિ, ગોપૂજન, ગોગ્રાસ, ગોપ્રદક્ષિણા વગેરેનું ઘણું મહત્ત્વ છે.

-: શૈક્ષણિક ફલિતાર્થ :-

- આ સંશોધન મારફતે શિક્ષણ કાર્યમાં ગાય આધારિત વિવિધ હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખી નવીનતા લાવવામાં આવે .
- ગાય આધારિત જીવનશૈલી અપનાવી ભેળશેળ અને ઝેરી દ્રવ્યોના ઉપયોગથી બચાવ કરવામાં આવે .
- ગાય ના વિવિધ ગુણ અને કર્યો ની વેદોમાં થયેલ વાત શિક્ષણ કાર્યમાં આવરી શકાય છે .
- ગાય આધારિત જીવન શૈલી અપનાવી પર્યાવરણ ને સંતુલનમાં લાવી પર્યાવરણીય પ્રદૂષણનો અટકાવ કરવામાં આવે .
- ગાય નું જીવનમાં મહત્વ સમજી તેના મૂલ્યોને કેળવવામાં આવે .
- ગાય આધારિત જીવનશૈલીથી સર્વે ભવન્તુ સુખિનઃ ના આદર્શો કેળવાય .

-: ઉપસંહાર :-

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગાય પ્રકૃતિની માતા છે. તે છાણ વડે પૃથ્વીને ફળદ્રુપ બનાવે છે. પાણી અને હવાને શુદ્ધ કરે છે. અગ્નિ અને ઊર્જા આપે છે. ગાયના છાણને ધનની દેવી લક્ષ્મીનું નિવાસસ્થાન કહેવાય છે. આ કુદરતી ભેટને કારણે જ ભારત સોનાનું પક્ષી બન્યું. આજે આપણી જીવનશૈલી બદલાઈ ગઈ છે. જમીન જળ, જનાવર, જીવ અને જંગલ બધાની રક્ષામાં જેનો મહત્વનો ફાળો છેતે છે . .કહી છે !સર્વ સુખપ્રદા :માટે જ ગાયને માતર સર્વભૂતાનામ ગાવ ,ગૌમાતા આપણી ગાય રક્ષામાં વિશેષ મહત્વ સમજીએ આજે સમગ્ર વિશ્વ સતત ભયના ઓથાર ગૌમાતાનું પર્યાવરણ મી સદીની ૨૧ .નીચે જીવી રહ્યું છે વિકાસની ગુલબાંગો મારતા આપણે સૌ તેની ભયાનકતાથી થરથરી ઉઠીએ છીએ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીએ વિકાસની સાથે વિનાશના પણ દ્વાર ખોલી નાંખ્યા છેઆપણને ક્યા દોરી જશે તેનો હજુ વિજ્ઞાનનો અમર્યાદ સમજણ વગરનો ઉપયોગ . પર્યાવરણની અવગણનાને કારણે સ .આપણને લૈશ માત્ર જ અહેસાસ થયો છેમગ્ર વિશ્વમાં ન જોયા હોય, ન કલ્પયા હોય, ન સમજી શકાય તેવા કુદરતી બનાવો થી સૌ હતપ્રભ થવા ભાગ્યા છે ગાય આધારિત જીવનશૈલી આપણા .ગાયનું આપણા જીવન માં સર્વોતમ મહત્વ રહેલું છે. આધુનિક સમયમાં નકલી વસ્તુઓથી બચવા .જીવનને વધુ સુખ અને સમૃદ્ધિ પૂર્ણ બનાવે છે ભારતીય શાસ્ત્રો અને વેદો માં જણાવ્યા મુજબની જીવનશૈલી અપનાવવી સમસ્ત લોકો અને પર્યાવરણ માટે હિતાવહ છે .

ભારતીય જીવન પધ્ધતિમાં વ્યક્તિથી માંડી પરમેષ્ટીસુધીનો જીવ માત્રના કલ્યાણની‘,વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ ,’ની સર્વજીવ હિતાવહ .સર્વ કલ્યાણકારી આદર્શ વ્યવસ્થા હતી,સર્વ મંગલકારી, જેમાનવીની સાથે દરેક જીવો અને પ્રકૃતિ સાથેના તાદાત્મ્ય સાથેની ઉચ્ચ જીવન શૈલી હતી . પુનઃ આ વ્યવસ્થાને વર્તમાન સમયને અનુરૂપ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી ના વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગ આર્થિક પરિસ્થિતિ સાથે તાલમેલ -વિહાર અને સામાજીક-નૈતિક મૂલ્યો આહાર-અને ધર્મ સાથે બેસાડી એક શ્રેષ્ઠ જીવન પધ્ધતિ સમાજ વ્યવસ્થા નિર્માણ કરવા માટે ચિંતનમનન અને - જો આપણે આવનારી પેઢીઓને સુખપૂર્ણ જીવન .કાર્યાન્વયન કરવાનો સમય પાકી ગયો છે ષ્ટિને બચાવવી હોય તો ગાય આધારિત જીવનશૈલી જીવવા દેવુ હોય અને સમગ્ર જીવ સૃ ગૌમાતાનું જીવન જ પર્યાવરણ રક્ .અપનાવવી અનિવાર્ય છેષાનું ઉત્તમ સ્વરૂપ છે .

-: સંદર્ભ સૂચિ :-

દમણિયાજ્ઞાનસાગર ,પુનરુત્થાન પ્રકાશન સેવ ટ્રસ્ટ .1 – ગૌ મહિમા ભાગ .(2023) પાચાભાઈ , અહમદાબાદ ,ગ્રંથમાળા

ગોસંવર્ધન કર્ણાવતી ,રાષ્ટ્ર જાગરણ અભિયાન ,સ્વયંસેવક સંઘ રાષ્ટ્રીય ,

જાની.પંચગવ્ય વિશ્વ કોશ .(2023) હિતેશ .ડો , પુનરુત્થાન પ્રકાશન સેવા ટ્રસ્ટજ્ઞાનસાગર , અહમદાબાદ ,ગ્રંથમાળા

જરશા પુનરુત્થાન પ્રકાશન ,6-સંપુટ,પુણ્યભૂમિભારત સંસ્કૃતિ વાચનમાળા .પંચગવ્ય .(2009) અહમદાબાદ ,સેવા ટ્રસ્ટ

જરશા ,6-સંપુટ,પુણ્યભૂમિભારત સંસ્કૃતિ વાચનમાળા . છાણ સોનાની ખાણ .(2009) પુનરુત્થાન પ્રકાશન સેવા ટ્રસ્ટઅહમદાબાદ ,

જાનીપુનરુત્થાન ,6-સંપુટ,પુણ્યભૂમિભારત સંસ્કૃતિ વાચનમાળા .ગોવિજ્ઞાન .(2009) હિતેશ , અહમદાબાદ ,પ્રકાશન સેવા ટ્રસ્ટ

જરશા પુનરુત્થાન પ્રકાશન ,6-સંપુટ,ણ્યભૂમિભારત સંસ્કૃતિ વાચનમાળાપુ .ગોધન .(2009) અહમદાબાદ ,સેવા ટ્રસ્ટ

https://www.pashudhanpraharee.com/cow-based-culture-economy/
http://surl.li/prwwa
https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0975947617304977
https://www.pashudhanpraharee.com/cow-a-medical-science/
https://www.suryanorganic.com/hi_IN/blog/smaacaar-aur-lekh-11/5-kaarnnon-kyon-gau-aadhaarit-jiivn-shailii-bhaart-aur-maanvtaa-se-aprihaary-hai-196
https://www.gujaratsamachar.com/news/dharmlok/importance-of-cow-gaumata-in-indian-culture

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ખેતાણી રાજેશ પરસોતમભાઈ

શિક્ષણશાસ્ત્ર ભવન, D-બ્લોક,

ક્રાંતિગુરુ શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા કચ્છ યુનિવર્સિટી, ભુજ-કચ્છ.

ભારતીય શાસ્ત્રોમાં ગાય

સારાંશ

પ્રાચીન કાળમાં ભારતમાં વિવિધ ગ્રંથોની રચના થઈ હતી જેમાં ઉપનિષદો, વેદ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ તેમજઅન્યગ્રંથોની રચના કરવામાં આવી હતી જે વિવિધ વિદ્વાનો અને ઋષિમુનિઓ દ્વારા કરવામાં આવી હતી. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ગાયનો મહિમા અનેક સ્થાને વર્ણવેલો છે, જેમાં ભારતીય સંસ્કૃતિને એવી સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે કે જેમાં ગાય, ગીતા, ગામ, ગંગા, ગાયત્રી મંત્રનો સમ્માન થાય છે, ગાય એ આપણા સૌની માતા તરીકે શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર તેમજ ખેતી અને માનવ જીવનનો આધાર સ્તંભ છે, વિવિધ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે ગાયમાં 33 કરોડ દેવતા એટલે કે 33 કોટી દેવતાઓનો સમાવેશ થાય છેતેની પીઠમાં બ્રહ્મા ગળામાં વિષ્ણુ અને રુદ્ર એ મુખમાં સમાવેશ છે વગેરે દેવતાઓ તેમાં વાસ કરે છે. વસુ, ધરધ્રુવ, સોમ, આહા, અનિલ, અનલ, પ્રત્યુષ અને પ્રભાષ. રુદ્ર, હરબહુરૂપ, ત્રયમ્બક, અપરાજિતા, બૃષકપિ, શંભુ, કપર્દી, રેવત, મૃગ્વ્યાધ, શર્વ અને કપાલી. આ રીતે દેવી-દેવતાઓની કુલ સંખ્યા 12+8+11+2 = 33 કરોડ છે. માટે જો મનુષ્ય ગાયનું પૂજન કરીલે તો તેમાં 33 કોટી દેવતાઓનું પૂજન થાય છે અને ગાયની પ્રદક્ષિણા કરી લે તો દરેક દેવી દેવતાઓની પ્રદક્ષિણા થઈ જાય છે, અને પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા પણ થઈ જાય છે. માટે ભારત દેશમાં જન્મેલ દરેક વ્યક્તિ પૃથ્વીને મા, ગાયને માતા તેમજ પોતાની માતા જે જન્મ આપે છે અને મનુષ્ય પોતાનું જીવન યાપન કરે છે માટે આ દરેકને માતાની ઉપાધિ અને દરજ્જો આપવામાં આવે છે તે માટે ગાય માતાની દરેક મનુષ્ય ગૌ સેવા અને પૂજા નિત્ય અને આજીવન કરવી જોઈએ જેથી ગાય માતા રાજી થઈ અને તેને ગોરસ અને આશીર્વાદ આપી અને તેના ઉપર કૃપાદ્રષ્ટિ વર્ષાવે છે માટે આવા સર્વ તીર્થ રૂપ અને સર્વ દેવરૂપ ગાય માતાને ચરણોમાં વંદન કરું છું.

ચાવીરૂપશબ્દો :-

- ગાય, શ્રીમદ્ ભાગવત, શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા,
- વાલ્મિકી રામાયણ, મહાભારત, સત્સંગી જીવન,
- રઘુવંશમ્ કાલિદાસ,

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

- ગીતા પ્રેસ ગોરખપુર વિશેષાંક, ગૌસેવાઅંક અને ગૌ અંક.

પ્રસ્તાવના :-

સંસ્કૃતની એક એક ઉક્તિ છે કે જેમાં જન્મભૂમિને સ્વર્ગથી પણ વધારે ઊંચો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો છે ભારતની ભૂમિને માતાનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે જેને ભારત માતા તરીકે પણ ઓળખ શકીએ છીએ તો માનવ ભારત દેશમાં જે જન્મે છે તેની માતા એક તો ધરતી માતા, ભારત માતા અને બીજી જે છે એ ગાય માતા કે જેના દૂધ દ્વારા તેનું પાલનપોષણ થાય છે.ભારતીય શાસ્ત્રો પ્રાચીન ગ્રંથો માનવ જીવનને ઉત્કૃષ્ટ બનાવવા તેમજ તેમને માર્ગદર્શન પૂરું પાડવા તેમજ વિવિધ પવિત્ર વસ્તુઓ અને જીવો તેમજ વનસ્પતિઓનો મહિમા ગવાયેલો છે મુક્તપણે ભારતની સંસ્કૃતિનો આધાર તેનો ધર્મ હિન્દુ સનાતન ધર્મ છે હિન્દુ સનાતન ધર્મના વિવિધ ગ્રંથો તેમાં શાસ્ત્રોમાં ગાય માતાનું મહત્વ અનેરૂ છે, ગાયના શરીરમાં તમામ દેવતાઓનો વાસ છે.

ભારતીયસંસ્કૃતિઅનેગાય :-

બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહેશ દ્વારા કામધેનુની સ્તુતિ,

त्वं माता सर्वदेवानां त्वं च यज्ञस्य कारणम् । त्वं तीर्थं सर्वतीर्थानां नमस्तेऽस्तु सदानघे ॥

शशिसूर्यारुणा यस्या ललाटे वृषभध्वजः । सरस्वती च हुंकारे सर्वे नागाश्च कम्बले ॥

क्षुरपृष्ठे च गन्धर्वा वेदाश्चत्वार एव चा। मुखाग्रे सर्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि च ॥ (स्कन्द०, ब्रह्म०, धर्मारण्य० १०।१८-२०)

'ઓ નિર્દોષ! તમે બધા દેવતાઓની માતા છો, યજ્ઞનું કારણ અને તમામ તીર્થસ્થાનોના ગંતવ્ય છો. અમે હંમેશા તમને સલામ કરીએ છીએ. તમારા કપાળમાં ચંદ્ર, સૂર્ય, અરુણ અને વૃષભધ્વજ શંકર છે, તમારા ગુંજાર અવાજમાં સરસ્વતી છે, તમારા ખોળામાં સર્પો છે, તમારા ખુરોમાં ગાંધર્વો અને ચારેય વેદ છે, અને તમારા કપાળમાં તમામ ગતિશીલ અને સ્થાવરતીર્થસ્થાનો છે.'

नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ।

नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ॥

શ્રીમતી ગાયો! કામધેનુના બાળકોને વંદન. ભગવાન બ્રહ્માની પુત્રીઓને વંદન! શુદ્ધિકરણ કરતી ગાયોને વારંવાર નમસ્કાર.

सर्वे देवा गवामङ्गे तीर्थानि तत्पदेषु च । तदुच्छ्वासु स्वयं लक्ष्मीस्तिष्ठत्येव सदा पितः ॥

गोष्पदाक्तमृदा यो हि तिलकं कुरुते नरः । तीर्थस्नातो भवेत् सद्यो जयस्तस्य पदे पदे ॥

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

गावस्तिष्ठन्ति यत्रैव तत्तीर्थं परिकीर्तितम् । प्राणांस्त्यक्त्वा नरस्तत्र सद्यो मुक्तो भवेद् ध्रुवम् ॥

(ब्रह्मवैवर्तपुराण, श्रीकृष्णजन्म० २१। ९१-९३)

ગાયનાશરીરમાંતમામદેવતાઓનિવાસકરેછેઅનેતમામ પવિત્ર સ્થાનો ગાયના ચરણોમાં રહે છે. ગાયના આંતરડામાં લક્ષ્મીનો વાસ હંમેશા રહે છે. જે વ્યક્તિ માટીથી બનેલું તિલક પોતાના કપાળ પર લગાવે છે, તે પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરવાથી તરત જ પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને દરેક પગલામાં વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. ગાયો જ્યાં રહે છે તે સ્થાનને તીર્થસ્થાન કહેવામાં આવે છે, તે નિશ્ચિત છે કે આવી ભૂમિમાં મૃત્યુ પામેલા વ્યક્તિ તરત જ મુક્ત થઈ જાય છે.

ગાય જગત જનની છે, ગાય ધર્મની જનની છે, ગાય એટલે સર્વસહા, સહનશીલતાની પ્રતિમૂર્તિછે, જે વ્યક્તિને વધારે ક્રોધ અને ગુસ્સો આવતો હોય તેને ગૌશાળામાં જઈને ગાયોની સેવા કરવી જોઈએ અને તેની જે ઝાલર હોય ગળાની નીચેનો ભાગ તેને પંપાળવું જોઈએ અને તેના ઉપર હાથ ફેરવવો જોઈએ તો તેના ગુસ્સાને રાહત મળે છે.ગૌ સેવકની મુશ્કેલીમાં જોઈને ગાય હંમેશા તેની પાસે દોડી આવે છે, અને જે એને મારતો હોય અથવા તેમને નુકસાન પહોંચાડતો હોય તેને હાંકી કાઢે છે અને તેનાથી તેને બચાવે છે.ગૌ રક્ષા જ એ રાષ્ટ્રનો સાચો વિકાસ છે ગાય એ એક કૃતજ્ઞ તરીકે વ્યવહાર કરે છે.હરિહર, ગોવિંદ, ગાય, ગુરુની નિંદા ક્યારે કરવી ન જોઈએ અને ન સાંભળવી જોઈએ એવું આપણા ધર્મના ગ્રંથોમાં લખેલું છે.બીજા પૂરની બજારમાં દસ વર્ષના શિવાજીએ કસાઈ પાસેથી ગાયને છોડાવી અને મુક્ત કરી અને સૌર્ય બતાવ્યું હતું કસાઈનું માથું ધડથી અલગ કરીને તલવાર દ્વારા.મહાભારતના અનુસાસન પર્વમાં 10,000 વર્ગો ગોધન રાજા યુધિષ્ઠિર પાસે હતા જેમાં એક વર્ગમાં આઠ લાખ ગાય હોય છે ભીષ્મ તેમને મળવા માટે આઠ બળદ જોતેલ રથમાં મળવા આવ્યા હતા.પૃથ્વીનો આહાર ગોમય અને ગૌમુત્ર છે તેમજ માનવનો આહાર ગોધૃત છે.શંકર એટલે કે શિવ એટલે કે વૃષભધ્વજ એટલે કે વૃષભાંગ કે જે ને પશુપતિનાથ પણ કહેવાય છે તે પણ ગૌભક્ત હતા.ગૌમહિમા વિશે જાણી અને હુમાયુ જ્યારે મોકલ સત્તા ભોગવતા હતા ભારત પર જેમાં હુમાયુ અકબર અને જહાંગીર તેઓએ પોતાના શાસનકાળ દરમિયાન ગોવધ ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો અને માંસખાવાનુંછોડ્યું હતું ગોમાંસ ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો. ગૌમાટે સંતો અને રાજાઓએ મળી અને વિધર્મીઓ સાથે ટક્કર આપી હતી જેવા અનેક દાખલાઓ અને વાતો આપણા ઐતિહાસિક ગ્રંથો અને ધાર્મિક ગ્રંથો તેમજ શાસ્ત્રોમાં પ્રાપ્ય છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

તમામ સમસ્યાઓનું મૂળભૂતગૌ હત્યા છે, અને સમાધાન એ છે કે ગૌસેવા ગૌરક્ષા જરૂરી છે નહીં તો રજોગુણ,તમોગુણના અને અધર્મ, અત્યાચાર અન્યાયમાં વધારો થાય છે અને આંતરકલહ ઉત્પન્ન થાય છે અને માનવ જાતિ પર ખતરો થાય છે ગાયવિના કોઈ વૈદિક ઉપાસના શક્ય નથી પુરાણોમાં પણ શંકર ભગવાનની સુરભી ગાયની સ્તુતિ કરેલ ગાય એ સામાન્ય પશુઓ અને પ્રાણી નથી શંકર ભગવાનની ભસ્મ ગૌમયની લગાવે છે હવન કરવા માટે પણ આરણ્યક એટલે કે છાણું વપરાય છે.

ગાય સૌને સુખ આપનારી છે માટે તે અમૃતમય છે અને સૌની માતા છે અને તેની સેવા કરવી જરૂરી છે ત્રણ યુગમાં ગાયોનું સ્થાન જળવાયું કળિયુગમાં એહવેજાળવી શકાતું નથી તેથી ગૌરક્ષાની અત્યંત જરૂર વર્તાય છે હાલના સમયમાં જેનામાં ગૌસેવા, ગોચર ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષનો આશરે એ ગાય છે ગાય અને બ્રાહ્મણ ધર્મના આધાર છે.કૌટિલ્ય ગાયને અર્થવ્યવસ્થાનું મૂળ માને છે,ગૌમાંસ એ અપરાધ છે ભાવ હોય તો દરેકગાય કામધેનુ અને તુલસી એ કલ્પવૃક્ષ છે જે દરેક ઘરમાં હોવું જરૂરી છે ગાય બરાબર ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે સાત્વિકતા ગોરસગોસેવાથી જ આવે છે અને જળવાય છે.વેદમયી બ્રાહ્મણને ભોજન અને દક્ષિણના આપવાથી જે પૂર્ણ પ્રાપ્ત થાય છે તે એક ગાયને એક વખત ચારો આપવાથી પ્રાપ્ત થાય છે માટે શક્ય હોય તો આ કાર્ય પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન અવશ્ય માનવે કરવું જોઈએ.ગાય એ સર્વ દેવમય, સર્વ તીર્થમય છે અને તે પરમ આરાધ્યા છે તેથી જ ગોદર્શન, કીર્તન, ગોદાન, ગોપરિક્રમા કરવી જરૂરી બની રહે છે ભક્ત માટે તેમજ અન્ય માનવ જાત માટે પણ ગોવન વિશે ચિંતન કાર્ય દ્વારા ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક, આર્થિક, સામાજિક, વૈજ્ઞાનિક, ચિકિત્સકીય લાભો પ્રાપ્ત થાય છે અને તે માટેની જવાબદારી માનવ જાતે અવશ્ય લેવી જરૂરી છે.

વાલ્મિકી રામાયણમાં સુંદરકાંડમાં પર્વત શ્રેષ્ઠ શ્રી હનુમાનજી સનાતન ધર્મ વિશે કહે છે કે કૃત્ય પૂર્તિ કર્તવ્યમ સનાતન જેને આપણા પ્રત્યે થોડું પણ ઉપકાર કર્યો હોય તેનો પ્રત્યે સદા કૃતજ્ઞ અને રુણી રહેવું. 68 કરોડ તીર્થ તેમજ 33કરોડ દેવતાઓનો સમૂહ અને વિગ્રહ એટલે કે ગાય, ગાય ધર્મનું પ્રતીક છે ને પૂજે છે, સત્વગુણમય છે અને સાત્વિક છે જ્યાં ગાયો પ્રસન્ન રહે છે ત્યાં સૌ સંપદાઓ પસંદ થઈ મળી રહે છે અને જ્યાં ગાયો દુ:ખી રહે છે ત્યાં સંપદાઓ દુ:ખી થઈને વિરુધ્ધ થઈ જાય છે.વિવિધ સ્મૃતિઓ, વિવિધ પુરાણો, વેદો, ઉપનિષદો જુદા જુદા સંપ્રદાયના ગ્રંથો તેમજ સંતો મહંતો મહાત્માઓ આગમ નિગમ ઐતિહાસિક ગ્રંથો સંતોની વાણી વગેરેમા ગો મહીમાનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે શ્રીમદ્ ભગવદ ગીતામાં ગાયના મહિમાનું વર્ણન રામજી સાથે

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ઉપમા આપી અને કરવામાં આવે છે શ્રી સુખદેવજી ભિક્ષામાં માત્ર દૂધ સ્વીકારતા હતા પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન જીવન વ્યાપન માટે શરીર નિર્વાહન માટે ગાય અને ગો પદાર્થ વગર ગોવિંદનું પૂજન અધૂરું છે, સોડસો ઉપચારથી તમે ઠાકોરજીનું પૂજન કેમ નથી કરતા પણ જો તેમાં ગો પદાર્થની હાજરી નથી તો એ પૂજન અધૂરું ગણાય છે, માટે ગોપાલ સેવક એ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના બાળ જીવન દરમિયાન ગોકુળ મથુરા અને વૃંદાવનમાં તેમને સાથે ગોપિકા અને ગોવાલણ સાથે ગૌસેવા અને ગૌરક્ષામાં જોડાયેલા રહેતા હતા.ગોસેવાથી ભગવાન પણ પ્રસન્ન થાય છે વિવિધ ગોચર ગાયો ચરવા જાય છે ત્યારે વિવિધ વનસ્પતિ અને ઔષધીઓ આરોગે છે જેના કારણે દૂધ ગુણી બને છે અને ગૌમુત્ર અને ગોબરપરથી પૃથ્વી સમૃદ્ધ બને છે અને અનાજ અન્ન ઉત્પાદનનું ઉપજ વધે છે ગૌ સેવાથી ભગવાન પણ પ્રસન્ન થાય છે.

ગાયમાં, વેદમાં, ઓમકારમાં, દ્વાદશ અક્ષર મંત્રમાં સૂર્યમાં ગાયત્રીમાં વેદ ત્રયમાં કોઈ ફેર નથી એ બધા જ સાચા જવાબ ઉપર છે માટે ગાયની સેવા કરવી જ રહી પ્રભુના ત્રણ સ્વરૂપો છે આધીભૌતિક, આદિત્યવિક આધ્યાત્મિક ગૌસેવા આદિ ભૌતિક સેવા છે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પણ ગોપાલક અને ગોવાળ બની અને ગાયોની સેવા અને તેની સાથે ક્રિડા એના જીવનકાળ દરમિયાન કરેલી છે એવું શાસ્ત્રોમાં ઉલ્લેખ છે.

ગૌસેવાનો મહિમા શું કહેવો સત્યકામ નામનો વ્યક્તિ બ્રહ્મવિદ થઈ ગયેલા હતા અને મહર્ષિ ગૌતમે આ બાબતે પ્રકાશ પાડ્યો હતો જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતાનો માતા પિતા જોડે ગોકુળમાં રહેતા હતા ત્યારે જન્મ સમયે વાસુદેવે 1000 ગાયો દાન દેવાનો સંકલ્પ લીધો હતો અને વ્રજમાં એક કરોડ ગોવંશ હતા.તેમજ 20 લાખ ગાયોનું દાન નંદબાબા એ કર્યું હતું. પૂતના વધ બાદ ગૌશાળામાં લાવીશ દાન ગોરજ અને ગોબર લેપણ પૂછડી અડાડીને ગૌમુત્ર અને પદ્મગંધા જાતિની ગાયોની હાજરી એક લાખ ગાયો ત્યારે નંદબાવા પાસે હતી.

કાલીયા નાગ યમુના ધરામાં રહેતો હતો ત્યારે કાર્ય નાગના વિષથી તે પાણી ઝેર બન્યું હતું જેના કારણે ત્યાં ચરવા આવેલી ગાયો એ પાણી પીધું હોય ત્યારે તેઓ મૃત્યુ પામી ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તેમને પોતાના યોગ બળે કરીને જીવિત કરી હતી તેમજ શ્રીમદ્ ભગવત ગીતા ભાગવતમાં પણ ઉલ્લેખ છે અધ્યાયમાં કે ભગવાન જ્યારે ગાયો ચરાવવા ગયા હતા ત્યારે તેમની અને તેમના મિત્રોની ગાયો બ્રહ્મા અદ્રશ્ય કરી નાખે છે પણ તે માટે બ્રહ્માનું ભ્રમ ભગવાન ભાંગે છે અને દાવાનળ પણ ગાયોને બચાવવા માટે પોતે પી જાય છે તે સમય દરમિયાન પુષ્કળ વરસાદ પડ્યો હતો ત્યારે તેઓએ પોતાની ટચલી આંગળી ઉપર ગોવર્ધન પર્વત ગાયોની રક્ષા માટે તેમજ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગોકુળવાસીઓની રક્ષા માટે પણ ધારણ કર્યો હતો તેઓ દરરોજ 13084 ગાયોનું દાન કરતા હતા.

ધર્મનો જન્મ ગાયથી જ છે અને સુરભી ગાયથી નીલ વૃષભ રૂપ ધર્મ પ્રગટીલ અન્ન ઉત્પન ખેતી માટે ગૌ સેવાથી ગોલોક ધામની પ્રાપ્તિ થાય છે બ્રહ્મા દ્વારા બે ભાગ કરવામાં આવ્યા જેમાં એક ભાગ ગાય અને બીજો ભાગ એટલે બ્રાહ્મણ મહર્ષિ વેદોની ઉત્પત્તિ ગાયથી જ છે અને પુરાણોમાં પણ તેનું ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.ગોબરથી ભૂમિ પવિત્ર બને છે અને જો એક પોતાના ઝૂંપડી અને ઘરમાં ગોબર દ્વારા લીપણ કરવામાં આવે છે ત્યારે જે આનંદની અનુભૂતિ થાય છે.છ અંગોના સહિત વેદની ઉત્પત્તિ ગાયથી જ થઈ છે વેદોનું મૂળ પણ ગાય છે જેની શ્રદ્ધા ગાયમાં છે તે હિન્દુ છે અને ગાયનું દૂધ ઓછા રોગ પેદા થાય છે સેવન કરવામાં આવે છે અને તે જ્યાં રહે છે ગૌશાળા તેમાં આજુબાજુમાં કોઈ કૂતરાઓને રાખવા જોઈએ નહીં જેના કારણે ગાયના દૂધની આવકમાં ઘટાડો જોવા મળે છે.

આદિ પુરાણમાં ભગવાન વેદ વ્યાસે કરેલ છે કે નિત્ય ગૌ સેવા કરવાવાળાને શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ થાય છે ગૌસેવક સેવા કરવાથી કષ્ટ ઘટે છે ગોવંશની સંખ્યાથી સમૃદ્ધિ નક્કી થતી હતી પૌરાણિક સમયમાં જેની પાસે જેટલું ગોધન વધારે તેટલો તે વધુ સમૃદ્ધ ગણવામાં આવતો હતો. ઋષભાનુ કે જે રાધિકા વૃષભાનું કે જે રાધિકાજી પિતાશ્રી હતા તેમની પાસે નંદબાબા કરતાં 2 લાખથી વધુ ગાયો હતી અને તે સમયે જે તે વ્યક્તિ પાસે રહેલી ગાયોની સંખ્યાને આધારે તેમને અલગ અલગ પદવી મળતી જેમાં નંદ- નામકને દસ લાખ ગાયો પાડનાર હોય તો તેને નંદ કહેવામાં આવતો અને ઉપનંદ- એટલે કે જે પાસે પાંચ લાખ ગાયો હોય તેને ઉપનંદ- કહેવામાં આવતો વૃષભાનું એટલે કે દસ લાખ ગાયોથી પણ વધારે પાયો અને પાળનાર વ્યક્તિને વૃષભાનું કહેવાતા.

ચરક સંહિતામાં ગાયના દૂધનાદસ ગુણોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

ગાયનું દૂધ સ્વાદિષ્ટ હોય છે, શીતળ હોય છે, કોમળ હોય છે, ચીકણું હોય છે, ઘટટ્, સ્વાસ્થ્યવર્ધક હોય છે ભારે અને બાહ્ય પ્રભાવને વિલંબથી ગ્રહણ કરનાર હોય છે તથા મનને પ્રસન્ન કરવા વાળું હોય છે.

મહાભારતના અનુસાસન પર્વમાં ગૌમહિમાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ગૌ એ સ્વર્ગની સીડી છે અને સર્વ કામના પૂરી કરનારી દેવી છે, સ્મૃતિમાં લખવામાં આવે છે ગાયના સ્પર્શે પાપ નાશ થાય છે અનેસ્મૃતિઓમાં પણ લખેલ છે કે ગાયની ક્ષમતા કરવાવાળું ધન આ બ્રહ્માંડમાં બીજું કોઈ નથી ગોધન એ સર્વશ્રેષ્ઠ ધન છે અને સર્વ વેદ મહી છે ગાયનું દૂધ ભગવાન શંકરને ગાયનો દહીં

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવા માટે પૂરતું છે પંચવટીઓનું પાન એટલે કે એનું સેવન અને એ સઘળા પાપો નષ્ટ થાય છે, મનુષ્યના વરાહ પુરાણમાં લખવામાં આવેલું છે .

ઋગ્વેદના શ્લોકો પ્રમાણે

ગાય રુદ્રની માતા છે, વસુઓની પુત્રી છે, આદિત્ય પુત્રોની બહેન છે, અને ઘૃતવૃત અમૃતનો ખજાનો છે તેથી પ્રત્યેક વિચારશીલ મનુષ્યોને મેં આ જ સમજાવીને કહ્યું છે કે તે નિરપરાધ ગાયનો વધ ન કરવો જોઈએ.

હિન્દુ કેલેન્ડર પ્રમાણે ગુજરાતીમા કારતક માસની શુકલ પક્ષની અષ્ટમીને દિવસે ગોપાષ્ટમી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેથી ગાયોનું પૂજન સમગ્ર ભારતમાં રીતી રિવાજ નિયમ અનુસાર હિન્દુ સનાતન ધર્મની વ્યક્તિઓ કરે છે.શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહેવાયું છે કે અનાચાર અને અત્યાચાર જ્યારે વધશે ત્યારે ઘટોધની એક મણ દૂધ આપનારી ગાય બકરી જેમ ઓછું દૂધ આપતી થઈ જશે.સનાતન હિંદુ ધર્મના પૌરાણિક શાસ્ત્રો, વેદ, પુરાણ, સ્મૃતિ, ઉપનિષદ તેમજ અન્ય ગ્રંથોમાં પણ ગાયોનો મહિમા ગવાયો છે ઉલ્લેખ જોવા મળે છે એ જ રીતે જૈન ધર્મ, શીખ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, ખ્રિસ્તી ધર્મ, ઇસ્લામ ધર્મમાંપારસી ધર્મ,યહૂદી ધર્મ પણ ગાય માટે નો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે તેની તેની રક્ષા કરવાનું તેની સેવા કરવાનુંગાય માટે અન્ય ધર્મમાં તેને મહત્વ આપવામાં આવે છે તેની રક્ષા સંવર્ધન પ્રતિક સ્વરૂપે આદર આપવામાં આવેલ છે વિવિધ સંસ્કૃતિઓમાં તથા તેમના ગ્રંથોમાં પણ ગાય માટે રક્ષા કરવાનું કરવાનું કહેવામાં આવે છે, તેમજ અન્ય સંસ્કૃતિ જેવી કે સુમેરિયન સંસ્કૃતિ, રોમન સંસ્કૃતિમાં યોગ્ય સ્થાન આપવામાં આવેલું છે ગાયનો મહિમા દર્શાવવામાં આવ્યો છે ગાયની ઉપયોગીતા વિશે જણાવવામાં આવ્યું છે.ગાયને મારનાર, માંસ ખાનાર, વેચનાર, કસાઈને, સલાહ આપનાર અત્યારે મંજૂરી આપનાર ઓજાર દેનાર ગાયના જેટલા રોમ હોય તેટલા વર્ષો સુધી નરકમાં પડ્યો રહે છે જે મહાભારતના અનુસાસન પર્વમાં 74 માં અધ્યાયમાં ત્રણ શ્લોક નંબર 3 અને 4 દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

દરરોજ ગોગરાસ અને ઘાસ દેવાથી દુઃખ દૂર થાય અને વ્યક્તિની કામના પૂર્ણ થાય છે પુત્ર મળે છે ધન સંપત્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે અને અક્ષય ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે જે મહાભારતના અનુસાસન પર્વના 73 અને 69 ના અધ્યાયમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.શ્રી સહજાનંદ સ્વામી મહારાજે લખેલી શિક્ષાપત્રીમાં પણ શ્લોક નંબર 143 માં ગાય વિશે જણાવવામાં આવ્યું છે જો વ્યક્તિએ ક્ષમતા હોય તો ગાય ઘરમાં પાળવી જોઈએ અને તેનું યોગ્યસાર સંભાળ લેવી જોઈએ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

તેમજ તેને ચારાનો સંગ્રહ પણ આજીવન અથવા આખા વર્ષ દરમિયાનનો કરી લેવો જોઈએ જેથી કરીને પંચગવ્યમલીરહે.

ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણએ વિશ્વરૂપ દર્શન ત્યારે અર્જુનને કરાવ્યા તેમાં બધા જ પ્રકારના સચરાચર જગતના જીવો વિભૂતિઓ દેવી-દેવતાઓ તેમજ ત્રિભુવન તથા ત્રિલોકના દર્શન કરાવ્યા હતા ભારતના શાસ્ત્રોમાં પ્રાચીન હિન્દુ ધર્મમાં 33 કરોડ દેવતાઓનો ઉલ્લેખ છે જે સર્વ ગાય માતાના શરીરમાં છે અને તેથી સમસ્ત વિશ્વરૂપ અને ગાયો વિશ્વરૂપ છે, માત્ર એટલે કે ગાય જગતની માતા છે અને અખિલ વિશ્વસનીય વિશ્વનો આધાર છે તેથી તેની પૂજા કરતા સૌ દેવી-દેવતાઓની પૂજા થઈ જાય છે અને પ્રદક્ષિણા કરતા પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા તથા સર્વ દેવી દેવતાઓની પ્રદક્ષિણા પણ થઈ જાય છે.અથર્વવેદ, ઋકસંહિતા, દેવી ભાગવત, ઋગ્વેદ, બૃહદપરાશરસ્મૃતિ, પદ્મ પુરાણ, ભવિષ્ય પુરાણ, બ્રહ્માંડ પુરાણ, મહાભારત પુરાણ, સ્કંદપુરાણ, વાયુપુરાણ, વગેરેમાં ગાયોનો મહિમા કહેલો છે ભગવાન વેદ વ્યાસે ગાયોનો મહિમા કહયો છે.

ગોભક્તોમાં જોઈએ તો ભારતીય ઈતિહાસ તેમજ અન્ય કાળ દરમિયાન થયેલા ગૌભક્તોની યાદીમાં એ તો છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ, સંત નામદેવજી, મહર્ષિ આપતજી, દાનાભગત જે સૌરાષ્ટ્રના હતા મંગલ પાંડે, શહીદ બ્રહ્મદાસજી, શ્રી ઋષિસ્વરૂપ બ્રહ્મચારી, મહેશ પંથ, લાલા લજપતરાય અને દેવસિંહ હાંડા.ગાય એ પ્રાણી કે પશુ નથી વેદ વ્યાસ તેમજ આદિ શંકરચાર્ય પણ શંકરભાષ્યમાં ગાય વિશે સ્તુતિઓ તેમજ લોકો લખ્યા છે તેમજ તેનો મહિમા ગાયો છે, ગૌભક્તિ અને ગૌ સેવા બુંદેલખંડમાં ગોચરણ ઉત્સવ પણ કરવામાં આવે છે તેમજ ભારતથી પૂર્વ પૂર્વના જે દેશો છે તેમાં બાલી ઈન્ડોનેશિયામાં પણ ગાયનું મહિમા વધારે છે જ્યારે કરન્સી એટલે કે સિક્કાની છાપણી કરવામાં આવતી ત્યારે તેના ઉપર વૃષભ તેમાંથી ગાયની છાપ અંકિત કરવામાં આવતી હતી.

ભારતના ગો વંશના અંગે જાણકારી મેળવીએ તો ભારતમાંગોવંશના વિવિધ રંગ રૂપ દ્વારા તેના અલગ અલગ પ્રકારો પાડવામાં આવે છે તેમાં મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે અને તે ત્રણ પ્રકારમાં મુખ્ય અલગ અલગ પેટા પ્રકારોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

❖ સૌપ્રથમ વધુ દૂધ આપનારાની ખેતી માટે બળદ ઉપયોગી વાછડાને જન્મ આપી શકતા નથી એવી ગાયો જેમાં શાહીવાલ, માનગુમરી અને લાલ સિંધીનોસમાવેશ થાય છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

- ત્યારબાદ ઓછું દૂધ પણ વાછડા સશક્ત આપતી ગાયજેના પેટા પ્રકારોમાં પવાર, વેરી, ગુડ, નાગોરી, અંકુર, અમૃતમકાલ, માલવીની, મારી ગઝલ, પગનાડી, ધનની, મેતાવી, દોંગી, ખિલાડી, આલમ કાઢી, બારગુર, અને હલ્લી કચ્છ નો સમાવેશ થાય છે.
- ત્યારબાદ ત્રીજા જૂથમાં વધારે ત્યારબાદ ત્રીજા જૂથમાં જે ગાય આવે છે જેમાંબલવાન બળદ અને વધારે દૂધ આપે છે જેમાં હાદાસી, હિસ્સાર, હરિયાણા, થરપારકર, કાંકરેજ, દેવલ, અને છઠ લેદાની લોદાની સીડી અને કંગામય ગીર સમાવેશ થાય છે.

દરેક પ્રકારની અને પેટા પ્રકારની ગાયોમાં તેના બાંધો, હાઇટ, કાન, સિંગણા, કદ, પૂછડું, આકારમાં ફેર હોય છે અને આબોહવા તેમજ ખોરાક, પાણી અને દૂધ ગોમંત્રના પ્રભાવમાં પણ ફેરફાર જોવા મળે છે શરીરના ભાગોમાં જોઈએ તો.રંગ, ચામડું, ઊંચાઈ, લંબાઈ, મસ્ત, ઝાલર, શીંગડા, કાનનાક, દાંત, ગળું, પૂછડું, પટ્ટી એના દૂધ સ્વભાવ બાંધવો રૂચી રસ ગુણ ગર્ભ સંખ્યા એવી જ રીતે બળદના પણ લક્ષણો પણ ભાગ લે છે. જાતિ પસંદ કરવા માટે ગામને પસંદ કરવા માટે હોવા માટે નિયમો છે પશ્ચિમની ગાય નથી A1 દૂધ અને યોગ્ય નથી જ્યારે A2 છે યોગ્ય છે યુરોપિયન કન્ટ્રીમાં, આફ્રિકા કન્ટ્રીઝ અને ન્યૂઝીલેન્ડ ઓસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ અમેરિકા અને આયર્લેન્ડ. ગૌશાળા વિશે દૂધ દોહવા વિશે પણ આપણા શાસ્ત્રોમાં વાત કરીએ છીએ શાસ્ત્રોમાં ગૌરક્ષા કરવી કતલખાના બંધ કરવા નહીતરશાંતિ ન આવે તેમના આક્રમથી પૃથ્વી ઉપર વિવિધ આફતો આવે છે. અનેશેકડો માનવ મૃત્યુ પામે છે.દૂધગામનું સંવર્ધન સંરક્ષણ કરવું એમ પણ જણાવવામાં આવેલ છે હોસ્પિટલ, પાંજરાપોળ તેમજ ગોડાઉન અને ગોચર બનાવવી જોઈએ.કઠોપનીષદમાં ગોદાનથી સાત પેઢી પહેલા અને સાત પેઢી પછીનો ઉદ્ધાર ગુણ થાય છે મહાભારત અનુસાર ગાય અને બળદ દાન ઉત્તમ લાભથાય છે.

ગોબર, ગો મૂત્ર એકદમ ઉપયોગી છે અને ચિકિત્સા માટે ગાયની સેવાથી સ્વર્ગ ધરતી પર આવે છે વિશ્વની કલ્યાણમય મિત્ર એટલે કે ગાય અને ચિકિત્સા અને સંસ્કાર માટે ગાય.ગૌ વિશ્વની માતા છે.ભારત દેશમાં એ એક પ્રાચીન દેશ છે અને અહીં સનાતન ધર્મ ઐતિહાસિક ગ્રંથો વેદો શાસ્ત્ર પુરાણ ઉપનિષદ વિવિધ સંપ્રદાયોના સાધુ સંતો ભગવાન દેવી દેવતાઓ દ્વારા ગાયનું મહિમા કર્યો છે ધર્મ,અર્થ, કામ અને મોક્ષ આચાર પુરુષાર્થ માટેનું સાધન ગૌશાળા દેવતાએ છે સૌ માટે ગૌમાતા વંદનીય પૂજની અતુલ્ય છે ગૌ માતા જીવન માટે પ્રાચીન કાળથી અનેક રીતે ઉપયોગી છે જ્યાં સુધી ખેતી ગોરસ માટે ગાયને સાચવવામાં સંવર્ધન કરવામાં આવશે ત્યાં સુધી ભારત ગાયને સુખી કરી સુખી રાખીશું તો રાષ્ટ્ર સુખી થઈ શકશે.પંચગવ્ય અને પંચામૃત્

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ઉપયોગી અને અસરકારક અને આવશ્યક વસ્તુ છે અને જેનાથી માનવનું પોષણ મળે છે.ભગવાન શ્રીરામ, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, ભગવાન શંકર તેમજ શ્રીકૃષ્ણ બાળ લીલા ગોવાળો ગોપી ગોવાલણ, ગોવર્ધન બ્રાહ્મણ દ્વારા કાર્ય હાથ ધરવામાં આવતું હતું.ગૌ સેવાનું ફળ મહાભારતના અનુસાસન પર્વ 81/31 – 34 - 35 સામૂહિક રીતે સેવા કાર્ય કરનાર છે તે બાબતે મહાભારતમાં મળી શકે છે.ગાયોના સંખ્યા વધારવામાટે તેમને માસની નિકાસ દેશમાં બંધ કરી દેવી જોઈએ કતલખાનાઓ બંધ કરી દેવા જોઈએ તેમજ પાંજરાપોળ ગાય માટેની હોસ્પિટલ ખોલવી જોઈએ અને ગૌ સેવાનો લાભ માનવ જાતિએ લેવો જોઈએ.

ગાયના ઘી થી હવન કુંડમાં આહૂતી આપવાથી ગાયના જે અરણ્ય છે તેની પણ હોમ કરવાથી વાતાવરણમાં ઓક્સિજનનું લેવલ વધે છે અને સૂર્યના કિરણો પૃષ્ઠ બને છે તેથી વરસાદ આવવાની શક્યતા વધી જાય છે અને સપ્રમાણ વરસાદ થતાં પૃથ્વી ઉપર અનાજ વનસ્પતિ ઘાસ ફળ ફૂલ શાકભાજી વગેરે યોગ્ય રીતે ઉપજ થાય છે જેથી સંપૂર્ણ પ્રાણી જગતને ઉદરપુર્તિમાટે ભોજન પ્રાપ્ત થાય છે.ગાયનું દૂધ એ વ્યક્તિના તન મનને તંદુરસ્ત બનાવવા માટે સેવન કરવું જોઈએ તેમજ તેના દ્વારા તે તન અને મન નિર્મળ બને છે તેમજ જીવન જીવવા માટે સાર્થકતા પ્રાપ્ત થાય છે.

સંશોધન પદ્ધતિ :-

આ રિસર્ચ થીમ બેઝ રિસર્ચ પેપર બનાવવા માટે લાઇબ્રેરી અને ઓનલાઇન અને ઓફલાઈન એ બુક્સનું સંકલન અને આધાર લેવામાં આવેલ છે અર્થઘટન કરવામાં આવેલ છે.

તારણ:-

આવા અનેકવિધ અભ્યાસ અને સંશોધનના સાર રૂપે કહી શકાય કે ગાય પાલન કરવી આવશ્યક છે.વિવિધ ગ્રંથોમાં શાસ્ત્રોમાં ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાં પણ ગાય વિશે ઘણું કહેવાયું છે અને લખાયું છે તેમજ તેના અને સેવા માટે પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે ભારતીય ગાયની પ્રજાતિઓ વિવિધ ગાયોના નામો તેમના ગુણ વિશેસાથે આપવામાં આવેલ છે.સાંસ્કૃતિક કે ધાર્મિક બંને રીતે દરેક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ગાયને લોક વ્યવહારમાં શાસ્ત્રીય વિસ્તારથી લઈ શકાય છે જેમાં આપણા જન્મથી કરીને મરણ સુધી ગાયનો સંબંધ શાસ્ત્રના ઉદાહરણ સાથે આપવામાં આવે છે.વૈજ્ઞાનિકપરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈએ તો હાલના સંશોધનોમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ સહિત સંદર્ભ સાથે વિસ્તૃત પણે લખાણ કરી શકાય છે.

સંદર્ભ:-

❖ શ્રીમદ્ ભાગવત, શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા, વાલ્મિકી રામાયણ, મહાભારત, સત્સંગી જીવન, રઘુવંશમ્ કાલિદાસ, ગીતા પ્રેસ ગોરખપુર વિશેષાંક, ગૌસેવાઅંક અને ગૌ અંક, ધર્મશાસ્ત્ર સ્મૃતિ ગ્રંથો, શિક્ષાપત્રી, વિષ્ણુ સ્મૃતિ ગ્રંથ, ગવોપનિષદ્.

❖ ગોરક્ષા અને ગૌ સંવર્ધન આજની આવશ્યકતા ગીતા પ્રેસ સંત શ્રી રાજેન્દ્રદાસજી મહારાજ દ્વારા લેખિત પુસ્તક.

❖ વિકિપીડિયા,ગુગલ, ઈન્ટરનેટ.

****



Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

પ્રો.બાબુભાઈ.ટી. કાઠિયા
તોલાણી કોલેજ ઓફ આર્ટસ & સાયન્સ આદિપુર (કચ્છ)

"ભારતીય શાસ્ત્રોમાં ગાય"

શાસ્ત્ર એટલે શું?

*શબ્દાર્થ :- शास्तिचत्रायतेचइतिशास्त्रम अર્થાત શાસન અને સંરક્ષણ કરે તે શાસ્ત્ર.

*ભાવાર્થ :- ઋષિઓના ઉપદેશ ધરાવતા પવિત્ર ગ્રંથોને શાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે.

સમયના વહેણમાં દરેક તબક્કે અનેક મહાત્માઓએ ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરી ધર્મનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કર્યું છે.તેમાંના ઘણાએ જુદાજુદા માર્ગે ચાલીને એક જ લક્ષ્યને સાધ્યું હતું. સૃષ્ટિના જીવમાત્રના કલ્યાણના ઉદ્દેશથી પ્રાચીનકાળના આ મહાત્માઓએ તેમના જ્ઞાન અને અનુભવોનો ઉપદેશ અનેક ગ્રંથો મારફત આપણને આપ્યા છે.આ ગ્રંથોને આપણે "શાસ્ત્રો" તરીકે ઓળખીએ છીએ. સમાજના જુદાજુદા થરને ધર્મની સમજ આપવાની હોઈ, આ જુદાજુદા લોકોના બૌદ્ધિક,વ્યવહારિક અને આધ્યાત્મિક સ્તર મુજબ જુદીજુદી કક્ષાનાં અને જુદાજુદા પ્રકારનાં અનેક શાસ્ત્રો રચાયેલ છે.

*શાસ્ત્રોનું મહત્વ :-

માનવજીવનની બધી જ ભાવનાઓને વધુ આધ્યાત્મિક, વધુ મજબુત, વધુ ઊંડી અને વધુ ઉન્નત બનાવવા આ શાસ્ત્રો આપણને સતત સનાતન સિદ્ધાંતો શીખવાડતાં

રહ્યા છે. ઉપરાંત શાસ્ત્રો આ સિદ્ધાંતોને અનુકૂળ વિધિ-વિધાનો કરવા પ્રેરણા પણ આપે છે અને આ સિદ્ધાંતોના વિરુદ્ધનું આચરણ કરવાથી રોકે પણ છે. શાસ્ત્રોના મહત્વને સમજાવતું એક સુભાષિત સંસ્કૃત ભાષામાં છે.

अनेक संशयोत्व्छेदिपरोक्षर्थास्यदर्शकम।
सर्वस्य्लोचनंशास्त्रंयस्यनासत्यन्धएवसः॥

*શબ્દાર્થ :- શાસ્ત્ર સર્વ શંકાઓનો નાશ કરે છે અને પરોક્ષ લાગતા સિદ્ધાંતોને પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે. શાસ્ત્ર માનવીની આંખો છે,તેથી જે શાસ્ત્રને જાણતો નથી તે ખરેખર આંધળો જ છે.

*શાસ્ત્રો કેટલા છે અને કયા કયા છે?

આપણા શાસ્ત્રોની ગણતરી કરીએ તો લગભગ ૪૦ થી ૫૦ તો મુખ્ય ગ્રંથો છે અને તેના ઉપગ્રંથો,પુરાણો,મીમાંસા, સબંધિત ગ્રંથો વગેરેને ધ્યાનમાં લઈએ તો કુલ આંકડો કદાચ ૪૦૦ કે ૫૦૦ની સંખ્યાને પણ પાર કરી જાય. આ ઉપરાંત જો તમે અત્યારે અપ્રાપ્ય છે એવા ગ્રંથો અને

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

અમુક અમાન્ય ગ્રંથો પણ ગણતરીમાં લ્યો તો કુલ શાસ્ત્રો એક હજાર કરતા પણ વધારે છે. આપણા બધા ગ્રંથોમાં "વેદ" સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથ છે અને તે બીજા બધા શાસ્ત્રોનું મૂળ છે.

(સંદર્ભ: દર્શન યોગ મહા વિધાલય,રોઝડ,જી.બનાસકાંઠા દ્વારા પ્રકાશિત સાહિત્ય)

*૧.આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ગાય અને ગૌવંશ :-

આપણા પ્રાચીન ગ્રંથો ગૌ મહિમાથી ભરેલાં પડ્યા છે.જેમાં ગૌ મહિમાનાં મુક્ત કંઠે ગુણગાન ગાવામાં આવ્યા છે,જેના કેટલાક સંકેતો નીચેના શ્લોકોમાં કરવામાં આવી રહ્યા છે.

ગૌ માતા આપણી સર્વોપરી શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર છે અને ભારતીય સંસ્કૃતિનો આધારસ્તંભ છે. તેના શરીરમાં તમામ દેવતાઓ સમાયેલા છે. અથર્વવેદમાં તેને રુદ્રોની માતા, વસુઓની પુત્રી, આદીત્યોની બહેન અને અમૃતની નાભિની ઉપમાથી અલંકૃત કરવામાં આવી છે.

माता रुद्राणां दुहिता बसुनां।
स्वसाडडदित्यानाम मृतास्ये नाभिः॥

ભારતીય ધર્મગ્રંથો અનુસાર ગાયના શરીરમાં તેત્રીસ કરોડ દેવતાઓનો વાસ છે. તેની પીઠમાં બ્રહ્મા,ગળામાં વિષ્ણુ,મુખમાં રુદ્ર વગેરે દેવતાઓનો વાસ છે. જેમકે

सर्वे देवाःस्थिता देहे सर्वदेवमयी हि गौः।
पृष्ठे ब्रह्मा गले विष्णु मुखे रूद्रःप्रतिष्टितिः॥

એ જ કારણ છે કે અગર સમગ્ર તેત્રીસ કોટિ દેવી-દેવતાઓનું જો ષોડશોપચાર
અથવા પંચોપચારે પૂજન કરવું હોયતો માત્ર એક ગૌ માતાના પૂજનથી અને સેવા કરવાથી તમામ દેવ-દેવીઓની એકી સાથે પૂજા પૂરી થઈ જાયછે. અર્થાત પ્રાર્થના અને શ્રેય અથવા સમૃદ્ધિ અને કલ્યાણ, આ બન્નેની પ્રાપ્તિ માટે "ગૌ સેવા" થી વધીને કોઈ બીજું શ્રેષ્ઠ સાધન નથી.

મહાભારતની રચના કરનારે ગાયની સ્તુતિ કરતાં લખ્યું છેકે-

गावःश्रेष्ठा पवित्राश्च पावना जगदुतमाः।
ऋतेते दधि धुताभ्यां च नेह यज्ञःप्रवर्तते ॥
गावो लक्ष्म्यां: सदा मूले गोषु पाप्मा न विधाते।
मातरःसर्वभूतानां गावःसर्व सुख प्रदाः ॥

અર્થાત ગાય સર્વશ્રેષ્ઠ,પવિત્ર,પૂજનીય અને જગતભરમાં શ્રેષ્ઠ પ્રાણી છે.તેના ઘી દૂધ,દાગીન અને ગવ્ય વગર જગતમાં યાગ્ય પૂરો થતો નથી. "ગાય"ના શરીરમાં હમેંશા લક્ષ્મી વાસ કરે છે. ગાય જયાન રહે છે ત્યાં પાપ વાસ કરતુ નથી. તે પ્રાણી માત્રને સુખ સમૃદ્ધિથી સંપન્ન બનાવે છે.ગાય

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

સંપૂર્ણ પ્રાણી જગતની માતા તથા "धनं च गोधनं धान्यं स्वर्णादयो वृधैव हि" દર્શાવીને અર્થશાસ્ત્રનો મૂળ આધાર નક્કી કરવામાં આવ્યો છે.

મહાભારતે પણ આજ કહ્યું છે કે ગો"गोधनं राष्ट्रवर्धनम्" પ્રાચીન સમયમાં કોઈપણ વ્યક્તિ પાસે જેટલી વધારે ગાયો હોય,તે વ્યક્તિ એટલી જ વધારે ધનવાન માનવામાં આવતી હતી. ગોપાલ ચંપુમાં ઉલ્લેખ છે,કે નંદબાબા પાસે નવ લાખ ગાયો હતી. મત્સ્યરાજ વિરાટ પાસે સાંઠ હજાર ગાયો હતી. ગાય વિશ્વની માતા છે. "गाव विश्वस्य मातरः" સૂર્ય,વરૂણ,વાયુ, વગેરે દેવતાઓને યજ્ઞ, હવન દ્વારા આપવામાં આવેલ આહુતિથી જે આહાર અને બળ મળે છે, તે ગાયના ઘી થી જ મળે છે.ગાયના ઘી દ્વારા જ યજ્ઞમાં આહુતિ આપવામાં આવે છે,જેના દ્વારા સૂર્યના કિરણો પુષ્ટ બને છે, કિરણો પુષ્ટ બનવાથી વર્ષા થાય છે અને વર્ષાથી તમામ પ્રકારનું આનાજ,વનસ્પતિ,ઘાસ વગેરે પેદા થાય છે, જેનાથી સંપૂર્ણ પ્રાણી જગતનું પોષણ થાય છે.

આપણા શાસ્ત્રોમાં મહિમામય અને હમેંશા બધી રીતે ઉપયોગી એવી ગૌમાતાને પ્રણામ કરવાનું વિધાન રહ્યું છે-

त्वं माता सर्वदेवानां त्वं च यज्ञस्य कारणम्।
त्वं तीर्थं सर्वतिर्थोनां नमस्तेऽस्तु सदनाधे॥

હે નિષ્પાપી ગૌમાતા! તું તમામ દેવતાઓની પણ માતા છે,યજ્ઞનો આધાર છે અને તું જ તમામ તીર્થોમાં તીર્થ સ્વરૂપ છે, અર્થાત તને વારંવાર પ્રણામ.

પ્રાચીન સમયથી જ આપના દેશમાં ગાય,ગંગા,ગીતા,ગાયત્રી અને ગુરુ સંસ્કૃતિનું પ્રતિક રહયાન છે. આ પાંચે ચીજો આપણા તન-મનમાં વસેલી છે.ગાયનું દૂધ આપણા તન-મનને તંદુરસ્ત બનાવે છે. ગંગા આપણા તન-મનને નિર્મળ બનાવે છે,ગીતા આપણને શ્રેષ્ઠ ઉદેશવાળું તથા સાર્થક જીવન જીવવાની કળા શીખડાવે છે, ગાયત્રી મંત્ર સૂર્યની ઉપાસનાનો મંત્ર છે, ભગવાન ભાસ્કર જ સમગ્ર પ્રાણીજગત અને વનસ્પતિઓના જીવનના સ્ત્રોત સમાન છે. ગુરુ ડગલેને પગલે જ્ઞાનનો પ્રકાશ આપે છે અને આંગળી પકડી રસ્તો ચીંધે છે.

આપના દેશની સંસ્કૃતિ સાથે ગાય કેમ જોડાયેલી છે ?એના ઉપર વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. આજે ભૌતિક સુખોની આંધળી દોડમાં દોડી રહેલા શિક્ષિત વર્ગને માત્ર શ્રદ્ધા-વિશ્વાસની વાતો સમજમાં આવતી નથી.તેમને ગાયની ઉપયોગીતા તાર્કિક રીતે બતાવવાથી જ સમજમાં આવશે. ગાયનું મહત્વ તાર્કિક રીતે સમજવા માટે આપણે એ જોવું તથા સમજવું પડશે કે ગૌવંશ ન માત્ર ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

પૂજનીય છે,પરંતુ આર્થિક દ્રષ્ટિએ પણ સમૃદ્ધિનો આધાર છે. સરળતાની દ્રષ્ટિએ આપણા જીવનમાં તેના યોગદાનને ત્રણ ભાગમાં વિભાજીત કરી શકાય.

૧. ગાય આપણા ધર્મ અને મોક્ષનો આધાર છે.

૨.ગાય આપણા આરોગ્યનો આધાર છે.

૩.ગાય આપણી આર્થિક સમૃદ્ધિનું મુખ્ય સ્ત્રોત છે.

*૨. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગાય (ગૌમાતા)નું મહત્વ:

ગાયનું પૂજન ફક્ત હિંદુઓ માટે જ છે.એમ માનવું ભુલ ભરેલું છે. જેનામાં માણસાઈ છે. કૃતજ્ઞાતાનો ભાવ છે તે પ્રત્યેક માણસ માટે ગાયનું પૂજન છે,તેનો ઉપકાર સર્વ માટે છે. ભગવત ગીતાનાં છઠ્ઠા અધ્યાયના બત્રીસમા શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ ખાસ કહે છેકે 'જે યોગી પોતાની જેમજ સઘળા ભૂતોમાં સમ દ્રષ્ટિથી જુએ છે એ પરમ શ્રેષ્ઠ મનાયો છે.

'ગાયથી થનાર લાભની કોઈ ગણના જ થઈ શકે તેમ નથી.'જીવનનાં બધાજ સ્તરો માં ગાયનું સ્થાન સર્વશ્રેષ્ઠ મનાયું છે. જે શ્રુતિ, સ્મૃતિ,પુરાણ,આયુર્વેદ, વગેરેમાં તથા આધુનિક સાહિત્યનાં લખાણમાં જણાવ્યું છે.

ગાયની સેવા કરવી તેમને વન વન ચરવા લઈ જવામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જીવનનું શ્રેષ્ઠ કાર્ય સમજતા. તેથી તેઓ 'ગોપાલ કૃષ્ણ' કહેવાતાં. તેમણે કહ્યું હતું કે "ગાયો મારી આગળ અને પાછળ રહે,ગાયો મારા હદયમાં રહે, અને હું તેમની વચ્ચે વાસ કરું છું." 'गवा मध्ये वसामि अहम्'

ઋગ્વેદમાં 'माता रुद्राणां.' કહીને સ્પષ્ટ કહ્યું છે. ગાય રુદ્ર દેવોની માતાનાં રૂપમાં સમસ્ત સંસારનું કલ્યાણ કરનારી, વસુઓની પુત્રીના રૂપમાં સમૃદ્રિદાત્રી તથા આદિત્યોની બહેનના રૂપમાં અંધકારમાંથી પ્રકાશ તરફ લઈ જનારી સાક્ષાત અમૃત નાભિ હોવાથી અમરત્વનું વરદાન આપનારી છું. એટલે પિતૃઓના શ્રાધ્ધ કરતી વખતે 'ગોગ્રાસ' મૂકવામાં આવે છે અને બોલવામાં આવે છે કે 'હે ત્રિલોકની માતા ગાય' મેં ગ્રાસ મુક્યો છે તેને તમે ગ્રહણ કરો.

(૧) ગૌમાતાનું સ્થાન:

વેદોમાં ગાયનું માતા તરીકે વર્ણન છે. હકીકતમાં ગાય એ માનવ સમાજની માતા છે.કારણ કે બાળકની જન્મદાત્રી માતા છે. તે તો બાળકને વરસ-બેવરસ સ્તનપાન કરાવે છે. ત્યારપછી આખી જિંદગી દૂધ પાનારી માતા ગાય જ છે.

મહાભારતમાં ગાય માટે સ્પષ્ટ લખાણ છે. गायःश्रेष्ठःपवित्राश्च पावन जगप उतमाः ગાયો સંસારમાં ઉતમ, શ્રેષ્ઠ, પવિત્ર કરનારી છે.જેના દહીં તથા ઘી વગર યજ્ઞો કરવા સંભવિત નથી.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

શરીરની પુષ્ટિ માટે જેટલું ગાયનું દૂધ મહત્વનું છે. તેટલું રોગ નિવારણ તથા પ્રાયશ્ચિત માટે ગોમૂત્ર અને ગોમય(છાણ)નુંય છે. એમ વસિષ્ઠ મુનીએ કહેલું છે.

પૂતનાના પ્રાણ હરણ કર્યા પછી પૂતનાના વક્ષઃસ્થલ પર રમતા બાલકૃષ્ણને ગોદમાં લઈ યશોદા માતાએ તેમની ચારેબાજુ ગોપુચ્છ ફેરવી,ગોમૂત્રથી સ્નાન કરાવી તેના શરીર ઉપર ગોરજથી મર્દન કરી કેશવના બાર નામોથી તેની રક્ષા કરી હતી. (શ્રીમદ ભાગવત)

(૨) ગાયમાં રહેલ દેવતાઓઃ

ગાયમાં તેત્રીસ કરોડ દેવતાઓ સમાયેલા છે.દરેક દેવ-દેવતા દેવીઓનું સ્થાન ગાયમાં સમાયેલું છે. આથી ગાયને પૂજનીય મનાય છે. ગાય માતામાં ચારેય વેદો અથર્વવેદ, સામવેદ, ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ એમ ચારે વેદોમાં ગાયનું મહત્વ દર્શાવ્યું છે.

(૩)"ગાયની પીઠમાં બ્રહ્મા,ગાળામાં વિષ્ણુ,મુખમાં શિવજી,વચમાં બધા દેવી-દેવતાઓ, રૂંવાડામાં મહર્ષિઓ, પૂછમાં નાગ,પગની ખરીઓમાં આઠ પર્વત,મૂત્રમાં ગંગાજી આદિ નદીઓ, બંને નેત્રોમાં સૂર્ય-ચંદ્ર, સ્તનોમાં વેદ,તથા ગોબર (છાણ)માં લક્ષ્મી આદિ વસેલા છે.આથી તે ગાય વરદાન આપનારી થાય" ગાયના કાનમાં આપણી સમસ્યા બોલવાથી તે સમસ્યા દૂર થાય છે.

*ગાયની દરેક વાતો- દુધ,દહીં,ઘી,મૂત્ર,છાણ,તથા ચામડી,હાડકા,વાળ અને શિંગડા બધું જ માનવજાતને માટે ઉપકારક છે.તેથી ઋગ્વેદમાં મંત્ર છે કે ગાયથી થનારા લાભની કોઈ ગણના જ થઈ શકે તેમ નથી.

गावो ना परम मिता બ્રહ્મસૂત્ર ૧૩/૧૪ માં ગાયનું માનવ સમાજના પરમ મિત્ર તરીકે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ગાયનું સમાજમાં એટલું મહત્વ અને ગો-ભક્તિની ભાવના આપી છેકે જ્યાં જ્યાં ગાયના પગલા પડતાંતે ધૂળથી વાતાવરણ પવિત્ર થઈ જતું,તે લોકોમાં સૌભાગ્યશ્રી નું સૂચક દર્શાવ્યું છે.

(૪) ગાયનું મહત્વઃ

ગૌધન એ આપણી ઐહિક સમૃદ્ધિનું મૂળ છે. ધનોમાં તેને ઉત્કૃષ્ટ ધન માનવામાં આવ્યું છે.આપણી જીવન વ્યવસ્થા કૃષિ પ્રધાન રહી છે, અને કૃષિનો બધો આધાર સ્તંભ બળદ-ગોમૂત્ર અને ગાયો પર છે. જે ગાયોએ વર્ષો સુધી માનવના કુટુંબને પાળી-પોષીને પુષ્ટ કર્યા. પોતાના પુત્ર બળદને માનવીનાં સુખ માટે આપી દીધા તેની ઉપકારીકા ન ભૂલી શકાય તેવી છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં ગાયની શ્રેષ્ઠતા વિષે ચ્યવન ઋષિએ સ્પષ્ઠ કહ્યું છેકે "આ સંસારમાં ગાયો સિવાય બીજું કોઈ શ્રેષ્ઠ ધન નથી.તેના ગુણોનું નામ અને કીર્તન કરવું, સંભાળવું,તેનું દાન આપવું,તેનું દર્શન કરવું.એની શાસ્ત્રમાં ખુબજ પ્રશંસા કરી છે."

गव्या प्रशस्यते वीरा॥મહાભારતમાં તેથી જ કહેવાયું છેકે તીર્થસ્થાનનું સ્નાન, બ્રહમ-ભોજન,મહાદાન,ભગવત્સેવા,સમસ્તવ્રતોની ઉપાસના,પૃથ્વીનું પર્યટન તથા સત્ય ભાષણથી જે પુણ્ય મળે છે. તે બધું જ પુણ્ય કેવળ ગો-સેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ગાયનું પૂજન ફક્ત હિંદુઓ માટે જ છે.એમ માનવું ભૂલ ભરેલું છે.જેનામ માણસાઈ છે.

કૃતજ્ઞતાનો ભાવ છે તે પ્રત્યેક માણસ માટે ગાયનું પૂજન છે. તેનો ઉપકાર સર્વ માટે છે. ભાગવત ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયનાં બત્રીસમા શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ ખાસ કહે છેકે 'જે યોગી પોતાની જેમ જ સઘળા ભૂતોમાં સમદ્રષ્ટિથી જુએ છે એ પરમ શ્રેષ્ઠ મનાયો છે.' સમસ્ત ભારતની સંસ્કૃતિને ચરિતાર્થ કરનારી ગાય એ ગૌરવપૂર્ણ સંપતિ છે.

(૫) ગાયના દૂધમાં રહેલા તત્વો :

ગાયના દૂધમાં શરીરને જરૂરી બધા જ પોષક તત્વો છે. પાણી વગરના દૂધમાં ૧૩ ટકા ઘણા પદાર્થો રહે છે.બાકીનો ભાગ જલીયંશ છે. આ ૧૩ ટકામાં પ્રોટીન ૩થી૪ ટકા, સાકર ૪થીપ ટકા, ક્ષાર અડધો ટકા,ખનીજો અડધો ટકા,વિટામીન અડધો ટકા રહેલા છે.

ગાયના દૂધમાં કેલ્શિયમ,ફોસ્ફરસ,મેગ્નેશિયમ, સોડીયમ,પોટેશિયમ,ક્લોરીન,આર્યન, આયોડીન અને સલ્ફર જેવા ખનીજો હોય છે. વિટામીન એ,બી,સી,ડી,ઈ અને કે હોય છે. વિટામીન બી-૧૨ પણ હોયછે.

બાળકો,વૃધ્ધા,સગર્ભા,બીમારી અને અશકતોને માટે ગાયનું દૂધ ખોરાકની ગરજ સારે છે.તેઓને દૂધમાંથી પુરતા પ્રમાણમાં પોષણ મળી રહે છે. ગાયનું દૂધ ભેંસના દૂધ કરતાં વધારે સુપાચ્ય અને પચવામાં હલકું છે.

(૬)ગાયના દરેક પદાર્થો ઉપયોગી છે.:

છાસઃ ઝાડાને મટાડનારી ખાટી,તુરી,મીઠી હિતકારી અને અક્ષિરવર્ધક,વાતહર,તૃપ્તિ કરનાર તથા પાચનના ગુણો વધારનારી છે.

માખણઃ હિતકાર,બળ વધારનાર,રોગને સુધારનાર,બળને આપનાર,ઝાડાને રોકનાર, હરસ મટાડનાર,લોહી સુધારનાર, બાળક અને વૃદ્ધને માટે અમૃત સમાન છે.

*ઘીઃ ગાયનું ઘી આંખ માટે હિતકારી,જાતીય શક્તિ વધારનાર,પવિત્ર,અલશિક્ષ્મ,

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

પાપ,રાક્ષસોના નાશ કરનાર,આયુષ્ય તથા બુદ્ધિ વધારનાર છે.

*ગોમૂત્રઃ આયુર્વેદમાં આઠ પ્રાણીઓનાં મૂત્રનું વર્ણન કરેલ છે.તેમાં ગોમૂત્ર સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે.ચરક,સુશ્રુત,ભાવપ્રકાશે ગોમૂત્રને પવિત્ર અને લોહી તથા કફના વિકારોમાં શ્રેષ્ઠ ઔષધ તરીકે ગણેલ છે.તેમજ કબજીયાત,ઉધરસ,શ્વાસ,ચામડીના રોગો,કરમિયા નોરોગ,ખંજવાળનો રોગ,હાથીપગાનો રોગ માટે ગોમૂત્ર શ્રેષ્ઠ ગણાવ્યું છે.હવે ગૌશાળા માં તેનો અર્ક કાઢીને ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.ગાયનું છાણ પણ પવિત્ર ગણવામાં આવે છે. ઘર લીંપવામાં તેનો પણ ઉપયોગ કરાય છે જેથી પવિત્રતા જળવાઈ રહે.

(૭)દરેક ધર્મમાં ગાયનું મહત્વઃ

હિંદુ ધર્મામાં ગાયને પવિત્ર પૂજનીય ગણાય છે. ગાયનું દૂધ ખુદાની પ્રસાદી મનાય છે. ગાયનું દૂધ હમેંશા પીતા રહો કારણકે એ દવા છે.ગાયનું ઘી બીમારીઓ દૂર કરે છે.ગાયના માંસથી બચો કારણકે ગાયનું માંસએ બીમારી છે. મહંમદ પયગમ્બર ભગવાન ઇસુ ખ્રિસ્તનો જન્મ જ ગૌશાળામાં થયો હતો.પારસીઓ ગૌ માંસ ખાતા નથી. જૈનો તો જીવમાત્રની હિંસાના વિરોધી છે.ભગવાન બુદ્ધે ગૌ હત્યાનો વિરોધ કર્યો હતો અને ગાયને માતા તુલ્ય ગણી હતી. ભારતના બંધારણમાં રાજ્યોની રાજનીતિ માટે માર્ગદર્શક નિયમોમાં ગૌહત્યા બંધ કરવાનો ઉલ્લેખ થયો છે. ગૌહત્યા વિષયક સૂચનો આર્ટિકલ-૪૮માં નોંધાયા છે તે આ પ્રમાણે છે. “રાજ્યો ખેતી અને પશુપાલન ને આધુનિક અને વૈજ્ઞાનિક રીતે વિકસાવવા પ્રયત્ન કરશે અને ખાસ કરીને ગાય, વાછરડાં અને બીજા દૂધ અને વહનકાર્ય માટેના પ્રાણીઓની હત્યા બંધ કરાવવા તેમજ તેમની જાતી સુધારવા અને તેમને સાચવવા પગલાં લેશે.”

(રાજ્યોના નીતિવિષયક સૂચિત નિયમો,ન્યાય અને કાયદા મંત્રાલય)

સંદર્ભ સૂચિઃ

(દર્શન યોગ મહા વિધાલય,રોઝડ,જી.બનાસકાંઠા દ્વારા પ્રકાશિત સાહિત્ય)

(રાજ્યોના નીતિવિષયક સૂચિત નિયમો,ન્યાય અને કાયદા મંત્રાલય)

ઋગ્વેદ) ,ભગવદ્ ગીતા ,શ્રીમદ ભાગવતઅથર્વવેદ ,મહાભારત (

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

પુજારા ચાંદની કમલેશભાઈ
એમ.એડ્ તાલીમાર્થી
શિક્ષણશાસ્ત્ર ભવન
કે. એસ. કે. વી. કચ્છ યુનિવર્સિટી,ભુજ-કચ્છ.

ગાય આધારિત ચિકિત્સા

સારાંશ :

ભારતીય લોકો ગાયને માતા તરીકે પૂજે છે. ભારતમાં ગાયને બધી દૈવી શક્તિઓ કે તત્ત્વોનું મૂર્તિમંતરૂપ ગણવામાં આવે છે. ગાયનું દાન બીજા બધાં દાન કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. યજ્ઞયાગ વખતે ગાય અને ગાય દ્વારા મળતા વિવિધ પદાર્થોને ઘણા મહત્ત્વના ગણવામાં આવે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિએ ગાયને "કામધેનુ'જેવું અત્યંત મહત્ત્વનું અને પવિત્ર નામ આપ્યું છે. કામધેનુ એટલે આપણી બધી ઇચ્છાઓ પૂરી કરતી દિવ્ય ગાય. વેદો, પુરાણો અને ઈતિહાસમાં ગાયના વિવિધ ઉપયોગો અને એની પવિત્રતા વિશે ઘણું કહેવામાં આવ્યું છે. પવિત્ર ગાય અને ભારતીય જીવન એક પવિત્ર બંધનની જેમ જોડાયેલા છે. ઋગ્વેદ કહે છે કે ગાયને મારી નાખવી એ સૌથી મોટું પાપ કે મોટો અપરાધ છે.મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં ભીષ્મ ગૌમાતી યજ્ઞની મહત્તા અને પવિત્ર ગાયના મહત્ત્વની વાત કહે છે. તે કહે છે કોઈ પણ વ્યક્તિ કોઈ પણ વિષયનું વાચન ગાયની પાસે બેસીને કરે તે જે તે વિષયનું મૂળભૂત તત્ત્વ થોડા સમયમાં જ ગ્રહણ કરી શકે. એનું કારણ એ છે કે ગાય હમેશાં ભાવતરંગો છોડતીરહે છે અને એને લીધે આપણું મન સ્થિર રહે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો:

પંચગવ્ય (દૂધ, ઘી,દહીં,ગૌમૂત્ર, છાણ)

પ્રસ્તાવના:

પંચગવ્ય નું નિર્માણ દેશી વનવિચરણ કરતી ગાયો પાસેથી પ્રાપ્ત ઉત્પાદનો દ્વારા જ કરવું જોઈએ. આયુર્વેદ મુજબ સૂર્યનાળી વાળી ગાયો જ પંચગવ્યનું નિર્માણ કરવા માટે ઉપયુક્ત હોય છે.દેશી ગાયો નો ઉપયોગ પંચગવ્ય ના નિર્માણ માટે શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે. આ ગાયો માંથી મેળવેલા દ્રવ્યોમાં માનવજાત માટે જરૂરી બધા જ તત્વો પ્રાપ્ત થાય છે. મહર્ષિ ચરકના કહેવા અનુસાર ગૌમૂત્ર કટુ, તીક્ષ્ણ તેમજ કષાય હોય છે. તેના ગુણોમાં ઉષ્ણતા હોય છે. તે અગ્નિદિપક ગુણ પણ ધરાવે છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગૌમૂત્રમાં નાઇટ્રોજન, સલ્ફર, એમોનિયા, કોપર, લોહતત્વ,યુરિક એસિડ, યુરિયા, ફોસ્ફેટ, સોડિયમ, પોટેશિયમ મેગેનીઝ, કાર્બોલિક એસિડ, કેલ્શિયમ, વિટામીન– બી, વિટામિન એ, ડી, ઇ, એન્ઝાઇમ, લેકટોઝ વગેરે રહેલા હોય છે. યુરિયક મુત્રલ તેમજ કિટાણુનાશક છે. પોટેશિયમ ક્ષુધાવર્ધક તથા મડનું નિયમન કરનાર છે. સોડિયમ શરીરમાં તાંત્રિકા શક્તિનું નિયમન કરે છે. મેગ્નેશિયમ તેમજ કેલ્શિયમ હૃદયગતિનું નિયમન કરે છે.

આજના સમયમાં " કોરોના " સામે રક્ષણ મેળવવા માટે પણ 'પંચગવ્ય ચિકિત્સા'ખૂબ જ ઉપયોગી છે.

પંચગવ્ય અને ચિકિત્સા

આપણે વર્ષોથી ગાયનાં દૂધ, ઘી, માખણ, દહીં, ગૌમૂત્ર, ગાયનું છાણ, વગેરેનો વિવિધ સ્વરૂપે ઉપયોગ કરતાં જ આવ્યાં છીએ પરંતુ હવે, 'કોરોના' મહામારી સામે લડવા માટે ગાયનું દૂધ, દહીં, ઘી, ગૌમૂત્ર અને ગાયનાં ગોબરમાંથી વિશિષ્ટ પ્રક્રિયાઓ દ્વારા વ્યક્તિનાં શરીરમાં સાહજિક રોગપ્રતિકારક શક્તિ ઉત્પન્ન થાય તેવી સારવાર કરવામાં આવી રહી છે. ઇમ્યુનિટી ટકાવવા અને વધારવા માટે પંચગવ્યની આ સારવાર ખૂબ ઉપયોગી સાબિત થશે.

પંચગવ્યમાં સમાવિષ્ટ પાંચેય દ્રવ્યોનાં ગુણોની વધુ વાતો કરીએ તો,

❖ **ગાયનુંદૂધ :**

ગાયનું દૂધ આયુષ્યવર્ધક છે, પવિત્ર છે. ગાયના દૂધનાં પ્રભાવથી અપવિત્ર રજનો નાશ થાય છે. અણુવિકિરણ રજ જેવી અપવિત્ર રજ કેન્સર માટે જવાબદાર છે. ગાયનાં દૂધથી આવી રજ નાશ પામે છે.અત્યાર સુધી ગાયનું દૂધ અકલ્પનીય પોષણ મૂલ્યો અને અન્ય ગુણધર્મો માટે માનવોમાં સૌથી વધુ પ્રાધાન્ય છે.

ગાયના દૂધમાં A-1 અને A-2 એમ બે પ્રકારના પ્રોટીન હોય છે. A-2 પ્રકારનું પ્રોટિન આરોગ્ય માટે ઉત્તમ છે, જ્યારે A-1 પ્રકારનું પ્રોટિન લાંબા સમય સુધી આહારમાં લેવાથી નુકશાન કરે છે. ભારતમાં પશુઓ પર સંશોધન હુરતી સંસ્થા N BAGR (National Bureau of Animal Genetic Resources) (કરનાલ, હરીયાણા) એ તમામ ગાયોના દૂધનો અભ્યાસ કર્યો. જેમા ભારતની દેશી ગાયો જેવી કે લાલ સિંધી, શાહીવાલ, થરપારકર, રાઠી, ગીર તથા કાંકરેજ ગાયના દૂધમાં A-2

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

પ્રોટીન ૯૮% હોય છે. દૂધમાં જેટલું A-2 પ્રોટીન વધારે હોય એટલું જ આરોગ્યની વૃધ્ધિમાં મદદરૂપ રહે છે. જ્યારે વિદેશી ગાયોના દૂધમાં A-2 પ્રોટીનની માત્રા ઓછી હોય છે.

વિદેશી ગાયો જેવી કે એચ.એફ. અને જર્સી ગાયના દૂધમાં A-1 પ્રોટીનમાં રહેલું BCM-7 ટોકસીન લાંબા ગાળે ડાયાબિટીસ, અનિદ્રા, સ્થૂળતા, બાળમરણ, બહેરાશ અને હૃદય રોગને આમંત્રે છે. જ્યારે દેશી ગાયના દૂધમાં રહેલું A-2 પ્રોટીન આરોગ્ય માટે અમૃત સમાન છે.

આ ઉપરાંત ભારતીય વંશની ગાયના દૂધમાં એક મહત્વનું ઘટક ઓમેગા-૩ ફેટી એસીડ વધુ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે જે આપણા શરીર માટે ખુબજ ગુણકારી છે. તથા Cerebroside (સેરેબ્રોસાઈડ) નામનું તત્વ મગજ અને બુધ્ધિના વિકાસ માટે સહાયક બને છે, જે "બ્રેઈન ટોનીક" છે તે ભારતીય વંશની ગાયના દૂધમાં વધુ માત્રામાં મળે છે.આ સિવાય પણ ભારતીય વંશની ગાયના દૂધમાંથી એક વધુ મહત્વનું તત્વ ખુબ જ પ્રમાણમાં મળે છે જેને CLA (કોંઝુગેટેડ લીનોલીક એસીડ) ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. દૂધમાંથી કુદરતી મળતું CLA શરીર માટે ખુબ લાભકારી સિધ્ધ થયેલ છે જે કેન્સર અને, ડાયાબિટીસ વિરોધી સિધ્ધ થયેલ છે.તેથી જ દેશી ગાયના દૂધને ધરતી પરનું અમૃત કહે છે. માટે આપણા બાળકોને દેશી ગાયનું દૂધ જ પાઈએ.

બ્રિટનની રાષ્ટ્રીય સ્વાસ્થ્ય સેવા(એનએચએસ) અનુસાર ગાયનું દૂધ અને તેનાથી બનતી ચીજો, જેવી કે પનીર, દહીં, માખણ વધારે માત્રામાં કૅલ્શિયમ અને પ્રોટીન આપે છે. જે સંતુલિત આહાર માટે જરૂરી છે.

અમેરિકાના ન્યુટ્રિશનિસ્ટ ડોનાલ્ડ હેંસરડ કહે છે કે કૅલ્શિયમ અને પ્રોટીન સિવાય દૂધમાં અનેક પ્રકારનાં વિટામિન હોય છે. દૂધ વિટામિન A અને D માટે ખૂબ સારો સ્રોત છે.

બ્રિટિશ ન્યુટ્રિશન ફાઉન્ડેશન પ્રમાણે, "બાળકો અને મોટા લોકોને જેટલી માત્રામાં આયર્ન, કૅલ્શિયમ, વિટામિન, ઝિંક અને આયોડીનની જરૂરિયાત હોય છે, તે તેમના અન્ય આહારમાંથી પૂરતાં પ્રમાણમાંથી નથી મળી રહેતાં, જે દૂધમાં જોવા મળે છે.

ગાયના દૂધનોચિકિત્સા રૂપેફાયદાઓ :

- ગાયનુંદૂધસ્નિગધ, શીતલ, શક્તિ, સ્ફુર્તિ, તૃપ્તિ, રૂચિ, સ્મૃતિ, બુધ્ધિઅનેબળવધારનારછે.
- ગાયનું દૂધ સ્વાસ્થ્ય સંબંધી આરોગ્ય અને આયુષ્ય વધારનાર તથા વૃધ્ધાવસ્થા દુર રાખનાર અને યૌવનને લાંબાસમય સુધી ટકાવી રાખે છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

- ગાયના દૂધમાં સારા કોલેસ્ટેરોલનું પ્રમાણ વિશેષ હોય છે.
- ગાયનું દૂધ રેચક છે તેના કારણે આંતરડા સાફ કરી કબજીયાતદૂર કરે છે.
- ગાયનું દૂધ એન્ટી ઓક્સીડન્ટ તત્વ ધરાવતું હોઈ કેન્સર જેવીબિમારીમાં ફાયદો કરે છે.
- ગાયનું દૂધ ઈમ્યુનોસ્ટીમ્યુલન્ટ અને બાયો એન્હાન્સર છે.
- ગાયનું દૂધ ત્રિદોષ (વાત, પિત અને કફ) દૂર કરનારૂ છે અને ટી.બી. ના ઉપચારમાં અત્યંત ફાયદાકારક છે.
- ગાયના દૂધમાં રહેલું સુવર્ણ તત્વ લીવર, પેનક્રીયાસ, કીડનીના રોગોના ઉપચારમાં ફાયદાકારક છે.
- કે તમારા હાડકાને મજબૂત કરે છે
- તે તમારા દાંત માટે સારું છે
- તે તમને વજન લુપ્ત કરાવવામાં મદદ કરી શકે છે.
- તે તમારા મસલ્સ બનાવવામાં મદદ કરી શકે છે.

❖ ગાયનું દહીં

ભારતીયો કોઈપણની સાથે દહીં અને છાસ તો અચૂક લેતા હોય છે. દહીં સ્વાસ્થ્ય માટે પણ ફાયદાકારક માનવામાં આવે છે. દહીંમાં કેલ્શિયમ, પ્રોટીન અને વિટામિન લેક્ટોઝ, આયર્ન અને ફોસ્ફરસ હોવાને કારણે ચહેરા, વાળ અને અન્ય સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ ફાયદાકારક છે. દહીં સ્વાસ્થ્ય માટે વરદાનથી ઓછું નથી તે પેટને ઠંડુ રાખે છે. તમે ઘણી બીમારીઓથી બચી શકો છો, તેમાં પ્રોટીન, કેલ્શિયમ અને આયર્ન જેવા પોષક તત્વો હોય છે. જે શરીરને સ્વસ્થ રાખે છે અને દહીં ખાવાથી રોગપ્રતિકારક શક્તિ વધે છે અને શરીરને ઉર્જા પણ મળે છે.

❖ ગાયનું ગૌમૂત્ર :

આપણા હિંદુ ધર્મ માં ગાયને માતા માનવામાં આવે છે. ગાય ઘણા પ્રકારની હોય છે જેમકે, જરશીગાય, દેશી ગાય, દોગલી ગાય. આ ત્રણેય ગાયો માંથી દેશી ગાય નું મૂત્ર ખુબજ ગુણકારી હોય છે. આપણા વડવાઓ પણ કહી ગયા છે કે ગૌમૂત્રમાં ગંગા અને તેના છાણમાં લક્ષ્મીજી નો વાસ હોય છે. આ કારણોથી જ આપણા વડવાઓ ગૌમૂત્ર

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

નો છંટકાવ ઘરમાં કરતા અને ગાયના છાણ થી લીપણ કરતા.આયુર્વેદમાં ગૌમૂત્ર ના અનેક પ્રયોગો છે ઉપયોગો છે. ગૌમૂત્ર નો રસાયણિક વિશ્લેષણ કરવાથી જાણવા મળ્યું છે કે તેમાં લગભગ ૨૪ જેટલા તત્વો હોય છે જે શરીરના અલગ અલગ રોગોને મટાડવામાં મદદ કરે છે. ગૌમૂત્રમાં તાંબુ, ફોસ્ફેટ, યુરીયા, પોટેશિયમ સલ્ફેટ, ક્લોરાઈડ, સોડીયમ વગેરે જેવા તત્વો મળી રહે છે.

ગૌમૂત્ર નિયમિત પીવે છે તેમની રોગ પ્રતિકારક શક્તિ વધુ હોય છે. મૌસમ પરિવર્તન ને કારણે થતી બીમારીઓ તેમણે અસર કરતી નથી. ગૌમૂત્રનો નિયમિત સેવન કરવાથી અનેક બીમારીઓ સામે લડી શકાય છે.

ગૌમૂત્રનો ચિકિત્સા રૂપેફાયદાઓ:

- ગૌમુત્રનોઉપયોગવજનઘટાડવામાટેકરવામાંઆવેછેકારણકે, તેમાંવિટામીન-એ, વિટામીન-બી, વિટામીન-ડી, વિટામીન-ઈઅનેક્રિએટીનીનનામનાઘણાબધાખનીજતત્વોમળીરહેછે. એકગ્લાસપાણીમાંચારથીપાંચટીપાગૌમુત્ર, મધ, અનેએકચમચીલીંબુનાખીનેદરરોજનિયમિતરીતેપીવાથીઅવશ્યવજનઘટાડીશકાયછે.
- ગૌમૂત્રનાઉપયોગદ્વારાતીલ્લીનોરોગમટાડીશકાયછે.
  ૫૦ગ્રામગૌમુત્રમાંમીઠુંનાખીનેનિયમિતપીવાથીજલ્દીઆરામમળેછે.
  આરોગમાંરોગવાળીજગ્યાએગૌમૂત્રનોશેકપણકરીશકોછો. તેનામાટેએકઈટઉલઈનેતેનેગરમકરો.
  પછીગૌમૂત્રમાંએકકપડુંપલાળીલો.
  આપલાળેલુંકપડુંગરમઈટપરરાખીનેરોગવાડીજગ્યાએધીમેધીમેસેકકરો.
  આનાથીપીડાઘટવાલાગેછે. અનેજોતમનેસાંધાનોદુખાવોછે, તોતેપણમટીજાયછે.
- ત્વચાનાલગભગદરેકપ્રકારનારોગમાટેગૌમૂત્રનોઉપયોગકરીશકાયછે. ખીલનાડાઘ, એક્ઝીમાં, ખંજવાળ,
  સફેદડાઘવગેરેઅલગઅલગપ્રકારનાચામડીનારોગોમાંગૌમૂત્રનોઉપયોગકરીશકાયછે.૯૬
- સફેદડાઘદુરકરવામાટેબાવચીનેગૌમૂત્રમાંમિલાવીનેપીસીનેરાત્રેતેનેસફેદડાઘાપરલગાવીલેવું.
  સવારેતેનેગૌમુત્રદ્વારાજસાફકરવું.
  આમકરવાથીથોડાકદિવસસુધીઆપ્રયોગકરવાથીફાયદોથાયછે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

- ખૂબશરીરમાંવધારેપડતીખંજવાળઆવેછેતોજીરુંમાંગૌમૂત્રનાખીનેપીસીનેલગાવવાથીફાયદોથાયછે
- ગૌમુત્ર નો ઉપયોગ વજન ઘટાડવા માટે કરવામાં આવે છે કારણકે, તેમાં વિટામીન-એ, વિટામીન-બી, વિટામીન-ડી, વિટામીન-ઈ અને ક્રિએટીનીન નામના ઘણા બધા ખનીજ તત્વો મળી રહે છે. એક ગ્લાસ પાણીમાં ચાર થી પાંચ ટીપા ગૌમુત્ર, મધ, અને એક ચમચી લીંબુ નાખીને દરરોજ નિયમિત રીતે પીવાથી અવશ્ય વજન ઘટાડી શકાય છે.
- અસ્થમા રોગ. ઉધરસ, કફ જેવી બીમારીઓમાં સીધો જ ગૌમૂત્રનું સેવન કરી શકાય છ્હે.
- પેટફૂલીજવાનીસમસ્યામાંગૌમૂત્રનોઉપયોગકરવામાંઆવેછે,
  નાનાબાળકોનેપેટફૂલીજવાનીસમસ્યાથઈછેતોતેમને૧ચમચીગૌમૂત્રમાંથોડુકમીઠુંનાખીનેપીવડાવવું
  .
- બવાસીર/હરસનીસમસ્યામાંસીત્ઝબાથલેવામાટેગૌમૂત્રનેગરમકરવામાંઆવેછેઅનેતેનાથીસ્નાનક રવામાંઆવેછે.
  ગૌમૂત્રમાંરહેલાગુણોહરસનીપીડામાંથીઆરામઆપેછેઅનેતેનાથીજેખંજવાળઆવેછેતેપણમટીજા યછે.
- આંખોમાંજોબળતરાથતીહોયતોગૌમૂત્રમાંથોડીકખાંડમિલાવીનેપીવાથીતેશાંતથાયછે.
- ગમેતેવાપ્રકારનીઉધરસહોયગૌમૂત્રપીવાથીતેશાંતથઈજાયછે.
  દરરોજસવારેઅડધોકપગૌમૂત્રપીવાથીઉધરસમટીજાયછે.
- કાનમાંદુખાવોથવો, ઓછુંસાંભળવું, કાનમાંથીમેલનીકળવો, વગેરેકાનનીસમસ્યાઓમાંગૌમુત્રનાએક-બેટીપાનાખવાથીમટીજાયછે,
  આપ્રયોગલગાતાર૬દિવસતોઅચૂકકરવોજ.
- અસ્થમાનાદર્દીઓએદરરોજસવારેગૌમૂત્રપીવાનીટેવપાડીદેવીજોઈ-
  લગાતાર૧પદિવસગૌમત્રપીવાથીઅસ્થમાજડમળમાંથીમટીજશે.
- વજન ઘટાડવા માટે એક ગ્લાસ પાણીમાં ૪-૫ ટીપાં ગૌમૂત્ર અને બે ચમચી મધ અને એક ચમચી લીંબુ નો રસ નાખી મિલાવીને પીવાથી વજન ઓછો કરી શકાય છે.
- ગૌમૂત્ર, ત્રિફળા, અને ગાયનું દૂધ મિક્સ કરીને જો પીવામાં આવે તો શરીર મએનીમીયાની કમી દુર થઇ જાય છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

- ૪ચમચીગૌમૂત્રસવારસાંજપીવાથીહૃદયરોગનાહુમલાથીબચીશકાયછે.
- સાંધાનાદુખાવામાંગૌમૂત્રનોઉપયોગબેરીતેકરીશકાયછે.
  પ્રથમજ્યાંદુખાવોથાયછેત્યાંગૌમૂત્રથીશેકકરવો,
  અનેબીજુંૅગ્રામસુંઠપાવડરમાંગૌમૂત્રમિલાવીનેપીવું.
- આપણા લોહીમાં રહેલા વધારાના કોલેસ્ટ્રોલ ને ઓછું કરવામાં મદદ કરે છે. X
- લોહીમાંરહેલાગ્લુકોઝનેઘટ્ઘામાંમદદકરેછે.
- આપણાહૃદય, લીવર, મગજ, રોગપ્રતિકારકશક્તિવગેરેનેસારીબનાવેછે.
- વાતપિત્તનીસમસ્યામાંથીછુટકારોમળેછે.
- અસ્થમા અને સુકી ઉધરસમાં ફાયદેમંદ રહે છે.
- ગૌમૂત્રઅર્કનાકોગળાકરવાથીતેમટીજાયછે.
- હાઈઅનેલોબ્લડપ્રેશરબન્નેમાટેફાયદેમંદછે.
- ગરમતાસીરહોવાછતાયપણગૌમૂત્રઅર્કનોઉપયોગકરવાથીતેપિત્તનેનિયંત્રણમાંરાખેછે.
- ડાયાબીટીશમાંગૌમૂત્રઅર્કપીવાથીલાભથાયછે,

❖ ગાયનું છાણ :

ગૉબરનુ સ્થાન ઘણુ ઉંચુ છે. પંચગવ્યમા એક તત્વ ગોબર પણ છે. કોઇપણમાંગલિક કાર્ય કરતા પહેલા ગોબરથી ભુમિ લીપણ કરવામાં આવે છે. ગામડામાં હજુપણ ગોબરથી લીપણ કરવામાં આવે છે. ગોબર વાતાવરણને શુધ્ધ રાખે છે અને પવિત્ર ગણાય છે. વૈજ્ઞાનિકોએ પણ તેની કસોટી કરેલ છે અને સાબિત કરી બતાવ્યું છે કે ગોબરમાં અણુકિરણો સામે રક્ષણ આપવાની ક્ષમતા-શક્તિ છે. અનેક કિટાણુઓ ગોબરથી નષ્ટ પામે છે. ગોબરથી મલતું ખાતર ઉતમ ગણાય છે. તેમા ખુબ પ્રમાણમા નાઈટ્રોજન હોય છે. આજકાલ છાંણિયા ખાતરનો મહીમા વધ્યો છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગાયના છાણાનો ચિકિત્સા રૂપેફાયદાઓ :

- ભારતીય ગાયના છાણમાં સામાન્ય ગાયના છાણ કરતા ઉત્તમ એન્ટિમાઇક્રોબાયલ પ્રવૃત્તિ છે
- એન્ટિમાઇક્રોબાયલપ્રવૃત્તિપ્રતિરક્ષાવધારવામાટેફાયદાકારકબનાવેછે.
- ગાયનાછાણમાંઔષધીય ગુણધર્મો છે જેનો ઉપયોગ એન્ટિબાયોટિક-પ્રતિરોધક પેથોજેનિક સુક્ષ્મસજીવોના કારણે થતાં અનેક રોગો માટે દવાઓ બનાવવા માટે થઈ શકે છે.
- એન્ટીબેક્ટેરિયલગુણધર્મોનેલીધે, એવુંકહેવામાંઆવેછેકેગાયનાછાણનોઉપયોગબોડીપેકતરીકેડિટોક્સિફિકેશનઅનેપિમ્પલ્સની રોકથામમાટેકરીશકાયછે.
- સુકા ગાયના છાણનો પાવડર ત્વચાના રોગોની સારવારમાં ઉપયોગ થતો હતો.
- કેટલાક અહેવાલો સૂચવે છે કે ગાયના છાણ ચેપ ઘટાડવામાં અને રક્ત પરિભ્રમણને સુધારવામાં મદદ કરી શકે છે.
- ગાયના છાણમાં પેનિસિલિન જેવું પદાર્થ હોય છે, જે જીવાણુનાશક અસર ધરાવે છે અને રોગ પેદા કરતા બેક્ટેરિયાને ઘટાડે છે.
- સૂકાછાણનોઉપયોગબાયોગેસઅનેબળતણમાટેથઈશકેછેમોટેભાગેભારતનાગ્રામીણભાગોમાંમ કાનસામગ્રીતરીકેકાદવઅનેગોબરનીપેસ્ટનોઉપયોગથાયછે.
- ગાયનાછાણમાંવધુપ્રમાણમાંફાઇબરસામગ્રીપણછાણમાંથીકાગળનાઉત્પાદનનેસક્ષમકરેછે.
- ગાયનાછાણમાંથીસળગતાધુમાડોમચ્છરસહિતનાજીવજંતુઓનેદૂરકરવામાટેમળીઆવ્યાછે.
- ગાયનુંખાતરજમીનનીગુણવત્તામાંવધારોકરીશકેછેઅનેછોડનીવૃદ્ધિનેપ્રોત્સાહનઆપેછે.
- સુકાછાણનોઉપયોગલાકડાનીબદલીમાટેથઈશકેછે.

❖ **ઉપસંહાર :**

પંચગવ્યએ ગૌજન્ય પાંચ મુખ્ય વસ્તુઓમાંથી બનાવવામાં આવે છે – દૂધ, દહીં, ઘી, ગૌમૂત્ર અને ગોબર.આ પાંચ ગૌજન્ય વસ્તુઓ ઔષધીય ગુણ ધરાવે છે અને ઘણી બીમારી તથા ત્રુટીઓને દૂર કરી શરીર ને સ્વસ્થ બનાવની ક્ષમતા ધરાવે છે. આ પાંચ વસ્તુઓ એકલી અથવા એક-બીજા સાથે કે પછી આવી અન્ય ઔષદીય ગુણ ધરાવતી વનસ્પતિ-જન્ય વસ્તુ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

સાથે મેળવીને અન્ય અસરકારક ઔષધિ બનાવવામાં આવે છે. આ પ્રકારના ઈલાજ ને પંચગવ્ય કહે છે. એલોપથિક, હોમિયોપેથીક અને આયુર્વેદી ની જેમજ પંચગવ્ય પણ એક શરીર સ્વસ્થ રાખવા તથા રોગોના ઈલાજ કરવાની એક પદ્ધતિ છે. પંચગવ્ય નો ઉપયોગ વૈદિક પુરાણો માં (ચરક સંહિતા તથા ગડ નિગ્રહ) માં અનેક પ્રકારની ઔષધિઓ બનાવામાં થયો હોય એવું જોવા મળે છે. પંચગવ્ય તથા અન્ય ગૌજન્ય વસ્તુઓનો ઉપયોગ આયુર્વેદ માં ઘણા રોગો જેવા કે – પાચન, અસ્થિરોગ, ચર્મ-રોગ, મધુપ્રમેહ, અમ્લપિત્ત, શ્વેત કૃષ્ઠ, મૂત્રપિંડ સંબંધિત રોગો, શ્વાસ રોગ, ઇત્યાદિ – ને મટાડવામાં થતો જોવા મળેલ છે.૨૦૦૮નીસાલમાંપંચગવ્યનેચિકનગુનિયાનારોગમાંપણદવાતરીકેઅસરકારકથયેલસાબિતથયું છે. ગૌમૂત્રનો ઉપયોગ માથામાં નાખવાનું તેલ, શેમ્પુ, સ્કિનક્રીમ, વિગેરે બનાવામાં તથા ગાયના ગોબરનો ઉપયોગ સાબુ, નાકનું સ્પ્રેય, શરીરે લગાવવાનો પાવડર, બોડીક્રિમ, દંતમંજન, ઇત્યાદિ તરીકે પણ થાય છે.

સંદર્ભ સાહિત્ય

https://gu.quora.com/%E0%AA%A6%E0%AB%87%E0%AA%B6%E0%AB%80-%E0%AA%97%E0%AA%BE%E0%AA%AF%E0%AA%A8%E0%AA%BE-%E0%AA%98%E0%AB%80%E0%AA%A8%E0%AB%81%E0%AA%82-%E0%AA%B8%E0%AB%87%E0%AA%B5%E0%AA%A8

https://www.gujaratsamachar.com/news/sahiyar/panchgavya-and-its-importance

https://gu.quora.com/%E0%AA%97%E0%AB%8C%E0%AA%AE%E0%AB%82%E0%AA%A4%E0%AB%8D%E0%AA%B0%E0%AA%A8%E0%AA%BE-%E0%AA%B6%E0%AB%81%E0%AA%82-%E0%AA%AB%E0%AA%BE%E0%AA%AF%E0%AA%A6%E0%AA%BE-%E0%AA%9B%E0%AB%87

https://agrostar.in/article/%E0%AA%97%E0%AA%BE%E0%AA%AF%E0%AA%A8%E0%AA%BE-%E0%AA%9B%E0%AA%BE%E0%AA%A3%E0%AA%A8%E0%AA%BE-%E0%AA%9B%E0%AB%87-%E0%AA%AB%E0%AA%BE%E0%AA%AF%E0%AA%A6%E0%AA%BE-%E0%AA%98%E0%AA%A3%E0%AA%BE%E0%AA%82-%E0%AA%9C%E0%AB%81%E0%AA%93-%E0%AA%85%E0%AA%A8%E0%AB%87-%E0%AA%9C%E0%AA%BE%E0%AA%A3%E0%AB%8B-%E0%AA%AB%E0%AA%9F%E0%AA%BE%E0%AA%AB%E0%AA%9F/62625b13fd99f9db45d91093?language=gu&state=gujarat

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

પ્રો. ડૉ. રાકેશ એન. જોષી

(આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, હિંમતનગર)

૪૭, શાંતિ પાર્ક સોસાયટી, મહાવીરનગર, હિંમતનગર.

કાલિદાસે રચેલ રઘુવંશમાં ગાય

રઘુવંશ કાલિદાસે રચેલ કૃતિ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાલિદાસ મૂર્ધન્ય કવિ છે. તેમણે આપણે સાત કૃતિયો આપી છે. **તેમાં ઋતુસંહાર અને મેઘદૂત બે ખંડકાવ્યો છે.** અને રઘુવંશ તથા કુમારસંભતવમ્ મહાકાવ્યો છે. **અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ, વિક્રમોર્વશીયમ્, માલવિકાગ્નિ મિત્ર એ ત્રણ** નાટકો છે.

રઘૂવંશ મહાકાવ્ય છે. તેમાં ૧૯ સર્ગો તથા ૧૫૬૯ શ્લોકો છે. આ મહાકાવ્યમાં, સૂર્યમાંથી જન્મેલા **વૈવસ્તવલ મનુ અને મનુના ઘેર જન્મેલા રાજા દિલીપના ચરિત્રની કથાનો પ્રારંભ થાય છે.**

કાવ્યના પ્રારંભમાં જગતના માતા-પિતા શિવ-પાર્વતીને વંદન કરવામાં આવેલ છે.

દિલીપ રાજાએ એક વાર નંદિનીનું અપમાન કરેલું માટે નંદિની ગાયના નિશાસાના કારણે નિઃસંતાન છે. ખૂબ શ્રેષ્ઠ રાજા હોવા છતાં તેને સંતાન ન હોવાથી તે પોતાના ગુરુ વશિષ્ઠના આશ્રમમાં જાય છે. અને પોતે કેમ નિઃસંતાન છે તનું કારણ પૂછે છે. ત્યારે ઋષિએ કહયુ કે - નંદિની ગાયનો અપરાધ થયેલ છે તો તેની સેવા કરવાથી સંતાન પ્રાપ્ત થશે.

ત્યાર બાદ યશરૂપી ધનવાળા તે રાજા તથા તેમના પત્ની સુદક્ષિણાએ નંદિની ગાયની સેવા કરવાની જવાબદારી લીધી તેની સેવા કરવાનું નકકી કર્યું. પતિવ્રતા સ્ત્રીઓમાં અગ્રગણ્ય તે શ્રુતિરિવાર્થં સ્મૃતિન્વગચ્છત્ (રઘુવંશ-૨.૨) શ્રુતિ જેમ સ્મૃતિને અનુસરે તેમ તે ધૂળવાળા માર્ગને અનુસરવા લાગ્યા. નંદિનીનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા.

દિલીપ રાજા પછી **પોતાના અનુંયાયી વર્ગને પણ પાછળ આવવા દેતો નહીં.** તે પોતાના બળથી જ ગાયની સેવા કરતો હતો. ગાયને રાજા ખંજવાળી પણ આપતો. જયાં જાય ત્યાં જવા દેતો હતો.

स्थितः स्थितामुच्द्लितः प्रयातां निषेदुषीमसन बन्धधीरः
णलाभिलाषी णलमाररानां छायव तां भुपतिरन्वगच्छत (રઘુવંશ-૨.૬)

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગાય ઉભી રહે ત્યારે તે ઉભો રહેતો, ચાલે ત્યારે પાછળ ચાલતો, બેસે ત્યારે બેસતો. પાણી પીવે ત્યારે પાણી પીતો આમ પડછાયાની જેમ તે રાજા ગાયને અનુસરતો હતો.

રાજલક્ષ્મીના ચિહનો કાઢી નાખ્યાં હોવા છતાંય તે રાજલક્ષ્મીને ધારણ કરતો હતો તે શ્રેષ્ઠ ગજરાજ જેવો લાગતો હતો. ગાય ચરતી ત્યારે તે વનની ચારે બાજુ ફરતો હતો. વૃક્ષો તથા બાલ લતાઓ પણ રાજાપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરતી હતી. પક્ષીઓ કલરવ કરતા અને હરણાઓ, વાંસ અને વનદેવતાઓ જાણે રાજાનું યશોગાન કરતા હતા. સુગંધવાળો પવન જાણે થાકી ગયેલા રાજાની સેવા કરતો હતો.

ફળો અને પુષ્પોની પણ રાજાવનમાં ગયા પછી વૃધ્ધિ થઈ, અધિક બળવાળું પ્રાણી ઓછા બળવાળા પ્રાણી ઉપર હુમલો નહોતું કરતું. સાંજના સમયે રાજા – સુદક્ષિણા તથા ગાય પાછા ફરતા હતા.

દિવસ અને રાત્રિની વચ્ચે જેમ સંધ્યા શોભે તેમ દિલીપ અને સુદક્ષિણાની વચ્ચે ગાય શોભતી હતી. (રઘુવંશ - ૨.૨૦)

સુદક્ષિણા ગાયની પ્રદક્ષિણા કરતી હતી અને ગાયના શિગડાંઓના વચ્ચેના વિશાળ ભાગને પૂજતી.

भकत्योपपपन्नेषु रि तद्विधानां प्रसादचिहानि पुरः फलानि (રઘુવંશ-૨.૨૨) ભક્તિભાવથી ભરેલા જનો વિશે તેના જેવાની કૃપાના ચિહ્નો ભવિષ્યમાં ફળદાયી બનતા હોય છે.

રાજા ગાય બેસે પછી બેસતો, સૂઈ ગયા પછી સૂઈ જતો ગાય ઉઠતી પછી ઉઠતો હતો. આવી ગાયની સેવા કરતાં-કરતાં ૨૧ દિવસો પસાર થઈ ગયા.

પછી રાજાની પરીક્ષા માટે ગાય હિમાલયનાં કોતરોમાં પ્રવેશી પછી સિંહ વડે નંદિની ગાય પર હૂમલો થયો પછી નંદિની ગાય આક્રંદ કરી જાણે રાજાને બચાવવા કહેવા લાગી. રાજાએ પછી પોતાના ભાથામાંથી બાણ કાઢવાની ઈચ્છા કરી, ત્યારે રાજાનો જમણો હાથ सकतांगुलिः सायकपुडरव एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे (રઘુવંશ-૨.૩૧) ચિત્રમાં ચીતરેલા હોય તેમ સ્થિર થઈ ગયો.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

હાથ ચોંટી જવાથી રાજા ગુસ્સે થઈ ગયો અને અંદરની બળવા લાગ્યો પછી સિંહ મનુષ્યની વાણીમાં બોલવા લાગ્યો. હે રાજા તું પરિશ્રમ રહેવા દે. તે વ્યર્થ જશે. વૃક્ષોને મૂળમાંથી ઉપાડી નાખવાની શકિતવાળો પવનનો વેગ પણ પર્વત ઉપર સફળ થતો નથી. (રઘુવંશ-૨.૩૪) હું કુંભોદર નામનો નિકુંજનો મિત્ર શંકરનો સેવક છું. દેવદારૂના વૃક્ષને શિવે પોતાના પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યુ છે. એક વખતે જંગલી હાથીએ પોતાનું ગંડસ્થલ ઘસવાથી છાલ ઉખડી ગયી હતી ત્યારે કાર્તિકેય ઘાયલ થાય તેમ શોક કરેલ હતો. માટે શરમ છોડી તું પાછો ફર. તમે શિષ્ય ભકિત બતાવી દીધી છે જે રક્ષણ કરવા યોગ્ય હોય, તેનું રક્ષણ જો શસ્ત્રથી અશકય હોય તો તે શસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓના યશનો નાશ કરતું નથી. (રઘુવંશ-૨.૪૦) રાજાને પોતાના તરફનો તિરસ્કાર થયો. પછી દિલીપેસિંહને કહયું - શંકર મારા માટે પુજનીય છે. પરંતુ ગાયના રક્ષણની ઉપેક્ષાના થઈ શકે.

તારી ભૂખ માટે મારું શરીર તૈયાર છે. ગાયને છોડી દે કારણ કે નાના વાછરડાને મળવા માટે ઉત્સુક એવી મહર્ષિની ગાયને છોડી દે (રઘુવંશ- ૨.૪૫) ત્યારે સિંહ હસ્યો અને રાજાને કહેવા લાગ્યો - વિચાર કરવાની બાબત માં તમે મુર્ખ છો. હે રાજા તું જીવતો રહીશ તો તારી પ્રજાનું રક્ષણ કરીશ માટે તારા તેજસ્વી શરીરનું રક્ષણ કર.

પછી ફરીથી સિંહ મનુષ્યની વાણીમાં બોલ્યો - નાશમાંથી બચાવે છે. એ અર્થમાં ક્ષત્રિયો માટેનો ક્ષત્ર એવો ઉન્નત શબ્દ ત્રણેય લોકમાં પ્રસિધ્ધ થયો છે. પછી પોતાના દેહને સિંહના હવાલે કરી દીધો ત્યારે વિદ્યાધરો દ્વારા રાજા પર પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ. ગાયે કહયુ - હે સજજન ! મેં જ માયા ઉભી કરીને તારી પરીક્ષા કરી છે. તારી ગુરુ પ્રત્યેની ભકિતથી અને મારા પ્રત્યેની દયાથી હું તારી ઉપર ખુશ થઈ છું. તુ વરદાન માંગ - તારી બધી કામનાઓ પુરી કરનારી છું. પછી રાજાએ વીર એવા શબ્દોની મેળવનાર બે હાથ જોડી વંશને આગળ વધારનાર અનંત કીર્તિવાળા પુત્રને માંગ્યો. ગાયે રાજાને સારું - કહી વરદાન આપ્યું. હે દીકરા - પડિયામાં મારું દૂધ દોહીને તું પી જા પછી ગાય આશ્રમમાં પાછી વળી દંપતી પણ રાજધાની તરફ વળ્યા. અને દિલીપ રાજાને રઘુ નામનો શ્રેષ્ઠ પુત્ર પ્રાપ્ત થયો.

આ ગાયની કૃપાથી રાજાને પુત્ર પ્રાપ્ત થયો. આના ઉપરથી જ ગૌત્રાટ નામ વ્રતનો પ્રારંભ થયો હોય તેવું લાગે છે. ગાયનું ઝરણ, છાણ વગેરે દ્વારા પણ અનેક રોગો મટે છે ગાયની સેવા ઉત્તમ છે. તેમાં ત્રેત્રીસ કરોડ દેવતા રહેલા છે તેવું શાસ્ત્રો કહે છે. માટે ગાયનું રક્ષણ કરવું ઉચિત છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

સંદર્ભ ગ્રંથો

(૧) રંધુવંશમ્ -અનુવાદ વસન્તકુમાર મ. ભટ્ટ, અધ્યક્ષ સંસ્કૃત વિભાગ
ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર અમદાવાદ-૧
પ્રથમ આવૃતિ - ૨૦૦૪-૦૫

(૨) રંધુવંશમ્ - સંપાદકો - પ્રા. સુરેશ જ. દવે - પ્રિ.પી.આઈ.પટેલ
પ્રા. મુકેશ આર. પંડયા
સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર અમદાવાદ-૧
અધનન આવૃતિ – ૧૯૯૩ - ૯૪

(૩) રંધુવંશમ્ - પ્રેરક - ચંદ્રશેખર વિજય જી. મ. સાહેબ
કમલ પ્રકાશન ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ-૧
પ્રથમ સંસ્કરણા - ૨૦૦૦

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

જેપાળ ઉમેશ જખુભાઈ

એમ.એડ.સેમેસ્ટર ૪ :- શિક્ષણશાસ્ત્ર ભવન – કરછ યુનિવર્સિટી

भारतीय संस्कृति और गाय

સારાંશ -

અભ્યાસક્રમ બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ કરે તેવું હોવું જોઇએ.અભ્યાસક્રમમાં આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પૂજનીય ગાયનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.અભ્યાસક્રમ ઉપરાંત આપણાં સાહિત્ય માં ગાયના મહત્વ અંગે વાત કરવામાં આવી છે.જેમાં પ્રેમચંદ રચિત સાહિત્યમાં ગૌદાન નવલકથા છે.આ નવલકથામાં કવિ પ્રેમચંદ ગૌદાન કેવી રીતે કરવું ? ગરૂડપુરાણમાં ગૌદાન માટે પૂજા કેવી રીતે કરવી ? હિન્દુ ધર્મમાં ગાયોનું મહત્વ શું છે એ વાત સરસ મજાની વાર્તા દ્વારા વર્ણવી છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો :

ગૌદાન , નવી પેઢી , અંધશ્રદ્ધા , રૂઢિચુસ્ત વિચાર ,જમીનદાર ,માનવ જીવન સંઘર્ષ , પ્રાચીન વિધિ ,બ્રાહ્મણોને ભેટ , પડકારોનો સામનો, વાસણનાઓ માંથી મુક્તિ , દુન્વયી ઋચાઓથી મુક્ત ,ઈન્દ્રિયોને નિયંત્રણ , માતા , સુખાકારી , ગાયોના રક્ષક, ગોવિંદા , ગરુડ પુરાણ , હિન્દુ ધર્મ, પવિત્ર , માતૃત્વનું પ્રતીક , હિન્દુ દેવી દેવતાઓ સાથે જોડાણ , પવિત્રતા અને શુદ્ધતા, અહિંસા ,રક્ષણ અને સન્માન

प्रस्तावना

प्रेमचंद हिन्दी साहित्यमां એક आदरणीय नाम छे अने गोदान એ प्रेमचंदनी प्रख्यात नवलकथा छे જેણે તેમને પ્રેમચંદ બનાવ્યો હતો. ગોદાન એ હિન્દી સાહિત્યમાં તમે વાંચી શકો તેવી શ્રેષ્ઠ નવલકથાઓમાંની એક છે. પ્રેમચંદ હંમેશા તેમના સાહિત્યમાં રૂઢિચુસ્ત વિચારો, અંધશ્રદ્ધા અને સમાજની ખરાબ પ્રથાઓને ફટકારવાનો પ્રયાસ કરે છે. ગોદાન 1936 માં પ્રકાશિત થયું હતું પરંતુ તે નવી પેઢી દ્વારા સારી રીતે વંચાયેલી નવલકથા છે.

पुस्तकपरिचय

- પુસ્તકનું નામઃ- ગોદાન
- લેખકનુ નામઃ- મુનશી પ્રેમચંદ (31 જુલાઈ 1880 – 8 ઓક્ટોબર 1936)

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

- મુનશી પ્રેમચંદનુ સાચું નામ:- ધનપત રાય શ્રીવાસ્તવ
- પ્રકાર: નવલકથા
- હાર્દ:- માનવ જીવન સંઘર્ષ
- ભાષા:- હિન્દી
- **લેખક વિશે**

મુનશી પ્રેમચંદ હિન્દી સાહિત્યના પ્રતિષ્ઠિત લેખકોમાંના એક છે.પ્રેમચંદને "ઉપન્યાસ સમ્રાટ" (નવલકથાકારોનો રાજા) કહેવામાં આવે છે. તેમણે હિન્દી ભાષામાં ડઝનથી વધુ નવલકથાઓ, લગભગ 300 ટૂંકી વાર્તાઓ અને ઘણા નિબંધો, લેખો અને સાહિત્યના ઘણા વિદેશી ટુકડાઓના અનુવાદો લખ્યા છે. તેમના લેખન દ્વારા, પ્રેમચંદ સમાજની ખરાબ પ્રથાઓ પર પ્રહાર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેમની નવલકથાઓ સમાજમાં ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના લોકોની સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે. તે ભ્રષ્ટાચાર, કારખાનાના કામદારો, ખેડૂતો, બાળ વિધવાઓ, વેશ્યાવૃત્તિ અને ઘણા બધા લોકોની સ્થિતિ વિશે વાત કરે છે. ગોદાન, ગબન, કફન, ઇદગાહ, માનસરોવર, શતરંજ કે ખિલાડી, કર્મભૂમિ અને બજાર-એ-હુસ્ન તેમની કેટલીક અગ્રણી કૃતિઓ છે.

- **પુસ્તકવિશે**

ગોદાન શબ્દ એ બે હિન્દી શબ્દો ગો અને દાનનો વિલીનીકરણ છે જેનો અર્થ થાય છે ગાયનું દાન. ઉત્તર ભારતીય ગામમાં આર્થિક અને સામાજિક સંઘર્ષ હોરી, એક ગરીબ ખેડૂત અને તેના પરિવારના જીવન ટકાવી રાખવા અને સ્વાભિમાન માટેના સંઘર્ષની વાર્તામાં ખૂબ જ સારી રીતે કેપ્ચર થાય છે. હોરી તેના જીવનની ઈચ્છા પૂરી કરવા માટે તે બધું જ કરે છે, તેનામાટે ગાયની માલિકી, ખેડૂતની સંપત્તિ અને સુખાકારીનું માપદંડછે. કોઈના મૃત્યુ પછી આત્માને શુદ્ધ કરવાની આ એક હિંદુ વિધિ છે. ગોદાન હોરી નામનાઅનેએકનાનકડાં ગામના ખેડૂતની સામાજિક અને આર્થિક જીવન માટેના તેમના સંઘર્ષની વાર્તા છે. તે જમીનદાર, હવાલદાર, તેના પાડોશી, તેની પત્ની, તેના પુત્ર અને સારા જીવનની આશા સાથે દરરોજ કેવી રીતે સંઘર્ષ કરે છે. બીજી બાજુ, જમીનદાર પોતાના જીવન અને સંઘર્ષને કેવી રીતે જુએ છે. આ વાર્તા આપણને એ પણ બતાવે છે કે દરેક વ્યક્તિના જીવનમાં તેના સંઘર્ષ અને સમસ્યાઓ હોય છે. દરેક વ્યક્તિએ આનો સામનો કરવો પડશે અને તે આખરે

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

જીવન છે. વાર્તા હોરી અને તેની પત્ની ધનિયાના જીવનની આસપાસ ફરે છે. દરરોજ હોરી તેના જીવનમાં સારો દિવસ લાવવાનો પૂરો પ્રયાસ કરે છે પરંતુ જીવનમાં કંઈક બીજું જ ઓફર કરે છે. ધનિયા તેના જીવનમાં યોગદાન આપવા માટે કેવી રીતે ટેકો આપે છે, મદદ કરે છે અને સંઘર્ષ કરે છેતેપણવાર્તાનેરસપ્રદબનાવેછે.

- **'ગૌ દાન'ની પ્રથા**

પવિત્ર બ્રાહ્મણને ગાયની ભેટ આપવી, એ આપણા પૂર્વજોની ઘણી પ્રાચીન વિધિઓમાંની એક છે જે ફિલસૂફીમાં પથરાયેલી છે. સંસ્કૃત શબ્દ 'ગો' ના વિવિધ અર્થો છે. તેમાંથી કેટલાક આ છેઃ ' ખોરાકનો સ્ત્રોત', 'જીવનનું પ્રતીક' અને 'ઈન્દ્રિયો'. 'દાન' શબ્દનો અર્થ 'ભેટ' થાય છે. 'ગૌ દાન' શબ્દનો અર્થ થાય છે 'ગાયની ભેટ'. કોઈના ગુરુ, પંડિત અથવા લાયક બ્રાહ્મણને ગાય આપવાનું કાર્ય, વ્યક્તિની ઇન્દ્રિયો પર વિજય પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે કરવામાં આવે છે, જેનાથી વ્યક્તિ વિશ્વના પડકારોને સફળતાપૂર્વક પાર કરી શકે છે. પ્રતીકાત્મક રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે, જે ભક્ત આવી ક્રિયા કરે છે. તેના ભૌતિક જગતની તૃષ્ણાઓથી, તેના વિષયાસક્ત આકર્ષણો અને વેદનાઓ અને દુન્યવી રુચિઓમાંથી મુક્ત થવાની અપેક્ષા રાખો કારણ કે તેણે જેને ભેટ આપી છે તે પોતે તેમાંથી મુક્ત થઈ ગયો છે. ચાણક્ય મહારાજ, ચાણક્ય નીતિમાં લખે છે, 'ત્રિષ્ણા વૈતરણી નદી'- વાસના એ નરકની નદી છે.

ઇન્દ્રિયોના નિયંત્રણના અભાવના પરિણામે વ્યક્તિ વાસનાનો આ ગુણ પ્રાપ્ત કરે છે. 'ગૌ દાન' ની વિધિ એ બ્રાહ્મણને ઇન્દ્રિયો છોડવાની પ્રતીકાત્મક રીત છે જેણે તેની ઇન્દ્રિયોને નિયંત્રિત કરી છે. તે વ્યક્તિને ઇન્દ્રિયો પર વિજય તરફ માર્ગદર્શન આપવા અને સાંસારિક અસ્તિત્વના મહાસાગરને સફળતાપૂર્વક પાર કરવા માટે લાયક છે, જેમ કે તે હતું. આ ઉપરાંત, આ ક્રિયાથી પિતૃઓ પણ પ્રસન્ન અને મુક્ત થાય છે. પ્રશ્ન પૂછવામાં આવી શકે છે, 'ગાય શા માટે આપવામાં આવે છે?' હિન્દુ ધર્મમાં ગાય જીવનનું પ્રતીક છે; તે આદર અને આરાધનાનો એક પદાર્થ છે; તે પાંચ માતાઓમાંથી એક છે જેને આદરણીય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત, ગાય સરોગેટ માતા તરીકે કામ કરે છે. તેના દૂધનું વૈજ્ઞાનિક રીતે પરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે અને તે માતાના દૂધની સૌથી નજીકની વસ્તુ હોવાનું જાણવા મળ્યું છે. દૂધ સિવાય કે જે માણસનું પોષણ કરે છે અને સાત્વિક અથવા શુદ્ધિકરણ ગુણોને પ્રોત્સાહન આપે છે, ગાય આરોગ્ય, પર્યાવરણ અને આર્થિક દ્રષ્ટિકોણથી સમાજની સુખાકારી

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

માટે પુષ્કળ ઉત્પાદનો પ્રદાન કરે છે. ગાયનું છાણ માત્ર ખર્ચ-અસરકારક ખાતર નથી, પરંતુ તેનો ઉપયોગ જંતુનાશક તરીકે પણ થાય છે. તેનો ધુમાડો ઉત્તમ પ્રદૂષક છે. મૂત્રમાં ઔષધીય ગુણ હોય છે જ્યારે ઘીનો ઉપયોગ પૂજામાં થાય છે. લાઇટિંગ હવનમાં કેરી-લાકડું, ઘી, ખાંડ, ગુગળ અને કાળા તલનું મિશ્રણ શાંત અને શુદ્ધિકરણ અસર બનાવે છે, જ્યારે તે જ સમયે પર્યાવરણમાં સકારાત્મક સ્પંદનો બનાવે છે. જ્યારે દેવત્વ પૃથ્વી પર ચાલ્યું ત્યારે પણ, તેમણે ખાતરી કરી કે ગાયોની સારી રીતે કાળજી લેવામાં આવે છે. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ 'બાલ ગોપાલ'– ગાયોના રક્ષક તરીકે જાણીતા હતા. તેઓ 'ગોવિંદા' તરીકે પણ જાણીતા હતા – જે ગાયોને સંતોષ આપે છે. 'ગૌ દાન' કરવાની ક્રિયા એ કરી શકાય તેવા મહાન યજ્ઞોમાંથી એક છે. એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે કે આવી ક્રિયા પૂર્ણ કર્યા પછી વ્યક્તિ તેની ટુકડી પ્રત્યે સભાન થશે અને તેની ઇન્દ્રિયોના વિજયની સ્થિતિને જાળવી રાખવા માટે નક્કર પ્રયાસ કરશે.

- **ગરુડ પુરાણમાં જણાવેલું છે કે, તમારે ગોદાન પૂજા માટે શું દાન કરવું જોઈએ...**
- **25 ગ્રામ તલ.**
- **લોખંડનો નાનો ટુકડો.**
- **સોનાનો એક નાનો ટુકડો (જો કોઈ તેને પરવડે તો જ આઅથવાચાંદીપણ આપવામાં આવે છે.**
- **કાચા કપાસનો રોલ.**
- **500 ગ્રામ રફ મીઠું.**
- **નવધાન – (નાના પેકેટમાં 9 પ્રકારના અનાજ).**
- **એકપેકેટમાં થોડી રેતી. (કોઈને જમીનનો પ્લોટ ખરીદવાનો છે. તેથી વ્યક્તિ દાન કરી શકે છે અને જમીનનું પ્રતિનિધિત્વ કરી શકે છે).**
- **એક આભૂષણ ગાય.**
- **હિંદુ ધર્મમાં ગાયનો મહત્વ**

હિંદુ ધર્મમાં, ગાય એક મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે અને ઘણા હિંદુઓ દ્વારા તેને પવિત્ર માનવામાં આવે છે. તેઓ સૌમ્ય, સંવર્ધન જીવો તરીકે જોવામાં આવે છે અને ઘણીવાર દૈવી સાથે

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

સંકળાયેલા હોય છે. હિંદુ ધર્મમાં ગાયને શા માટે મહત્વપૂર્ણ માનવામાં આવે છે તેના કેટલાક કારણો અહીં આપ્યા છે:

- માતૃત્વનું પ્રતીક: ગાયને માતૃત્વના પ્રતીક તરીકે જોવામાં આવે છે અને ઘણી વખત તેને "ગૌ માતા" અથવા "માતા ગાય" તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેઓ દૂધ પ્રદાન કરે છે, જે પોષણ અને નિર્વાહનો મહત્વપૂર્ણ સ્ત્રોત માનવામાં આવે છે.
- હિંદુ દેવી-દેવતાઓ સાથે જોડાણ: ગાય ઘણા હિંદુ દેવતાઓ સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલી છે. ભગવાન કૃષ્ણ, હિંદુ પૌરાણિક કથાઓમાં એક કેન્દ્રિય વ્યક્તિ છે, જેને ઘણીવાર ગોવાળ તરીકે દર્શાવવામાં આવે છે અને તેઓ ગાય પ્રત્યેના તેમના પ્રેમ માટે જાણીતા છે. ગાય દેવી કામધેનુ સાથે પણ સંકળાયેલી છે, એક દિવ્ય ગાય જે ઈચ્છાઓ પૂરી કરે છે અને વિપુલતા પ્રદાન કરે છે.
- પવિત્રતા અને શુદ્ધતા : ગાયને શુદ્ધ માનવામાં આવે છે અને માનવામાં આવે છે કે તે આશીર્વાદ અને સારા નસીબ લાવે છે. તેમના છાણ અને પેશાબને પણ શુદ્ધિકરણ પદાર્થો માનવામાં આવે છે અને તેનો ઉપયોગ વિવિધ ધાર્મિક વિધિઓમાં થાય છે.
- અહિંસા (અહિંસા): હિંદુ ધર્મ અહિંસાના સિદ્ધાંતને પ્રોત્સાહન આપે છે, અને ગાયને આ સિદ્ધાંતના મૂર્ત સ્વરૂપ તરીકે જોવામાં આવે છે. ઘણા હિંદુઓ ગાય સહિત તમામ પ્રકારના જીવનનું રક્ષણ અને સન્માન કરવામાં માને છે.

(એ નોંધવું અગત્યનું છે કે તમામ હિંદુઓ ગાય વિશે સમાન માન્યતાઓ ધરાવતા નથી, અને પ્રથાઓ વિવિધ પ્રદેશો અને સમુદાયોમાં અલગ અલગ હોઈ શકે છે.)

ઉપસંહાર :

નવલકથામાં ગાયનું ખૂબ જ સાંકેતિક અને સાંસ્કૃતિક મહત્વ છે. ગાયને હિન્દુ ધર્મમાં પવિત્ર માનવામાં આવે છે અને તે શુદ્ધતા, ફળદ્રુપતા અને વિપુલતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. વાર્તામાં, ગાય એક કેન્દ્રિય થીમ બની જાય છે, જે પાત્રોના સંઘર્ષ અને આકાંક્ષાઓને પ્રકાશિત કરે છે. ભોલા નામની ગાય, આગેવાન હોરી માટે આશા અને આજીવિકાનો સ્ત્રોત બની જાય છે, જે પોતાના પરિવારની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા માટે એક ગાય રાખવાનું સપનું જુએ છે. ગાય સમાજમાં પ્રવર્તતા શોષણ

અને સામાજિક અસમાનતાઓનું પણ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, કારણ કે તે ઉચ્ચ જાતિના પાત્રો માટે નીચલી જાતિના પાત્રો પર નિયંત્રણ અને સત્તાનો ઉપયોગ કરવાનું એક સાધન બની જાય છે. ગાય દ્વારા, પ્રેમચંદ સામાજિક અન્યાય, ગરીબી અને ભારતમાં ગ્રામીણ જીવનની જટિલ ગતિશીલતાની થીમ્સ શોધે છે. ગાય આકાંક્ષા અને જુલમ બંનેનું પ્રતીક બની જાય છે, જે પાત્રો દ્વારા તેમના વધુ સારા જીવનની શોધમાં સામનો કરતી કઠોર વાસ્તવિકતાઓને પ્રતિબિંબિત કરે છે. એકંદરે, ગોદાનમાં ગાય એક શક્તિશાળી પ્રતીક તરીકે કામ કરે છે જે તે સમયગાળા દરમિયાન ભારતીય સમાજની સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક ગતિશીલતાને પ્રતિબિંબિત કરે છે. તે વાર્તામાં ઊંડાણ અને અર્થ ઉમેરે છે, પાત્રોની જટિલતાઓ અને સંઘર્ષોને પ્રકાશિત કરે છે.

સંદર્ભ સાહિત્ય:

Godaan book by Munshi Pemchand

https://en.wikipedia.org/wiki/Godaan

https://www.pustak.org/index.php/books/bookdetails/1442/Godan

https://hindikahani.hindi-kavita.com/Godan-Munshi-Premchand.php

ગાય અને ગૌશાળા , સંકલન - સોનલ પરીખ , પ્રકાશન - મુંબઈ સર્વોદય ટ્રસ્ટ

https://www.gujaratsamachar.com/news/dharmlok/importance-of-cow-gaumata-in-indian-culture

https://www.divyabhaskar.co.in/news/importance-of-cow-in-indian-tradition-and-unique-significance-of-cow-in-vedas-puranas-astrology-vastu-and-human-life-126735036.html

https://hi-in.facebook.com/sahityavandana

https://www.abtakmedia.com/cow-protection-is-essential-for-our-life-today-dr-vallabhbhai-kathiria/

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ડૉ. ઋતા પરમાર
આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર
શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ
સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી
વલ્લભ વિદ્યાનગર

ભારતીયગાય અને વિદેશી ગાય : એક તુલનાત્મક અધ્યયન

સારાંશ

ભારતીય ગાયો અને વિદેશી ગાયો વચ્ચે ખૂબ મોટું અંતર છે. ભારતીય ગાય શારીરિક દેખાવ, કાર્યક્ષમતા, સંવેદનશીલતા અને આગવીસૂઝની દૃષ્ટિએ વિદેશી ગાયથી અલગ છે. તે માનવ જીવનની પોષણકર્તા છે. એટલે જ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગાય, ગંગા, ગીતા, ગૌરી અને ગાયત્રી પૂજ્ય છે.

પ્રસ્તાવના

ભારતીય ગાયો અને વિદેશી ગાયો વચ્ચે ખૂબ મોટું અંતર છે. સમજદાર ઘણા લોકો તો વિદેશી ગાયોને ગાય ગણતાં જ નથી. જેમ આપણે જંગલના રોઝ(નીલગાય)ને ગાય નથી માનતા, પણ ગાય જેવું દેખાતું જંગલી પશુ ગણીએ છીએ એ રીતે વિદેશી ગાયો પણ ગાય જેવું દેખાતું જનાવર છે, પણ ગાય નથી એવું બધા ગૌનિષ્ણાતોનું કહેવું છે.

શારીરિક તફાવત

વિદેશી ગાયોની પીઠ સીધી સપાટ હોય છે, એમની પીઠ ઉપર ખૂંધ હોતી નથી. ભારતીય ગાયોની પીઠ થોડી ગોળાકાર હોય છે અને પીઠ ઉપરની ખૂંધનો ભાગ પણ ગોળાઈમાં હોય છે.અંગ્રેજી પ્રાણીશાસ્ત્રમાં ખૂંધ વિનાની ગાયોને 'બાસટોરસ' વર્ગના પ્રાણી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને ખૂંધવાળા પ્રાણીને 'બોસઇન્ડીક્સ' વર્ગમાં ગણવામાં આવે છે. ભારત, એશિયા અને આફ્રિકાની ખૂંધવાળી ગાયો આ વર્ગની ગણાય.ભારતીય બળદો અને સાંઢો(આખલાઓ)ની ખૂંધ ગાયોની ખૂંધ કરતાં પણ વધારે મોટી હોય છે.ભારતીય ગાયો મૂળ શુદ્ધ ગૌવંશની છે જ્યારે વિદેશી ગાયો ગાય જેવા જણાતા જંગલી પશુઓના સંકરણથી પેદા થયેલી અને પ્રયત્નો દ્વારા પાલતુ બનાવેલી છે.

વિદેશી ગાયોનો બોલવાનો અવાજ દબાયેલો અને સાંભળવો ન ગમે તેવો વિચિત્ર તીણો હોય છે. ભારતીય ગાયોનો બોલવાનો અવાજ ઊંચો, ઘેરો અને સ્પષ્ટ હોય છે. વાછરડું તેની દૂર ગયેલી કે

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

જઈ રહેલી ગાવડીમાને બોલાવવા પણ મોટેથી અવાજ કરે છે, જેમાં 'મા' ઉચ્ચાર કે 'અમ્મા' ઉચ્ચાર સ્પષ્ટપણે સાંભળી શકાય છે. ભારતીય ગાયો પહાડી અવાજમાં ભાંભરે છે.

ભારતીય ગાયો-બળદોની ડોક નીચે ઝૂલતી, મુલાયમ મોટી ગોદડી હોય છે. વિદેશી ગાયો-બળદોની ડોક નીચે આવી ગોદડી હોતી નથી. ગાયની ગોદડીને આપણે પંપાળીએ તો ગાયને બહુ ગમે છે. જેમ જેમ વધારે પંપાળો તેમ તે એ માથું ઊંચું ઊંચું કરતી જાય છે.ભારતીય ગાયો-બળદોની ચામડી પાતળી, સુંવાળી, ચમકતી અને બારીક રુંવાટીવાળી હોય છે.ભારતીય ગાયોના આંચળ સામાન્ય કદનાં હોય છે. વિદેશી ગાયોનાં આંચળ મોટાં અને ઘૂંટણ સુધી લાંબા હોય છે.ભારતીય ગાયોનાં શિંગડાં મોટે ભાગે મોટાં હોય છે. વિદેશી ગાયોનાં શિંગડાં ટૂંકાં નાનાં હોય છે.

ભારતીય ગાયો પ્રમાણસર કદની અને પ્રમાણસર લંબાઈ ધરાવતી હોય છે. વિદેશી ગાયો મોટા કદની અને વધારે લંબાઈ ધરાવતી હોય છે.ભારતીય ગાયો મોટે ભાગે એકદમ સીધી હોય છે અને વિદેશી ગાયો એકદમ સીધી નથી હોતી.દેશી ગાયોના કાન અણીવાળા હોય છે, જ્યારે વિદેશી ગાયોના કાન ગોળ હોય છે અને કાનની અંદર તથા માથા ઉપર જંગલી પ્રાણીઓની જેમ વાળનાં ઝુંડ હોય છે.

ભારતીય ગાયોના આંતરડાની લંબાઈ ૧૬૦ થી ૧૮૦ ફૂટ હોય છે, તેથી આ ગાયો ઓછા ખોરાકમાંથી મહત્તમ પોષણ મેળવી શકે છે. વિદેશી ગાયોના આંતરડાની લંબાઈ ૧૧૫ થી ૧૨૦ ફૂટ હોય છે, તેથી ઓછા સમયમાં વધારે ખોરાક ખાય છે અને પોષણ ઓછું મેળવી શકે છે.

દેશી ગાયના શરીરમાં સુવર્ણપિત્ત અને ગોરોચન (ગોરુચંદન) બને છે. વિદેશી ગાયના શરીરમાં સુવર્ણપિત્ત અને ગોરોચન બનતાં નથી.

કાર્યક્ષમતા

વિદેશી ગાયોના બળદોને ખૂંધ નથી હોતી, તેથી તેમનેખેતર ખેડવાના હળ સાથે જોડી નથી શકાતા.ગાડા સાથે જોતરી નથી શકાતા.તેલ કાઢવાની ઘાણી સાથે નથી જોડી શકાતા.ભારતીય બળદોને ખૂંધ હોવાથી તે આ બધાં કામો કરી શકે છે.વિદેશી ગાયોના બળદો વધુ પરિશ્રમ કરી શકતા નથી, જલદી થાકી જાય છે કે હાંફી જાય છે. ભારતીય ગાયોના બળદો વધુ અને લાંબો સમય પરિશ્રમ કરી શકે છે.વિદેશી ગાયોના બળદો વધારે ગરમી પણ સહન કરી શકતા નથી, તેથી સવારે દસ વાગ્યા પછીથી બપોરે ચાર વાગ્યા સુધી તાપમાં કામ કરી શકતા નથી. ભારતીય ગાયોના બળદો તડકામાં કામ કરી શકે છે અને ગરમી- તાપ સહન કરી શકે છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

દેશી ગાયો વિદેશી ગાયો કરતાં ખોરાકની અછત કે દુકાળનો સામનો વધુ સારી રીતે કરી શકે છે. વિદેશી ગાય દેશી ગાયના પ્રમાણમાં દૂધ ઘણું વધારે આપે છે તેવું દેખાય છે, પરંતુ બંનેના ખોરાકના પ્રમાણમાં વિદેશી ગાયનું દૂધ દેશી ગાયના દૂધ કરતાં ઘણું વધારે હોતું નથી. જો બંને પ્રકારની ગાયોને સરખા માપથી ખોરાક આપવામાં આવે તો બંને પ્રકારની ગાયોના દૂધના પ્રમાણમાં ઘણો ફરક હોતો નથી.

દેશી ગાય ગરમી સહન કરી શકે છે, તેથી ખોરાકને બરાબર વાગોળીને પચાવી શકે છે. વિદેશી ગાય ઠંડા પ્રદેશનું પ્રાણી હોવાથી ગરમી સહન નથી કરી શકતી, ગરમીમાં તે હાંફે છે, તેથી ખોરાકને બરાબર વાગોળી શકતી નથી અને પચાવી શકતી નથી.દેશી ગાય ઠંડા, ગરમ ગમે તે વાતાવરણમાં ગોઠવાઈ જાય છે અને અનુકૂળતા સાધી લે છે, તેમજ તેનામાં રોગપ્રતિકારકશક્તિ સારા પ્રમાણમાં હોવાથી જલદીથી રોગ થતા નથી. વિદેશી ગાયો ઠંડા પ્રદેશની હોવાથી માત્ર ઠંડા વાતાવરણમાં જ અનુકૂળતા સાધી શકે છે અને રોગપ્રતિકારક શક્તિ ઓછી હોવાથી તેને ટીબી જેવા રોગો જલદી લાગુ પડી જાય છે. આવી ગાયોનું દૂધ પીવાથી માણસને પણ એવા રોગો થઈ શકે છે.

ભારતીય ગોવંશના બળદો ખેતી, ભારવહન, ચરિયાણ વગેરેમાં પાલકના કે હાંકનારના ઈશારે ચાલવાની, માર્ગ બદલવાની જે સમજ ધરાવે છે તેમજ ભારતીય વંશનો ધણખૂંટ તેના પાલકની આજ્ઞાનું જે રીતે પાલન કરે છે એવી સમજ વિદેશી વંશના બળદો, ધણખૂંટમાં નથી હોતી.

ઉત્પાદનનીગુણવત્તા

ભારતીય આર્યપુરુષોના મતે ખૂંધ વિનાના પ્રાણીના શરીરમાં સૂર્યકેતુ નાડી નથી હોતી. શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ભારતીય ગાયોની ખૂંધમાં સૂર્યકેતુ નાડી હોવાથી આ ગાયનું શરીર વિશેષ પ્રમાણમાં સૂર્યશક્તિ ગ્રહણ કરી પોતાના શરીરમાં વિશિષ્ટ શારીરિક રચના વડે સુવર્ણપિત્ત બનાવે છે. આ સુવર્ણપિત્તનો અંશ ગાયના દૂધ, મૂત્ર અને છાણમાં આવે છે. આથી જ ગાયનું દૂધ પીળાશ પડતું હોય છે. ભેંસ, ઘેટાં, બકરાં કે અન્ય પ્રાણીના તેમજ વિદેશી ગાયોના દૂધમાં આવી પીળાશ હોતી નથી.

ખૂંધમાં રહેલી સૂર્યકેતુ નાડી દ્વારા બનતા સુવર્ણપિત્તનો અંશ આવવાથી ભારતીય ગાયોના દૂધ, દહીં, છાશ, માખણ, ઘી, મૂત્ર અને છાણ શ્રેષ્ઠ ગુણકારી છે, જે ગુણો વિદેશી ગાયોના દૂધ, દહીં, છાશ, માખણ, ઘી, મૂત્ર અને છાણમાં નથી હોતા. દેશી ગાયના દૂધમાં સત્ત્વનું પ્રમાણ વધારે હોય છે તથા દેશી ગાયનું દૂધ સુપાચ્ય (પચવામાં હલકું) અને સ્વાદમાં મધુર હોય છે. વિદેશી ગાયના દૂધમાં સુવર્ણપિત્તનો અંશ નથી હોતો તથા એ દૂધ પચવામાં ભારે અને અપથ્ય હોય છે તથા સ્વાદમાં મધુર હોતું નથી; ફીકું હોય છે.દેશી ગાયનું દૂધ પીવાથી મન શાંત અને પવિત્ર બને છે, શરીર નીરોગી બને

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

છે. વિદેશી ગાયનું દૂધ પીવાથી મન અશાંત, ચંચળ અને જંગલી સ્વભાવનું બને છે અને શરીરમાં રોગો થાય છે.

દેશી ગાયો-બળદોને ઘણો પરસેવો વળે છે, તેથી શરીરનો ઝેરી કચરો નીકળી જવાથી શરીરનું શુદ્ધીકરણ થવાથી તેનું દૂધ પણ શુદ્ધ મળે છે. વિદેશી ગાયોને પરસેવો ઘણો ઓછો વળે છે, તેથી શરીરમાં રહેલાં અશુદ્ધ ઝેરી તત્ત્વો તેના દૂધમાં પણ આવે છે.

સંવેદનશીલતા

બુદ્ધિમત્તા, લાગણી, પ્રેમ, સમજણ, પારખવાની શક્તિ અને વફાદારીના ગુણ ભારતીય ગાય-બળદોમાં ઊંચા પ્રમાણમાં હોય છે. વિદેશી ગાય-બળદોમાં આવી બાબતો અલ્પ પ્રમાણમાં હોય છે.ભારતીય ગાય, બળદ, વાછરડાં પાલકથી વિખૂટાં પડી ગયાં હોય તો દૂરથી પાલકનો સાદ સાંભળીને દોડીને પાલક પાસે પહોંચી જવાની સમજ ધરાવે છે. જીવનભર પોતાના પાલક, ઘર, રસ્તા, ગામ, ગૌચર, વાડીને યાદ રાખી શકે છે. આવી ક્ષમતા વિદેશી ગૌવંશમાં હોતી નથી.

દેશી ગાયો પરિવારના દુઃખમાં સહભાગી થાય છે. ઘરમાં મૃત્યુ વેળાએ પણ ગમગીન બની જાય છે, રડે છે, ક્યારેક દોડીને સ્મશાને જાય છે અને અગ્નિસંસ્કાર પૂરા થાય ત્યાં સુધી ત્યાં ઊભી રહીને રડે છે, એક-બે દિવસ ખાવાનું છોડી દે છે. વિદેશી ગાયો આવું કાંઈ કરતી નથી, એ લાગણીહીન હોય છે.ઘરમાં કોઈ બીમાર થાય તો ઘરની ગાય બીમારીને સમજીને તે પ્રકારના ઔષધીય ગુણોવાળી વનસ્પતિઓ ચરીને આવે છે, એનાથી બનેલું દૂધ બીમાર માણસ પીએ છે તો બીમારી દૂર થઈ જાય છે. આવી સૂક્ષ્મ સમજ વિદેશી ગાયમાં હોતી નથી.

દેશી ગાય કોઈ પણ નવી પરિસ્થિતિમાં જલદીથી ભળી જાય છે, જેમ દીકરી સાસરામાં નવા વાતાવરણમાં જલદીથી ગોઠવાઈ જાય છે તે રીતે. તેથી તો કહેવત પડી છે, કે 'દીકરી ને ગાય, દોરે ત્યાં જાય.' દીકરી ને ગાય સાવ ઢીલાપોચા મનનાં, ગરીબડાં હોવાથી એને ગમે ત્યાં ખેંચીને લઈ જવાય એવા અર્થમાં આ કહેવત નથી, પણ દીકરીને અને ગાયને ગમે ત્યાં લઈ જાવને! એ નવા વાતાવરણમાં સરસ રીતે ગોઠવાઈને બધાંને અનુકૂળ થઈ જશે ને બધાંને પોતાને અનુકૂળ કરી લેશે એવા અર્થમાં આ કહેવત છે. વિદેશી ગાય નવા વાતાવરણમાં જલદી ગોઠવાઈ શક્તિ નથી કે નવી પરિસ્થિતિમાં જલદી ભળી શકતી નથી.

ગાયની આગમસૂઝ

ધરતીકંપ જેવી ઘટનાઓની આગોતરી જાણ ગાયને થઈ જાય છે. તે ઘણી હોનારતોમાંથી આપણને બચાવે પણ છે. ક્ષયરોગ, ઉધરસ, શ્વાસ લેવામાં તકલીફ પડવી, ઝીણો તાવ, ખોરાક ઘટી

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

જવો, વજન ઊતરી જવું, શરીર ગળી જવું જેવી ઘણી બીમારીઓમાં ગાયનું દૂધ, છાણ, લાળ, શ્વાસ વગેરે લાભદાયી બને છે.

સમાપન

ભારતીય અને વિદેશી ગાયમાં જમીન-આસમાનનું અંતર છે. ભારતીય ગાય જ માતાના રૂપમાં પૂજય છે. ભારતીય ગાય માનવજીવન માટે પોષક અને કલ્યાણકારી છે. ભારતીય ગાય માનવ સમૃદ્ધિની પરિચાયક છે.

સંદર્ભ સૂચિ

કાટદરે, આઈ. (2018). ભારતીય શિક્ષા ગ્રંથ માલા ભાગ-2. અમદાવાદ : પુનરુત્થાન પ્રકાશન.

કાટદરે, આઈ. (2018). ગાયમાતા જીવનદાતા . અમદાવાદ : પુનરુત્થાન પ્રકાશન.

જરશા. (2008). દેશી ગાય વિદેશી ગાય. અમદાવાદ : પુનરુત્થાન પ્રકાશન.

જાની, એચ. (2008). હમ હૈં ભારતીય ગાયેં. અમદાવાદ : પુનરુત્થાન પ્રકાશન.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Titixa Thacker
2nd year Student of
S. D. Sethiya College of Education, Mundra – Kachchh.

પશુપાલન અને ડેરીવિજ્ઞાન"ના પાઠયપુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ ગૌમૂલ્યો

સારાંશ :-

પ્રાચીન સમયથી જ આપણા દેશમાં ગાય, ગંગા, ગીતા, ગુરુ, અને ગાયત્રી સંસ્કૃતિનું પ્રતિક રહ્યા છે. આ પાંચે ચીજો આપણા તન-મનમાં વસેલી છે.ગાયનું દૂધ આપણા તન-મનને તંદુરસ્ત બનાવે છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પ્રયોજકે ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક "પશુપાલન અને ડેરીવિજ્ઞાન" માંથી 1.ગુજરાત રાજ્યની ગાયની ઓલાદો, 2.પશુના શરીરના બાહ્ય અંગો અને પાચનતંત્ર, 3.ગાયોની માવજત અને 4.માનવપોષણમાં દૂધનું મહત્વ એવા ચાર એકમોના સંદર્ભે અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના હેતુઓ ગુજરાત રાજ્યની ગાય ઓલાદોનો અભ્યાસ કરવો, ગાયના બાહ્ય અંગો અને પાચનતંત્રનો અભ્યાસ કરવો, ગાયની માવજત અંગેનો અભ્યાસ કરવો અને માનવપોષણમાં ગાયના દૂધનો અભ્યાસ કરવો છે. જે અંતર્ગત ગુજરાત રાજ્યની મુખ્ય ત્રણ ઓલાદો - ગીર, કાંકરેજ અને ડાંગી ઓલાદનો તફાવત દ્વારા અભ્યાસ કરાયો હતો. તેના વિવિધ બાહ્ય અંગોને પાંચ વિભાગોમાં વિભાજીત કરીને તેની વિશેષતાઓનો , તેમજ તેના પાચનતંત્રના મુખ્ય ભાગોમાં આવતા લક્ષણોનો અભ્યાસ કરાયો હતો. ગાયોની માવજત અંગે 1.દરરોજના ખોરાકની માવજત, 2.રહેઠાણ વ્યવસ્થા અને 3.રસીકરણ જેવા મુદ્દાઓને અભ્યાસમાં આવરી લેવાયું હતું.ગાયના દૂધના મહત્વમાં વિવિધ પોષક ઘટકોનો અભ્યાસ કરી દૂધની વિશેષતા તેમજ તેનું પૃથક્કરણ હાથ ધરાયું હતું.

આ અભ્યાસ પરથી મળતા તારણોમાં ગુજરાતના ગીર પશુધન શ્રેષ્ઠ જાતિના દુધાળા પશુ તરીકે જોવા મળે છે.ભારતીય દેશી ગાયની ખૂંધમાં સૂર્યકેતુ નાડીને લીધે તેનું દૂધ મધુર, શીતળ અને વૃદ્ધાવસ્થાનો નાશ કરનાર છે. ગાયની આ ઓલાદો સૂકો, ચવડ ખોરાક ખાઈને પણ વિષમ પરિસ્થિતિમાં ટકી શકે છે. ગુજરાતમાં ગાયોની વિશેષ માવજત રખાય છે. તેમના માટે મહત્તમ ગૌશાળા અને સંરક્ષક કેન્દ્રો સ્થપાયા છે. ગાયના દૂધની પાચ્યતા 97% છે, તેમજ ઘન તત્વો 12-15% છે જે માનવ પોષણ માટેનો ખજાનો છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

આ અભ્યાસના શૈક્ષણિક નિષ્કર્ષમાં જોવા મળ્યું કે, ગુજરાત રાજ્યની ગાયો વિદેશી કે અન્ય ગાયો કરતા વિશેષ ગુણવત્તાયુક્ત છે. તેની યોગ્ય માવજત કરવામાં આવે તો તે પોતાના સંપૂર્ણ જીવન દરમિયાન માનવજાતને આરોગ્ય અને આર્થિક રીતે સમૃદ્ધ બનાવે છે. આ ગાયની ઓલાદો સૂકી અને વિષમ આબોહવાને અનુકૂળ થઈ શકે છે. તેના આંતરિક અને બાહ્ય અંગોની વિશેષ ગોઠવણીને લીધે તેનું દૂધ, ગૌમૂત્ર, છાણ માનવજીવન માટે ઉત્તમ છે. તેનું દૂધ આરોગનાર શરીરે મજબૂત બાંધાના, જોમ-જુસ્સા ભરેલા, ખાંતીલા અને હોશિયાર હોય છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : ધોરણ 9ના પાઠયપુસ્તક "પશુપાલન અને ડેરીવિજ્ઞાન"ના પસંદિત એકમો, નિહિત ગૌમૂલ્યોનો અભ્યાસ

પ્રસ્તાવના :-

આપણી સંસ્કૃતિમાં ગાયને માતાની ઉપમા એટલા માટે આપવામાં આવી છે કે, તે આપણા જીવનનું કેન્દ્રબિંદુ રહી છે. જેવી રીતે માતા બાળકની દેખરેખ, ભરણ પોષણ કરે છે એ જ રીતે ગાય આપણા વિકાસમાં ભાગીદાર છે. દૂધ તથા તેમાંથી બનાવેલી વસ્તુઓ ઉપરાંત આપણા આર્થિક જીવનમાં ગૌવંશની ઘણી મોટી ભૂમિકા તથા યોગદાન છે.

પ્રાચીન સમયથી જ આપણા દેશમાં ગાય, ગંગા, ગીતા, ગુરુ અને ગાયત્રી સંસ્કૃતિનું પ્રતિક રહ્યા છે. આ પાંચે ચીજો આપણા તન-મનમાં વસેલી છે. ગાયનું દૂધ આપણા તન-મનને તંદુરસ્ત બનાવે છે. ગંગા આપણા તન-મનને નિર્મળ બનાવે છે. ગીતા આપણને શ્રેષ્ઠ ઉદ્દેશવાળું તથા સાર્થક જીવન જીવવાની કળા શીખવાડે છે. ગુરુ ડગલેને પગલે જ્ઞાનનો પ્રકાશ આપે છે અને આંગળી પકડી રસ્તો ચીંધે છે. ગાયત્રીમંત્ર સૂર્યની ઉપાસનાનો મંત્ર છે. ભગવાન ભાસ્કર જ સમગ્ર પ્રાણીજગત અને વનસ્પતિઓના જીવન સ્ત્રોત સમાન છે.

ધોરણ 9ના પાઠ્યપુસ્તક "પશુપાલન અને ડેરીવિજ્ઞાન" માં ગાયના મૂલ્યોનો ઉલ્લેખ થયેલો જોવા મળે છે. એ સર્વવિદિત તથ્ય છે કે, ભારત ખેતીપ્રધાન દેશ છે અને અહીંના લગભગ 70% લોકો ખેતી પર જ નિર્ભર છે. ઇતિહાસ પણ એ વાતનો સાક્ષી છે કે, જ્યાં સુધી ગૌવંશનો વિકાસ, ઉછેર તથા પૂજા થતી રહી ત્યાં સુધી આપણે આર્થિક તથા આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિએ વિકાસના સર્વોચ્ચ શિખર પર આરૂઢ રહ્યા. ગૌવંશના પ્રતાપે જ ભારતની જમીન સોનું પેદા કરતી હતી તથા વિશ્વમાં એનો "સોનાની ચકલી" તરીકે ઓળખવાનો ગૌરવ પ્રાપ્ત થયો હતો. ગૌવંશ આપણો અમૂલ્ય વારસો છે, જેના વિકાસ પર આપણો વિકાસ આધાર રાખે છે. તેના વિવિધ પાસાઓ, મહિમા અને મૂલ્યો ધોરણ 9ના પાઠ્યપુસ્તકમાં જોવા મળે છે જેનો અભ્યાસ આ મુજબ છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ચાવીરૂપ શબ્દોની પરિભાષા :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ધોરણ 9ના ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક "પશુપાલન અને ડેરીવિજ્ઞાન" માંથી નીચે મુજબના પસંદિત એકમો લેવામાં આવેલ છે.

1. ગુજરાત રાજ્યની ગાયની ઓલાદો, 2. પશુના શરીરના બાહ્ય અંગો અને પાચનતંત્ર

3. ગાયોની માવજત, 4. માનવપોષણમાં દૂધનું મહત્વ

ગૌમૂલ્ય : ગૌ – "વિનીત જોડણી કોશ (૧૯૫૪)" અનુસાર ગૌ એટલે દુધ દેતુ એક ચોપગુ એવો થાય છે.

મુલ્ય - "વિનીત જોડણી કોશ (૧૯૫૪)" અનુસાર મૂલ, કિંમત

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ગૌ મૂલ્યનો અર્થ ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક "પશુપાલન અને ડેરીવિજ્ઞાન" ના પસંદિત એકમોમાંથી ગાયનો અભ્યાસ તરીકે લેવામાં આવેલ છે.

હેતુઓ :-

1. ગુજરાત રાજ્યની ગાય ઓલાદોનો અભ્યાસ કરવો.
2. ગાયોના બાહ્ય અંગો અને પાચનતંત્રનો અભ્યાસ કરવો.
3. ગાયોની માવજત અંગેનો અભ્યાસ કરવો
4. માનવ પોષણમાં ગાયના દૂધનો અભ્યાસ કરવો.

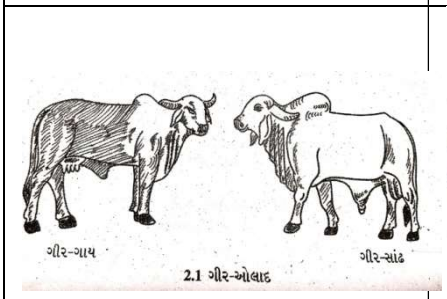
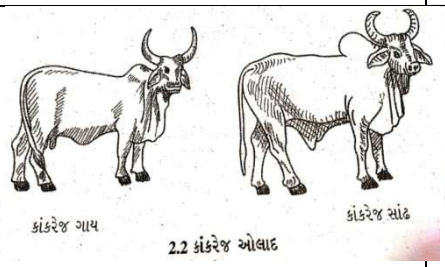
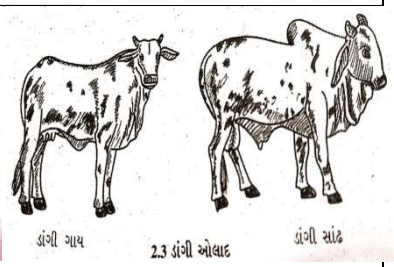
અભ્યાસ પ્રશ્નો :

1. ગુજરાત રાજ્યની ગાય ઓલાદોમાં શું તફાવત હશે?
2. ગાયના બાહ્ય અંગો અને પાચનતંત્રમાં કઈ કઈ વિશેષતા હશે?
3. ગાયોની માવજત કેવી રીતે કરવી?
4. માનવ પોષણમાં ગાયના દૂધનું શું મહત્વ હશે?

- ગુજરાત રાજ્યની ગાય ઓલાદોનો તફાવત :

  ગુજરાત રાજ્યમાં મુખ્ય ત્રણ પ્રકારની ગાયની ઓલાદો જોવા મળે છે, જેનો તફાવત આ મુજબ છે:

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

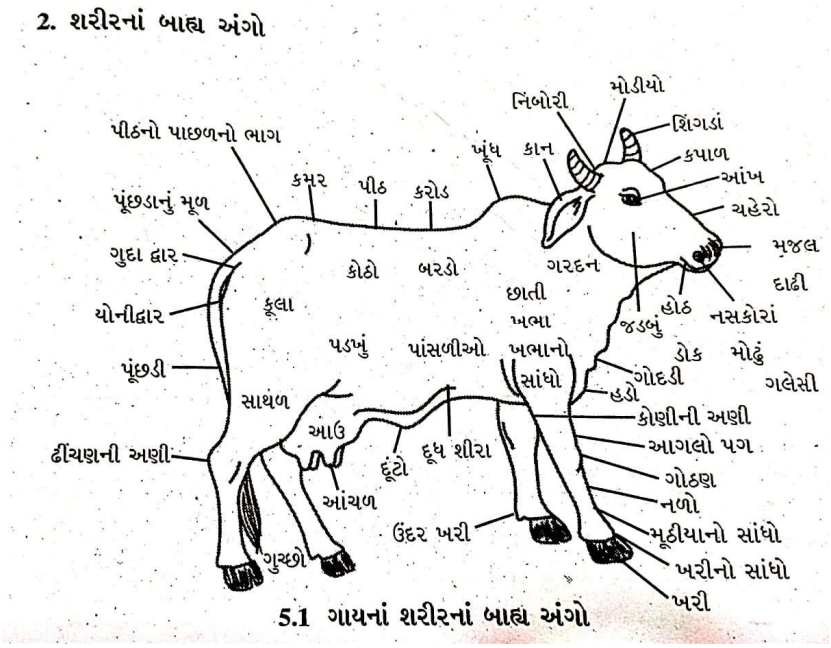
ગીર	કાંકરેજ	ડાંગી
 2.1 ગીર-ઓલાદ	 2.2 કાંકરેજ ઓલાદ	 2.3 ડાંગી ઓલાદ
સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારમાં જોવા મળે છે.	ઉત્તર ગુજરાત અને કચ્છ વિસ્તારમાં જોવા મળે છે.	દક્ષિણ ગુજરાતના ડાંગ, સુરત વિસ્તારમાં જોવા મળે છે.
તેનો રંગ ગોરો, માંકડો કે કાબરો હોય છે.	તેનો રંગ સફેદ દૂધ જેવો હોય છે.	તેનો રંગ કાળો કે કાબરો હોય છે.
તેનો ઉછેર ભરવાડ, ચારણ, આહીર જેવા માલધારી લોકો કરે છે.	તેનો ઉછેર રબારી, ભરવાડ, તેમજ કચ્છના મુસલમાન માલધારી કરે છે.	તેનો ઉછેર ડાંગી જાતના માલધારીઓ કરે છે.
શીંગડા મોટા, જાડા અને પાછળ જતા વળેલા હોય છે.	શીંગડા મધ્યમ જાડા, અર્ધ ચંદ્રાકાર વળેલા હોય છે.	શીંગડા ટૂંકા, જાડા અને બુઠ્ઠા હોય છે.
પગ ટૂંકી નળીવાળા અને ખરીઓ ખૂબ મજબૂત હોય છે.	પગ લાંબા અને મજબૂત તેમજ સવાઈ ચાલ માટે પ્રખ્યાત છે.	પગની ખરી અતિ કઠણ હોય છે.
સ્વભાવ શાંત અને ઉત્તમ દુધાળ જાતની ઓલાદ છે.	સ્વભાવે તીખા,ભડકણા ચપળ હોય. આખલા વધુ જુસ્સાદાર અને તોફાની હોય છે.	સ્વભાવ નમ્ર, સહેજ આળસુ, દેખાવે શક્તિશાળી હોય છે.
કાન મોઢા પર ઢળતા પાંદડાની માફક અંદર વળેલા અને વચ્ચે પહોળા તેમજ કાનનો છેડો ખાંચા વાળો અને વળેલો જણાય છે.	કાન લાંબા, અણીદાર અને ઘણા ચંચળ હોય છે.	કાન ટૂંકા, પ્રમાણસર પહોળા અને અંદરથી કાળા હોય. કાનની કિનારી પર લાંબા, કાળા વાળ હોય છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ચામડી મુલાયમ અને ઢીલી હોય છે.	ચામડી ચમકીલી અને શરીર સાથે ચુસ્ત રીતે ચોંટેલી હોય છે.	ચામડી જાડી મુલાયમ અને ચળકતા વાળવાળી હોય, જેમાંથી તૈલી પ્રદાર્થ ઝરે છે.
ગાયનું વજન 350-400 kg અને સાંઢનું 500-600kg હોય છે.	ગાયનું વજન 400-500kg અને સાંઢનું 550-600kg હોય છે.	ગાયનું વજન 325-375 kg અને આખલાનું 400kg જેટલું હોય છે.
સરેરાશ દૂધ ઉત્પાદન 1500-1800kg હોય છે.	સરેરાશ દૂધ ઉત્પાદન 1200-1500kg હોય છે.	વેતરનું સરેરાસ દૂધ ઉત્પાદન 550-700 લીટર હોય છે.
તે 'કાઠિયાવાડી', 'દેસાણ' નામે ઓળખાય છે.	તે 'વઢિયાર' અને 'વાગડ' નામે ઓળખાય છે.	તે 'કોંકણી' નામે ઓળખાય છે.
બ્રાઝિલમાં નિકાસ થાય, જ્યાં 'ગુજરાત બ્રાહ્મીન' તરીકે ઓળખાય છે.	બ્રાઝિલ ઉપરાંત મોરેશિયસ, આફ્રિકા, ટેક્સાસમાં ઉછેર છે.	----

- **બાહ્ય અંગો અને પાચનતંત્રની વિશેષતાઓ :**

ગાયના શરીરને પાંચ ભાગોમાં વિભાજીત કરી માહિતી જોઇયે -



5.1 ગાયનાં શરીરનાં બાહ્ય અંગો

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

(1)માથું :

સમાવેશ : આંખ, કાન, નસકોરાં, મોઢું, થુથુન, જડબા, ચહેરો, શિંગ, શિંગ વચ્ચે ભમરી અને કપાળ આવે છે.

વિશેષતા : 1. ચહેરાના પડખાનાં ભાગને 'ગાલ' કે 'ગલોફા' કહે છે.

2. લોહીમાં સીધી આપવાની દવા કાનની નસ દ્વારા અપાય.

3. બે શીંગડાના કદ, આકાર દરેકમાં જુદા હોય છે.

4. બે નસકોરા અને મુખદ્વાર વચ્ચેના વાળરહિત કાળા ભાગને 'થુથુન' કહે છે.

તંદુરસ્ત પશુના થુથુન પર પાણીના નાના ટીપા બાઝેલા હોય જ્યારે બીમાર પશુના નાકનું થુથુન સૂકું હોય.

(2) ડોક કે ગળાનો ભાગ:

સમાવેશ: માથાની ભમરી થી ખૂંધ સુધીના ડોક ઉપરના મજબૂત ધાર જેવા ભાગને કાંધ - ગરદન કહે છે.

વિશેષતા : 1. બળદ પાસેથી કામ લેતી વખતે ગાડાં કે ખેતી ઓજારની ઘૂસરી આ ભાગે મુકાય છે. જે વિશેષ મહત્વનું છે.

2. ડોક નીચે જડબાથી હડા સુધી લટકતા ગડીવાળા ચામડીના બેવડા પડને ગોદડી કે ધાબડી કહે છે, જે પરસેવાનું બાષ્પીભવન કરી શરીરનું તાપમાન જાળવે છે.

(3) ધડ-પીઠ,પેટ અને પૂંઠનો ભાગ:

સમાવેશ: પગ સિવાયના ધડના વિવિધ બાહ્ય અંગો.

વિશેષતા: 1. વિધર- ખૂંધની પાછળ અડીને આવેલ ખાંચ જેવા ભાગને વિધર કહે છે.જેનાથી ઊંચાઈ મપાય છે.

2. ખૂંધ - આગલા પગના ઉપરના ભાગે ડોક અને ધડની વચ્ચે આવેલ મોટા માંસલ ભાગને ખૂંધ કહે છે, જેમાં ચરબીનો સંગ્રહ થાય છે, જે પરદેશી કે શંકર ગાયમાં ન હોય.

3. પાંસળીઓ- પીઠની બન્ને બાજુએ છાતીનું પાંજરું બનાવતા ઉપસી આવેલ ચપટા, લાંબા અને વાંકાં હાડકાઓને પાંસળી કહે છે જે કુલ 13 જોડ હોય છે.

4. નાભિ - પેટની નીચે મધ્યભાગમાં આવેલ ચામડીના લટકતા પડને નાભી કહે છે. ગાભણ દરમિયાન બચ્ચું નાભિ દ્વારા માતાના રુધિરમાંથી સીધું પોષણ મેળવે. જેનાથી પશુ ભૂખ્યું છે કે ધરાયેલું તેમજ અફરા જેવા દર્દથી પીડાય છે તે જાણી શકાય છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

5. પૂંછડી- લાંબી દોરડી જેવી હોય, જે શરીર પરનો કચરો, માખી, મચ્છર, જીવજંતુ ઉડાડવાનું કાર્ય કરે.

(4) આગળના પગ :

સમાવેશ : વિધરથી ખરીઓ વચ્ચે આવેલ વિવિધ ભાગ. જેમાં ખભો, કોણી, વિધર, ઢીંચણ, મુઠના સાંધા મુખ્ય છે.

વિશેષતા: 1. નળો-ઢીંચણથી મુઠ સુધીના હાડકાના ભાગને નળો કહે છે.

2. ઢીંચણ- કોણીનો સાંધો વાળીને પશુ જમીન પર બેસે છે તે ભાગને ઢીંચણ કહે છે.

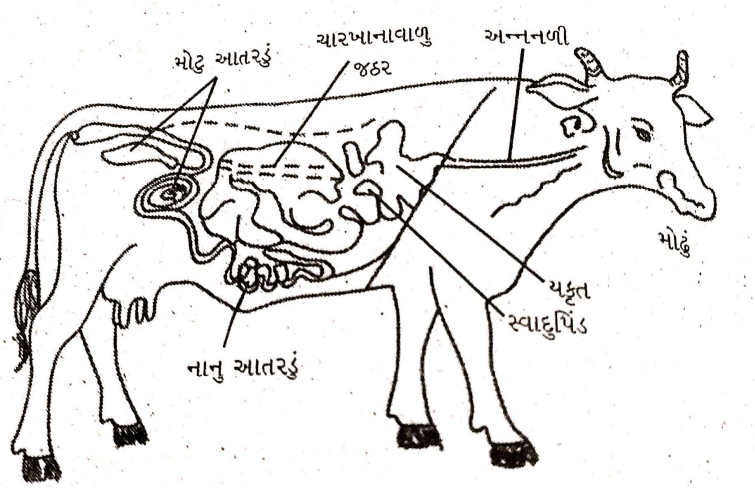
3. ખરી-પગની સૌથી નીચે સખત ભૂખરા રંગવાળો ફાટવાળો ભાગ.જે પશુના વેઢાનું રક્ષણ કરે.

(5) પાછલા પગ:

સમાવેશ : થાપા, ઢીંચણ વચ્ચે સાથળ, નળા અને કાંઠા તેમજ ખરીનો.

વિશેષતા: આમાં વિવિધ સાંધા આવેલ છે જેમાં થાપાનો સાંધો, ઢાંકણીનો અને કોણી આકારનો અણીદાર સાંધો.

પાચનતંત્ર :



5.2 ગાયનું પાચનતંત્ર

વાગોળનાર પશુનો પાચનમાર્ગ મોઢાથી શરૂ થઈ મળદ્વારે પૂરો થાય છે. જેની કુલ લંબાઈ 60 મીટર જેટલી છે.

અંગો: મોઢું, અન્નનળી, ચાર હોજરી, નાનું આંતરડું, મોટું આંતરડું, ગુદામાર્ગ

સહાયક અંગો: જીભ, દાંત લાળગ્રંથી, યકૃત, સ્વાદુપિંડ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

(1) જીભ:

- તેની જીભ મજબૂત પૂરતી લંબાઈની સહેલાઈથી બધી દિશામાં હરેફરે તેવી અને ખરબચડી કાનસ જેવી હોય છે.
- જીભથી ખાસ પ્રકારનો વળાંક આપી ઘાસને મજબૂતાઈથી પકડી શકે છે અને ગળા તરફ ધકેલી શકે છે.
- વાછરડાના શરીરને ચાટીને સાફ રાખી શકે છે.
- ગાલની અંદરની દિવાલ પર કાંટા જેવી રચના હોય જેને 'ઓવાળ', 'કાંકરા' કહેવાય છે. જેથી કઠણ ખોરાક મોઢાને નુકસાન ન પહોંચાડે.

(2) લાળગ્રંથી :

જે 1. ચીકણી લાળ, 2. પાણી જેવી લાલ

- પાણી જેવી લાળ ખોરાકને ભીંજવે અને ચીકણી લાળ ખોરાકના કણોને બાંધી કોળિયો બનાવામાં મદદ કરે. મોઢાને ચોખ્ખું રાખે.

(3) હોજરી:

તે ચાર પ્રકારની હોય જેમાં-

પ્રથમ હોજરી :

-તે સૌથી મોટી હોય.પુખ્ત પશુમાં 25-40 લીટર ખોરાક, પાણી સમાવી શકે છે.

મુખ્ય કામ કોઠાર તરીકેનું છે, જેમાં ખોરાક એકઠો થાય અને આશરે 12 કલાક સુધી રહે છે.

બીજી હોજરી :

- પ્રથમ હોજરીના આગળના ભાગમાં આવેલી નાની ચંબુ જેવા આકારની હોય.
- મધપૂડા જેવા ત્રિકોણ, ચોરસ, ષટકોણ જેવા નાના ખાના હોય, તેથી તેને 'મધપૂડો' પણ કહેવાય.
- અહીં વધુ પ્રમાણમાં પ્રવાહી હોય
- ખોરાક સાથે આવેલ અન્ય વસ્તુ મધપૂડા જેવી રચનામાં અટકી જાય છે.

ત્રીજી હોજરી :

- તેનો પડ મજબૂત હોય છે. પડ ઘડીવાળા પાનની જેમ ઉપરાઉપરી ગોઠવેલા હોય, જેમાં અસંખ્ય અંકુરો, તંતુઓ હોય એટલે ખરબચડી કાનસ જેવું લાગે. જે ખોરાકના કણોને ઝીણા બનાવે એટલે કે ખોરાક અહીં દળાય છે.

ચોથી હોજરી :

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

- પાચનની દ્રષ્ટિએ ખરી હોજરી છે.જેમાં ત્રણ ગ્રંથિઓ આવેલી હોય, જે સ્લેષ્મ, મીઠાનો તેજાબ અને પાચક રસનો સ્ત્રાવ કરે છે, જે 'જઠરરસ' નામે ઓળખાય છે.

(4) નાનું આંતરડું :

- તે સાંકડી નળી જેવું હોય. લંબાઈ ખૂબ વધુ (40-50 મીટર) હોય.
- ચોથી હોજરીમાંથી ખોરાક આવે અને ત્રણ પાચક રસ- પિત્તરસ અગ્નિરસ અને આત્રરસમાં ભળે. ત્યાં ખોરાક પચે. ત્યારબાદ લોહી લસિકામાં ભળે અને બાકીનો આગળ વધે છે.

(5) મોટું આંતરડું :

- તે પહોળું અને ટૂંકું હોય
- ઘડિયાળની સ્પ્રીંગની જેમ ગોળ ગૂંચળું વળેલું હોય.
- લંબાઈ આશરે 12 મીટર હોય.
- ન પચેલો ખોરાક અહીં આવે. પાચનની ક્રિયા થાય અને પચેલા ખોરાકનું શોષણ થાય.
- ખોરાક વધુ વખત પડ્યો રહે. જેથી જીવાણુ સક્રિય બને, કેટલાક વાયુઓ ઉત્પન્ન થાય અને ન પચેલો ખોરાક પોદળા રૂપે મળદ્વારમાંથી બહાર નીકળી જાય.

- **ગાયોની માવજત :**

ગુજરાતના મોટા ભાગના સીમાંત અને નાના ખેડૂતોનો જીવનનિર્વાહ દુધાળા પશુથી ચાલે છે. સામાજિક- આર્થિક માળખામાં પશુપાલન વ્યવસાય વૈજ્ઞાનિક રીતે જોતા ગાયોની માવજત એ સમયની માંગ છે.

1) દરરોજના ખોરાકની માવજત :

- દુધાળી ગાય માટે દૈનિક કાર્યો જેમ કે, નીરણ કરવું, દાણ ખવડાવવું, દોહન કરવું વગેરે નક્કી સમયે કરવા
- પૂરતો ખોરાક આપવો, જેમાં 12kg સૂકો ઘાસચારો, મકાઈ, જુવાર, રજકો વગેરે ગુણવત્તા યુક્ત આપવો.
- દરરોજ 1.5 kg પ્રોટીનવાળો ખોરાક આપવો, 20-25 ગ્રામ ક્ષાર કે મીઠું મળે તેવો ખોરાક.
- પાણીની વધુ જરૂર પડે માટે દિવસમાં ત્રણ ચાર વખત આપવું, અથવા ગમાણની બાજુમાં પાણીની સગવડ કરવી.
- દૂધ દોહન પહેલા ગાયને પ્રેમથી બોલાવવી, બચકારવી, થાબળવી જેની અસર દૂધ ઉત્પાદન પર થાય, તેમજ મારવા કે ઉશ્કેરાટની અસર પણ થાય છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

2) રહેઠાણ વ્યવસ્થા:

- ભોંયતળિયું લીસુ ન રહે ચોકળી પાડવી.
- દિવસમાં બે- ત્રણ વખત છાણ મૂત્ર બહાર કાઢવું.
- દોહનાલયમાં ચૂનો કરાવવો અને દર અઠવાડિયે જંતુનાશક દવાનો છંટકાવ કરવો.
- ઘાસ નીરવાની ગમાણ દરરોજ સાફ કરવી.
- દિવસમાં એક વખત ગાયને નવડાવવી
- શેડના છત નીચે કરોળિયાના જાળા સાફ કરાવવા, છત ચૂનાથી ધોળાવવી.
- ગાયનું આરોગ્ય સચવાય માટે મકાન બાંધકામ ઉત્તર- દક્ષિણ દિશા તરફ રાખવું.

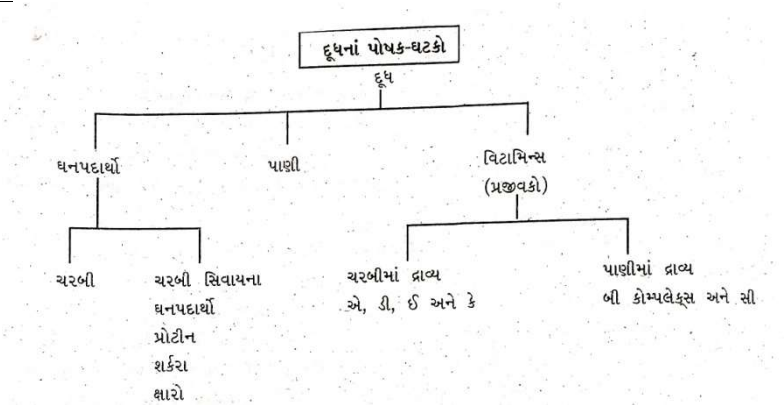
3) રસીકરણ :

- ગાયને ખરવા, મોવાસાની રસી, બળિયાની રસી, કાળિયા તાવની, ગાંઠિયા તાવની, તેમજ ગળસૂંઢાની રસી વગેરે જરૂર આપવી.
- સમયાંતરે વિવિધ રસીઓ અપાવાથી તેની રોગપ્રતિકારક શક્તિ વધે છે.

સૂચન:

- લીલી કુમળી જુવાર, એરંડાના પાનમાં હાઇડ્રોસાઇનિક એસિડ નામનું ઝેર હોવાથી મીણો ચઢે તેથી તેનો ઉપયોગ ન કરવો.
- ઘાસચારામાં ખીલી, તારના ટુકડા જેવી વસ્તુ ન હોય તે જરૂર ચકાસવું,
- પેટ ભરાય તેટલો પૂરતો ખોરાક આપવો જેથી પાચનક્રીયામાં અડચણ ઉભી ન થાય.
- ખોરાક ને સ્વાદિષ્ટ બનાવવા અજમો,મીઠું તેમજ મેથી નાખવો.
- ગાભણ ગાય, વિયાન, દૂઝણી અને વસૂકેલ ગાયની વિશેષ માવજત લેવી. ખોરાક પાણી વગેરેનું ધ્યાન રાખવું તેમજ નિયમિત મુલાકાત લેવી.

- **દૂધનું મહત્વ :**



Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગાયના દુધનું પૃથક્કરણ

પ્રાણીની જાતિ	પાણી	ચરબી	નત્રિલ પદાર્થો	દુગ્ધ શર્કરા	ભસ્મ (ક્ષારો)	ચરબી સિવાયનાં ઘન તત્વો (પદાર્થો)	કુલ ઘન પદાર્થો
ગાય	86.61	4.14	3.58	4.96	0.71	9.25	13.39

દરેક ગાયની કરોડરજ્જુમાં એવી ચેતા છે જે ચંદ્ર પાસેથી શક્તિ એકત્ર કરે છે, જ્યારે ભારતની દેશી ગાયમાં તેની ખૂંધમાં **સૂર્યકેતુ નાડી** હોય છે જે સૂર્ય પાસેથી શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. તેમાંથી સુવર્ણતત્વ પેદા થાય છે. તેથી ગાયનું દૂધ પીળાશ પડતા સુવર્ણ રંગનું હોય છે.તેમાં સુવર્ણભસ્મના ગુણો હોય છે.આથી તેના દૂધમાં વધારેમાં વધારે ખનીજ તત્વો તથા પીળાશ જણાય છે.ફક્ત ભારતીય વંશની ગાયના દૂધમાં જ **'સ્ટ્રોન્શિયમ'** નામનું તત્વ છે. જે અણુ વિકિરણો સામે પ્રતિકારક શક્તિ ધરાવે છે.

- દૂધમાં ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં પણ અતિ ઉપયોગી 'એન્જાઇમ્સ' અને 'લેક્ટિક બેક્ટેરિયા' હોય છે.
- તેના દૂધમાં 87% પાણી હોય છે.તેમજ 4-5% ચરબી હોય છે. તેથી તે સરળતાથી પચી જાય છે
- તેનાથી હૃદયરોગનો ભય રહેતો નથી.

પ્રોટીન :

- તેના દૂધમાં શરીરને આવશ્યક બધા એમાઈનો એસિડ હોવાથી શરીરની વૃદ્ધિ ,જાળવણી માટે ખૂબ અગત્યનું બને છે.
- શાકાહારી લોકોને પ્રાણીજન્ય પ્રોટીન ઘટક ફક્ત દૂધમાંથી જ મળી શકે છે.

શર્કરા (લેકટોઝ) :

જુદા જુદા દૂધમાં તે 4.5 થી 6.5% હોય છે. જે દૂધને સ્વાદિષ્ટ બનાવે છે.

- નુકસાનકારક જીવાણુની વૃદ્ધિ અટકાવે છે.
- લાંબા સમય સુધી ભૂખ લાગતી નથી, શરીર ઘટાડવા માટે મદદરૂપ છે.
- તેનાથી કેલ્શિયમ, ફોસ્ફરસ, અને મેગ્નેશિયમ સારા પ્રમાણમાં મળી રહે છે.
- પાચનતંત્ર બરોબર કરવામાં દહીં, છાશ જેવા લેક્ટિક એસિડ મદદરૂપ થાય.

ક્ષાર :

- દૂધને બાળવાથી ન બળે તેવો પદાર્થ ક્ષાર છે. જેનું પ્રમાણ 0.71 થી 0.90% છે.
- ખોરાકની સરખામણીમાં દૂધમાં પોષકતત્ત્વો ઉત્તમ મળે છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

વિટામિન્સ :

તંદુરસ્તી માટેના જરૂરી બધા વિટામિન દૂધમાં હોય છે

તે ચયાપચયને નિયંત્રિત કરે છે.

વીટામીન B12નું પ્રમાણ પૂરતું હોય છે.

શરીરની વૃદ્ધિ, આરોગ્ય માટે જરૂરી છે.

ગાયનું દૂધ ખરેખર અમૂલ્ય છે.

વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થાએ દૈનિક દરેકને 280 ગ્રામ દૂધ મળે તેવી ભલામણ કરી છે. વૈજ્ઞાનિકોએ તેને સંપૂર્ણ ખોરાક ગણ્યો છે.

માતાનું દૂધ ન મળે તેને ગાયનું દૂધ આપી જીવનદાન આપી શકાય.

દૂધની વિશેષતા :

1. આંતરાષ્ટ્રીય ખોરાક
2. ભાવે તેવો ખોરાક
3. અનેક મીઠાઈનું મૂળ
4. સમતોલ સંપૂર્ણ ખોરાક
5. ઊંચી પાચ્યતા
6. પૂરેપૂરું વપરાશી
7. રાંધ્યા વિનાનો આહાર

- **તારણોઃ**

પ્રસ્તુત અભ્યાસની માહિતીના પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન પરથી મળેલ તારણો નીચે મુજબ છે.

- ગુજરાતના ગીર પશુધન શ્રેષ્ઠ જાતિના દુધાળા પશુ તરીકે જોવા મળે છે.
- કાંકરેજ પશુધન દુધાળા અને ભારવાહી બેવડા ગુણો ધરાવતા જોવા મળે છે.
- ડાંગી પશુઓ ગુજરાતના પહાડી પશુ છે જે વિશેષરૂપે ભારવહન માટે ઉપયોગી છે.
- ભારતીય દેશી ગાયની ખૂંધમાં સૂર્યકેતુ નાડીને લીધે તેનું દૂધ મધુર અને શીતળ છે. સાથે વાત્ત, પીત્ત, કફ, રક્તવિકાર, મળદોષ તથા તમામ રોગો દૂર કરનાર તથા વૃદ્ધાવસ્થાનો નાશ કરનાર છે.
- ભારતીય બળદ, સાંઢને ખૂંધ હોવાથી તે ભારવહન સરળતાથી કરી શકે છે.
- ગાયની આ ઓલાદો સૂકો, ચવડ ખોરાક ખાઈને પણ વિષમ પરિસ્થિતિમાં ટકી શકે છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

- ગુજરાતની ગાયોની વિશેષ માવજત રખાય છે. તેમના માટે મહત્તમ ગૌશાળા અને સંરક્ષક કેન્દ્રો સ્થપાયા છે.
- ગાયના દૂધની પાચ્યતા 97% છે. તેમજ ઘનતત્વો 12-15% છે જે માનવ પોષણ માટેનો ખજાનો છે.

- **શૈક્ષણિક નિષ્કર્ષ :**

- ગુજરાત રાજ્યની ગાયો વિદેશી કે અન્ય ગાયો કરતા વિશેષ ગુણવત્તાયુક્ત છે.
- તેની યોગ્ય માવજત કરવામાં આવે તો તે પોતાના સંપૂર્ણ જીવન દરમિયાન માનવજાતને આરોગ્ય અને આર્થિક રીતે સમૃદ્ધ બનાવે છે.
- આ ગાયની ઓલાદો સૂકી અને વિષમ આબોહવાને અનુકૂળ થઈ શકે છે.
- તેના આંતરિક અને બાહ્ય અંગોની વિશેષ ગોઠવણીને લીધે તેનું દૂધ, ગૌમૂત્ર, છાણ માનવજીવન માટે ઉત્તમ છે.
- તેનું દૂધ આરોગનાર શરીરે મજબૂત બાંધાના, જોમ જુસ્સા ભરેલા, ખંતીલા અને હોશિયાર હોય છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

દેસાઇ, મગનભાઇ (૧૯૫૪) ***"વિનીત જોડણીકોશ"*** અમદાવાદ : ગૂજરાત વિધ્યાપીઠ.

પટેલ, ડી.આર.(૨૦૨૦). ***સંશોધન પત્રનું લેખન*** મુન્દ્રા: સહજ પ્રકાશન.

પટેલ, વાય.એમ.(૨૦૧૭) ***"માહી મિત્ર"*** રાજકોટ: માહી મિલ્ક મિલ્ક પ્રોડ્યુસર કંપની.

સોલંકી, યુ.જે.(૨૦૨૧). ***"પશુપાલન અને ડેરીવિજ્ઞાન"*** ધોરણ 9 ગાંધીનગર: ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ.

Gujarat Livestock Development Board, Gandhinagar: Gujarat board.

https://gu.vikaspedia.in/agriculture.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ડૉ. રણજીતભાઈ ગમનભાઈ ગામીત
શ્રીમતી જે. જે. કુંડલીયા ગ્રેજ્યુએટ ટીચર્સ કોલેજ, રાજકોટ.

ગાય આધારિત અર્થવ્યવસ્થા

પ્રસ્તાવના.

ભારત પરંપરાઓની ભૂમિ છે, જેનું પ્રાચીન વિજ્ઞાન સીધું સામાજિક રિવાજો અને તેની પાછળના વૈજ્ઞાનિક કારણો સાથે જોડાયેલું છે. ભારતમાં ગાયને 'માતા ગાય' અથવા 'કામધેનુ' કહેવામાં આવે છે કારણ કે તેણી માતાની જેમ ઉછેર કરે છે. કૃષિપ્રધાન દેશ ભારતમાં ગાય પાળેલાં પશુઓમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ગાયનું દૂધ, ઘી, છાણ તથા મૂત્રને પવિત્ર માનીને હિંદુઓમાં ધાર્મિક વિધિઓ અને પ્રસંગોએ ખાસ ઉપયોગ થાય છે. ગાયનું દૂધ પચવામાં હલકું હોવાથી નાનાં બાળકોને તેમની માતાનું દૂધ મળતું ન હોય ત્યારે સંપૂર્ણ આહાર તરીકે આપવાની ભલામણ ડૉક્ટરો કરે છે. ગૌધન એ આપણી ઐહિક સમૃદ્રિ નું મુળ છે. ઘનોમાં તેને ઉત્કૃષ્ટ ધન માનવામાં આવ્યું છે. આપણી જીવન વ્યવસ્થા કૃષિ પ્રધાન રહી છે. અને કૃષિ નો બધો આધાર સ્તંભ બળદ-ગોપુત્ર અને ગાયો પર છે.મહાભારતમાં ગાયના માટે સ્પષ્ટ લખાણ છે. **गायः श्रेष्ठः पवित्राश्च पावन जगप उतमाः** ગાયો સંસારમાં ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ, પ્રવિત્ર કરનારી છે. જેના દહીં તથા ઘી વગર યજ્ઞાને કરવો સંભવિત નથી. " શરીર ની પુષ્ટિ માટે જેટલું ગાયનું દુધ મહત્વનું છે. તેટલું રોગ નિવારણ તથા પ્રાયશ્ચિત માટે ગોમૂત્ર અને ગોમય (છાણ) નું જ છે" . એમ **વસિષ્ઠ મુનિએ** કહેલું છે. ગાય વિજ્ઞાન સંશોધન કેન્દ્ર (જીવીએકે) એ એક બિન-સરકારી સંસ્થા છે જે મનુષ્યો અને ગાય વચ્ચેના વર્ષો જૂના બંધનને ફરીથી જાગૃત કરવાના મિશન પર છે. ભારતીય કૃષિ અને પરંપરાગત જ્ઞાનના સમૃદ્ધ વારસામાં જડેલી, અમારી સંસ્થા ગાય અને તેમના પાંચ આવશ્યક ઉત્પાદનો: દૂધ, દહીં, ઘી, પેશાબ અને છાણના બહુવિધ લાભોના સંશોધન અને પ્રચાર માટે સમર્પિત છે - જે સામૂહિક રીતે પંચગવ્ય તરીકે ઓળખાય છે. ગાયો ખાતરનો સ્ત્રોત પૂરો પાડે છે .ગાયો દૂધ અને દૂધ આધારિત ઉત્પાદનો પ્રદાન કરે છે, જેનું સારું વ્યાપારી મૂલ્ય મળ્યું હતું. તાજેતરમાં, CED દ્વારા ગાય આધારિત અર્થતંત્ર ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકાસ કાર્યક્રમ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો.

ગાય એટલે શું ?

ગાય એ ભારતમાં ઠેર ઠેર જોવા મળતું એક ચોપગું, શીંગડાવાળું, પાલતુ સસ્તન વર્ગમાં આવતું પ્રાણી છે. આ પ્રાણીની માદા જાતિને ગાય કહે છે. જ્યારે નર જાતિમાં લગામ વાળા નરને બળદ અને લગામ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

વગરનાં નર ને આખલો કહે છે. ગાયનો ઉછેર તેના દૂધ માટે, જ્યારે કે બળદનો ઉછેર ખેતીવાડીમાં મજૂરી માટે થાય છે.

અર્થ વ્યવસ્થા એટલે ?

અર્થતંત્ર એ ઉત્પાદન, વિતરણ અને વેપાર તેમજ માલસામાન અને સેવાઓના વપરાશનું ક્ષેત્ર છે. સામાન્ય રીતે, તેને એક સામાજિક ડોમેન તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે જે દુર્લભ સંસાધનોના ઉત્પાદન, ઉપયોગ અને સંચાલન સાથે સંકળાયેલ વ્યવહારો, પ્રવચનો અને ભૌતિક અભિવ્યક્તિઓ પર ભાર મૂકે છે.

પ્રાણી અર્થતંત્ર શું છે?

પ્રાણીઓના વર્તન માટે આર્થિક સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ. માનવ સૂક્ષ્મ અર્થશાસ્ત્રની જેમ પ્રાણીને ગ્રાહક તરીકે ગણવામાં આવે છે. એવું માનવામાં આવે છે કે પ્રાણી એક તર્કસંગત નિર્ણય લેનાર છે, મહત્તમ ઉપયોગિતા (અથવા સમકક્ષ) અને સમય અને શક્તિ એવી રીતે ખર્ચ કરે છે કે જે મનુષ્યો દ્વારા સમય અને નાણાંના ખર્ચને સમાંતર બનાવે છે.

ગાય પર આધારિત ટકાઉ અર્થતંત્ર

ગાય આધારિત વિકાસ ભારતને ઘણી રીતે મદદ કરશે. GAU સરકારોને તેમની હરિયાળી અર્થવ્યવસ્થા, સજીવ ખેતી, રોજગાર, સામાજિક ન્યાય અને ટકાઉ વિકાસના ઉદ્દેશ્યો હાંસલ કરવામાં મદદ કરે છે.

ગાય આધારિત અર્થતંત્ર શું છે, ગાય એ દૂધનો પ્રાથમિક સ્ત્રોત છે, જે ભારતીય આહારમાં મુખ્ય છે. ગાય કૃષિ ઉપ-ઉત્પાદનોનો સામાન્ય રીતે કચરો લે છે અને દૂધ, ઘી, બળદની શક્તિ, પેશાબ અને છાણ પ્રદાન કરે છે જેનો ઉપયોગ ખોરાક અને ઊર્જાના ઉત્પાદન માટે થાય છે. તેમના મૃત્યુ પછી પણ, ગાય અથવા ઢોરના ચામડાની સારી કિંમત મળે છે, જ્યારે હાડકા-ભોજન ઉત્તમ ગુણવત્તાયુક્ત જૈવિક ખાતર બનાવે છે. ભારતમાં ગાય એ અનાદિ કાળથી ગ્રામીણ જીવનનો અભિન્ન અંગ છે. ગાયની ભારતીય જાતિઓ ભારતમાં ઘરગથ્થુ પ્રથાઓ દ્વારા વ્યક્ત કરાયેલ અને હવે પ્રયોગો અને ક્લિનિકલ ટ્રાયલ્સ દ્વારા સાબિત થયા મુજબ વધુ સારી ગુણવત્તાનું દૂધ ઉત્પન્ન કરવાની જન્મજાત આનુવંશિક ક્ષમતા ધરાવે છે. ગોબર અને પેશાબ ગાયના અર્થતંત્રના મુખ્ય સ્ત્રોત છે, માત્ર બળદની ઉર્જા પછી. ગૌમૂત્રનો ઉપયોગ જૈવિક ખાતર અને જંતુ નિવારક તરીકે થઈ શકે છે જે પાકનું ઉત્પાદન વધારવામાં તેમજ ઉત્પાદન ખર્ચમાં ઘટાડો કરવામાં મદદ કરે છે. ગાય અને બળદનો ઉપયોગ ડેરી અને ખેતીના હેતુઓ જેમ કે ખેડાણ, પરિવહનમાં થાય છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગાય આધારિત અર્થવ્યવસ્થા

દૂધ ઉત્પાદન

ગાય એ દૂધનો પ્રાથમિક સ્ત્રોત છે, જે ભારતીય આહારનો મુખ્ય ભાગ છે. ગાયો સ્થાનિક ડેરી ઉદ્યોગમાં ફાળો આપે છે, તાજું અને પૌષ્ટિક દૂધ આપે છે. આજીવિકાનો આ સ્ત્રોત સ્થાનિક ડેરી ખેડૂતોને સશક્ત બનાવે છે, જેમાંથી ઘણા નાના પાયાના ઉદ્યોગસાહસિકો છે.

સજીવ ખેતી

ગાયનું છાણ અને મૂત્ર **શક્તિશાળી** કુદરતી ખાતરો અને જંતુનાશકો છે. તેઓ માટીના સ્વાસ્થ્યને પ્રોત્સાહન આપે છે, રાસાયણિક ઉપયોગ ઘટાડે છે અને પાકની ઉપજમાં વધારો કરે છે તે જૈવિક ખેતી પદ્ધતિઓની સુવિધા આપે છે. સજીવ ખેતીની તકનીકો અપનાવીને, GVAK વધુ ટકાઉ અને પર્યાવરણને અનુકૂળ કૃષિ ક્ષેત્રમાં યોગદાન આપી શકે છે.

આયુર્વેદ અને ગાય આધારિત ઉત્પાદનો

આયુર્વેદિક દવાઓ અને હર્બલ ઉપચારોમાં ઘણીવાર ગાયમાંથી મેળવેલા ઘટકો જેમ કે ઘી અને ગૌમૂત્રનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉત્પાદનોએ તેમના એકંદર આરોગ્ય લાભો માટે લોકપ્રિયતા મેળવી છે અને તે આર્થિક વૃદ્ધિના સંભવિત સ્ત્રોત છે.

ઇકો-ટૂરિઝમ: ગાય આધારિત અર્થવ્યવસ્થા ભારતની સાંસ્કૃતિક સમૃદ્ધિનો અનુભવ કરવામાં રસ ધરાવતા પર્યાવરણ પ્રવાસીઓને પણ આકર્ષી શકે છે. મુલાકાતીઓ ગાય પાલન પ્રથા, ગાય આધારિત ઉત્પાદનોનો ઉપયોગ કરવાની પરંપરાગત રીતો અને સ્થાનિક **જીવનશૈલીમાં** પોતાને લીન કરી શકે છે.

ગાયના છાણનો ધંધો: ગામડાઓમાં મોટાભાગના પશુપાલકો ગાય-ભેંસના છાણનો ઉપયોગ ગાયનું છાણ બનાવવા માટે કરતા **જોવા** મળે છે અથવા તો તેઓ તેને નકામું ગણીને ફેંકી દે છે. કાગળ ગાયના છાણમાંથી બને છે. -ગાયના છાણમાંથી મૂર્તિઓ અને ઘડા બનાવો.- ગાયના છાણમાંથી બનેલા બાયોગેસ પ્લાન્ટનો ધંધો.- **અગરબત્તી** બનાવવામાં વપરાય છે.- ખાતર બનાવવામાં ઉપયોગ કરો- ગાયનું દૂધ, દહીં, ઘી વગેરે **માત્ર** સ્વાસ્થ્યપ્રદ નથી, પરંતુ તેનું છાણ અને ઝરણું પણ ખૂબ જ ફાયદાકારક છે.-વૈજ્ઞાનિક સંશોધન મુજબ સ્થાનિક ગાયનું છાણ બિન ચેપી છે. તેમાં ફોસ્ફરસ નામનું તત્વ પુષ્કળ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. આ તત્વ અનેક પ્રકારના ચેપી રોગોના કીટાણુઓનો નાશ કરે છે. અણુ બોમ્બના ઘાતક **કિરણોત્સર્ગ** પણ ગાયના છાણથી ઢંકાયેલા ઘરોમાં તટસ્થ થઈ જાય

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

છે.ગાયનું છાણ રક્તપિત્તમાં ફાયદાકારક છે. વાંદરાના કરડવાથી થયેલા ઘા પર ગરમ ગાયના છાણનો લેપ કરવાથી દુખાવો તરત જ મટે છે.

કૃષિ → ગાયના છાણનો પરંપરાગત અને સજીવ ખેતી પદ્ધતિઓમાં જૈવિક ખાતર તરીકે વ્યાપકપણે ઉપયોગ થાય છે.

ઔષધીય ઉપયોગો → કેટલીક પરંપરાગત ઔષધીય પ્રણાલીઓમાં કથિત સ્વાસ્થ્ય લાભો માટે ગૌમૂત્રનો સમાવેશ થાય છે, જોકે **વૈજ્ઞાનિક** માન્યતાનો અભાવ છે

ધાર્મિક મહત્વ → હિંદુ ધર્મમાં, ગાય પૂજનીય અને પવિત્ર છે, અને **નારિયેળના** છાણનો ઉપયોગ ધાર્મિક સમારંભો અને ધાર્મિક વિધિઓમાં થાય છે. હવાને શુદ્ધ કરવા માટે ગાયના છાણ અને ગોબરની કેક પણ બાળવામાં આવે છે.ગાયનું છાણ ઘણા ફાયદાકારક **સૂક્ષ્મજીવાણુઓથી** સમૃદ્ધ છે. સેકરોમીસીસ, લેક્ટોબેસિલસ, બેસિલસ, સ્ટ્રેપ્ટોકોકસ વગેરે. તેમાં વિવિધ ખનિજો, વિટામિન્સ, પોટેશિયમ, નાઇટ્રોજન, **ઓક્સિજન** કાર્બન પણ હોય છે. ગાયના છાણમાંથી મેળવેલી તંતુમય સામગ્રીનો ઉપયોગ કાગળ બનાવવામાં થાય છે. તાજેતરમાં, ગાયના છાણ આધારિત મચ્છર ભગાડનારાઓ કૃત્રિમ મચ્છર ભગાડનારાઓમાંથી એક શ્રેષ્ઠ વિકલ્પ છે.

મોડેમ એપ્લિકેશનનો ઉપયોગ કરીને:

બાયોગેસ ઉત્પાદન → કચરો એ બાયો-ગેસનો સ્ત્રોત છે, જે રાંધણ વીજ ઉત્પાદન માટે ઊર્જાનો નવીનીકરણીય સ્ત્રોત પૂરો પાડે છે.

ઓર્ગેનિક ખેતી → ગાયના છાણ અને મૂત્રના આવશ્યક ઉત્પાદનો સાથે **સજીવ** ખેતીની તાજેતરની પદ્ધતિઓ ઓર્ગેનિક તરીકે વધુ માંગમાં છે. પાક ઉત્પાદન માટેની પદ્ધતિઓ હાનિકારક રસાયણોથી મુક્ત છે.

કુદરતી જંતુ નિયંત્રણ → **ગૌમૂત્રમાં** કુદરતી જંતુ નિયંત્રણ તત્વો હોય છે, જે હાનિકારક રસાયણોનો ઉપયોગ ઘટાડે છે.ગૌમૂત્ર અથવા **ગોમૂત્ર** એ ગાયનો બિન-ઝેરી પ્રવાહી કચરો છે. ગૌમૂત્ર અથવા તેના નિસ્યંદનથી જીવનની **ગુણવત્તામાં** સુધારો કરવા અને ગંભીર રોગોવાળા **દર્દીઓમાં** જીવન ટકાવી રાખવાના દરમાં વધારો સહિત ઘણા સ્વાસ્થ્ય લાભો છે.

આયુર્વેદિક ચિકિત્સા પદ્ધતિમાં, ગૌમૂત્રનો ઉપયોગ ઘણા ફોર્મ્યુલેશન તૈયાર કરવા માટે થાય છે. ગૌમૂત્ર મૂત્રવર્ધક પદાર્થની ક્રિયાને પ્રેરિત કરવા માટે જાણીતું છે અને તે નેફ્રો-રક્ષણાત્મક એજન્ટ તરીકે પણ કાર્ય કરે છે. તે વજન ઘટાડવા, પાચનની સમસ્યા, સોજો, હૃદય અને **કિડનીના** વિવિધ રોગો

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

સામે વિપરીત અસરોમાં પણ મદદ કરી શકે છે. ગૌમૂત્રના કેટલાક વધુ **સ્વાસ્થ્ય** લાભો છે ,રક્ત શુદ્ધિકરણ: હાડકાંની મજબૂતાઈ જાળવી રાખે છે.,મૂત્ર માર્ગમાં પથરી બનતી અટકાવે છે.રોગપ્રતિકારક શક્તિ સુધારે છે; એન્ટિબાયોટિક્સ;

ગાયનાં દરેક પદાર્થો ઉપયોગી છે.છાસ : ઝાડાને મટાડનારી ખાટી તુરી મીઠી, હિતકારી અને અક્ષિર વર્ધક, વાતહર, તૃપ્તિ કરનાર તથા પાચન ના ગુણો વધાર નારી છે.

માખણ : હિતકાર, બળ વધારનાર, રોગને સુધારનાર, બળને આપનારા, ઝાડાને રોકનાર, હરસ મટાડાનાર લોહી સુધારનાર બાળક અને વૃધ્ધને માટે અમૃત સમાન છે.

ઘી : ગાયનું ઘી આંખ માટે **હિતકારી**, જાતીય શક્તિ વધારનાર, પવિત્ર, **અલશિક્ષ્મ**, પાપ, રાક્ષસોના નાશ કરનાર, આયુષ્ય તથા **બુધ્ધિ** વધારનાર છે.

નિષ્કર્ષ: ગાયનું છાણ અને મૂત્ર, જે એક સમયે પરંપરાગત સમાજનું મુખ્ય હતું, તે આધુનિક વિશ્વમાં સુસંગત રહે છે. ટકાઉ કૃષિ, નવીનીકરણીય ઉર્જા અને પર્યાવરણને અનુકૂળ પ્રથાઓનો સમાવેશ કરવા માટે તેમની અરજીઓ વિવિધ છે.

સંદર્ભ :

1.ગાય અને ગૌશાળા સોનલ પરીખ

2.Cowbasedeconomy

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ડો.ભાવનાઆર.કેશવાલા

અર્થશાસ્ત્રવિભાગ

ડૉ.વી. આર.ગોઢાણીયા કોલેજપોરબંદર.

ગાય આધારિત અર્થવ્યવસ્થા

ભારત દેશ એ કૃષિપ્રધાન દેશ છે સાથે- સાથે ભારત દેશ વ્યાપાર ધંધા ઉદ્યોગનો પણ વિકાસ કરતું જાય છે.ઉતપાદન ક્ષેત્રે પ્રાચીન કાળથી લઈને તાજેતરના વર્ષોમાં હરણફાળ પ્રગતિ થયેલ જોવા મળે છે. ગુજરાત રાજ્ય સરકારે પ્રાકૃતિક ખેતી સાથે ગાય આધારિત કૃષિ ગ્રામ્ય અર્થવ્યવસ્થાની પ્રાકૃતિક પ્રવૃત્તિઓને પણ વેગ આપી રહી છે. અને ગાય આધારિત કૃષિ ગ્રામ્ય અર્થવ્યવસ્થા ગ્રામીણ વિસ્તારોનું ભાવિ ખૂબ જ ઉજવળ છે".ગીરગૌ કૃષિજતન સંસ્થાન આ દિશામાં મહત્વપૂર્ણ કામગીરીબજાવી રહ્યું છે. ગૌ આધારિત કૃષિ અર્થવ્યવસ્થાથીરોજગારીનાસ્ત્રોતોમાં અનેક ગણો વધારો થઈ રહ્યો છે.

એક સર્વેક્ષણ પ્રમાણે આજે દેશની 65 ટકા ખેતી ગોવંશ દ્વારા થાય છે અને તેમાં વર્ષ દરમિયાન 2.40 કરોડટન ડીઝલની બચત થાય છે જેનીઅંદાજિત કિંમત 40 કરોડ રૂપિયાની થાય છે. બીજા એક સર્વેક્ષણ મુજબ ભારતમાં રેલવેનું સમગ્ર નેટવર્ક જેટલા ઉતારુઓ અને માલનું વહન કરે છે. તેના કરતાં ચાર ગણાઊતારુંઓઅને પાંચ ગણા સમાન નું વહન ભારત દેશના પશુઓ કરે છે.

"ગામયેવસ્તે લક્ષ્મી" અને" ગૌમુત્ર ધનવંતર" આ બંને સૂત્રો યાદ રાખવા જેવા છે. અર્થ વ્યવસ્થાના અસંતુલિત થયેલા ચક્રને સંતુલિત કરવા કરવાની તાકાત ગૌવંશમાં ગોબર અને મૂત્રમાં રહેલી છે.

અર્થ, આરોગ્ય, સૌંદર્ય, ઉર્જા,આધ્યાત્મ, પર્યાવરણ તેમજ સમગ્ર અર્થ વ્યવસ્થાની આધારશીલા સમી ગૌમાતાના મહત્વને સમજીએ તો ગૌપાલન, ગૌરક્ષા, અને ગૌસંવર્ધનથી સર્વોન્નતી સાધી શકાય છે. આ વાત આપણે સમજીએ તે પહેલા અંગ્રેજો સમજી ગયા અને ભારતની સમૃદ્ધિના મૂરિયાને હચમચાવી નાખ્યા. રમેશચંદ્રદત "The Economic History of India" નામના પુસ્તકમાં લખ્યું કે ઈ.સ.1857 થી ઈ.સ.1900 ના વચ્ચેના ગાળામાં કુલ 16, 17, 67, 02, 42, 840 રૂપિયાની કિંમતમાં ગામડાઓના નિકાસ યુરોપ- અમેરિકાના દેશોમાં કરવામાં આવી, એ સમયે એક ગાયની કિંમત 2 રૂપિયા અને બળદની કિંમત 3.5 થી 4 રૂપિયા હતી. હિસાબ કરીએ તો આ સમયગાળામાં અંગ્રેજોએ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

કરોડો ગાય અને બળદ, વાછરડાની કતલ કરી હશે, તે સમજાય તેવું જ છે. ત્યાર પછી પણ બચી ગયેલા ગોવંશ આપણી સંજીવની છે. અર્થવ્યવસ્થાની પ્રગતિનું મુખ્ય સોપાન છે.

અંગ્રેજો આવ્યા પછી આપણા દેશમાં બે પ્રકારની અર્થવ્યવસ્થા બની રહેલ છે.

1. એક દેશી- એક વિદેશી

2. એક રક્ષક- એક ભક્ષક

જેમનું પરિણામ એ આવ્યું કે ઉદ્યોગપ્રધાન અર્થ વ્યવસ્થા ધરાવતા દેશોમાં પશુદીઠ 10 થી 12 એકર જમીન ચરીયાણ માટે હોય છે.જ્યારે ખેતીપ્રધાન અર્થ વ્યવસ્થા ધરાવતા ભારત જેવા દેશમાં એક એકર જમીનમાં 10 થી 12 પશુઓ ચરે છે. અનેક ગામમાં તો ગોચર હોતા જ નથી.આધારિત અર્થવ્યવસ્થા દેશી અને રક્ષક છે.ગૌવંશની કતલ કરીને તેનું માસ ચામડું વિદેશોમાં નિકાસ કરીનેતથા હાડકાલોહીમાંથી જાત જાતની દવાઓ બનાવીને આપણે અનેક ઉદ્યોગો વિકસાવ્યા છે. પણ આપણે ગોવંશ જીવંત રાખીને પણ હજુ વધુ ઉદ્યોગને વિકસાવી શકે તેમ છીએ.

વિશ્વનું હર્બલમાર્કેટ 50,000 કરોડનું છે. તેમાં ભારતનો હિસાબ માત્ર 0.4% નો છે માત્ર ફેરને સક્રીમ ઉત્પાદકો 1200 કરોડનો વેપાર કરે છે. આપણે ગૌવંશસંવર્ધનથી દૂધ અને દૂધની બનાવટો, ગૌમુત્ર અને તેમાંથી બનતી અસાધ્ય રોગોની દવાઓ, ગો, ઓર્ગેનિકફર્ટિલાઇઝર્સ, ઓર્ગેનિકપેસ્ટીસાઈડસ, અમૃતમાટી, સાબુ, સૌંદર્ય પ્રસાધનો વગેરે સેકડો ઉદ્યોગોને વિકસાવી અર્થતંત્રની વિકસિત વેગ વતી બનાવી શકાય તેમજ છે. ગામે- ગામ ક્લિનિક સ્થાપિ ગોબર ગેસ ઉર્જા આપી અર્થતંત્રમાં આર્થિક લાભમાં વધારો મેળવી શકાય છે. અર્થતંત્રને પ્રગતિની એક નવી દિશા દર્શાવી શકાય છે.

સંશોધન અહેવાલ મુજબ ભારતના બજારોમાં મળતા ૫૦ ટકાથી પણ વધારે ખાદ્ય પદાર્થોમાં જંતુનાશક દવાઓનું ભારે પ્રમાણ જોવા મળે છે. આમ અનાજ, શાકભાજી, ફળો જેવી ખેત પેદાશોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આવા ખાદ્યપદાર્થોનું સેવન કરવાને લીધે તાજેતરમાં રોગોનું પ્રમાણ વધ્યું છે. ગાય આ તમામ રોગોને પડકાર આપી શકે તેમ છે. અંધત્વથી માંડીને વંધ્યત્વ સુધીના રોગોમાં ગાયનું ઘી અસરકારક ઈલાજ છે. તે બાબતે સંશોધનથી પુરવાર થયેલ છે.

ગૌવંશ આધારિત સંસ્કૃતિ અને અર્થવ્યવસ્થા પ્રમાણે વિશ્વ જીવ્યું હોત તો, આજે વૈશ્વિક સ્થળે જે પર્યાવરણની ગંભીર સમસ્યા ઉભી થયેલી છે, તે ન થઈ હોત.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગૌધન આપણા કૃષિપ્રધાનઅર્થતંત્રનું સાચું ધન છે. ભારત દેશની સમૃદ્ધિ કતલખાનાકેકામખાનામાં નહીં, પણ ગૌવંશ આધારિત કૃષિઅર્થવ્યવસ્થામાં રહેલી છે.ગૌધનની કતલ અટકે તો દેશને કરોડો રૂપિયાનું નુકસાન થાય તેવી ગણતરી મૂકનારાઓને ખ્યાલ નથી, કે તેના કરતાં ગાયોનેબચાવવાથી 10 ગણો ફાયદો થવાનો છે.International Monetary Fund& World Bank લોનમાંથી દેશનેમુક્તકરવાની તાકાત એ તો આપણા પશુધનમાં રહેલી છે.

આપણા દેશમાં દૂધ ઉત્પાદનમાં ગાયો 45% નો હિસ્સો ધરાવે છે. ગોવંશઉર્જાનો અખૂટ ભંડાર છે.અણુંઉર્જા માટે અમેરિકા પાસે કરોડો રૂપિયાના હુંડિયામણખર્ચાને અણુ રિએક્ટરોખરીદવાને કોઈ જરૂર નથી. ગોબર ઉર્જા વિકસાવાથીરાંધણગેસ, વિદ્યુત,વાહનોમાં વપરાતું સીએનજી મેળવી શકાય છે. ગાય આધારિત અર્થવ્યવસ્થા ભારતને આર્થિકમહાસત્તા અને વિશ્વ ગુરુ બનાવશે.ગોવંશીશક્યતાઓનું નકર નિર્દેશન થતું રહે તેવૈશ્વિક સ્તરે અનિવાર્ય છે.

1.અમેરિકાના કેલીફોનિયામાં ૯૦ હજાર ગાયોનીજબ્બરગૌશાળા છે. જેમાં અપંગ બિનદુધારી કે અસક્ત ગાય-બળદને પણ પોષવામાં આવે છે, છતાં તે આર્થિક રીતે નફો કરે છે.

2.સાઉદીઅરબમાં 36000 ગાયોનું અલશફીઅગૌશાળા છે.

3.ઇંડરનીગૌશાળામાંગોબરગેસ માંથી વીજળી પેદા કરાય છે.

4.ધર્મજમાંગૌચરની જમીનમાં ગટરનાપાણીમાંથી ઘાસ ઉગાડવામાં આવે છે.

5.કચ્છની ધૂણી પાંજરાપોળ ગૌમૂત્ર અનેપંચગવ્યમાંથીઔષધો બનાવીનેપગભર થઈ છે.

6.ગૌવંશની વાત કરીએ તો ગાય દૂધની સાથે જીવનભર ગૌમુત્ર અને છાણ આપે છે, જેથી સંસ્કારી સંસ્કૃતિઓનું નિર્માણ પણ થાય છે.

7.સંસ્કૃતિ એટલે સંસ્કારોનું સિંચન.

8.પ્રકૃતિથી ઉપર ઉચકવું એટલે સંસ્કૃતિ.

9. જીવન જીવવાની રીત એટલે સંસ્કૃતિ.

ગૌવંશતોમરણોતર વળતર પણ વળતર પણ કેટલું આપે છે. તેનું ચામડું, ચરબી,હાડકા,શિંગડા,પૂછડું, ખરી, આ બધું ઉપયોગી છે, અને બજારમાં ખરીદાય પણ છે જે જમીનમાં ગાયને દફન કરાય છે તે

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

જમીનનારસક્સમાંવધારો થાય છે.ગોવંશ માત્ર નફાના ધોરણે જ નહીં, પરંતુ ગોવંશમાં ઉપયોગીતા ગુણવત્તા અનેસંસ્કારિકતાત્રિવેણીસંગમ જોવા મળે છે.

ભારતનાસાતમુખ્યગૌવંશજેમાંશક્તિશારીજાતોમાં,

1. ગીર (ગુજરાત)
2. શહીવાલ (પંજાબ)
3. લાલસિંધી(રાજસ્થાન)
4. રાઠી(રાજસ્થાન)
5. થરપારકર(રાજસ્થાન)
6. કાંકરેજ(ગુજરાત)
7. ઓગોલ્લ(અંધાપ્રદેશ)

ભારતમાં ગાયો ની સંખ્યા આશરે 19.3 કરોડ છે. દૂધ ઉત્પાદનમાં વિશ્વમાં ભારત દેશ પ્રથમ સ્થાન ધરાવે છે. ગૌમુત્રમાં સત્વ અને તત્વથી 108 દર્દોની સચોટ સારવાર થઈ શકે છે. ગોબર ગેસ રેડિયોએક્ટિવટ્રાન્ઝીયમ હોવાથી અણુરંજના રેડીએશનથી ઉગાડી શકાય છે. ગામનું પંચગવ્ય કેન્સર જેવા ઘાતક રોગોનું સરળ અને સચોટ સારવાર કરી શકાયછે.

ગાયોનો સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક, આરોગ્યવર્ધક મુલ્ય આંકીએ એટલું ઓછું છે. પંચગવ્યથી મનશુદ્ધિ, શરીરશુદ્ધિ, દ્રવ્યશુદ્ધિ, ભૂમિશુદ્ધિ તથા વાતાવરણશુદ્ધિ સમૃદ્ધ અવસ્થાની ગુરુચાવી છે.

ખેતી અને ગૌપાલનનું યોગ્ય સંયોજન થાય તો ઉત્તમ પરિણામ મળે છે. જો ઉત્તમ ઓલાદના ઘણખુંટ અને દુધાળા ગાયોની સંખ્યા અને ઉપયોગ વધે તો વર્ષમાં ત્રણથી ચાર પાકની ઉપજ રહી શકાય છે. અર્થતંત્રમાં પ્રવૃત્તિ ગરીબી, બેકારી ઘટાડવા માટેગૌકૃષિઆધારિત અર્થતંત્રનું નિર્માણ જરૂરી છે.“ગોધન” અને “ગોબરગેસથીગોલ્ડન” ની ગાય આધારિત અર્થવ્યવસ્થા દ્વારાઆત્મનિર્ભર ભારત અને મેક ઇન ઇન્ડિયા નુંવિઝન “ગ્લોબલ્સફેડરેશન ઓફ કાઉબેઇઝ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ” ની પહેલ ગાય આધારિત ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે તાજેતરમાં 24 થી 28 મે 2023 દરમિયાન થયેલી જે વૈશ્વિક પર્યાવરણ મિત્રતા અને આર્થિક વિકાસને સુનિશ્ચિત કરવા તરફ સચોટ દિશા અને દ્રષ્ટિ પુરી પાડે છે.ઉદ્યોગસાહસિકો અને રોકાણકારોનેઆકર્ષણનો રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ જે પ્રયત્ન થયા છે. તે કુટીર ઉદ્યોગથી માંડીને મધ્યમ અને મોટા પાયાના ઉદ્યોગોની ક્ષમતાઓના પ્લાન્ટ

સુધી વિવિધ સરકારી યોજનાઓ અમલમાં મૂકે છે. જેમાં ગાયોનું છાણ સમસાનના લાકડા ના વિકલ્પ તરીકે છાણના રંગ, પ્લાસ્ટર,ઈંટો,ટાઇલ્સ, કાગળઅનેગૌકષ્ટ માટે મોટું બજાર પૂરું પાડે છે.

સાચા અર્થમાં ગૌરક્ષાની અનુભૂતિ ભારતને અને ભારતીય અર્થવ્યવસ્થાને સમૃદ્ધ અને સમૃદ્ધબનાવશે, ગ્રીન ઈકોનોમિકમોડલ ને પ્રોત્સાહન આપવા માટે 5ટ્રીનીયલડોલરસુધી દેશની અર્થવ્યવસ્થાને લઈ જવા માટે આ પ્રોજેક્ટ શક્તિશાળી માધ્યમ સાબિત થશે.G2B,B2B,અને રોકાણકારો દ્વારઇન્ટરકનેક્ટિવિટી માટેની તકો નાના પાયાના, ખેડૂતોને ગૌશાળા અને પાંજરાપોળોને ઉપલબ્ધ થશે.

ગાય આધારિત કૃષિ તેમજ ઔદ્યોગિક અર્થવ્યવસ્થામાંગૌમુત્ર અને ગાયોના છાણ થી જીડીપી વધારી શકાશે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગૌસેવા નો ખ્યાલ સાચા અર્થમાં સાર્થક થશે. જેસમૃદ્ધ અર્થવ્યવસ્થાનોઆધારસ્તંભ બનશે.

સંદર્ભ સૂચિ:

Junagadh Agriculture University

https//www jau.in

ગાય આધારિત અર્થવ્યવસ્થા

Instagram.karunafoudation.

Anand Agriculture University

https//www.aau.in

https//Gujarati.hindustansamachar.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

દવે મેઘ અરુણકુમાર
તાલીમાર્થી, મહારાણીશ્રી ગંગાબા સાહેબ જિલ્લા શિક્ષણ અને તાલીમ ભવન, ભુજ

ગાય આધારિત ગૃહઉદ્યોગો

સારાંશ:

આ સંશોધન પત્ર ભારતમાં ગાય આધારિત કુટીર ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ અને પડકારોની તપાસઅર્થતંત્ર, સમાજ, પર્યાવરણ અને આરોગ્ય પર તેની અસર પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને કરે છે. દૂધ, છાણ, પેશાબ અને ચામડા જેવા ગાય ઉત્પાદનોનો ઉપયોગ કરતો ઉદ્યોગ ગ્રામીણ ઉદ્યોગ સાહસિકો માટે નફાકારક છે અને ગ્રાહકોના આરોગ્ય અને સુખાકારીમાં ફાળો આપે છે. ગાયના દૂધ-આધારિત ગૃહ ઉદ્યોગો રોગપ્રતિકારક શક્તિ વધારવા અને રોગ-પ્રતિરોધક ગુણધર્મો સાથે પૌષ્ટિક અને કુદરતી ઉત્પાદનો પ્રદાન કરે છે. દેશી ગાયનું દૂધ તેના ઉચ્ચ પોષક મૂલ્ય, અધિકૃતતા અને સંભવિત સ્વાસ્થ્ય લાભોને કારણે શ્રેષ્ઠ વિકલ્પ છે. સારું સ્વાસ્થ્ય જાળવવા માટે યોગ્ય પ્રકારનું દૂધ પસંદ કરવું મહત્વપૂર્ણ છે, અને દેશી ગાયનું દૂધ તેના અસંખ્ય ફાયદાઓને કારણે અલગ છે.
સાબુ, શેમ્પૂ, ટૂથપેસ્ટ, માટી, ટેલ્કમ પાઉડર, કલા અને ઇકો-ફ્રેન્ડલી ઈંટો સહિતના ગૃહ ઉદ્યોગો માટે ગાયનું છાણ અને મૂત્ર મૂલ્યવાન સ્ત્રોત છે. આ ઉત્પાદનોમાં એન્ટિસેપ્ટિક, એન્ટિબેક્ટેરિયલ અને એન્ટિ-ફંગલ ગુણધર્મો છે, જે હિંદુ ધાર્મિક લાગણીઓ અને પર્યાવરણીય જાગૃતિને આકર્ષિત કરે છે. ઉદાહરણોમાં કાઉપથી, ગણેશ પલાસામી, પંચગવ્ય, ગૌમૂત્ર નિસ્યંદન પ્લાન્ટ, ગાયના છાણની ઈંટો અને બાયોગેસ ઉત્પાદનનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉદ્યોગો ભારત અને વિદેશમાં નોંધપાત્ર બજાર ક્ષમતા ધરાવે છે.સાથે સાથે આ શોધપત્ર આવા ગૃહ ઉદ્યોગો સામે ના પડકારો વિષેનો અભ્યાસ પણ પ્રસ્તુત કરે છે.

પ્રસ્તાવના:

ભારતમાં ગાય આધારિત ગૃહ ઉદ્યોગ એ એક ક્ષેત્ર છે જેમાં વિવિધ હેતુઓ માટે ગાયના ઉત્પાદનો જેમ કે દૂધ, છાણ, પેશાબ અને ચામડાનો ઉપયોગ સામેલ છે. આ સંશોધન પેપરનો ઉદ્દેશ્ય ભારતમાં ગાય આધારિત ગૃહ ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ અને પડકારો તેમજ દેશના અર્થતંત્ર, સમાજ, પર્યાવરણ અને આરોગ્ય પર તેની અસરોની તપાસ કરવાનો છે.
સંશોધન પેપર ભારતમાં ગાય આધારિત ગૃહ ઉદ્યોગ પરના વર્તમાન જ્ઞાન અને સાહિત્યમાં ફાળો આપે છે. સંશોધન પેપર ભારતમાં ગાય આધારિત ગૃહ ઉદ્યોગના હિસ્સેદારો અને નીતિ નિર્માતાઓ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

માટે ઉપયોગી સૂચનો અને સૂચનો પણ પ્રદાન કરે છે. સંશોધન પેપર ભારતમાં ગાય આધારિત ગૃહ ઉદ્યોગ પર વધુ સંશોધન અને નવીનતાને ઉત્તેજન આપવાની આશા રાખે છે.

આ સંશોધન પત્રમાં મુખ્યત્વે ગાય આધારિત ગૃહઉદ્યોગોનો વિકાસ અને આવા ઉદ્યોગોની સામે રહેલા પડકારોની વાત કરવામાં આવી છે. અને આ પડકારોમાં કેટલું સાતત્ય છે તેના પર પણ દ્રષ્ટિ કરવા માં આવી છે.

ગાયના દૂધ આધારિત ગૃહઉદ્યોગો :

ગાય-આધારિત ગૃહ ઉદ્યોગ એ ગ્રામીણ ઉદ્યોગસાહસિકો માટે એક સધ્ધર અને નફાકારક વિકલ્પ છે જેઓ ડેરી ઉત્પાદનોની સંભાવનાનો લાભ લેવા માંગે છે. ગાયનું દૂધ અને તેના ડેરિવેટિવ્ઝ, જેમ કે ઘી, પનીર, માખણ, દહીં અને માખણના દૂધની બજારમાં ખૂબ માંગ છે અને ઉત્પાદકોને સારા ભાવ મળી શકે છે. વધુમાં, ગાય-આધારિત ગૃહ ઉદ્યોગ રોગપ્રતિકારક શક્તિ વધારવા અને રોગ-નિવારણ ગુણધર્મો ધરાવતા પૌષ્ટિક અને કુદરતી ઉત્પાદનો પ્રદાન કરીને ગ્રાહકોના આરોગ્ય અને સુખાકારીમાં યોગદાન આપી શકે છે. ગાય આધારિત ગૃહ ઉદ્યોગ ઉત્પાદનોના કેટલાક ઉદાહરણો છે:

- ગોલ્ડન લેટ: ગાયના દૂધ, હળદર, આદુ, મધ અને અન્ય મસાલાઓમાંથી બનાવેલ પીણું જે પીવા માટે તૈયાર છે. તે એક સ્વસ્થ અને ત્વરિત નાસ્તાનો વિકલ્પ છે જેમાં બળતરા વિરોધી અને એન્ટીઑકિસડન્ટ લાભો છે.
- પ્રોબાયોટિક દહીં: ગાયના દૂધ અને જીવંત બેક્ટેરિયા સંસ્કૃતિઓમાંથી બનાવેલ આથો ડેરી ઉત્પાદન. તે એક કાર્યાત્મક ખોરાક છે જે પાચન, રોગપ્રતિકારક શક્તિ અને હૃદયના સ્વાસ્થ્યને સુધારે છે.
- ચીઝ: ગાયના દૂધમાંથી દૂધના ઘન પદાર્થોને કોગ્યુલેટ કરીને અને ડ્રેઇન કરીને બનાવવામાં આવતી ડેરી પ્રોડક્ટ. તે એક બહુમુખી અને સ્વાદિષ્ટ ખોરાક છે જેનો ઉપયોગ વિવિધ વાનગીઓ અને વાનગીઓમાં થઈ શકે છે. તે પ્રોટીન, કેલ્શિયમ અને ફોસ્ફરસનો પણ સારો સ્ત્રોત છે.
- આઈસ્ક્રીમ: ગાયના દૂધ, ક્રીમ, ખાંડ અને વિવિધ ફ્લેવરમાંથી બનેલી ફ્રોઝન ડેઝર્ટ. તે એક લોકપ્રિય ટ્રીટ છે જેનો વિવિધ સ્વરૂપો જેમ કે શંકુ, કપ, બાર અથવા કેકમાં માણી શકાય છે. તે એનર્જી અને કેલ્શિયમથી પણ ભરપૂર છે.
- વ્હેય પ્રોટીન: ચીઝ બનાવવાની આડપેદાશ જેમાં ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળા પ્રોટીન અને આવશ્યક એમિનો એસિડ હોય છે. એથ્લેટ્સ, બોડીબિલ્ડરો અને આરોગ્ય પ્રત્યે સભાન ગ્રાહકો દ્વારા

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

આહાર પૂરક તરીકે તેનો વ્યાપકપણે ઉપયોગ થાય છે. તે સ્નાયુ વૃદ્ધિ, પુનઃપ્રાપ્તિ અને કાર્યક્ષમતામાં સુધારો કરવામાં મદદ કરી શકે છે.

ગાય આધારિત ગૃહ ઉદ્યોગો માં દૂધનો ગૃહ ઉદ્યોગ સૌથી અગત્યનો ગૃહ ઉદ્યોગ બની જાય છે ત્યારે આજકાલ દૂધના વિવિધ પ્રકારોની સરખામણી એ દેસી ગાયનું દૂધ કઈ રીતે વિશેષ છે તે જાણવું જરૂરી બને છે.

દૂધના વિવિધ પ્રકારોઅને શા માટે દેશી ગાય નું દૂધ સર્વોત્તમ છે :

- હોમોજેનાઇઝડ મિલ્ક: આ પ્રકારનું દૂધ હોમોજનાઇઝેશન નામની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થાય છે, જે એક સમાન રચના બનાવવા માટે ચરબીના ગ્લોબ્યુલ્સને તોડી નાખે છે. તે બહોળા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે પરંતુ અન્ય પ્રકારના દૂધના પોષક લાભોનો અભાવ હોઈ શકે છે.
- A2 દૂધ: A2 દૂધ દેશી ગાયમાંથી મેળવવામાં આવે છે, ખાસ કરીને જે A2 બીટા-કેસીન પ્રોટીન ઉત્પન્ન કરે છે. તેના અસંખ્ય સ્વાસ્થ્ય લાભોને કારણે તેને શ્રેષ્ઠ વિકલ્પ માનવામાં આવે છે. A2 દૂધ તેના ઉચ્ચ પોષક મૂલ્ય માટે જાણીતું છે, જેમાં કેલ્શિયમ, પ્રોટીન અને વિટામિન્સ જેવા આવશ્યક પોષક તત્વોનો સમાવેશ થાય છે.
- પેકેજડ દૂધ: પેકેજડ દૂધ સુપરમાર્કેટમાં સરળતાથી ઉપલબ્ધ એક અનુકૂળ વિકલ્પ છે. જો કે, તે શેલ્ફ લાઇફ વધારવા માટે પેશ્ચ્યુરાઇઝેશન જેવી પ્રક્રિયામાંથી પસાર થઈ શકે છે, જે તેની પોષક સામગ્રીને સંભવિતપણે અસર કરે છે.
- દૂધના અવેજી: સોયા દૂધ અને બદામનું દૂધ જેઓ લેક્ટોઝ અસહિષ્ણુ છે અથવા બિન-ડેરી વિકલ્પો પસંદ કરે છે તેમના માટે દૂધના અવેજીઓ પ્લાન્ટ આધારિત વિકલ્પો છે. જો કે, આ અવેજીઓમાં રસાયણો અને કૃત્રિમ ઘટકો હોઈ શકે છે, સંભવિત રીતે ગાયના દૂધ જેવા પોષક મૂલ્યનો અભાવ હોય છે.

દેશી ગાયના દૂધના ફાયદા:

- પોષક મૂલ્ય: દેશી ગાયનું દૂધ તેના ઉચ્ચ પોષક તત્વો માટે જાણીતું છે, જે કેલ્શિયમ, પ્રોટીન અને વિટામિન્સ જેવા આવશ્યક પોષક તત્વો પ્રદાન કરે છે. તે તંદુરસ્ત હાડકાં, સ્નાયુઓ અને સમગ્ર શરીરના કાર્યોને જાળવવામાં ફાળો આપે છે.
- અધિકૃતતા અને શુદ્ધતા: સ્થાનિક ખેડૂતો દેશી ગાયના દૂધનું ઉત્પાદન કરે છે, તેની પ્રામાણિકતા અને શુદ્ધતાની ખાતરી કરે છે. આ પ્રકારના દૂધની પસંદગી કરીને, ગ્રાહકો તેની

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગુણવત્તામાં વિશ્વાસ રાખી શકે છે અને ભેળસેળયુક્ત અથવા પ્રોસેસ્ડ દૂધના વપરાશના જોખમને ઘટાડી શકે છે.

- સ્વાસ્થ્ય લાભોઃ દેશી ગાયના દૂધનું સેવન કરવાથી પાચનમાં સુધારો, રોગપ્રતિકારક શક્તિ મજબૂત અને એકંદર સુખાકારી જેવા વિવિધ સ્વાસ્થ્ય લાભોમાં યોગદાન મળી શકે છે. એવું માનવામાં આવે છે કે દેશી ગાયના દૂધની કુદરતી રચના આરોગ્યના સારા પરિણામોને સમર્થન આપે છે.
- સારું સ્વાસ્થ્ય જાળવવા માટે યોગ્ય પ્રકારનું દૂધ પસંદ કરવું મહત્વપૂર્ણ છે. જ્યારે વિવિધ વિકલ્પો અસ્તિત્વમાં છે, દેશી ગાયનું દૂધ તેના અસંખ્ય ફાયદાઓને કારણે અલગ છે. તે ઉચ્ચ પોષક મૂલ્ય, અધિકૃતતા અને સંભવિત સ્વાસ્થ્ય લાભો પ્રદાન કરે છે. દેશી ગાયના દૂધને પ્રાથમિકતા આપીને, ગ્રાહકો તેમની સુખાકારીને પ્રોત્સાહન આપવા અને ગાયના દૂધના કુદરતી ગુણોનો આનંદ લેવા માટે સભાન નિર્ણય લઈ શકે છે.

ગાયના છાણ અને ગૌમુત્રના ઉપયોગ થી ગૃહઉદ્યોગોનો વિકાસ :

ગાયનું છાણ એ માત્ર નકામા ઉત્પાદન જ નથી પરંતુ વિવિધ ગૃહ ઉદ્યોગો માટે મૂલ્યવાન સ્ત્રોત પણ છે. ગાયના છાણનો ઉપયોગ સાબુ, શેમ્પૂ, ટૂથપેસ્ટ, ફેશિયલ વોશ, અંડર-આઈ જેલ, ટેલ્કમ પાવડર અને આર્ટ જેવા ઉત્પાદનો બનાવવા માટે થઈ શકે છે. આ ઉત્પાદનો ગાયની મૂળ જાતિના ગાયના છાણ અને મૂત્રમાંથી બનાવવામાં આવે છે જે ઘાસ ખવડાવવામાં આવે છે અને કુદરતી રીતે ચરાય છે. ગાયના છાણ અને પેશાબમાં એન્ટિસેપ્ટિક, એન્ટિબેક્ટેરિયલ અને એન્ટિ-ફંગલ ગુણધર્મો હોય છે જે તેમને વ્યક્તિગત સંભાળ અને સ્વચ્છતા માટે યોગ્ય બનાવે છે. ગાયના છાણનો ઉપયોગ ઈકો-ફ્રેન્ડલી અને ઓર્ગેનિક ઈંટો, ખાતર અને પેસ્ટ રિપેલન્ટ્સ બનાવવા માટે પણ થઈ શકે છે. ગાયના છાણના ઉત્પાદનોની ભારત અને વિદેશમાં બજારની વિશાળ સંભાવના છે, કારણ કે તે હિન્દુઓની ધાર્મિક લાગણીઓ અને ગ્રાહકોની પર્યાવરણીય જાગૃતિને આકર્ષે છે.આ સાથે કચ્છની સંસ્થાઓ જેવી કે વિવેકાનંદ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનીંગ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ , માંડવી અને રામકૃષ્ણ આશ્રમ, કુકમાં ગાય આધારિત ગૃહ ઉદ્યોગો માટે અંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ખ્યાતનામ છે. ગાયના છાણ આધારિત ગૃહ ઉદ્યોગોના કેટલાક ઉદાહરણો છે:

- કાઉપેથી:

  મુંબઈ સ્થિત કંપની જે ગાયના છાણ અને પેશાબના નિસ્યંદનમાંથી વ્યક્તિગત સંભાળ ઉત્પાદનોની શ્રેણી બનાવે છે. કંપની માત્ર દેશી ઢોરના મળમૂત્રનો ઉપયોગ કરે છે અને

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

બેક્ટેરિયાના વિકાસને રોકવા માટે તેને હીટ-પ્રોસેસ કરે છે. કંપની તેની પ્રોડક્ટ્સ એમેઝોન, ફ્લિપકાર્ટ અને ઇબે દ્વારા ઓનલાઈન વેચે છે.

- ગણેશન પલસામી:

  મદુરાઈના એક કારીગર જે પોતાની ગાયોમાંથી એકત્ર કરેલા ગાયના છાણ અને મૂત્રમાંથી કલા બનાવે છે. તે ગાયના છાણમાંથી શિલ્પો, દિવાલ પર લટકાવવા, ધાર્મિક પ્રતીકો અને તેલના દીવા બનાવે છે. તે દાવો કરે છે કે તેનું ગાયનું છાણ શુદ્ધ અને એન્ટિસેપ્ટિક છે અને તેના ઉત્પાદનોમાં હીલિંગ પાવર્સ છે.

- પંચગવ્ય:

  ગાયમાંથી મેળવેલા પાંચ ઉત્પાદનોના મિશ્રણમાંથી બનાવેલ પરંપરાગત ખાતર અને જંતુ નિવારક: દૂધ, દહીં, ઘી, છાણ અને મૂત્ર. પંચગવ્યનો ઉપયોગ માટીને સમૃદ્ધ બનાવવા અને પાકને જંતુઓ અને રોગોથી બચાવવા માટે જૈવિક ખેતીમાં થાય છે. પંચગવ્યને થોડા દિવસો સુધી આથો આપીને ઘરે બનાવી શકાય છે.

- ગૌમૂત્ર નિસ્યંદન છોડ:

  એક ટેક્નોલોજી કે જે વિવિધ હેતુઓ માટે ગૌમૂત્રને એકત્ર અને નિસ્યંદન કરવામાં મદદ કરે છે. ગૌમૂત્ર નિસ્યંદનનો ઉપયોગ ખાતર, જંતુ નિવારણ, દવાઓ અને પીણાં બનાવવા માટે થઈ શકે છે. ગૌમૂત્ર નિસ્યંદન બળતરા વિરોધી, ડિટોક્સિફાઇંગ અને રોગપ્રતિકારક શક્તિ વધારવાના ગુણો ધરાવે છે. ગાયના મૂત્રનો ઉપયોગ કરવા માટે ગૌમૂત્ર નિસ્યંદન પ્લાન્ટ ઘરે અથવા ખેતરોમાં સ્થાપિત કરી શકાય છે.

- ગાયના છાણની ઇંટો:

  એક નવી પ્રક્રિયા જે સ્ટ્રોની ધૂળ સાથે મિશ્રિત ગાયના છાણમાંથી ઇંટો બનાવે છે. ઇંટોને તડકામાં સૂકવીને ભઠ્ઠામાં શેકવામાં આવે છે. ઇંટો મજબૂત, ટકાઉ, વોટરપ્રૂફ અને આગ-પ્રતિરોધક છે. તેમની પાસે થર્મલ ઇન્સ્યુલેશન ગુણધર્મો પણ છે જે ઇમારતોને ઉનાળામાં ઠંડી અને શિયાળામાં ગરમ રાખે છે. ગાયના છાણની ઇંટો પરંપરાગત ઇંટો કરતાં સસ્તી અને લીલી હોય છે.

- બાયોગેસ:

  બાયોગેસ એ પુનઃપ્રાપ્ય ઊર્જા સ્ત્રોત છે જે એનારોબિક પાચન દ્વારા ગાયના છાણમાંથી ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. બાયોગેસમાં મિથેન, કાર્બન ડાયોક્સાઇડ અને અન્ય વાયુઓનો

સમાવેશ થાય છે જેનો ઉપયોગ રસોઈ, ગરમી, વીજળી ઉત્પાદન અને અન્ય કાર્યક્રમો માટે થઈ શકે છે. બાયોગેસનું ઉત્પાદન ગ્રીનહાઉસ ગેસના ઉત્સર્જનને ઘટાડી શકે છે, કચરાના વ્યવસ્થાપનમાં સુધારો કરી શકે છે અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રોજગારીની તકો ઊભી કરી શકે છે.

ઇન્ડિયન બાયોગેસ એસોસિએશન અનુસાર, ભારતમાં બાયોગેસ ઉત્પાદનની 1,108 TWh (ટેરાવટ-કલાક) બાયોગેસ સંભવિત છે. આ ઉદ્યોગ શ્રમ-સઘન છે અને કુશળ અને અકુશળ એમ બંને શ્રેણીઓમાં રોજગારીની તકો પૂરી પાડી શકે છે. બાયોગેસ ઉત્પાદન ટકાઉ કૃષિને પ્રોત્સાહન આપીને અને વિકેન્દ્રિત ઉર્જા ઉકેલો પ્રદાન કરીને આર્થિક વિકાસને પણ ઉત્તેજીત કરી શકે છે.

ભારતમાં બાયોગેસ પ્રોજેક્ટનું એક ઉદાહરણ યંગ BMT કોઓપરેટિવ અને પૂર્વ જાવાના પસુરુઆનમાં સેતિયા કવાન નોંગકોજાજર-પાસુરુઆન ડેરી કેટલ ફાર્મિંગ કોઓપરેટિવ (KPSP) વચ્ચેનો સહયોગ છે. આ પ્રોજેક્ટનો ઉદ્દેશ્ય ખેડૂતો માટે રસોઈ અને લાઇટિંગ માટે ગાયના છાણને બાયોગેસમાં ફેરવવાનો છે. આ પ્રોજેક્ટ ખેડૂતોને બાયોગેસ પ્લાન્ટના સંચાલન અને જાળવણી માટે તાલીમ અને સહાય પણ પ્રદાન કરે છે.

ગાયના છાણમાંથી બાયોગેસનું ઉત્પાદન એ પશુધનના કચરાને હરિયાળી ઊર્જામાં રૂપાંતરિત કરવાની એક સક્ષમ અને કાર્યક્ષમ રીત છે. તે ખેડૂતોના ઉર્જા ખર્ચમાં ઘટાડો કરીને અને ગ્રીડને વધારાનો બાયોગેસ અથવા વીજળી વેચીને આવક મેળવવાની તક ઊભી કરીને તેમની સમૃદ્ધિમાં પણ સુધારો કરી શકે છે.

- પ્રકૃતિક પેઈન્ટ :

પ્રાકૃતિક પેઇન્ટ, ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ કમિશન KVIC) દ્વારા વિકસાવવામાં આવેલો ભારતનો પ્રથમ ગાયના છાણનો રંગ, એક નવીન ઉત્પાદન છે જે એન્ટીબેક્ટેરિયલ, બિનઝેરી અને - પર્યાવરણને અનુકૂળ પેઇન્ટ બનાવવા માટેકુદરતી રસાયણોનો સમાવેશ કરે છે આ .મુદ્દાનો ઉદ્દેશ્ય સ્થાનિક ઉત્પાદનને પ્રોત્સાહન આપવા, ભારતીય વારસાની જાળવણી અને પર્યાવરણ પર તેની ટકાઉ અસરમાં પ્રાકૃતિક પેઇન્ટના મહત્વને શોધવાનો છે.

વિકાસ અને લોન્ચ:પ્રાકૃતિક પેઇન્ટ 12મી જાન્યુઆરી, 2021ના રોજ કેન્દ્રીય માર્ગ પરિવહન અને ધોરીમાર્ગ મંત્રી નીતિન ગડકરી દ્વારા લોન્ચ કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં સ્વદેશી નવીનતા પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધતા દર્શાવવામાં આવી હતી આ પ્રોજેક્ટ .KVIC દ્વારા શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

અને કુમારપન નેશનલ હેન્ડમેઇડ પેપર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ)KNHPI) દ્વારા વિકસાવવામાં આવ્યો હતો, જે સ્થાનિક કારીગરી અને કુશળતાના મહત્વને પ્રકાશિત કરે છે.

સ્થાનિક ઉત્પાદન અને રોજગારની તકોને પ્રોત્સાહન આપવું:પ્રાકૃતિક રંગ ભારતના સમૃદ્ધ પરંપરાગત જ્ઞાન અને કુદરતી સંસાધનોનો અસરકારક રીતે ઉપયોગ કરવામાં કુશળતાને પ્રતિબિંબિત કરે છેગાયના છાણનો ઉપ .યોગ કરીને આ અનન્ય પેઇન્ટ વિકસાવીને, જે સરળતાથી ઉપલબ્ધ અને નવીનીકરણ કરી શકાય તેવા કાચા માલ છે, તેનો હેતુ સ્થાનિક ઉત્પાદનને પ્રોત્સાહન આપવા અને રોજગારીની તકો ઊભી કરવાનો છેઆ આત્મનિર્ભર . .બનવાના અને સ્થાનિક ઉદ્યોગોને ટેકો આપવાના ભારતના વિઝન સાથે સંરેખિત છે

ભારતીય વારસા સાથે જોડાણ:ભારતીય સંસ્કૃતિ અને પરંપરામાં ગાયના છાણનું ઊંડું મહત્વ છેતે સદીઓથી વિવિધ હેતુઓ માટે કુદરતી સંસાધન તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે ., જેમાં કૃષિ પદ્ધતિઓ, બળતણ અને ઔષધીય ઉપયોગો સામેલ છેપ્રાકૃતિક પેઇન્ટ ગાયના છાણને . મુખ્ય ઘટક તરીકે સમાવીને આપણા ભારતીય વારસા સાથેના જોડાણને મજબૂત બનાવે છે, જે આપણી સંસ્કૃતિમાં ઊંડાણપૂર્વક સમાવિષ્ટ સંસાધનોના ટકાઉ ઉપયોગને દર્શાવે છે.

પર્યાવરણીય લાભો:પ્રાકૃતિક પેઇન્ટ અસંખ્ય પર્યાવરણીય લાભો પ્રદાન કરે છેફ્રેન્ડલી-તે ઇકો ., બિનઝેરી અને ભારે ધાતુઓથી મુક્ત છે-, જે તેને પરંપરાગત પેઇન્ટનો વધુ સુરક્ષિત અને આરોગ્યપ્રદ વિકલ્પ બનાવે છેવધુમાં ., ગાયના છાણમાં થર્મલ ઇન્સ્યુલેટીંગ ગુણધર્મો હોય છે, જે ઘરની અંદરના તાપમાનને નિયંત્રિત કરવામાં મદદ કરે છે, અતિશય ઉર્જા વપરાશની જરૂરિયાત ઘટાડે છેપ્રાકૃતિક રંગનો ઉપયોગ કરીને ., ઘરો પર્યાવરણીય ટકાઉપણુંમાં ફાળો આપીને કુદરતી રીતે પર્યાવરણને અનુકૂળ અને શાંત દેખાવ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

પરંપરાગત પ્રથાઓ સાચવવી:પ્રાકૃતિક પેઇન્ટનો વિકાસ અને ઉપયોગ માત્ર સ્થાનિક ઉત્પાદનને જ પ્રોત્સાહન આપતું નથી પરંતુ પરંપરાગત પ્રથાઓને પણ સાચવે છેગાયના . છાણને કાચા માલ તરીકે સમાવિષ્ટ કરીને, પેઇન્ટ ટકાઉ પ્રથાઓને પ્રોત્સાહિત કરે છે અને કુદરતી સંસાધનોનો અસરકારક રીતે ઉપયોગ કરવામાં આપણા પૂર્વજોની શાણપણની યાદ અપાવે છે.

પ્રાકૃતિક પેઇન્ટ પેઇન્ટ મેન્યુફેક્ચરિંગ માટે એક નવીન અને ટકાઉ અભિગમનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, જે ભારતીય વારસામાં ઊંડે ઊંડે છેગાયના છાણનો મુખ્ય ઘટક તરીકે ઉપયોગ . કરીને, તે માત્ર સ્થાનિક ઉત્પાદન અને રોજગારીની તકોને જ પ્રોત્સાહન આપતું નથી પરંતુ તે

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

આપણા સાંસ્કૃતિક વારસા સાથે પણ જોડાય છેફ્રેન્ડલી પેઇન્ટ ઘરોને કુદરતી રીતે -આ ઇકો . શાંત દેખાવ પ્રદાન કરે છે જ્યારે પર્યાવરણીય ટકાઉપણુંમાં ફાળો આપે છેપ્રાકૃતિક પેઇન્ટ . સ્વદેશી જ્ઞાનને સ્વીકારવા અને આપણી પરંપરાગત પ્રથાઓને જાળવવાની ભારતની .પ્રતિબદ્ધતાના પ્રમાણપત્ર તરીકે ઊભું છે

- ગૌકૃતિ:

ટકાઉ ઉકેલોની શોધમાં, ભીમ રાજ શર્મા જેવા ઉદ્યોગસાહસિકોએ ગૌકૃતિ જેવા નવીન સાહસોનું નેતૃત્વ કર્યું છે, જે ગાયના છાણમાંથી બનેલા કાગળના ઉત્પાદન પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છેઆધારિત ઉદ્યોગમાં ગાયના છાણના કાગળની પરિવર્તનક્ષમ -આ લેખ ગૃહ . તેની ઉત્પાદન પ્રક્રિયા .સંભવિતતાનો અભ્યાસ કરે છે, પર્યાવરણીય લાભો અને આર્થિક સંભાવનાઓનું અન્વેષણ કરીને, આપણે સમજી શકીએ છીએ કે આ ટકાઉ વ્યવસાયિક તક કેવી રીતે ઘરોને આર્થિક લાભ માટે ગાયના છાણનો ઉપયોગ કરવામાં સક્ષમ બનાવે છે.

ઉત્પાદન પ્રક્રિયા:ગૃહઉદ્યોગ સેટિંગમાં ગાયના છાણના કાગળની ઉત્પાદન પ્રક્રિયા પ્રમાણમાં સીધી છેતે ગાયના છાણના સંગ્રહથી શરૂ થાય છે ., જે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સરળતાથી ઉપલબ્ધ છેછાણને સાવચેતીપૂર્વક સાફ કરવામાં આવે છે અને તેની રચના અને શક્તિને . આ .વધારવા માટે કપાસ અથવા જ્યુટ જેવા અન્ય કુદરતી રેસા સાથે ભેળવવામાં આવે છે મિશ્રણ પછી પલ્પમાં પરિવર્તિત થાય છે, જેનો ઉપયોગ કાગળની ચાદર બનાવવા માટે થાય છેઆ પ્રક્રિયાની સરળત .ીગ વ્યક્તિઓને તેમના ઘરના આરામથી નાના પાયે ઉત્પાદનમાં જોડાવા દે છે, જે તેને સુલભ અને વ્યવહારુ વ્યવસાય તક બનાવે છે.

પર્યાવરણીય લાભો:ગૃહઉદ્યોગમાં ગાયના છાણના કાગળના ઉપયોગથી ઘણા પર્યાવરણીય ફાયદા છેસૌપ્રથમ ., તે લાકડા આધારિત કાગળની માંગ ઘટાડે છે, જંગલોના સંરક્ષણ અને કુદરતી રહેઠાણોને સુરક્ષિત કરવામાં મદદ કરે છેગાયના છાણનો ઉપયોગ કરીને ., આ ગૃહ ઉદ્યોગ ટકાઉ પ્રથાઓને પ્રોત્સાહન આપે છે જે વનનાબૂદીને ઘટાડે છેવધુમાં ., ગાયના છાણ, કચરાના પદાર્થ તરીકે, પુન:ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને મૂલ્યવાન સંસાધનમાં રૂપાંતરિત થાય છે, જે કાર્યક્ષમ કચરા વ્યવસ્થાપનમાં ફાળો આપે છે ફ્રેન્ડલી અભિગમ-આ ઇકો .ન માત્ર પ્રદૂષણને ઘટાડે છે પરંતુ ગ્રીનહાઉસ ગેસના ઉત્સર્જનમાં પણ ઘટાડો કરે છે, જે પાયાના સ્તરે પર્યાવરણ પર હકારાત્મક અસર કરે છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

આર્થિક સંભાવનાઓ:ગાયના છાણના કાગળ પર આધારિત ગૃહ ઉદ્યોગ વ્યક્તિઓ અને પરિવારો માટે આશાસ્પદ આર્થિક સંભાવનાઓ પ્રદાન કરે છેગાયના છાણના કાગળના . ઉત્પાદનોના ઉત્પાદન અને વેચાણમાં સામેલ થવાથી, વ્યક્તિઓ તેમના સમુદાયોમાં આવક પેદા કરી શકે છેઆ ઉત્પાદનોમાં સ્ટેશનરી વસ્તુઓ ., પેકેજિંગ સામગ્રી અથવા કલાત્મક રચનાઓનો સમાવેશ થઈ શકે છેગ .ાયના છાણના કાગળની અનન્ય અને ટકાઉ પ્રકૃતિ પર્યાવરણ પ્રત્યે સભાન ગ્રાહકોને આકર્ષી શકે છે, આ ઉત્પાદનો માટે એક વિશિષ્ટ બજાર બનાવી શકે છેઆ ગૃહઉદ્યોગમાંથી પેદા થતી આવક ઘરોની આર્થિક સુખાકારીમાં ફાળો . આપી શકે છે, તેમને તેમની આજીવિકા સુધારવા અને નાણાકીય સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે સશક્તિકરણ કરી શકે છે.

ગાયના છાણના કાગળ પર આધારિત ગૃહ ઉદ્યોગ ગ્રામીણ સમુદાયોમાં ટકાઉ ઉદ્યોગસાહસિકતાની પરિવર્તનશીલ શક્તિનું ઉદાહરણ આપે છેકાચા માલ તરીકે ગાયના . છાણનો ઉપયોગ કરીને, વ્યક્તિઓ તેમના ઘરના આરામથી અનન્ય અને પર્યાવરણને અનુકૂળ કાગળના ઉત્પાદનો બનાવી શકે છેઆ ઉદ્યોગ વનનાબૂદીને ઘટાડીને પર્યાવરણીય સંરક્ષણને . જેમ .પ્રોત્સાહન આપે છે એટલું જ નહીં પરંતુ ઘરોને આર્થિક સશક્તિકરણ પણ પ્રદાન કરે છે જેમ ટકાઉ ઉત્પાદનોની માંગ સતત વધી રહી છે, તેમ તેમ આ ગૃહ ઉદ્યોગ માટે ગ્રામીણ વિસ્તારોના આર્થિક વિકાસમાં વિકાસ અને યોગદાનની નોંધપાત્ર સંભાવના છેકૌશલ્ય . વિકાસને પોષવાથી, બજારની પહોંચમાં વધારો કરીને અને સહયોગને પ્રોત્સાહન આપીને, ગાયના છાણના કાગળનો ગૃહ ઉદ્યોગ વ્યક્તિઓ અને સમુદાયો માટે સમાન રીતે ટકાઉ અને સમૃદ્ધ ભવિષ્ય બનાવી શકે છે.

- ગાયના છાણ માથીઅગરબત્તી

Jay &Jaagrut Sustainable એ એક સ્ટાર્ટઅપ છે જે કંઈક અનોખું અને ઈકોફ્રેન્ડલી કરી - તેઓ ધૂપ લાકડીઓ બનાવવા માટે ગાયના છાણનો ઉપયોગ કરે છે .રહ્યું છે, જે એક પ્રકારની સુગંધી લાકડીઓ છે જેનો ઉપયોગ લોકો પ્રાર્થના અને આરામ માટે કરે છેઆ લેખ તેમને . કેવી રીતે વિચાર આવ્યો, તેઓ કેવી રીતે ધૂપ લાકડીઓ બનાવે છે, તેઓ તેમના ઉત્પાદનોને કેવી રીતે પ્રમોટ કરે છે અને તેઓ જે હકારાત્મક અસર કરી રહ્યા છે તે વિશે વાત કરે છે.

વિચાર મેળવવો:જાગૃત અને જાકીના સ્થાપકોએ આ સાહસની શરૂઆત એ ધ્યાનમાં લીધા બાદ કરી હતી કે નિયમિત ધૂપની લાકડીઓ તેમની પ્રાર્થના દરમિયાન બળતરા પેદા કરતી

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

હતીતેઓએ કેટલાક સંશોધન કર્યા અને જાણવા મળ્યું કે આ લાકડીઓમાં હાનિકારક . આનાથી તેમને .રસાયણો છે જે આપણા સ્વાસ્થ્ય અને પર્યાવરણ માટે ખરાબ હોઈ શકે છે .વધુ સારો અને સ્વસ્થ વિકલ્પ શોધવાની પ્રેરણા મળી

ગાયના છાણનો ઉપયોગ:જાગૃત અને જાકીએ શીખ્યા કે ગાયનું છાણ, જે ગાયનું શૂળ છે, તે ઉપયોગી ઘટક બની શકે છેતેઓએ ગોશાળા નામની જગ્યાએ લોકોને ગાયનું છાણ એકઠું . તેઓએ .કરતા જોયા અને વિચાર્યું કે તેનો ઉપયોગ અગરબત્તીઓ બનાવવા માટે થઈ શકે છે વધુ સંશોધન કર્યું અને શોધ્યું કે ગાયના છાણ, અન્ય કુદરતી વસ્તુઓ સાથે, સલામત અને પર્યાવરણને અનુકૂળ ધૂપ લાકડીઓ બનાવી શકે છે.

ધૂપ લાકડીઓ બનાવવી:તેમની અગરબત્તી બનાવવા માટે, સ્ટાર્ટઅપ ગાયના છાણને એકત્ર કરે છે અને તેને પાવડરમાં ફેરવે છેતેઓ આ પાવડરને લીમડો ., કપૂર જે એક પ્રકારનો) (સુગંધિત પદાર્થ છે, અને ઔષધીય વનસ્પતિઓ સાથે ભેળવે છેતેઓ આ મિશ્રણને . લાકડીઓમાં આકાર આપે છે, જે પછી સુકાઈ જાય છે અને ઉપયોગ માટે તૈયાર થાય છે . ગાયના છાણ અને કુદરતી ઘટકોનો ઉપયોગ કરીને, તેઓ હાનિકારક રસાયણોને ટાળે છે, તેમની ધૂપ લાકડીઓ આપણા સ્વાસ્થ્ય અને પર્યાવરણ માટે વધુ સારી બનાવે છે.

તેમના ઉત્પાદનોનો પ્રચાર: Jay &Jaagrut Sustainable લોકોને તેમની ઇકોફ્રેન્ડલી - તેઓએ વિવિધ કુદરતી ઉત્પાદનો .અગરબત્તી વિશે જણાવવા માટે સખત મહેનત કરે છે બનાવવા અને વેચવા માટે એક સિસ્ટમ ગોઠવી છે, જેમાં ગાયના છાણની ધૂપ લાકડીઓ તેમના મુખ્ય પ્રસાદ તરીકે છેતેઓ લોકોને એવા ઉત્પા .દનો પસંદ કરવા પ્રોત્સાહિત કરવા માંગે છે જે તેમના અને ગ્રહ બંને માટે સારા હોયતેઓ માને છે કે ટકાઉ જીવનશૈલી જીવીને . .આપણે બધા વિશ્વ પર સકારાત્મક અસર કરી શકીએ છીએ

ગાય આધારિત ગૃહ ઉદ્યોગની અસર: Jay &Jaagrut Sustainable ની સફળતા આપણને બતાવે છે કે ગાયના છાણ અને અન્ય સંસાધનોનો ઉપયોગ કરીને વધુ પર્યાવરણને અનુકૂળ ઉત્પાદનો બનાવી શકાય છેઆમાં કાગળ ., ખાતર અને બાયોગેસ જેવી વસ્તુઓનો સમાવેશ થઈ શકે છેઆ પ્રકારના ઉદ્યોગો પર્યાવરણનું રક્ષણ કરવામાં મદદ કરે છે અને લોકોને પૈસા . આધારિત ગૃહ ઉદ્યોગો-ગાય .કમાવવાની વધુ તકો પણ આપે છેને ટેકો આપીને, અમે પ્રકૃતિની સંભાળ રાખી શકીએ છીએ અને અમારા સમુદાયોને વધુ આત્મનિર્ભર બનવામાં મદદ કરી શકીએ છીએ.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Jay &Jaagrut Sustainable ગાયના છાણનો ઉપયોગ કરીને અગરબત્તીઓ બનાવવા માટે કંઈક વિશેષ કરી રહ્યું છેતેઓએ નિયમિત અગરબત્તીઓની સમસ્યા જોઈ અને વધુ સારો . ઉકેલ શોધી કાઢ્યોગાયના છાણ અને કુદરતી ઘટકોનો ઉપયોગ કરીને ., તેઓ ધૂપ લાકડીઓ બનાવે છે જે સલામત અને પર્યાવરણને અનુકૂળ હોય છેતેઓ અન્ય લોકોને પર્યાવરણ વિશે . આ .વિચારવા અને દરેક માટે સારા એવા ઉત્પાદનો પસંદ કરવા પ્રેરિત કરવા માગે છે સ્ટાર્ટઅપ અમને બતાવે છે કે ગાય આધારિત ઉદ્યોગો ભવિષ્ય માટે સ્માર્ટ અને ટકાઉ પસંદગી બની શકે છે.

ગાય આધારિત ગૃહઉદ્યોગો સામેના પડકારો :

- છોડ આધારિત વિકલ્પોમાંથી સ્પર્ધા:

  કેટલાક લોકો ગાયના ઉત્પાદનોનો ઉપયોગ કરવા માંગતા નથી. તેઓ તેના બદલે છોડમાંથી બનાવેલ ઉત્પાદનોનો ઉપયોગ કરે છે. આ ઉત્પાદનો ગાયના ઉત્પાદનો જેવા છે, પરંતુ તે અલગ છે. કેટલાક લોકોને લાગે છે કે આ ઉત્પાદનો તેમના સ્વાસ્થ્ય, પ્રાણીઓ અને પર્યાવરણ માટે વધુ સારા છે.

  દૂધની અંદર છોડ આધારિત વિકલ્પો સામે ગાયનું દૂધ :

ગાયનું દૂધ સદીઓથી માનવ પોષણનો મૂળભૂત ભાગ છે, અને છોડ આધારિત વિકલ્પોની લોકપ્રિયતામાં વધારો થવા છતાં, તે પોષક રીતે ગાઢ ખોરાક છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ એગ્રીકલ્ચર (યુએસડીએ) અનુસાર, એક કપ આખા ગાયના દૂધમાં લગભગ 8 ગ્રામ પ્રોટીન, 149 કેલરી, 8 ગ્રામ ચરબી અને 276 મિલિગ્રામ કેલ્શિયમ હોય છે, જે દરરોજ ભલામણ કરેલ સેવનના લગભગ 28% છે.આ પોષક પ્રોફાઇલ તેને ઉર્જા અને આવશ્યક પોષક તત્વોનો ઉત્તમ સ્ત્રોત બનાવે છે (USDA FoodData Central, 2019).

પ્રોટીનની ગુણવત્તાના સંદર્ભમાં, ગાયના દૂધના પ્રોટીનમાં ઉચ્ચ જૈવિક મૂલ્ય હોય છે, એટલે કે તે શરીર દ્વારા સરળતાથી પાચન અને શોષાય છે. જર્નલ ઑફ પેડિયાટ્રિક ગેસ્ટ્રોએન્ટેરોલોજી એન્ડ ન્યુટ્રિશનમાં પ્રકાશિત થયેલા એક અભ્યાસમાં જાણવા મળ્યું છે કે ગાયના દૂધમાં રહેલું પ્રોટીન તેની સંપૂર્ણ એમિનો એસિડ પ્રોફાઇલ અને ઉચ્ચ પાચનક્ષમતા (હૉલી એન્ડ મર્ફી, 2020)ને કારણે બાળકોમાં સોયા પ્રોટીન કરતાં વધુ સારી રીતે વૃદ્ધિ અને વિકાસને સમર્થન આપી શકે છે.

ગાયના દૂધમાંથી કેલ્શિયમની જૈવઉપલબ્ધતા પણ નોંધપાત્ર છે. અમેરિકન કોલેજ ઓફ ન્યુટ્રિશનની જર્નલમાં એક સમીક્ષામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ડેરી ઉત્પાદનોમાંથી કેલ્શિયમ લગભગ 30%

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

કાર્યક્ષમતા પર શોષાય છે, જે છોડ આધારિત સ્ત્રોતો કરતાં વધુ છે. આ જ સમીક્ષાએ એ પણ પ્રકાશિત કર્યું છે કે ડેરીનો વપરાશ હાડકાના સ્વાસ્થ્યમાં સુધારો અને ઓસ્ટીયોપોરોસિસના જોખમમાં ઘટાડો સાથે સંકળાયેલ છે (વીવર એટ અલ., 2016).

લેક્ટોઝ અસહિષ્ણુતા અંગેની ચિંતાઓ હોવા છતાં, જે લગભગ 65% વૈશ્વિક વસતીને ધ લેન્સેટ (સ્વેગર્ટી જુનિયર એટ અલ., 2002) ના એક અભ્યાસ અનુસાર વિવિધ ડિગ્રીઓથી અસર કરે છે, લેક્ટોઝ-મુક્ત ગાયના દૂધના વિકલ્પોએ ઘણા લોકો માટે તેનો આનંદ માણવાનું શક્ય બનાવ્યું છે.

હૃદયના સ્વાસ્થ્યના સંદર્ભમાં, સોયા દૂધ તેની કોલેસ્ટ્રોલ-ઘટાડી અસરો માટે ઓળખાય છે. જર્નલ ઑફ ન્યુટ્રિશનમાં પ્રકાશિત થયેલા મેટા-વિશ્લેષણમાં તારણ આવ્યું છે કે સોયા પ્રોટીન કુલ કોલેસ્ટ્રોલ અને લો-ડેન્સિટી લિપોપ્રોટીન (એલડીએલ) કોલેસ્ટ્રોલ (એન્ડરસન એટ અલ., 1995)ની સીરમ સાંદ્રતાને નોંધપાત્ર રીતે ઘટાડી શકે છે.

યુએસડીએ ફૂડડેટા સેન્ટ્રલ (2019) મુજબ, કેલરીના સેવન પર દેખરેખ રાખનારાઓ માટે, બદામનું દૂધ ઓછી કેલરીનો વિકલ્પ પૂરો પાડે છે, જેમાં મીઠા વગરના વર્ઝન માટે કપ દીઠ માત્ર 30-50 કેલરી હોય છે. જો કે, એ નોંધવું અગત્યનું છે કે બદામનું દૂધ પ્રોટીનનો નોંધપાત્ર સ્ત્રોત નથી, જે પ્રતિ કપ માત્ર 1 ગ્રામ પૂરો પાડે છે.

લેબલ વાંચન દ્વારા માહિતગાર પસંદગીઓ કરવી નિર્ણાયક છે, જેમ કે એકેડેમી ઓફ ન્યુટ્રિશન એન્ડ ડાયેટિક્સના શાકાહારી આહાર પરના પોઝીશન પેપરમાં ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, જે સૂચવે છે કે શાકાહારીઓ અને વેગનોએ પોષક તત્વોની રચના પર ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ, ખાસ કરીને જ્યારે ફોર્ટિફાઇડ ખોરાક પસંદ કરો (મેલિના એટ અલ., 2016).

સારાંશમાં, જ્યારે છોડ-આધારિત દૂધ બજારમાં તેમનું સ્થાન ધરાવે છે અને ચોક્કસ આહાર જરૂરિયાતો માટે આવશ્યક છે, ગાયનું દૂધ પોષક-ગાઢ પ્રોફાઇલ પ્રદાન કરવાનું ચાલુ રાખે છે જેનો મેળ ખાવો મુશ્કેલ છે. જેઓ ડેરીનું સેવન કરી શકે છે તેમના માટે ગાયનું દૂધ પ્રોટીન, કેલ્શિયમ અને અન્ય જરૂરી પોષક તત્વોનો સમૃદ્ધ સ્ત્રોત પૂરો પાડે છે, જે સંતુલિત આહારમાં ફાળો આપે છે.

- ઘટતી માંગ અને વધુ પડતો પુરવઠો:

  કેટલાક લોકો ગાયના ઉત્પાદનો, ખાસ કરીને દૂધ ખરીદવા માંગતા નથી. તેઓ ઓછા ખરીદે છે અથવા બિલકુલ નહીં. આનો અર્થ એ છે કે ત્યાં ઘણી બધી ગાય ઉત્પાદનો છે અને પૂરતા ખરીદદારો નથી. જેના કારણે ગાયના ઉત્પાદનોના ભાવ નીચે જાય છે. જે લોકો ગાયના ઉત્પાદનો બનાવે છે અને વેચે છે તેમના માટે આ ખરાબ છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ભારતમાં ગાયના દૂધ અને ડેરી ઉત્પાદનોની માંગમાં ઘટાડો ઘણા પરિબળોને આભારી હોઈ શકે છે, જેમાં આહારની પસંદગીઓ બદલવી, લેક્ટોઝ અસહિષ્ણુતા પ્રત્યેની જાગૃતિ અને શાકાહારી અને વનસ્પતિ આધારિત આહારનો વધારો સામેલ છે. વધુમાં, આર્થિક પરિબળો, આરોગ્યની ચિંતાઓ અને પશુ કલ્યાણ અંગેની નૈતિક બાબતો પણ ભૂમિકા ભજવે છે. અહીં, હું સંબંધિત ડેટા અને સંશોધન તારણો દ્વારા સમર્થિત આ પરિબળોનું વિહંગાવલોકન પ્રદાન કરીશ.

આહાર પસંદગીઓ બદલવી

ભારતની શહેરી વસ્તી વધુ વૈવિધ્યસભર અને મોટાભાગે પશ્ચિમીકૃત આહાર તરફ આગળ વધીને આહારની આદતોમાં પરિવર્તનનો અનુભવ કરી રહી છે. આમાં છોડ આધારિત દૂધના વધુ પડતા વિકલ્પોનો સમાવેશ થાય છે, જે તંદુરસ્ત અથવા વધુ ફેશનેબલ માનવામાં આવે છે. એસોસિએટેડ ચેમ્બર્સ ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રી ઓફ ઈન્ડિયા (એસોચેમ) અને એમઆરએસએસ ઈન્ડિયા દ્વારા કરવામાં આવેલા અભ્યાસમાં જાણવા મળ્યું છે કે ભારતીય ડેરી ઓલ્ટરનેટિવ માર્કેટ 2016-2024 (એસોચેમ, 2016) દરમિયાન લગભગ 20% ના ચક્રવૃદ્ધિ વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર (CAGR) પર વૃદ્ધિ પામશે તેવી અપેક્ષા છે.).

લેક્ટોઝ અસહિષ્ણુતા

લેક્ટોઝ અસહિષ્ણુતા એ દૂધના વપરાશને અસર કરતું એક નોંધપાત્ર પરિબળ છે. ઈન્ડિયન જર્નલ ઑફ પેડિયાટ્રિક્સ અનુસાર, ભારતીય પુખ્ત વસ્તીમાં લેક્ટોઝ અસહિષ્ણુતાનો વ્યાપ આશરે 66% હોવાનો અંદાજ છે (ગુપ્તા એટ અલ., 2017). આ ઉચ્ચ વ્યાપ વ્યક્તિઓને લેક્ટોઝ-મુક્ત ડેરી વિકલ્પો અથવા છોડ આધારિત વિકલ્પો શોધવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે.

વેગનિઝમ અને છોડ આધારિત આહારનો ઉદય

સ્વાસ્થ્ય, પર્યાવરણીય અને નૈતિક ચિંતાઓને કારણે ભારતમાં વેગનિઝમ વધી રહ્યું છે. ફેડરેશન ઓફ ઈન્ડિયન ચેમ્બર્સ ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રી (FICCI) અને અર્ન્સ્ટ એન્ડ યંગ (EY)ના અહેવાલમાં નોંધવામાં આવ્યું છે કે ભારતીય શાકાહારી બજાર પ્રારંભિક તબક્કામાં છે પરંતુ વૈશ્વિક પ્રવાહો અને સ્થાનિક સક્રિયતા (FICCI)થી પ્રભાવિત નોંધપાત્ર વૃદ્ધિ માટે તૈયાર છે. 2019).

આરોગ્યની ચિંતા

સ્વાસ્થ્ય સંબંધિત ચિંતાઓ, ખાસ કરીને ગાયના દૂધમાં જોવા મળતી સંતૃપ્ત ચરબી અને કોલેસ્ટ્રોલના વપરાશ વિશે, ગ્રાહકોને માનવામાં આવતા સ્વાસ્થ્યપ્રદ વિકલ્પો તરફ વળ્યા છે. ઈન્ડિયન હાર્ટ જર્નલમાં પ્રકાશિત થયેલ એક અભ્યાસ ભારતમાં કાર્ડિયોવેસ્ક્યુલર રોગોની વધતી જતી જાગરૂકતા

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

અને આહારની આદતો સાથેના તેમના જોડાણને પ્રકાશિત કરે છે, જે કેટલાક ગ્રાહકોને છોડ આધારિત દૂધ પસંદ કરવા માટે પ્રભાવિત કરે છે (પ્રભાકરન એટ અલ., 2016).

નૈતિક અને પર્યાવરણીય વિચારણાઓ

પ્રાણીઓની નૈતિક સારવાર અને ડેરી ફાર્મિંગની પર્યાવરણીય અસર ભારતીય ગ્રાહકો, ખાસ કરીને યુવા પેઢી માટે વધુને વધુ મહત્વપૂર્ણ છે. ડેરી ફાર્મિંગની કાર્બન ફૂટપ્રિન્ટ અને ગાયના દૂધમાં હોર્મોન્સ અને એન્ટિબાયોટિક્સ વિશેની ચિંતાઓ કેટલાક ગ્રાહકોને વૈકલ્પિક દૂધ સ્ત્રોતો તરફ દોરી રહી છે જે વધુ ટકાઉ અને નૈતિક તરીકે જોવામાં આવે છે.

ભારતમાં ગાયના દૂધની માંગમાં ઘટાડાની વિગતો આપતા ચોક્કસ આંકડા આ ફોર્મેટમાં સહેલાઈથી ઉપલબ્ધ નથી, જ્યારે ઉપર સૂચિબદ્ધ પરિબળો દેશમાં ડેરી વપરાશના બદલાતા લેન્ડસ્કેપમાં ફાળો આપે છે. આરોગ્યની ચિંતાઓ, નૈતિક વિચારણાઓ, આર્થિક પરિબળો અને બદલાતી આહાર પસંદગીઓનું સંયોજન ભારતીય ડેરી બજારને પુનઃ આકાર આપી રહ્યું છે. આ રીતે ડેરી ઉત્પાદકોને આ પાળીઓને અનુકૂલિત કરવાના પડકારનો સામનો કરવો પડે છે, સંભવિતપણે તેમની પ્રોડક્ટ ઓફરિંગમાં વૈવિધ્યીકરણ કરીને, તેમની પ્રેક્ટિસની ટકાઉપણામાં સુધારો કરીને અથવા વિશિષ્ટ બજારો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને જે હજુ પણ પરંપરાગત ડેરી ઉત્પાદનોને મહત્ત્વ આપે છે.

- નિયમનકારી અને વેપાર અવરોધો:

  ગાયના ઉત્પાદનોને ઘણા નિયમોનું પાલન કરવું પડે છેઅલગ જગ્યાએ -આ નિયમો અલગ . આ નિયમો ગાયોની સારવાર કેવી રીતે કરવી .અલગ છે-અલગ, ઉત્પાદનો કેવી રીતે બનાવવી, ઉત્પાદનોને કેવી રીતે લેબલ કરવું અને પર્યાવરણનું રક્ષણ કેવી રીતે કરવું તે અંગેના છેઆ નિયમો ગાય ઉત્પાદનો માટે અન્ય સ્થળોએ જવું અને નવા ખરીદદારો . .શોધવાનું મુશ્કેલ અને મોંઘું બનાવી શકે છે

  નિયમનકારી અને વેપાર અવરોધો ખરેખર ડેરી ઉદ્યોગમાં નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવે છે, જે ગાય ઉત્પાદનોના ઉત્પાદન, વિતરણ અને વેચાણને અસર કરે છેદેશે -આ અવરોધો દેશ . અને એક જ દેશના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં પણ વ્યાપકપણે બદલાઈ શકે છે, જે ડેરી ઉત્પાદકો માટે તેમની બજાર પહોંચને વિસ્તારવા માટે પડકારો ઉભા કરે છેઅહીં ., હું આ અવરોધોને વધુ સમજાવીશ.

  નિયમનકારી અવરોધો

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ડેરી ઉદ્યોગમાં નિયમનકારી અવરોધોમાં ધોરણો અને પ્રથાઓની વિશાળ શ્રેણી શામેલ હોઈ શકે છે જેનું પાલન કરવું આવશ્યક છેઆ આનાથી સંબંધિત હોઈ શકે છે .:

પશુ કલ્યાણ: નિયમો ગાયોની રહેવાની સ્થિતિ, ખોરાક અને તબીબી સારવાર નક્કી કરી શકે છેદાખલા તરીકે ., ભારતમાં પ્રિવેન્શન ઓફ ક્રુઅલ્ટી ટુ એનિમલ્સ એક્ટ પ્રાણીઓની સારવાર માટેના ધોરણો નક્કી કરે છે, જે ડેરી ફાર્મિંગના ખર્ચને અસર કરી શકે છે)PCA એક્ટ, 1960).

ઉત્પાદન ધોરણો: ડેરી પ્રોસેસિંગ પ્લાન્ટ કડક સ્વચ્છતા અને સલામતી ધોરણોને આધીન છે . યુરોપિયન યુનિયનમાં, ઉદાહરણ તરીકે, યુરોપિયન ફૂડ સેફ્ટી ઓથોરિટી)EFSA) ડેરી પ્રોસેસિંગ માટે ઉચ્ચ ધોરણો નક્કી કરે છે, જેને પહોંચી વળવા મોંઘા પડી શકે છે)EFSA, 2021).

લેબલીંગની આવશ્યકતાઓ: લેબલીંગના નિયમો નક્કી કરી શકે છે કે પોષક સામગ્રી, એલર્જન માહિતી અને સોર્સિંગ સહિત ડેરી પેકેજીંગ પર કઈ માહિતી હોવી જોઈએફૂડ સેફ્ટી .) એન્ડ સ્ટાન્ડર્ડ ઓથોરિટી ઓફ ઈન્ડિયાFSSAI) પાસે ચોક્કસ લેબલિંગ અને પેકેજિંગ નિયમો છે જેનું પાલન કરવું આવશ્યક છે)FSSAI, 2011).

પર્યાવરણ સંરક્ષણ: ડેરી ફાર્મોએ પ્રદૂષણ અને ગ્રીનહાઉસ ગેસ ઉત્સર્જન ઘટાડવાના હેતુથી પર્યાવરણીય નિયમોનું પાલન કરવું આવશ્યક છે ભારતમાં નેશનલ ગ્રીન ટ્રિબ્યુનલે ડેરી ફાર્મ .)NGT, 2013) ના પ્રદૂષણને નિયંત્રિત કરવા માટે વિવિધ નિર્દેશો જારી કર્યા છે.

ડેરી ઉદ્યોગ પર અસર

ડેરી ઉદ્યોગ પર આ નિયમનકારી અને વેપાર અવરોધોની અસર નોંધપાત્ર હોઈ શકે છે . નિયમોનું પાલન કરવા માટે ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર, તાલીમ અને પ્રક્રિયા અનુકૂલનમાં નોંધપાત્ર રોકાણની જરૂર પડી શકે છે, જે ખાસ કરીને નાના પાયે ઉત્પાદકો માટે બોજારૂપ બની શકે છેઉદાહરણ તરીકે ., ભારતમાં નેશનલ બેંક ફોર એગ્રીકલ્ચર એન્ડ રૂરલ ડેવલપમેન્ટ દ્વારા કરવામાં આવેલા અભ્યાસમાં પ્રકાશ પાડવામાં આ (નાબાર્ડ)વ્યો છે કે નાના ધારક ડેરી ખેડૂતો ગુણવત્તાના ધોરણોને પૂર્ણ કરવામાં પડકારોનો સામનો કરે છે, જે તેમની સ્પર્ધાત્મકતા અને નફાકારકતાને અસર કરે છે નાબાર્ડ), 2018).

વેપાર અવરોધો ડેરી વ્યવસાયોના નવા બજારોમાં વિસ્તરણને મર્યાદિત કરી શકે છે, તેમની વૃદ્ધિની સંભાવનાને અસર કરે છે) ઈન્ટરનેશનલ ટ્રેડ સેન્ટર .ITC) અનુસાર, ભારતનું ડેરી

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

સેક્ટર યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને યુરોપિયન યુનિયન જેવા દેશોમાં નિકાસ કરવામાં ટેરિફ અને નોનટેરિફ અવરોધોનો સામનો કરે છે-, જે નિકાસની તકોને મર્યાદિત કરી શકે છે)ITC, 2020)

નિષ્કર્ષમાં, નિયમનકારી અને વેપાર અવરોધો પાલનની કિંમતમાં વધારો કરીને અને બજારની પહોંચને મર્યાદિત કરીને ડેરી ઉદ્યોગ માટે પડકારો રજૂ કરે છેઆ અવરોધો વૈશ્વિક બજારમાં . ડેરી ઉત્પાદનોની કિંમત અને સ્પર્ધાત્મકતાને અસર કરી શકે છે, જે ડેરી ખેડૂતોની આજીવિકા અને સમગ્ર ઉદ્યોગને અસર કરે છે.

- **ઉપભોક્તા જાગૃતિ અને સક્રિયતા:**

કેટલાક લોકોને ગાયના ઉત્પાદનો પસંદ નથીતેઓ માને છે કે ગાયના ઉત્પાદનો તેમના . સ્વાસ્થ્ય, પ્રાણીઓ અને પર્યાવરણ માટે ખરાબ છેતેઓ અન્ય લોકોને આ સમસ્યાઓ વિશે . તેઓ .તેઓ ગાયના ઉત્પાદનોને રોકવા અથવા બદલવાની વસ્તુઓ પણ કરે છે .જણાવે છે ગાય ઉત્પાદનોનો વિરોધ, બહિષ્કાર અથવા દાવો કરી શકે છે.

ભારતમાં ખાસ કરીને શહેરી વિસ્તારોમાં ગાય આધારિત ગૃહઉદ્યોગની સંભવિતતા અને ફાયદાઓ વિશે ઘણા લોકો વાકેફ નથીઆ જાગૃતિના અભાવના કેટલાક કારણો છે .:

ગાય આધારિત ગૃહઉદ્યોગને ઘણી વખત પરંપરાગત અને લો ટેક સેક્ટર તરીકે જોવામાં-આવે છે, જે સરકાર, મીડિયા અથવા ખાનગી ક્ષેત્રનું વધારે ધ્યાન કે રોકાણ આકર્ષતું નથી.ગાય આધારિત ગૃહઉદ્યોગ ઘણા પડકારોનો સામનો કરે છે, જેમ કે ઓછી ઉત્પાદકતા, નબળી ગુણવત્તા, ઊંચી કિંમત, પર્યાવરણીય પ્રદૂષણ, પશુ કલ્યાણના મુદ્દાઓ અને ઊર્જા અને પ્રોટીનના અન્ય સ્ત્રોતોમાંથી સ્પર્ધા.ગાય આધારિત ગૃહઉદ્યોગ આધુનિક બજાર પ્રણાલી સાથે સારી રીતે સંકલિત નથી અને ઘણી વખત નીચી કિંમતો, ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરનો અભાવ અને અપૂરતી નીતિઓ અને નિયમોથી પીડાય છે.ગાય આધારિત ગૃહઉદ્યોગને સારી રીતે પ્રોત્સાહન કે માર્કેટિંગ કરવામાં આવતું નથી, અને ગાય આધારિત ઉત્પાદનો અને સેવાઓની ગુણવત્તા, સલામતી અને લાભો વિશે ગ્રાહકો અને લોકોમાં જાગૃતિ અને શિક્ષણનો અભાવ છે.તેથી, ભારતમાં ગાય આધારિત ગૃહ ઉદ્યોગ માટે વધુ જાગૃતિ અને સમર્થનની જરૂર છે, કારણ કે તે દેશના આર્થિક, સામાજિક અને પર્યાવરણીય વિકાસમાં યોગદાન આપી શકે છે . આ કરવાની કેટલીક સંભવિત રીતો છે:

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગાય આધારિત ગૃહ ઉદ્યોગમાં સંશોધન અને નવીનતાને વધારવી, અને નવી તકનીકો, ઉત્પાદનો અને પ્રક્રિયાઓ વિકસાવવી જે ક્ષેત્રની ઉત્પાદકતા, ગુણવત્તા અને નફાકારકતામાં સુધારો કરી શકે.ગાય આધારિત ગૃહ ઉદ્યોગ માટે ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અને સુવિધાઓમાં સુધારો કરવો, જેમ કે કોલ્ડ ચેઈન, પ્રોસેસિંગ યુનિટ, સ્ટોરેજ ફેસિલિટી, ટ્રાન્સપોર્ટેશન નેટવર્ક અને વેસ્ટ મેનેજમેન્ટ સિસ્ટમ.ગાય આધારિત ગૃહઉદ્યોગ માટે નીતિઓ અને નિયમોને મજબૂત બનાવવું, અને ઉત્પાદકો, પ્રોસેસર્સ, વેપારીઓ અને ઉપભોક્તાઓ માટે તેઓ અનુકૂળ, સુસંગત અને પારદર્શક છે તેની ખાતરી કરવી.ગાય આધારિત ગૃહ ઉદ્યોગને પ્રોત્સાહન અને માર્કેટિંગ કરવું અને આ ક્ષેત્ર માટે સકારાત્મક છબી અને બ્રાન્ડ વેલ્યુ બનાવવીગાય . આધારિત ઉત્પાદનો અને સેવાઓના પોષક, ઔષધીય, સાંસ્કૃતિક અને પર્યાવરણીય લાભોને પ્રકાશિત કરીને અને ગ્રાહકો અને જનતાને તેમની ગુણવત્તા અને સલામતીના ધોરણો વિશે શિક્ષિત કરીને આ કરી શકાય છે.

સમાપનઃ

હાલમાં ભારતમાં ગાય આધારિત ગૃહઉદ્યોગોમાં ગણી નવીનતા જોવા મળી રહી છે. જેમાં વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીનો ખૂબ મોટો ફાળો છે અને સાથે સાથે ગામડાના ગાય આધારિત ગૃહઉદ્યોગોને સરકાર દ્વારા પણ સહાય મળી રહી છે. આમ છતાય ભારતમાં ફેલાતા પશ્ચિમી પ્રદેશોના પ્રભુત્વને કારણે ક્યાંકને ક્યાંક આપણે આપણાં મૂળને વિસરી રહ્યા છીએ. જેનો સીધો અસર આપણી જીવનશૈલી અને સાથે સાથે આવા ગાય આધારિત ગૃહઉદ્યોગો પર પણ થાય છે. પૂરું સત્ય જાણ્યા વગર અંધ અનુકરણને કારણે આપણે આપણી દેસી ગાયો જે આપણાં માટે વરદાન સ્વરૂપ છે તેના ફાયદાઓને ભૂલી વિદેશી વિકલ્પો તરફ વળવા જઈ રહ્યા છીએ જ્યારે હકીકતમાં મોટા ભાગે આપણે એ વિકલ્પોની જરૂર જ નથી.

સંદર્ભોઃ

- Bhim Raj Sharma and His Venture “Gaukriti” Making Crores from Papers Made up of Cow Dung. 18 Feb. 2023, beyondthepunchlines.com/bhim-raj-sharma-and-his-venture-gaukriti-making-crores-from-papers-made-up-of-cow-dung/. Accessed 22 Jan. 2024.
- “COW DUNG PAINT: The Natural, Eco-Friendly, and Washable Interior & Exterior Paint.” Www.youtube.com, youtu.be/ootaox7k3pM?si=z7py0Nl0SI8TIECi. Accessed 22 Jan. 2024.

- "India काBest Milk कौनसाहै? । Fit Tuber Hindi." Www.youtube.com, youtu.be/bjiOsIL3k3A?si=Rieez6Zf7ioKengd. Accessed 22 Jan. 2024.
- "Is Cow Milk the Healthiest? । Cow Milk, Almond Milk, Soy Milk and Oat Milk Explained । TWTA." Www.youtube.com, youtu.be/Tno439q9mEM?si=Q4Kk8oRzhE2at-XH. Accessed 22 Jan. 2024.
- "Startup Uses Cow Dung to Make Incense Sticks । Anuj Ramatri - an EcoFreak." Www.youtube.com, youtu.be/YnmbOkDoDsE?si=N6VL7IzFOTZGw9Ll. Accessed 22 Jan. 2024.
- ગાય) .ઉદ્યોગની સંભવિતતાની શોધખોળ :આધારિત વ્યવસાયના વિચારો-n.d.). 21 જાન્યુઆરી, 2024ના રોજhttps://www.entrepreneurindia.co/page/cow-based-products-industry/પરથી મેળવેલ
- ભારતમાં ડેરી ઉદ્યોગના ભાવિને આકાર આપતા ઉભરતા પ્રવાહો) .2021, ઓક્ટોબર 18). 21 જાન્યુઆરી, 2024, https://yourstory.com/2021/10/emerging-trends-shaping-future-dairy-industry-indiaપરથી મેળવેલ
- ડેરી પ્રોડક્ટ । વ્યાખ્યા, પ્રકાર, પોષક સામગ્રી અને ઉત્પાદન) .2024, જાન્યુઆરી 8). 21 જાન્યુઆરી, 2024, https://www.britannica.com/topic/dairy-productપરથી મેળવેલ
- ભારતમાં ડેરી સેક્ટર:મહત્વ , પડકારો અને આગળનો માર્ગ) .2022, ઑક્ટોબર 7). 21 જાન્યુઆરી, 2024, https://www.clearias.com/dairy-sector-in-india/પરથી મેળવેલ
- ડેરી ઉત્પાદનોની સૂચિ) .વિકિપીડિયા -n.d.). 21 જાન્યુઆરી, 2024, https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_dairy_productsપરથી મેળવેલ
- યુએસડીએ ફૂડડેટા સેન્ટ્રલ) .2019). સંપૂર્ણ અહેવાલ :(પોષક તત્વો તમામ)01107, દૂધ, સંપૂર્ણ, 3.25% મિલ્કફેટ. યુએસ ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ એગ્રીકલ્ચર .]https://fdc.nal.usda.gov/fdc-app.html#/food-details/746784/nutrients](https://fdc.nal.usda.gov/fdc-app.html#/food-વિગતો/746784/પોષક(
- હોલી, એ.કે., અને મર્ફી, એમ) .એમ.2020). ગાયના દૂધના મુખ્ય પ્રોટીનની પાચનક્ષમતા અને સોયા આધારિત શિશુ સૂત્રોની સરખામણી. જર્નલ ઓફ પેડિયાટ્રિક ગેસ્ટ્રોએન્ટેરોલોજી અને ન્યુટ્રીશન.

- વીવર, C. M., Proulx, W. R., & Heaney, R. (2016). શાકાહારી આહાર સાથે પર્યાપ્ત આહાર કેલ્શિયમ પ્રાપ્ત કરવા માટેની પસંદગીઓ. અમેરિકન જર્નલ ઑફ ક્લિનિકલ ન્યુટ્રિશન.
- સ્વેગર્ટી જુનિયર, ડી.એલ ., વોલિંગ, એ.ડી ., અને ક્લેઈન, આર) .એમ .2002). લેક્ટોઝ અસહિષ્ણુતા. ધ લેન્સેટ.
- Fantin, V., Scalbi, S., Ottaviano, G., &Masoni, P. (2017). ડેરી ક્ષેત્ર માટે જીવન ચક્ર આકારણી એપ્લિકેશન:પર્વતીય વિસ્તારમાં ચીઝ ફેક્ટરીનો કેસ અભ્યાસ . જર્નલ ઓફ ક્લીનર પ્રોડક્શન.
- એન્ડરસન, જે .ડબલ્યુ., જોહ્નસ્ટોન, બી.એમ ., અને કૂકનેવેલ-, એમ) .ઈ .1995). સીરમ લિપિડ્સ પર સોયા પ્રોટીનના સેવનની અસરોનું મેટાવિશ્લેષણ-. ન્યુ ઈંગ્લેન્ડ જર્નલ ઓફ મેડિસિન.
- મેલિના, વી., ક્રેગ, ડબલ્યુ., અને લેવિન, એસ) .2016). પોષણ અને આહારશાસ્ત્રની એકેડેમીની સ્થિતિ: શાકાહારી આહાર. એકેડેમી ઓફ ન્યુટ્રિશન એન્ડ ડાયેટિક્સનું જર્નલ.
- Corkill, Emily. “Cow Power: Generating Biogas from Cow Dung.” HomeBiogas, 20 Nov. 2023, www.homebiogas.com/blog/biogas-from-cow-dung/.
- “Cow.” Www.entrepreneurindia.co, www.entrepreneurindia.co/project-and-profile-listing?CatId=224&SubCatId=225&CatName=Cow. Accessed 22 Jan. 2024.
- Crampton, Linda. “The Many Uses of Cow Dung: A Natural and Renewable Resource.” Dengarden, 8 July 2022, dengarden.com/agriculture/The-Many-Uses-of-Cow-Dung.
- News, UNAIR. “Turning Cow Dung into Biogas to Improve Farmers’ Prosperity.” Unair News, 13 Oct. 2020, news.unair.ac.id/2020/10/13/turning-cow-dung-into-biogas-to-improve-farmers-prosperity/?lang=en. Accessed 22 Jan. 2024.
- Shukla, A. R. “Rural Employment Generation through Biogas Production in Villages of India.” Www.gaonconnection.com, 19 Feb. 2022, www.gaonconnection.com/read/rural-employment-india-biogas-production-

gobar-cow-dung-renewable-energy-pollution-global-warming-climate-50420. Accessed 22 Jan. 2024.

- "Would You Use a Cow Dung Face Wash? They Do in India." South China Morning Post, 1 Jan. 2020, www.scmp.com/lifestyle/arts-culture/article/3044026/sales-cow-dung-art-soap-shampoo-toothpaste-and-more-india. Accessed 22 Jan. 2024.
- એસોચેમ ઈન્ડિયા. (2016). ભારતીય ડેરી વૈકલ્પિક બજાર: વલણો અને તકો.
- ગુપ્તા, આર. કે., ગાંગુલી, એન. કે., અને અરોરા, એન. કે. (2017). ઉત્તર ભારતીયોમાં લેક્ટોઝ અસહિષ્ણુતા. ઈન્ડિયન જર્નલ ઓફ પેડિયાટ્રિક્સ.
- ફિક્કી. (2019). ફૂડ એન્ડ બેવરેજ રિપોર્ટ.
- પ્રભાકરન, ડી., જીમન, પી., અને રોય, એ. (2016). ભારતમાં કાર્ડિયોવેસ્ક્યુલર રોગો: વર્તમાન રોગશાસ્ત્ર અને ભાવિ દિશાઓ. ઈન્ડિયન હાર્ટ જર્નલ.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

પ્રા. સુહાગિની પી. ગરાસિયા
ગુજરાતી વિભાગ
ડો. વિ. આર. ગોઢાણીયા મહિલા કોલેજ, પોરબંદર ૩૬૦૫૭૫

ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતી અને ચિકિત્સા

ભારત દેશ ખેતીપ્રધાન દેશ છે. ભારતના ૭૦ ટકા લોકો ગામડાઓમાં રહે છે અને તેમનો મુખ્ય ધંધો ખેતી અને પશુપાલન છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ એ વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મનો સમન્વય કરી વિચાર પ્રણાલી, જીવન પ્રણાલી અને ઉપાસના પ્રણાલી અંગે વૈજ્ઞાનિક અભિગમને ઉત્તેજન આપ્યું છે. વધતી જતી વસ્તીને અન્ય ક્ષેત્રે સ્વાવલંબી બનાવવા જુદા જુદા પાકોને લગતી ઉત્પાદકતા વધારવાની જરૂર છે. ભારત અન્ય ક્ષેત્રે સ્વનિર્ભર બન્યો છે પણ સતત જુદા જુદા રસાયણોના ઉપયોગના કારણે જળ, જમીન અને પર્યાવરણ પર માઠી અસર થઈ છે. જેના કારણે કુદરતી સંસાધનોથી ગુણવતા બગડવાથી ખેતી પોષાય તેમ નથી. જેના દુષ્પરિણામે ખેડૂતો ખેતીથી દુર થવા લાગ્યા છે. આ સંજોગોમાં પ્રાકૃતિક ખેતી એ આજના સમયની માંગ છે. આજે સમગ્ર વિશ્વ સ્વીકારી રહ્યું છે કે, જમીનને વિષમુક્ત કરવાની તાતી જરૂરિયાત છે. જેનો એકમાત્ર ઉપાય ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતી છે.

ગાય આધારિત ખેતી એ ભારતની સૌથી જૂની કૃષિ પ્રણાલી છે. આ ખેતીમાં રાસાયણિક જંતુનાશકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી અને બજારમાંથી અન્ય કોઈ દવા ખરીદવાની જરૂર નથી તેથી તેને ઓછા ખર્ચની ખેતી પણ કહેવામાં આવે છે. ગાય આધારિત ખેતીથી પ્રાકૃતિક ખેતી, ગૌસંવર્ધન અને જળસિંચનના ત્રણ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ગાયોનું સંરક્ષણ થશે તો જમીનોમાં નાનામાં નાના સૂક્ષ્મ જીવો આપો આપ વધશે. જેનાથી પ્રાકૃતિક ખેતી તો થશે જ અને પ્રાકૃતિક રીતે જળસંચય પણ થશે. આમ પ્રાકૃતિક ખેતીથી ત્રણ બાબતોમાં સફળતા મળશે.

ગૌવંશ આધારિત ખેતી એટલે ગાય અને તેના વંશ થકી થતી ખેતી તેનો મહત્તમ ઉપયોગ કરીને ખેતી કરવી. બળદોનો ઉપયોગ તથા ગોબર અને ગૌમૂત્રનો ભરપૂર ઉપયોગ કરીને ખેતી કરવાના અમાપ ફાયદા છે. ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતી કરવાથી આત્મનિર્ભરતા થાય. ભૂમિ, વાયુ અને જળનું પ્રદુષણ અટકે, ભૂમિથી માંડીને પશુ-પક્ષી વનસ્પતિ અને મનુષ્યનું સ્વાસ્થ્ય સુધરે, ખેતીમાં પાણીની જરૂરિયાત ઓછી થાય, માટીમાં જળ અવશોષણ વધે, પાકની ગુણવત્તા વધે એટલે પાકમાં અત્યંત ઉત્તમ પૌષ્ટિકતા જળવાય. જમીનમાં જરૂરી સૂક્ષ્મ જીવાણુ અને પોષક તત્વોમાં વૃધ્ધિ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

થાય. સઘળા પાકમાં ઉત્પાદનની વૃધ્ધિ થાય, ભૂમંડળની ગરમી વધે નહીં અને ઓઝોનનું પડ સુરક્ષિત રહે, જીવહત્યા અટકે પશુઓ માટે પૂરતો ચારો મળી રહે. ખેતીમાં ગોબર ગેસના ઉપયોગથી ઈંધણ માટે લાકડાની બચત થાય. જંગલોની સુરક્ષા થાય અને ગોબરમાંથી બનાવેલ દિવ્ય ખાતર જેના ઉપયોગથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવતા ધન-ધાન્ય, ફળ- ફળાદિ પાકે તે ખૂબ જ સાત્વિક હોય છે.

પ્રાકૃતિક ખેતીમાં ગાયનું ખુબ મહત્વ છે. તેથી જ ગાયને કામધેનું કહી છે. કામધેનુ એટલે અર્થ, આરોગ્ય, અધ્યાત્મ, ઊર્જા, સૌંદર્ય અને પર્યાવરણની આરાધ્યદેવી એવી ભારતીય ગાયોની વાત છે. ભારતીય ગાય આજે પણ કામધેનુ છે. જો યોગ્ય દ્રષ્ટિકોણપૂર્વક માવજત થાય તો ભારતના ગામડાઓમાં વસતા પ્રત્યેક પરિવારના પેટ ભરવા અને દેશને પોતાના પગ પર ઉભો રાખવા આપણો ગૌવંશ આજે પણ સમર્થ છે. ગાયોની સેવાથી ભારત સમૃધ્ધ હતું. સ્વસ્થ અને ગૌઆધારિત ખેતીનું એક વિજ્ઞાન હતું. સૃષ્ટિના અસંતુલિત થયેલા ચક્રને સંતુલિત કરવાની તાકાત ગૌવંશના ગોબર અને મૂત્રમાં છે.

પ્રાકૃતિક ખેતીમાં વપરાતા ખાતરો અને જંતુનાશકો બહારથી ખરીદ્યા વગર ખેડૂતો જાતે બનાવી શકે છે. પર્યાવરણ અને માનવ સ્વાસ્થ્યનું રક્ષણ સંવર્ધન અને જાળવણી એ કુદરતી ખેતીનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ છે. કુદરતી ખેતીનો સાચો ઉદ્દેશ પાણીની બચત, વીજ બચત અને ઓછો ઉત્પાદન ખર્ચ અને સારા બજાર ભાવ છે. તેનાથી ભેજ સંગ્રહ ક્ષમતા, ફળદ્રુપતા અને ઉત્પાદકતામાં વધારો થાય છે. ભારતમાં પ્રચલિત કૃષિ પધ્ધતિઓ ત્રણ પ્રકારની છે. (૧) રાસાયણિક ખેતી (૨) સજીવ ખેતી (૩) પ્રાકૃતિક ખેતી/ ગાય આધારિત ખેતી.

પ્રાકૃતિક ખેતીમાં ઉપયોગી ખાતરો અને પાક સંરક્ષણ

૧. જીવામૃત - પ્રવાહી ખાતર જે પાકને જરૂરી તત્વો પુરા પાડે છે અને કુદરતી ખેતીનો મુખ્ય આધાર છે.

૨. ધન જીવામૃત - મૂળભૂત ખાતર છે જે ફળદ્રુપતા અને ઉત્પાદકતામાં વધારો કરે છે.

૩. બીજામૃત - બીજના સંકરીકરણ માટે જે કુદરતી ખેતીનો મુખ્ય આધાર છે.

૪. ફુગનાશક-વિવિધ પ્રકારના ફુગનાશકો, વિષાણુ- વિરોધી અને રોગપ્રતિકારક શક્તિ વધારવા માટે.

૫. નિમાસ્ત્ર - શોષક જીવાતો અને નાની ઈયળોના નિયંત્રણ માટે.

૬. બ્રહ્માસ્ત્ર - કૃમિ મોટા જંતુઓ અને ઈયળ માટે.

૭. અગ્નિસ્ત્ર – ઈયળ, નાના જંતુઓ અને રસ ચૂસસાર જંતુઓ માટે.

૮. દશપર્ણિ અર્ક - તમામ પ્રકારની જીવાતો અને ફુગના નિયંત્રણ માટે ઉપયોગી છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

જીવામૃત, બીજામૃત, આચ્છાદન, વાફસા અને જંતુનાશક દવાઓ આ પ્રાકૃતિક ખેતીના પાંચ આધારસ્તંભ છે. પ્રાકૃતિક ખેતી અપનાવવા માટે સૌપ્રથમ ખેડૂતોએ પોતાની ખેતીમાં રાસાયણિક ખાતર અને જંતુનાશક દવાઓનો વપરાશ બંધ કરવો જોઈએ અને દેશી ગાયના ગૌમૂત્ર, ગોબરમાંથી તૈયાર કરેલ જીવામૃત, ઘનજીવામૃતનો ઉપયોગ કરી જમીન તૈયાર કરવી. ત્યારબાદ વાવેતર વખતે પાકના બીયારણને બીજામૃતનો પટ આપી વાવેતર કરવું અને પ્રાકૃતિક ખેતીના પાંચ આધાર સ્તંભ મુજબ સંપૂર્ણ ખેતી કરવાથી સારા પરિણામો મળે છે.

આ ઉપરાંત આપણા ગૌવંશના સંવર્ધનથી દૂધ અને દૂધની બનાવટો, ગૌમૂત્ર અને તેમાંથી બનતી અસાધ્ય રોગોની દવાઓ, ગોબરગેસ, ઓર્ગોનિક ફર્ટિલાઈઝર, અમૃત માટી, સાબુ, સૌંદર્ય પ્રસાધનો વગેરે કેટલાય ઉદ્યોગો વિકસાવી શકાય. ગામેગામ ગોબર ઊર્જા આપી આર્થિક લાભ મેળવી શકાય. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે ગોબર અને ગૌમૂત્રના અનેકવિધ પ્રયોગથી આજે ગૌક્રાંતિ દ્વારા જનક્રાંતિની ક્ષિતિજો ખીલી છે.

ગૌમૂત્રના સત્વ અને તત્વથી કેટલાય દર્દોની સચોટ સારવાર થઈ શકે છે. ગાયનું પંચગવ્ય કેન્સર જેવા ઘાતક રોગોની સરળ સસ્તી અને સચોટ સારવાર કરી શકે છે. દેશીગાયોનો ઉપયોગ પંચગવ્યના નિર્માણ માટે શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે. આજના સમયમાં 'કોરોના' સામે રક્ષણ મેળવવા માટે પણ 'પંચગવ્ય ચિકિત્સા' ખૂબ જ ઉપયોગી છે.

ગાયના દૂધમાં લાઈપોપ્રોટીન હોય છે. જે મગજના કોષો માટે ફાયદાકારક છે. તેથી જ ગાયના દૂધ-ઘી, માખણ, દહીં, છાશ બુધ્ધિવર્ધક અને યાદશક્તિવર્ધક હોય છે. ગાયનું દૂધ પીવાથી ભાવ અને મૂલ્યો ગ્રહણ કરવાની ક્ષમતા વધે છે. ભાવિ પ્રજા ગાયનું મહત્વ સમજે તે માટે આપણા પૂર્વજોએ ધાર્મિક વિધિઓ માટે ગાયના દૂધ-દહીં-ઘી-માખણ-છાશ-મૂત્ર-ગોબર વગેરેનો ઉપયોગ કરવાનો રિવાજ પાડ્યો છે.

ગાયનું દૂધ રુધિરાભિસરણ ક્રિયાને મદદ કરે છે. ગાયનું દૂધ રેચક હોવાથી આંતરડા સાફ રહે છે અને સારક હોવાથી ધમનીઓમાં ચરબી જમા થતી નથી. ગાયના દૂધનું એમિનો એસિડ પ્રોટીનને સુપાચ્ય બનાવે છે અને કિડનીને માટે ફાયદાકારક છે. તેમજ ગાયના દૂધમાં રહેલું વિટામિન બી-2, બી-3 રોગપ્રતિકારક શક્તિ વધારે છે અને ઠંડુ હોવાથી એસિડીટી થતી નથી. તેમજ બ્રેસ્ટ કેન્સર, સ્કીન કેન્સર, ડાયાબિટિસ અને કોલેસ્ટ્રોલ સામે રક્ષણ આપે છે. આમ ગાયનું દૂધ એન્ટી ઓક્સિડન્ટ છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગૌમૂત્ર ઉત્તમ ઔષધીય ગુણ ધરાવે છે. તેમાં જીવાણુનાશક, વિષાણુનાશક તત્વો હોય છે. ભારતના આયુર્વેદાના આચાર્ય ચરક મુનિએ તો 'મૂત્રાષ્ટક' લખ્યું છે. સુશ્રુત સંહિતા અનુસાર ગૌમૂત્ર શક્તિવર્ધક, નેત્રરોગ, સફેદ દાગ, કફવાત હરનારુ, અતિસાર, ઝાડા, કૃમિ, એનિમિયા, હૃદયરોગ, હાઈ બ્લડપ્રેશર, કેન્સર જેવા રોગોમાં ઉપયોગી છે.

આમ ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતીના નોંધપાત્ર ફાયદાઓ છે. આ ફાયદા એવા છે જેમાં સરવાળે સૌને લાભ પ્રાપ્ત થાય છે. લોકોના રસોઈ ઘરમાં રસાયણ મુક્ત ખોરાકની પ્રાપ્તિ અને અનેક રોગો સામે તંદુરસ્ત સમાજનું નિર્માણ થશે જે હાલના સમયની અનિવાર્યતા છે. ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતીના કારણે ૫૦ ટકા પાણીની બચત થાય છે. દેશના તમામ ખેડૂતો પ્રાકૃતિક ખેતી કરતા થશે તો તમામ લોકોને રસાયણ મુક્ત ખોરાક મળશે અને વિદેશોમાં આપણા ઉત્પાદનોની માંગ વધશે જેથી ખેડૂત અને દેશ સમૃધ્ધ બનશે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Vyas Nidhi Yogeshbhai

Maheshwari Chetan Govindbhai

S D Shethiya college of Education, Mundra

પંચગવ્ય વડે ચિકિત્સા - એક અભ્યાસ

❖ સારાંશ

પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિની વાત કરીએ તો ઘણી બધી ઔષધિઓની વાત કરવામાં આવી છે. આબધીઔષધિઓમાંથીગાયમાંથી મળતીવસ્તુઓનુંઅલગજ મહત્વછે.ગાય વાસ્તવમાં કામધેનુ છે અર્થાત- તે બધું જ આપવાવાળી છે. જો આપણે ગાયમાંથી મેળવેલા ત્રણ ગવ્ય (ગૌમૂત્ર, છાણ અને દૂધ) અને બે ઉપગવ્ય (છાશ અને ઘી) ભેગા કરીએ તો આ પાંચના સમૂહને પંચગવ્ય કહેવામાં આવે છે. પંચગવ્ય એ સ્વાસ્થ્ય લાભ અને ઔષધીય ગુણોનો ખજાનો છે. આયુર્વેદિક ચિકિત્સા પદ્ધતિએ ગાયના દૂધ, ઘી, મૂત્ર, છાણ અને દહીંના ઉપયોગનું મહત્વ વર્ણવ્યું છે, જેમાંના દરેકને વિવિધ રોગોની સારવાર માટે 'ગવ્ય' (એટલે કે 'ગૌ' એટલે કે ગાયમાંથી મેળવેલ) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. 'પંચગવ્ય' એ બે શબ્દો પરથી ઉતરી આવ્યું છે, 'પંચ' એટલે કે પાંચ અને 'ગવ્ય' એટલે કે 'ગૌ' એટલે કે ગાય, જે ગાયમાંથી મેળવેલા પાંચ ઉત્પાદનોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. દરેક 'ગવ્ય'નો ઉપયોગ એક ઉપચાર તરીકે અથવા અન્ય ઉત્પાદનો સાથે અથવા અન્ય સારવારો સાથે કરી શકાય છે.
ગાયના છાણમાં એન્ટિસેપ્ટિક અને રોગ નિવારક ગુણધર્મો હોય છે અને તે સ્કિન ટોનિક તરીકે કામ કરી શકે છે તેમજ તાજું ગાયનું છાણ મેલેરિયા અને ટી.બી.ના જીવાણુઓને મારી નાખે છે અને ગાયનું છાણ વધુ પોષકતત્વો ધરાવે છે. ગૌમૂત્ર એક મહત્વપૂર્ણપંચગવ્ય તત્વ તરીકે કામ કરે છે. સામાન્ય સ્વાસ્થ્યની વાત કરી તોતેના નિયમિત ઉપયોગ દ્વારાવધુ સમય સુધી યુવાન દેખાઈ શકે છે કારણ કે તેમાં વૃદ્ધત્વ વિરોધી પરિબળ સમાયેલું છે. તે જંતુનાશક તરીકે, વાળ સંબધિત સમસ્યાઓ, ગળાની સમસ્યાઓ વગેરે માટે ઉપયોગી છે. ગાયનું દૂધ આરોગ્ય રક્ષણ અને આરોગ્યને પ્રોત્સાહન આપનાર ગુણધર્મો ધરાવે છે. તે કિડની બીમારી, અલ્સર, ડાયાબિટીસ,કેન્સર વગેરે જેવી બીમારીઓ માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે. ગાયનું ઘી યાદશક્તિ, અવાજ, દ્રષ્ટિ, બુદ્ધિ અનેચેપ સામે પ્રતિકાર વધારે છે. તે લકવા, અસ્થમા, ઘાના ઉપચાર તેમજ ત્વચા માટે ઉપયોગી છે. ગાયનુ દહી હાનિકારક જીવોના વિકાસને તપાસીને અથવા નિયંત્રિત કરીને જઠરાંત્રિય બિમારીઓમાં પાચક, પોષક અને ઉપયોગી બને છે. તે વાતનાશક, પિતનાશક અને પ્રોબાયોટિક તરીકે ઉપયોગી છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

આજના સમયમાં બધા વિવિધ એલોપથી અને હોમિયોપેથિક દવાઓનો ઉપયોગ કરે છે પણ આપણી સંસ્કૃતિમાં કુદરતી વસ્તુઓના જ એવા ગુણ બતાવ્યા છે કે જેનો યોગ્ય ઉપયોગ થાય આપણે દવાની જરૂર જ ના પડે. પંચગવ્યો પણ એ જ રીતે ખૂબ જ ઉપયોગી એવા કુદરતી તત્વો છે જેના ઉપયોગથી દરેક લોકો વિવિધ રોગોની સારવાર કરી શકે છે.

❖ ચાવીરૂપ શબ્દો

પંચગવ્ય, ચિકિત્સા

❖ પ્રસ્તાવના

પૃથ્વી પરના બધા પ્રાણીઓ પાંચ તત્વોમાંથી બનેલા છે: પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ. આ પાંચ તત્વોને પંચભૂત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ પાંચ તત્વોની પ્રવૃત્તિમાં કોઈ સમસ્યા ઉદભવે તો રોગ થઈ શકે છે. આ પાંચ તત્વોના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો પરથી વિવિધ ચિકિત્સા પદ્ધતિઓ બની છે જેમ કે આયુર્વેદ, વૃક્ષ આયુર્વેદ. ભારતમાં પ્રાચીન સમયથી જ વિવિધ ચિકિત્સાપધ્ધતિનો નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં વિવિધ વનસ્પતિઓ અને તત્વોનો ઉપયોગ થતો આવ્યો છે જેમ કે તુલસી, લીમડો, અશ્વગંધા, આમળા વગેરેનું ઘરગથ્થુ ઔષધી તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને રોગોનો ઈલાજ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ગૌમુત્ર, ગાયનું છાણ, ગાયના દૂધનું પણ ઘણું મહત્વ રહ્યું છે ગાય વાસ્તવમાં કામધેનુ છે અર્થાત- તે બધું જ આપવાવાળી છે. ઋગ્વેદ આ ધેનુની પીઠ છે, યજુર્વેદ મધ્ય છે, સામવેદ મુખ અને ગરદન છે, ઇષ્ટપૂર્વ તેના શિંગડા છે અને સુંદર સ્તોત્રો ગૃહસ્થ ધેનુના વાળ છે. આમ, ગાય પોતાનામાં સંપૂર્ણ વેદ છે. જે વ્યક્તિ મોક્ષ ઈચ્છે છે તેણે સાધના કરવી જરૂરી છે. સાધના માટે યજ્ઞ જરૂરી છે અને યજ્ઞ માટે ઘી, ગોબર અને ગૌમૂત્ર જરૂરી છે. તે ગાયમાંથી જ મેળવી શકાય છે. આથી ગાય વિના મોક્ષ નથી.

જો આપણે ગાયમાંથી મેળવેલા ત્રણ ગવ્ય (ગૌમૂત્ર, છાણ અને દૂધ) અને બે ઉપગવ્ય (છાશ અને ઘી) ભેગા કરીએ તો આ પાંચના સમૂહને પંચગવ્ય કહેવામાં આવે છે. તે હંમેશા પવિત્ર છે. ઋગ્વેદમાં તેને 'પ્રથમ ભોજન' કહેવામાં આવ્યું છે. એટલે કે, તે જન્મતાની સાથે જ સૌથી પહેલા ખાદ્ય છે. તે યજ્ઞ મીમાંસામાં કહેવાયું છે. ગૌમૂત્રમાં વરુણ દેવ, ગાયના છાણમાં અગ્નિ, દૂધમાં ચંદ્ર, છાશમાં વાયુ, ઘીમાં સૂર્ય, કુશમાં બ્રહ્મા અને પાણીમાં વિષ્ણુ વ્યક્તિત્વ છે. તેથી પંચગવ્ય હંમેશા પવિત્ર છે. ગાય અને તેના વિજ્ઞાનના અવકાશ પર નજર કરીએ તો સ્પષ્ટ થાય છે કે ગાય પોતાનામાં એક સંપૂર્ણ તબીબી વિજ્ઞાન છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

❖ **હેતુ:**

- પંચગવ્યનો અભ્યાસ કરવું.
- પંચગવ્યના ઘટકો નો અભ્યાસ કરવું.
- પંચગવ્યનો ચિકિત્સામાં ઉપયોગનો અભ્યાસ કરવું.

❖ અભ્યાસનાપ્રશ્નો

1. પંચગવ્ય એટલે શું?
2. પંચગવ્યમાં કયા કયા ઘટકો નો સમાવેશ થાય છે?
3. પંચગવ્યનો ચિકિત્સામાં ઉપયોગશુંછે?

❖ **શબ્દોની સૈદ્ધાંતિક સમજ**

પંચગવ્ય

પંચગવ્ય એટલે ગાય અને ગાયના દૂધમાંથી મળતી પાંચ વસ્તુઓ: ગાયનું છાણ, ગૌમૂત્ર, ગાયનું દૂધ, ઘી અને દહી. આ અભ્યાસ પેપરમાં પંચગવ્ય એટલે આ પાંચ વસ્તુઓની વાત કરવામાં આવી છે.

ચિકિત્સા

ચિકિત્સા એટલે કોઈ રોગ કે સમસ્યાની સારવાર. આ અભ્યાસ પેપરમાં ચિકિત્સા એટલે પંચગવ્યની પાંચ વસ્તુઓનો સારવારમાં કઈ રીતે ઉપયોગ થાય છે તેવું કરવામાં આવ્યો છે.

પંચગવ્ય વડે ચિકિત્સા

1. પંચગવ્ય એટલે શું?

પંચગવ્ય એ સ્વાસ્થ્ય લાભ અને ઔષધીય ગુણોનો ખજાનો છે. આયુર્વેદિક ચિકિત્સા પદ્ધતિએ ગાયના દૂધ, ઘી, મૂત્ર, છાણ અને દહીંના ઉપયોગનું મહત્વ વર્ણવ્યું છે, જેમાંના દરેકને વિવિધ રોગોની સારવાર માટે 'ગવ્ય' (એટલે કે 'ગૌ' એટલે કે ગાયમાંથી મેળવેલ) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. દરેક ઉત્પાદનમાં માનવ સ્વાસ્થ્ય, કૃષિ અને અન્ય હેતુઓ માટે વિવિધ ઘટકો અને ઉપયોગો હોય છે. 'પંચગવ્ય' એ બે શબ્દો પરથી ઉતરી આવ્યું છે, 'પંચ' એટલે કે પાંચ અને 'ગવ્ય' એટલે કે 'ગૌ' એટલે કે ગાય, જે ગાયમાંથી મેળવેલા પાંચ ઉત્પાદનોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. દરેક 'ગવ્ય' વિવિધ રોગો સામે અલગ-અલગ ઔષધીય અસર કરે છે. પંચગવ્ય ચિકિત્સા અથવા સારવારને 'કાઉપેથી' કહેવામાં આવે છે, જે અન્ય પેથિસ (એલોપથી, હોમિયોપેથી અને નેચરોપેથી) જેવી જ છે. દરેક 'ગવ્ય'નો ઉપયોગ એક ઉપચાર તરીકે અથવા અન્ય ઉત્પાદનો સાથે અથવા અન્ય સારવારો સાથે કરી શકાય છે. ઉપરાંત, તમામ પાંચ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ઉત્પાદનોનો ઉપયોગ એકલા અથવા સંયુક્ત અથવા અન્ય કોઈપણ કૃત્રિમ, હર્બલ અથવા ખનિજ સાથે કરી શકાય છે.

2. પંચગવ્ય માં કયા કયા ઘટકો નો સમાવેશ થાય છે?

પંચગવ્યમાં ગાયના છાણ, મૂત્ર, દૂધ, ઘીઅને દહીં નો સમાવેશ થાય છે જેની વિશે વિસ્તૃત માહિતી અહી આપેલ છે

ગાયનું છાણ

ગાયનું છાણ સેકરોમીસીસ, લેક્ટોબેસિલસ, બેસિલસ, સ્ટ્રેપ્ટોકોકસ, કેન્ડીડા વગેરે જેવા અનેક ફાયદાકારક સૂક્ષ્મજીવાણુઓથી સમૃદ્ધ છે. તેમાં ખનિજો, વિટામીન, પોટેશિયમ, નાઈટ્રોજન, ઓક્સિજન, કાર્બન, સેલ્યુલોઝ, હેમીસેલ્યુસેલ, મ્યુકોસિન, મ્યુકોસિન સહિત વિવિધ પોષક તત્વો પણ હોય છે. ગાયના છાણનો ઉપયોગ શહેર અને હોસ્પિટલોમાંથી પેદા થતા કચરાનો નિકાલ કરવા માટે કરવામાં આવે છે, કારણ કે તેમાં કચરાના અધોગતિ માટે ફાયદાકારક વિવિધ સૂક્ષ્મજીવોની વિપુલતા છે.

ગૌમૂત્ર

"ગૌમૂત્ર" એ ગાયમાંથી છોડવામાં આવતો બિન-ઝેરી પ્રવાહી કચરો છે. ગૌમૂત્ર અથવા તેના નિસ્યંદનથી જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા અને ગંભીર રોગો ધરાવતા દર્દીઓમાં જીવન ટકાવી રાખવાના દરને લંબાવવા માટે અનેક સ્વાસ્થ્ય લાભો હોવાનું જાણવા મળે છે. જ્યારે કાઉન્સિલ ઓફ સાયન્ટિફિક એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રિયલ રિસર્ચ (CSIR), ભારત અને ભારતના અન્ય વૈજ્ઞાનિકોએ ગૌમૂત્ર નિસ્યંદનની એન્ટિનિયોપ્લાસ્ટિક, એન્ટિ-ફંગલ, એન્ટિબાયોટિક અને બાયો-વર્ધક અસરોનું નિદર્શન કર્યું, ત્યારે આધુનિક વિશ્વએ ગાયના ઔષધીય ગુણધર્મોમાં વિશ્વાસ કરવાનું શરૂ કર્યું. ગૌમૂત્રના ઔષધીય ઉપયોગોની વિશાળ શ્રેણી પહેલાથી જ જાહેર ક્ષેત્રમાં છે, પરંતુ તેના વપરાશને સમર્થન આપવા માટે વૈજ્ઞાનિક ડેટા ન્યૂનતમ છે. ઓછી ગંભીર આડઅસરો ધરાવતી સારવારની પરંપરાગત પદ્ધતિઓને પ્રોત્સાહન આપવા માટે આવા વધુ અભ્યાસો હાથ ધરવાની જરૂર છે.

ગાયનું દૂધ

પરંપરાગત ભારતીય ચિકિત્સા પદ્ધતિએ પ્રાચીન સાહિત્યમાં ગાયના દૂધની ઔષધીય અસરોનું વર્ણન કર્યું છે. દૂધનો ઉપયોગ તેના સ્વાસ્થ્ય-રક્ષણ, આરોગ્ય-પ્રોત્સાહન અને વ્યાપક રોગનિવારક અસરો માટે થાય છે. ભારતીય જાતિની ગાયો A2 પ્રકારનું દૂધ આપે છે, જ્યારે

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

A1 પ્રકારનું દૂધ ક્રોસ બ્રીડ અથવા વિદેશી ગાયની પ્રજાતિઓ દ્વારા આપવામાં આવે છે. ગાયના દૂધના સેવનથી વિવિધ સ્વાસ્થ્ય લાભ થાય છે. ગાયના દૂધનો ઉપયોગ શિશુઓ માટે માતાના દૂધના સ્થાને થાય છે. તે દાંત, હાડકાં અને હૃદયની પ્રવૃત્તિઓના સંચાલન માટે જરૂરી છે. દૂધની ઓછી કોલેસ્ટ્રોલ ચરબી માનસિક અને શારીરિક વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ છે, જ્યારે દૂધ પાચન તંત્ર, રોગપ્રતિકારક શક્તિ અને મગજના કાર્યોને જાળવવામાં મદદ કરે છે. લેક્ટોઝ ઊર્જાના આવશ્યક સ્ત્રોત તરીકે સેવા આપે છે. દૂધ વિટામીન A ને કારણે દ્રષ્ટિ પણ વધારે છે જ્યારે વિટામીન K લોહી ગંઠાઈ જવાની પ્રક્રિયાને નિયંત્રિત કરે છે.

ગાયનું ઘી

પરંપરાગત પદ્ધતિ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલ ગાયનું ઘી ઉચ્ચ પોષક મૂલ્ય, ઔષધીય ફાયદાઓ ધરાવે છે અને સારા સ્વાસ્થ્યને પ્રોત્સાહન આપવામાં મદદ કરે છે. ગાયના દૂધમાંથી મેળવેલા માખણને ગરમ કરીને ઘી તૈયાર કરવામાં આવે છે અને જ્યાં સુધી ભેજ સંપૂર્ણપણે નષ્ટ ન થાય ત્યાં સુધી તેને ઊંચા તાપમાને ગરમ કરવાનું ચાલુ રાખવું જોઈએ.

ગાયનું દહીં

દહીંને ઉચ્ચ પોષક મૂલ્ય અને સ્વાસ્થ્ય લાભોને કારણે વિશ્વભરમાં પીવામાં આવે છે. તે સૂક્ષ્મ જીવો જેમ કે, સ્ટ્રેપ્ટોકોકસ, એસિડોફિલસ અને લેક્ટોબેસિલસ નો ઉપયોગ કરીને ગાયના દૂધને આથો આપીને તૈયાર કરવામાં આવે છે. દહીં એ પ્રોબાયોટીક્સ (લાભકારી જીવંત સૂક્ષ્મ જીવો) નો સમૃદ્ધ સ્ત્રોત છે જે વિવિધ ફાયદાકારક અસરો કરે છે. લેક્ટિક એસિડ ઉત્પન્ન કરતા બેક્ટેરિયા ચયાપચયની રચના કરે છે જેમ કે ચક્રીય ડિપેપ્ટાઇડ્સ, ફિનાઇલ લેક્ટિક એસિડ અને ફૂગ વિરોધી અસરો. આ બેક્ટેરિયામાં પ્રકૃતિમાં પ્રોટીનયુક્ત સંયોજનો અને 3-હાઈડ્રોક્સિલેટેડ ફેટી એસિડનો પણ સમાવેશ થાય છે. આયુર્વેદ દહીંના સેવન માટે વ્યક્તિના સ્વાસ્થ્ય, પર્યાવરણીય અને આબોહવાની પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં રાખીને કેટલીક સાવચેતીઓ સૂચવે છે.

3. પંચગવ્યનો ચિકિત્સામાં ઉપયોગશું છે ?

ગાયનું છાણ

ગાયના છાણમાં એન્ટિસેપ્ટિક અને રોગ નિવારક ગુણધર્મો પણ હોય છે. ગાયનું છાણ સ્કિન ટોનિક તરીકે કામ કરી શકે છે.તાજું ગાયનું છાણ મેલેરિયા અને ટી.બી.ના જીવાણુઓને મારી નાખે છે. રાખમાંથી નીકળતો ધુમાડો વાસ્તવમાં આપણી પાંપણોને બંધ અને ખુલ્લી થવામાં એટલી બધી

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

વાર વધારો કરે છે કે આંખોમાંથી ઘણું પાણી નીકળે છે જે વ્યક્તિની દૃષ્ટિની આયુ અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ વધારો કરે છે.ગાયનું છાણ એન્ટિસેપ્ટિક છે અને તેમાં રોગ નિવારક ગુણધર્મો છે તે સુક્ષ્મસજીવોનો નાશ કરે છે જે રોગ, આથાનું કારણ બને છે. ગાયના છાણમાં ફૂગપ્રતિરોધી પદાર્થ હોય છે જે કોપ્રોફિલસ ફૂગના વિકાસને અટકાવે છે અને ગૌમૂત્ર સાથે જોડવામાં આવે ત્યારે તેમની પ્રવૃત્તિમાં વધારો થાય છે.ગાયનું તાજું છાણ ચોખ્ખું હોય છે પણ એક વાર તેને જમીન પર થોડી વારમાં મૂક્યા પછી તે બદલાવા લાગે છે. ગાયનું છાણ એ સમૃદ્ધિનો નિશ્ચિત સંકેત છે જે દીપાવલીના બીજા દિવસે ગોબર-ધન પૂજાથી સ્પષ્ટ થાય છે.ગાયના છાણમાં ફૂગપ્રતિરોધી પદાર્થની હાજરી કોર્પ્રોફિલસ ફૂગના વિકાસને અટકાવવા માટે નોંધપાત્ર છે. જીવજંતુનાશકો ઓટોઇમ્યુનિટી અને અતિસંવેદનશીલતા પ્રતિક્રિયાઓ સાથે રોગપ્રતિકારક શક્તિનું કારણ બનીને પ્રાણીઓ તેમજ માનવ સ્વાસ્થ્ય પર તેમની હાનિકારક અસર કરે છે અને તે ભારત જેવા દેશમાં આજકાલ એક સળગતી સમસ્યા છે.. આ સંદર્ભે વિવિધ જંતુનાશકોના બાયોરિમેડિયેશન માટે ગાયના છાણનો ઉપયોગ પોષક તત્ત્વોની વધુ સાંદ્રતા અને મોટી સૂક્ષ્મજીવાણુઓની વસ્તીને કારણેઅસરકારક હોવાનું જણાયું છે.

ગૌમૂત્ર

સામાન્ય રીતે પેશાબમાં એન્ટિમાઇક્રોબાયલ પ્રોપર્ટી હોય છે.એલોપેથીની ભારે દવાઓએ લોકોને નિરાશ કર્યા છે. જે તેઓ હવે ગૌમૂત્રનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છેઃ એક મહત્વપૂર્ણપંચગવ્ય તત્વ તરીકે કામ કરે છે. ગૌમૂત્ર તત્વોની ઉણપને પૂર્ણ કરે છે અનેશરીરમાં વધેલા તત્વોને ઘટાડે છે. સામાન્ય સ્વાસ્થ્યની વાત કરી તોતેના નિયમિત ઉપયોગ દ્વારાવ્યક્તિ વધુ સમય સુધી યુવાન દેખાઈ શકે છે કારણ કે તેમાં વૃદ્ધત્વ વિરોધી પરિબળ સમાયેલું છે. સવારના ગૌમૂત્રનો પીવામાં સીધો ઉપયોગ નાની બીમારીઓમાં નિવારક છે. ગૌમૂત્રના કોગળા ગળાના દુખાવા અને શરદીમાં મદદરૂપ છે.માલિશ માટે,વાળ વૃદ્ધિમાં પણ તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. જંતુ નિવારક તરીકે તેના ઉપયોગ થાય છે. કોઈપણ ત્વચા માટે અનેપગના નખની સમસ્યાઓ (એથ્લેટ્સના પગ, દાદ વગેરે) માટે તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. ગૌમૂત્રનું મિશ્રણ (CUC) એક લોકપ્રિય હર્બલ છે. જે પચાસથી વધુ ઘટકો ધરાવે છે અને યકૃત,વિકૃતિઓ, તાવ, બળતરા અને એનિમિયા સામે ઉપયોગી છે. પેથોજેનિક બેક્ટેરિયાને કારણે થતાં રોગોની સારવારમાંCUC અત્યંત અસરકારક જોવા મળે છે. ગૌમૂત્રના સારા ગુણો પર યોગ્ય ધ્યાન આપવાની જરૂર છે અને આ સંબંધમાજાગૃતિ તેમજ ન્યાયપૂર્ણ સમર્થન જરૂરી છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગાયનું દૂધ

હિંદુ પૌરાણિક કથાઓ તેમજ ભારતીય પરંપરાગત તબીબી પ્રથાઓ (બંને શાસ્ત્રીય પ્રણાલીઓ જેવી કે આયુર્વેદ અને સિદ્ધ અને સ્થાનિક ગ્રામવાસીઓની મૌખિક પ્રથાઓ) અનુસાર ગાયનું દૂધ આરોગ્ય રક્ષણ અને આરોગ્યને પ્રોત્સાહન આપનાર ગુણધર્મો ધરાવે છે અને તેથી તેને શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે. ગાયનું દૂધ ઓછી કેલરી, લો કોલેસ્ટ્રોલ અને ઉચ્ચ સૂક્ષ્મ પોષક તત્વો/વિટામિન્સને કારણે આરોગ્યપ્રદ ખોરાક છે. ભેંસના દૂધની તુલનામાં તેમાં ભેજ, કેરોટીન, થાઈમીન, રિબોફ્લેવિન, વિટામિન સી, સોડિયમ પોટેશિયમ વધારે છે; અને બીજી તરફ પ્રોટીન, ઊર્જા (કિલોકેલરી), કેલ્શિયમ, ફોસ્ફરસ, ચરબી અને કોલેસ્ટ્રોલ ઓછું હોય છે. આ ગુણધર્મો અનન્ય હેતુઓ માટે સેવા આપે છે. ભેંસનું દૂધ વધુ સમૃદ્ધ હોઈ શકે છે, પરંતુ ગાયનું દૂધ બુદ્ધિને તેજ બનાવે છે, શરીરને ઝડપી બનાવે છે, લાગણીઓની સ્થિરતા આપે છે અને જે તેને પીવે છે તેને શાંતિ આપે છે. ગાયનું દૂધ સંતુલિત આહારનું અભિન્ન અંગ છે.

ગાયનું દૂધ ફાયદાકારક છે કારણ કે

પૌષ્ટિકઃ ગાયના દૂધમાં કેરોટિન, વિટામિન એ, બી કોમ્પ્લેક્સ જૂથના વિટામિન્સ અને વિટામિન સી જેવા પદાર્થો હોય છે. તેમાં ફ્લેવોન્સ, સ્ટેરોલ્સ અને ફિનોલ્સ જેવા પદાર્થો પણ હોય છે.

માનવ સ્વાસ્થ્યમાં જૈવ-રક્ષણાત્મક ભૂમિકાઃ દૂધ ઘણા જરૂરી પોષક તત્વોની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે, અને તેથી દૂધને રક્ષણાત્મક ખોરાક તરીકે ગણવામાં આવે છે. દૂધના પ્રોટીનનું ઉચ્ચ જૈવિક મૂલ્ય હોય છે.

કિડનીની વિકૃતિઓઃ ભેંસના દૂધમાંથી ગાયના દૂધમાં પ્રોટીનની ઓછી માત્રા તેને શિશુઓ અને કિડની વિકૃતિવાળા લોકો માટે આદર્શ બનાવે છે.

રોગપ્રતિકારક શક્તિઃ તે B2, B3 અને વિટામિન A જેવા વિટામિનનો સમૃદ્ધ સ્ત્રોત છે જે પ્રતિરક્ષા વધારવામાં મદદ કરે છે. તે ઝીંકનો સારો સ્ત્રોત છે, જે સ્વાદુપિંડ દ્વારા ઇન્સ્યુલિનના સંશ્લેષણ માટે અને રોગપ્રતિકારક કાર્ય માટે જરૂરી છે.

દ્રષ્ટિઃ તેનો પીળો પદાર્થ "કેરોટીન" (વિટામિન A) દૃષ્ટિની શક્તિ વધારે છે

અલ્સરઃ તે એસિડિટી ઘટાડવામાં મદદ કરે છે, જે આજકાલની સામાન્ય સમસ્યા છે અને તેથી પેપ્ટીક અલ્સરની શક્યતાઓ ઘટાડે છે.

કેન્સર વિરોધી ગુણધર્મોઃ ગાયના દૂધની ચરબીનો ઘટક સંભવિત એન્ટિ-કાર્સિનોજેનિક એજન્ટ છે, જે કોલોન, સ્તન અને ત્વચાના કેન્સરની શક્યતાઓને ઘટાડવામાં મદદ કરે છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

હૃદયની બિમારીઓ: તેમાં ભેંસના દૂધમાં લગભગ અડધી ચરબી હોય છે આથી હૃદયના રોગોનું જોખમ ઓછું થાય છે.

સ્થૂળતા: ઓછી ચરબીવાળી સામગ્રી વ્યક્તિને ફિટ રાખવામાં અને સ્થૂળતાને રોકવામાં મદદ કરે છે. દૂધની ચરબીના અનન્ય ભૌતિક, રાસાયણિક અને જૈવિક ગુણધર્મો અન્ય ચરબીની તુલનામાં પાચનક્ષમતામાં સરળતામાં ફાળો આપે છે.

નેચરલ એન્ટી-ઓક્સિડન્ટ્સ: તે શ્રેષ્ઠ કુદરતી એન્ટીઑક્સિડન્ટોમાંનું એક છે અનેશરીરમાં ઉત્પન્ન થતા ઓક્સિડેટીવ તાણને નિષ્ક્રિય કરે છે.

ડાયાબિટીસ: તે માત્ર ડાયાબિટીસ સામે જ મદદ કરતું નથી પરંતુ ડાયાબિટીસના દર્દીઓ માટે સારી શર્કરા પણ છે

સ્વાસ્થ્ય માટે ટોનિક: તે શિશુઓને માનું દૂધ પછી પીવડાવવા માટે શ્રેષ્ઠ છે અને પુખ્ત વયના લોકો માટે સારો પૂરક ખોરાક છે. તે યુવાનના વૃદ્ધિ અને વિકાસ માટે જરૂરી તમામ પોષક તત્વોનું સરસ મિશ્રણ છે.

ગાયનું ઘી

પરંપરાગત રીતે ગાયનું ઘીયાદશક્તિ, અવાજ, દ્રષ્ટિ, બુદ્ધિ અનેચેપ સામે પ્રતિકાર વધારે તેવું માનવામાં આવે છે. તેમાં વૃદ્ધત્વ વિરોધી પરિબળો છે,જે એન્ટિકોલેસ્ટ્રિક અને ઇમ્યુનોસ્ટીમ્યુલન્ટ પ્રવૃત્તિ દર્શાવે છે અને કોલેસ્ટ્રોલ અને હૃદયના દર્દીઓ માટે સારું છે . ગાયનું માખણ એ છેરક્ત શુદ્ધિકરણ, સુંદરતામાં વધારો કરે છે. ગાયનું ઘીઘાના ઉપચારને પ્રોત્સાહન આપે છે, અટકાવવામાં મદદ કરે છે અનેલકવો અને અસ્થમાને નિયંત્રિત કરે છે. ગાયનું ઘી જ્યારે ચોક્કસ વસ્તુ સાથે જોડવામાં આવે છે. હર્બલ ત્વચાના રોગોને મટાડી શકે છે અને મધ સાથે ભેળવવામાં આવે ત્યારે ઘાવના ઉપચારને સરળ બનાવે છે

ગાયનું દહીં

ગાયનું દહીં એ દેશી ગાયના દૂધમાંથી બનાવવામાં છે જે હાનિકારક જીવોના વિકાસને તપાસીને અથવા નિયંત્રિત કરીને જઠરાંત્રિય બિમારીઓમાં પાચક, પોષક અને ઉપયોગી માનવામાં આવે છે. ગાયના દૂધમાંથી બનતી દહીંને "વાતનાશક" અને રક્ત શુદ્ધિકરણમાં ઉપયોગી માનવામાં આવે છે. જો તેને સાકર સાથે લેવામાં આવે તો તે “પિત" પ્રેરિત વિકારોમાં ઉપયોગી છે અને લોહીસંબંધિત સમસ્યાઓ મટાડે છે. ગાયનું છાશ "ત્રિદોષનાશક" તરીકે ઓળખાય છે અને તે પાઈલ્સઅને અન્ય જઠરાંત્રિય વિકૃતિઓમાં ઉપયોગી છે. પ્રાચીન કાળથી દહીંનો ઉપયોગ ખાંડ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

સાથેઅથવા કાળું મીઠું અને ઝીરા સાથે કરવામાં આવે છે. સારી પાચન માટે લોકો ખોરાક પછી છાશ લે છે. છાશમાં ચરબીનું પ્રમાણ ખૂબ જ ઓછું હોય છે પરંતુ તેમાં મોટી માત્રામાં ફાયદાકારકબેક્ટેરિયા હોય છે અને એમિનો એસિડ, પેપ્ટાઈડ્સ, વિટામિન્સ, મિનરલ્સ વગેરેના રૂપમાં તેમના ઉત્કૃષ્ટ ઉત્પાદનો હોય છે, જે માનવ અને પશુ સ્વાસ્થ્ય માટે પોષક રીતે ઉપયોગી છે. લેક્ટોબેસિલસ એસિડોફિલસબેક્ટેરિયા મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે, જે છાશને વધુ ઉપયોગી બનાવે છે. તેનો ઉપયોગ પ્રાણીઓના રોગોને નિયંત્રિત કરવા માટે પ્રોબાયોટિક તરીકેઃઆંતરડાના માઇક્રોબાયલ સંતુલનમાં સુધારો કરીને કરવામાં આવે છેઃ. પ્રાણીના સ્વાસ્થ્ય માટે પણ ક્ષાર સાથેની છાશને ઝાડાની સારવાર માટે અને આંતરડામાંથી છુટકારો મેળવવા માટે જન્મજાત વાછરડાને આપવામાં આવે છે. પરોપજીવી પુખ્ત પ્રાણીઓમાં પણ, ખાસ કરીને દૂધવાળી ભેંસોમાં, તે તેમના ઉત્પાદનને વધારવા માટે આપવામાં આવે છે.. મોટાભાગના સંશોધનો દર્શાવે છે કે ફીડ એડિટિવ તરીકે પ્રોબાયોટિકનો ઉપયોગ ખૂબ ફાયદાકારક છે. પ્રોબાયોટીક્સની મદદથી, બિન-ડ્રગ પદ્ધતિથી ચેપને નિયંત્રિત કરવાની આશા છે. તે પશુપાલનમાં એન્ટિબાયોટિક્સના વપરાશમાં પણ ઘટાડો કરશે. દૂધ, ઈંડા અથવા મરઘાંના માંસમાં રહેલા એન્ટિબાયોટિક્સના અવશેષો એ એલર્જી અને ચેપ સહિત માણસમાં અનેક હાનિકારક અસરોનું કારણ છે. ખાસ કરીને ગાયના દહીંના રૂપમાં પ્રોબાયોટીક્સના ઉપયોગ પછી આવી સમસ્યાઓમાં ઘટાડો થશે. જો કે, દેશી ગાયના દહીંને પ્રોબાયોટીક્સ તરીકે વૈજ્ઞાનિક રીતે માન્ય અને પુનઃપ્રમાણિત કરવા માટે હજુ પણ મોટા પ્રમાણમાં સંશોધનની જરૂર છે.

તારણો

- ગાયનાછાણમાંએન્ટિસેપ્ટિકઅનેરોગ નિવારક ગુણધર્મો હોય છે અને તે સ્કિન ટોનિક તરીકે કામ કરી શકે છે તેમજ તાજું ગાયનું છાણ મેલેરિયા અને ટી.બી.ના જીવાણુઓને મારી નાખે છે અને વધુ પોષકતત્વો ધરાવે છે.
- ગૌમૂત્ર એક મહત્વપૂર્ણપંચગવ્ય તત્વ તરીકે કામ કરે છે. સામાન્ય સ્વાસ્થ્યની વાત કરી તોતેના નિયમિત ઉપયોગ દ્વારાવ્યક્તિ વધુ સમય સુધી યુવાન દેખાઈ શકે છે કારણ કે તેમાં વૃદ્ધત્વ વિરોધી પરિબળ સમાયેલું છે. તે જંતુનાશક તરીકે, વાળ સંબધિત સમસ્યાઓ, ગળાની સમસ્યાઓ વગેરે માટે ઉપયોગી છે
- ગાયનુંદૂધઆરોગ્યરક્ષણઅનેઆરોગ્યનેપ્રોત્સાહનઆપનારગુણધર્મોધરાવેછે. તે કિડની બીમારી, અલ્સર, ડાયાબિટીસ,કેન્સર વગેરે જેવી બીમારીઓ માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે.

- ગાયનુંઘી યાદશક્તિ, અવાજ, દ્રષ્ટિ, બુદ્ધિ અનેચેપ સામે પ્રતિકાર વધારે છે. તે લકવા, અસ્થમા, ઘાના ઉપચાર તેમજ ત્વચા માટે ઉપયોગી છે.
- ગાયનુ દહી હાનિકારક જીવોના વિકાસને તપાસીને અથવા નિયંત્રિત કરીને જઠરાંત્રિય બિમારીઓમાં પાચક, પોષક અને ઉપયોગી બને છે. તે વાતનાશક, પિતનાશક અને પ્રોબાયોટિક તરીકે ઉપયોગી છે.

ઉપસંહાર

આજના સમયમાં બધા વિવિધ પ્રકારના રોગો માટે અલગ અલગ એલોપથી અને હોમિયોપેથિક દવાઓનો ઉપયોગ કરી છીએ પણ આપણી સંસ્કૃતિમાં કુદરતી વસ્તુઓના જ એવા ગુણ બતાવ્યા છે કે જેનો યોગ્ય ઉપયોગ થાય આપણે દવાની જરૂર જ ના પડે. પંચગવ્યો પણ એ જ રીતે ખૂબ જ ઉપયોગી એવા કુદરતી તત્વો છે જેના ઉપયોગથી દરેક લોકો વિવિધ રોગોની સારવાર કરી શકે છે.

સંદર્ભ સૂચિ

દીક્ષિત, રાજીવ (2012). ***ગૌમાતા પંચગવ્ય ચિકિત્સા.*** સ્વદેશી પ્રકાશન- સેવગ્રામ , વર્ધા.

*Bajaj, Komal & other(2022).**Panchgavya: A precious gift to humankind.***
J Ayurveda Integr Med. 2022 Apr-Jun; 13(2): 100525.

Dhama, Kuldeep & Other (2013). ***Panchgavya therapy (Cowpathy) in safeguarding health of animals and humans – A review.*** Res. Opin. Anim. Vet. Sci., 2013, 3(6), 170-178

Dhama K & Others (2005). ***PANCHGAVYA (COWPATHY): AN OVERVIEW.***
International Journal of Cow Science, 1(1): 1-15

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Mr.MadhuG. Bhadaraka

ADO,

Bhagwan Mahavir PashuRaksha Kendra, Mundra Kutch

ભારતીય બળદનું ખેતીમાં મહત્વ

સારાંશ :-

ખેતી ક્ષેત્રે બળદ એ અમૂલ્ય ભેટ છે, જમીન અને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં બળદનું એક મુખ્ય પ્રાધાન્ય રહેલ છે, હજારો વર્ષથી આજે પણ દેશની સંસ્કૃતિમાં બળદ હમેશા મોખરે જોવા મળે છે, ખેતી માટે બળદ એક પાયો કહી શકાય, જ્યારે મોહેં-જો-દડો, લોથલ સંસ્કૃતિ કે ધર્મમાં હમેશા બળદનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે, આજે પણ બળદ ને એક ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક રીતે આપણે પુંજનીય ગણવામાં આવે છે,

ધાર્મિક, સામાજિક અને આર્થિક દૃષ્ટિએ માનવીના જીવનમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવતું એક તૃણાહારી નર પ્રાણી. વર્ગીકરણની દૃષ્ટિએ તેનો સમાવેશ સસ્તન વર્ગ, સમખુરી (Artiodactyls) શ્રેણીના બોવિડે કુળમાં થાય છે. ભારતીય બળદનું શાસ્ત્રીય નામ BosIndicus' છે. પરદેશમાં ખૂંધ વગરના (દા.ત., જર્સી) બળદ પણ હોય છે. તેમને BosTaurusકહે છે.

ખેતીમાં બળદ માટે મનુભાઈ પંચોલી લખે છે કે જો ખેતીમાં બળદ ની જેમ કોઈ પણ ટેકનોલોજી ગોબર આપે તો એ ટેક્નોલોજીને સ્વીકારવી જોઈએ, જો ના આપે તો બળદ જેવુ કોઈ ઉપયોગી સાધન નહીં, બળદ એ જમીન માટે એક આશીર્વાદ છે, અને મનુષ્ય માટે એક વરદાન સમાન કહી શકે , ખેડૂતો અખાત્રીજના દિવસે બળદોનું પૂજન કરે છે. રાજા મહારાજાઓ પણ ઘોડા, ઉટ, હાથી, અને બળદનો સમાવેશ હતો,

બળદનું મહત્વ માણસ, જમીન તથા ભારતીય સંસ્કૃતિમાં કોઈને કોઈ જગ્યા પર સ્થાન જોવા મળે છે, બળદ જમીનનું બાળક માનાવામાં આવે છે, ભારતભરમાં કુલ નોંધાયેલ ૩૭ દેશી જાતિની ગાયો જોવા મળે છે, જેમાં દુધાળ, કામાળ અને દ્વિઅર્થી આમ ત્રણ પ્રકારની ગાયો જોવા મળે છે, અને તેમના વાછરડા વાછરડી નો જન્મ એક પ્રસંગ રૂપમાં માનવામાં આવતો, જે આજે આપને વાછરડાનું સ્વરૂપ બદલી નાખવામાં આવ્યું છે, પરંતુ અમુક અંશે નજર કરીશું તો ખ્યાલ આવશે કે જે કામાળ ગાયના બળદની ઓલાદો ખેતી માટે ખૂબજ લોકપ્રિય છે અને આજે સૌરાષ્ટ્રના અમુક ગામડાઓમાં ખૂબ લોકપ્રિયતા ખૂબ વિશેષ જોવા મળે છે,

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

પ્રસ્તાવના :-

ભારતભરમાં ખેતી અને માલવહન પશુ આધારિત જોવા મળતી, જેમાં બળદનું મુખ્ય પ્રાધાન્ય રહેલ, ખેતીપ્રધાન ભારત દેશનો કુલ ભૌગોલિક વિસ્તાર (ક્ષેત્રફળ) ૩૨.૮ કરોડ હેક્ટર છે, તેમાંથી ૧૪.૨૨ કરોડ હેક્ટર જમીન ખેડાણ હેઠળ છે, મોટાભાગની ખેડાણ-જમીન નાના ટુકડાઓમાં વહેંચાયેલી છે, તે નાના અને સીમાંત, આર્થિક રીતે નબળા ખેડૂતોને હસ્તક છે, તેમના માટે બળદો ખેતીનું એક અભિન્ન અંગ છે. "૧૯૨૮ માં રૉયલ કમિશન ઑન ઍગ્રિકલ્ચરે નોંધેલ કે ભારતમાં બળદ વિના ખેતી અશક્ય બને અને ખેતપેદાશનું વહન પણ થઈ શકે નહિ.)પરંતુ જ્યારે હાલ પરિસ્થિતિ એ જોવા મળે છે જ્યારે ભારતમાં ૧૮૧૨ માં ટ્રેક્ટર નું શરૂઆત થઈ ૧૯૬૬ ના સમયગાળા દરમિયાન ટ્રેકટર અને એન્જીનનો વિકાસ વધ્યો ત્યારથી પશુ શક્તિનો ઉપયોગ ખૂબ ઓછો થતો જાય છે, જ્યારે ખેતીમાં બળદએ પ્રાધાન્ય ખેડૂત પરિવાર દ્વારા ખૂબ ઓછું આપવામાં આવે છે, અને એક પ્રકારની ઉણપ અને શૂન્યતા સાલી રહી છે,

ભારતીય બળદ નો ઇતિહાસ અલગ જોવા મળે છે, જ્યારે શરૂઆત થી આજ સુધી મૂળ ગુણધર્મમાં બદલાવ કોઇ ખાસ તફાવત જોવા મળતો નથી, પરંતુ તેમનો ખેતી તરીકે ઉપયોગખૂબ ઓછું જોવા મળે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં બળદ ફરી આ ખેતી માં આવશે જરૂરિયાત ખૂબ વિશેષ રહેલી છે, કારણકે ખેતી સાથે બળદ હતા ત્યાં સુધી ખેતી નષ્ટ થઈ નથી પરંતુ આજે ટ્રેક્ટર અને ભારેખમ વાહનના કારણે જમીન હમેશા બંજર થતી જોવા મળે છે, જે આજે યુનિવર્સિટી પણ સાબિત કરે છે,

અર્થ:-

બળદ એક ચોપગો પાળેલું પ્રાણી છે. આ ગોવંશ ની અન્તર્ગત આવે છે, બળદ પ્રાયહળ, બળદગાડી આદિને ખેંચવા માટે ઉપયોગી છે.

ભરતીય ઇતિહાસમાં બળદનું સ્થાન :-

આદિકાળમાં જ્યારથી સંસ્કૃતિનું પરોઢ પાંગર્યું અને કૃષિસંસ્કારના પદધબકાર શરૂ થયા ત્યારથી માનવે પશુઓને પાળવાની અને તેમને ઉપયોગમાં લઈ પોતાનો બોજો હળવો કરવાની શરૂઆત કરી છે. લોથલ અને મોહેં-જો-દડોમાંથી હડપ્પા સંસ્કૃતિની જે મુદ્રાઓ મળી આવી છે. તેમાં પાલતુ પશુઓ પણ છે. ચંદ્રાકાર શિંગડાવાળો વૃષભ તો સિંધુ સંસ્કૃતિનું મહત્વનું ચિહ્ન છે. જૈનોના પ્રથમ તીર્થંકરનું વાહન વૃષભ હોવાથી તેઓ 'વૃષભનાથ' કહેવાયા, અને મહાવીર સ્વામીની માતાને સ્વપ્નમાં પણ પશુઓમાં હાથી, વૃષભ અને ઘોડો દેખાયેલા. સંસ્કૃતિના વિકાસમાં મદદરૂપ બનેલાં

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

પશુઓમાં બળદનું આગવું અને મહત્વનું સ્થાન ગણી શકાય. રાજાઓમાં હાથી, દરબારોમાં ઘોડા અને ખેડૂતોમાં બળદો જાણે અવિભાજ્ય અંગ જેવા લાગે ! ખેડૂતો અખાત્રીજના દિવસે બળદોનું પૂજન કરે છે. મહારાષ્ટ્રમાં કારતક સુદ બીજના દિવસે વૃષભોત્સવ પ્રસંગે બળદોને શણગારીને ગામમાં ફેરવવામાં આવે છે અને બળદોને દોડાવવાની હરીફાઈઓ યોજાય છે.જે આજે પણ ઘણા વિસ્તારમાં મહત્વ જળવાયુ છે, જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં રાશિચક્રના બીજા ક્રમાંકનું સ્થાન વૃષભ રાશિને છે.

ભારતમાં ટ્રેક્ટરની ઉત્પતિ :-

સૌથી પહેલાં પાવર-સંચાલિત ફાર્મ સાધનો ૧૯ મી સદીની શરૂઆત થઈ. જેના પૈડાં પર સ્ટીમ એન્જિન હતું. જે પટ્ટાની મદદથી ખેતીના સાધનો ચલાવતા હતા, પ્રથમ સ્ટીમ એન્જિનની શોધ ૧૮૧૨ માં રિચાર્ડ ટ્રેવિથિક દ્વારા કરવામાં આવી હતી. જે બર્ન એન્જિન તરીકે ઓળખાતું હતું. જેનો ઉપયોગ મકાઈ કાઢવામાં થતો હતો. ૧૯૦૩માં, બે અમેરિકનો, ચાર્લ્સ ડબલ્યુ, હાર્ટ અને ચાર્લ્સ એચ, પારે બે સિલિન્ડર ઇંધણ સંચાલિત એન્જિનનો ઉપયોગ કરીને પ્રથમ ટ્રેક્ટર સફળતાપૂર્વક બનાવ્યું, જેનો ઘણો ઉપયોગ થયો, જે પછી ૧૯૧૬-૧૯૨૨ વચ્ચે ૧૦૦થી વધુ કંપનીઓ કૃષિ ટ્રેક્ટરનું ઉત્પાદન કરી રહી હતી. જ્હોન ડિયરે ૧૮૩૭ માં સૌપ્રથમ સ્ટીલનું હળ બનાવ્યું હતું. જ્યાં તેમણે ૧૯૨૭ સુધી પ્રથમ ટ્રેક્ટર અને સ્ટીલના હળનું ઉત્પાદન કર્યું. જેનો ઉપયોગ ઉત્પાદકતા વધારવા અને ત્રણ હરોળમાં ખેતરમાં ખેડાણ કરવા માટે થતો હતો. ૧૯૩૦ માં ટ્રેક્ટરમાં સ્ટીલના પૈડા હતા, બાદમાં રબર વ્હીલ્સ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા હતા અને આ પછી જ્હોન ડિયર ટ્રેક્ટરનું મોડલ 'R'૨જૂ કરવામાં આવ્યું, જેની શક્તિ ૪૦હોર્સપાવરથી વધુ હતી, આ પહેલું ડીઝલ ટ્રેક્ટર પણ હતું. આ સાથે જોન ડિયરે ખેડૂતોને ટ્રેક્ટર ઓફર કરનાર પ્રથમ ઉત્પાદક બન્યા. ભારતમાં પ્રથમ ટ્રેક્ટર ભારતને વિશ્વમાં કૃષિપ્રધાન દેશ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. કહેવાય છે કે ભારતમાં ટ્રેક્ટરની શરૂઆત આઝાદી પછીની **'હરિયાળી ક્રાંતિ'થી** થઈ હતી. જ્યાં ટ્રેક્ટરનો ખૂબ જ ઝડપી ઉપયોગ થતો હતો. ભારતે ૧૯૫૦ અને ૧૯૬૦ ના દાયકામાં ટ્રેક્ટર બનાવવાનું શરૂ કર્યું,

બળદ અને ટ્રેક્ટરની સ્થિતિ

ગુજરાતમાં ૧૨ લાખ ખેડૂતો પાસે જ બળદ છે, જ્યારે ટ્રેક્ટરની સંખ્યા ૭.૭૩લાખ છે, જેમાં ખેતીકામ માટે વપરાતાં હોય તેવા ૨૦ લાખ મીની ટ્રેક્ટર હોવાનો અંદાજ છે, આ મીની ટ્રેક્ટર હવે બળદનું સ્થાન લઈ લીધું છે, નિંદામણ, વાવણી, રોપણી ,થ્રેસરનું કામ ટ્રેક્ટરથી થાય છે, જેથી બળદની સંખ્યા ઘટી છે અને મજુરોની રોજગારી છીનવાઈ છે. અને જમીનની ગુણવત્તા જોખમાઈ.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

વર્તમાન સમયમાં ખેડૂતોમાં ટ્રેક્ટરની માગ:-

બળદ અને મજૂર પરવડતાં ન હોવાથી મીની ટ્રેક્ટરની ભારે ખપત છે, નાની જમીન ધરાવનારા ખેડૂતોને બળદ રાખવા કે મજૂરથી ખેતી કરાવવી મોંઘી પડે છે તેવું ધરવામાં આવ્યું છે,અને મીની કે મોટા ટ્રેક્ટર અપનાવી ખેતી કરે છે, અડધો હેક્ટર જમીન હોય એવા ખેડૂતો ૨૦૦૧ માં ૬ લાખ હતા, જેમાં વધારો થઈ ૨૦૨૨ માં ૧૩ લાખ થયા છે, અડધાથી એક એકર જમીન હોય એવા ૭લાખ ખેડૂત હતા, જે ૨૦ વર્ષમાં ૧૬ લાખ થઈ ગયા, ૫ થી ૧૦ વિઘા જમીનમાં ખેતી કરવા માટે બળદ પરવળતા નથી. તેઓ બળદ કાઢીને ટ્રેક્ટર વસાવે છે.

શું ટ્રેક્ટરને પ્રત્સાહ અને બળદનું નિકંદન થાય છે, :-

કૃષિ વિભાગ અને પશુપાલન વિભાગના અહેવાલ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ૧૯૯૬ ના વર્ષથી બળદનું નિકંદન કરવાની શરૂઆત થઈ હતી.સરકારે ફાર્મ મીકેનાઈઝેશન વધારવા એ. જી. આર. ૫૦ ટ્રેક્ટર સહાયને પ્રોત્સાહ આપ્યું, જેમાં ટ્રેક્ટર માટે સબસીડી અને નોંધણી ફી માફ કરવામાં આવે છે, આમ ટ્રેક્ટરને પ્રોત્સાહન મળતા બળદનું કતલખાને જવાનું શરૂ થયું,

ભારતમાં ગાયોની મુખ્ય ૨૮ ઓલાદો છે. તેમના દ્વારા જે બળદો મળે છે તેમાં ગીર, શાહીવાલ, લાલ સિંધી, રાઠી, થરપારકર, કાંકરેજ, ઓગોલ, હરિયાણા, દેઓની,ડાંગી, મેવાતી, ગાવલાવ, સિરિસ, નાગોરી, ખિલાર, માલાવી, અમૃતમહાલ, ક્રિષ્નાવેલી, હલિકાર, કાંગયામ, લાલ કંધારી, બરગુર, ઉમલાચેરી, ખીરીગઢ, નિમાડી, પુંગાનૂર, કેંકઠ, પનવાર, સાંચોરી, વેચચૂર વગેરે અલગ અલગ બળદો ભારતમાં જોવા મળે છે, તેમાગીર, શાહિવાલ, રેડસિંધી, થરપારકર જેવી જાતોના બળદ આળસુ અને કામગીરીમાં મંદ હોવાનું તો કાંકરેજ, હરિયાણા, ઓંગોલ જેવી જાતોના બળદો ઘણા સારા હોવાનું મનાય છે.

કાંકરેજ બળદ : ઉત્તર ગુજરાતના બનાસકાંઠા જિલ્લાનો કાંકરેજ તાલુકો કાંકરેજ નસલનું મૂળ વતન છે. આ નસલ કચ્છ, સાબરકાંઠા તથા અમદાવાદ જિલ્લામાં પણ જોવા મળે છે. ઋગ્વેદ કાળના આર્યોએ ઉત્તર ભારતમાં પ્રવેશ કર્યા પછી જે રસ્તો અપનાવ્યો તેમાં તેઓ અરવલ્લીના પશ્ચિમ-ઉત્તર ભાગમાં થઈને સિંધ, ગુજરાત અને દક્ષિણ રાજસ્થાનમાં પ્રવેશ્યા તે રસ્તો આ જાતનાં પ્રાણીઓએ પણ લીધો હોય તેમ જણાય છે અને તેનો અંદાજ 'મોહેં-જો-દડો'માંથી પ્રાપ્ત થયેલી આખલાની મહોર પરથી બાંધવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં મુખ્યત્વે રબારી અને ભરવાડ કાંકરેજ નસલનો ઉછેર કરનાર જાતિ છે. તેમણે વિશિષ્ટ પસંદગીવાળા જનીનથી કાંકરેજની નસલને વિકસાવી છે,

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

જ્યારે ખિલારી વગેરે નાના મધ્યમ બાંધાની કામગરી ઓલાદો મધ્ય ભારત અને મહારાષ્ટ્ર જેવા ડુંગરાળાખડકાળ પ્રદેશમાંથી ઉદભવેલ હશે, તેમ માનવામાં આવે છે. તલવાર જેવાં લાંબાં શિંગડાં, કપાળમાં ચાસ જેવો ખાડો અને ચુસ્ત શરીર એ આ ઓલાદોની ખાસિયત છે, કાંકરેજમાં બીજના ચંદ્ર જેવા અર્ધ ચંદ્રાકાર આકારનાં મોટાં શિંગડાં હોય છે. તેમનો રંગ સફેદથી રૂપેરી ભૂખરો હોય છે. પહોળું તથા વચમાં રકાબી જેવા છીછરા ખાડાવાળું કપાળ હોય છે. મોટું મજબૂત કદ, તેજસ્વી ભારે પોપચાંવાળી અને કાળા રંગના વર્તુળવાળી આંખો, લીસી ચળકતી ચામડી અને લાંબી પૂંછડી એ કાંકરેજને આગવો રાજાશાહી મોભો બક્ષે છે. પગ સીધા અને મજબૂત, સખત ખરીઓ, સીધી પીઠ, પાતળી ઢીલી ગોદડી, સપ્રમાણ મુતરણું અને પાછલા થાપા લાંબા અને સહેજ ઢળતા હોય છે, જે કાંકરેજની ખાસિયત છે, તે એને ઘોડા જેવી ઝડપ આપે છે.

જન્મસમયે નર વાછરડાનું વજન ૨૧ થી ૨૪ કિગ્રા. હોય છે, જે પુખ્તવયે ૫૪૦થી ૭૩૦કિગ્રા. જેટલું થાય છે, જ્યારે માદા વાછરડીનું વજન જન્મસમયે ૧૮ થી ૨૨કિગ્રા. અને પુખ્યવયે ૪૧૦થી ૫૦૦ કિગ્રા. હોય છે. સાંઢ/બળદ પુખ્ત ઉંમરે ૧૩૦ થી ૧૬૦સેમી. ઊંચાઈ, ૧૪૦ થી ૧૬૦સેમી. લંબાઈ અને ૧૭૫થી ૨૦૦સેમી. છાતીનો ઘેરાવો ધરાવે છે,જ્યારે માદાની ઊંચાઈ ૧૩૦થી ૧૫૦સેમી., લંબાઈ ૧૪૦થી ૧૬૦સેમી. અને છાતીનો ઘેરાવો ૧૮૦ થી ૨૦૦ સેમી. હોય છે.

ભારતના ખેડૂતમાં વર્તમાન સ્થિતિ :-

આધુનિકરણની આંધળી દોટમાં ડેરી,કૃષિ, જમીન અને ખેડૂતો માટે અત્યંત ચિંતાજનક સ્થિતિ ઉભી થઈ રહી છે.૩૦ વર્ષ પહેલા દરેક ખેડૂત પાસે એક કે તેથી વધુ બળદની જોડી હતી, હવે ૯૦ ટકા ખેડૂતો પાસે બળદ રહ્યાં નથી, ગાય આધારિત ખેતી માટે ગુજરાતના રાજ્યપાલ અને સરકાર ભાર મૂકે છે, પણ ખેતી કામમાં બળદનું નિકંદન નિકળી ગયું છે. તેના સ્થાને મીની ટ્રેક્ટર આવી આવી જમીનનો ખાતમો કાઢી નાખ્યો છે,

ગુજરાતમાં વિવિધ પ્રજાતિના ૧૮ લાખ ૫૦ હજાર બળદ છે, જેમાંથી ૩લાખ ૮૩હજાર ૨ વર્ષની ઉંમર ધરાવતા વાછરડા છે,જ્યારે ગાયના ફલીનીકરણ માટે ૭૩ હજાર આખલા છે, જ્યારે ખેતી કરવા માટે ૧૨લાખ બળદ છે, સામાન્ય રીતે એક ખેડૂતને ખેતી કરવા બે બળદ એટલે જોડી જોઈએ, એટલે માત્ર ૬ લાખ ખેડૂતો પાસે ખેતી કરવા માટે બળદ છે, ગુજરાતમાં કુલ ૫૬ લાખ ખેડૂતો છે, જેમાંથી ૬લાખ ખેડૂતો પાસે ખેતી કરવા માટે બળદ છે, જ્યારે ૫૦ લાખ ખેડૂતોએ બળદ રાખવાનું

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

બંધ કરી દીધું છે, જેથી ગુજરાતમાં હવે ૧૦ ટકા ખેડૂતો જ બળદથી ખેતી કરે છે, બાકીના ખેડૂતો હવે ટેક્નોલોજી આધારિત ખેતી નું પ્રમાણ વધ્યું છે,

દેશી ગાયો સામે આખલાની સ્થિતિ:-

દેશમાં કુલ 1 કરોડની આસપાસ ગાય છે, જેની સામે માત્ર ૬૦હજાર આખલા છે, જેથી ક્રોસ બ્રિડમાં વધારો થઈ રહ્યા છે, જેની અસર બળદની સંખ્યા પર પણ પડે છે, દેશમાં ૪૪ લાખ દેશી ગાય છે, જ્યારે વિદેશી કુળ સાથે ક્રોસ બ્રિડ કરેલી હોય તેવી ૩૨ લાખ ગાય છે, જેની સામે ખેતીવાડી અને ફલીનીકરણ એમ બંને માટે માત્ર ૬૦હજાર જ આખલા/ બળદ છે.

બળદનું શરીરતંત્ર :-

બળદનો ઊંચી કક્ષાના પ્રાણીઓમાં સમાવેશ થાય છે, તેનાં અંગો પરસ્પરના સહકારથી અમુક ચોક્કસ પ્રકારનું વિશિષ્ટ કાર્ય કરે છે. તેના શરીરની તંત્રરચના નીચે પ્રમાણે છે :

કંકાલતંત્ર : આ તંત્રમાં શરીરના હાડપિંજરમાં આવેલાં અસ્થિઓ, સાંધાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે, આ તંત્ર દ્વારા શરીરને આકાર અને ટેકો મળે છે. બળદ ગોવંશીય પ્રાણી છે, તેની ઊંચાઈ, લંબાઈ, તેની છાતીનો ઘેરાવો અને તેના પગની લંબાઈ તેની કાર્યશક્તિ સાથે સીધો સંબંધ ધરાવે છે, તેના શરીરમાં નીચે પ્રમાણે કુલ 210 હાડકાં હોય છે :

	વિગત	હાડકાં
(ક)	કરોડસ્તંભ (vertebral column) (26 કશેરુકા + 25 આંતર કશેરુકીય તકતીઓ)	51
(ખ)	પાંસળીઓ (ribs)	26
(ગ)	ઉરોસ્થિ (sternum)	1
(ઘ)	ખોપરી (skull)	34
(ઙ)	આગલા બે પગ (fore limbs)	48 (24 × 2)
(ચ)	પાછલા બે પગ (hind limbs)	48 (24 × 2)
(છ)	નીચલું જડબું (lower jaw)	2

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

કુલ	210

(2) **પાચનતંત્રઃ** તે ખોરાકના પાચન, શોષણ અને પરિપાચનનું કાર્ય કરે છે, તેથી લોહીમાં જરૂરી પોષકતત્વો ભળે છે. **બળદોના ખોરાકમાં ઘાસ તથા દાણનું પ્રમાણ યોગ્ય રીતે જળવાય તો જ** પાચનક્રિયા સારી થાય.

(3) **શ્વસનતંત્રઃ** શ્વસનકાર્યો માટેનાં અંગોમાં શ્વાસનળી, શ્વાસવાહિની, શ્વાસકેશિકા, ફેફસાં વગેરેનો સમાવેશ થાય છે, **આ તંત્ર હવામાંના ઑક્સિજનને લોહીમાં ભેળવવાનું અને કાર્બન ડાયૉક્સાઇડને** લોહીમાંથી છૂટો પાડી શરીરની બહાર કાઢી નાખવાનું કામ કરે છે.

(4) **રુધિરાભિસરણતંત્રઃ** લોહીના પરિવહન માટેનાં અંગોમાં હૃદય, રક્તવાહિનીઓ, લસિકાવાહિનીઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ તંત્રથી શરીરના દરેક ભાગને લોહી અને લસિકા મારફતે પોષક તત્વો અને કાર્યશક્તિ માટે જોઈતો ઑક્સિજન પહોંચાડવામાં આવે છે. બળદોને પ્રાણવાયુ તથા ગ્લુકોઝની પ્રક્રિયા દ્વારા શક્તિ મળે છે.

(5) **ઉત્સર્ગતંત્રઃ** ઉત્સર્જનાંગોમાં મૂત્રપિંડ, મૂત્રાશય વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ તંત્ર શરીરમાં ઉત્પન્ન થતો પ્રવાહી કચરો મૂત્ર દ્વારા શરીરની બહાર ફેંકવાનું કામ કરે છે. તે શરીરનું તાપમાન જાળવવામાં પણ મદદ કરે છે.

(6) **ત્વચાઃ** આખા શરીરને ઢાંકવા-રક્ષવાનું તેનું કાર્ય છે. કાળી ચામડી સૂર્યગરમીનું વધુ શોષણ કરે છે. ખેડકાર્ય દરમિયાન ઉત્પન્ન થતી શરીરની વધારાની ગરમી બળદ પરસેવા દ્વારા બહાર કાઢે છે

(7) **સ્નાયુતંત્ર** : બળદના શરીરમાં આવેલા જુદા જુદા પ્રકારના સ્નાયુઓ સંકોચન-પ્રક્રિયા દ્વારા અસ્થિના હલનચલનમાં મદદ કરે છે અને શરીરનાં જુદાં જુદાં અંગોને ગતિ આપે છે.

(8) **ચેતાતંત્ર** : આ તંત્રમાં ચેતાઓ, મગજ તથા કરોડરજ્જુ(Spinal cord)નો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આ તંત્ર સહનિયમન દ્વારા જુદા જુદા અવયવોનું સંચાલન કરે છે.

(9) **સંવેદી અંગો અને અંતઃસ્રાવી ગ્રંથિઓ** : સંવેદી અંગો બાહ્ય તેમજ આંતરિક પર્યાવરણની સાથે અનુકૂલન સાધવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. અંતઃસ્રાવી અંગો પ્રતિપોષી (Feedback) પ્રક્રિયા દ્વારા વિવિધ અંગોનાં કાર્યોનું નિયમન કરે છે.

બળદોની જોડ કરવાનું કામ :-

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ખેડકાર્ય કે વહનકાર્ય બે બળદની જોડી દ્વારા કરવાનાં હોય છે. તેથી એવી જોડી બનાવવા માટે બે યોગ્ય બળદો પસંદ કરવાના રહે છે. સામાન્ય રીતે એક ઓલાદના એકસરખી ઉંમરના, એકસરખા દેખાવના અને સરખી ઊંચાઈ ને વજન ધરાવતા બે બળદોની જોડી કરાય છે. આ ઉપરાંત આવી જોડી બનાવતી વેળાએ બંનેય બળદોની ચાલવાની લઢણ, ઝડપ અને એનો મિજાજ, શિંગડાંનો આકાર વગેરે પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. આમ ન કરવામાં આવે તો બંને બળદોની કાર્યક્ષમતા ઉપર અવળી અસર પડે છે.

બળદોની પસંદગી : જે બળદો ખરીદવામાં આવે તો જે તે ઓલાદ(જાત)ને અનુરૂપ શારીરિક લક્ષણો ધરાવનારા, શરીરની યોગ્ય ઊંચાઈ, લંબાઈ અને બાંધો ધરાવનારા, ઉમદા સ્વભાવના અને તંદુરસ્ત હોવા જોઈએ. વધુ લંબાઈ ધરાવતા ઊંચા બળદો વધુ ઝડપથી ચાલી શકે છે. સુવિકસિત, માંસલ અને મજબૂત ગરદન, ભારે કામ કરવાની ક્ષમતાની જ્યારે પાતળી નાજુક ગરદન ઝડપની સૂચક છે. પાછળના પગના થાપા સપ્રમાણ હોવા જરૂરી છે. બળદોના પગ સીધા અને મજબૂત હોવા જોઈએ, પરંતુ ઘૂંટણ કે પહોંચાના સાંધામાંથી ફરી ગયેલા કે એકબીજાને અથડાતા ન હોવા જોઈએ. ચારેય પગના પહોંચા અને ખરી ઘોડાના ડાબલા જેવાં સીધાં હોય એ જરૂરી છે. વળી પગ અને જમીન સાથે બનતો ખૂણો યોગ્ય પ્રમાણમાં હોય તો બળદ વધુ કાર્યક્ષમ બને છે. બળદની પસંદગી માટે ગુણાંક-પદ્ધતિમાં જુદા જુદા અવયવોને સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે અગત્ય આપવામાં આવે છે :

વિગત	ટકાવારી
સામાન્ય દેખાવ	20
માથું અને ગરદન	14
આગલા પગ	20
શરીરનો ભાગ (છાતી, પેટ)	10
પાછલા પગ	26
ચાલ	10

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

બળદોની પસંદગી વખતે તેનામાં કેટલાંક સારાં લક્ષણો છે કે નહિ તે જોવામાં આવે છે. પંખાળો (અત્યંત ઝડપી ચાલ), છત્રપતિ (કાંધ ઉપર ભમરી), લાંબી કાંધ, ખંપાળિયો (પૂછડાનો છેડો સહેજ વળેલો), લંબપૂંછ (લાંબું ગુચ્છાદાર) વગેરે પણ ધ્યાને રખાય છે. અનુભવી માણસો બળદનાં રૂપરંગ, ખોડખાંપણ તથા ચાલ જોઈને તેની પસંદગી કરે છે.

બળદનો સાજસરંજામ અને શણગાર : વારતહેવારે કે વેચાણસમયે બળદોને શણગારવામાં આવે છે, જેમાં શિંગડાંનાં શિંગરોરિયાં, માથામાં લેલાવટી અને મખિયાડા, ગળામાં ઘૂઘરમાળ, ગલપટ્ટો અને પિત્તળની સાંકળી, શરીરે મોતી ભરેલ ઝૂલ, પગે તોડા વગેરે. આવા શણગારેલા બળદોને ગામમાં ફેરવવામાં આવે છે. ઘણી વખત બળદો નજરાઈ ન જાય તે માટે તેના પગે ઊનનો કાળો દોરો બાંધવામાં આવે છે.

બળદોની ખાંધની સંભાળ:-

બળદોની ખાંધ (કાંધ)– ગરદન એ અવયવ એવો ભાગ છે કે જેને ઈજા થતાં જ બળદ કામ માટે નકામો થઈ જાય છે; કારણ કે ખેતી, સિંચાઈ કે ભારવહન જેવાં બધાં કામો ખાંધે ધૂંસરી મૂકીને જ કરાવવાનાં હોય છે. બળદોને કામ કરાવવા માટે જે ધૂંસરી વાપરવામાં આવે તે ખરબચડી કે ફાટેલી ન હોવી જોઈએ કેમકે આવી ધૂંસરી ખાંધ પર ઘસાવાથી તેની ચામડી આળી થઈ નીકળી જાય છે, અથવા તો ખાંધે સોજો આવી જાય છે. નાના બળદોની ખાંધ રીઢી ન થાય ત્યાં સુધી તેમની ખાંધે ધૂંસરી મૂકતા પહેલાં માખણ + હળદરથી માલીસ કરવી જોઈએ. આવા બળદોને ખાંધે ઈજા થયેલી લાગે કે સોજો આવે તો તુરત જ તેમને છોડી નાખી આરામ આપવો જોઈએ અને ઈજા માટેનો ઇલાજ કરાવવો જોઈએ.

બળદોનો ખોરાક : પ્રોટીન અને પાચ્ય તત્વોની કુલ જરૂરિયાત ધ્યાનમાં લઈને સપ્રમાણ ખોરાક આપવો જોઈએ. બળદની પોષણ-જરૂરિયાત નીચે પ્રમાણે હોય છે :

બળદનું વજન (કિગ્રા.)	સામાન્ય કામ માટે		ભારે કામ માટે	
	પાચ્ય પ્રોટીન (કિગ્રા.)	કુલ પાચ્ય પોષક તત્વો (કિગ્રા.)	પાચ્ય પ્રોટીન (કિગ્રા.)	કુલ પાચ્ય પોષક તત્વો (કિગ્રા.
300	0.33	3.1	0.42	4.0

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

400	0.45	4.0	0.57	4.8
500	0.56	4.9	0.71	6.4

જાડી રીતે ગણતાં ૪૦૦કિગ્રા. વજનના બળદને ૧૫ થી ૨૦ કિગ્રા. લીલું ઘાસ, ૪ થી ૫ કિગ્રા. સૂકું ઘાસ અને ૧.૫ થી ૨.૦ કિગ્રા. દાણ આપવું જરૂરી હોય છે. ભારે કામ કરતા બળદોને સારી ગુણવત્તાવાળી જુવારની કડબ અને દૈનિક ૨.૦ થી ૨.૫ કિગ્રા. દાણ આપવું જરૂરી હોય છે. વધુ પડતો ખોરાક કે દાણ આપવાથી ફાયદો ન થતાં શરીર ઉપર ચરબી જમા થાય છે.

બળદોને દૈનિક ૪૦-૫૦ લીટર પીવાના પાણીની જરૂરિયાત હોય છે, જેની જરૂરિયાત ઉનાળામાં તાપમાં, સૂકા ઘાસનો ખોરાક દેતાં, બળદો કાર્ય કરતા હોય ત્યારે, પાણીની ગુણવત્તા અનુસાર વધારે રહે છે. પાણી ખોરાકના પાચનમાં પોષકતત્વોના શોષણમાં અને લોહીની પ્રવાહિતામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. શરીરની દેહધાર્મિક ક્રિયાઓની જાળવણીમાં પણ પાણી અગત્યનો ભાગ ભજવતું હોઈ તેના પર પૂરતું ધ્યાન આપવું જોઈએ. ઉનાળામાં બળદોને નવડાવવાથી વધારે સ્ફૂર્તિલા અને વેગવંતા બને છે. સંકર બળદોની તાપસહનશક્તિ ઓછી હોઈ ઉનાળામાં રાત્રે ૧૦ કલાકે નીરણ કરવું વધુ હિતાવહ છે. દેશી બળદોને પણ રાત્રે નીરણ કરવાથી ફાયદો થાય છે.

બળદોનું રહેઠાણ : બળદોને આરામદાયક પાકા ભોંયતળિયાવાળી સ્વચ્છ અને હવાઉજાસવાળી કોઢમાં રાખવા જોઈએ. એક બળદને માટે ૫૦ ચોરસફૂટ જગ્યા ફાળવવી જોઈએ. રહેઠાણમાં બેસવાની જગ્યા બરાબર ન હોય તો ખોરાકની સાથે સાથે વાગોળવાની ક્રિયા પર અવળી અસર થતાં બળદો થાકેલા દેખાય છે. કોઢમાં એમનું ઠંડા પવન અને વરસાદના પાણીથી રક્ષણ થવું જોઈએ.

બળદની ઉંમર : બળદોનું આયુષ્ય સામાન્ય રીતે ૧૫ થી ૨૦ વર્ષનું ગણાય છે. તેનાં કામનાં વરસોને ધર કહેવામાં આવે છે. ૩ થી ૩.૫ વર્ષની ઉંમરે કામ લેવાતા બળદોને બીજા ધરે એટલે ૪.૫ થી ૫.૦વર્ષે ખરીદવામાં આવે છે, બળદની ખરીદી વખતે તેના શરીરનો વિકાસ, ચામડી, દાંત વગેરે બાબતોને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે, દાંત જોઈને ઉંમર નક્કી કરવાની રીત સૌથી વધુ ચોકસાઈભરી છે.

બળદમાં દાંતની વિકાસક્રિયા : વાછરડાના મોંમાં દૂધિયા [અસ્થાયી (temporary)] દાંત હોય છે, જે નાના અને થોડા વધારે પડતા ઊજળા હોય છે. આવા અસ્થાયી દાંતની જગ્યાએ જ ચોક્કસ ઉંમરે

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

સ્થાયી (permanent) દાંત ઉદભવે છે, જે મોટા અને પહોળા હોય છે. મોંમાં દાંતની સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે જોવા મળે છે :

દાંતનો પ્રકાર	કર્તનદાંત (incisors)	રાક્ષસી (canines)	દાઢ (molars)	કુલ
ઉપરનું જડબું	0	0	6	6
નીચેનું જડબું	8	0	6	14
			કુલ સંખ્યા	20

પુખ્ત બળદમાં દાંતની કુલ સંખ્યા ૩૨ (બત્રીસ)ની હોય છે, જે નીચે મુજબ છે :

દાંતનો પ્રકાર	કર્તનદાંત (incisors)	રાક્ષસી (canines)	દાઢ (molars)	કુલ
ઉપરનું જડબું	0	0	12	12
નીચેનું જડબું	8	0	12	20
			કુલ સંખ્યા	32

ઉપરનો કોઠો જોતાં નોંધપાત્ર હકીકત તો એ છે કે બળદ જાતનાં પશુઓમાં ઉપરના જડબામાં કર્તનદાંત અને રાક્ષસી દાંત હોતા નથીતેની જગ્યાએ સખત દંતીય પેઢું (dental pad) આવેલું હોય છે.

પાંચ વર્ષથી મોટા બળદોમાં ઉંમર સાથે દાંતમાં ઘસારો વધતો જાય છે. દાંતની મધ્યમાં પીળાં કાળાં કૂંડાળાં (Dental Star) દેખાય છે અને તે પછી પીળા પડતા જાય છે. આમ, ઘસારા અને દાંતની પીળાશ પરથી અનુભવી વ્યક્તિ બળદની ઉંમર અંદાજી શકે છે. બાર-પંદર વર્ષ પછી એના દાંત હાલવાની કે પડવાની શરૂઆત થાય છે.

દાંતની કાળજી : ઘણા ખેડૂતો પોતાના બળદના દાંતોને વડના દાતણ વડે ઘસીને તેમની કાળજી રાખે છે. આથી મોટી ઉંમરે પણ દાંત પીળા ન દેખાતાં સફેદ દેખાય છે. વળી બળદને લીલો ઘાસચારો અને ક્ષારમિશ્રણ આપવામાં આવે તો તેનો ઘસારો ઓછો થાય છે અને દાંત જલદી પડતા અટકે છે. એથી ઊલટું, જો બળદને વધુ સૂકો ઘાસચારો આપવામાં આવે અને એના ખોરાકમાં ક્ષારની ઊણપ હોય તો

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

દાંતનો ઘસારો વધારે થતાં બોખાપણું વહેલાં આવવાથી તેની વાગોળવાની ક્રિયા પર પણ વિપરીત અસર થતાં તેની કાર્યક્ષમતામાં ઘટાડો થાય છે.

વાછરડાને પળોટવાનું કાર્ય:

ઉંમરલાયક ગોધલા(બળદ)ને જુદાં જુદાં શ્રમકાર્યો માટેની તાલીમ આપવાની ક્રિયાને 'પળોટવું' કહે છે. લગભગ બેથી અઢી વર્ષની ઉંમર સુધીમાં, જો ગોધલા(બળદ)નો શરીરનો વિકાસ યોગ્ય પ્રમાણમાં થયો હોય તો એને પળોટવાની શરૂઆત કરવામાં આવે છે. પળોટવાની ક્રિયા માટે અંગ્રેજી 'યુ' આકારની લોખંડની ભૂંગળીવાળી ધૂંસરી(double yolk)નો ઉપયોગ કરાય છે. તે ધૂંસરી સારી રીતે પૉલિશ કરેલી, તરડ (ફાટવું) પડ્યા વિનાની અને સુંવાળી હોવી ખાસ જરૂરી છે.

નવા ગોધલા(બળદ) ને પળોટતી વખતે એની જોડીમાં બીજો મોટી ઉંમરનો ઠરેલ પીઢ બળદ જોડવામાં આવે છે. ગોધલાને પળોટવાનું કામ કોઈ પણ વજન વિના માત્ર ખાલી ધૂંસરી તેના ગળે મૂકીને તેને ફેરવીને કરાય છે. એ પછી તરેલું બનાવી, પેલી ધૂંસરી સાથે લગાડી એની સાથે ગોધલાને ફેરવવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે હલકું વજન લઈને રાશ કે અવાજના અણસારે ફરવાની તથા ડાબા-જમણા વળવાની ટેવ એને પડે તે પછી તેને ખાલી ગાડે જોડવામાં આવે છે અને ધીમે ધીમે પછી ગાડામાં વજન વધારતા જવામાં આવે છે. એ પછી જુદાં જુદાં ખેતીકાર્યો માટે ગોધલા(બળદ)ને તાલીમ આપવામાં આવે છે.

તાલીમના ગાળા દરમિયાન બહુ જ ધીરજથી, મારઝૂડ કે બૂમબરાડા વગર બળદો સાથે વર્તન કરાય તે ઇચ્છવાયોગ્ય ગણાય છે, જાનવરને તાલીમ દરમિયાન મારઝૂડ કે તેના પ્રતિ અયોગ્ય વ્યવહાર કરવાથી તેને કેટલીક કુટેવો પડે છે, અને પૂર્વગ્રહ બંધાતાં તે ભયભીત રહે છે. આ કુટેવોમાં કામ કરતાં કરતાં બેસી જવું, લાતો મારવી, એક બાજુએ નમીને ત્રાંસા ચાલવું, બીજા બળદને મારવું, બચકાં ભરવાં વગેરે ક્રિયાઓ જોવા મળે છે. આવી કુટેવો પડ્યા બાદ કાઢવી ઘણી જ મુશ્કેલ કે અશક્યવત્ થઈ જાય છે. પળોટાઈને કામ કરતો થયેલ વાછરડો ગોધલા કે બળદ તરીકે પણ કામમાં લેવાય છે.

બળદોની કાર્યક્ષમતા :-

રોમન લેખક ઇલિયાનસેએ ૧૭૦૦ થી ૧૯૦૦ વર્ષ પહેલાં લખ્યું છે કે ભારતમાં ઘોડા અને બળદો સાથે જોડાઈને શરતમાં સરખા ઊતરતા. અકબરના સમયમાં ગુજરાતના બળદો ૨૪કલાકમાં

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

૧૨૦માઇલ (૨૦૦ કિલોમીટર) અંતર થાક વગર કાપતા. ઝડપી ઘોડાને પણ આંટી જતા એક બળદની જોડની કિંમત ૩૫૦ સોનામહોર હતી.જે હાલના (૧.૫ કરોડ આસપાસ થઈ શકે)

ઉત્તર ગુજરાતના બનાસકાંઠા વિસ્તારનો ચપળ અને મજબૂત બાંધાનો ચંદ્રાકાર શિંગડાંવાળો કાંકરેજ બળદ

બળદો સામાન્ય રીતે પોતાના શારીરિક વજનના ૮%થી ૧૪ % જેટલી અશ્વશક્તિ પેદા કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે, એટલે કે ૫૦૦ કિગ્રા.નો બળદ સરેરાશ ૦.૫અશ્વશક્તિ (હો.પા.) પેદા કરે છે. તેમાં કાંકરેજ, થરપારકર, હરિયાણા અને ઓંગોલ બળદો મધ્યમથી ભારે કદના હોય છે અને ભારતભરમાં પ્રખ્યાત છે. તેમાં કાંકરેજ તો **'સવાઈ ચાલ'** માટે જગમશૂહર છે, જ્યારે **અમૃતમહાલ, ખિલાર** વગેરે બળદો નાના મધ્યમ કદના અને મજબૂત ખરીઓવાળા હોવાથી ખડકાળ અને કાળી – ચીકણી – એમ બંને પ્રકારની જમીનમાં કાર્ય કરી શકે છે.

બે બળદની એક જોડ કાચા રસ્તા પર ઉપર સાદા ગાડામાં ૭૫૦ થી ૧૦૦૦ કિગ્રા. જેટલા ભારનું વહન કરી શકે છે. જ્યારે હવા ભરેલા ટાયરવાળા ગાડામાં પાકે રસ્તે ૧૫૦૦થી ૨૦૦૦ કિગ્રા. જેટલા વજનનું વહન કરે છે. સારા શક્તિશાળી બળદો ૮ થી ૧૦ કલાક કાર્ય કરીને માલિકને વધુ રોજી પૂરી પાડે છે.

પશુવિજ્ઞાન વિભાગ, વેટરનરી કૉલેજ, ગુજરાત કૃષિ યુનિવર્સિટી, આણંદમાં કાંકરેજ બળદો વિશે પહેલી વાર જે વૈજ્ઞાનિક સંશોધન કર્યું તેનાં પરિણામો નીચે મુજબનાં હતાં :

સંકર બળદો કાંકરેજ કરતાં ૪૦ કિગ્રા. વજનમાં વધારે હતા તેથી સંકર બળદોએ ૦.૬૨ અને કાંકરેજ બળદોએ ૦.૫૬ અશ્વશક્તિ (હૉ.પા.) પેદા કરી હતી. કાંકરેજ બળદોએ પોતાના શરીરના વજનના ૧૫૦ %ના પ્રમાણમાં ગાડામાં વજન ખેંચ્યું હતું ત્યારે ૦.૩૫જેટલી અશ્વશક્તિ (હૉ.પા.) પ્રગટ કરી હતી. એ રીતે વજનના ૨૦૦ %ના પ્રમાણમાં ૦.૫૩, ૨૫૦ %ના પ્રમાણમાં ૦.૬૭ અને ૩૦૦ %ના પ્રમાણમાં ૦.૮૦ જેટલી અશ્વશક્તિ (હો. પા.) પ્રગટ કરી હતી. છતાં આ બળદો ગાડું ખેંચવાનું કાર્ય સહેલાઈથી કરી શક્યા હતા. પરંતુ શારીરિક વજનના ૪૦૦ %ના પ્રમાણમાં વજન ખેંચવા જતાં તેઓ એક કલાક પછી થાકી ગયા હતા અને એ કામ માટેની નામરજી વ્યક્ત કરી હતી. સરેરાશ ૧.૫૦ મીટરના પગલા સાથે ૩.૮૩ થી ૪.૧૪ કિમી. પ્રતિ કલાકની ગતિથી દૈનિક ૬ થી ૮કલાક આ કાંકરેજ બળદોએ કામ કરેલું. ત્રણ કલાકના સળંગ કામમાં એક કલાકે ફક્ત ૦.૨૪

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

કિમી. જેટલી ઝડપ ઘટી હતી, જે આ બળદોની કાર્યક્ષમતા બતાવે છે. હળથી થતા ખેડકાર્યમાં કાંકરેજ બળદોએ દૈનિક ત્રણ કલાકમાં ૦.૩૮ હેક્ટર જમીન અને સંકર બળદોએ ૦.૩૭ હેક્ટર જમીન ખેડી હતી. શિયાળાની આરામદાયક ઋતુમાં તેમણે ૫ % જમીન વધારે ખેડેલી. ખેડકાર્ય કરતી વખતે સરેરાશ પ્રથમ કલાકે ઝડપ ૩.૮૩ કિલોમીટર, બીજા કલાકે ૩.૬૬ અને ત્રીજા કલાકે ૩.૫૦ કિમી. હતી. કાંકરેજ બળદોએ ચાસ ૧૨ સેમી.ની ઊંડાઈથી તેમજ ૧૮.૫ સેમી.ની પહોળાઈથી ખેડેલા, કાંકરેજમાં કામ શરૂ કરતાં પહેલાં અને ત્રણ કલાકની ખેડ બાદ બળદોમાં સામાન્ય દેહધાર્મિક ક્રિયાઓ નીચે મુજબની જોવા મળી હતી. (સારણી)

અનુ.	ક્રિયા	કામ શરૂ કરતા પહેલાં	કામના ત્રણ કલાક (ગાડા/ખેડ) બાદ
1.	શ્વાસોચ્છવાસની સંખ્યા/મિનિટદીઠ	21.5	42.3
2.	શારીરિક તાપમાન ફે.	101.0	102.04
3.	હૃદયના ધબકારની સંખ્યા/મિનિટ	52.1	100.00
4.	હીમોગ્લોબિન ગ્રામ%	11.4	11.40
5.	લોહીમાં ગ્લુકોઝ મિલિગ્રામ/લીટરદીઠ	51.1	49.60
6	લૅક્ટિક ઍસિડ મિલિગ્રામ/લીટરદીઠ	8.0	10.90
7.	પ્લાઝમા ક્રિએટિનિન મિલિગ્રામ/લીટરદીઠ	3.2	3.60

આ દેહધાર્મિક ક્રિયાનો સીધો સંબંધ માલ-વહનના જથ્થા અને કામના કલાકો સાથે હોવાનું જણાય છે. સામાન્ય રીતે બળદોને ૩૦-૪૦ મિનિટનો આરામ આપવામાં આવે તો દેહધાર્મિક ક્રિયાઓ કામ કરતા પહેલાં જેવી હતી તેવી પાછી થઈ જાય છે.

હરિયાણા તથા શાહીવાલ બળદો કલાકના ૩.૮ થી ૪.૨કિમી.ની ઝડપે ચાલીને ૦.૪૫ થી ૦.૫૫અશ્વશક્તિ (હૉ. પા.) પેદા કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. સામાન્ય રીતે શાહીવાલ કરતાં હરિયાણા બળદો વધુ કાર્યશક્તિ આપે છે. માળવા અને આસામના દેશી બળદ અનુક્રમે ૦.૫૩અને ૦.૪૫અશ્વશક્તિ (હૉ. પા.) પેદા કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. મોટું, બિનઝાનપુરી અને ઓરિસાના ઓંગોલ કાચા રસ્તે સરેરાશ અનુક્રમે ૨.૪૨, ૨.૩૨ અને ૩.૭૩ કિમી. પ્રતિ કલાકની ઝડપે ચાલે છે

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

અને પાકા રસ્તા પર ૫.૩૫, ૪.૭૫ અને ૬.૧૩ કિમી./કલાકની ઝડપે ચાલી શકે છે. નાગોરી બળદો ૪.૦ થી ૪.૮ કિમી./કલાકની ઝડપે ચાલે છે. આખા દિવસમાં એક બળદની જોડ ૩૦૦૦-૩૩૦૦ ચો.મીટર એટલે કે ૩૦ થી ૩૩ ગુંઠા જમીન ખેડી શકે છે અને ડાંગરની ક્યારીમાં ધાવલ ૨૫ ગુંઠા જેટલું કરી શકે છે.

વર્તમાન ખેતીમાં બળદની મહત્વ અને જરૂરિયાત :-

ભારતીય સંસ્કૃતિ સંસ્કૃતિએ હજારો વર્ષથી બળદને સ્થાન આપવામાં આવેલ છે, જ્યારે બળદ એક સજીવ પ્રાણી હોવાથી ખેતી અને પશુમાં ખૂબ અગત્યનું સ્થાન મળ્યું છે, પરંતુ ટેકનોલોજી અને ખેડૂતને બેઠાડું જીવન જીવતો થયો છે, ત્યારથી બળદની અવદશા જોવા મળી છે, વર્તમાન સમયમાં બળદને એકબાજુ મૂકવામાં આવ્યો છે, બળદ ખોટમાં છે એક માન્યતા જોડાઈ ગઈ છે, વાસ્તવમાં ખોટ નથી કારણકે તેમનો પાલન જો ખેતી આયોજન પૂર્વક કરવાંમાં આવે તો બળદ ફાયદા કારક જ નીવડે છે, બળદ માટે ખેતીની દરેક ફસલનો વધારના કચરા સમાન ભાગ બળદ પોતે પોતાના ખોરાક તરીકે લે છે, અને એ ખોરાક એક ગોબર સ્વરૂપે ખાત પાછું આપે છે, અને આના કારણે કોઈ પણ પદાર્થ જમીનને ખોરાક રૂપે પરત મળે છે, જે દુનિયાની કોઈ મશીનરી આપતું નહીં,આ એક સામાન્ય વાત છે, પરંતુ આવા જમીનની અંદર સૂક્ષ્મ નજરથી જોવામાં આવે તો અસંખ્ય પાસાઓ મળે છે,

વર્તમાન સમયમાં બળદનું મહત્વ અંગે વાત કરીએ તો પશુઓ બળદ એ ખેતી માટે આશીર્વાદ સમાન છે, જ્યારે જમીનમાં ટેકનોલોજી સામે બળદ પણ ખૂબ જરૂરી છે, જ્યારે ટેકનોલોજી જો બળદ પાછળ કરવામાં આવે તો ટ્રેક્ટરની તુલનામાં વધારે શક્તિ લઈ શકાય છે. (જ્યારે કોઈ ખેતી અનુરૂપ વાહન કાદવકિચડમાં ફસાય ત્યારે હમેશા બળદનો ઉપયોગ થતો) બળદના નાના મોટા દરેક પાસાઓ જો સમજવા આવે તો બળદએ ખેતીને એક બાળક સમાન કામ કરે છે, તેની સામે મોટા સાધનો જાણે રાક્ષસ સમાન કામ કરે છે, એ વાસ્તવિક થયું છે,કોઈ પણ વાહન ભારે વજન સાથે જો જમીન પર ચલાવવામાં આવે તો જમીનની મૂળ કુણપ ને નષ્ટ કરે છે, કારણકે જમીન કડક અને મિત્ર કિટકોના આવાસ તોડવામાં આવે છે, જ્યારે બળદ એ તેમનું વિરુધ્ધ પાસાઓ દર્શાવે છે,અને એક વિશેષ ઉર્જા પૂરી પડે છે,

સામાન્ય સમાજ માટે અભ્યાસ કરીએ તો ખ્યાલ આવશે કે બળદ એ કૂદરતી સિસ્ટમ પ્રમાણે રાત્રે ક્યારેય હલાવવામાં આવતા નથી કારણકે કોઇપણ ખેડ કે જમીનમાં હલન-ચલન બંધ થવાની સાથે મિત્ર કીટક સૂર્યદય થતાં પોતાની પ્રક્રિયા શરૂ કરે છે, જ્યારે ટ્રેક્ટર વહેલી સવાર અને રાત્રે

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ચલાવવાથી મિત્ર કિટકો હમેશા હાનિ થાય છે, કુત્રિમ અવાજ હમેશા કોઈપણ મિત્ર કિટકો પસંદ નથી, કારણકે તે અવાજના કારણે એક્ટિવિટી બંધ કરે છે, ડરપોંક હોય છે, આથી જમીનમાં નીચે ચાલી જાય છે, જ્યારે બળદ અવાજ કે રાત્રિના સમયે ચલાવવામાં આવતા નથી, દિવસની શરૂઆત ની સાથે કામ શરૂ થાય છે, અને દિવસ પૂરો થતાંકામ પૂરું થાય છેં,જેમ કે જીવો દિવસની શરૂઆત થવાથી પોતાના આવાસમાં ચાલ્યા જાય છે, અને દિવસ પૂરો થતાં ઘર બહાર નીકળે છે, કારણકે હમેશા કોઈ પણ કીટકો રાત્રે પોતાનું ભોજન કરતાં હોય છે, અને દિવસે આરામ કરતાં હોય છે, આથી કોઈ પણ જમીનમાં શરૂઆતમાં મિત્ર કિટકોની સંખ્યા હમેશા વધારે હોય છે જે રાત્રે વધારે બહાર આવે છે, આથી અહી કહી શકું કે બળદ ને જો ટેકનોલોજી અને આયોજન પૂર્વક ખેતી કરવામાં આવે તો ક્યારેય નુકશાન થતું જોવા નહીં મળે, જ્યારે ખેતી ક્યારેય ખોટ આપતી નથી પરંતુ સમજ વગર ખેતી કરવામાં આવે તો હમેશા ખોટ અનુભવે છે,

તફાવત :-

બળદ	ટેકનોલોજી
• કુદરતી એક સજીવ છે, જે મૃત્યુ પામે છે,	• કુત્રિમ નિર્જીવ સાધન છે,
• બળદ માં વિદેશી હુંડિયામણની જરૂરિયાત રહેતી નથી	• વિદેશી હુંડિયામણની જરૂરિયાત રહે છેં,
• વનસ્પતિ જન્ય પદાર્થ લઈ પશુ શક્તિ પૂરી પડે છે,	• જમીનમાંથી મળેલ ખનિજ નો વપરાશ કરે છે,
• વનસ્પતિ પદાર્થ ખાયને ગોબર સ્વરૂપે ઉપયોગી ખાત પૂરું પડે છે,	• ખનીજ તત્વનો ઉપયોગ કરી પર્યાવરણનો બગાડ થાય છે,
• જમીન પોચી રહે છે,	• જમીન કડક થાય છે,
• મિત્ર જીવાણુ નું રક્ષણ થાય છે,	• મિત્ર જીવાણુ નાશ થાય છે,
• ભીની કે ઓછી જમીનમાં બળદ પરવડે છે,	• ખર્ચ વધે છે, અને ભીની જમીન ઉપયોગ થઈ શકતું નથી,
• કિમતમાં સસ્તા અને પોતાના ઘરે તૈયાર કરી શકે છે,	• કંપની બનાવે છેં તે કિમતમાં મોંઘા હોય છે,
• વર્ષો બાદ ફરી જમીનમાં રિસાઈકલિંગ થઈ	• વર્ષોબાદ રિસાઈકલિંગ થતું નથી અને

પરત થાય છે,	પર્યાવરણ નુકશાન કરે છે,
• દિવસ દરમિયાન પશુશક્તિ મળે છે આરામ આપવો જરૂરી છે,	• આરામની જરૂર પડતી નથી દિવસ રાત્રે ઉપયોગ લઈ શકે છે,
• પશુ શક્તિ અમુક સામે બાદ શક્તિમાં હટાડો થાય છે,	• શરૂઆત અંતિમ સુધી સમાન તાકાત રહે છે,

ઉપસંહાર :-

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં બળદએ ખેતી માટે ઉત્તમ પશુ શક્તિ છે, જ્યારે પશુ આધારિત ખેતી વ્યવસ્થામાં બળદ સામે કોઈ પણ વાહન આવી શકે એવી આજ સુધી મળ્યું નથી, જ્યારે કોઈપણ વાહન અને ટેકનોલોજી આપણને હમેશા ઝડપ(Speed) જોવા મળશે પરંતુ જમીનને સૂક્ષ્મતાથી તપાસ કરવામાં આવે તો બળદ કે પશુ શક્તિ હમેશા આવકાર્ય છે, આવનાર હજારો વર્ષબાદ ફરી બળદ આ ભારતીય ભૂમિ પર હમેશા આવશે, એ વાસ્તવિક જોવા મળ્યું છે, અને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં બળદ હમેશા ખેતી સાથે અને પશુ શક્તિમાં મોખરાનું સ્થાન જોવા મળશે,

સંદર્ભસૂચિ :-

- મનસુખભાઇ સુવાગીયા. ગૌવેદ . પ્રકાશક:- જળકાંતિ
- DR. DINESH R. PATEL, WRITE A RESEARCH PAPER. પ્રકાશક :- સહજ પ્રકાશન-મુંદ્રા –કચ્છ
- https://www.google.com/search
- https://www.aau.in/sites/default/files
- https://gujarativishwakosh.org
- https://zeenews.india.com/gujarati/india/the-number-of-oxen-in-gujarat

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Dr. Dinesh Patel

Assistant professor

S. D. Shethiya College of Education, Mundra-Kachchh

યજુર્વેદના કથાનકમાં ગાય મહિમાનું મહિમાગાન

• સારાંશ:

યજુર્વેદમાં, ગાયને પવિત્ર અને મહત્વપૂર્ણ સ્થાન મળે છે. ગાયને દેવી અથવા માતાનો રૂપ મળે છે અને તેની મહિમાને યજુર્વેદમાં વર્ણન થાય છે. ગાયને માતા ગાયત્રીના રૂપમાં પૂજાઈ જાય છે, જે એક પવિત્ર મંત્ર છે જેના ગાયત્રી મંત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.યજુર્વેદમાં, ગાયને અનેક સ્થાને દેવી, શક્તિ, પ્રાણ, ઔષધિ, આદિત્ય, અને આત્માના રૂપમાં વર્ણન કરેલો છે. ગાયને ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક પરંપરાના એક મહત્વપૂર્ણ તત્વ તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

યજુર્વેદમાં, ગાયને અનેક નામોથીવર્ણિત કરવામાં આવ્યા છે.જેમાં,આદિતી, રોહિણી, શરભ વગેરેનામોગાયોમાટેવાપરવામાંઆવ્યાછે.ગાયોને ખોરાકનું સ્વરૂપ માનવામાં આવ્યું છે તેની કૃપાથી જ અન અન્નખાદ્ય બને છે. અમને આદરણીય સમૃદ્ધ મજબૂત બનાવોતેવુંશ્લોક દ્વારા કહેવામાં આવ્યું છે. યજ્ઞજેવી પવિત્ર બાબતમાં ગાયનો ખૂબ મહત્વનો સ્થાન અનેમહિમારહ્યુંછેતેવુંયજુર્વેદમાંવર્ણન છે.

• પ્રસ્તાવના :

યજુર્વેદ (સંસ્કૃતઃ यजुर्वेद) હિંદુ ધર્મના મૂળ શાસ્ત્ર એવા વેદોપૈકીનો બીજો વેદ છે, જે ગદ્ય શૈલીમાંલખાયેલા મંત્રોનો બનેલો છે.યજુર્વેદમાં યજ્ઞ કરતી વખતે યજ્ઞવેદીની સામે બેસીને બ્રાહ્મણ જે મંત્રો બોલે છે તેવા મંત્રોનું અને વિવિધ યજ્ઞો કરવા માટેના વિધિ-વિધાનનું સંકલન છે. યજુર્વેદનો ચોક્કસ રચનાકાળ જાણી શકાયો નથી, પરંતુ આ વિષયમાં સંશોધન કરનારા મોટાભાગના સંશોધનકારો તેને ઈ.સ.પૂર્વે ૧૨૦૦થી ૧૦૦૦ની આસપાસમાં રચવામાં આવ્યો હોવાનું માને છે, જેનો અર્થ એ થાય છે કે યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદના કાળનો જ વેદ છે.યજુર્વેદમાં ગાયને ખૂબ મહિમા રૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે.હિન્દુ સંસ્કૃતિ પ્રમાણે ગાયને માતાનો દરજ્જો યજુર્વેદના આધારે પણ આપી શકાય. આવી રીતે યજુર્વેદમાં ગાયને માતા તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

પ્રાચીન સમયથી હિન્દુ સંસ્કૃતિમાં ગાયનું મહિમા ખૂબ જ રહ્યું છે. ગાયને માતા માનવામાં આવે છે. શાસ્ત્રો પ્રમાણે ગાય એક માતાજીના રૂપમાં જોવામાં આવે છે.યજુર્વેદના કથાનકમાં, ગાય પરંપરાગત હિંદૂ સાહિત્યમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. ગાયને મહાત્મા પુરુષઓ અને દેવીઓના રૂપમાં

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

માનવામાં આવે છે અને તારો તરીકે પૂજાઈ જાય છે. ગાયને સતત ગાયના મહિમાનો ગાન કરવામાં આવે છે, જે સંસ્કૃતિના એક અંશ તરીકે જાહેર કરે છે.ગાય સંસ્કૃતિ અને ધાર્મિક પરંપરામાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવતી છે. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિકોણથી ગાયને પવિત્ર અને દેવીનો રૂપ માનવામાં આવે છે. હિંદુ ધર્મમાં, ગાયને માતા ગાયત્રીના રૂપમાં પૂજાઈ જાય છે.ગાયપશુવતને લઈને મહત્વનેલગતારબઢાવવામાં આવી છે. ગાયનીદુગ્ધદાન સાથે સંબંધિત અને સામાજિક કારણોથી તમામ ધાર્મિક ઔપચારિકતાઓમાં ગાય એક પવિત્ર સંબોધનમાં થઈ છે.

ભારતીય શાસ્ત્રોમાં, ગાયને વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી મહત્વપૂર્ણ સ્થાન મળે છે. હિંદુ ધર્મના ગ્રંથોમાં, ગાય પવિત્રતાના સંબંધમાં વર્ણન થાય છે. ગાયને દેવી અથવા માતા રૂપમાં પૂજાઈ જાય છે અને આધ્યાત્મિક અને સામાજિક ઉત્સાહમાં વર્ણન થાય છે.ગાયને ધાર્મિક કર્મકાંડમાંમહત્વનો સ્થાન છે, અને તેની દુગ્ધદાન, ગોમૂત્ર અને ગોભરનાઉપયોગથીપુનઃસરૃષ્ટિના કાર્યોમાં પણ યોગદાન છે. ગાય પર્યાવરણ, આરોગ્ય, ઔષધિક ઉપયોગ, અને ધાર્મિક આચાર્યોના શિક્ષણમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવવામાં આવે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : યજુર્વેદનો કથાનક, ગાય મહિમા, મહિમાગાન

- **અભ્યાસનાહેતુઓ :**

1. યજુવેદના કથાનકમાં ગાયના સ્થાનની શોધ કરવી.
2. યજુવેદમાંગાયની મહિમાને જાણવું.
3. ગાયની પવિત્રતા થતા મહત્વતાને સમજવું.

- **યજુર્વેદમાં ગાય:**

યજુર્વેદમાં, ગાયને પવિત્ર અને મહત્વપૂર્ણ સ્થાન મળે છે. ગાયને દેવી અથવા માતાનો રૂપ મળે છે અને તેની મહિમાને યજુર્વેદમાં વર્ણન થાય છે. ગાયને માતા ગાયત્રીના રૂપમાં પૂજાઈ જાય છે, જે એક પવિત્ર મંત્ર છે જેના ગાયત્રી મંત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

યજુર્વેદમાં, ગાયને અનેક સ્થાને દેવી, શક્તિ, પ્રાણ, ઔષધિ, આદિત્ય, અને આત્માના રૂપમાં વર્ણન કરેલો છે. ગાયને ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક પરંપરાના એક મહત્વપૂર્ણ તત્વ તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

યજુર્વેદમાં, ગાયને અનેક નામોથીવર્ણિત કરવામાં આવ્યા છે. કેટલાક **ગાયના અન્ય નામો** છે:

- **આદિતિ:** આદિતિગાયનું એક નામ છે, જેનું અર્થ સૂર્યના રૂપમાં છે.
- **શરભ:** શરભ પણ ગાયનું એક નામ છે, જેનો અર્થ પાષાણસ્થાનનું ધારાવાહિક છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

-પૃષ્ઠિઃપૃષ્ઠિ પણ ગાયનું એક નામ છે, જેનો અર્થ પર્વત પર વસનારું છે.

- રોહિણીઃ રોહિણી પણ ગાયનું એક નામ છે, જેનો અર્થ રોહિત, લાલ છે.

આ એવા અનેક નામોથીગાયનુંખૂબજમહત્વ યજુર્વેદમાં ઉકેલવામાં આવ્યું છે.

अन्धस्थान्धोवोभक्षीयमहस्थमहोवोभक्षीयोर्जस्थोर्जवोभक्षीयरायस्पोषस्थरायस्पोषंवो भक्षीय.. (२०)

હે ગાયો! તમે ખોરાકનું સ્વરૂપ છો. તમારી કૃપાથી અન્ન અમારા માટે ખાદ્ય બને છે. તમે રસથી ભરપૂર છો. તમારી કૃપાથી ઘી, દૂધ વગેરે જેવી રસાળ વસ્તુઓ ખાવા યોગ્ય બને છે. તમે આદરણીય છો. કૃપા કરીને અમને આદરણીય બનાવો, તમે સમૃદ્ધ છો. કૃપા કરીને અમને સમૃદ્ધ બનાવો. તમે બળવાન છો. તમે અમને પણ મજબૂત બનાવો, તમારી કૃપાથી અમેમજબૂત રહો. (20)

रेवतीरमध्वमस्मिन्योनावस्मिन्गोष्ठेस्मिल्लोकेस्मिन्क्षये. इहैवस्तमापगात.. (२१)

હે રેવતી (સંપત્તિની ગાય)! તમારે યજ્ઞ સમયે યજ્ઞ સ્થાને પ્રસન્ન રહેવું જોઈએ. તમે દૂધ ભરવા જતા પહેલા કોઠારમાં ફરો છો. તમે હંમેશા યજમાનનીનજરમાં રહો. તું અહીં રહે છે. ક્યાંય જશો નહીં. (21)

स११हितासिविश्वरूप्यूर्जामाविशगौपत्येन,उपत्वाग्नेदिवेदिवेदोषावस्तर्द्धियावयम्.नमो भरन्त 5 एमसि.. (२२)

હે ગાયો! તમે બહુઆયામી અને મહેનતુ છો. તમે યજમાનનેગોપતિ બનાવો. હે અગ્નિ! તમે દિવસ-રાત યજમાનની સાથે રહો છો. અમે તમને આદરથી નમન કરીએ છીએ. અમે તમારી પાસે આવીએ છીએ. (22)

सुबर्हिरग्निःपूषण्वान्स्तोर्णबर्हिरमर्त्यः, बृहतीछन्द 5 इन्द्रियंत्रिवत्सोगौर्वयोदधुः.. (१५)

અગ્નિ કુશ સારી રીતે બેઠેલા, પોષક, વિશાળ આકાશને શુદ્ધ કરે છે અને અમર છે. ત્રણ વાછરડાઓ સાથે બૃહતિ શ્લોકકૃપા કરીને અમને ગાય અને ઇન્દ્રિયોમાંથી શક્તિ અને જીવન આપો. (15)

दुरोदेवीर्दिशोमहीब्रह्मादेवोबृहस्पतिःपङ्क्तिश्छन्द 5 इहेन्द्रियंतुर्यवाड्ङ्गौर्वयोदधुः... (१६)

ભગવાન બૃહસ્પતિ, દૂરની દેવીઓ, તેજસ્વી બ્રહ્મા ભગવાન આપણને શક્તિ અને આયુષ્ય, પંક્તિ, શ્લોક,અમને શક્તિ અને જીવન આપવા માટે, ઇન્દ્રિયો અને જીવોનું પોષણ કરતી ગાયોને કૃપા કરો. (16)

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

તું મન છે, તું જ અડીખમ છે, તું જ સદાચારી છે, તું ક્ષત્રિય છે, તું યજ્ઞમુખી છે, તું બંને બાજુએ ઝડપી છે.તે આપણું સારું પૂર્વ અને સારું પશ્ચિમ છે.તેને અનુસર્યા પછી, તમારા માતા, પિતા, ભાઈ, બહેનો, મિત્રો અને યુવાનોનો વિચાર કરો.

सादेविदेवमच्छेहीन्द्रायसोमंरुद्रस्त्वावत्तयतुस्वस्तिसोमसखापुनरेहि।।

(यजुर्वेद 4/19-20)

એટલે કે હે સોમ ખરીદનાર ગાય! તમે સ્વયં મન, બુદ્ધિનું સ્વરૂપ, મનનું સ્વરૂપ, દાન સ્વરૂપ, દાન આપનાર, ત્યાગને લાયક, ત્યાગનું સ્વરૂપ છો,દેવી માતા, પૃથ્વી અને સ્વર્ગ બંને પર માથું ધરાવે છે, પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ મુખ કરીને દૈવી અને ભૌતિક સુખ આપે છે,સૂર્ય તમને દક્ષિણપદથી બાંધે, ભગવાન ઈન્દ્રની પ્રસન્નતા માટે પુષા તમારી રક્ષા કરે. પૃથ્વી માતા, સોમાનેલાવવાનું વલણ ધરાવે છે, સ્વર્ગ, દિશા, ભાઈ ઈશ વગેરે તમને મદદ કરે. અહીં જુસ્સો છે, અહીં ધીરજ છે, અહીં ધીરજ છે, અહીં તમારી ધીરજ છે.ધરુને તેની માતા પાસે, ધરુના તેની માતા પાસે

रायस्पोषमस्मासुदीधरत्स्वाहा.. (५१)

હે ગાયો! આ યજ્ઞો કરનારાઓ પ્રત્યે તમારો પ્રેમ અકબંધ રહે. ઘીથી ભરેલો આ પ્રસાદ તમને સમર્પિત છે. તમે તેને તમારા માટે ધીરજપૂર્વક સ્વીકારો, પૃથ્વી માતા માટે પાણી રાખો જે વિશ્વને ટકાવી રાખે છે અને તેના માટે તે પાણીનો વરસાદ કરો. તમે અમારા માટે પૌષ્ટિક સંપત્તિ ધરાવો છો, તમારા માટે સ્વાહા. (51)

इडएह्मदितएहिकाम्याएत।मयिवःकामधरणंभूयात् ॥ (शु. यजु. 31 27)

'હે પૃથ્વી રૂપની ગાય ! આ જગ્યાએ આવો. ગાયના રૂપમાં અદિતિ જે અદિતિની જેમ ઘી વડે દેવોનું પાલનપોષણ કરે છે! આ જગ્યાએ આવો.

• ઉપસંહાર :

આમ, યજુર્વેદમાં ગાયનું મહિમા રહ્યું છે. જે ગાયને ખૂબ જ મહત્વનું બનાવે છે. ગાયએહિંદુધર્મ પ્રમાણે માતા માનવામાં આવે છે. ગાયના ઉપયોગથી જીવનજરૂરી બાબતો મળી રહે છે. ગાય એ પૌરાણિક સમયથી ખૂબ મહત્વની પશુપાલન તરીકે વાપરવામાં આવતી પશુ છે જે મનુષ્યને સારી સારી ખોરાક દૂધ દહીં બરફી જેવી અન્ય દૂધથી બનતી મીઠાઈઓ માટે મહત્વની બને છે.ગાયના ગોબર અનેગૌ મૂત્રનું પણ ખૂબ મહત્વ છે.ગાયના ગોબર નું પ્રાકૃતિક ખેતીમાં ખાતર તરીકે વપરાશ કરતા સારો પાક ઉગાડી શકાય છે. ભાઈનો ઉપયોગ માત્ર દૂધ મેળવવા પૂરતો નહીં પરંતુ તે એક

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

આર્થિક ઉપજનો માટે ખૂબ મહત્વનું માધ્યમ છે. ચીન સમયે માતૃ ધનભંડોળ થી નહીં પરંતુ ગાયોની ગણતરી કરીને અમીરી ગણવામાં આવતીહતી.

• **સંદર્ભ સૂચિ :**

1) વ્યાસરેખા, યજુર્વેદ, સંસ્કૃતસાહિત્યપ્રકાશન- નવીદિલ્હી

2) टाटियाबिहारीलाल, गाय: एकसमग्रचिंतन, सर्वदलीयगोरक्षामहामभयानसमिति- नईदिल्ली

3) https://opinionmagazine.co.uk

4) https://gujarativishwakosh.org

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Kumbhar Husen Isha

Sheth R. D. Education Trust, Mundra

ભારતીયસંસ્કૃતિ અનેગાય“ વિવિધ ધર્મોમાં ગાય

સારાંશ:

ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ધર્મમાં ગાયના મહત્ત્વ વિશે પ્રત્યેક ધર્મમાં ઉલ્લેખ જોવા મળે.

ઋગ્વેદ કાલીન સંસ્કૃતિમાંગાયવિશેકહેવામાં આવ્યું છે કે गोस्तु मात्रा न विद्यते ।

અર્થાત :ગાયથી થનાર લાભની ગણના કરવી એ અશક્ય છે એટલે કે ગાયથી માનવજીવનને ઘણા ફાયદાઓ થાય છે જીવનમાં બધા જ ક્ષેત્રોમાંગાયનું સ્થાન સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ “ ગાયો મારા હૃદયમાં વસે છે “ તેના આધારે કહી શકાય કે ગાય એક એવું પ્રાણી છે જે ધર્મ અને સંસ્કૃતિનું મહત્વનુંસ્થાન પામેલ છે. પ્રત્યેક ધર્મમાંતેનો આદર અને સન્માન તથા પૂજા કરવાની વાત કરવામાં આવેલ છે. ઋગ્વેદમાં'माता रुद्राणां.'કહીને સ્પષ્ટ કહેવામાં આવેલું છે કે ગાયએ રુદ્ર દેવોની માતા છે માતાના રૂપમાં સંસારનું કલ્યાણ કરનારી, વસુનીપુત્રીનારૂપમાં, આદિત્યોનીબહેનનારુપમાંઅંધકારમાંથી પ્રકાશ તરફ લઈ જનારીછેહિંદુ ધર્મમાં એવી માન્યતા છે કે ગાય દૈવી અને કુદરતી ઉપકારની પ્રતિનિધિ છે અને તેથી તેનું રક્ષણ અને પૂજન કરવું જોઈએ.ગાયને વિવિધ દેવતાઓ સાથે પણ સાંકળી લેવામાં આવી છે, ખાસ કરીને શિવ (જેનું ઘોડેસવાર નંદી , એક બળદ છે), ઈન્દ્ર (કામધેનુ, ઈચ્છા આપનારી ગાય સાથે નજીકથી સંકળાયેલું છે),

ભગવાન બુદ્ધ જે બૌદ્ધ ધર્મના સ્થાપક છે. તેમણે ગાયની હત્યા કરવા ની મનાઈ કરી છે અને ગાયને માતા તુલ્ય ગણી છે આયુર્વેદ ક્ષેત્રે પણ ગાયનું ઘણું મહત્વ રહેલું છે.

ઈસ્લામિક ગ્રંથ કુરાન શરીફની પ્રથમ “સૂરએ બકરા” છે (કલમો કહે છે) જેનો અર્થ ગુજરાતીમાં 'ગાય' થયા છે. પયગમ્બર હજરત મોહમ્મદ,તેમને તેમની પત્નીને કહ્યું કે ગાયનું દૂધ ખાવ તેનાથી તંદુરસ્તી આવે છે, અને ઘી ખાવ તેનાથી બીમારીઓ દૂર થાય છે.આ ઉપરાંત, હદિશ (પયગમ્બરમોહમ્મદનીવાણી) અકર મુલ બકર ફાઈનાહાસૈયદુલ બહાઇમા “ગાયની ઇજ્જત કરો કેમકે ગાય ચોપાયોની (પ્રાણી) સરદાર છે.

જૈનધર્મજૈન ફિલસૂફી વિવિધ પ્રાણીઓમાં ભેદભાવ કરતી નથી અને તમામ પક્ષીઓ અને પ્રાણીઓને એકસરખા મારવા અને ત્રાસ આપવા પર સખત પ્રતિબંધ મૂકે છે.જૈન ધર્મમાં ગાયને તેમના અહિંસક સ્વભાવ માટે પવિત્ર અને પૂજનીય માનવામાં આવે છે. અહિંસા (અહિંસા)નો સિદ્ધાંત જૈન માન્યતાઓમાં કેન્દ્રસ્થાને છે અને ગાય સહિત કોઈપણ જીવને નુકસાન પહોંચાડવા માટે સખત

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

નિરુત્સાહી છે. જૈન સંસ્કૃતિમાં ગાયનું વિશેષ સ્થાન છે, જે સૌમ્યતાનું પ્રતીક છે અને તમામ જીવો સાથે કરુણાથી વર્તે છે.

પ્રસ્તાવના:

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગાયને માતાનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો છે. હિંદુ ગાયને પવિત્ર અને પૂજનીય માનવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત તેના ગૌમૂત્ર અને ગોબર દ્વારા આર્યુવેદ સારવાર કરવામાં આવે છે. ભારતમાં હિન્દુ, મુસ્લિમ, શીખ, પારસી, ખ્રિસ્તી, યહૂદી, જૈન, બૌદ્ધ ધર્મમાં પણ ગાયનું માનવજીવનમાં વૈવિધ્ય સભર મહત્વ છે. તેનું પણ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં કહે છે કે, હું ગાયો માં કામધેનુ રૂપ છું. 2. શ્રીરામ ભગવાને વન પ્રસ્થાન પૂર્વ બ્રાહ્મણને ગાય દાનમાં આપી હતી. 3. ભગવાન બુદ્ધ ગાયના દૂધની ખીરપાનથી જ્ઞાન અને મુક્તિનો માર્ગ સુજ્યો હતો. બુદ્ધ ગાયને મનુષ્યની પરમમિત્ર પણ કહે છે. 4. ભગવાન મહાવીર પ્રમાણે ગૌ-રક્ષા વગર માનવરક્ષા અધૂરી છે.ઈસ્લામ ધર્મમાં પણગાયનુંદૂધ અનેઘીનાઉપયોગકરવાનુંસૂચનકરવામાંઆવ્યુંછે.

આ સંશોધન અંતગર્તવિવિધધર્મોમાં ગાયનુમહત્ત્વશુંછે? તેનાં વિશેજણાવવામાં આવશે.

હિન્દુધર્મમાં ગાય:

હિન્દુ ધર્મમાં વેદ, પુરાણ, મહાકાવ્યો, સ્મૃતિઓ, ઐતિહાસિક કથાઓ ગાયને વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. હિન્દૂ ધર્મ પ્રમાણે ગાયમાં 33 કોટી દેવી-દેવતા નિવાસ કરે છે. એટલે કે, 33 પ્રકારના દેવતા નિવાસ કરે છે, જેમા 12 આદિત્ય + 8 વસુ + 11 રૂદ્ર + 2 અશ્વિનીનો સમાવેશ થાય છે.ભગવાન શિવના પ્રિય પાન એવું બીલીપત્રની ઉત્પત્તિ ગાયના ગોબરમાંથી થઈ હતી.

પુરાણો

પદ્મપુરાણમાં

[બ્રહ્માજીએ કહ્યું – નારદ!] સૌપ્રથમ ભગવાનના મુખમાંથી એક મહાન તેજસ્વી કિરણ પ્રગટ થયું. તે પ્રકાશમાંથી વેદનો પ્રથમ જન્મ થયો. તે પછી અગ્નિ, ગાય અને બ્રાહ્મણ અલગ-અલગ જન્મ્યા. પ્રાચીન કાળમાં, મેં સમગ્ર વિશ્વ અને બ્રહ્માંડના રક્ષણ માટે એક વેદમાંથી ચારેય વેદોનો વિસ્તાર કર્યો. અગ્નિ અને બ્રાહ્મણો દેવતાઓ માટે હવિષ્ય સ્વીકારે છે અને હવિષ્ય (ઘી) ગાયમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; તેથી, તે ચારેય આ જગતના પૂર્વજ છે. જો આ ચાર મહાન પદાર્થો જગતમાં ન હોત તો આ સમગ્ર જીવ જગતનો નાશ થઈ ગયો હોત. આ તે છે જેઓ હંમેશા વિશ્વને પકડી રાખે છે; જેના કારણે તેની સ્થિતિ કુદરતી રીતે જ રહે છે. બ્રાહ્મણો, દેવો અને દાનવોએ પણ ગાયની પૂજા કરવી જોઈએ; કારણ કે ગાય તમામ કાર્યોમાં ઉદાર છે અને વાસ્તવમાં તમામ ગુણોની ખાણ છે. તે બધા દેવતાઓના મૂર્ત

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

સ્વરૂપ છે. તેમની દયા તમામ જીવો પર રહે છે. પ્રાચીન કાળમાં મેં બધાના પોષણ માટે ગાયો બનાવી હતી. ગાય વિશેની દરેક વસ્તુ પવિત્ર છે અને સમગ્ર વિશ્વને શુદ્ધ કરે છે. આ પાંચ પંચગવ્ય – ગૌમૂત્ર, ગોબર, દૂધ, દહીં અને ઘીનું સેવન કરવાથી શરીરમાં પાપ ટકી રહેતું નથી. એટલા માટે ધાર્મિક પુરુષો દરરોજ ગાયનું દૂધ, દહીં અને ઘી ખાય છે. તમામ પદાર્થોમાં ગવ્ય દ્રવ્ય શ્રેષ્ઠ, શુભ અને પ્રિય છે. જેને ગાયનું દૂધ, દહી અને ઘી ખાવાનો લ્હાવો નથી મળતો, તેનું શરીર મળ જેવું છે. આહાર વગેરે શરીરમાં પાંચ રાત, દૂધ સાત રાત, દહીં વીસ રાત અને ઘી એક મહિના સુધી અસરકારક રહે છે. જે વ્યક્તિ સતત એક મહિના સુધી ગાય વિના ખોરાક ખાય છે તેના ભોજનમાં ભૂતોનો હિસ્સો છે. તેથી જ દરેક યુગમાં ગાયને જ તમામ કાર્યો માટે યોગ્ય માનવામાં આવે છે. ગાય હંમેશા અને દરેક સમયે ચારેય પ્રયત્નો પૂરી પાડે છે – ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. જે ગાય એકવાર પ્રદક્ષિણા કરે છે અને તેને વંદન કરે છે

તે તમામ પાપોથી મુક્ત છે અને સ્વર્ગનું શાશ્વત સુખ ભોગવે છે. જે રીતે આચાર્ય બૃહસ્પતિજી દેવતા પૂજનીય છે, જેમ ભગવાન લક્ષ્મીપતિ દરેકના પૂજનીય છે, તેવી જ રીતે ગાય પણ પૂજનીય છે. જે વ્યક્તિ સવારે ઉઠીને તેના કપાળને સ્પર્શ કરે છે તે તમામ પાપોમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે.

આમ, ગાયનું હિન્દુધર્મમાં પુરાણમાંમહત્ત્વ રહેલું છે.

બૃહત્પારાશર સ્મૃતિ :

गाओ देय: सदा रक्ष्य: पल्य: पोच्यश्च सर्वदा।
तदयन्ति च ये पापा ये चक्रोशान्ति ता नरः॥

ગાયનું હંમેશા દાન કરવું જોઈએ, તેમનું હંમેશા રક્ષણ કરવું જોઈએ અને તેમનું હંમેશા પાલન-પોષણ કરવું જોઈએ. જે મૂર્ખ તેમને ઠપકો આપે છે અને મારતા હોય છે, તેઓ ગાયોના દુઃખદ નિસાસાથી પીડાય છે અને ભયંકર નરકની આગમાં રાંધવામાં આવે છ

ગાય માટે હંમેશા દાન કરવું તેની રક્ષા કરવી તેનું પાલન પોષણ કરવાની વાત ઉપરોક્ત શ્લોકમાં કરવામાં આવી છે.

વિષ્ણુધર્મેતરપુરાણમાંગાયનીસેવા:

आतुरां पङ्कलग्नां वा चौरव्याघ्रभयार्दिताम्।
मोचयित्वा द्विजश्रेष्ठास्त्वश्वमेधफलं लभेत् ॥
तस्माऽौषद्दनेन विरोगस्त्वभिजायते। विप्रमोच्य भयेभ्यश्च न भय विद्यते क्वचित्॥
कृत्वा चांडालहस्तश्च गोमेधस्य फलम्। गोपक्षत्वस्य चान्यस्य कृत्वा हस्तत तथैव च।
कृत्वा शीततपत्रनां तसं स्वर्गवाप्नुयात्।

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

હે બ્રાહ્મણો! સંકટમાં કે કાદવમાં ફસાયેલી અથવા ચોર, વાઘ વગેરેના ભયથી પરેશાન ગાયોને મુક્ત કરીને માણસ અશ્વમેધ્યયજ્ઞનું પરિણામ પ્રાપ્ત કરે છે. બીમાર ગાયોને દવા આપવાથી માણસ પોતે તમામ રોગોથી મુક્ત થઈ જાય છે. ગાયોને ભયમાંથી મુક્ત કરવાથી માણસ પોતે પણ બધા ભયથી મુક્ત થઈ જાય છે.

 ગવોપનિષદ

ભગવાન શ્રી રામના ગુરુદેવ મહર્ષિ વશિષ્ઠ જી, ઇક્ષ્વાકુવંશી મહારાજા સૌદાસેને "ગવોપનિષદ" (ગાયના ગૌરવનું ગહન રહસ્ય ઉજાગર કરતું જ્ઞાન) નું વર્ણન કરતી વખતે, મહાભારતમાં કહે છે –

**હે રાજા! વ્યક્તિએ હંમેશા સવાર-સાંજ નીચેની રીતે જપ કરવો જોઈએ – "ઘી અને દૂધ આપનાર ગાય, ઘીનું ઉત્પત્તિ સ્થાન, ઘી પ્રગટાવનાર, ઘીની નદી અને ઘીના વમળમાં હંમેશા નિવાસ કરે છે. મારું ઘર. મારા હૃદયમાં ગાયનું ઘી હંમેશા રહે છે.

શ્રીકૃષ્ણ અને ગાયવચ્ચેસંબંધ

ભગવાન શ્રી કૃષ્ણએ શ્રી કૃષ્ણ અવતારમાં 'ગોપાલ' અને 'ગોવિંદ' નામ લઈને ગાયોના સેવક અને રક્ષક તરીકે અવતાર લીધો હતો.

ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનું બાળપણ ગાયની સેવામાં વીત્યું, તેથી જ તેમનું નામ 'ગોપાલ' પડ્યું. પૂતનાની હત્યા પછી, ગોપીઓ ગૌમૂત્ર, ગોરજ અને ગોમય લગાવીને શ્રી કૃષ્ણના શરીરના અંગોને શુદ્ધ કરે છે કારણ કે તેઓએ પુતનાના મૃત શરીરને સ્પર્શ કર્યો હતો અને તેમની આસપાસ ગાયની પૂંછડી ફેરવીને શ્રી કૃષ્ણની ખરાબ નજર દૂર કરી હતી. ગાય શ્રી કૃષ્ણની દુષ્ટ આત્માઓને દૂર કરવાનું કામ કરે છે, જે ત્રણ લોકની પરેશાનીઓ દૂર કરે છે. જ્યારે પણ શ્રી કૃષ્ણ પર કોઈ સંકટ આવે છે; નંદબાબા અને યશોદામાતા બ્રાહ્મણોને સોનાથી શણગારેલી ગાય, વસ્ત્રો અને ફૂલોના માળા દાનમાં આપતા હતા. આ છે માતા ગાયનો મહિમા અને શ્રી કૃષ્ણના જીવનમાં તેનું મહત્વ. તે વ્રજરાજકિશોર વ્રજના જંગલોમાં, ગિરિરાજની મનોહર ખીણોમાં અને કાલિંદીની રમણીય પહાડીઓ પર ઉઘાડા પગે ગાયોના ટોળા સાથે ગાયોની પાછળ ફરતો હતો. નંદબાબાના ઘરે સેંકડો ગૌ-સેવકો હતા, પરંતુ શ્રી કૃષ્ણ ગાયોને દૂધ આપવાનું કામ જાતે કરવા માંગતા હતા.

अनंत नाम गौ मात के सब देवो का वास।
सब भक्तो का आपके चरणों में विश्वास।।
इन नामो को नित्य पठन से रिद्धि सिद्धि घर आयेगी।
श्री कृष्ण राम कृपा से,सर्व देव कृपा हो जायेगी।।

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

જૈનધર્મમાંગાય

• જૈન ધર્મ અને ગાય સંરક્ષણ

જૈન ધર્મમાં, જૈન સાધુઓના મહાવ્રતો પછી, અહિંસાને પ્રથમ માનવામાં આવે છે અને તેનું સંપૂર્ણ પાલન કરવું,

• પ્રાણીઓ, પ્રાણીઓ અને ગાયો – જૈન દ્રષ્ટિ

આ માટે ઘણા ઉપવાસ અને નિયમો નક્કી કરવામાં આવ્યા છે. જૈન તીર્થંકરો, સુરીઓ, જૈન-અનુસંધાનના ધનિક લોકો અને અધિકારીઓ અહિંસાના ધર્મને અનુસરવામાં ઘણા આગળ વધ્યા છે. તેમના પ્રયત્નોને લીધે, મુસ્લિમ સમ્રાટોએ તેમના તીર્થસ્થાનોમાં પ્રાણીઓની હત્યા કરવા
મંજૂરી ન આપવાનો આદેશ આપ્યો. આ પ્રયાસો કરનારાઓમાં અકબરના સમયની હીરવિજય સુરિકાનું નામ ખૂબ પ્રખ્યાત છે. બાદશાહ અકબર પર તેમનો ઘણો પ્રભાવ હતો. 1593માં શત્રુંજય પર્વત પર આદિનાથના મંદિરના પ્રવેશદ્વાર પર સ્થાપિત સંસ્કૃત શિલાલેખ આ ઘટનાનો સાક્ષી છે. વિજયસેનાએ ગાય, બળદ અને ભેંસોની હત્યા સામે પણ આદેશ જારી કર્યા છે. આ લોકોને મુઘલ બાદશાહો તરફથી મળેલા આદેશોની વિગતો નીચે મુજબ છે.અકબરે 15 જૂન 1584ના રોજ હીરવિજયજીને આપેલા ફરમાનમાં લખ્યું છે કે ગુજરાતમાં રહેતા હીરવિજયજી અને તેમના શિષ્યોની અલૌકિ કપવિત્રતા અને આત્યંતિક તપસ્યાની ખ્યાતિ સાંભળીને રાજાએ તેમને દરબારમાં બોલાવ્યા હતા. વિદાય વખતે તેણે રાજાને કરેલી વિનંતી અનુસાર, એવો આદેશ આપવામાં આવ્યો છે કે પર્યુષણ પર્વ (ભાદ્ર પદ મહિનામાં આયોજિત) ના 12 દિવસ દરમિયાન જૈનો વસવાટ કરતા કોઈપણ શહેરમાં કોઈ પ્રાણીને મારવામાં ન આવે.1592 માં હિરવિજયજીને આપવામાં આવેલા બીજા હુકમમાં, એવું લખ્યું છે કે આચાર્યજીએ વિનંતી કરી છે કે મુઘલ સામ્રાજ્યમાં શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના તમામ તીર્થસ્થાને જૈનોને સોંપવામાં આવે જેથી ત્યાં કોઈ જીવની હત્યા ન થાય. આચાર્યજીની આવિનંતી ન્યાયી, યોગ્ય અને ઇસ્લામ વિરુદ્ધ ન હોવાથી, આ બધી જગ્યાઓ હીરવિજયજીને આપવામાં આવી છે. પંડિત વિવેકર્ષે 1608માં સમ્રાટ જહાંગીર પાસેથી વિશેષ દિવસોમાં પ્રાણીઓની હત્યા અટકાવવા માટે એક હુકમનામું મેળવ્યું હતું. 1610માં પંડિત વિવેકરશન બાદશાહજહાંગીર તરફથી પર્યુષણ પર્વના દિવસોમાં પ્રાણીઓની હત્યા કરવા પર પ્રતિબંધનો આદેશ મળ્યો.શાંતિદાસે અમદાવાદમાં ચિંતામણી પાર્શ્વનાથનું વિશાળ મંદિર બનાવ્યું હતું. 1645માં ઔરંગઝેબે તેને તોડીને મસ્જિદમાં ફેરવી દીધું. તે સમયે ત્યાં એક ગાયને મારી નાખવામાં આવી હતી જેથી કરીને કોઈ હિંદુ અહીં પૂજા કરવા

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ન આવે. 1648માં શાંતિદાસે શાહજહાંને પ્રાર્થના કરી અને મંદિર પરત કર્યું. પરંતુ ભ્રષ્ટાચારના કારણે તે મંદિરનું અસ્તિત્વ રહ્યું નથી.હકીકત એ છે કે કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતના મોટા ભાગોમાં આજકાલ પ્રાણીઓની હત્યા થતી નથી અને લોકો સામાન્ય રીતે માંસાહારી ખોરાક ખાતા નથી તે મોટે ભાગે જૈનોના ઉપદેશોને કારણે છે. લોકોએ ખૂબ જ ભક્તિભાવથી **'અહિંસા પરમો ધર્મ'** ઉપવાસ કરવાનું શરૂ કર્યું. સાચી ગાયની પૂજા ગુજરાતમાં જ જોવા મળે. અર્ધમાગધી પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયેલા જૈન આગમ અનુસાર, મહાવીરના સમયમાં વ્યક્તિની સંપત્તિ ગાયોની સંખ્યા દ્વારા માપવામાં આવતી હતી. એક વ્રજ ગૌકુળ = 10,000 ગાયો. મહાવીરના પિતા રાજા સિદ્ધાર્થના વૈશાલી પ્રજાસત્તાકમાં, મહત્તમ સંખ્યામાં ગાયોના 10 માલિકોને 'રાજગૃહ મહાશતક' અને 'કાશીયાચુલનિપિતા' કહેવામાં આવતા હતા. મહાવીરે તેમના અનુયાયીઓને 60,000 ગાયો પાળવાનો આદેશ આપ્યો હતો. ભગવાન મહાવીરના મુખ્ય શ્રાવક આનંદે સંકલ્પ કર્યો હતો કે તેઓ 60,000 ગાયો પાળશે. મહાવીરના અનુયાયી અને 8 ગોકુલ ચલાવે છે.તીર્થંકર ઋષભદેવના સમયથી જૈનો ગાય સંરક્ષણમાં સક્રિય છે. તેમણે ખેતી કરો અને ઋષિ બનો એ સંદેશો આપ્યો.તે સમયગાળા દરમિયાન વિશાળ ગૌશાળાઓ બનાવવામાં આવ્યા અને ગાય પાલનને જીવનશૈલી બનાવવામાં આવી. ગાયો સહિત તમામ પ્રાણીઓ પર ક્રૂરતા, તેમને ભૂખ્યા રાખવા, તેમના પર બોજો લાદવો, અંગછેદન, આ બધું કાયદાકીય રીતે પ્રતિબંધિત હતું.

શીખધર્મમાંગાયનીભક્તિ

એકવાર જ્યારે દશમેશ ગુરુ ગોવિંદ સિંહજી પુષ્કરની યાત્રાએ ગયા હતા ત્યારે પંડિત પૃથ્વીરાજે તેમને પૂછ્યું હતું કે તેમના જીવનનો ઉદ્દેશ્ય શું છે અને તમે ખાલસા સંપ્રદાય કેમ ચલાવી રહ્યા છો? આના પર ગુરુ મહારાજે જવાબ આપ્યો –'પંડિતજી! આ ખાલસા સંપ્રદાય આર્ય ધર્મ, ગાયો, બ્રાહ્મણો, સંતો, ગરીબો અને નિરાધારોના રક્ષણ માટે છે. આ હું સેવામાં કરી રહ્યો છું અને મારા ખાલસા હંમેશા કરશે. (જન્મ સાક્ષી)

ઉપરોક્ત ચર્ચા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે દશમેશજીના હૃદયમાં ગૌરક્ષા માટેની કેવી લાગણી હતી. આ ઉપરાંત નીચે લખેલી પંક્તિઓ પણ આ સંદર્ભમાં નોંધનીય છે.

ગુરુજીએ માર્કંડેય પુરાણની દેવી મહાત્મા દુર્ગા સપ્તશતીના આધારે 'ચાંડી દી વાર'ની રચના કરી છે. બિયરથી ભરેલી આ રચનામાં ઘણી જગ્યાએ તમે દેવી દુર્ગા ભવાની પાસેથી ગાયોની રક્ષા માટે કહ્યું છે.

યેહી દેહુ આગના તુર્ક ગાયું

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

મારે ખર્ચ કરવો જોઈએ?હું દુનિયામાંથી ગાયની અનિષ્ટને ભૂંસી દઉં. સફલ હિંદ સિઉ તુર્ક દુર્શ વિદારતુ। મને દુનિયામાં મારા ધર્મનો ધ્વજ ફરકાવવા દો. ખાલસા પંથ સમગ્ર વિશ્વમાં ગવાય છે. જય ધર્મ હિંદુ, સ્થૂળ ધુમ્મસ ભારે.દેશ, ધર્મ અને જાતિની રક્ષા માટે દશમેશે કાશીના પંડિત કેશવદત્ત નામના પૂજારીની દેખરેખમાં સંવત 1756માં કોટનાયણ દેવીના પર્વત પર મહાચંડી યજ્ઞ કર્યો હતો. આ યજ્ઞ એક વર્ષ સુધી ચાલ્યો. મહાન શીખ ઈતિહાસકારથી મહાકવિ ભાઈ સંતોખ સિંહ ચુડામણીએ તેમની મહાન રચના 'સૂરજ પ્રકાશ'ના પાના નંબર 4960 પર લખ્યું છે કે રવિવારે શ્રી રામ નવમીના દિવસે જ્યારે દોઢ દિવસ બાકી હતા ત્યારે આઠ હાથવાળા માતા દુર્ગા ભવન પ્રગટ થયા. અને ગુરુજીને કહ્યું –'દીકરા. હું તમારી ભક્તિથી પ્રસન્ન થયો છું. તમે તમારી પસંદગીના વરને પૂછો.
પછી ગુરુજી હાથ જોડીને ઉભા થયા અને બોલ્યા

દેવ વર માતા પંચ

મહાચંડી યજ્ઞની યાદમાં આ વર્ષે વૈશાખીના દિવસે ગુરુ ગોવિંદ સિંહે ખાલસા સંપ્રદાયની રચના કરી હતી. આ રુવાંટીવાળા યોદ્ધાઓએ પાછળથી ગાયોના રક્ષણ માટે અસંખ્ય બલિદાન આપ્યા. આ શ્રેણીમાં, કીર્તિ ખાતર 1871 એડી ના પ્રખ્યાત નાયકોનું બલિદાન ક્યારેય ભૂલી શકાય છે? આ કુકા યોદ્ધાઓ (નામધારીઓનું બીજું નામ)એ અંગ્રેજોની મદદથી સ્થાપેલા કતલખાનાઓને નષ્ટ કરીને પંજાબમાં ઘણી જગ્યાએ ગૌહત્યા કરનારાઓનો નાશ કર્યો હતો. આ કિસ્સામાં, અંગ્રેજોએ તોપો વડે 65 નામાંકિત નાયકોને મારી નાખ્યા હતા. ઘણાને કાળા પાણીની સજા કરવામાં આવી હતી અને નામધારી સંપ્રદાયના ગુરુ, સતગુરુ રામ સિંહજીને રંગૂનમાં દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા હતા, જ્યાં પાછળથી તેમનું અવસાન થયું હતું. જ્યારે આર્ય સમાજે ગાય સંરક્ષણ આંદોલન શરૂ કર્યું ત્યારે શીખોએ ભારે ઉત્સાહ દર્શાવ્યો હતો. અમૃતસરના સરદાર ઇન્દર સિંહે જાહેરાત કરી હતી કે જો હિંદુઓને ગૌરક્ષા આંદોલનમાં સહેજ પણ ખતરો લાગે તો દસ લાખ શીખો પોતાનો જીવ આપવા તૈયાર છે. (બાબા બંદબહાદુરજીનું જીવનચરિત્ર, પૃષ્ઠ 19)
ગુરુ ગોવિંદ સિંહજી પહેલાનો ગુરુઓ માત્ર ગાયો જ નહીં પરંતુ તમામ જીવોની હત્યાના વિરોધમાં હતા.માંસ, મરઘી, હરણ, ગાય સાથે એક છે. આંખ
તમે જુઓ, તમે માણસોને ખાઓ છો, તમે ફક્ત તેના માટે જ નરકમાં જશો.
બકરી છે કે ગાય છે કે આપણી પોતાની છે?

બૌધ્ધ ધર્મમાં ગાય:

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ગૌકાનું સ્થાનભગવાન બુદ્ધ કરુણાના મૂર્ત સ્વરૂપ હતા. તેમને વિશ્વના તમામ જીવો પ્રત્યે સમાન કરુણા હતી. કોઈપણ જીવની વેદના જોઈને તે ચૂપ ન રહી શક્યો. તેનો પ્રેમ સીમિત ન હતો, તો પછી તે ગાય જેવા પ્રાણીને કેવી રીતે અવગણી શકે જે ઉપયોગી છે અને કોઈપણ ભેદભાવ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

વિના તમામ મનુષ્યોને સમાન સુખ આપે છે? તેની ઘણી બાબતોમાં મુખ્ય વસ્તુ ગૌમાંસ ન ખાવાની હતી. બુદ્ધે લોકોને ગાય અને ગાયના વંશની ઉપયોગીતા સમજાવીને ગાયોને ન મારવાનું શીખવ્યું. ભગવાન બુદ્ધે ગાયનની ઉપયોગિતાને સર્વોચ્ચ મહત્વ આપ્યું હતું.

તેથી તેઓ પોતાના માતા-પિતાની જેમ ગાયને પવિત્ર ગણીને તેનું સન્માન કરતા હતા. તેમણે ગાયોને માતા-પિતાની જેમ ઉપકારી ગણાવી હતી. તે ગાયકોને સુખનો મુખ્ય સ્ત્રોત માનતો હતો.

યથા માતાપિતા કૃપા કરીને, અન્ય પાછા ફરો. ગાયો નો પરમ મિત્ત, યસુ જયંતિ ઓષધા ॥ અન્નદા યલદા હીતા, વન્નદા સુખદા તથા. એતત્મથવસમ અત્વ નાસુ ગાયો હનીમ સુ તે ॥

માતા-પિતા, ભાઈઓ અને પરિવારના સભ્યોની જેમ ગાય પણ આપણા શ્રેષ્ઠ મિત્રો અને શ્રેષ્ઠ ઉપકારી છે. જેનું દૂધ દવા બનાવવામાં વપરાય છે. ગાય સુગંધ, શક્તિ, સુંદરતા અને સુખ આપનારી છે. આ વાતો જાણ્યા પછી જ પહેલા લોકો ગાયોનું રક્ષણ કરતા હતા. ગાયન પ્રત્યે ભગવાન બુદ્ધની આવી ઉમદા અને પવિત્ર લાગણી જોઈને તેમના અનુયાયીઓ વચ્ચે પણ ગાયનની ખૂબ પ્રશંસા થઈ. એ જ રીતે બળદ પણ ઘરના તમામ લોકો માટે પૌષ્ટિક છે. તેથી ગાય અને બળદને તેમના માતા-પિતાની જેમ માન આપવું જોઈએ.

આજે આપણે વિદેશમાં જે સર્વભક્ષી બૌદ્ધ લોકોને જોઈએ છીએ તે જોઈને આપણે સમજીએ છીએ કે યોદ્ધા ધર્મને અનુસરતા લોકો પહેલાથી જ બીફ ખાનારા હોવા જોઈએ. પરંતુ આ ધારણા સાચી નથી. ઈતિહાસઃ પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ સમ્રાટ અશોકના શિલાલેખોમાં ગાય, બળદ વગેરે પ્રાણીઓની હત્યા ન કરવા દેવાના આદેશો છે. 1350 ની આસપાસ, ઉત્તર બ્રહ્મદેશ (બર્મા) હેઠળના વિજયપુરમાં સિહસુર નામના રાજાએ શાસન કર્યું. તેમના વડા પ્રધાન મહાચતુરંગબલ દ્વારા લખાયેલ 'લોકનીતિ' નામનું પુસ્તક છે, જેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે –

ગોનાહિ સબ્ય ગિહિનામ, પોષણ પ્રદાતા.

તસ્મા હિ માતા પિતા વા, મયે સક્કરેચ્ચ ચ ॥14॥

આ છે ગૌમાંસ, માંસ અને ખોરાકની ખાદ્ય સામગ્રી ॥15॥(જાહેર નીતિ 7) તે ગાય અને બળદ છે જે ઘરના તમામ લોકોને ખોરાક અને પાલનપોષણ આપે છે. તેથી, તેમને તમારા માતા-પિતાની જેમ પૂજ્ય ગણો અને તેમનો આદર કરો. જે લોકો બીફ ખાય છે તેઓ માતાનું માંસ ખાય છે.ધનંજય શેઠ ભગવાન બુદ્ધના શિષ્ય હતા. દીકરીના લગ્ન પ્રસંગે તેમણે એટલી બધી ગાયો દહેજમાં આપી કે એ ગાયોને ઉભી રાખવા માટે લગભગ દોઢસો હાથ પહોળું અને ત્રણ કોસ લાંબુ ખેતર જોઈએ.પ્રસિદ્ધ ચીની પ્રવાસી હ્યુએનસાંગે 8મી સદીમાં સમ્રાટ હર્ષવર્ધન વિશે લખ્યું છે –'તેમના રાજ્યમાંપ્રાણીઓ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

સામે હિંસા કરનારાઓને સખત સજા હતી. તેણે પોતાના રાજ્યમાં માંસ ખાવાનું બંધ કરી દીધું હતું. ગૌહત્યા અને ગૌમાંસ ખાવા વિશે ભૂલી જાઓ!

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયમાં ગાય

અહિંસાપ્રેમી ભગવાન સ્વામિનારાયણ અને તેમના અનુયાયીઓએ પણ લગભગ 200 વર્ષ પહેલાં ગુજરાતમાં ઉગ્ર અહિંસક ગાય સંરક્ષણ આંદોલન ચલાવ્યું હતું. અહિંસાનો ધ્વજ લઈને ભગવાન સ્વામિનારાયણ અને સંતોએ દરેક જગ્યાએ ગૌહત્યા અને હિંસક યજ્ઞ સામે અવાજ ઉઠાવ્યો હતો. આ સાથે તેમણે રાજકોટના અંગ્રેજ ગવર્નર સર માલ્કમને પણ આ બાબતે ચેતવણી આપી હતી. ત્યારે અંગ્રેજ અધિકારીએ આ વાત સ્વીકારી અને ગૌહત્યા બંધ કરવાનું વચન આપ્યું. સંપ્રદાયના ધર્મશાસ્ત્ર 'સત્સંગી જીવન'ના પાંચમા અધ્યાયના 45મા અધ્યાયમાં ગૌહત્યાના પ્રાયશ્ચિતનું વર્ણન આ રીતે કરવામાં આવ્યું છે –

'જો કોઈ વ્યક્તિ અજ્ઞાનવશ ગાયને લાકડી કે પથ્થર વડે મારી નાખે અને તે ગાય મરી જાય, તો ગાયની કતલ કરનાર વ્યક્તિએ અન્નનો ત્યાગ કરીને એક મહિના સુધી ગાયની સેવામાં સમર્પિત થવું જોઈએ. ગાય જ્યારે જંગલમાં ઘાસ ચરવા જાય ત્યારે તેણે પણ તેનું પાલન કરવું જોઈએ. ગાય જ્યાં જાય ત્યાં ચંપલ પહેર્યા વિના ગાયનું અનુસરણ કરવું જોઈએ. ગાય ઉભી હોય તો ઉભી રહે, ગાય ચાલે તો ચાલવું, બેસે તો બેસવું, તડકો, ઠંડી અને

પવનને પણ સહન કરો, આ રીતે તપસ્યા કરતા રહો, બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરો, તેની સામે ચાદર પછાડ્યા વિના ગાતા સૂઈ જાઓ. ચોર, હિંસક પ્રાણીઓ, રોગથી પીડા, ખાડામાં પડવું વગેરેથી તમારા જીવનનું રક્ષણ કરવું.

ઈસ્લામધર્મ અને ગાય:

દેશમાં દૂષિત અને ભ્રામક પ્રચાર કરવામાં આવી રહ્યો છે કે ઇસ્લામ ગૌહત્યાની મંજૂરી આપે છે. નીચેના અવતરણો અને તથ્યો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઇસ્લામ અને તેના પયગંબર અને અગ્રણી નેતાઓએ હંમેશા ગાયને સન્માનની નજરે જોયા છે.

[1] 'સિંગર, દૂધ અને ઘી તમારા સ્વાસ્થ્ય માટે ખૂબ જ જરૂરી છે. તેનું માંસ હાનિકારક છે અને રોગ પેદા કરે છે, જ્યારે તેનું દૂધ એક દવા પણ છે.'– હસરત મુહમ્મદ (નસીહતે હાદી)

[2] 'ગાયકનું દૂધ શરીરની સુંદરતા અને સ્વાસ્થ્ય વધારવાનું એક ઉત્તમ સાધન છે.'- હઝરત મુહમ્મદ (બેગમ હઝરત આયેશા)

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

[3] 'ખાંડ વિના, ચાર પગવાળા પ્રાણીઓમાં પણ તમારા માટે એક પાઠ છે. તેમના (ગાયના) પેટની સામગ્રીમાંથી, છાણ અને લોહીમાંથી, અમે તમને પીવા માટે સ્વચ્છ દૂધ આપીએ છીએ, જે પશુઓ માટે સ્વાદિષ્ટ છે.'- કુરાન શરીફ 16-66

[૪] 'નવું સારી રીતે ઉછેરવામાં આવેલી ગાયો 16 વર્ષમાં માત્ર 450 વધુ ગાયો જ નહીં, પરંતુ હજારો રૂપિયાનું દૂધ અને ખાતર પણ આપે છે. ગાય સંપત્તિની રાણી છે. – હઝરત મુહમ્મદ (મૌલા ફારુકી દ્વારા સંકલિત, 'બરકત' અને સરકરતમાં)

આ રાજાઓ અને વડીલોએ બંધ કરાવ્યું હતું ગૌહત્યા-

[5] મુઘલ બાદશાહ બહાદુર શાહના ખાસ પીર મૌલવી કુતુબુદ્દીન સાહેબે એક ફતવો આપ્યો હતો કે હદીસમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે જવેહુલ બકર (ગયીના ખૂની)ને ક્યારેય બક્ષવામાં ન આવે.

- આફતવાપરઆવડીલોનીસહીછે–

મોહમ્મદ શાહ ગાઝી શાહ આલમ બાદશાહ.

સૈયદ ઉતાઉલ્લા ખાન ફિદાયો.

પીર મૌલવી કુતુબુદ્દીન.

કાઝી મિયાં અસગર હુસૈન હસ્તાક્ષર ખાસ વલ્દ મુનશી

ઇલાહી ખાન.

ઈન્સ્પેક્ટર આતિશખાન હુઝુરપૂનૂર.

[૬] બાબર, હુમાયુ, અકબર, જહાંગીર, શાહજહાં, મુહમ્મદ શાહ આલમ જેવા શાસકો ઉપરાંત ઈરાક અને અફઘાનિસ્તાનના ગવર્નર અબ્દુલમુલ્ક ઈબ્ને મર્દાનની સરકારે અહલના 100 થી વધુ ઉલેમાઓના ફતવા મુજબ ગાવાનું બલિદાન બંધ કરી દીધું હતું. સૂત્ર.

[7] બ્રિટિશ યુગ દરમિયાન, તેમના રજવાડાઓમાં ગૌહત્યા પર પ્રતિબંધ મૂકનારા મુસ્લિમ શાસકોમાં નવાબ રાવણપુર, નવાબ માંગરોળ, નવાબ દુજાના (કરનાલ), નવાબ ગુડગાંવ અને નવાબ મુર્શિદાબાદ હતા.

[૮] મૌલાના ફારુખ દ્વારા લખાયેલ 'ખૈર વા બરકત' જણાવે છે કે શરીફ મક્કાએ પણ ગાયની કતલ પર પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો.

[૯] લખનૌના છ વિદ્વાનોએ સૂચવ્યું કે ગાયની કતલ પર પ્રતિબંધ મૂકવાનો ફતવો બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

[10] ઈમામ જાફર સાહેબે કહ્યું હતું કે, 'ગાયનું દૂધ ઔષધ છે, તેનું માખણ મટાડનાર છે અને માંસ રોગ છે.'

[૧૧] 'મુસ્લિમોએ ગાયોને મારવી ન જોઈએ. આમ કરવું હદીસની વિરુદ્ધ છે. (મૌલાના હયાત સહાય ખાનખાના હાલી સમદ સહાય)

[12] 'કૃપા કરીને ગાયક પક્ષીની વૃદ્ધાવસ્થાનો આદર કરો, કારણ કે તે તમામ ચાર પગવાળા પ્રાણીઓનો આગેવાન છે.' (તફસીર દર મન્સૂર) આધુનિક ઇસ્લામિક નેતાઓની નજરમાં ગાય

[૧૩] ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના પ્રસિદ્ધ સેનાની, હકીમ અજમલ ખાન કહે છે, 'કુરાન કે આરબ પરંપરા બેમાંથી કોઈ ગીત ગાવાની બલિદાનની મંજૂરી આપતું નથી.'

[૧૪] જ્યારે 1922માં મૌલાના અબ્દુલબારી સાહેબે સ્વર્ગસ્થ ફિરંગી મહેલના જય ગાયકી કુરબાનીને રોકવાનો ફતવો બહાર પાડ્યો હતો ત્યારે મહાત્મા ગાંધીએ તેમનો આભાર માન્યો હતો.

તારણો:

સંશોધનનાતારણો નીચેમુજબ છે.

૧.વિવિધધર્મોમાં ગાયનુ મહત્ત્વ રહેલું છે.

૨. ઈસ્લામમાંગાયનેશારીરિકક્ષમતા અનેરોગોથીબચવા તેનાં દૂધઅનેઘીનુંસેવનકરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.

૩. ગાયની સેવાકરવી, આદર કરવો જોઈએ.

૪. ગાય અને તેનાં દ્વારા થતાલાભોજાણવાવિશે જાણવામળ્યું.

૫.ગાયનું રક્ષણકરવું જેથીમાનવજીવનને લાભથાય.

૬. વિવિધ ધર્મોમાં ગાયનુંમહત્વજળવાયએમાટેજાગૃતિલાવવીજોઇએ.

ઉપસંહાર:

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં વિવિધ ધર્મોમાં ગાયનુ મહત્ત્વ રહેલું છે તેનાં વિશે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક ધર્મમાં ગાયનો દરજ્જો અને સ્થાન સમય અનુસાર અલગ અલગ રીતે વર્ણવામાં આવ્યો છે. હિન્દુ ધર્મ તેનો વિશેષ કરીએ મહત્વરહેલું છે. હિંદુ સંસ્કતિમાં તેને પવિત્ર ગણવામાં આવી છે, માતા તરીકે અને વસુઓની બહેન તરીકે ઉલ્લેખવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત બૌધ્ધ અને જૈન ધર્મમાં તેનું રક્ષણ થતા તેનું સંવર્ધન કરવાની વાત કરવામાં આવી છે.

સંદર્ભસૂચિ:

https://www.gujaratsamachar.com/news/dharmlok/importance-of-cow-gaumata-in-indian-culture#amp_tf=From%20%251%24s&aoh=17046035591048&referrer=https%3A%2F%2Fwww.

google.com&ampshare=https%3A%2F%2Fwww.gujaratsamachar.com%2Fnews%2Fdharmlok%2Fimportance-of-cow-gaumata-in-indian-culture

https://www.divyabhaskar.co.in/news/importance-of-cow-in-indian-tradition-and-unique-significance-of-cow-in-vedas-puranas-astrology-vastu-and-human-life-126735036.html#amp_tf=From%20%251%24s&aoh=17055606844887&referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com&ampshare=https%3A%2F%2Fwww.divyabhaskar.co.in%2Fnews%2Fimportance-of-cow-in-indian-tradition-and-unique-significance-of-cow-in-vedas-puranas-astrology-vastu-and-human-life-126735036.html

https://jaingyandarshan.wordpress.com/2015/10/14/%e0%a4%97%e0%a5%8c-%e0%a4%b0%e0%a4%95%e0%a5%8d%e0%a4%b7%e0%a4%be-%e0%a4%94%e0%a4%b0-%e0%a4%9c%e0%a5%88%e0%a4%a8-%e0%a4%a7%e0%a4%b0%e0%a5%8d%e0%a4%ae/

કલ્યાણગૌ સેવા અંક(૧૯૯૫) કલ્યાણકાર્યાલયગીતાપ્રેસ (ગોરખપુર)

ઈસ્લામઅનેગાય(૧૯સપ્ટેમ્બર૨૦૧૫) સાધનસાપ્તાહિક(અમદાવાદ)

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

સુ શ્રી હંસા રબારી - શ્રી મતી ગંગાબા રાઠોડ

કચ્છ કામધેનુ મહિલા સહકારી મંડળી દયાપર લખપત

ગાય ગ્રામ અને ગોરી છે ભારતની જીવાદોરી

આરોગ્ય મિત્ર પ્રશિક્ષણ વર્ગ:-

આદર્શ ગામોમાં શરૂઆતમાં પાંચ દિવસ આરોગ્ય મિત્ર પ્રશિક્ષણ વર્ગ યોજવામાં આવે છે. તેમાં પાંચ દિવસમાં આંકડાની સારવાર ગામના તમામ લોકોને આપવામાં આવતી હોય છે. પાંચ દિવસમાં એક દિવસે રાત્રે ગૌકથા નું આયોજન કરવામાં આવતું હોય છે જેમાં વિજ્ઞાનની સાથે લઈને ગૌમાતાના પાંચ અધ્યાયમાં ગૌ કથા સાહેબ કહે છે. ગૌ કથાના પાંચ અધ્યાયમાં દૂધ, દહીં, ઘી, છાણ અને, ગૌમૂત્ર. એમ પાંચ અલગ અલગ અધ્યાયો ગૌકથામાં હોતા હોય છે.

ગૌકથાનું મુખ્ય ઉદ્દેશ ગૌસુરક્ષાનો છે. પહેલાના સમયમાં લખપતનો વિસ્તાર એટલે પશુપાલન માલધારીઓ નો વિસ્તાર તેમાં ખાસ રબારી રાજપૂત સમાજના લોકો તે પશુપાલનથી જોડાયેલા હતા. પહેલાના વિસ્તારમાં લખપત પોર્ટ માંથી એક દિવસમાં એક લાખ કોરી ઘીનો વેપાર થતો હતો. તેથી જ તે ગામનું નામ પણ લખપત છે. જેમાં એક દિવસમાં એક લાખ ગોરી ઘીનો વેપાર થતો.

પરિવર્તનની ઘટનાઓ :-

હાલના સમયમાં લખપતમાં પશુપાલનનું ભવિષ્ય ક્યાંક ને ક્યાંક ગુમ થઈ રહ્યો હોય એવું લાગી રહ્યું હતું લક્ષપ્ત પ્રોજેક્ટ બાદ આ બે વર્ષની અંદર ઘણા બધા નાના મોટા પરિવર્તનો જોવા મળ્યા છે. જુલરાઈ ગામમાં જ્યારે ઘઉં કથાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું ત્યારે આખું ગામ ભેગું થયું હતું. જુલરાઈ ગામ ના વંકા ભાઈ રબારી આ ગૌકથા સાંભળી રહ્યા હતા અને ત્યારે વંકાભાઈ ગાડી નો વ્યવસાય કરતા હતા તે છોડી તેઓ ગાય લઈ આવ્યા અને આજે પણ તેઓ ગાયની સાથે જોડાયેલા છે.

આમ બધા ગામોમાં ગૌકથા કરવામાં આવતી તેવી જ રીતે સાયણ ગામમાં પણ ગૌકથા કરવામાં આવી હતી અને ત્યાંના એક રાજુબેન રબારી એમની પાસે ગાય નથી અને સાહેબને કીધું કે સાહેબ આવો મારા ઘરે ચાય પીવા તો સાહેબે પુછા કરી ગાય છે તારે ઘરે રજવે ના પાડી તો સાહેબે

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

કીધું જ્યારે ગાય લઈ આવે ત્યારે કહેજે ત્યારે ચોક્કસ આવીશ અને જ્યારે બીજી વાર સાહેબમાં આવ્યા ત્યારે રાજુ એ કીધું સાહેબ આવો ઘરે ચાય પીવા હવે તો મેં ગાય લઈ લીધી છે. ખાસ વાત તો એ છે કે રાજુભાઈને પોતાના લગ્ન માટે રૂપિયા સાચવીને રાખ્યા હતા તે રૂપિયાની બચતમાંથી રાજુ બહેન ગાય લઈ આવ્યા.

આવી જ એક ઘટના ઉંમરસર ગામમાં બની ગૌકથામાં એક સૂત્ર આપેલુ "એક ભેંસ વેચો ત્રણ ઘાલી લઈ આવો" અને "એક ભેંસના એક કિલો ઘી ના રૂપિયા કરતાં ગાયના એક કિલો ઘી ના ડબલ રૂપિયા" એવું જ કંઈક સ્વરૂપાજી - ઉમરસર એમની સાથે બન્યું પરંતુ તેમણે ત્રણ ભેંસ વહેંચી એક શ્વેત કપિલા ઘાય લઈ આવ્યા. આવા તો અનેક બદલાવો આ બે વર્ષમાં જોવા મળ્યા.

પંચગવ્ય પ્રશિક્ષણ વર્ગ :-

દરેક ગામોમાં પાંચ દિવસનો આરોગ્ય મિત્રો પ્રશિક્ષણ વર્ગ કર્યા બાદ બધા ગામોમાં બે દિવસ પંચગવ્ય વર્ગ ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. તેમાં આરોગ્ય મિત્રોને નહીં પરંતુ ગામની તમામ ઉત્સાહ ધરાવતી બહેનો માટે પંચવ્ય વર્ગ ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. આ વર્ગની અંદર સાંભળેલું "છાણ સોનાની ખાણ" પરંતુ લખપત વિસ્તારની બહેનોને વિશ્વાસ નતો આવતો. કારણ કે તેમણે તો ફક્ત છાણના ઉકરડા જ કર્યા છે અને તે ઉકરડા ને પાણીના ભાવે વેચ્યા છે.

છાણ સોનાની ખાણ ની સાબિતી :-

શરૂઆતમાં બહેનોને આ વાત ઉપર વિશ્વાસ નહોતો આવતો કે છાણ સોનાની ખાણ....? પરંતુ આ પંચગવ્ય વર્ગ થઈ ગયા બાદ 7 - 8 ગામોની બહેનોએ ગોમય સિડ બોલ બનાવ્યા અને બહેનોને એક સીડ બોલ નો એક સીટ રૂપિયો મળ્યો ત્યારે વિશ્વાસ આવ્યો છે કે છાણ સોનાની ખાણ છે.

પંચગવ્યની વિશેષ તાલીમ :-

વધુ માહિતી મેળવવા માટે લક્ષ્ય પંથ પ્રોજેક્ટ ના કાર્યકર્તાઓ વિશેષ તાલીમ લેવા માટે નાગલપર તાલીમ લેવા ગયા હતા. લક્ષ્યપથ પ્રોજેક્ટ ના કાર્યકર્તાઓ એ ગૌ ટેક જેવા મોટા પ્રોગ્રામ માં માહિતી લેવા આમે ગયા હતા કે ગાય માતા ના છાણ માંથી શું શું બનાવી શકાય છે. ત્યાર બાદ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ફરી એક વાર બધી મંડળી ની મુલાકાત લેવા કાર્યકર્તા ઓ એ જામનગર ના આજુ બાજુ ની ગૌ શાળા અને મંડળી મુલાકાત લીધી હતી.

મંડળી ની રચના :-

કાર્યકર્તાઓ એ બધી અલગ અલગ મંડળી ગૌ શાળા ની મુલાકાત બાદ એક 10 ગામની બહેનોની મંડળી બનાવવાનો વિચાર આવ્યો.10 ગામોના બહેનોની મંડળી બનાવી - કચ્છ કમ્હેનું મહિલા સહકારી મંડળી - લખપત.આ મંડળી 100 જેવા બહેનો જોડાયેલા છે..

મંડળી નો પહેલો ઓર્ડર :-

મંડળી ની પહેલી પ્રાથમિક સભા ભેગી થઈ એના પહેલા મંડળી નો પહેલો ઓર્ડર હૈદરાબાદ થી શીવાલી બહેનનો ગૌધુલી ની આવી ગયો હતો.આવા નાના નાના ઓર્ડરો મળવા લાગ્યા

હોળી માટે મંડળીની તૈયારીઓ :-

હોળી માં તો પહેલા લાકડા નો ઉપયોગ કરવામાં આવતો પરંતુ અમુક લોકો ના વિચારધારા ના આધારે એમને જણાવ્યું કે તમે છાણા બનાવી આપો. લોકો લાકડા ને બળતા હોય તો હોળી પર પરંતુ તે જંગલો ની નાશ થઈ રહ્યો હોય છે આ છાણા થી હોળી ની ઉજવણી કરવાથી એક તો જંગલો ની નાશ થતો અટકશે અને ગાય માતા ના છાણા નું મહત્વ વધશે.હાલમાં માં 4-5 ગામના બહેનો એ છાણા બનાવી રહ્યા છે. પહેલા જ્યારે છાણા ના ઉકરડા કરવામાં આવતા અને તેને સાવ સસ્તા ભાવ ના આપી દેતા હવે એ જ બહેનો એક છાણા 1 રૂપિયો એમ હજારો રૂપિયા કમાતી થઈ.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

૧) ડૉ. મેહુલ બી. શાહ, સંસ્કૃત વિભાગ, શ્રી આર. આર. લાલન કોલેજ, ભુજ

૨) ડૉ. અનિલ એચ. ગોર, ભૌતિકશાસ્ત્ર વિભાગ, શ્રી આર. આર. લાલન કોલેજ, ભુજ

મહાભારતમાં ગૌમહિમા

ભારતીય સંસ્કૃતમાં ત્રણ 'ગ' નું ખુબ મહત્ત્વ છે, ગાય, ગંગા અને ગાયત્રી. આ ત્રણનું સમ્માન કરવું એ દરેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. આજકાલ આ ત્રણ વિશેની સભાનતા ઘટતી જાય છે એટલે ગંગા ગંદી છે, ગાય ઉકેડે છે અને ગાયત્રી લુપ્ત છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના અનેકાનેક ગ્રંથોમાં આ ત્રણ વિષે ખૂબ લખાયું છે. તેમાં પણ ગાય વિષે તો વેદથી માંડીને આધુનિક સાહિત્ય સુધીમાં સતત પૂજ્યભાવનું જ દર્શન થાય છે. ગાય ભારતનો આત્મા છે. બધા જ ગ્રંથોના સારરૂપ મહાભારતમાં ગાય વિષે યત્ર તત્ર ખૂબ લખાયું છે. તેમાં ગાયની અનેક સ્તુતિઓ છે. ગાયના માહાત્મ્યથી મહાભારતના પૃષ્ઠો ભરાયેલાં છે. તેમાંથી કેટલીક બાબતોની ચર્ચા આધુનિક સંદર્ભે કરવા જેવી છે.

પ્રાચીન ભારતમાં ગાય સંપત્તિનું પ્રતિક માનવામાં આવતી હતી. ગાય માટે વપરાતો "ગો" શબ્દનો અર્થ વિશાળતાના અર્થમાં છે, જે પૃથ્વી અને સરસ્વતી માટે પણ વપરાયેલો જોવા મળે છે. આજનો "ધનવાન" શબ્દ મૂળે "ધેનુવાન" શબ્દ હતો એવું નિષ્ણાતો માને છે. અર્થાત્ જેમની પાસે વધારે ગાયો હતી એ જ વ્યક્તિ ધનિક ગણાતો હતો, સુવર્ણવાળો નહી. તે સમયે સુવર્ણનું નહી પરંતુ ગાયનું દાન ખૂબ પુણ્યનું કાર્ય માનવામાં આવતું હતું. જે લોકો ગાયનું દાન કરે છે તેઓને તાત્કાલિક લાભ પ્રાપ્ત થાય છે એવું મહાભારત કહે છે. ગાય એ બધાની માતા છે જે તમામ પ્રકારના સુખોની દાતા છે. ગાયનું દાન સૌથી મોટું દાન છે. મહાભારતમાં ભીષ્મ-યુધિષ્ઠિર સંવાદમાં અને ઇન્દ્ર-બ્રહ્મા સંવાદમાં ગાયના દાનનું મહત્ત્વ વિસ્તારથી વર્ણવાયું છે.

જેમને ઘણા બાળકો છે તેઓને, સાધુઓને અને યોગ્ય લોકોને ગાયોનું દાન કરવાથી સંસારમાં ભૌતિક લાભ મળે છે. ભિક્ષા આપનારને ભિક્ષા દ્વારા કરેલા સત્કર્મના લાભનો એક ભાગ મળે છે. જે વ્યક્તિ લાયક વ્યક્તિને ઓળખે છે અને તેને ગાયનું દાન કરે છે , તે મહાન પવિત્રતાને પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ માત્ર ગાયનું દાન કરવાથી કર્તવ્ય પૂર્ણ થતું નથી. દાન આપનાર વ્યક્તિએ ખાતરી કરવી જોઈએ કે તે પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિ તેને લાયક છે. આપનારએ પણ ખાતરી કરવી જોઈએ કે દાન યોગ્ય સમયે આપવામાં આવ્યું છે. દાનમાં આપવામાં આવતી ગાય સ્વસ્થ હોવી જોઈએ. તે કોઈપણ રીતે વૃદ્ધ ,

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

વિકલાંગ કે બીમાર ન હોવી જોઈએ. તે દૂધ આપતી ગાય હોવી જોઈએ અને તેની સાથે વાછરડું પણ હોવું જોઈએ. દાન યોગ્ય રીતે આપવું જોઈએ. દાન આપતા પહેલા એ ખાતરી કરી લેવી જોઈએ કે દાન મેળવનારી વ્યક્તિ લાયક છે. ગાયના દાન માટે વેદના જાણકાર અને યાજ્ઞિક વિધિ કરનાર બ્રાહ્મણ પાત્ર ગણાય છે. જેમણે પોતાની સંપત્તિ ગુમાવી છે તેઓ પણ ગાયનું દાન મેળવવાને પાત્ર છે. જયારે દુષ્ટ, પાપી , કંજૂસ , કપટી કે સંસ્કારી વ્યક્તિને ક્યારેય ગાયનું દાન ન કરવું જોઈએ.

મુશ્કેલ પરિસ્થિતિઓમાંથી છોડાવવામાં આવેલી ગાયો, અને જે ગાયો જેઓ તેમની સંભાળ રાખી શકતા નથી એવા ગરીબ લોકો પાસેથી લેવામાં આવી છે, તે દાન આપવા માટે સારી છે. કેટલીક શરતો છે જે ગાય આપનાર અને લેનાર બંનેએ પૂરી કરવાની હોય છે. દાતાએ ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરીને માત્ર પાણી પીવું જોઈએ. જો દાતા ઉપવાસ કર્યા પછી ગાયને યોગ્ય રીતે દાનમાં આપે અને દૂધ આપવા માટે પિત્તળનું વાસણ આપે અને ગાય સારી ઓલાદની હોય , વાછરડાને યોગ્ય સમયે જન્મ આપે , ખૂબ જ નમ્ર હોય અને ભાગતી ન હોય તથ જો ગાયના શરીર પર વાળ હોય તો તે ઉત્તમ છે. જો યોગ્ય બ્રાહ્મણને સારી જાતિનો યુવાન બળદ પણ આપવામાં આવે તો, આપનારને ગાયને આપનાર સમાન આશીર્વાદ અને સ્વર્ગીય આનંદ પ્રાપ્ત થશે. દાનમાં આપવામાં આવતી ગાય સારી જાતિની હોવી જોઈએ. દાન આપતી વખતે દક્ષિણા પણ આપવી જોઈએ. ગાય મેળવનાર વ્યક્તિએ ગાય મેળવ્યા પછી ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવો અને ગાય આપનાર વ્યક્તિના ઘરે રહેવું. તે દિવસોમાં ગાયનું જ દૂધ પીવું જોઈએ. 3 દિવસ પછી તે તેના ઉપવાસને સમાપ્ત કરી શકે છે અને પછી તેને મળેલી દાન સાથે સ્થાન છોડી શકે છે. ઉપવાસનો અર્થ જ થાય છે ગાયનું દૂધ , દહીં , ઘી , મૂત્ર અને છાણનું સેવન કરીને વ્યક્તિએ જીવવું.

કોઇપણ માણસ માટે ગોદાન શ્રેષ્ઠ છે. બળદનું દાન કરવું એ પણ દિવ્ય વ્રત સમાન છે. જો બે ગાય આપવામાં આવે તો આપનારને વેદના જ્ઞાન જેટલું ફળ મળે છે. જો ગાયોને રથ સાથે બાંધીને દાન કરવામાં આવે તો તેનું પરિણામ પવિત્ર ગંગાજળમાં ડૂબકી મારવા જેવું મળે છે. જો કપિલા ગાયનું દાન કરવામાં આવે તો દાતાના તમામ પાપો બળી જાય છે.

જે એક હજાર, સો, દસ કે પાંચ ગાયનું દાન કરે તો તેની બધી મનોકામનાઓ પૂર્ણ થાય છે. જો યોગ્ય સમયે જન્મ આપનારી ગાય પણ પ્રામાણિક બ્રાહ્મણને આપવામાં આવે તો તેની બધી મનોકામનાઓ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

પૂર્ણ થાય છે. ગાય, સૂર્યપ્રકાશની જેમ, વ્યક્તિની સમૃદ્ધિ, વૃદ્ધિ અને સુરક્ષામાં મદદ કરે છે. 'ગો' નામનો અર્થ સૂર્યપ્રકાશ અને ગાય થાય છે.

જેમ ગાયનું દાન શ્રેષ્ઠ છે તેમ ગાયની ચોરી મહાપાપ છે. ગાયની અજાણતા થતી ચોરીને પણ મહાપાપ ગણવામાં આવ્યું છે. બ્રાહ્મણની ગાયની અજાણતા ચોરી કરવાને કારણે નૃગ નામનો રાજા કાચિંડો બની ગયો હતો. એક બ્રાહ્મણની ગાય આકસ્મિક રીતે રાજાના ટોળામાં ઘુસી ગઈ. નૃગને આ વિશે ખબર નહોતી. સ્વર્ગ પ્રાપ્તિની આશાએ તેણે તે ગાય બીજા બ્રાહ્મણને આપી. અને તેમણે એક લાખ ગાયનું દાન કર્યું હતું છતાં તે પાપને કારણે તે મૃત્યુ પછી કાચિંડો બની ગયો. પાછળથી ભગવાન કૃષ્ણના સ્પર્શ કર્યા પછી જ નૃગને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થયું.

જે લોકો સમૃદ્ધિની આશા રાખે છે તેઓએ દરરોજ વિધિપૂર્વક ગાયની પ્રદક્ષિણા કરવી જોઈએ. તેઓને લાત મારવી જોઈએ નહીં અથવા તેમની સાથે દખલ કરવી જોઈએ નહીં. ગાય એ દેવી છે. તે દરરોજ પૂજા માટે યોગ્ય છે. જ્યારે ગાયો ચરતી હોય ત્યારે તેમને ખલેલ પહોંચાડવી અથવા નુકસાન ન કરવું જોઈએ. તરસતી ગાયોને પાણી આપવું જ જોઈએ. જો કોઈ તરસતી ગાયને પાણી ન આપે અથવા તેના પાણી પીવાના માર્ગમાં અવરોધ ઊભો કરે તો તે તેને શાપ મળે છે, જે તેનો પરિવાર સહિત નાશ કરશે. પૈતૃક ઘરો , દેવતાઓના નિવાસસ્થાન અને તમામ પવિત્ર મંદિરોને ગાયના છાણથી સાફ કરવામાં આવે છે.

મહાભારતમાં વશિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રની કથામાં ગાયના કામધેનુ સ્વરૂપનો ઉલ્લેખ છે જે સર્વ સુખોની દાતા છે. તેમની પાસેથી માંગ્યું મળે છે. સ્વર્ગમાં પણ સમુદ્રમંથનથી ઉત્પન્ન થયેલી કામધેનુ નિવાસ કરે છે. આવી પવિત્ર, અદ્ભુત ગાય સાથેના વર્તન અંગે પણ મહાભારત માર્ગદર્શન આપે છે. તે કહે છે,

1. ગાયને ક્યારેય લાત ન મારવી જોઈએ , આવું કરનારને સો જન્મ સુધી નરકમાં ભોગવવું પડે છે. ગાય એ તમામ શુભ વસ્તુઓનો વાસ છે. આ કારણથી તે હંમેશા પૂજાને પાત્ર છે.
2. બળદને ક્યારેય લાકડીઓ અથવા ચાબુકથી સખત મારવો જોઈએ નહીં.
3. ગાય પાસેથી પસાર થવું ન જોઈએ.
4. જ્યારે ગાયો ચરતી હોય અથવા સૂતી હોય ત્યારે તેમને કોઈપણ રીતે ખલેલ પહોંચાડવી જોઈએ નહીં.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

5. જ્યારે ગાયોને તરસ લાગે છે અને તેને પાણી આપવાનો નકાર કરનાર માટે મોટી સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે. ગાય કરતાં કયું પ્રાણી વધુ પવિત્ર હોઈ શકે, જેનું છાણ પણ શુદ્ધ કરે છે ?

6. જે વ્યક્તિ પોતે ખાય તે પહેલા એક વર્ષ સુધી દરરોજ અન્ય વ્યક્તિની ગાયને મુઠ્ઠીભર ઘાસ ખવડાવે છે તે વ્રત અથવા અનુષ્ઠાન કરનાર માનવામાં આવે છે, જે તેની દરેક મનોકામના પૂર્ણ કરે છે. આવી વ્યક્તિ સંતાન, કીર્તિ, ધન અને સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ કરે છે અને તમામ અનિષ્ટોને દૂર કરે છે.

7. ગાયને વધ માટે ક્યારેય ન આપવી જોઈએ.

8. ખેડાણ માટે બળદનો ઉપયોગ કરી શકાય છે, પરંતુ જમીન ખેડવા માટે ક્યારેય ગાયનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ નહીં.

9. કોઈપણ નાસ્તિકને ગાય ન આપવી જોઈએ.

10. વિચારમાં પણ ગાયને દુઃખ ન આપવું જોઈએ. ગાય પ્રત્યે હંમેશા દયાળુ રહેવું જોઈએ.

11. ગાયોની કોઈપણ રીતે ઉપેક્ષા ન કરવી જોઈએ.

12. ગાયના છાણ પર ક્યારેય પણ પોતાનો પેશાબ , મળ અને અન્ય સ્રાવ ન નાખવો જોઈએ .

13. ગાયને કોઈપણ રીતે રોકવી જોઈએ નહીં.

14. ગાયના છાણનું અપમાન ન કરવું જોઈએ. ગાયના છાણમાં ગોળાકાર નિશાન ભગવાન વિષ્ણુના ચક્રનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

15. જે વ્યક્તિ મારવા માટે ગાય વેચે છે, ગાયને મારી નાખે છે, અથવા શાસ્ત્રોની મર્યાદાઓનું પાલન કર્યા વિના ગાયનું માંસ ખાય છે, અથવા પૈસા માટે ગાયને મારવા માટે લાવે છે, તે વધ કરાયેલ ગાયના શરીર પરના વાળની સંખ્યા જેટલા જન્મો સુધી નરકમાં સડે છે.

ભગવાન શ્રી રામના ગુરુદેવ મહર્ષિ વશિષ્ઠ ઇક્ષ્વાકુવંશી, મહારાજા સૌદાસને " ગવોપનિષદ " (ગાયના મહિમાનું ગહન રહસ્ય ઉજાગર કરતું જ્ઞાન) સંભળાવતી વખતે, મહાભારતમાં કહે છે –

હે રાજા! માણસે હંમેશા સવારે વહેલા ઉઠવું જોઈએ આ રીતે જાપ કરવો જોઈએ, " ઘી અને દૂધ આપનારી ગાયો , ઘીનું મૂળ સ્થાન, ઘી પ્રગટાવનાર, ઘીની નદી અને ઘીના વમળનો વાસ મારા ઘરમાં હંમેશા રહે. ગાયનું ઘી હંમેશા મારા હૃદયમાં રહે. મારી નાભિમાં ઘીની સ્થાપના થાય. મારા બધા અંગોમાં ઘી પ્રસરી જાય અને મારા મનમાં ઘી વાસ કરે. ગાયો મારી આગળ હોવી જોઈએ. ગાયોએ પણ મારી પાછળ પણ હોય." "ગાયોને મારી આસપાસ રહેવા દો અને હું ગાયોની વચ્ચે રહીશ." આ રીતે , જે વ્યક્તિ દરરોજ જાપ કરે છે તે દિવસભર કરેલા પાપોમાંથી મુક્તિ મેળવે છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગાય સૌથી પવિત્ર છે, વિશ્વનો આધાર છે અને તે દેવતાઓની માતા છે. તેમનો મહિમા અમાપ છે. તેને આદરપૂર્વક સ્પર્શ કરો અને તેને જમણી બાજુ રાખીને ચાલો. દરરોજ પ્રાર્થના કરવી જોઈએ કે વિશ્વની સુંદર અને બહુમુખી ગાય-માતાઓ હંમેશા મારી નજીક આવે. વિશ્વમાં ગાય કરતાં ઉત્તમ બીજું કોઈ પ્રાણી નથી. ચામડી, વાળ, શિંગડા, પૂંછડીના વાળ, દૂધ અને લોટ વગેરેની સાથે ગાય દૂધ, દહીં, ઘી વગેરે દ્વારા યજ્ઞો અને પૂજાઓ કરે છે, તેથી આનાથી વધુ સારી વસ્તુ બીજી કઈ છે?

આમ, ગાય એ માત્ર સામાન્ય પરની નહિ, વિશ્વની માતા છે. તેનું રક્ષણ, પોષણ અને સંવર્ધન કરવું એ દરેક વ્યક્તિનું કર્તવ્ય છે.

સંદર્ભ: મહાભારત શાંતિપર્વ અને અનુશાસન પર્વ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ડો મિહિર એમ વોરા - ડો અર્ણવ કે અંજારિયા
શ્રીઆર આર લાલન કોલેજ ભુજ-કચ્છ -૩૭૦૦૦૧

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગાયનો મહિમા

આરંભ :

મિત્રો યાદ રાખજો ગાયનું પૂજન ફક્ત હિંદુઓ માટે જ છે. એમ માનવુ ભુલ ભરેલું છે. જેનામાં માણસાઇ છે. કૃતજ્ઞાતાનો ભાવ છે તે પ્રત્યેક ધર્મના માણસ માટે ગાયનું પૂજન કરવું જરૂરી છે. ગાય અતિ પવિત્ર માતા છે તેનો ઉપકાર સર્વ ધર્મ માટે છે. ભગવતગીતાનાં છઠ્ઠા અધ્યાયનાં બત્રીસમાં શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ ખાસ કહે છે કે 'જે યોગી પોતાની જેમ જ સઘળા ભૂતોમાં સમદ્રષ્ટિથી જુએ છે એ પરમ શ્રેષ્ઠ છે.'

ઉપયોગીશબ્દો:

ગૌમાતા, ગાયનું પૂજન, મહત્વ

પરિચય :

મિત્રો गोस्तुमात्रानविधते।(ऋग्वेद)

ગાયનો મહિમા જોઈએ તો ''ગાયથી થનારા લાભની કોઈ ગણના જ થઈ શકે તેમ નથી'' જીવનનાં બધા જ સ્તરોમાં ગાયનું સ્થાન સર્વ શ્રેષ્ઠ મનાયું છે. જે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ, આયુવેદ, વગેરેમાં તથા આધુનિક સાહિત્યનાં લખાણમાં જણાવ્યું છે.

ગાયોની સેવા કરવી તેમને ચરવા લઈ જવામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, જીવનનું શ્રેષ્ઠ કાર્ય સમજતા. તેથી તેઓ 'ગોપાલકૃષ્ણ' કહેવાતા. તેમણે કહ્યું હતું કે ''ગાયો મારી આગળ અને પાછળ રહે, ગાયો મારા દિલમાં રહે, અને હું તેમની વચ્ચે વાસ કરું છું '' 'गवामध्येवसामिअहम्'

ઋગ્વેદમાં 'मातारुद्राणां.' કહીને સ્પષ્ટ કહ્યું છે. ગાય રુદ્ર દેવોની માતાનાં રૂપમાં સમસ્ત સંસારનું કલ્યાણ કરનારી, વસુઓની પુત્રીનાં રૂપમાં સમૃદ્રિ દાત્રી તથા આદિત્યોની બહેનનાં રૂપમાં, અંધકારમાંથી પ્રકાશ તરફ લઈ જનારી સાક્ષાત અમૃતના ભિહોવાથી અમરત્વનું વરદાન આપનારી છું. એટલે પિતૃઓનાં શ્રાધ્ધ કરતી વખતે 'ગોગ્રાસ' મૂકવામાં આવે છે અને બોલવામાં આવે છે કે 'હે ત્રિલોકની માતા ગાય. મેં ગ્રાસ મુક્યો છે તેને તમે ગ્રહણ કરો.

વેદોમાં ગાયનું માતા તરીકે વર્ણન છે. હકીકતમાં ગાય એ માનવસમાજની માતા છે. કારણ કે બાળકની જન્મદાત્રી માતા છે. તે તો બાળકને વરસ - બે વરસ સ્તનપાન કરાવે છે. ત્યાર પછી આખી જીંદગી દુધપાનારી માતા જ છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

મહાભારતમાં ગાયના માટે સ્પષ્ટ લખાણ છે .गाय: श्रेष्ठःपवित्राश्चपावनजगपउतमाः
ગાયો સંસારમાં ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ, પ્રવિત્ર કરનારી છે. જેના દહીં તથા ઘી વગર યજ્ઞાને કરવો સંભવિત નથી.

શરીરની પુષ્ટિ માટે જેટલું ગાયનું દુધ મહત્વનું છે. તેટલું રોગ નિવારણ તથા પ્રાયશ્ચિત માટે ગોમૂત્ર અને ગોમય (છાણ) નું જ છે. એમ વસિષ્ઠ મુનિએ કહેલું છે.

પૂતનાના પ્રાણ હરણ કર્યા પછી પૂતનાના વક્ષ: સ્થલરમતા બાલકૃષ્ણને ગોદમાં લઈ યશોદા માતાએ તેમની ચારે બાજુ ગોપુચ્છ ફેરવી, ગોમુત્રથી સ્નાન કરાવી તેના શરીર ઉપર ગોરજથી મર્દન કરી કેશવનાં બાર નામોથી તેની રક્ષા કરી હતી. (શ્રીમદ્‌ભાગવત)

ગાયમાં ચોત્રીસ કરોડ દેવતાઓ સમાયેલા છે. દરેક દેવ-દેવતા દેવીઓનું સ્થાન ગાયમાં સમાયેલું છે. આથી ગાયને પૂજનીય મનાય છે. ગાય માતામાં ચારેય વેદો અથર્વવેદ, સામવેદ, ઋગ્વેદ, યજુવેદ એમ ચારેય વેદોમાં ગાયનું મહત્વ દર્શાવ્યું છે.

''ગાયની પીઠમાં બ્રહ્મા, ગળામાં વિષ્ણુ, મુખમાં શિવજી. વચમાં બધા દેવી-દેવતાઓ, રૂંવાડામાં મહર્ષિઓ, પૂછમાં નાગ, પગની ખરીઓમાં આઠ પર્વત, મૂગમાં ગંગાજી આદિ નદીઓ, બંને નેત્રોમાં સૂર્ય-ચંદ્ર, સ્તનોમાં વેદ, તથા ગોબર (છાણ)માં લક્ષ્મિ. આદિ વસેલા છે. આથી તે ગાય વરદાન આપનારી થાય'' ગાયનાં કાનમાં આપણી સમસ્યા બોલવાથી તે સમસ્યા દુર થાય છે.

દુધ, દહીં, ઘી, મૂત્ર, છાણ, તથા ચામડી, હાડકા, વાળ અને શિંગડા બધું જ માનવજાતને માટે ઉપકારક છે. તેથી જ ઋગ્વેદમાં મંત્ર છે કે ગાયથી થનારા લાભની કોઈ ગણના જ થઈ શકે તેમ નથી.

गावोनापरमामिता (બ્રહ્મસુત્ર૧૩/૧૪/ ગાયનુંમાનવ સમાજના પરમ મિત્ર તરીકેનું વર્ણન છે.

ગાયનું સમાજમાં એટલું મહત્વ અને ગો-ભક્તિની ભાવના આપી છે કે જ્યાં જ્યાં ગાયનાં પગલા પડતા તે ઘુળથી વાતાવરણ પવિત્ર થઈ જતું, તે લોકોમાં સૌભાગ્યશ્રીનું સુચક દર્શાવ્યું છે.

ગાયનુંમહત્વ : ગૌધન એ આપણી ઐહિક સમૃદ્રિનું મુળ છે. ઘનોમાં તેને ઉત્કૃષ્ટ ધન માનવામાં આવ્યું છે. આપણી જીવન વ્યવસ્થા કૃષિ પ્રધાન રહી છે. અને કૃષિનો બધો આધાર સ્તંભ બળદ-ગોપુત્ર અને ગાયો પર છે.

જે ગાયોએ વરસો સુધી માનવના કુટુંબને પાળી-પોષીને પુષ્ટ કર્યા. પોતાના પુત્ર બળદને માનવીના સુખ માટે આપી દીધો તેની ઉપકારીકાને ન ભૂલી શકાય તેવી છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં ગાયની શ્રેષ્ઠતા વિષે ચ્યવન ઋષિએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે ''આસંસારમાં ગાયો સિવાય બીજુ કોઈ શ્રેષ્ઠ ઘનનથી. તેના ગુણોનું નામ અને કીર્તન કરવું, સાંભળવું, તેનું દાન આપવું, તેનું દર્શન કરવું. એની શાસ્ત્રોમાં ખુબ જ પ્રશંસા કરી છે.''

गव्याप्रशस्यतेवीर॥ મહાભારતમાં તેથી જ કહેવાયું છે કે તીર્થસ્થાનું સ્નાન, બ્રહ્મભોજન, મહાદાન, ભગવત્સેવા, સમસ્તવ્રતોની ઉપાસના, પૃથ્વીનું પર્યટન તથા સત્યભાષણથી જે પુણ્ય મળે છે. તે બધું જ પુણ્ય કે વળગો-સેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. तवपूज्यंप्राप्पतेरादाकेवलंधनुसेवाया।

સમસ્ત ભારતની ચારિતાર્થ કરનારી ગાયએ ગૌરવ પૂણ સંપતિ છે એવી મારી લાગણી છે. આપણે તેની પ્રત્યેની ભાવનાને યોગ્ય માન આપી તેના પ્રત્યેની કૃતજ્ઞાતા વ્યકત કરીએ એવી મારી લાગણી છે ગાયના દુધમાં શરીરને જરૂરી બધા જ પોષક તત્વો છે. પાણી વગરનાં દુધમાં ૧૩ ટકા ઘન પદાર્થો રહે છે. બાકીનો ભાગ જલીય છે. આ ૧૩ ટકામાં પ્રોટીન ૩ થી ૪ ટકા, ચરબી ૩ થી ૪ ટકા, સાકર ૪ થી ૫ ટકા, ક્ષાર અડધો ટકા, ખનીજો અડધો ટકા, વિટામીન અડધો ટકા

ગાયનાં દુધમાં કેલ્સિયમ, ફોસ્ફરસ, મેગ્નેશિયમ, સોડીયમ, પોટેશિયમ, કલોરિન, આર્યન, આયોડિન અને સલ્ફર જેવા ખનીજો હોય છે. વિટામિન એ, બી, સી. ડી, ઈ, અને કે હોય છે.વિટામિન બી-૧૨ પણ હોય છે. બાળકો, વૃધ્ધા, સગર્ભા, બીમારી અને અશક્તોને માટે દુધ ખોરાકની ગરજ સારે છે. તેઓને દુધમાંથી પુરતા પ્રમાણમાં પોષણ મળી રહે છે. ભેંસનાં દુધ કરતા વધારે સુપાચ્ય અને પચવામાં હલકું છે. ગાયનાં દરેક પદાર્થો ઉપયોગી છે.

છાસ : ઝાડાને મટાડનારી ખાટી તુરી મીઠી, હિતકારી અને અક્ષિરવર્ધક, વાતહર, તૃપ્તિ કરનાર તથા પાચનના ગુણો વધારનારી છે.

માખણ : હિતકાર, બળ વધારનાર, રોગને સુધારનાર, બળને આપનારા, ઝાડાને રોકનાર, હરસ મટાડનાર લોહી સુધારનાર બાળક અને વૃધ્ધને માટે અમૃત સમાન છે.

ઘી : ગાયનું ઘી આંખમા ટેહિતકારી, જાતીય શક્તિ વધારનાર, પવિત્ર, અલશિક્ષ્મ, પાપ, રાક્ષસોના નાશ કરનાર, આયુષ્ય તથા બુધ્ધિ વધારનાર છે.

ગોમૂત્ર : આયુર્વેદમાં આઠ પ્રાણીઓના મુત્રનો ઉલ્લેખ છે કરેલ છે. તેમાં ગોમૂત્ર સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે. ચરક, સુશ્રુત, ભાવ પ્રકાશે ગોમૂત્રને પવિત્ર અને લોહી તથા કફનાં વિકારોમાં શ્રેષ્ઠ ઔષધ તરીકે ગણેલ છે. તેમજ કબજીયાત, ઉધરસ, શ્વાસ, ચામડીના રોગો કરમિયાનો રોગ, ખંજવાળનો રોગ, હાથીપગાનો રોગ, માટે ગૌમૂત્ર શ્રેષ્ટ ગણાવ્યું છે, હવે ગૌશાળામાં તેનો અર્ક કાઢીને ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગાયનું છાણ પણ પવિત્ર ગણવામાં આવે છે. ઘર લીપવામાં તેનો પણ ઉપયોગ કરાય છે જેથી પવિત્રતા જળવાઈ રહે.

દરેક ધર્મમાં ગાયનું મહત્વ : હિન્દુ ધર્મમાં તો ગાયને પવિત્ર માતા તરીકે પૂજનીય ગણાય છે. ગાયનું દુધ-ખૂદાની કૃપા પ્રસાદી મનાય છે. ગાયનું દુધ હંમેશા પીતા રહો કારણકે એ દવા છે. ગાયનું ઘી બીમારીઓ દુર કરે છે ગાયના માંસથી બચો કારણ કે ગાયનું માસ એ બીમારી છે. – મહંમદ પયગંબર (હદીસ) ભગવાન ઇશુ ખ્રિસ્તનો જન્મ જ ગૌશાળામાં થયો હતો.

યહી આશા પૂર્ણ કરો તુમહમારી , મિટેકષ્ટગવનછટે ખેદ ભારી,----ગુરુ ગોંવિંદ સિંહ

પારસીઓ ગૌ માસ ખાતા નથી., જૈનો તો જીવ માત્રની હિંસાના વિરોધી છે. ભગવાન બુદ્ધે ગૌ હત્યાનો વિરોધ કર્યો હતો. અને ગાયને માતા તુલ્ય ગણી હતી. દુધ ઠંડું થઈ જાય તો ગરમ કરીને લેવું આ રીતે આયુર્વેદની દરેક સંહિતાઓમાં ગાયના દુધને પવિત્ર- ગણેલ છે.

સંદર્ભ :

(૧). ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગાય (ગૌમાતા)નું મહત્વ જુલાઈ ૨૦૨૦૨૩ ગુજરાત સમાચાર ડૉ. ઉમાકાંત.જે.જોષી.

(૨). વિકિપીડિયા , વિવિધ અખબારી અહેવાલ

(૩). ગાય અને સાહિત્ય ઉપર શાસ્ત્રો આધારિત સંદર્ભ

(૪). ગુજરાતી વિકિપીડિયા

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

વૈદ મનજીતભાઈ બારોટ અને નિતિનભાઈ હિરાણી,
ઔમ ગૌશાળાં, મુ. કમાલપુર તા. ચાણસ્મા, જી. પાટણ

હિન્દુ સનાતન પરંપરાના સોળ સંસ્કારોમાં ગોમાતાની અગત્યતા અને મહત્વ

સંસ્કારનો અર્થ છે દોષોનું પરિમાર્જન (શુદ્ધિકરણ) કરવું. દૈહિક અને માનસિક દોષોમાંથી પરિમાર્જિત (શુદ્ધ) થવા દેહ પ્રાપ્તિથી તેના લય થવા સુધીના દરેક તબક્કાઓમાં આપણા પવિત્ર ધર્મએ કસુગઠિત માળખું નિર્માણ કરેલું છે. જેને આપણે સોળ સંસ્કાર તરીકે ઓળખીએ છીએ. આ સંસ્કારો ક્યાંયને ક્યાંય આયુર્વેદ અને વિજ્ઞાન સાથે જોડાયેલા છે અને આયુર્વેદ પંચગવ્યથી પૂર્ણ થાય છે. માટે જ આયુર્વેદના દેવતા ધન્વંતરિના પ્રાદુર્ભાવ પૂર્વે સમુદ્ર મંથન વખતે પાંચ ગોમાતાઓની ઉત્પત્તિ થઈ છે. આ ગાય માતા તરફથી પ્રાપ્ત થતા મૂળ પદાર્થોને ગવ્ય તરીકે ઓળખાય છે. જેમાં દૂધ, ગોમૂત્ર, ગોબર મુખ્ય છે અને દૂધને વિશેષ રૂપે માર્જિત કરવાથી દહીં અને ઘીની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રમાણેના પાંચ પદાર્થોને પંચ ગવ્ય તરીકે ઓળખાય છે.

આ પંચ ગવ્યનો ઉપયોગ આપણા મહાન મહર્ષિઓએ સોળ સંસ્કારમાં દરેક જગ્યાએ વિશેષરૂપે જોડેલો છે. જેના કારણે દૈહિક અને માનસિક દોષોથી દરેક મનુષ્ય શુદ્ધ તથા મુક્ત થઈ શકે છે. જે જ્ઞાનને આજે આપણે કદાચિત ભૂલ્યા છીએ. તો આવો આપણે તેને ફરીવાર યાદ કરી જીવનમાં ઉતારવા પ્રયત્નક રીએ.

૧. ગર્ભાધાન સંસ્કાર:-

મૂલતઃગર્ભ + આ ધાનથી બનેલા શબ્દમાં આ ધાન એટલે સ્થાપન કરવું એટલે કે ગર્ભમાં બીજના સ્થાપનનો સંસ્કાર, જ્યાંથી શરીર બંધારણની પ્રક્રિયા શુરુ થાય છે. ઉત્તમ અને સ્વસ્થ સંતાન પ્રાપ્ત કરવા ગર્ભાધાન પૂર્વે પતિ પત્નીએ ગાયના દૂધમાં બનેલી ખીરમાં ગાયનું ઘી મેળવીને નિયમિત સેવન કરવું જોઈએ. *(સંદર્ભ -બ્રહદારણ્યક. ૬/૪/૧૪).* ગર્ભાધાન બાદ ગર્ભિણી સ્ત્રીએ પ્રિયદ્રવ મધુર રસકારી, સ્નિગ્ધ, અગ્નિવર્ધક અને દીપનીય (ગાય માતાનું ઘી) આહાર લેવો જોઈએ. સંદર્ભ – સુશ્રુત સંહિતા શરીર ... ૧૦।૩ , ચરક સંહિતા શરી ૨૪।૧૮. આ પ્રમાણે ગાયના દૂધ અને ઘીને ગર્ભાધાન સંસ્કારમાં મહર્ષિઓએ જોડેલા છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

૨. પુંસવન સંસ્કાર:-

ગર્ભમાં રહેલા જીવમાં સ્પંદન થતા સમયે એટલે કે ગર્ભ રહ્યા પછી **ત્રીજા** માસે જયારે પિંડ હલનચલન કરવા સક્ષમ બને તે સમયે કરવામાં આવતો સંસ્કાર. *(સંદર્ભ - યાજ્ઞ. આચારા. ૧૧).* ગર્ભિણી સ્ત્રી ત્રીજા માસમાં **પ્રવેશ** કરે ત્યારે તેને ગોઘૃત (ગાયનુંઘી) અને ગોદૂગ્ધ (ગાયનુંદૂધ)નું પાન કરાવવું જોઈએ. *(સંદર્ભ – સુશ્રુત સંહિતા શરીર ... ૧૪।૩ , ચરક સંહિતા શરીર૮।૧૮).* તેમજ પુંસવન સંસ્કાર સમયે ગોબરથી બનેલા યજ્ઞ વેદીમાં ગાયના અડાયાં છાણાં ઉપર ઘીથી આહુતિ આપવાનું કહ્યું છે. જેથી કરીને આ યજ્ઞ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ શુદ્ધ વાયુ તે **સ્ત્રીના** સ્વાસ્થ્ય માટે લાભ કરતા બને. (સંદર્ભ - શુ. ય. ૯ ।૩૦). ફાયદો - પુષ્ટિકારક. ત્રીજા માસમાં નિર્મિત થતો દેહ પિંડ સશક્ત અને તે જો મય થાય તે હેતુથી ગાયનું ઘી અને દૂધનું પાન કહ્યું છે કારણ કે ઘી અને દૂધ અગ્નિવર્ધક અને દીપનીય છે.

૩. સીમંતો નયન સંસ્કાર:-

સીમંતો નયન શબ્દ સીમંત + ઉન્નયન, એમ બે શબ્દથી બનેલ છે. જે **મસ્તકની** વિભાજીત રેખા (પાંથી) દ્વારા સુમંગલીની બનેલી સ્ત્રીના મસ્તક પરથી તેના ભાવિ સંતાનના માનસિક વિકાસ માટે કરવામાં આવતો સંસ્કાર છે. સુશ્રુત સંહિતામાં કહ્યું છે શરીરમાં વિભક્ત થયેલી પાંચ સંધીઓને સીમંત કહેવાય છે. આ પાંચ સંધીઓને ઉન્નત કરવાથી એટલે કે **પ્રકાશિત** કરવાથી માનસિક શક્તિઓની વૃદ્ધિ થાય છે અને ગર્ભસ્થ સંતાનના મસ્તિષ્ક આદિ બળવાન બને છે. *(શરીરસૂત્ર.).* તેમજ સીમંતો નયન સંસ્કાર સમયે ગોબરથી બનેલા યજ્ઞ વેદીમાં ગાયના અડાયાં છાણાં ઉપર ઘીથી આહુતિ આપવાનું કહ્યું છે. જેથી કરીને આ યજ્ઞ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ શુદ્ધ વાયુ તે સ્ત્રીના સ્વાસ્થ્ય માટે લાભ કરતા બને. *(સંદર્ભ - શુ. ય. ૯ ।૩૦)*

૪. જાત કર્મ સંસ્કાર:-

આ સંસ્કારનો હેતુ ગર્ભસ્થ શિશુ જે માતાના સ્તનપાન દ્વારા પોતાનું પોષણ કરે છે તે આહાર આદિના દોષ બાળકમાં આવે છે. આ સંસ્કાર દ્વારા તે દોષને દૂર કરવામાં આવે છે. **गर्भाम्बुपाणजोदोषोजातात्सर्वोऽपिनश्यति** । મેધાજનન – શુદ્ધ પાત્રમાં ગાયના ઘી સાથે અસમાન માત્રમાં મધનું સોનાની સળી દ્વારા બાળકને એકવાર ચટાડવું અને ત્યાર બાદ ત્રણવાર ગાયનું ઘી સોનાની સળી વડે ચટાડવું જેથી આ ઔષધ અમૃત સમાન અમો ઘફળ આપે છે. ત્યારબાદ આજ સંસ્કારમાં છઠ્ઠીના દિવસે ગોમય (ગાયનું છાણ)નો પિંડ નજર સમક્ષ રાખી સુતીકાને (જે તે બાળકને જન્મ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

દેનારી માતા) ગોઘૃતનું પાન કરાવવું અને પ્રસૂતા સ્ત્રીના કક્ષના દ્વાર પાસે ગોઘૃત, સેંધાનમક, પીળી સરસવ અને લીમડાના પાનનો ધૂપ કરવો જોઈએ જેથી તેના કક્ષાનું વાતાવરણ કીટાણુ રહિત બને. *(સંદર્ભ - સં. પ્ર. ૧૦૦)*

૫. નામકરણ સંસ્કાર:-

આચાર્ય બૃહસ્પતિના મતે નામ સઘળાં વ્યવહાર અને મંગલમય કાર્યનો હેતુ છે અને નામથી કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ માટેના મકરણ અત્યંત પ્રશસ્થ છે અને નામકરણ પછી જ શિશુને નિષ્ક્રમણ (ઘરની બહાર લાવવું) કરવું યોગ્ય છે. આ સંસ્કારમાં અશુદ્ધિઓથી દૂર થવા પંચગવ્યથી ગૃહ શુદ્ધિ કરી પછી અલગ રાખેલું બીજું પંચગવ્ય સુતીકાને ત્રણ તોલાના માપમાં પાન કરાવવું. જેથી કરીને તેની આંતરિક દેહ શુદ્ધિ થાય અને પયપાન કરતા બાળકને પંચગવ્યના ગુણો પ્રાપ્ત થાય. (સંદર્ભ - વી., સં. પ્ર. ૧૧૩). ત્યાર બાદ શિશુ અને માતાને ગોદૂગ્ધ આપી શકાય અને સુતીકાને સાપ્તાહિક એકવાર પંચ ગવ્ય પાન કરાવવું (સંદર્ભ - ચરકસંહિતાસૂત્ર. ૨૭ । ૨૧૮)

૬. અન્ન પ્રાશન સંસ્કાર:-

નવજાત બાળકને પ્રથમવાર સાત્વિક અને મધુર અન્ન છઠ્ઠા માસે ખવરાવવું જોઈએ. *(સંદર્ભ - સુશ્રુત. શારીર. ૧૦ । ૪૯).* અન્ન પ્રાશનમાં સૌ પ્રથમ બાળકને ગાયના દૂધમાં બનેલી ખીર અને ગાયનું ઘી મિશ્રિત કરીને આપવા જોઈએ. કારણકે ગાયનું દૂધ સ્વાદિષ્ટ, શીતળ, મૃદુ, સ્નિગ્ધ, બહલ, સ્લક્ષણ, મંદ, પ્રસન્ન ગૂણવાળું અને જીવનીય છે તેમજ ગોઘૃત મેધા શક્તિ વધારના રૂ છે.

૭. ચૂડા કરણ સંસ્કાર:-

આ સંસ્કાર શિશુના કેશ મુંડનનો છે. જેનાથી સંસ્કાર, બળ, આયુ અને તેજની વૃદ્ધિ કરે છે. (સંદર્ભ – મનુ સ્મૃતિ૨ । ૩૪). બાળકના વાળ ઉતાર્યા પછી મસ્તક ઉપર ગાયનું માખણ, દહીં અને ઘીનો સપ્રમાણ ગોળો બનાવી એના મસ્તક પર ઘસવો જોઈએ જેથી મસ્તક અને સ્મૃતિ શક્તિ તેજ બને છે. તેમજ પુત્ર હોય તો ઉતારેલા વાળને નંદીના ગોબર ઉપર અને પુત્રી હોય તો ગાયના ગોબર ઉપર રાખવા જોઈએ.

ત્યારપછી વિસર્જિત થયેલાવાળને ગોશાળામાં દાટવા જોઈએ. જેથી બાળક બાળ ગ્રહથી પીડિત થતો નથી. *(સંદર્ભસં. પ્ર. ૧૪૮).*

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

૮. અક્ષરારંભ સંસ્કાર:-

ક્ષર એટલે જીવ અને અક્ષર એટલે પરમાત્મા, જેના શવંતનથી તે પરમાત્માને ઓળખવા વિદ્યા, જ્ઞાન જરૂરી છે. માટે આ સંસ્કારને **મહત્ત્વનો** ગણવામાં આવે છે. આ સંસ્કારની **શરુવાતમાં** મેધાને વધારના રાગો ઘૃતના માહાત્મ્યને કહીને **અક્ષારારંભ** કરતા પહેલા ગો ઘૃત (ઘી) પાન કરવાનું કહ્યું છે. કારણકે ગો ઘૃત શસ્ત્રક્ષત, વાત, પિત્ત, કફ, ભ્રમ, વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરનારું છે. *(સંદર્ભ નિઘંટુરત્નાકર ૧૮૨).*

૯. કર્ણ વેધ સંસ્કાર:-

બાળકને દીર્ઘાયુ સંપન્ન અને વિકાસવા ન બનાવવા શાસ્ત્રોમાં આ સંસ્કારને **મહત્ત્વનો** ગણવામાં આવે છે. પુત્ર કે પુત્રી બન્નેનો પહેલા જમણો કાંન વિંધવો જોઈએ. કાંન વિંધ્યા પછી પહેલા ગો મૂત્રમાં પલાળેલી સુતરની દોરી પહેરાવીને પછી કાન છેદ યોગ્ય થયા પછી સોનાનું કુંડળ પેહરાવવું જોઈએ. આમ ગો મૂત્રવાળી દોરી છેદને પાકતા અટકાવે છે અને કોઈ પ્રકારનો ચેપ થવા દેતી નથી. *(સંદર્ભ સુ. સ. સૂત્ર૧૬/૪).*

૧૦. ઉપનયન સંસ્કાર:-

ઉપ + નયન = સમીપ લઈ જવું. **વિદ્યાર્થીને** ગુરુના ચરણમાં અભ્યાસ માટે **ગુરુકુલમાં** લઈ જવો એટલે એને ઉપનયન સંસ્કાર કહેવામાં આવે છે. જેને સામાન્ય ભાષામાં જનોઈ **સંસ્કાર** પણ કહે છે. આ સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરતા પૂર્વે ગોમય **ભસ્મના** ધારણને વિશેષ માનવામાં આવે છે તેમ જ બ્રહ્મચર્યકાળમાં ગો ઘૃત અને ગો દુગ્ધનો **આશ્રય** કહ્યો છે. જેથી આગળ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ગાયના દૂધ અને ઘીના વિશેષ ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમજ આ સંસ્કાર સમયે ગાય માતા અને નંદીનું દાન વિશેષ મહત્ત્વનું છે જેથી સમાજમાં ગોવંશ દ્વારા ગોવર્ધન અને તેનાથી રાષ્ટ્રહીત સાધી શકાય. *(સંદર્ભ સં. પ્ર. પૃ. ૧૯૯).* ગોમય પીન્ડ (છાણું) ઘીમાં બોળીને અગ્નિમાં દાન કરવાનું કહ્યું છે. જેથી પ્રાણવાયુ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૧. વેદારંભ સંસ્કાર :-

સ્નાતક તરીકે જ્ઞાન સત્રમાં **સ્નાનકરી** વિશેષ વિદ્યા શીખવાની શરૂવાતનો **સંસ્કાર** એટલે વેદારંભ સંસ્કાર. આ સંસ્કારની શરૂઆતમાં ગો ઘૃતપાન અને ગોઘૃતથી યજ્ઞ વિશેષ કહ્યા છે. આગળના સંસ્કારોમાં કહ્યા પ્રમાણે ગોઘૃતપાનથી મેધા શક્તિ વિશેષ રીતે ખીલે છે. જે વેદ જ્ઞાન માટે આવશ્યક છે. આ રીતે આ સંસ્કાર સાથે પાન ગાય માતા જોડાયેલી છે. *(સંદર્ભ - સં. પ્ર.).*

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

૧૨. ગોદાન સંસ્કાર :-

વેદારંભ સંસ્કાર અને **સમાવર્તન** સંસ્કારના મધ્યનો સંસ્કાર સંસારી અને **સન્યાસી** માટે ગાયના મહત્ત્વ અંગે વાત કરતો સંસ્કાર છે. સમાજને સશક્ત અને સ્વસ્થ રાખવા **પંચગવ્ય** અતિ આવશ્યક છે. અને પંચ ગવ્યયો ગ્યગોવંશ **દ્વારા** મળે તે જરૂરી છે. માટે ગોદાનનું મહત્વ આપણા દરેક શાસ્ત્રોએ ખુબ બતાવેલું છે. જે વ્યક્તિ ગોદાન ન કરી શકે તેને ગોગ્રાસ માટે ગોતુલાદાન અવશ્ય કરવું જોઈએ તેમ કહેલું છે.

૧૩. સમાવર્તન સંસ્કાર :-

વિદ્યાઅભ્યાસ કર્યા પછી સંસાર જીવનની શરૂવાત કરવા સમાજ જીવનમાં પરત ફરવાનું સૂચવતો સંસ્કાર જેને આજના સમયમાં **દીક્ષાન્ત** સંસ્કાર તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ સંસ્કારમાં સંસારમાં પ્રવેશ કરતા પહેલા ગોપાલન અને ગોવર્ધનને વિશેષ રીતે સમજવા ગાય અને નંદી સાથે ગોશાળામાં નિવાસ અંગે તેમજ રુચિકર જીવન પદ્ધતિ સમજવા માટેનું **અધ્યયન** વિશેષ ગણવામાં આવ્યું છે. સમાવર્તન દરમિયાન ગૃહસ્થ જીવન પ્રવેશ પૂર્વે બ્રહ્મચારીને ગાયનું દહીં અને ભસ્મથી દંતાવધાન (મુખસાફ કરવું) કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. *(સંદર્ભ - સં. પ્ર.).*

૧૪. વિવાહ સંસ્કાર :-

વિવાહ સંસ્કારમાં સદ્ગૃહસ્થ તરીકે જીવન પ્રવેશ કરી સંસારને આગળ વધારવા, સંતાન ઉત્પત્તિ કરી વંશ વધારવા અને સમાજ સેવા કરવાનો ઉત્તમ આ સંસ્કાર કહેવામાં આવ્યો છે. કારણકે વિવાહ પછી માણસ ગૃહસ્થિ ગણાય છે અને ગૃહસ્થને દરેક આ શ્રમનો ઉપકારી કહ્યો છે. *(સંદર્ભમનુ.૪/૧).* વિવાહ સંસ્કારમાં વર કન્યાને ગાયના દૂધ અને ઘીમાં હલદી મેળવીને લેપ કરવામાં આવે છે જેથી દેહ કાંતિયુક્ત અને ત્વચાતે જ **યુક્ત** બને છે. જે ઉપકારી છે તેમજ વિવાહ **સંસ્કારમાં** પણ ગોદાન, ગોતુલાદાન વર કન્યાના માતાપિતા દ્વારા થાય તે આવશ્યક ગણવામાં આવ્યું છે, જેથી નવા જીવનની શરુવાત કરનારને ગાય અને **ગોવર્ધન** સમાજ માટે કેટલું ઉપયોગી છે તે મહત્ત્વ સમજાય.

તેમજ વર કન્યાને પરણી ઉતર્યા પછી ગોમાતાની પ્રદક્ષિણા કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. *(સંદર્ભસં. પ્ર.૩૦૯).*

૧૫.અગ્ન્યાધાન સંસ્કાર :-

વિવાહ સંસ્કાર પછી ગૃહસ્થોએ બધા યજ્ઞોશ્રો તાગ્નિ એટલે કે વેદોક્તવિધિ દ્વારા થતા હોવાથી તેને અગ્ન્યાધાન સંસ્કાર કહે છે. **યજ્ઞ** શાળાના બધા યજ્ઞ કુંડ ગોમયથી લેપન કરીને તૈયાર કરાય છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગોઘૃત, ગોમય તથા પંચગવ્ય સામગ્રીથી યજ્ઞાહુતિ અપાય છે. અગ્નિહોત્રાદિ હવનમા ગોઘૃતથી મિશ્રિત ચોખાની આહુતિ અપાય છે તેમજ આ અગ્નિને હંમેશા ગોકાસ્ટથી સુરક્ષિત રખાય છે.

૧૬. અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર :-

અંત્ય કર્મ સંસ્કાર એટલે જીવનનો અંતિમ સંસ્કાર જ્યાં દેહ અને આત્માએ કબીજાથી અલગ થાય છે. સૌથી પહેલા મૃતદેહને જે જગ્યાએ મુકવામાં આવે છે ત્યાં ગાયના ગોબર વડે ચોકો લીંપવામાં આવે છે. જેથી મૃતદેહના જીવાણુ જમીનની અંદર કે ઘરમાં રહેનાર લોકોને નુકસાન કરવા ગાયના ગોબરથી આગળ વધી શકતા નથી. ત્યાર પછી અગ્નિ સંસ્કાર વખતે પણ ગોબરના છાણાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. લાકડાનો ઉપયોગ કરવા આજ્ઞા આપી છે કે મરનાર વ્યક્તિની જેટલી ઉમર હોય તેટલા વૃક્ષો વાવ્યા હોય તો જ લાકડાંથી અગ્નિદાહ કરવો નહિ તો ગોમય કાસ્ટ અને છાણાના ઉપયોગથી અગ્નિદાહ આપવો જોઈએ. આ પ્રમાણે આપણી સંસ્કૃતિએ વૃક્ષોની રક્ષાની પણ વાત કરી છે.

ઉપસંહાર: આમ ગોસંવર્ધનની સાથે સાથે ગાયની ઉપયોગીતા મનુષ્યના જીવનયાત્રાની શરુવાત એટલે કે ગર્ભાધાનથી જીવનના અંતિમ પડાવ અગ્નિ સંસ્કાર સુધી ગાયમાતા યેનકેન પ્રકારે મનુષ્ય સાથે જોડાયેલી રહી છે. જે આપણી દ્રષ્ટિ આજના સમયમાં જોવા માટે સમર્થ રહી નથી. માટે આ સોળ સંસ્કાર અને ગાય માતાના સાયુજ્યનાવર્ણનથી દ્રષ્ટિ ગોચર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

જય ગો માતા

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ડો. કૈલાશ નાંઢા
Assistant professor
S.D.SETHIYA COLLEGE OF EDUCATION
MUNDRA ઠક્કર ભાસ્કર મનીષભાઈ

ભારતીય શાસ્ત્રોમાં ગાયનો મહિમા

સારાંશ :

શાસ્ત્રોમાં ગાયની પવિત્રતા અને ઉપયોગિતાની બાબતો વર્ણવી છે. વેદ કાળથી આજદિન સુધી ગાયના ગુણગાન ગવાયા છે. ગ્રંથોમાં ગાયની વિસ્તૃત વર્ણન જોવા મળે છે. વેદમાં 'ગાવો વિશ્વસ્ય માતરમ' કહ્યું છે. મહાભારતકાળમાં ગાયને નવલ – પાલકને નંદિની ઉપાધિ આપવામાં આવતી હતી. ગાયની વિચાર હિંદુ સંસ્કૃતિના અસ્તિત્વની બાબત છે. ભારતમાં ગાયનો સુવર્ણયુગ, ઋગ્વેદ તેમજ અનેક શાસ્ત્રોમાં ગાયનું વર્ણન છે કે' હે જાણેતો દુબળા પાતળા વ્યક્તિને પણ ભારે હૃષ્ટ પુષ્ટ કરી દે છે અને કુરુપને સુંદર બનાવી દે છે' તું ઘરને મંગલમય બનાવી દે છે તારી વાણી સાભળવું પણ કલ્યાણકારી છે. મહાભારત કાલીન યુગમાં ગૌ વંશની વાત જોવા મળે છે. શ્રી વેદવ્યાસજીની વાણી પણ શ્રીગીતામાં "પાર્થોવત્સ: સુધી: ભોક્તા" ત્યાં વાછરડાની સેવાની વાત જોવા મળે છે. કઠોપરિષદમાં જ્યારે 'વાચસમાશોષી' 'જે ઘાસ ખાઈ ચુકેલી છે. દોહવાઈ ગયેલી છે. જેની શક્તિ હણાઈ ગઈ છે.' એવી ગાયોને જ્યારે દાન આપે છે ત્યારે નાચિકેતા તેમને આ દાન આપતા અટકાવે છે. અને કહે છે કે 'આપ સારી ગાયોનો દાન કરો, તો જેના કારણે આપને યોગ્ય એવું આનંદમય લોકની પ્રાપ્તિ થાય. રામાયણ કાલીન સમયમાં પણ નંદીની ગાયની સેવાથી દિલીપ રાજાને ત્યાં પુત્ર પ્રાપ્તિ થાય છે. ભારતીય સાહિત્યમાં ગાયપાલન અંગે કેટલાક સૂચિત બાબતો 'ગાય અને ગૌશાળા' નામના પુસ્તકમાં પૃ.૩૧ થી ૩૫ સુધી બાબતો જણાવેલ છે. જેમાં ઉદાહરણ1. શહેરી-ગામના લોકોએ ગાય પાલન માટે ભોજનનો પ્રારંભ ગાયની રોટલી કાઢીને કરવો 2. વધેલા ખોરાકમાંથી તાજા હોય તે ચાની પત્તી, રોટલી, રોટલા કે અન્ય ખોરાક આપો. આવી અનેક બાબતો આપેલ છે.

ભૂમિકા :

વેદ, પુરાણો અને મહભારત તથા રામાયણ વગેરે શાસ્ત્રોમાં ગાયનો અને રોમહિમા વર્ણવવામાં આવ્યો છે. (1) શાસ્ત્રો મહિમા (2) ગાય અને ઉપયોગ (3) ગાય અને આરોગ્ય ભેદ બાબતો. આજના સમયમાં ગાયનું મહત્વ ઘટતું રહ્યું છે. પરંતુ ગાયની ઉપયોગિતા મનુષ્ય જીવનને નવસંજીવની પ્રદાન

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

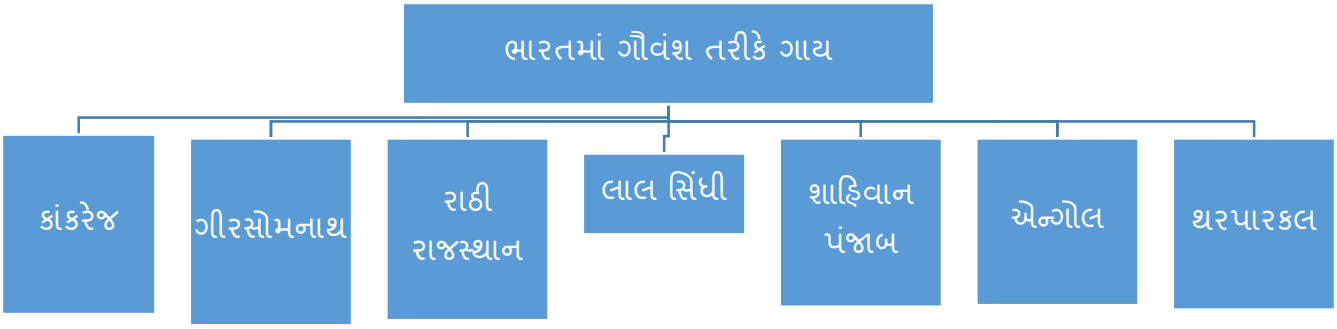
કરે છે. મનુષ્યની જીવનશૈલીમાં ગાય ઉપયોગી છે. સમય પરિવર્તનના દોરમાં મનુષ્ય જીવન ભાગદોડ વાળું છે ત્યારે ગાયના પાલનપોષણનો પ્રશ્ન વિકટ બનતો ગયો છે.

શાસ્ત્રોમાં ગાયની પવિત્રતા અને ઉપયોગિતાની બાબતો વર્ણવી છે. વેદકાળથી આજ દિન સુધી ગાયના ગુણગાન ગવાયા છે. ગ્રંથોમાં ગાયની વિસ્તૃત વર્ણન જોવા મળે છે. વેદમાં 'ગાવો વિશ્વસ્યમાતરમ' કહ્યું છે. મહાભારતકાળમાં ગાયને નવલ – પાલકને નંદિની ઉપાધિ આપવામાં આવતી હતી. ગાયની વિચાર હિંદુ સંસ્કૃતિના અસ્તિત્વની બાબત છે.

ભારતમાં ગાયનો સુવર્ણયુગ:

ૐ ગોભ્ય: નમ: ૐ વૃષભાયનમ: ૐ ગોભૂમયેનમ: ૐ ગૌસંસ્કૃત્યેનમ:॥ પ્રત્યેક ગૃહે ગૃહે આમ બોલવામાં આવતું.

* ગૌવંશ:



ગૌસેવા:-આપણાશાસ્ત્રોઅનુસારગોસેવાનાંઅંગો નીચે પ્રમાણે



Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગોસેવા :

સાંદિપની અને વશિષ્ઠ જેવા ઋષિઓ પણ શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીરામને ગોવિદ્યાનું જ્ઞાન આપતા, તેઓ પણ ગોસેવા કરતા. મહાભારતમાં અજ્ઞાતવાસ દરમિયાન નકુલે પણ ગોસેવા કરીને પોતાનું જીવન પસાર કરતા ઉપરોક્ત બાબતોના અનુસાર ગો-પાલન કર્યું હતું. આ બાબત થે આપણે દરેક નાગરિકની ગો સેવા ની ફરજ પડે છે. ભારતીય નાગરિક તરીકે ગાયનું જતન-પાલન પોષણ કરવું જોઈએ, જે પહેલાનાં જમાનામાં ગાયના છાણની ઘર લીંપતા તો સમયે રોગ રહિતતા હતી, મચ્છરોનો ત્રાસ ન હતો. પવિત્ર દૂધ અને શુદ્ધ ઘી ઉપયોગી થતું, જયારે અત્યારનું ભેળસેળવાળું દૂધ અનેક બીમારીઓને નોતરે છે. આપણી દયા, સહકાર, સેવા અને સમર્પણની સંસ્કૃતિ છે. ગાય તો આપણું પણ પોષણ કરે છે.

શાસ્ત્રોમાં ગાયનો મહિમા : નીચે પ્રમાણે જોવા મળે છે.

ઋગ્વેદ તેમજ અનેક શાસ્ત્રોમાં ગાયનું વર્ણન છે કે 'હે જાણે તો દુબળા પાતળા વ્યક્તિને પણ ભારે હૃષ્ટપુષ્ટ કરી દે છે અને કુરુપને સુંદર બનાવી દે છે' તું ઘરને મંગલમય બનાવી દે છે તારી વાણી સાભળવું પણ કલ્યાણકારી છે. સભાઓમાં તારા ગુણગાન ખૂબ ગવાયા છે. ગાયનો દાન પણ સમજીને યોગ્ય પરિસ્થિતિ કાલ દેશ અનુસાર આપવું એ જરૂરી છે' એટલે જ પહેલાના સમયમાં લગ્ન વખતે કન્યાદાનની સાથે ગૌદાનનું મહત્વ હતું.

પંચગવ્યમાંથી પણ માણસને પોષણ અને અનેક ભયંકર રોગો જેવા કેન્સરમાંથી પણ મુક્તિ મળે છે પૃથ્વી પરનો અમૃત ક્યું છે? આવો યુધિષ્ઠિરનો પ્રશ્ન તેનો યક્ષ જવાબ આપે છે કે 'શ્રી ગૌમાતાનો દૂધ એ એમના સંવાદ વચ્ચે જોવા મળે છે. ગાયનો દૂધ બળ વધાકાર, સ્મૃતિ વર્ધાકા અને નેત્ર, જ્યોતિવર્ધક છે. ગાયના 108 નામના જપ માત્રથી પણ જીવન કલ્યાણકારી બને છે. જેમકે 'ઓમ કપિલા નમઃ ઓમ ગૌતમી નમઃ' વગેરે

મહાભારતકાલીન યુગમાં ગૌવંશની વાત જોવા મળે છે. શ્રી વેદ વ્યાસજીની વાણી પણ શ્રીગીતામાં "પાર્થોવત્સઃ સુધીઃ ભોક્તા" ત્યાં વાછરડાની સેવાની વાત જોવા મળે છે.

ગાયને 'ગૌ' શબ્દ સંસ્કૃત પરથી બન્યો છે. 'ગાવ એવ માતમ સર્વ જગત' ગાય એ આખા જગતની માતા છે. ગાયને નમસ્કાર કરવાનો મંત્ર નમો ગોભ્યઃ શ્રીમતી ભ્યઃ સૌરભેયીભ્યએ વચનમો બ્રહ્મ સુતાભ્યશ્ચ પવિત્રા ભ્યો નમો નમઃ॥

યયા સર્વમિદંવ્યાપ્ત જગત્સ્થાવર જઙમમ્। તાં ધેનું શિરસા વન્દે ભૂત ભવ્યસ્ય માતરમ્॥ (મહા. અનુ. ૮૦/૧૫)

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

કઠોપરિષદમાં જ્યારે 'વાચસમાશોષી' 'જે ઘાસ ખાઈ ચુકેલી છે. દોહવાઈ ગયેલી છે. જેની શક્તિ હણાઈ ગઈ છે.' એવી ગાયોને જ્યારે દાન આપે છે ત્યારે નાચિકેતા તેમને આદાન આપતા અટકાવે છે. અનેકહેછેકે'આપસારીગાયોનોદાનકરો,**તોજેનાકારણેઆપનેયોગ્યએવુંઆનંદમયલોકનીપ્રાપ્તિથાય.** **રામાયણકાલીન** સમયમાં પણ નંદીની ગાયની સેવાથી દિલીપ રાજાને ત્યાં પુત્ર પ્રાપ્તિ થાય છે. ગાય માતાના ગુણગાન ગાઈએ એટલા ઓછા છે. જો ગાય જ ન હોય તો ગૌવંશની કલ્પના કેવી? આવી કલ્પના તો શક્ય જ નથી. ગાયના 108 નામ છે અને શ્રી ધેનુમાનસ આરતી પણ જોવા મળે. 'ગૌ નામ તો બડા મહાન...' આવી રીતે ગાય એ જ મહાન દાતાનું લક્ષ્ય છે. સેવા કરો ગાયની થઈ જાય જીવનની બધી જ સમસ્યાઓ હળવી, આપણે ગાયની રક્ષા કરીએ, ગૌમાતાને પ્રણામ કરવાનો મંત્ર છે જે નીચે મુજબ છે.

નમો ગોભ્ય: શ્રીમતીભ્ય:
સૌરભેયીભ્ય: એવચા
નમો બ્રહ્મસુતાભ્યશ્ચ
પવિત્રાભ્યોનમો નમ:॥

હિન્દુઓમાં ખાસ 16 સંસ્કારો જેવા કે ગર્ભાધાન, નામકરણ, જનોઈ, જન્મ અને મરણ વગેરે પ્રત્યેક સંસ્કારની વિધિ વખતે પંચગાવ્યનો ઉપયોગ તથા શ્રી ગાયનું દૂધ જ વપરાય છે. તેમજ નશ્ય એટલે કે ઘી લીધે છે. એ ગાયનું નાકમાં અંજવાથી મનુષ્યને અનેક પ્રકારની બીમારીઓમાંથી મુક્તિ મળી શકે છે.

ગાય પાલન માટે નીચે પ્રમાણે કેટલાક સૂચિત બાબતો:

ભારતીય સાહિત્યમાં ગાયપાલન અંગે કેટલાક સૂચિત બાબતો 'ગાય અને ગૌશાળા' નામના પુસ્તકમાં પૃ.૩૧ થી ૩૫ સુધી બાબતો જણાવેલ છે.

- શહેરી-ગામના લોકોએ ગાયપાલન માટે ભોજનનો પ્રારંભ ગાયની રોટલી કાઢીને કરવો
- વધેલા ખોરાકમાંથી તાજા હોય તે ચાની પત્તી, રોટલી, રોટલા કે અન્ય ખોરાક આપો.
- જગા હોય તો ગાય પાડો ગાયના દૂધમાંથી ઔષધી વાપરો માંગલિત પ્રસંગોમાં વધેલું ભોજન ગાય માટે મોકલે છે
- પ્રસાદની પત્રિકા મંગાવો. પાણીની કુંડી બનાવો સાફ સફાઈ રાખો કોઈ ગાય બીમાર હોય તો ડોક્ટરને જાણકરો.
- ગાયને પ્લાસ્ટિકમાં ભોજન કે અઠવાડ ના આપો.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

- ગાયો વૃદ્ધઘાયલ હોય તો નજીકની ગૌશાળામાં પહોંચાડો જેવી રીતે વૃક્ષ પાણી વગેરે બચાવીએ છીએ તેમ શ્રી ગાયને બચાવીએ તો તે આપણને સૌને બચાવશે.
- પોતાની જીવનનિર્વાહમાંથી તેના માટે ભાગ કાઢો.
- વેપાર ધંધાકીય જગ્યા પર ગાયની દાનપેટી મુકાવો.
- ગૌ આધારિત ચીજ વસ્તુઓ ખરીદવાનો આગ્રહ રાખો.
- મોબાઈલ ફોનથી બચવા રેડીએશનથી બચવા ગાયને આધારિત છાણમાંથી ચીફ બનાવી વાપરવી.
- ગાય અંશ વિકાસ સાથે પુસ્તકો છપાવો ભેટ આપો.
- પાંજરાપોળને વસ્તુ અને અન્ય વસ્તુ ચીજ વસ્તુઓ આપો, તરીકે બાંધકામ, ખેત તલાવડી, ફૂલો, પાણી અવાડો,ગાયના છાણીયા ખાતરનો કૃષિમાં ઉપયોગનો આગ્રહ રાખો,
- ગાયની ઉપયોગીતા વિશે પ્રદર્શન ગોઠવો.
- અલગ અલગ હેતુ અનુસાર ગાય વિશે પરિસવાદો – પરિષદનો આયોજન કરો. લંપી જેવો મહાભયંક રોગ થયો છતાં આપણા માટે એટલી જ સેવા પૂરી પાડે છે,
- ભારતીય સંસ્કાર અનુસાર ગાયની હમેશાં સેવા કરવી.

સંદર્ભ :

- આચાર્ય પંડિત શ્રી રામભવનજી મિશ્રા અને શ્રી લાલબિહારીજી: શ્રી નિત્યકર્મ પૂજા, પ્રકાશન ગીતા પ્રેસ ગોરખપુર, પ્રથમ સંસ્કરણ.
- પરીખ સોનલ સં (2018) : ગાય અને ગૌશાળા, મુંબઈ સર્વોદય મંડળ, મુંબઈ
- સામિયકઃ શ્રી ભિક્ષુ અખંડઆનંદ પ્રસાદી, શ્રી સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ
- વેબ : https:// indiagramnews.com
- ગાય વિષય પર નિબંધ જાન્યુઆરી (19, 2021) Essay on Cow in Gujarati, by SSA GUJARAT

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

વાલીબેન એન. રબારી

શિક્ષણ શાસ્ત્ર ભવન કચ્છ

ભારતીય ગાયની વિશેષતા

સારાંશ :- ગાય સર્વશ્રેષ્ઠ, પવિત્ર, પૂજનીય અને સમગ્ર સંસારમાં શ્રેષ્ઠ પ્રાણી છે. આ સંસારમાં તેના ઘી, દૂધ, દહીં અને ગવ્ય વગર યજ્ઞ પૂરો થતો નથી. 'ગાય' માં હંમેશા લક્ષ્મીવાસ કરે છે. ગાયો જ્યાં રહે છે, ત્યાં પાપ વાસ કરતું નથી, એ પ્રાણી માત્રને આરોગ્ય અને સુખસંપત્તિથી સમૃધ્ધ કરતી રહે છે. ગાયને સમગ્ર પ્રાણીઓની માતા તથા 'धनं च गोधनं धान्यं स्वर्णादयो वृधैव हि' ૪વીને ગૌવંશને અર્થશાસ્ત્રનો મૂણ આધાર નક્કી કર્યો છે.

> ભારતીય ગાયની વિશેષતાઓ :-

જીવનના બધા જ સ્થળોમાં ગાયનું સ્થાન સર્વશ્રેષ્ઠ મનાયું છે જે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ, આયુર્વેદ વગેરેમાં તથા આધુનિક સાહિત્યના લખાણમાં જણાવ્યું છે માટે જ કહેવાય છે કે "ગાયથી તમારા લાભની કોઈ ગણના જ થઈ શકે તેમ નથી"

ગાયોની સેવા કરવી તેમને વન વન ચરવા લઈ જવામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જીવનનું શ્રેષ્ઠ કાર્ય સમજતા તેથી તેઓ ગોપાલ કૃષ્ણ કહેવાતા તેમણે કહ્યું કે ગાયો મારી આગળ અને પાછળ રહે ગયો મારા હૃદયમાં રહે અને હું તેમની વચ્ચે વાસ કરું ૭.

ભારતીય ગાથની અનેક વિશેષતાઓ છે જેને આપણે ક્રમશ સમજીશું ભારતીય લોકજીવનમાં ગાયની હત્યા મહાપાતક ગણાય છે કારણ કે બીજા પશુઓના પ્રમાણમાં ગાયની ઉપયોગીતા અત્યંત મહત્વની છે કૃષિ પ્રધાન દેશ ભારતમાં ગાય પાડેલા પશુઓમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે ગાયનું દૂધ ઘી છાશ તથા મૂત્ર એને પવિત્ર માનીને હિન્દુઓમાં ધાર્મિક વિધિઓ અને પ્રસંગોએ ખાસ ઉપયોગ થાય છે ગાયનું દૂધ પચવામાં હલકું હોવાથી નાના બાળકોને તેમની માતાનું દૂધ મળતું ન હોય ત્યારે સંપૂર્ણ આહાર તરીકે ગાયનું દૂધ આપવાની ભલામણ ડોક્ટર કરે છે

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

મારા ઘરે ત્રણ ગીર ગાય છે સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ ગીર પ્રદેશ પરથી આ જાતનું નામ આપવામાં આવ્યું છે સૌરાષ્ટ્રમાં આ ગાયો દેસાણના નામે ઓળખાય છે પણ અમારે ત્યાં આ ગાયને કાઠીયાવાળી નામથી ઓળખાય છે આ ગાય દૂધ તેમજ ખેતી એમ બંને કામ માટે એટલે કે ઉભય રીતે ઉપયોગી છે ગાયોની સેવા કરવી તેમને વન વન ચરવા લઈ જવામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જીવનનું શ્રેષ્ઠ કાર્ય સમજતા તેથી તેઓ ગોપાલ કૃષ્ણ કહેવાતા તેમણે કહ્યું કે ગાયો મારી આગળ અને પાછળ રહે ગયો મારા હૃદયમાં રહે અને હું તેમની વચ્ચે વાસ કરું ૭.

ભારતીય ગાથની અનેક વિશેષતાઓ છે જેને આપણે ક્રમશ સમજીશું ભારતીય લોકજીવનમાં ગાયની હત્યા મહાપાતક ગણાય છે કારણ કે બીજા પશુઓના પ્રમાણમાં ગાયની ઉપયોગીતા અત્યંત મહત્વની છે કૃષિ પ્રધાન દેશ ભારતમાં ગાય પાડેલા પશુઓમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે ગાયનું દૂધ ઘી છાશ તથા મૂત્ર એને પવિત્ર માનીને હિન્દુઓમાં ધાર્મિક વિધિઓ અને પ્રસંગોએ ખાસ ઉપયોગ થાય છે ગાયનું દૂધ પચવામાં હલકું હોવાથી નાના બાળકોને તેમની માતાનું દૂધ મળતું ન હોય ત્યારે સંપૂર્ણ આહાર તરીકે ગાયનું દૂધ આપવાની ભલામણ ડોક્ટર કરે છે

મારા ઘરે ત્રણ ગીર ગાય છે સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ ગીર પ્રદેશ પરથી આ જાતનું નામ આપવામાં આવ્યું છે સૌરાષ્ટ્રમાં આ ગાયો દેસાણના નામે ઓળખાય છે પણ અમારે ત્યાં આ ગાયને કાઠીયાવાળી નામથી ઓળખાય છે આ ગાય દૂધ તેમજ ખેતી એમ બંને કામ માટે એટલે કે ઉભય રીતે ઉપયોગી છે

ગીર ગાયનો રંગ ગોરો, ધોળો, કાબરો અને કાળો હોય છે માથું મોટું. આંખો પ્રમાણમાં ઝીણી, ચહેરો મધ્યમ લાંબો અને સાંકડો પણ સપ્રમાણ તથા નસકોરા પહોળા અને મોટા હોય છે કાન લાંબા મોઢા ઉપર ધડકતા અંદર વળી ગયેલા અને વચમાં પહોળા થતા જોવા મળે છે શીંગડા મોટા જાડાને મોડિયામાંથી નીકળી ઉપરના ભાગમાં જાય છે અને પછી પાછળ જતા વળેલા જોવા મળે છે ખૂંધ ભરાવદાર, પગ ટૂંકી નળીવાળા અને ખરિયો ઘણી જ મજબૂત હોય છે તેથી ડુંગરાળ પ્રદેશમાં પણ તળવાઈ જતા નથી ચામડી મુલાયમ અને ઢીલી હોય છે આંચણ પણ મોટા સરખી જાડાઈવાળા હોય છે દૂધની નસ મોટી અને આગળના પગના મૂળમાંથી નીકળેલી હોય છે

ગાયની પ્રત્યેક વાતો દૂધ દહીં ઘી ગૌમુત્ર છાણ તથા ચામડી હાડકા વાળ અને શીંગડા બધું જ માનવ જાતને માટે ઉપકારક છે. ગાયનું માનવ સમાજના પરમ મિત્ર તરીકે નું વર્ણન છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગાયનું માલધારી સમાજમાં એટલું જ મહત્વ અને ગૌભક્તિની ભાવના છે કે જ્યાં જ્યાં ગાયના પગલા પડતા જાય છે તે ધૂળથી વાતાવરણ પવિત્ર થતું જાય છે અને આ આપણા સૌ માટે સૌભાગ્યશ્રી નું સૂચક છે

> દૂધની ખાસિયતો :-

ગાયના દૂધમાં કેલ્શિયમ, ફોસ્ફરસ, મેગ્નેશિયમ, સોડિયમ, પોટેશિયમ, ક્લોરિન, આયર્ન, આયોડિન અને સલ્ફર જેવા ખનીજો હોય છે

વિટામીન એ, બી, સી. ડી. ઈ અને કે હોય છે વિટામીન B-12 પણ હોય છે

બાળકો, વૃદ્ધા, સગર્ભા, બીમાર અને અશકતોને માટે દૂધ ખોરાકની ગરજ સારે છે તેઓને દૂધમાંથી પૂરતા પ્રમાણમાં પોષણ મળી રહે છે ભેંસના દૂધ કરતાં વધારે સુપાચ્ય અને પચવામાં હલકું છે

> ગાયનાં દરેક પદાર્થો ઉપયોગી છે : -

છાસ : ઝાડાને મટાડનારી ખાટી તુરી મીઠી, હિતકારી અને અક્ષિર વર્ધક, વાતહર, તૃપ્તિ કરનાર તથા પાચન ના ગુણો વધાર નારી છે.

માખણ : હિતકાર, બળ વધારનાર, રોગને સુધારનાર, બળને આપનારા, ઝાડાને રોકનાર, હરસ મટાડનાર, લોહી સુધારનાર બાળક અને વૃધ્ધને માટે અમૃત સમાન છે.

ઘી ; ગાયનું ઘી આંખ માટે હિતકારી, જાતીય શક્તિ વધારનાર, પવિત્ર, અલશિક્ષ્મ, પાપ, રાક્ષસોના નાશ કરનાર, આયુષ્ય તથા બુધ્ધિ વધારનાર છે.

ગોમૂત્ર : આયુર્વેદમાં આઠ પ્રાણીઓના મુત્રનું વર્ણન કરેલ છે. તેમાં ગોમૂત્ર સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે. ચરક, સુશ્રુત, ભાવપ્રકાશે ગોમૂત્રને પવિત્ર અને લોહી તથા કફનાં વિકારોમાં શ્રેષ્ઠ ઔષધ તરીકે ગણેલ છે.તેમજ કબજીયાત, ઉધરસ, શ્વાસ, ચામડીના રોગો કરમિયાનો રોગ, ખંજવાળ નો રોગ, હાથી પગાનો રોગ, માટે ગૌમૂત્ર શ્રેષ્ટ ગણાવ્યું છે, હવે ગૌશાળામાં તેનો અર્ક કાઢીને ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. ગાયનું છાણ પણ પવિત્ર ગણવામાં આવે છે. ઘર લીપવામાં તેનો પણ ઉપયોગ કરાય છે જેથી પવિત્રતા જળવાઈ રહે.

> ગાય આરોગ્ય નો આધાર:-

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

* ગાયનું દૂધ જેટલું સાત્વિક હોય છે, એટલું અન્ય કોઈ બીજા પ્રાણીનું હોતું નથી. જેને પીવાથી બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ અને સ્વભાવ શાંત સૌમ્ય બને છે. માનસિક રીતે તણાવગ્રસ્ત રહેતાં તથા અને હૃદયના રોગીઓ માટે પણ ગાયનું દૂધ તથા ઘી ખૂબ જ ઉપયોગી છે. ગાયનું દૂધ શારીરિક તંદુરસ્તીની સાથે-સાથે માનસિક અને આધ્યાત્મિક તંદુરસ્તીનું પણ સ્ત્રોત છે. ગાયનું દૂધ સંવેદનાનું પણ સ્ત્રોત છે. ભેંસનું દૂધ વધારે ઘી હોવાના કારણે તથા સાત્વિક ન હોવાના કારણે શરીરને તો જાડું બનાવે છે પરંતુ તેની સાથે સાથે બુદ્ધિને પણ જાડી કરે છે. બકરીનું દૂધ શરીરને નિરોગી બનાવી રાખનાર તથા પચવામાં હલકું હોય છે, પરંતુ તે ગાયના દૂધની જેમ બુદ્ધિવર્ધક અને સાત્વિક જ્ઞાનને સમજવા માટે બળ પ્રદાન કરતું નથી.

* ગાયનું છાણ મળ નથી પરંતુ તે મળ દુર્ગંધનાશક છે. ગાયનું છાણ તથા મૂત્ર એટલું તો પવિત્ર હોય છે, કે છાણમાં લક્ષ્મીજી તથા ગૌમૂત્રમાં ગંગાજીનો વાસ માનવામાં આવ્યો છે. પ્રાણીઓમાં ગાય એક જ એવું પ્રાણી છે, કે જેના દ્વારા ઉત્સર્જિત મળ, એ મળ નથી પરંતુ તે દુર્ગંધનાશક દવા છે. જે ખેતરોમાં ગાયના છાણનો ઉપયોગ થાય છે, તેમાં ઉગેલા પાક પર વિનાશક જંતુઓ હુમલો કરતા નથી. અર્થાત જંતુનાશક દવાના છંટકાવની જરૂરિયાત ઉદ્‌ભવતી નથી.

* છાણિયું ખાતર જમીનનો પ્રાકૃતિક આહાર છે, જેનાથી જમીનની ફળદ્રુપતા જળવાય રહે છે. અગર જો છાણ ધ્વારા કંપોસ્ટ ખાતર તૈયાર કરી ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ધીરે-ધીરે ફળદ્રુપતા વધતી રહે છે, ઘટતી નથી. એ જ કારણ છે, કે જ્યાં સુધી ભારતની જમીનમાં રાસાયણિક ખાતરનો ઉપયોગ થતો ન હતો. ત્યાં સુધી લાખો વર્ષથી અહીંની જમીનની ફળદ્રુપતા જળવાય રહી.

આપણાં દેશમાં હજારો વર્ષોથી યજ્ઞની વેદીને પવિત્ર બનાવવા તથા રહેણાક વાળા મકાનોને પ્રદૂષણથી મુક્ત રાખવા માટે ગાયના છાણથી લીંપવામાં આવે છે.

ગાયના છાણનું લીપણ ન માત્ર પ્રદૂષણથી, પરંતુ અણુશક્તિના વિકિરણોથી પણ રક્ષણ કરે છે.

ઈંધણ રૂપે સળગી ગયા પછી જે રાખ વધે છે. તે પણ એક ઉચ્ચ પ્રકારનું દુર્ગંધનાશક તત્વ છે. મળની દુર્ગંધ દૂર કરવા માટે શૌચાલયો તથા કચરાના ઢગલાં પર તેનો છંટકાવ કરવામાં આવે છે. એ વાસણોને સ્વચ્છ બનાવવા માટે પ્રદૂષણ વગરનો ક્લીનિંગ પાવડર છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

* ગૌમૂત્રમાં જંતુઓનો નાશ કરવાની અદ્‌ભૂત શક્તિ છે. એ એક અદ્‌ભૂત ઔષધ (દવા) પણ છે. આયુર્વેદિક ગ્રંથોમાં તેનો અનેક પ્રકારના રોગો પર તેનો દવા રૂપે કરવામાં આવતાં ઉપયોગનું વર્ણન મળી આવે છે. લિવર, કમળો, લોહીનું દબાણ, મધુ પ્રમેહ વગેરેમાં તે ખાસ ઉપયોગી છે. કેટલાક લોકો તો ગોમૂત્રની ગોળીઓ બનાવી અનેક રોગો પર તેનું સેવન કરવામાં આવે છે.

* ગાયના દૂધ, દહીં, ઘી, છાણ અને મૂત્રના એક ચોક્કસ માત્રામાં કરવામાં આવેલ મિશ્રણને પંચગવ્ય કહેવામાં આવે છે. આયુર્વેદ ગ્રંથોમાં દર્શાવામાં આવ્યું છે, કે પંચગવ્યનું સેવન કરવાથી મનુષ્યની સમગ્ર વ્યાધિઓનો ક્ષય એવી રીતે થઈ જાય છે, કે જેવી રીતે સળગતી આગથી ઈંધણ સળગી જાય છે. એવો કોઈ રોગ નથી કે જેનો ઉપચાર પંચગવ્યથી ન થાય.

* અનેક પ્રકારની વૈજ્ઞાનિક કસોટીઓ દ્વારા એ સાબિત થયું છે, કે વાઈરસ જન્ય અનેક ચેપીરોગો ગાયો દ્વારા સ્પર્શ કરવામાં આવેલ હવા લાગવાથી અનાયાસ જ દૂર થઈ જાય છે.

> માનવ માટે ગૌમૂત્ર અમૃત સમાનઃ-

આ મારા ઘરમાં થયેલ અનુભવ છે ૨૦૦૮ માં મારા પિતાજી નો ભયંકર અકસ્માત થયો હતો ત્યાર બાદ તેમના આંતરડામાં 2 ઓપરેશન કરવામાં આવ્યા તેમ છતાં પણ ડોક્ટર નું કહેવું હતું કે આ ક્યારેય પોતાના પગ પર વધુ સમય ચાલી નહીં શકે તે સમયે મારા માતા એ એક ઘરેલુ ઉપાય કરેલ જેમાં પરોઢિયાના સમયે ગાયનું જે ગૌમૂત્ર હોય તેને તાંબાના લોટામાં ભરીને રોજ સવારે ભૂખ્યા પેટે મારા પિતાજીને પીવડાવતા આવું તેમને 6 મહિના સુધી નિયમિત કરવાથી મારા પિતાજી ધીમે ધીમે ચાલતા થયા અને અત્યારે તેઓ એકદમ તંદુરસ્ત જીવન જીવે છે માટે ગૌમૂત્ર એ તમામ રોઠથી રક્ષણ કરનાર અમૃત સમાન છે.

> ગાયમાં ઇતરડી દૂર કરવાનો ઘરેલુ ઉપચાર :-

ગાયના શરીર માં ઇતરડી (કથીરી)ચોંટી જાય છે જે પશુ ના શરીર માંથી લોહી સતત ચૂસતી રહે છે જેનાથી પશુ બેચેન રહે છે અને તેની અસર પશુના દૂધ ઉત્પાદન પર પણ પડે છે. તે ઈતરડી ને ઘરેલુ ઉપચાર દ્વારા દૂર કરી શકાય છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ઉપચાર સામગ્રી : - લસણ દસ કળી, લીમડાના પત્તા એક મુઠ્ઠી, લીંબોડી એક મુઠ્ઠી, વરછાના મૂળ 10 ગ્રામ હળદર પાવડર 20 ગ્રામ, ચતુરંગી અથવા ગંધારું ના પત્તા એક મુઠ્ઠી અને તુલસીના પત્તા એક મુઠ્ઠી.

પ્રયોગવિધિ :- આ બધી સામગ્રીને વાટી લો મિશ્રણમાં એક લીટર ચોખ્ખું પાણી મેળવી આ મિશ્રણને ઝીણી ગરણી અથવા મલમલ ના કપડાથી ગાડી લો ગાળેલા દ્રાવણને એક સાફ સ્પ્રે બોટલમાં ભરી લો અને આ દવાને ગાયના આખા શરીર પર છાંટો ગાયના 1910 હતી અને વાડામાં રહેલ કોઈ તિરાડમાં પણ છાંટો જ્યાં સુધી કથીરી (ઈતરડી) ખતમ ના થાય ત્યાં સુધી અઠવાડિયામાં એકવાર કરતા રહેવું આ ઉપચારને દિવસના ગરમ સમયમાં જ કરવું. આમ આ ઘરેલુ ઉપચાર પણ ગાય માટે લાભદાયક છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

પ્રા. ડૉ કીર્તિદા બંસીલાલ વ્યાસ
સંસ્કૃત વિભાગ
એસ.વી. આર્ટસ, કોમર્સ,કોલેજ માંડવી (કચ્છ)

ગાયનું મહત્વ: રઘુવંશ સંદર્ભે.

મહાકવિ કાલિદાસ કૃત રઘુવંશ મહાકાવ્યમાં સર્ગ:૨ ગાયનું મહત્ત્વ નન્દિની વરપ્રદાનં તરીકે વ્યક્ત થયેલ છે રઘુવંશના શક્તિશાળી રાજા દિલીપ નિ:સંતાન પણા ના નિવારણ અર્થે ગુરુ વશિષ્કના આશ્રમમાં પત્ની સુદક્ષિણા સાથે ગોસેવાનું વ્રત ગુરુ આજ્ઞા પ્રમાણે આરંભે છે. રાજદંપતી દૈવી ગાયની સેવામાં તત્પર બની ગયાં રાજાના વ્રતને તેની પતિવ્રતા રાણી સુદક્ષિણા ધાર્મિકતાથી અનુસરતી હતી. સવારે ગાયને વિદાય આપવામાં તથા સાંજે વનમાંથી ચરીને પાછી ફરતી ગાય અને ગાયને અનુસરનારનું સ્વાગત કરવામાં, રાત્રે ગાયની શુશ્રુશા કરવામાં રાણી પણ રાજાના સેવાકાર્યમાં પોતાનું પગલું મૂકીને ચાલતી હતી. **મહાકવિ કાલિદાસે રાજા દિલીપ માટે મધ્યમ લોકપાલ શબ્દ યોજયો** છે. રાજા દિલીપ - મધ્યમ લોકપાલ ગાયની પાછળ પાછળ ફરતો હતો. રાજાએ રાજચિહ્નો નો ત્યાગ કરીને વનમાં કેવળ વિનમ્ર બનીને ભમતો હતો. આમ છતાં તેનું તેજોવિશેષ છાનું રહેનું ન હતું. દુષ્ટ સત્વોને નિયમનમાં રાખવા ઈચ્છતો હોય તેમ ફરતો હતો. પ્રકૃતિએ રાજાનું અપૂર્વ સ્વાગત કર્યું. બાલલતાઓએ રાજાને પુષ્પોથી વધાવ્યો વનના વાયરાઓએ વાંચના છિદ્રોમાં પ્રવેશી જાણે સુંદર સ્વરોમાં સ્તુતિગાન કર્યું. પ્રકૃતિ જાણે કે શજાના પ્રભાવથી અંજાઈ ગઈ. રાજાએ એકવીસ દિવસ સુધી ગાયની સેવા કરી. આ ગાય એ કામધેનુ સુરબિની પુત્રી નંદિનીએ બાવીસમાં દિવસે તેની ભક્તિ અને સત્યની પરીક્ષા કરવા નક્કી કર્યું. નંદિની એક ગુફામાં પ્રવેશી. પ્રકૃતિના સૌંદર્યપાનમાં તલ્લીન થયેલા રાજાને અચાનક નંદિનીની ચીસ સંભળાઈ અને ગાય તરફ તેણે જોયું તો એક સિંહ ગાયને મારવા તત્પર થયો જોયો. રાજાએ પોતાના તીર માટે હાથ લંબાવ્યો પરંતુ હાથ ત્યાંજ સ્થિર થઈ ગયો. સિંદુ અને રાજા વચ્ચે

મનુષ્ય વાણીમાં સંવાદ થાય છે રાજાએ સિંહને અનેક રીતે સમજાવ્યો કે ગાયાને છોડી દે. સિંહે કહ્યું : હે રાજા અહીં તારું કંઈ ચાલે તેમ નથી. આ ગાય શિવે જ મોકલી છે. શિવની ઈચ્છનનો ભંગ કેમ થઈ શકે? માટે લજ્જા છોડી દે. સિંહ પોતે ઓળખાણ આપતાં કહે છે કે તે શંકરનો સેવક છે. કુંભોદર

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

નામનો અનુચર છે. નિકુંભનો મિત્ર છે. શંકરે પ્રાણીઓથી દેવદારૂ નું રક્ષણ કરવા સિંહનું સ્વરૂપ આપીને પોતાના આ અનુચર ને નીમ્યો છે. વૃક્ષની પાસે આવતાં પ્રાણીઓથી તેની ક્ષુધા સંતોષવા આજ્ઞા આપેલ હતી અને આજ્ઞા પ્રમાણે સિંહ ગાય ખાવા તત્પર બન્યો રાજાએ ગાયને બદલે પોતાને ખાઈ જવાની વિનંતીના શબ્દોમાં સિંહ તેની સાથે મુરબ્બી પણું પ્રગટ કરતો હોય તેમ કહે છે કે " એક છત્રવાળું જગતનું સ્વામિત્વ વગેરે રાજાને જીવવા લોભાવે છે. ગુરુના ક્રોધથી બચવા ગુરુને કરોડો ગાયો આપવાની યુક્તિ પણ દર્શાવે છે" સિંહની દલીલ સામે પણ અણનમ રહીને રાજા ગાયની કસોટી માંથી અત્યંત તેજસ્વી રીતે પાર ઉતરે છે. સિંહસામે પોતાનું શરીર ધરી દઈને ગાયને બચાવવા નમી પડે છે. ત્યાં સિંહ અદશ્ય થાય છે. દિલીપ અને નંદિની ગાયનો સંવાદ ટૂંકો છે. નંદિનીની માતૃવત કૃપાની ધારા વહે છે રાજાના મહાન બલિદાનની પ્રસંસા માટે આકાશમાંથી વિદ્યાધરો એ દિલીપ ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી અને વાત્સલ્ય પૂર્ણ નંદનીએ રાજાને કહ્યું – "હે વત્સ, ઊઠ" નંદિનીએ દૂધ પીવાનું કહેતાં.. રાજા દિલીપની આડકતરી રીતે કસોટી થાય છે. નંદિનીના આદેશથી તેનું દૂધ ન પીવાય. વાછરડાએ પી લીધા પછી

ગુરુએ તેનો ઉપયોગ કર્યા બાદજ તે લેવાય. અને તે પણ ગુરૂ આજ્ઞા પ્રમાણે જ. જેમાં રાજા દિલીપની વિવેકશક્તિ પ્રગટ થાય છે.

રાજા દિલીપે અનન્ય ભાવે નંદિનીની ઉપાસના કરી તેનારી ખૂબ પ્રસન્ન થઈ, ગાયે રાજાને સાચા અર્થમાં जननीमिव् જનેતા જેવી બની હુતી તેણે માત્ર રાજાને મૃત્યુના મુખમાંથી પાછો લાવીને તેને જન્માવ્યો ન હતો, રાજના અમર અને ઉદાર વ્યક્તિત્વને પણ જન્મ આપ્યો હતો.

પ્રોફેસર આર. ડી કરમારકર નોંધે છે : canto II describes dilip's attendance upon Nandini, the maya about the lion created by the cow, the boon secured by Dilipa from the cow, and his return to the capital Here also kalidas need not have been the borrower. It is how ever difficult to regard this whole episode as an invention by the port perhaps some other version is follower by the poet (1)

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

રાજા દિલીપના સ્વાર્પણથી પ્રસન્ન થયેલી નંદિનીએ રાજોને ફળ સ્વરૂપે પોતાનું દૂધ પીવાનું જણાવી ઉત્તમપુત્ર થવાનું વરદાન આપ્યું.

કથાનક માં ફલ પ્રાપ્તિ પછી કવિને કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. રાજા દિલીપની પરીક્ષા માયાવી સિંહ દ્વારા ગાયે કરેલી પરીક્ષા રાજાનુ સ્વાર્પણ અને તેજસ્વી વ્યક્તિત્વ સંવાદ યોજના પાત્રાલેખન, વર્ણનો, રસ નિરૂપણ અલંકારોનો ઉપયોગ રમણીય પ્રકૃતિનિરૂપણ, ચમત્કૃતિ કવિએ અદભૂત સ્વરૂપ નિરૂપ્યુછે. રઘુવંશનો બીને સર્ગ સર્વશ્રેષ્ઠ નિરૂપણ તરીકે લોકપ્રિય બન્યો છે શિરોરત્ન સમાન છે. સાહિત્ય પ્રેમીઓ માં, લોકપ્રિય બન્યોછે.સચેજ 'क इह रघुकारे न रमते । ઉક્તિ જાણે યથાર્થ કરે છે. કાલિદાસના રધુવંશમાં કવિએ ગાયનું મહત્ત્વ તેની દૈવી શક્તિ રૂપે સુંદર ઓપ આપ્યો છે. ગાયના વરદાન દ્વારા રાજા દિલીપને પુત્રપ્રાપ્તિ આગાઝી અંકના આયોજનમાં કવિએ બીજા અંકને અંતે ફળ પ્રાપ્તિ સુચવી દીધી છે. સાચેજ ગાયનું અદભુત વર્ણન કાવિએ સર્વશ્રેષ્ઠતમ નિરૂપ્યું છે.

સંદર્ભ નોંધ

(1) Kalidasa.
By
R.D.Karmarkar
Karnatak University
1960 Dharwar Page 77
Nov 1960.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Danicha Nisha Palubhai and Abada Jasminbanu Ishakbhai
S. D. Shethiya college of education
Mundra - Kachchh

"ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગાય નું મહત્વ"

સારાંશ

ગાય નો આર્થિક સામાજિક ધાર્મિક વગેરે જેવું મહત્વ આપણા પુરાણોમાં પ્રવર્તમાન સમયમાં તેમજ ઐતિહાસિક સમયમાં પ્રચુર માત્રામાં જોવા મળે છે. આર્થિકતામાં જોઈએ તો આ ગાય એ ગૃહ ઉદ્યોગ, નાના પાયાના ઉદ્યોગો વગેરેમાં પોતાનું આગવું સ્થાન ધરાવે છે. સમાજમાં ધર્મ ક્રિયાઓ ક્રિયા કાર્ડ પંચગવ્ય વગેરે ઉચ્ચ સ્થાને આવે છે. સંસ્કૃતિમાં જોઈએ તો ગાયને માતા ગણવામાં આવે છે, એ જ કારણ છે કે સમગ્ર 33 કોટી દેવી દેવતાઓનું જો 1604 અથવા પંચોપચાર પૂજન કરવું હોય તો માત્ર એક ગૌમાતા ના પૂજન થી અને સેવા કરવાથી તમામ દેવી-દેવતાઓની એકી સાથે પૂજા થઈ જાય છે, અર્થાત પ્રાર્થના અને શ્રી અથવા સમૃદ્ધિ અને કલ્યાણ આ બંનેની પ્રાપ્તિ માટે ગૌ સેવા થી વધીને બીજું કોઈ શ્રેષ્ઠ સાધન નથી. ગાયનું પૂજન ફક્ત હિન્દુઓ માટે જ છે એમ માનવું ભૂલ ભરેલું છે, એનામાં માણસાઈ છે, કૃતજ્ઞતા નો ભાવ છે, તે પ્રત્યેક માણસ માટે ગાયનું પૂજન છે, તેનો ઉપકાર સર્વ માટે છે. ભગવત ગીતામાં છઠ્ઠા અધ્યાયમાં 32 માં શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ ખાસ કહે છે કે. "જે યોગી પોતાની જેમ જ સઘળા ભૂતોમાં સમદ્રષ્ટિથી જુએ છે એ પરમ શ્રેષ્ઠ મનાય છે.
गोस्तू मात्रा न विद्यते।

પ્રસ્તાવના

नमो गोभ्यः श्रीमतिभ्यः, सोरभेयीभ्य एव च।
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च, पवित्राभ्यो नमो नमः ॥

ભારત દેશ કૃષિ અને પશુપાલન આધારિત સંસ્કૃતિ ધરાવે છે. ભારત દેશના ગામડાઓમાં પ્રવર્તમાન સમયમાં પણ ગાયોને પોતાની સમગ્ર જીવનની પુંજી ગણવામાં આવે છે. ભારત વિશ્વમાં સૌથી વધુ પશુધન ધરાવતું અને દૂધ ઉત્પાદક કરનાર દેશ છે. ગાયને પુરાણો અનુસાર કામધેનું કહેવામાં આવી છે. ગાયને મનુષ્ય જીવનનું આધારભૂત કેન્દ્રબિંદુ છે આપણા વિકાસમાં સૌથી વધુ ભાગ ભજવતું પાત્ર એટલે ગાય. શાસ્ત્રો અનુસાર ગાયના વિવિધ નામો આપવામાં આવ્યા છે, (૧) કપિલા (૨) સુરભી(૩) નંદિની (૪)વૈષ્ણવી(૫)સર્વદેવ વાસીની (૬)સિંધુ અવતરણી (૭)ત્રિવેણી (૮)ગૌરી(૯) અન્નપૂર્ણા (૧૦)દેવકી (૧૧)કામધેનું (૧૨)જગદંબા (૧૩)કૃષ્ણ (૧૪)મોક્ષદા (૧૫)ગોપેશ્વરી (૧૬)વૃંદા અને (૧૭)ગંગા । ભારતીય વંશની ગાયની ખુધમાં સૂર્યકેતુ નાડી હોય છે

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

તેના દ્વારા સૂર્યના કિરણો જીલીને શરીરમાં ઉતારે છે. તેમાંથી સુવર્ણ તત્વ પેદા થાય છે, એ ગાયનું દૂધ પીળાશ પડતા સુવર્ણ રંગનું હોય છે. ફક્ત ભારતીય વંશની ગાયના દૂધમાં જ "ટ્રોન્સિયમ" નામનું તત્વ છે, જે અણુ વિકર્ણો સામે પ્રતિકારાત્મક શક્તિ ધરાવે છે.

૧. ગૌ માતાનું સ્થાન

૨. ગાયમાં રહેલ દેવી-દેવતાઓ

૩. દરેક ધર્મમાં ગાયનું મહત્વ

૪. ગાય નું મહત્વ

૫.ગાયના દરેક પદાર્થો ઉપયોગી છે

૬. પંચગવ્ય અને તેના ઉપયોગો

ગાયથી થનારા લાભની કોઈ ગણના જ થઈ શકે તેમ નથી. જીવનના બધા જ સ્તરોમાં ગાયનું સ્થાન સર્વશ્રેષ્ઠ મનાયું છે. જે શ્રુતિ સ્મૃતિ પુરાણ આયુર્વેદ વગેરેમાં તથા આધુનિક સાહિત્યના લખાણમાં જણાવ્યું છે. ગાયોની સેવા કરવી તેમનો વન વન ચરવા લઈ જવાના ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જીવનનો શ્રેષ્ઠ કાર્ય સમજતા તેથી તેઓ ગોપાલ કૃષ્ણ કહેવાતા. તેમણે કહ્યું હતું કે ગાયો મારી આગળ અને પાછળ રહે ગાયો મારા હૃદયમાં રહે અને હું તેમની વચ્ચે વાત કરું છું.

ગ્વા મધ્ય વાસ્મિ એહમ્

ગૌમાતા નો સ્થાન

વેદોમાં ગાયનું માતા તરીકે વર્ણન છે. હકીકતમાં ગાય એ માનવ સમાજની માતા છે. કારણ કે બાળકની જન્મદાત્રી માતા છે. તે તો બાળકને વરસ-બેવરસ સ્તનપાન કરાવે છે. ત્યાર પછી આખી જીંદગી દુધ પાનારી માતા જ છે.મહાભારતમાં ગાયના માટે સ્પષ્ટ લખાણ છે.

ગાય શ્રેષ્ઠ છે અને પવિત્ર અને પવિત્ર જગપા શ્રેષ્ઠ છે

ગાયો સંસારમાં ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ, પ્રવિત્ર કરનારી છે. જેના દહીં તથા ઘી વગર યજ્ઞાને કરવો સંભવિત નથી.શરીર ની પુષ્ટિ માટે જેટલું ગાયનું દુધ મહત્વનું છે. તેટલું રોગ નિવારણ તથા પ્રાયશ્ચિત માટે ગોમૂત્ર અને ગોમય (છાણ) નું જ છે. એમ વસિષ્ઠ મુનિએ કહેલું છે.

પૂતના ના પ્રાણ હરણ કર્યા પછી પૂતનાના વક્ષઃ સ્થલ રમતા બાલકૃષ્ણને ગોદમાં લઈ યશોદા માતા એ તેમની ચારે બાજુ ગોપુચ્છ ફેરવી,ગોમુત્રથી સ્નાન કરાવી તેના શરીર ઉપર ગોરજથી મર્દન કરી કેશવનાં બાર નામોથી તેની રક્ષા કરી હતી. (શ્રીમદ્ ભાગવત)

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગાયમાં રહેલ દેવી-દેવતાઓ

ગાયમાં ચોત્રીસ કરોડ દેવતાઓ સમાયેલા છે. દરેક દેવ-દેવતા દેવીઓનું સ્થાન ગાથમાં સમાયેલું છે. આથી ગાયને પૂજનીય મનાય છે. ગાયમાતામાં ચારેચવેલો અથર્વવેદ સામવેદ ઋગ્વેદ હજુવેદ એમ ચારેય વેદોમાં ગાયનું મહત્વ દર્શાવ્યું છે.

"ગાયની પીઠમાં બ્રહ્મળ, ગળામાં વિષ્ણુ મુખમાં શિવજી વચમાં બધા દેવી-દેવતાઓ, રૂંવાડામાં મહર્ષિઓ, પૂછમાં નાગ, પગની ખરીઓમાં આઠ પર્વત, મૂગમાં ગંગાજી આહિનદીઓ, બંને નેત્રોમાં સૂર્ય-ચંદ્ર સ્તનોમાં વેદ તથા ગોબર (છાણ)માં લક્ષ્મિ. આફ્રિ વસેલા છે. આથી તે ગાય વરદાન આપનારી થાય" ગાયના કાનમાં આપણી સમસ્યા બોલવાથી તે સમસ્યા દુર થાય છે. ઋગ્વેદમાં ગાયને અખ્નયા કહેવામાં આવે છે. મજુર્વેદમાં અનુપમય કહેવામાં આવે છે. અર્થવેદમાં સંપતિઓનું નિવાસ કહેવામાં આવે છે.

ગૌમાતા આપણી સર્વોપરી શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર છે અને ભારતીય સંસ્કૃતિનો આધાર સ્તંભ છે તેના શરીરમાં તમામ દેવતાઓ સમાયેલા છે જે ગાયોએ વરસો સુધી માનવના કુટુંબને પાળી- પોષીને પુષ્ટ કર્યા. પોતાના પુત્ર બળદને માનવીના સુખ માટે આર્થી દીધો તેની ઉપકારીકામે - ભૂષી શકાય તેવી છે.

મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં ગાયની શ્રેષ્ઠતા વિષે ચ્યવન ઋષિએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે "આ સંસારમાં ગાયી સિવાય બીજુ કોઈ શ્રેષ્ઠ ઘન નથી. તેના ગુણોનું નામ અને કીર્તન કરવ સાંભળવું તેનુ દાન આપવું, તેનું દર્શન કરવું. એની શાસ્ત્રો માં ખુબજ પ્રશંસા કરી છે "

હિન્દુ ધર્મ પ્રમાણે ગાયમાં ૩૩ કોટી દેવી-દેવતા નિવાસ કરે છે. એટલે કે 33 પ્રકારના દેવતા નિવાસ કરે છે, જેમા 12 આદિત્ય + 8 વસુ + 11 રૂદ્ર + 2 અશ્વિનીનો સમાવેશ થાય

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં કહે છે કે, હું ગાયો માં કામપેનુ રૂપ છું. 2. શ્રીર ભગવાને વન પ્રસ્થાન પૂર્વ બ્રાહ્મણને ગાય દાનમાં આપી હતી. ૩. ભગવાન બુદ્ધ ગા ના દૂધની ખીરપાનથી જ્ઞાન અને મુક્તિનો માર્ગ સુજ્યો હતો. બુદ્ધ ગાયને મનુષ્યની પરમમિત્ર પણ કહે છે. 4. ભગવાન મહાવીર પ્રમાણે ગૌ-રક્ષા વગર માનવરક્ષા અધૂરી છે.

દરેક ધર્મમાં ગાયનું મહત્ત્વ

હિન્દુ ધર્મમાં તો ગાયને પવિ માતા તરીકે પૂજનીય ગણાય છે.

ગાયનું દુધ-ખૂદાની કૃપા પ્રસાદી મનાય છે. ગાયનું દુધ હંમેશા પીતા રહો કારણકે એ દવા છે. ગાયનું ઘી બીમારીઓ દુર કરે છે ગાયના માસ થી બચો કારણ કે ગાયનું માસ એ બીમારી છે. - મહમદ પયગંબર (હદીસ) ભર 14 ઇશુ ખ્રિસ્તનો જન્મ જ ગૌશાળામાં થયો હતો.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

યહી આશા પૂર્ણ કરો તુમ હમારી
મિટે કષ્ટ ગવન છટે ખેદ ભારી
ગુરુગોવિંદ સિંહ
પારસીઓ ગૌમાસ ખાતા નથી.

જૈનો તો જીવમાત્ર ની હિંસાના વિરોધી છે. ભગવાન બુદ્ધે ગૌહત્યા નો વિરોધ કર્યો હતો. અને ગાયને માતા તુલ્ય ગણી હતી. દુધ ઠંડું થઈ જાય તો ગરમ કરીને લેવું આ રીતે આયુર્વેદની દરેક સંહિતાઓમાં ગાયના દુધમાં પવિત્ર- પોષક-હલક ગણેલ છે.

ગાયનું મહત્વ

ગૌધન એ આપણી ઐહિક સમૃદ્રિ નું મુળ છે. ઘનોમાં તેને ઉત્કૃષ્ટ ધન માનવામાં આવ્યું છે. આપણી જીવન વ્યવસ્થા કૃષિ પ્રધાન રહી છે અને કૃષિ નો બધો આધાર સ્તંભ બળદ-ગોપુત્ર અને ગાયો પર છે. મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં ગાયની શ્રેષ્ઠતા વિષે ચ્યવન ઋષિએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે આ સંસારમાં ગાયો સિવાય બીજુ કોઈ શ્રેષ્ઠ ઘન નથી તેના ગુણોનું નામ અને કીર્તન કરવુંરુ સાંભળવું તેનું દાન આપવું, તેનું દર્શન કરવું એની શાસ્ત્રો માઁ ખુબજ પ્રશંસા કરી છે.

મહાભારતમાં તેથી જ કહેવાયું છે કે તીર્થસ્થાનું સ્નાન બ્રહ્મભોજન, મહાદાન, ભગવત્સેવા સમસ્ત વ્રતોની ઉપાસના પૃથ્વીનું પર્યટન તથા સત્યભાષણથી જે પુણ્ય મળે છે તે બધું જ પુણ્ય કેવળ ગો સેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. તય પૂણ્ય प्राप्पतेरादा केवलं धनु सेवाया।

કેટલાંક નક્ષત્ર પૂજનમાં શાંતિ હેતુ પૂજન થાય છે. 2. કેટલાંક અશુભ યોગના નિવારણ હેતુ પૂજન થાય છે. ૩. ગાયનું દાન સંપૂર્ણ દોષ નાશક છે. 4. ગાયને રોટલી કે ઘાસ પોતાનાં હાથ વડે તેના મુખમાં આપવાથી પુણ્યબળ વધે છે. તેને સ્પર્શ કરવાથી શુભત્વ વધે છે. 5. પાપગ્રહ પીડા નિવારણ અર્થે ગાયને અન્ન આપવાથી અને પૂજા કરવાથી પીડા શાંત થાય છે. 6. ગાયના શુકન ખુબ જ શુભ છે અને કાર્ય સિદ્ધિદાયક ગણાય છે. સમસ્ત ભારતની ચારિતાર્થ કરનારી ગાય એ ગૌરવ પૂણ સંપતિ છે. આપણે તેની પ્રત્યેની ભાવનાને યોગ્ય માન આપી તેના પ્રત્યેની કૃતજ્ઞાતા વ્યકત કરીએ.

ઋગ્વેદમાં માતા રુદ્રાળા કહીને સ્પષ્ટ કહ્યું છે. ગાય રુદ્ર દેવોની માતાનાં રૂપમાં સમસ્ત સંસારનું કલ્યાણ કરનારી વસુઓની પુત્રીનાં રૂપમાં સમૃદ્રિદાત્રી તથા આદિત્યોની બહેનનાં રૂપમાં અંધકાર માંથી પ્રકાશ તરફ લઈ જનારી સાક્ષાત અમૃત નાભિ હોવાથી અમરત્વનું વરદાન આપનારી

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

છું. એટલે પિતૃઓનાં શ્રાધ્ધ કરતી વખતે ગોગ્રાસ મૂકવામાં આવે છે અને બોલવામાં આવે છે કે 'હે ત્રિલોક ની માતા ગાય મેં ગ્રાસ મુક્યો છે તેને તમે ગ્રહણ કરો

ગાયના દરેક પદાર્થો ઉપયોગી છે

છાસ ઝાડાને મટાડનારી ખાટી તુરી મીઠી, હિતકારી અને અક્ષિરવર્ધક, વાતહર, તૃપ્તિ કરનાર તથા પાચત ગુણો વધાર નારી છે.

માખણ : હિતકાર, બળ વધારનાર, રોગને સુધારનાર, બળને આપનારા, હરસ મટાડાનાર લોહી સુધારનાર બાળક અને વૃધ્ધને માટે અમૃત સમાન છે. રોકનાર,

ઘી : ગાયનું ઘી આંખ માટે હિતકારી, જાતીય શક્તિ વધારનાર, પવિત્ર, અલશિક્ષ્મ, પાપ, રાક્ષસોના નાશ કરનાર, આ ય તથા બુધ્ધિ વધારનાર છે.

ગોમૂત્ર : આયુર્વેદમાં આઠ પ્રાણીઓના મુત્રનું વર્ણન કરેલ છે. તેમાં ગોમૂત્ર સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે. ચરક, સુશ્રુત, ભાવપ્રકાશે ગોમૂત્રને પવિત્ર અને લોહી તથા કફનાં વિકારોમાં શ્રેષ્ઠ ઔષધ તરીકે ગણેલ છે. તેમજ કબજીયાત, ઉંધરસ, શ્વાસ, ચામડીના રોગો કરમિયાનો રોગ, ખંજવાળ નો રોગ, હાથી પગાનો રોગ, માટે ગૌમૂત્ર શ્રેષ્ટ ગણાવ્યું છે, હવે ગૌશાળામાં તેનો અર્ક કાઢીને ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. ગાયનું છાણ પણ પવિત્ર ગણવામાં આવે છે. ઘર લીપવામાં તેનો પણ ઉપયોગ કરાય છે જેથી પવિત્રતા જળવાઈ રહે.

પંચગવ્ય અને તેન ઉપયોગો

પંચગવ્ય ક્ષીર દધી ધૃત ગૌમૂત્ર ગોમયેः ।
ભિષજાં સમ્મતં ન્યુમધિભેષજ સાધનમ્ ॥

ગાયના દૂધ, દહીં, ઘી, છાણ, મૂત્ર આ પાંચ દ્રવ્યોની સમભાગે લઈ મેળવવાથી પંચગવ્ય બને છે. કેટલાક ચિકિત્સકો તેમાં દર્ભ પાણી પણ ઉમેરે છે. આદર્શ રીતે પીળી ગાયનું દૂધ,વાદળી ઝાયવાળી કે કાબરચીતરી ગાયનું દહીં, કાળી ગાયનું ઘી, ધોળી ગાયનું છાણ ૧૫- ૧૫ ગ્રામ અને લાલ ગાયનું મૂત્ર 50 ગ્રામ તેમજ દર્ભનું પાણી 10 gm લઈ મિશ્ર કરવાથી પંચગવ્ય બને છે. આ તમામ રંગ ની ગયો નમલે તો કોઈ એકજ ગાય ના પાંચેપાંચ દ્રવ્યનું મિશ્રણ કરી શકાય છે.

ગાયનું દૂધ : ગુરુ અને સ્નિગ્ધ ગુણ, મધુરસ ,મધુર વિભાગ,શીતવીર્ય વાતપિત્તશામક, કફકારક તેમજ માનસરોજ, ઉદર રોગ,અર્થગ્રહણી, ગુલિમ, પાંડુરોગ, અને મૂત્રાલ્પતા જેવા રોગોને હણનાર છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગાયનું દહીં : ગુરુ અને સ્નેકધ ગુણ મધુર અને અમ્લ રસ, મધુર વિપાક, ઉષ્ણવીર્ય, વાતશામક, કફપિતકારક તેમજ જવર, રક્ત વિકાર, સંગ્રહણી તેમજ મૂત્રકચ્છ જેવા રોગોને હણનાર છે.

ગાયનું ઘી : ગુરુકુળ, મધુરસ, મધુર વિપાક, શીતવીર્ય, વાતપિત્તસામક તેમજ જીર્ણજ્વર, ઉન્માદ,અપ્સમાર અને કોષ્ઠરોગની હણનાર તેમજ સ્મૃતિવર્ધક છે.

ગાયનું મૂત્ર : તીક્ષ્ણ ૨ ન લઘુ ગુણ, કટુ અને તીકત રસ, કટુ વિપાક, ઉષ્ણવીર્ય, કફવાતશામક, પિતકારક તેમજ ત્વચાવિકાર, ઉદરરોગ, કષ્ઠ, શિવત્ર, પાંડુરોગ અને કમળા જેવા રોગોનેહણનારછે.

ગાયનું છાણ : લઘુ ગુણ, તિક્ત અને કષય રસ, કટુ વિપાક, ઉષ્ણવીર્ય, કફશામક, પિત્તવર્ધક, તેમજ શ્વાસ, નેત્રરોગ, મુખરોગ, વાતવ્યાધી, ત્વચારોગ જેવા રોગોને હણનાર છે.

પંચગવ્યથી શરીરશુદ્ધિ દ્રવ્ય શુદ્ધિ ભૂમિ શુદ્ધિ તથા વાતાવરણ સુદ્ધિ સદાય છે.

ગાયના દુધમાં શરીરને જરૂરી બધા જ પોષક તત્વો છે. પાણી વગરનાં દુધમાં ૧૩ ટકા ઘનપદાર્થો રહે છે. બાકીનો ભાગ જલીયંશ છે. આ ૧૩ ટકામાં પ્રોટીન ૩થી૪ ટકા, ચરબી ૩થી૪ ટકા, સાકર ૪થીપ ટકા, ક્ષાર અડધો ટકા, ખનીજો અડધો ટકા, વિટામીન અડધો 251.

ગાયનાં દુધમાં કેલ્સિયમ, ફોસ્ફરસ, મેગ્નેશિયમ, સોડીયમ, પોટેશિયમ, આર્યન, આયોડિન અને સલ્ફર જેવા ખનીજો હોય છે.

વિટામિન એ,બી,સી.ડી,ઈ,અને કે હોય છે.વિટામિન બી-૧૨ પણ હોય છે.

બાળકો, વૃધ્ધા, સગર્ભા,બીમારી અને અશક્તો ને માટે દુધ ખોરાકની ગરજ સારે છે. તેઓને દુધમાંથી પુરતા પ્રમાણમાં પોષણ મળી રહે છે. ભેંસનાં દુધ કરતા વધારે સુપાચ્ય અને પચવામાં હલકું છે.ઉન્માદ અપ્સમાર અને કોષ્ઠરોગની હણનાર તેમજ સ્મૃતિવર્ધક છે.

શૈક્ષણિક ફલિતાર્થ:

આમ વિવિધ વેદો શાસ્ત્રો ઉપનિષદોના આધારે એમ કહી શકાય કે ગાય એ વિવિધ ધર્મમાં વિવિધ તેમજ વિશિષ્ટ મહત્વ ધરાવે છે. હિન્દુ ધર્મમાં માતા તરીકે તેને મારનાર પોતાની માને મારનાર જેટલો જ ગુનેગાર ગણવામાં આવે છે. પુરાતન કાળમાં જ્યારે ચાર જ્ઞાતિઓની પ્રથા હતી ત્યારે (ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણ, ચંદ્ર વેશ્ય) ક્ષત્રિયો એ બ્રાહ્મણ ગૌ અને પ્રજાના રક્ષક તરીકે પોતાનો કાર્યકર્તા હતા. ગાયમાં 33 કોટી દેવતાઓ નો વાસ કહેવામાં આવ્યું છે. જેમાં વિવિધ અંગોમાં વિવિધ દેવતાઓનો વાસ રહેલો તેથી ગાયને સર્વ દેવીવાસીની કહેવામાં આવે છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ધાર્મિક જ નહીં પરંતુ આર્થિક અને સ્વાસ્થ્યની દ્રષ્ટિએ પણ મનુષ્ય જીવનની જીવવા દોડી રહી છે. તેના પંચગવ્યો ઉપયોગ મહત્વ એ ખૂબ જ અગત્યનો તેમજ ધાર્મિકતા પણ ધરાવે છે. પંચગવ્યથી શરીર શુદ્ધિ દ્રવ્ય શુદ્ધિ ભૂમિ શુદ્ધિ તથા વાતાવરણ સુદ્ધિ સદાય છે.

અર્થાત ગાય સર્વશ્રેષ્ઠ, પવિત્ર, પૂજનીય અને જગત ભરમાં શ્રેષ્ઠ પ્રાણી છે. તેના ઘી, દૂધ, દહીં અને ગવ્ય વગર જગતમાં યજ્ઞ પૂરો થતો નથી. " ગાય" ના શરીરમાં હંમેશા લક્ષ્મી વાસ કરે છે. ગાય જ્યાં રહે છે ત્યાં પાપ વાસ કરતું નથી, તે પ્રાણી માત્રને સુખ સમૃદ્ધિથી સંપન્ન બનાવે છે. ગાય સંપૂર્ણ પ્રાણીજગતની માતા તથા " નો ન્ય સ્વદ્રયો ચૈત હિ હેવીને ગર્થશાસ્ત્ર મૂન ઝાચાર નક્કી કરવામાં આવ્યો છે.

ઉપસંહાર

ગાયનો પરાભવ અને તેની શ્રેષ્ઠતાની એવી અગભણત કથાઓ મળે છે.આમ, ફક્ત ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જ નહીં પરંતુ વિશ્વની દરેક સંસ્કૃતિમાં ગાયની મહિમા ગાવામાં આવી છે તેમાં ફક્ત સાંસ્કૃતિક આર્થિક આધ્યાત્મિક શૈક્ષણિક વૈદિક ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ ગાયને માતા તરીકે ગણવામાં આવી છે ગાયમાં રહેલા વિવિધ પોષક તત્વો તેમજ ના સદગુણોના લીધે ગાયને પાલતુ પ્રાણી તરીકે પણ આજના પ્રવર્તમાન સમયમાં પાડવામાં આવે છે

સંદર્ભ સૂચિ

•https://www.gujaratsamachar.com/news/dharmlok/importance of-cow-gaumata-in-indian-culture

•https://www.divyabhaskar.co.in/news/importance-of-cow-in- indian-tradition-and-unique-significance-of-cow-in-vedas-puranas- જ્યોતિષ-વાસ્તુ-અને-માનવ -life-126735036.html

•https://in.docworkspace.com/d/sIPfOIJ-JAFDN-qwG

•https://youtu.be/90SvIFyCBcA ?si=XOYmkizzjPnwsP1

મુંબઈ સર્વોદય મંડળ 29? તારદેવ રોડ, નાના ચોક મુંબઈ, મુંબઈ ૪૦૦૦૦૭ વેસાધેટ : www.@mkgandhi.org

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

મોનાલી જયસિંહ પરમાર

અધ્યાપક સહાયક

એસ.ડી. શેઠિયા કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, મુન્દ્રા

પવિત્ર ગાયનો ગ્રંથોમાં મહિમા.

સારાશ

પ્રાચીન સમયથી જ આપણાં દેશમાં ગાય, ગંગા, ગીતા, ગાયત્રી અને ગુરુ સંસ્કૃતિનું પ્રતિક રહ્યા છે. આ પાંચે ચીજો આપણાં તન-મનમાં વસેલી છે. આપણાં દેશની સંસ્કૃતિ સાથેના ગાય કેમ જોડાયેલી છે? એના પર વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. આજે ભૈતિક સુખોની આંધળી દોડમાં દોડી રહેલા શિક્ષિત વર્ગને માત્ર શ્રદ્ધા-વિશ્વાસની વાતો સમજમાં આવતી નથી. તેમને ગાયની ઉપયોગિતા તાર્કિક રીતે બતાવવાથી જ સમજમાં આવશે. ગાયનું મહત્વ તાર્કિક રીતે સમજવા માટે આપણે એ જોવું તથા સમજવું પડશે કે ગૌવંશ ન માત્ર ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ પૂજનીય છે, પરંતુ આર્થિક દ્રષ્ટિએ પણ સમૃદ્ધિનો આધાર છે.

ગાયને માતા કહેનારા કેટલાક લોકો ગાયના શરીરમાં વિવિધ દેવતાઓ વસે છે એવું માને છે: પણ આ બધું માનતા હોવા છતાં, તેમનું વર્તન એવું છે કે તેઓ આમાંની કોઈ વાતમાં માનતા નથી. તેનું કારણ તેમની ધાર્મિક અજ્ઞાનતા છે. જો વેદનો આ ઉપદેશ તેમના મનમાં જીવંત રહેશે તો તેઓ ગાયોનું સારી રીતે રક્ષણ કરી શકશે. આ સુક્તમાં જે ગાયનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે સમયગાળા દરમિયાન ગૌહત્યા અસંભવ હતી એ હકીકત વિશે માહિતગાર કરવા તેમજ વેદો, પુરાણો, રામાયણ, મહાભારત, ભગવદગીતા માં પવિત્ર ગાય ના મહિમા વિશેનો અભ્યાસ હાથ ધર્યો હતો. જેમાં ગાયનો મહિમા, ગાય -સાથે માનવીના સબંધો, ધાર્મિક મહત્વ, ગાયના દાનનું મહત્વ તેમજ ગૌ હત્યા નહી કરવાના ઉપદેશો જોવા મળતા હતા

પવિત્ર ગાયનો ગ્રંથોમાં મહિમા.

પ્રસ્તાવના:

આદીકાળથી આ પૃથ્વી પર પ્રાણીઓ વસવાટ કરે છે. સૃષ્ટિના પર્યાવરણના રક્ષણ અને સંવર્ધનમાં તેનો વિશેષ ફાળો છે. અમુક પ્રાણીઓ તો માનવ વસ્તી પહેલાના આ ગ્રહના રહેવાસી છે.માનવ વસ્તી સાથે હળી-મળીને રહેતા પ્રાણીઓ કુદરતની અમૂલ્ય ભેટ છે.જંગલના પ્રાણીઓ કુદરતની અનેરી શોભા છે તો આંગણાના પશુ-પંખીઓ આપણી આસપાસના વાતાવરણની શોભા છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

મોટે ભાગે પ્રાણીઓ નાનામોટા સમાજો રચીને એકબીજાને આધારે જીવે છે. જીવવિજ્ઞાનમાં પ્રાણીઓના જુદા જુદા જૂથો છે. ઉભયજીવીઓ, સરીસૃપ, સસ્તન વગેરે. સામાન્ય રીતે, સસ્તન પ્રાણીઓ અન્ય પ્રાણીઓ કરતાં તેમના બચ્ચાને ઉછેરવામાં અને તાલીમ આપવામાં વધુ સમય વિતાવે છે. સસ્તન પ્રાણીઓના કેટલાક ઉદાહરણોમાં વાનરો, ગાય, ભેંસ, હાથી, ઘોડા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ અનેક પ્રાણીઓમાં ગાયનું મહત્વ વિશેષ છે.

ગાયથી થનારા લાભની કોઈ ગણના જ થઈ શકે તેમ નથી" જીવનનાં બધા જ સ્તરોમાં ગાયનું સ્થાન સર્વશ્રેષ્ઠ મનાયું છે. જે વેદ, પુરાણ, આયુર્વેદ, વગેરેમાં તથા આધુનિક સાહિત્યનાં લખાણમાં જણાવ્યું છે. કૃષિપ્રધાન દેશ ભારતમાં ગાય પાળેલાં પશુઓમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ગાયનું દૂધ, ઘી, છાણ તથા મૂત્રને પવિત્ર માનીને હિંદુઓમાં ધાર્મિક વિધિઓ અને પ્રસંગોએ ખાસ ઉપયોગ થાય છે. જેનામાં માણસાઇ છે. કૃતજ્ઞાતાનો ભાવ છે તે પ્રત્યેક માણસ માટે ગાયનું પૂજન છે. તેનો ઉપકાર સર્વમાટે સમાન છે. ભગવત ગીતાનાં છઠ્ઠા અધ્યાયનાં બત્રીસમાં શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ ખાસ કહે છે કે જે યોગી પોતાની જેમ જ સઘળા ભૂતોમાં સમ દ્રષ્ટિથી જુએ છે એ પરમ શ્રેષ્ઠ મનાયો છે.' તો સાહિત્યમાં ભારતીય ગાય વિશે માહિતી શું હશે? તે જાણવા માટે આ અભ્યાસ હાથ ધર્યો હતો.

પ્રાચીન યુગમાં ગાય

આજથી લગભગ 9000 વર્ષ પહેલાં ગુરૂ વશિષ્ઠ દ્વારા ગાયના કુળના વૃદ્ધિ હેતુ પ્રયોગ કરેલો તેવું માનવામાં આવે છે. તે વખતે 8 થી 10 ગાયની જાત હતી. જેમાં મુખ્યત્વે કામધેનુ, કપિલા, દેવની, નંદિની, ભૌમા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ગાયનું દૂધ, મૂત્ર, ગોબરને માનવ તેમના ધાર્મિક અને જીવન ઉપયોગી વસ્તુ તરીકે ઉપયોગમાં લે છે. ગાયના પંચગવ્ય દૂધ, દહીં, ઘી, મૂત્ર અને ગોબર વિશિષ્ટ ધાર્મિક વિધિ- વિધાનમાં ઉપયોગી છે.

શાસ્ત્રોમાં ગાય

આપણાં શાસ્ત્રોમાં મહિમામય અને હંમેશા બધી રીતે ઉપયોગી એવી ગાયમાતાને પ્રણામ કરવાનું વિધાન રહ્યું છે.

તમે બધા દેવતાઓની માતા છો અને તમે યજ્ઞનું કારણ છો. તમે બધા પવિત્ર સ્થળોમાં પવિત્ર સ્થાન છો, હે નિર્દોષ, હું તમને મારા પ્રણામ અર્પણ કરું છું.

હે નિષ્પાપી ગૌમાતા! તું તમામ દેવતાઓની પણ માતા છે, યજ્ઞનો આધાર છે અને તૂંજ તમામ તીર્થોમાં તીર્થસ્વરૂપ છે. અર્થાત તને વારંવાર પ્રણામ.

વેદોમાં ગાય

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

'ગાય' આખા જગતની માં કહેવામાં આવે છે. ઋગ્વેદમાં ગાયને અનયા કહેવામાં આવે છે. યજુર્વેદમાં અનુપમય કહેવામાં આવે છે. અર્થવેદમાં સંપતિઓનું નિવાસ કહેવામાં આવે છે.

ઋગ્વેદમાં

'માતા રુદ્રનામ દુહિતા વસૂનામ્ સ્વસાદિત્યના મૃતસ્ય નાભિ ।
પ્રા નુ વોચન ચિકિતુષે જનયા મા ગમનાગમદિતિં વધિષ્ઠા ॥.

કહીને સ્પષ્ટ કહ્યું છે. ગાય રુદ્ર દેવોની માતાનાં રૂપમાં સમસ્ત સંસારનું કલ્યાણ કરનારી, ઋગવેદમાં ગાય માતા છે, બહેન છે અને દીકરી પણ છે. "હું દરેક બુદ્ધિશાળી મનુષ્યને કહું છું કે, આ ગાય (એટલે કે 25 વર્ષની અવસ્થા વાળા ની માતા છે, વસુ એટલે 36 વર્ષની અવસ્થા વાળા ની દીકરી છે તથા આદિત્ય એટલે કે 48 વર્ષની અવસ્થા વાળા ની બહેન સમાન છે આ ગાયદૂધ, દહીં ઘી, માખણ વગેરે રૂપ અમૃતનો ખજાનો છે. અમૃતના રૂપમાં અમૃતનો ભંડાર છે; દરેક વિચારશીલમેં માણસોને આ વાત સમજાવી છે અને કહ્યું છે કે તેઓ નિર્દોષ અને નિર્દોષ ગાયોને મારી ન નાખવી તો યજૂર્વેદના પાંચમાંઅધ્યાયના એક શ્લોકનો અર્થ એવો થાય છે. કે 'હે પૃથ્વી તમે વિપુલ અન્ન વાળી અને જાતવાન ગાયો વાળી બનો',

તો સામવેદનાં અરણ્યકાંડમાં દસમાં મંત્રનો અર્થ એવો થાય છે કે જે તેજ તત્વ ગાયો માં છે. હે પરમેશ્વર તેનાથી અમે સંપન્ન થઇએ.

અને અથર્વવેદના ચોથા શ્લોકમાંતો એમ કહ્યું છે કે 'ગાયોનું દુધ વિશ્વનું શ્રેષ્ઠ રેતસ અર્થાત સંતતી દાતા છે.

"ગાયોને રહેવા કાજે સુંદર ગૌશાળાઓ બંધાવો ગાયોના યોગક્ષેમ માટે તિજોરીઓમાં ધન સંગ્રહ કરીને રાખો તથા તેમના ખાવા પીવાની સામગ્રી પર્યાપ્ત માત્રામાં રાખો. ગાયોના સુંદર સુંદર નામો રાખવા જેથી પ્રેમ અને સેવાથી પ્રસન્ન થઈ ગયો સાત્વિક અને મધુર દૂધ પુષ્કળ પ્રમાણમાં આપે."

અંધકાર માંથી પ્રકાશ તરફ લઈ જનારી સાક્ષાત અમૃત નાભિ હોવાથી અમરત્વનું વરદાન આપનારી છું. એટલે પિતૃઓનાં શ્રાધ્ધ કરતી વખતે 'ગોગ્રાસ' મૂકવામાં આવે છે અને બોલવામાં આવે છે કે 'હે ત્રિલોક ની માતા ગાય. મેં ગ્રાસ મુક્યો છે તેને તમે ગ્રહણ કરો.

પુરાણમાં ગાય

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગરુડ પુરાણ અનુસાર વૈતરણી પાર કરવા માટે ગાયના પૂજન અને દાનનો મહિમા વર્ણવેલ છે. શ્રાદ્ધ કર્મમાં ગાયનાં દૂધ વડે પિતૃ પૂજનથી પિતૃ તૃપ્ત થાય છે અને સદગતી પામે છે. સ્કંદ પુરાણ અનુસાર ગાય સર્વ-દેવમયી છે. જયારે અન્ય પુરાણ માન્યતા અનુસાર ગાય સાક્ષાત વિષ્ણુ સ્વરૂપ છે.

વરાહ પુરાણ શાસ્ત્રોમાં સુવર્ણ કપિલા ગાયનું ખૂબ જ મહત્વનું સુંદર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જેમાં જણાવ્યું છે કે, સુવર્ણ કપિલા ગાયની એક પ્રદિક્ષણા આખી પૃથ્વીની પ્રદિક્ષણા કર્યા બરોબર છે. બોટાદનાં ગઢડામાં હરીપર રોડ ઉપર આવેલી સર્વોપખરી ગૌશાળામાં સુવર્ણ કપિલા ગાય છે. ગૌશાળાનાં સંચાલક પાર્ષદ સંજય ભગતે કપિલા ગાયનું મહત્વ સમજાવ્યું હતું.

ભગવાનના શબ્દોમાં ગાયનું મહત્વ:

1.ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં કહે છે કે, હું ગાયો માં કામધેનુ રૂપ છું.

2. શ્રીરામ ભગવાને વન પ્રસ્થાન પૂર્વ બ્રાહ્મણને ગાય દાનમાં આપી હતી.

3. ભગવાન બુદ્ધ ગાયના દૂધની ખીરપાનથી જ્ઞાન અને મુક્તિનો માર્ગ સુજ્યો હતો. બુદ્ધ ગાયને મનુષ્યની પરમમિત્ર પણ કહે છે.

4. ભગવાન મહાવીર પ્રમાણે ગૌ-રક્ષા વગર માનવરક્ષા અધૂરી છે.

રામાયણમાં ગાય:

ભગવાન રામના પૂર્વજ ૪૨માં મહારાજા દિલીપ અને રાણી સુધિક્ષીણા નંદિની ગાયની પૂજા કરતાં હતાં. ગાય પ્રત્યે દપંતીની નિષ્ઠા અને સેવાને કારણે, તેમને રઘુ નામના બહાદુર બાળકનું આશીર્વાદ મળ્યું. આમ, સુર્ય વંશે વંશની સ્થાપના કરી.આમ, કામધેનુની પુત્રી નંદિની, સૂર્યવંશના વિકાસનું મૂળ કારણ બની. રાજા દિલીપના પુત્ર રઘુ હતા, રઘુ ના પુત્ર અજા, અજાના પુત્ર દશરથ હતા અને રાજા દશરથ ના પુત્ર ભગવાન શ્રી રામ હતા.

મહાભારતમાં ગાય:

ગાયોમાં શ્રેષ્ઠ અને પવિત્ર અને પવિત્ર જ ગપ શ્રેષ્ઠ છે:

ગાયો સંસારમાં ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ, પ્રવિત્ર કરનારી છે. જેના દહીં તથા ઘી વગર યજ્ઞાને કરવો સંભવિત નથી.

મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં ગાયની શ્રેષ્ઠતા વિષે ચ્યવન ઋષિએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે "આ સંસારમાં ગાયો સિવાય બીજુ કોઈ શ્રેષ્ઠ ધન નથી. તેના ગુણોનું નામ અને કીર્તન કરવું સાંભળવું,તેનું દાન આપવું, તેનું દર્શન કરવું. એની શાસ્ત્રો માં ખુબજ પ્રશંસા કરી છે."

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગાય સર્વવ્યાપી છે અને વેદ સર્વવ્યાપી છે. ઇન્દ્ર દરરોજ ગાયના કપાળમાં રહે છે. હૃદયમાં કાર્તિકેય, મસ્તકમાં બ્રહ્મા અને કપાળમાં વૃષભધ્વજ શંકર, બંને આંખોમાં ચંદ્ર અને સૂર્ય, જીભમાં સરસ્વતી, દાંતમાં મરુદગાન અને સાધ્યદેવતા, સાથે ગર્જનામાં અંગોનો ક્રમ છે.

ભગવદ્ ગીતામાં ગાય

રમતા બાલકૃષ્ણને ગોદમાં લઈ યશોદા માતા એ તેમની ચારે બાજુ ગોપુચ્છ ફેરવી, ગોમુત્રથી સ્નાન કરાવી તેના શરીર ઉપર ગોરજથી મર્દન કરી કેશવનાં બાર નામોથી તેની રક્ષા કરી હતી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણએ (Shri Krishna) તેમના જીવનમાં ગાયનું મહત્વ સમજાવ્યું. અને એટલે જ તો દેવરાજ ઈન્દ્રએ તેમને 'ગોવિંદ' એવું નામ આપ્યું. કહે છે કે એ ગોપાષ્ટમીનો જ દિવસ હતો, કે જ્યારે કામધેનુ ગાયે સ્વયંભૂ જ શ્રીકૃષ્ણ પર દૂધનો અભિષેક કર્યો હતો.

શ્રીકૃષ્ણની ગૌ-ચારણ લીલા !

ગોપાષ્ટમીના પ્રારંભ સાથે મૂળે તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ગોપાલ કે ગોપાળ બનવાની કથા જ જોડાયેલી છે. કહે છે કે જ્યારે કૃષ્ણ ભગવાને તેમના જીવનના છઠ્ઠા વર્ષમાં પગ મૂક્યો, ત્યારે તે તેમની માતા યશોદા પાસે જીદ કરવા લાગ્યા કે, "હવે હું મોટા થઇ ગયો છું. હવેથી હું વાછરડાને બદલે ગાયને ચરાવા લઈ જઈશ." કહે છે કે બાળકૃષ્ણની હઠ સામે માતા યશોદાએ હાર માની લીધી. પણ, તેમણે કહ્યું, કે "મને નહીં. તું તારા નંદબાબાને જઈને પૂછી આવ. જો એ આજ્ઞા આપે તો તું હરખથી ગાયો ચરાવા જજે."

શ્રીકૃષ્ણ તો તરત નંદબાબા પાસે પહોંચી ગયા. અને હઠાગ્રહ કરવા લાગ્યા. કે હવે તો તે જ ગાયો ચરાવવા જશે. આખરે, નંદબાબાએ ગાય ચરાવવા જવા માટે પંડિતજી પાસે મુહૂર્ત જોવડાવ્યું. પંડિતજીએ પંચાંગ જોયું અને કહ્યું કે માત્ર એક મુહૂર્ત સિવાય પંચાગમાં આવતા વર્ષ સુધી આ માટે કોઈ જ મુહૂર્ત નથી બતાવતું કાન કુંવરની ઈચ્છા આગળ કોઈ કંઈ ન કરી શક્યું. મુહૂર્તનો એ દિવસ એટલે કારતક સુદ અષ્ટમીનો અવસર. કે જેને આપણે સૌ આજે ગોપાષ્ટમી તરીકે ઓળખીએ છીએ.

દંતકથા અનુસાર ગોપાષ્ટમીના આ અવસરે માતા યશોદાએ શ્રીકૃષ્ણને ખૂબ જ સુંદર રીતે તૈયાર કર્યા. મોરમુકુટ ધારણ કરાવ્યો. પગમાં ઘુંઘરું પહેરાવ્યા. સુંદર પાદુકા પહેરાવી. પરંતુ. કાન્હાએ તો તેમની પાદુકા જ કાઢી દીધી. અને માતા યશોદાને કહે, કે "માતા, જો તમે આ બધી ગાયોને પગમાં પાદુકા બાંધશો તો જ હું પાદુકા પહેરીશ." માતા આ જોઈને ભાવુક થઇ ગયા અને શ્રીકૃષ્ણ તો પગમાં પાદુકા પહેર્યા વિના જ ગાયોને ચરાવા લઇ ગયા. શ્રીકૃષ્ણ 'ગોપાલ' બન્યા. કહે છે કે ત્યારથી જ કારતક માસની સુદ પક્ષની આઠમને ગોપાષ્ટમીના રૂપે ઉજવવાનો પ્રારંભ થયો. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણએ

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

તેમના જીવનમાં ગાયનું મહત્વ સમજાવ્યું. અને એટલે જ તો દેવરાજ ઈન્દ્રએ તેમને 'ગોવિંદ' એવું નામ આપ્યું.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના દરેક મંદિરમાં ગોપાષ્ટમી પર્વની હર્ષોલ્લાસ સાથે ઉજવણી કરવામાં આવે છે. વૃંદાવન, મથુરા તેમજ નાથદ્વારામાં તો કેટલાય દિવસો પહેલાથી આ ઉત્સવની ઉજવણીની તૈયારીઓ શરૂ થઈ જાય છે.

કારતક સુદ અષ્ટમીની તિથિ એ ગોપાષ્ટમી તરીકે ઉજવવામાં આવે છે. જેમાં વાછરડા સાથેની ગાયના પૂજનનો સવિશેષ મહિમા છે. આ ઉત્સવના પ્રાગટ્ય સાથે અનેકવિધ દંતકથાઓ તેમજ પ્રભુની લીલાઓ સંકળાયેલી છે.

કામધેનુ દ્વારા શ્રીકૃષ્ણનો અભિષેક !

ગોપાષ્ટમી પર્વના પ્રારંભ સાથે કામધેનુની તેમજ શ્રીકૃષ્ણના ગોવર્ધનધારણની કથા જોડાયેલી છે. દેવરાજ ઈન્દ્રના મદનું દમન કરવા શ્રીકૃષ્ણએ વ્રજમાં ગોવર્ધન પૂજાનું આયોજન કરાવ્યું. તેનાથી ક્રોધે ભરાઈ ઈન્દ્રએ ભયંકર વરસાદ વરસાવ્યો. આખરે, વ્રજવાસીઓની રક્ષાર્થે શ્રીકૃષ્ણએ તેમની ટચલી આંગળી પર ગોવર્ધન પર્વતને ધારણ કરી દીધો. સતત સાત દિવસ સુધી કૃષ્ણ ગોવર્ધનને ધારણ કરી ઉભા રહ્યા. આખરે, દેવરાજ ઈન્દ્રએ તેમની હાર સ્વીકારી શ્રીકૃષ્ણની ક્ષમા માંગી વરસાદ રોકી લીધો. અને શ્રીકૃષ્ણએ ગોવર્ધન પર્વતને નીચે મૂકી દીધો. કહે છે કે તે દિવસ કારતક સુદ આઠમનો જ હતો. આ ઘટના બાદ કામધેનુ ગાયે સ્વયંભૂ જ શ્રીકૃષ્ણ પર દૂધનો અભિષેક કર્યો. જેને લીધે ગોપાષ્ટમી પર્વની ઉજવણીનો પ્રારંભ થયો.

ગાયમાં રહેલ દેવતાઓ:

હિંદુ ધર્મમાં તેત્રીસ કરોડ દેવતાઓ માનવામાં આવે છે. સમગ્ર બ્રહ્માંડ વિશ્વના તમામ નિર્જીવ અને સજીવ તત્વોના પ્રમુખ દેવતા છે અને માતા ગાયમાં આ તમામ દેવી-દેવતાઓના નિવાસને કારણે, જી એ વિશ્વનું સ્વરૂપ છે. એટલું જ નહીં, એવું પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે 'ગયો વિશ્વસ્ય માતરઃ' એટલે કે ગાય ચરતા જગતની માતા છે એટલે કે માતા ગાય સમગ્ર વિશ્વનો આધાર છે. આ જ કારણ છે કે માત્ર ગાયની પૂજા અને સેવા કરવાથી જ તમામ દેવી-દેવતાઓની પૂજા કરી શકાય છે.

તેથી, અહીં વેદ, સ્મૃતિઓ અને પુરાણોમાં ઉપલબ્ધ ગાયના વૈશ્વિક સ્વરૂપનું વર્ણન રજૂ કરવામાં આવી રહ્યું છે, તેની સાથે ગાયનો મહિમા અને ગાયની સેવાનો મહિમા પણ દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં ગાયનું મહત્વ:

શ્રી ઘનશ્યામ મહારાજ ગૌઘાટ ગાયો ચારવા જાતા. ગોમતી ગાય મહારાજને વ્હાલી હતી અને ગાયને મહારાજ વહાલા હતા. આપણા દરેક મંદિરોમાં લગભગ ગૌશાળા હોય છે

અહી ગાયનો મહિમા કહું છુ

ગૌ સેવાનું ફળ ઘણું, જેમાં દેવીનો વાસ;
ગૌનું જે પાલન કરે, તે ઘર સદા ઉલ્લસ..

આસો અમાસ અને કારતક સુદ પડવાના સુભગ સમન્વય દરમ્યાન ગૌમાતાનું પૂજન, ગી સેવા, વગેરે કરવું. ગાયમાતા એ પૃથ્વી પરની કામધેનું કહેવાય છે. આ પરમ પવિત્ર દિવસે ગૌ માતાઓને અલંકારોથી અલંકૃત કરી તેમને ભરપેટ ભોજન આપવું. તેમની પૂજન વિધિ કરી આરતી ઉતારવી; કારણ કે પૃથ્વી પર માતૃશક્તિનું પ્રત્યક્ષ રૂપ ગાયમાતા છે. શ્રી હરિએ વિશ્વનું પાલન કરનાર યજ્ઞપુરુષની મુખ્ય સહાયિકાના રૂપમાં ગૌ-શક્તિનું સર્જન કર્યું છે. વ્રત વિધિવિધાન દરમિયાન તથા યજ્ઞની સંપૂર્ણ ક્રિયાઓમાં ગાયમાતાનું દૂધ, દહીં, ઘી, વગેરે અનિવાર્ય ગણાય છે.

“જનેતા સમી પૂજ્ય પૂજું ગાયમાતા, કરું નિત્ય સેવા નમું ગાયમાતા.*

દરેક ધર્મમાં ગાયનું મહત્વ :

ડૉ. ઉમાકાંત.જે.જોષી.ના જણાવ્યા મુજબ

હિન્દુ ધર્મમાં તો ગાયને પવિત્ર માતા તરીકે પૂજનીય ગણાય છે.ગાયનું દુધ-ખૂદાની કૃપા પ્રસાદી મનાય છે.

ભગવાન ઈશુ ખ્રિસ્તનો જન્મ જ ગૌશાળામાં થયો હતો.

પારસીઓ ગૌમાસ ખાતા નથી.

જૈનો તો જીવમાત્ર ની હિંસાના વિરોધી છે.

ભગવાન બુદ્ધે ગૌહત્યા નો વિરોધ કર્યો હતો. અને ગાયને માતા તુલ્ય ગણી હતી.

દુધ ઠંડું થઈ જાય તો ગરમ કરીને લેવું આ રીતે આયુર્વેદની દરેક સંહિતાઓમાં ગાયના દુધમાં પવિત્ર-પોષક-હલક ગણેલ છે.

શાસ્ત્રોમાં ગાયનું રક્ષણ:

તમામ જાતિના લોકો જાગૃત થવ જોઈએ. જો આમ થશે તો આખી દુનિયામાં માતા ગાયની પૂજા શરૂ થઈ જશે. આ આખું જગત ગાયના રૂપમાં છે, એટલે કે ગાય, તેથી ગાય સાથે કોઈ એક પદાર્થની તુલના કરી શકાય નહીં. અન્ય તમામ પદાર્થો માટે વિવિધ સામ્યતાઓ આપી શકાય છે;

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગાય. એકમાત્ર પ્રાણી છે જે અનન્ય છે; કારણ કે તે તમામ જીવોની નિરાકાર માતા છે, માનવ વંશજોની પાલનપોષણ કરનાર છે અને મનુષ્ય તેના ઘટક છે. જો વાચકો ગાયના આશીર્વાદ વિશે વિચારે અને મનન કરે તો વેદના આ વિધાનને તેઓ યોગ્ય રીતે સમજી શકશે.

વેદોએ સૂક્ત દ્વારા અહિંસાની શ્રેષ્ઠ સલાહ આપી છે. કોઈપણ મનુષ્યને એકલા છોડી દો, કોઈપણ જીવંત પ્રાણી ક્યારેય તમારી સાથે હિંસા નહીં કરે. સિંહ અથવા અન્ય હિંસક પ્રાણીઓ અન્ય જીવોને મારીને ખાય છે. રાક્ષસો પણ મનુષ્યને ખાઈ જાય છે. પરંતુ બીજાના માંસ પર જીવતા આ ક્રૂર જીવો અત્યંત ભૂખ્યા હોવા છતાં પણ પોતાના શરીરના અંગોને કાપીને ખાતા નથી.

તેથી, આ કુદરતી વૃત્તિને ધ્યાનમાં લઈને, વેદ આ સૂક્ત દ્વારા મનુષ્યોને ગાય અને બળદના માંસનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવા માંગે છે. આ ઉપરના વર્ણન પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

જ્યારે લોકો દિલથી પોતાની જાતને ગાયના શરીરનો એક ભાગ માનવા માંડશે, ત્યારે તેઓ ગાય કે બળદનું માંસ કેવી રીતે ખાઈ શકશે; કારણ કે કોઈ પણ જીવ પોતાના શરીરનું માંસ ખાતું નથી.

બીજાઓનું ખાવાનું ભૂલી જાઓ, શુદ્ધ સર્વભક્ષી અથવા માંસાહારી લોકો પણ પોતાનું માંસ ખાતા નથી. તેથી, જે વ્યક્તિ પોતાને ગાયના શરીરનો એક ભાગ માને છે તે ગૌમાંસ ખાવાથી સંપૂર્ણપણે દૂર રહેશે. ગાય મારાથી જુદું નથી, હું તેના શરીરનો એક અંગ છું; તેથી, જેમ મારે મારી જાતનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, તેમ મારે ગાયોનું પણ રક્ષણ કરવું જોઈએ-આ કેટલી સર્વોચ્ચ સલાહ છે! વાચકોએ આ ઉપદેશનું મહત્વ સમજવું જોઈએ. જે ક્ષણે દુષ્ટ માણસ પણ કોઈને 'મા' તરીકે સ્વીકારે છે તે ક્ષણે તેની આંખો તરત જ નિર્મળ થઈ જાય છે.

માતાને ગાય કહેવાનો અર્થ એ છે કે આપણે તેને પવિત્ર અને પૂજનીય તરીકે જોવી જોઈએ. આપણી સૌથી પૂજનીય, પૂજાપાત્ર અને આરાધ્ય માતા છે' - આ લાગણી આપણે હંમેશા જીવંત રાખવી જોઈએ.

ગાયના દાનનું મહત્વ:

જો તમારે માયાના સામ્રાજ્યમાં તમામ પ્રકારની કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો તમારે મુખ્યત્વે ગાય માતાની સેવા કરવી જોઈએ. સયાન ટીકાકારે પણ આ વાત સ્વીકારી છે અને લખ્યું છે કે - "સ્તોતુભ્યો દાનાર્થમગ્રે પ્રમુખમત એવ ગબો' એટલે કે ગાયનું દાન, ગાયની પૂજા અને પ્રશંસા કરવી જોઈએ, કારણ કે દાનમાં દાન સૌથી મહત્વપૂર્ણ છે. આ કારણે, બધા દેવતાઓ માતા ગાય સાથે તેમની પૂજા કરવા માટે વિશ્વના વિવિધ ભાગોમાં નિવાસ કરવા લાગ્યા. માતા ગાથના મળમૂત્ર અને

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

મૂત્રનું મહાત્મ્ય દરેક સમયે સમાજમાં રહે તે માટે શ્રી લક્ષ્મીજી પોતે પણ ગાયના છાણ અને મૂત્રમાં રહેવા લાગ્યા.

હિન્દુ ધર્મમાં દાનનું ખૂબ મહત્વ છે. દાનને પુણ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો સરળ માર્ગ માનવામાં આવે છે. ત્યાં સનાતન ધર્મમાં પાંચ પ્રકારના દાનનો ઉલ્લેખ છે. આ પાંચ દાન વ્યક્તિનું કલ્યાણ કરી શકે છે. વ્યક્તિને ભૌતિક સુખોનો સ્વામી બનાવી શકે છે અને તેને ભગવાનની નજીક લઈ જાય છે. જેમાં સૌ પ્રથમ ગૌ દાન, સનાતન ધર્મ અનુસાર તમામ દેવી-દેવતાઓ માતા ગાયમાં રહે છે. આવી સ્થિતિમાં જે કોઈ ગાયનું દાન કરે છે તેના જીવનની તમામ સમસ્યાઓનો અંત આવી જાય છે. તે ગાયમાંથી વ્યક્તિની આગામી પેઢીમાં પ્રસારિત થાય છે. જે વ્યક્તિ ગાયનું દાન કરે છે તેના પૂર્વજોને જન્મ-મરણના ચક્રમાંથી મુક્તિ મળે છે અને પિતૃઓ પણ ખુશ રહે છે.

ઉપસંહાર:

આમ, આ અભ્યાસ મુજબ શાસ્ત્રોમાં દર્શાવેલ ગાયનું ધાર્મિક મહત્વ જાણી શકાય છે.આ અભ્યાસ મુજબ વિનાશ થઈ રહેલી સંસ્કૃતિનું મહત્વ સમજી શકાશે અને ગાયનું રક્ષણ કરી સંસ્કૃતિ જાણવણી કરી શકાશે.ગૌ હત્યા અટકાવી તેની સેવા કરવાના ઉપદેશ આપી શકાય. ગાયના દાનનું મહત્વ જાણી શકાય. આ અભ્યાસના મુદ્દાઓ અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ કરી શકાય જેથી સંસ્કૃતિનું હસ્તાંતરણ કરી શકીએ.

સંદર્ભ સાહિત્ય

* પ્રકાશવીર આર. ભોજક, * પૃથ્વી પરનું અમૃત ગાયનું દુધ*, વૈદિક સાહિત્ય પ્રકાશન, અમદાવાદ.
* સંતાના બાબુ, "પવિત્ર ગાય " (2023), ધ રાઈટ ઓર્ડર પબ્લિકેશન, બેંગલોર.
* ગાય વંશનું મહત્વ અને ઉપયોગિતા – www.gayatrimandir files, wordpress.com
* ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગાયા ગૌ માતા)નું મહત્વ- www.Gujaratsamachar.com

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ડૉ. ગાયત્રી સુરેશચન્દ્ર શાહ
શ્રી મુક્તજીવન સ્વામીબાપા મહિલા કોલેજ , ભુજ

ગાય અને જનજીવન

ગાયનો મહિમા અપાર છે. પ્રાચીન સમયથી વર્તમાન સમયમાં પણ લોકજીવનમાં અને સાહિત્યમાં પણ ગોમહિમાની પરંપરા સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. આથી જ પ્રાચીન સમયમાં આજની અપેક્ષા લોકો ગોભકત હતા અને ગાય પણ વધારે સંખ્યામાં જોવા મળતી ; એટલે જ સંપૂર્ણ દેશમાં ગોજાતિ , ગવ્ય પદાર્થ , શ્રેષ્ઠ અન્ન , સુખ , શાંતિ અને સમૃદ્ધિ જોવા મળતી હતી. આથી જ કહેવાય છે કે આપણા દેશમાં દૂધ - દહીંની નદીઓ વહેતી હતી.

પશુઓએ માનવ જીવનમાં અને પ્રગતિમાં મહત્વપૂર્ણ સહયોગ આપ્યો છે. અનાજ, કપડાં, આવનજાવન તથા બીજી અનેક સગવડો માટે મનુષ્યએ પશુઓનો સહારો લીધો છે. ભારતવાસીઓ ગાયને પોતાની માતા માને છે અને એની પૂજા કરે છે. ગાય આપણી સભ્યતાના મેરુદંડ સમાન છે . માનવ માટે ગાય એ ફક્ત પશુ નથી કારણ કે સંસારમાં એવું કોઈ પ્રાણી નથી જેના મળ - મૂત્ર નો ઉપયોગ યજ્ઞમાં પૂજામાં થતો હોય. સાક્ષાત્ લક્ષ્મીનો ગાયના છાણમાં વાસ છે. ગમે એવી અપવિત્ર જમીન પર પણ ગાયના છાણનું લેપન અને ગૌમૂત્ર નો છંટકાવ કરવામાં આવે તો તે સ્થાન પવિત્ર થઈ જાય છે. યજ્ઞનો પ્રારંભ પણ છાણ અને પંચગવ્ય થી જ થાય છે. ગાયનું મહત્ત્વ તો વેદો , ઉપનિષદો , મહાભારત અને રામાયણમાં સર્વોચ્ચ સ્થાને છે. એટલું જ નહીં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને રામનો જન્મ ગાય માટે જ થયેલો છે.

विप्र धेनु सुर संत हितलीन्ह मनुज अवतार। [1]

અનેક શાસ્ત્રોમાં ગાયને[2] સર્વદેવમયી અને સર્વતીર્થમયી[3] કહેવામાં આવ્યું છે. જ્યાં ગાયનો વાસ હોય છે ત્યાં હંમેશા સુખ-શાંતિ સમૃદ્ધિ અને પૂર્ણ સામ્રાજ્ય ઉપસ્થિત રહે છે. પદ્મપુરાણમાં કહ્યું છે કે, ગોદર્શન, ગોસ્પર્શ, ગોપૂજન, ગો સ્મરણ, ગોગુણાનુકીર્તન અને ગોદાન કરવાથી મનુષ્ય પાપથી મુક્ત થઈ અક્ષય સ્વર્ગનો ભોગ પ્રાપ્ત કરે છે. [4]

યજુર્વેદ માં કહેવામાં આવ્યું છે કે,

ब्रह्म सूर्य समंज्योतिद्यौ: समुद्र समंसर: ।
इन्द्र: पृथिव्यै वर्षीयान्गोस्तु मात्रा न विद्यते॥ [5]

संसार में सभी कीउपमा दी जा सकती है परन्तु गो के सदृश उपकारी भूमंडल पर दूसरा कोई नहीं ।अत: 'गोस्तु मात्रा न विद्यते' गौ की उपमा किसी से भी नहीं दीजा सकती ।

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ ગોધનનુ વિશેષ મહત્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે ,
" सर्वेषामेव भूतानां गावःमुत्तमम् शरण "। [6]

ગૌ ગંગા ગાયત્રી ગૌરી ગીતા મા ! આર્ય સંપદા માંથી આ પાંચ 'ગ' કારને વેગળા મૂકીએ તો કેવો શૂન્યાવકાશ સર્જાય ? અહીં પણ ગાય - કામધેનુ ગાયને પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. પદ્મપુરાણ મુજબ પરમાત્મા ના મુખ માંથી પહેલું તેજ વેદ રૂપે, બીજું તેજ અગ્નિ રૂપે, ત્રીજું તેજ બ્રાહ્મણ રૂપે અને ચોથું તેજ ગાય રુપે હતું. આ ચાર તેજના કારણે જગતનું રક્ષણ થતું રહ્યું છે.

વેદોના માધ્યમ થી જીવનની સમજણ - જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. સૂર્ય ચંદ્ર વગેરે દેવોને હોમ દ્રવ્ય પહોંચાડનાર અગ્નિ તેજ રુપે છે , બ્રાહ્મણ મારફતે હોમહવન થાય છે અને અગ્નિ દ્વારા તે દેવોને પહોંચે છે. અહીં પણ ગાય રુપી તેજનું મહત્ત્વ ઘણું છે કારણ કે ગાય ના દૂધ દહીં માંથી બનતા ઘીથી હવન થાય છે , અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે અને પ્રજ્વલિત થયા પછી બ્રાહ્મણો તેમાં હવ્ય દ્રવ્ય હોમીને અગ્નિ મારફતે દેવોને પહોંચાડે છે. આ ચારેય તેજ રુપ પદાર્થોના લીધે આ સૃષ્ટિ નુ રક્ષણ થાય છે. આ ચારેય તેજ રુપ પદાર્થોના લીધે બધા લોકો હેમખેમ સંસારમાં સ્થિર થયા છે.

ગાયની સેવા કરવાથી મનુષ્યને યમયાતનામાંથી મુક્તિ મળે છે. ગાયની સેવા કરવાથી પુત્રપ્રાપ્તિ, લક્ષ્મી પ્રાપ્તિ, વિદ્યા પ્રાપ્તિ, યશ પ્રાપ્તિ, બલ પ્રાપ્તિ, દીર્ઘાયુ પ્રાપ્તિ થાય છે. ગાય માં અનન્તાનન્ત ગુણ રહેલા છે , એટલે જ તો શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે ,
गावः प्रतिष्ठा भूतानाम्। [7]
गावः शरण्या भूतानाम्। [8]
गावः स्तेजो महदिव्यम् [9]
गावो बन्धु र्मनुष्याणाम्। [10]
આ તમામ ઉલ્લેખ વડે માનવ જીવનમાં ગાય નું મહત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે. મહાભારત માં કહ્યું છે કે,
गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनंमहत्। [11]

પદ્મપુરાણ અનુસાર ગાય મનુષ્ય માટે મિત્ર સમાન છે અને મનુષ્ય ગાય ના મિત્ર છે , જે ઘરમાં ગાય નથી એ ઘર જાણે મિત્ર વગરનું છે . [12] આ ચારેય માં ગાય નું મહત્ત્વ અદકું છે , તેથી જ તો બ્રાહ્મણ ,દેવ તથા અસૂરો પણ તેને પૂજે છે. તે સર્વ ક્ષેત્રોમાં ઉત્તમ ગુણોની ખાણ છે. તેના દૂધ , દહીં છાસ ,ઘી તો ઉપયોગ માં આવે જ છે પણ તેનું મૂત્ર અને છાણ પણ ઉપયોગ માં આવે છે. ગાયનું મૂત્ર તો પ્રત્યેક વ્યક્તિના કેટલાય રોગ નિવારણ માટે આયુર્વેદ ની દ્રષ્ટિથી ઉપયોગ માં લેવાય છે. ગોમૂત્ર તો પેટ, કાન, મોઢું, આંખ વગેરેના અસાધ્ય રોગો પર અકસીર ઇલાજ છે. આ સાથે ધરતીની ફળદ્રુપતા વધારવા માટે ગાયના છાણથી વધારે બીજું કંઈ નથી.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

આપણો દેશ કૃષિપ્રધાન છે અને કૃષિનો આધાર બળદ પર છે. બળદ ગૌપુત્ર છે. તેના શ્રમ અને પસીનાથી આપણાં ખેતરો ધનધાન્યથી લચી ઊઠે છે , ખેડૂતો પણ ઉજળા છે અને ગાય ના દૂધ દહીં છાસ માખણ ઘી થી આપણે પુષ્ટ રહીએ છીએ. ગાય થકી જ ખેતી નું ઉત્પાદન થાય છે અને આપણને અનાજ મળે છે. ગાય તો જનજીવન સાથે ઓતપ્રોત થઈ છે કે જ્યાં જ્યાં ગાય ની ખરી પડતી ત્યાં ત્યાં ધૂળ ઉડતી અને તેનાથી વાતાવરણ પવિત્ર થઈ ગયું મનાય છે. સાંજના ગોધણ ગામમાં પાછું ફરે ત્યારે તેનાથી ઉડતી ગોરજ એ સૌભાગ્યશ્રીનું સૂચક ગણાય છે.

માનવ પોતાના જીવનમાં જો ગાયના દૂધ નું સેવન કરે તો પણ ગાયના દૂધમાં એટલા ઉપયોગી પદાર્થો રહેલા છે જેનાથી માનવશરીરની તમામ પ્રકારની બીમારીઓનો ઈલાજ સંભવ છે. એટલે કામધેનુ એ કલ્પના નથી સત્ય છે. ગાયનું દૂધ બુદ્ધિનો ભંડાર છે , ઘી આરોગ્ય ના તત્વો ધરાવે છે. ૨૦ ગ્રામ ગાયનું ઘી અગ્નિ માં હોમવામાં આવે તો એક ટન ઓક્સિજન વાયુને શુદ્ધ કરી દે છે . દેશી ગાયના દૂધ માં એમ.ડી.જી. (સેરોટિન) નામનું તત્વ છે જે કેન્સર ના કોષના નિર્માણને રોકે છે .

પ્રાચીન સમયથી ત્રષિમુનિઓએ ગાયને માતાના સંબોધન થી સંબોધી છે. પ્રસિદ્ધ જીવવિજ્ઞાની ડો. એસ.એ.પીપલ્સે લાંબા ગાળાના સંશોધન અને પ્રયોગ કર્યા પછી શોધ્યું છે કે મનુષ્યના શારીરિક બંધારણ માટે ગાયનું દૂધ સૌથી આરોગ્યપ્રદ , પૌષ્ટિક અને સંપૂર્ણ આહાર છે અને તેમાં સર્વ પ્રકારનાં જીવનપોષક તત્વો મળે છે.જો કોઈ બીજો આહાર ન લેવામાં આવે અને ફક્ત ગાય ના દૂધ નું જ સેવન કરવામાં આવે તો મનુષ્ય ફક્ત સ્વસ્થ જ નહીં , બળવાન તથા સશક્ત જીવન પસાર કરી શકે છે અને તેનો સ્વભાવ પણ સાત્વિક માનવોચિત ગુણોથી ઓતપ્રોત થઈ શકે છે.

ડો. પીપલ્સે ગાય ના દૂધ પર કરેલાં નિરીક્ષણો માં એ પણ જોયું છે કે કદાચ ગાય કોઈ ઝેરી પદાર્થ પણ ખાઈ જાય તો પણ તેની અસર તેના દૂધ માં થતી નથી. તેના શરીરમાં સામાન્ય ઝેરને પચાવવાની અદ્‌ભૂત શક્તિ છે. ગાયના પાલનપોષણમાં પણ સુગમતા છે. ગ્રામીણ પ્રદેશમાં લીલું ઘાસ, સૂકું ઘાસ, ભૂસું સહેલાઈથી મળી રહે છે. ચરવાની પણ સગવડ હોય છે, ચરતી વખતે જાતજાતની વનસ્પતિ, જડીબુટ્ટીઓ ખાવાથી તેના દૂધ માં ઔષધીય ગુણોનો સમાવેશ થવો સ્વાભાવિક બાબત છે. આ બધા ગુણો ને લીધે જ માનવજીવનમાં ફેફસાંની તકલીફ, દમ તથા પેટના રોગોમાં ગાયનું દૂધ લાભકારક છે.

મહર્ષિ સુશ્રુત પણ જણાવે છે કે, ગાય નું દૂધ પવિત્ર , સ્નાયુવર્ધક, શક્તિ અને તેજવર્ધક છે. ભારતમાં વસતા લોકો સમગ્ર વિશ્વમાં સર્વશ્રેષ્ઠ વીર અને સાહસી લોકો છે જેમનો મુખ્ય આહાર ગાયનું દૂધ છે . મનુષ્ય ગાય ના દૂધ નું સેવન કરીને સો વર્ષ સુધી જીવતા હોય છે. ધન્વન્તરિ નિઘંટુ વગેરેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, ગાય નું દૂધ દરેક રોગોમાં પથ્ય સેવન માટે રસાયણ બળ આપનાર પચવામાં સરળ છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ગાયના દૂધ ની સૌથી મોટી વિશેષતા એ છે કે જ્યારે રોગીને દરેક પ્રકારના ખાદ્ય પદાર્થો ના સેવનની મનાઈ કરવામાં આવે છે ત્યારે પણ ચિકિત્સક એને ગાયનું દૂધ પીવા માટેની સલાહ આપતાં હોય છે. ચરક સંહિતા અનુસાર પણ ગાયનું દૂધ મધુર, મૃદુ, બહલ મંદ , પ્રસન્ન વગેરે દસ ગુણોવાળું છે. સુશ્રુત સંહિતામાં ગાયના દૂધને મળશોધક પાચક ચીકણું બળ આયુ પ્રાણસંવર્ધક હાડકાંના બાંધાને મજબૂત તથા કાર્યાન્વિત રાખનાર ઉત્તમ રસાયણ બતાવ્યું છે અને તે વાત પિત્ત વિકારોનું શમન કરે છે. [13]

આ તમામ લાભ , વિશેષતા અને ઉપયોગિતાને ધ્યાનમાં રાખતાં માનવ જીવન ગાય વિના સંભવ જ નથી એમ કહીએ તો યોગ્ય જ છે. એટલે જ ગો-વંશ સંવર્ધન દ્વારા માનવ જીવનના સ્વાસ્થ્યને અને આર્થિક સ્થિતિને સુધારી શકાય છે.

गावो ममाग्रत: सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठत: ।
गावो मे सर्वत: सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम्॥

<u>પાદટીપ</u> :

1. રામાયણ , મહર્ષિ વાલ્મીકિ , ગીતા પ્રેસ ગોરખપુર .
2. (અ) 'सर्वेदेवा: स्थितादेहेसर्वदेवमयीहिगौ: 'बृहत्पाराशरस्मृति , ३/३३.
   (બ) 'वैश्वदेवीवैगौ: ''यद्गांददातिविश्वैषामेतद्देवानांतेनप्रियंधामउपैति।'
गोपथब्राह्मण , ३/३/१९
   (ક) અથર્વવેદ , ९/७/१-२६
3. स्कन्दपुराण , आवन्त्यखण्ड , रेवाखण्ड , ८३/१०४-११२
4. पद्मपुराण , सृष्टिखण्ड , ४८/ १४५- १४६
5. यजुर्वेद। , २३/४८
6. धेनु मानस , पूज्य गोपाल " मणि " जी , पृष्ठनं. ७
7. अग्निपुराण ,२९२ , १५
8. महाभारत , अनुशासनपर्व , ६६/५०
9. महाभारत , अनुशासनपर्व , ८१/१७
10. पद्मपुराण , सृष्टि. ,५०/ १५५
11. महाभारत अनुशासनपर्व , , ७८/५
12. गावो बन्धुर्मनुष्याणां , मनुष्याबान्धवागवाम् ।
    गौश्चयस्मिन्गृहेनास्तितद्बन्धुरहितंगृहम्॥
13. सुश्रुत संहिता, महर्षि सुश्रुत.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

સંદર્ભ ગ્રંથો :

1. ગૌરક્ષા અને ઉછેર એક રાષ્ટ્રીય કર્તવ્ય , શ્રીરામ શર્મા આચાર્ય , યુગ નિર્માણ યોજના વિસ્તાર ટ્રસ્ટ , મથુરા ,2009
2. પદ્મપુરાણ , મહર્ષિ વેદવ્યાસ , ગીતા પ્રેસ , ગોરખપુર .
3. મહાભારત , મહર્ષિ વેદવ્યાસ , ગીતા પ્રેસ , ગોરખપુર
4. રામાયણ , મહર્ષિ વાલ્મીકિ , ગીતા પ્રેસ , ગોરખપુર
5. ચરક સંહિતા , મહર્ષિ ચરક
6. સુશ્રુત સંહિતા , મહર્ષિ સુશ્રુત
7. गोसेवा अंक , गीता प्रेस , गोरखपुर , 1994
8. धेनुमानस, पूज्यगोपाल "मणि" जी , विनसरपब्लिशिंगक. , देहरादून , २०१०
9. ऋग्वेद , गीता प्रेस, गोरखपुर।
10. यजुर्वेद , गीता प्रेस , गोरखपुर।
11. गोसेवाकेचमत्कार , गीताप्रेस , गोरखपुर ,
12. गोरक्षाएवंगोसंवर्धन , संतराजेंद्रदासजी महाराज , गीताप्रेसगोरखपुर।

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Meta Radhaben R.
E-Mail : radhaahir590@gmail.com
Mobile: 9327466801

Dudiya Riya P.
E-Mai : dudiyariya@gmail.com
Mobile: 8866062357

S.D. Shethiya College Of Education, Mundra –kachchh

सारांश

भारत परंपराओं की भूमि है जिसकी जड़ें प्राचीन विज्ञान में हैं जो सीधे तौर पर सामाजिक रीति-रिवाजों और उनके पीछे के वैज्ञानिक कारणों को जोड़ती हैं। भारत में गाय को माँ के समान पोषण देने वाले स्वभाव के कारण 'गौमाता' या 'कामधेनु' कहा जाता है। पंचगव्य नामक इसके उत्पादों के विविध स्वास्थ्य लाभों के कारण प्राचीन काल से गाय का हिंदू धर्म में एक विशेष स्थान रहा है। गाय से प्राप्त तीन काव्य गोमूत्र, गोबर और दूध और दो उपग्रहों चास और दही के समूह को पंचगव्य कहते हैं।यह सदा पवित्र होता है। ऋग्वेद में इसे 'प्रथम भक्ष्य' कहा गया है। अर्थात् जन्म लेते ही सर्व प्रथम खाने योग्य। यज्ञ मीमांसा में कहा गया है –"गौमूत्र में वरुण देव, गोबर में अग्नि, दुग्ध में चन्द्र, छाछ में वायु, घी में सूर्य, कुश में ब्रह्मा, और जल में साक्षात् विष्णु है। अतः पंचगव्य सदा पवित्र है" गाय को विज्ञान की दृष्टि से देखें तो वह अपने आप में संपूर्ण चिकित्सा शास्त्र है। पंचगव्य चिकित्सा की सिफारिश विभिन्न प्रकार की बीमारियों जैसे अस्थमा, फ्लू, एलर्जी, हृदय रोग, गुर्दे के विकार, संधिशोथ, ल्यूकोडर्मा, घाव भरने, ल्यूकोरिया, हेपेटाइटिस, आहार और जठरांत्र संबंधी विकारों, मोटापा, तपेदिक, अल्सर, रासायनिक नशा के लिए की जाती है। अन्य बैक्टीरियल, फंगल और वायरल संक्रमण। थेरेपी ने कैंसर, एड्स और मधुमेह जैसी गंभीर रोग स्थितियों के खिलाफ भी अपनी चिकित्सीय क्षमता का प्रदर्शन किया है।

पंचगव्य आयुर्वेद और पारंपरिक भारतीय नैदानिक प्रथाओं में अपूरणीय औषधीय महत्व प्रदान करता है। पंचगव्य देशी भारतीय गाय के पांच पवित्र साजों को संदर्भित करता है, न कि भैस, संकर गायों आदि के। इसमें दूध, मूत्र, गोबर, भी और दही शामिल हैं। आयुर्वेद के प्रारंभिक ग्रंथों में कहा गया है कि पंचगव्य सभी प्रकार के शारीरिक, जैविक और मानसिक विकारों की रोकथाम, उपचार और इलाज के लिए सबसे प्रभावी है। आयुर्वेद में भी यही कहा गया है कि,

" गव्यं पवित्रं च रसायनं च, पथयं च हृदयं बलबुधिम्।
आयुः प्रदं रक्तविकारहरि, त्रिदोष्दोग्विसाफम् स्यात् ।"

प्रस्तावना

भारत में सभी प्रजातियों की गए अपनी-अपनी भौगोलिकता में अपने-अपने स्थान पर श्रेष्ठ हैं उत्तर पश्चिम भारत की गाय दूध अधिक देती है जबकि दक्षिण भारत एवं पहाड़ी इलाके की गाय दूध सबसे कम देती है इसका कारण स्थानीय भौगोलिकता है लेकिन इन गायों द्वारा दिए गए तीन काव्य दूध गोबर और गोमूत्र की बात करें तो भारत की सभी गए समान मात्रा में अमृत तुल्य भव्य प्रदान करती है ऋग्वेद में गायों का वर्णन उषा की और सूर्य की गायों के रूप में किया गया है इस प्रकार गए सूर्य का सीधा प्रतिनिधित्व करती है इससे कहां जा सकता है कि जो कुछ भी हमें सूर्य और उसे प्राप्त उषा से मिलता है वह सब कुछ गए दे सकती है।

संशोधन के हेतु

- पंचगव्य के बारे में जानना।
- पंचगव्य का मनुष्य स्वास्थ्य में उपयोगिता मूल्य जानना।
- पंचगव्य चिकित्सा के बारे में जानना।

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

चाबी रूप शब्द

पंचगव्य:

पंचगव्य गाय से प्राप्त पांच उत्पादों अर्थात दूध, दही, घी, मूत्र और गोबर का एक सामूहिक नाम है।

-आयुर्वेद

पंचगव्य चिकित्सा:

पंचगव्य चिकित्सा, जिसे 'काउपैथी' के नाम से भी जाना जाता है, आयुर्वेद की एक शाखा है जो स्वास्थ्य को ठीक करने, रोकने और बनाए रखने के लिए पंचगव्य का उपयोग करती है।

पंचगव्य का परिचय और मनुष्य स्वास्थ्य में उसकी उपयोगिता

आयुर्वेदिक चिकित्सा प्रणाली में विभि- न्न रोगों के उपचार के लिए गाय के दूध, घी, मूत्र, गोबर और दही के उपयोग के महत्व का वर्णन किया गया है, जिनमें से प्रत्येक को' गव्य' (अर्थात, ' गौ' से प्राप्त गाय से प्राप्त) कहा जाता है। प्रत्येक उत्पाद में मानव स्वास्थ्य, कृषि और अन्य उद्देश्यों के लिए अलग-अलग घटक और उपयोग होते हैं।' पं- चगव्य' दो शब्दों से बना है, 'पंच' का अर्थ है पांच और' गव्य' का अर्थ है' गौ' का अर्थ है गाय [2], जो कुल मिलाकर गाय से प्राप्त पांच उत्पादों का प्र- तिनिधित्व करता है ।. प्रत्येक' गव्य विभि- न्न रोगों के खिलाफ एक अलग औषधीय प्रभाव डालता है। पंचगव्य चिकित्सा या उपचार को अन्य पैथियों (एलोपैथी, होम्योपैथी और प्राकृतिक चिकित्सा) के समान 'काउपैथी' कहा जाता है।

गाय से प्राप्त पांच उत्पादकों का कई विकारों के खिलाफ अकेले या कुछ अन्य जड़ी बूटियां के साथ संयोजन करके औषधि प्रयोजन के लिए उपयोग किया जाता है।पंचगव्य चिकित्सा को गौ रोग चिकित्सा भी कहा जाता है। गाय (भारतीय) के शुद्ध पांच तत्वों का उपयोग औषधि के रूप में संयोजन के रूप में या अलग- अलग किया जाता है। पंच गव्य के माध्यम से औषधीय जड़ी बूटियों से तैयार की गई औषधियां न केवल व्यक्ति को बीमारियों से निजात दिलाती हैं बल्कि इन औषधियों का कोई साइड इफेक्ट भी नहीं होता है।

पंचगव्य में समाविष्ट रासायनिक तत्व	तत्वों का रोगों पर प्रभाव
कैल्शियम युरिया सोडियम मैंगनीज अमोनिया सल्फर आयरन यूरिक एसिड जल एंजाइम्स विटामिन एबीसीडी	रक्त शोधक अस्ति पोशाक है

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

गाय का दूध

आयुर्वेद के अनुसारगाय का दूध विशिष्ट पोषण प्रदान करता है जो किसी अन्य प्रकार के भोजन से प्राप्त नहीं , पोषक तत्वों किया जा सकता है। यह जीवन को बनाए रखने वाली शक्ति ओजस के पोषण के लिए सबसे महत्वपूर्ण में से एक है। प्राचीन साहित्य में पारंपरिक भारतीय चिकित्सा प्रणालियों से गाय के दूध के उपचारात्मक गुणों का वर्णन मिलता है। दूध का उपयोग इसके कई औषधीय लाभों के लिए किया जाता हैजिसमें स्वास्थ्य की रक्षा और , सुधार करने की क्षमता भी शामिल है।

भारतीय गाय के दूध में लगभग 4.6% लैक्टोज ,4.65 ,वसा %0.54 ,खनिज %3.4प् %रोटीन और 86% पानी पाया जाता हैजो इसे पोषक तत्वों से भरपूर बनाता है। कैल्शियम और फास्फोरस का एक बड़ा प्रदाता होने के , लेसिथिन और , जैसे सेफेलिनदूध में महत्वपूर्ण फैटी एसिड भी होते हैं। दूध में फॉस्फोलिपिड्स ,अलावा बी ,साथ ही विटामिन ए ,स्फिंगोमाइलिन, और के भी होते हैं।

गाय के दूध के सेवन से कई स्वास्थ्य लाभ मिलते हैं। गाय के दूध का उपयोग शिशुओं के लिए स्तन के दूध के प्रतिस्थापन के रूप में किया जाता है। यह दांतोंगतिविधियों के प्रबंधन के लिए हड्डियों के विकास और हृदय , आवश्यक है। दूध का कम कोलेस्ट्रॉल वसा मानसिक और शारीरिक विकास के लिए महत्वपूर्ण हैजबकि दूध पाचन , प्रतिरक्षा प्रणाली और मस्तिष्क के कार्यों को बनाए रखने में मदद करता है। दूध विटामिन ए के कारण दृष्टि भी ,तंत्र टामिन के रक्त केबढ़ाता है जबकि विछक्के को नियंत्रित करता है। बच्चों में खून की कमी को दूर करने के लिए दूध का सेवन किया जा सकता है। दूध औषधीय प्रभात की सोने की खान के रूप में कार्य करता है। दूध के सेवन से शिशुद्धों में एनीमिया का इलाज किया जा सकता है। गाय का दूध हानिकारक आंत बेक्टीरिया के विकास को रोकना है। दूध के एंजाइम (जैन्दिन ऑक्सीडेज, लैक्टोपरोक्सीडेज़ और लाइसोजाइम) एक जीवाणुरोधी भूमिका निभाते हैं. जबकि पेप्टाइड्स सोमफिन, एक्सोफिन और सेरोफिन) डायरिया-रोधी गतिविधि करते हैं। पित्ताशप की बीमारियों, मधुमेह और हाइपरलिपिडिमिया सेपीड़ित रोगियों को नियमित दूध का सेवन करने की सलाह दी जाती है।दूध में मौजूद लिनोलिक एसिड के सीजाईएस-आइसोमर ने एंटीनीप्लास्टिक गतिविधि का प्रदर्शन किया है। यह कैंसर के विकास को प्रतिबंधित करने वाला पाया गया।दूध प्रोटीन यकृत और पित्ताशय रोगों, हाइपरलिपिडेमिया और मधुमेह से पीड़ित रोगियों के आहार में उपयोगी होते हैं। दूध की वसा की आसान पाचन क्षमता इसे पेट, आंत, यकृत, पित्ताशय, गुर्दे और वसा पाचन के विकारों के रोगों में एक मूल्यवान आहार घटक बनाती है। बताया गया है कि दूध की वसा में ग्राम-नकारात्मक बैक्टीरिया और कुछ फफूंदों के खिलाफ जीवाणुरोधी और कवकनाशी गतिविधि होती है। दूध की वसा का मानव दांतों की सड़न के विरुद्ध एक सुरक्षात्मक प्रभाव होता है, जो कुछ हद तक इनेमल सतह पर दूध की वसा के सोखने और कुछ हद तक दूध फैटी एसिड के रोगाणुरोधी प्रभाव के कारण होता है।

गाय के दूध का वसा घटक संभावित कैंसर रोधी एजेंट है, जो कोलन, स्तन और त्वचा कैंसर की संभावना को कम करने में मदद करता है। दूध की वसा में एक विशिष्ट फैटी एसिड (लिनोलिक एसिड का एक सीआईएस-ट्रांस आइसोमर) की पहचान की गई है, जो कैंसर के विकास का अवरोधक प्रतीत होता है। गाय के दूध में मौजूद संयुग्मित लिनोलिक एसिड (सीएलए) कैंसर से प्रभावित लोगों को अनियंत्रित रूप से फैलने से रोकता। कोशिका को रासायनिक रूप से प्रेरित त्वचा, पेट, बृहदान्त्र, प्रोस्टेट और स्तन ट्यूमर के प्रेरण और प्रसार से बचाने के लिए दिखाया गया है। इसने डेयरी, चिकित्सा और पोषण वैज्ञानिकों का काफी ध्यान आकर्षित किया है। दूध के वसा के अन्य घटकों में कैंसर-विरोधी गुणों के साथ जैविक प्रभाव भी होते हैं। इनमें से, स्फिंगोमेलिन, जो दूध वसा ग्लोब्यूल झिल्ली का एक घटक है, और इस प्रकार विशेष रूप से छाछ में समृद्ध है, इसमें जैविक रूप से सक्रिय घटक सेरामाइड और स्फिंगोसिन होते हैं। यौवन से पहले क्लैफेड ट्यूमर के प्रेरण और प्रसार के खिलाफ लंबे समय तक चलने वाली सुरक्षा प्रदान कर सकता है। शोध से पता चलता है कि सीएलए रक्त में वसा की मात्रा और शरीर में जमा वसा की मात्रा को कम कर सकता है। ये प्रभाव दो अन्य प्रमुख हत्यारों, हृदय रोग और मोटापे से लड़ने में मदद कर सकते हैं। यह सीरम

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

कोलेस्ट्रॉल के निर्माण को कम करके हृदय रोगियों के लिए विशेष रूप से फायदेमंद है। यह सुझाव दिया गया है कि दूध का नियमित सेवन रक्त वाहिकाओं को स्वस्थ रखता है।

यह न केवल मधुमेह के खिलाफ मदद करता है बल्कि मधुमेह के रोगियों के लिए अच्छी शर्करा भी है। इसलिए, दूध का सेवन मधुमेह रोगी को रक्त शर्करा के स्तर में वृद्धि के जोखिम के बिना जैविक रूप से अत्यधिक मूल्यवान दूध प्रोटीन प्राप्त करने में सक्षम बनाता है। पानी की मात्रा अधिक होने के कारण इसकी आपूर्ति भोजन और तरल पदार्थ दोनों के रूप में की जा सकती है।

एनीमिया: मानव दूध की तुलना में गाय के दूध का विशेष लाभ यह है कि यह विटामिन K का एक बेहतर स्रोत है जो नवजात शिशु के रक्तस्रावी रोग को रोकता है। फोलिक एसिड नवजात शिशु में एनीमिया और न्यूरल ट्यूब दोष को रोकता है।

गोमूत्र

गोमूत्र गाय से निकलने वाला एक गैर विषैला तरल असिष्ट है। गोमुच या इसके सुतको गंभीर बीमारियों वाले रोगियों में जीवन की गुणवत्ता में सुधारक और जीवित रहने की दर को बढ़ाने के लिए कई लाभ के लिए जाना जाता है।जबकि औरौद्योगिक अनुसंधान परिषद सीएसईमार। भारत और भारत के अन्य वैज्ञानिकों ने गोमूत्र दिस्टिने के एटीनीपास्टिक, एटी कंगन, एंटीबायोटिक और जैव वर्धक प्रभावों का प्रदर्शन किया आधुनिक दुनिया में गाय के शौषधीपी पर विचार करना शुरू कर विषयः मूत्र।। गोमूत्र के औषधीय उपयोग की एक विस्तृत श्रृंखला पाते ही सार्वजनिक डोमेन में है, लेकिन इसके उपभोतका करने के लिए काम है। कम और भार के पारंपरिक तरीकों को बढ़ावा देने के लिए ऐसे और अधिक अध्ययन किए जाएंगे।गाय का मूत्र सभी रोगों की रामबाण दवा है। यह एक उत्कृष्ट रोगाणुनाशी और शक्तिशाली एंटीबायोटिक है। यह सभी रोगजनक जीवों को नष्ट कर देता है। अगर इसे रोजाना सीमित खुराक में लिया जाए तो यह रोग प्रतिरोधक क्षमता को बढ़ाता है। यह प्राकृतिक एंटीऑक्सीडेंट का एक संभावित स्रोत है। गोमूत्र के जैव रासायनिक आकलन से पता चला है कि इसमें सोडियम, नाइट्रोजन, सल्फर, विटामिन ए, बी, सी, डी, ई, खनिज, मॅगनीज, लोहा, सिलिकॉन, क्लोरीन, मैग्नीशियम, साइट्रिक, स्यूसिनिक, कैल्शियम लवण, फॉस्फेट, लैक्टोज शामिल हैं।, कार्बोलिक एसिड, एंजाइम, क्रिएटिनिन और हार्मोन। यह वैज्ञानिक रूप से सिद्ध हो चुका है कि गोमूत्र या इसका अर्क मूत्र विकार, मूत्र पथरी, मोटापा, उत्सर्जन तंत्र के रोग, प्रजनन तंत्र, त्वचा रोग, अपच, क्षुधावर्धक, रेचक, एडिमा, एनीमिया, यकृत विकार, बवासीर, ब्रोंकाइटिस आदि में लाभकारी है। यह भी सिद्ध हो चुका है कि गोमूत्र अर्क कैंसर रोगी में कैंसर कोशिकाओं के विकास को रोकता है।

आयुर्वेदिक चिकित्सा प्रणाली में गोपू का उपयोग कई परेशान तैयार करने के लिए किया जाता है। आयुर्वेद की पाठ्य पुस्तकों में गोमूत्र के अनेक स्वास्थ्य लाभ और औषधीय प्रभार बताए गए है। गोमूत्र को मुववर्धक क्रिया के लिए जाना जाता है और यह नेफ्रोप्रोटेक्टिव एजेंट के रूप में भी काम करता है। यह बन घटाने, पाचन संबंधी समस्याओं, एदिना, विभिन्न हुदय जी। गुर्दे की बीमारियों के खिलाफ उलट प्रभाव में भी मदद कर सकता है। यह दल जी माई पनि वामी एनीमिया और विटिलिगों जैसे त्वचा रोगों का भी इलाज कर सकता है। भारतीय साहित्य में गोमूत्र के कई लाभों का वर्णन किया गया है, लेकिन समर्थन करने वाले वैज्ञानिक प्रमाण गायन है।

'सुश्रिता संहिता' और 'अष्टांग संग्रह' में गोमूत्र को असंख्य चिकित्सीय मूल्यों के साथ पशु मूल का सबसे प्रभावी पदार्थ/स्राव बताया गया है। मापी गई मात्रा में लिया गया गोमूत्र या गोमूत्र का आयुर्वेद में एक अद्वितीय स्थान है और सामान्य स्वास्थ्य में सुधार के लिए इसका सुझाव दिया जाता है। इसकी रोगाणुरोधी गतिविधियों की खोज करते हुए, इसका उपयोग आयुर्वेदिक दवाओं की एक पूरी श्रृंखला का उत्पादन करने के लिए किया जा रहा है। गोमूत्र चिकित्सा का एक लंबा इतिहास है। कुछ लोगों ने वेदों में इसे जीवन के जल के रूप में मान्यता दी है, पवित्र हिंदू लेखन, जिसे एशिया की सबसे पुरानी किताबें कहा जाता है, इसका उल्लेख "अमृता" (अमरता का पेय), भगवान के अमृत के रूप में किया गया है। दूध देने वाली गाय के मूत्र में लैक्टोज की मात्रा बढ़ जाती है जो हृदय और मस्तिष्क विकारों में बहुत फायदेमंद है।आठ माह की गर्भवती गाय के मूत्र में पाचक्त रसों की मात्रा बढ़ जाती है।अपब और कब्ज जैसी पेट

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

संबंधी बीमारियों को ठीक करता है।गाय के मूत्र का उपयोग प्राकृतिक चिकित्सा में औषधीय लेप बनाने में किया जाता है. आयुर्वेद में संजीवनी पटी और इसी तरह की औषधियां गौमूत्र से बनाई जाती है।

गाय के मूत्र में सभी लाभकारी तत्व मौजूद होते हैं। अत: यह प्राकृतिक एवं सर्वव्यापी औषधि है जो शरीर में तत्वों की कमी को पूरा करती है तथा बढ़े हुए तत्वों को कम करती है तथा मूत्र का गुण ही है जो असाध्य से असाध्य रोगों को भी ठीक करने में सहायक होता है। गौमूत्र में 24 प्रकार के लवण होते हैं और गौमूत्र से बनी औषधियों का उपयोग कई रोगों को ठीक करने के लिए किया जाता है। गोमूत्र में पानी 95%, यूरिया 2.5%, खनिज, नमक, हार्मोन और एंजाइम-2.5% होते हैं। इसमें लोहा, कैल्शियम, फास्फोरस, लवण, कार्बोनिक एसिड, पोटाश, नाइट्रोजन, अमोनिया, मैंगनीज, लोहा, सल्फर, फॉस्फेट, पोटेशियम, यूरिया, यूरिक एसिड, अमीनो एसिड, एंजाइम, साइटोकाइन और लैक्टोज आदि शामिल हैं (भदौरिया, 2002)। रा। तांबे में रोगों को नष्ट करने और मारक औषधि के रूप में कार्य करने की शक्ति होती है। साइटोकिन्स और अमीनो एसिड प्रतिरक्षा वृद्धि में भूमिका निभा सकते हैं। गोमूत्र में अद्वितीय रूप से ऐसे सभी रासायनिक गुण, क्षमताएं और घटक मौजूद हैं जो शरीर में सभी दुष्प्रभावों, असंतुलन को दूर करने में सक्षम हैं (बार्टनेट, 1988, चौहान एट अल।, 2001; चौहान, 2003ए)। मूत्र कई दवा प्रतिरोधी बैक्टीरिया और वायरस को मारता है और कैंसर जैसी कुछ लाइलाज बीमारियों को ठीक करता है।

चिकित्सा में गौमूत्र का ही प्रयोग करना चाहिए। सभी मूत्रों में गौमूत्र में गुण अधिक है। अतः गौमूत्र का ही प्रयोग करना बाहिए। आयुर्वेद के अति प्रबलित ग्रंथ भाप प्रकाश संग्रह में भाव मिश्र ने निम्नलिखित गुण लिखे है:

गौमूत्रं, कटु, तीक्षोष्ण, क्षार तिक्त कषायकम्। लघ्वाग्नि दीपनं, पित्त कृत्कफ वात नुत।।
शुल, गुल्म, उदर, आनाह, कण्डु अक्षि मुखरोगजित्। किलासगद्वातम् वस्ति कुष्ठ नाशकम् ।।
कास, स्वासापहम् शोथ, कामला पाण्डु रोगहरत्। कण्डु विलास गद्, शूलं, मुख अक्षियेगान् ।
गुल्म, अतिसार, मरुदामय, मुखरोधान्।।
कास, सकृष्ठ जठर, कृमि, पाण्डुरोगान।

अर्थः गौमूत्र चरका, तेज, गरम, क्षार, कड़वा, कपैला, लवण अनुरस, लघु अग्नि दीपक, मस्तिष्क के ज्ञान तन्तुओं को बढ़ाने वाला, वात कफ नाशक पित्त करने वाला है। पेट में दर्द, वायुगोला, पेट के अन्य रोग, खुजली, नेत्र रोग मुख के सभी रोगों को नष्ट करता है। श्विन (सफेद दाग) (लिकोडरमा), रक्त विकार, सभी कुष्ठ ठीक हो जाते हैं। कास, श्वास, शोय, पीलिया (कामला), रक्त की कमी, दस्त लगना (अतिसार), वायु के सभी रोग, सभी कीटाणु नष्ट करता है। गौमूत्र एक (अकेला) ही पीने से विकार नष्ट कर देता है। सभी प्रकार के मुत्रो से गोमूत्र में गुण अधिक है। लीवर, तिल्ली, उदर रोग, सूजन, दस्त साफ न आना, बवासीर, कर्ण में डालने से कान के रोग नष्ट होते हैं

गाय का गोबर

गाय के गोबर ने एंटी-बैक्टीरियल और एंटी-फंगल प्रभाव भी प्रदर्शित किया है। 2 ।। यह त्वचा टॉनिक के रूप में कार्य करता है और सोरायसिस और एक्जिमा के इलाज में प्रभावी पाया जाता है। कुचली हुई नीम की पत्तियों और गाय के गोबर का मिश्रण फोड़े फुंसियों और घमौरियों से बचाने में मदद करता है। गाय के गोबर ने प्रदर्शित किया है कि यह मलेरिया परजीवी और माइकोबैक्टीरियम ट्यूबरकुलोसिस को मार सकता है। कॉरप्रोफिलस कवक । 20.21 के खिलाफ एंटी-फंगल गतिविधि देखी जा सकती है। गाय के गोबर को जलाने पर निकलने वाले धुएं से आंखों में जलन होती है और आंसू आते हैं, जिससे दृष्टि बढ़ाने में मदद मिल सकती है। 27 ।। गाय के गोबर की संरचना, उसके उपयोग सहित, को संक्षेप में प्रस्तुत किया गया है चित्र 3.

गाय का घी

अन्य पदार्थों के गुणों को प्रभावी ढंग से आत्मसात करने की क्षमता के कारण गोघृत का आयुर्वेद में व्यापक रूप से उपयोग किया जाता है। यह शक्ति को हजारों गुना बढ़ा देता है और गुणों को कई गुना बढ़ा देता है। यह मन और शरीर को तरोताजा कर देता है। गोघृत का शरीर पर शीतल प्रभाव पड़ता है। यह आंखों, दृष्टि के लिए अच्छा है, पाचन शक्ति को बढ़ाता है, चमक और सौंदर्य प्रदान करता है, स्मृति और सहनशक्ति को बढ़ाता है, बुद्धि को बढ़ाता है,

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

दीर्घायु को बढ़ावा देता है, कामोत्तेजक है और प्रतिरक्षा में सुधार करता है और इस प्रकार विभिन्न रोगों से बचाता है। यह चिंता, अवसाद, मनोभ्रंश, पागलपन, मिर्गी आदि में भी उपयोगी है।

पारंपरिक रूप से माना जाता है कि गाय का घी (मक्खन-वसा) याददाश्त, आवाज, दृष्टि, बुद्धि, प्रतिरक्षा और कोलेस्ट्रॉल-विरोधी गतिविधि में सुधार करता है। गाय का घी आंखों की रोशनी, घाव भरने और पाचन में सुधार लाने में सहायक होता है। आधुनिक डॉक्टर कोलेस्ट्रॉल के रोगियों को गाय के घी के अलावा किसी भी वसा का उपयोग न करने की सलाह देते हैं। गाय के घी के सेवन से कोलेस्ट्रॉल नहीं बढ़ता और हृदय पर कोई बुरा प्रभाव नहीं पड़ता। यह लकवा और अस्थमा की रोकथाम और नियंत्रण में सहायक है। गाय के दूध से प्राप्त घी कमजोर दृष्टि वाले व्यक्तियों के लिए बहुत उपयोगी होता है। अग्नि यज्ञ में प्रयुक्त गाय का घी ऑक्सीजन उत्पन्न करता है। जब गाय के घी को जलाया जाता है।

गाय का दही

देशी गाय से तैयार गाय का दही (दही) या मठा (मट्ठा या छाछ) हानिकारक जीवों की वृद्धि को रोककर या नियंत्रित करके जठरांत्र रोगों में पाचक, पौष्टिक और उपयोगी माना जाता है। मट्ठा/छाछ में वसा बहुत कम होती है लेकिन इसमें बड़ी संख्या में लाभकारी बैक्टीरिया या अमीनो एसिड, पेप्टाइड्स, विटामिन, खनिज आदि के रूप में उनके महत्वपूर्ण उत्पाद होते हैं, जो मानव और पशु स्वास्थ्य के लिए पोषण संबंधी रूप से उपयोगी होते हैं। ये बैक्टीरिया आंतों की सतह पर चिपक जाते हैं और वहां आगे बढ़ते हैं। लैक्टोबैसिलस एसिडोफिलस बैक्टीरिया एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं, जिससे मट्ठा अधिक उपयोगी हो जाता है। इसका उपयोग आंतों के माइक्रोबियल संतुलन में सुधार करके पशु रोगों को नियंत्रित करने के लिए प्रोबायोटिक के रूप में किया गया है, जिससे गैर-दवा तरीके से संक्रमण को नियंत्रित करने की उम्मीद जगी है।

दही में कई पोषक तत्व और सूक्ष्म पोषक तत्व होते हैं, जिनमें पानी, प्रोटीन, विटामिन जैसे ए. बी, डी और ई शामिल हैं; कैल्शियम, फास्फोरस, मैग्नीशियम, जस्ता, आदि जैसे खनिज। दही में मौजूद प्रोबायोटिक्स प्रतिरक्षा प्रणाली और पाचन तंत्र को मजबूत करने में मदद करते हैं, जबकि दही में विभिन्न खनिज, विटामिन और प्रोटीन एचआईवी सहित कई रोगजनकों से लड़ने में मदद करते हैं ।11।। इसका उपयोग पाचन संबंधी बीमारियों के इलाज के लिए किया जाता है क्योंकि यह हानिकारक सूक्ष्म जीवों के विकास को रोक सकता है और पाचन में सुधार के लिए अच्छे आंत वनस्पति को बढ़ावा दे सकता है । ।। दही रक्त शोधक के रूप में भी काम करता है [12] और कुल कोलेस्ट्रॉल और कम घनत्व वाले लिपोप्रोटीन को कम करने में मदद करता है. इस प्रकार मोटापे के खतरे को रोकता है। 13], बालों से रूसी के इलाज के लिए एंटी-फंगल प्रभाव | ।।], और इलाज करता है बवासीर । 14]। वात प्रकृति वालों को मूंग या मूंग के साथ दही, पित्त प्रकृति वालों को चीनी और कफ प्रकृति वालों को जीरा पाउडर के साथ लेना चाहिए। आयुर्वेद द्वारा निर्धारित सभी अनुशंसित सावधानियों के साथ दही का सेवन स्वास्थ्य को काफी लाभ पहुंचा सकता है [15]। इसमें दही की संरचना, इसके स्वास्थ्य लाभ और इसके औषधीय प्रभावों को दर्शाया गया है।

तारण:

- पंचगव्य एक प्राकृतिक चिकित्सा पदार्थ है।
- पंचगविया मनुष्य के स्वस्थ जीवन शैली के लिए अनेक लाभ प्रदान करता है।
- पंचगविया का उपयोग विभिन्न रोगों के उपचार के लिए किया जा सकता है।

निष्कर्ष:

पंचगव्य एक प्राकृतिक आयुर्वेदिक उपचार है जो स्वस्थ जीवन शैली के लिए अनेक लाभ प्रदान करता है। पंचगव्य का निर्माण गाय के दूध, दही, गोमूत्र ,गोबर के द्वारा किया जाता है। पंचगव्य द्वारा शरीर के रोग निरोधक क्षमता को बढाकर रोगों को दूर किया जाता है। गोमूत्र में प्रति ऑक्सीकरण की क्षमता के कारण डीएनए को नष्ट होने से बचाया जा सकता है। गाय के गोबर का चर्म रोगों में उपचारीय महत्व सर्वविदित है। दही एवं घी के पोषण मान की उच्चता से सभी परिचित है। दूध का प्रयोग विभिन्न प्रकार से भारतीय संस्कृति में पुरातन काल से होता आ रहा है। घी

का प्रयोग शरीर की क्षमता को बढ़ाने एवं मानसिक विकास के लिए किया जाता है। दही में सुपाच्य प्रोटीन एवं लाभकारी जीवाणु होते हैं जो **क्षुधा को** बढ़ाने में सहायता करते हैं। पंचगव्य का निर्माण देसी मुक्त वन विचरण करने वाली गायों से प्राप्त उत्पादों द्वारा ही करना चाहिए। आयुर्वेद में पंचगव्य से कैंसर जैसी भयानक रोग तक का निधन किया जा सकता है।

संदर्भ:

- https://goushrestha.com/%E0%A4%AA%E0%A4%82%E0%A4%9A%E0%A4%97%E0%A4%B5%E0%A5%8D%E0%A4%AF-%E0%A4%95%E0%A5%87-%E0%A4%AB%E0%A4%BE%E0%A4%AF%E0%A4%A6%E0%A5%87-2/
- दीक्षित राजीव 2012 , गौ माता पंचगव्य चिकित्सा, स्वदेशी प्रकाशन
- https://hi.m.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%AA%E0%A4%82%E0%A4%9A%E0%A4%97%E0%A4%B5%E0%A5%8D%E0%A4%AF
- https://m-hindi.webdunia.com/sanatan-dharma-article/cow-in-hinduism-115101300017_1.html?amp=1
- https://ia800404.us.archive.org/7/items/RajivDixitBooks/GaumataPanchagavyaChikitsa.pdf

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

श्री गोपालभाई सुतरिया, संस्थापक, बंसी गीर गोशाला एवं गोतीर्थ विद्यापीठ
डो.नितिनभाई हिराणी, सहप्राध्यापक, कामधेनु विश्वविद्यालय

गौ कृपा कृषि: भारतीय कृषि को पुनः जीवित करने का ऐक स्वास्थ्य दृष्टिकोण

गो-कृपा कृषि: एक संक्षिप्त परिचय

गो-कृपा कृषि बंसी गीर गोशाला में विकसित एक कृषि पद्धति है जो किसानों को कम समय में सरल, असर कारक और समृद्ध गो-आधारित कृषि को लागू करने में सहायक बनती है। यह भारत के वरिष्ठ आयुर्वेदाचार्यों और कृषि वैज्ञानिकों के मार्गदर्शन में कई वर्षों के शोध और प्रयोग का परिणाम है। यह पद्धति 'गो-कृपा अमृतम', एक शक्तिशाली कृषि प्रोबायोटिक (मित्रजीवी बैक्टिरीअल कल्चर), के उपयोग से लागू की जाती है। 'गो-कृपा अमृतम' में स्वदेशी नस्ल की गोमाता के 'पंचगव्य' तथा 21 आयुर्वेदिक औषधियों के संयोजन से अलग किए गए 100 से अधिक प्रकार के विभिन्न बैक्टीरिया उपस्थित हैं जो किसानों के लिए आशीर्वाद रूप हैं। इसे सभी भारतीय किसानों को निशुल्क बाँटा जा रहा है।

किसान तथा भारत की अर्थव्यवस्था और पर्यावरण को लाभ

- गो-कृपा कृषि को लागू करके कई किसानों ने केमिकल खेती की तुलना में दो से तीन गुना उत्पादन लिया है और उन्हें लाखों रुपये प्रति एकड़ का लाभ भी हुआ है। 22 राज्यों के किसानों द्वारा 65 से अधिक विभिन्न फसलों (जैसे कि धान, गेहूं, गन्ना, मूँगफली, सरसों, तिल, कपास, फल, सब्जी, आदि) और 10 से अधिक विभिन्न प्रकार की मिट्टी (जैसे कि काली, चिकनी, रेतीली, आदि) में गो-कृपा कृषि के अत्यंत उत्साहजनक परिणाम प्राप्त हुए हैं।
- आज गो-कृपा कृषि के कारण भारत के सैकड़ों किसान देशी नस्ल की गोमाता अपना रहे हैं या गोशालाओं से जुड़ रहे हैं, गोमाता के दूध के लिए नहीं बल्कि उनके गोमय और गोमूत्र का कृषि में लाभकारी रूप से उपयोग करने के लिए।
- गो-कृपा कृषि के लाभ केवल आर्थिक ही नहीं हैं। किसान अपने खेत में पर्यावरण और अन्य मित्र जीवों में भी सुधार देख सकते हैं, जिसके साथ केंचुए, मधुमक्खियां और ड्रैगनफ्लाय जैसे विभिन्न मित्र जीवों की वृद्धि और प्रसार के लिए अनुकूल वातावरण का निर्माण होता है।
- किसानों ने गो-कृपा कृषि को लागू करने के बाद समुद्र के किनारे या उच्च टीडीएस मिट्टी में सफलतापूर्वक फसल उगाने और वर्षा जल प्रतिधारण और भूजल स्तर में सुधार की उत्साहजनक प्रतिक्रिया भी साझा की है।

वैज्ञानिक आधार। - "गोमय वसते लक्ष्मी"

भारतीय कृषि के सामने आज प्रमुख चुनौतियों में से एक मिट्टी में कार्बन और अन्य पोषक तत्वों का घटता स्तर है। हमारा मानना है कि इस कमी का एक मुख्य कारण कृषि और गोपालन का अलग होना है जो पिछले दशकों में आधुनिक रसायन-आधारित कृषि के आगमन के कारण हुआ था। जब हम कार्बन और अन्य पोषक तत्वों की पूर्ति की बात करते हैं, तो हमें यह समझना होगा कि सभी कार्बनिक पदार्थ एक जैसे नहीं होते हैं। जबकि आच्छादन (मल्चिंग) जैसी गतिविधियाँ एक शक्तिशाली सहायक भूमिका निभाती हैं, देशी गोमाता आधारित घटक खेत के स्थिर पुनरुद्धार के लिए महत्वपूर्ण हैं।

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

बंसी गीर गोशाला में किए गए शोध से पता चलता है कि गोमय (गोबर) में 1,100 से अधिक और गोमूत्र में 5,100 से अधिक विभिन्न यौगिक हैं। गो आधारित घटकों के कारण मिट्टी में जोड़े गए पोषक तत्वों की गुणवत्ता की तुलना पोषक प्रतिस्थापन के किसी अन्य रूप या स्रोत से नहीं की जा सकती है। हमने यह भी पाया है कि गो-कृपा कृषि के कारण केंचुओं का पुनरुद्धार मिट्टी के पोषक तत्वों को फिर से भरने में सहायक है, क्योंकि ये जीव अपनी गति के कारण मिट्टी की गहराई से पोषक तत्व उपलब्ध कराने में सहायता करते हैं जो अन्यथा पौधे को उपलब्ध नहीं हो पाते।

गो-कृपा कृषि के भाग रूप, हम अनुशंसा करते हैं कि न केवल तत्काल बल्कि दीर्घकालीन शाश्वत परिणामों के लिए प्रत्येक एकड़ कृषि भूमि पर 1 से 2 गोमाता होनी चाहिए। प्रत्येक गोमाता सालाना 3 टन से अधिक कीमती गोमय और गोमूत्र दे सकती हैं। किसान या तो अपने खेत के लिए स्वदेशी नस्ल की गोमाता ला सकते है, या आवश्यक गोमय, गोमूत्र और छाछ प्राप्त करने के लिए अन्य किसानों, गोशालाओं या गो अभयारण्यों के साथ जुड़ सकते है। जितनी लागत किसान केमिकल खेती के पीछे खर्च कर्ता है उससे कम लागत में वह गोमाता का पालन कर सकता है या उनके घटक की खरीद कर सकता है। बंसी गीर गोशाला किसानों को गोपालन और अपने परिवार को स्वस्थ रखने के लिए गो आधारित आहार और आयुर्वेद में भी प्रशिक्षित करती है।

वैज्ञानिक आधार II - मिट्टी के माइक्रोफ्लोरा को पुनर्जीवित करना, एक तत्काल आवश्यकता

बैक्टीरिया एक कोशिकीय सूक्ष्म जीव हैं जो मिट्टी से लेकर वायुमंडल और महासागरों तक लगभग हर जगह उपस्थित होते हैं। मानव शरीर अरबों मित्र जीवाणुओं के साथ एक सहजीवी संबंध साझा करता है, जिनकी संख्या मानव कोशिकाओं की संख्या से तीन गुने से भी अधिक है! बैक्टीरिया जीवन के पोषण का मूल स्रोत हैं, और प्रतिरक्षा बढ़ाने से लेकर पोषक तत्वों को अवशोषित करने तक अविश्वसनीय रूप से विस्तृत कार्य करते हैं। आधुनिक विज्ञान पाचन विकारों से लेकर अवसाद (डिप्रेशन) तक की बीमारियों के इलाज के लिए मित्र जीवी बैक्टीरिया का उपयोग करता है। उदाहरण के लिए, बैसिलस क्लॉसी एक मिट्टी आधारित बैक्टीरीया है जिसका उपयोग बच्चों और वयस्कों में दस्त के इलाज के लिए किया जाता है। हालाँकि, बहुत कम लोग समझते हैं कि बैक्टीरिया मिट्टी के स्वास्थ्य के लिए उतने ही महत्वपूर्ण हैं जितने कि वे मानव स्वास्थ्य के लिए हैं।

मिट्टी में, बैक्टीरिया वायुमंडल से नाइट्रोजन को अवशोषित करने, पौधों को मिट्टी से खनिज पोषक तत्वों को अवशोषित करने में मदद करने से लेकर रोगाणुओं और कीटों को नियंत्रित करने जैसे कई अलग-अलग कार्य करते हैं। पिछले कुछ दशकों में प्रदूषण और रसायन आधारित खेती के कारण मिट्टी में मित्र जीवाणुओं के माइक्रोफ्लोरा का विनाश हुआ है। वैज्ञानिक अनुसंधान अनुसार 'हरित क्रांति' से पहले 1970 में, 1 ग्राम मिट्टी में 2 करोड़ से अधिक मित्र जीवी बैक्टीरिया उपलब्ध होते थे। वर्तमान में, इनमें से 20% से भी कम बचे हैं। परिणामस्वरूप, मिट्टी की उर्वरता कम हो गई है और बीतते वर्षों के साथ किसानों को स्वस्थ फसल लेने के लिए यूरिया और डीएपी जैसे उर्वरकों और अधिक कीटनाशकों की बढ़ती मात्रा की आवश्यकता होती है। इसके अलावा, यूरिया मिट्टी पर एक परत बनाता है जो जल अवशोषण और भूजल स्तर को कम करता है।

'गो-कृपा अमृतम' में स्वदेशी नस्ल की गोमाता के 'पंचगव्य' तथा 21 आयुर्वेदिक औषधियों के संयोजन से अलग किए गए 100 से अधिक प्रकार के विभिन्न बैक्टीरिया उपस्थित हैं। ये जीवाणु पौधे के लिए कई प्रकार के कार्य करते हैं, जिसमें वायुमंडलीय नाइट्रोजन का अवशोषण, फॉस्फोरस जैसे प्रमुख पोषक तत्वों को पौधे के लिए

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

उपलब्ध बनाना, पौधों के विकास को बढ़ावा देना, पौधों की प्रतिरक्षा को बढ़ावा देना, कीट और संक्रमण से लड़ना, गोमय और अन्य फसल की अवशेषों को कॉम्पोस्ट करना, मिट्टी में उपस्थित रासायनिक विषाक्त पदार्थों का उपघटन करना, आदि जैसे कार्य शामिल हैं। इस कल्चर को मिट्टी में तीन तरह से देना होता है - पानी के साथ, स्प्रे के रूप में और गोमय खाद के रूप में।

'गो-कृपा अमृतम' पर किए गए मेटाजिनॉमिक ▄metagenomic– टेस्ट यह संकेत देता है कि इसमें 100 से अधिक अलग अलग प्रकार के मित्र बैक्टीरिया (मित्र शुक्ष्म कितानु) है जो धरती में प्रवेश करने के बाद अनुकूल वातावरण में अपने आप बढ़ते जाते हैं इनमे अधिकांश रूपमे

- २४ प्रकार के बैक्टीरिया एसे है जो हवा में से नाईट्रोजन लेकर सुपाच्य स्वरूप में जडों को उपलब्ध करते है। ईस लिए किसानों का यूरिया का खर्च बच जाता है।
- कुछ बैक्टीरिया एसे है जो रोग नियंत्रक और किट नियंत्रक का काम करते है।
- एसे बैक्टीरिया जिन्हें वैज्ञानिक भाषा में जिओ बैक्टीरिया कहते है। यह बैक्टीरिया गोमय, गोमूत्र और धरती मे रहे धातु और खनिज पदार्थों को सुपाच्य स्वरूप में जडो को उपलब्ध करते है।
- फॉस्फोरस पे काम करने वाले बैक्टीरिया जो फॉस्फोरस को सुपाच्य रूप में पौधे को उपलब्ध करते है। यह द्रावण मे सल्फर की आपूर्ति करने वाले काफी बैक्टीरिया उपस्थित है जो हर प्रकार की फसल में बहुत उपयोगी है।
- कई बैक्टीरिया एसे है जो खाद को कम्पोस्ट करने का काम करते है। लैक्टोबैसिलस बैक्टीरिया जो पौधे और फल के विकास में अच्छा कार्य करते है।
- इस द्रावण में ऐसे बेकटेरिया उपस्थित हैं जो रोग फैलाने वाले किटाणुओं को नियंत्रित करते हैं। इसके कारण छाव में खुले में रखने से भी इसकी असरकरकता बनी रहती है। इसके परिणामस्वरूप इसका पूरे भारत में प्रसार करना सरल रेहता है।

गो-कृपा कृषि का किसानों में निःशुल्क प्रसार

बंसी गीर गोशाला द्वारा अपने परिसर से या भारत के विभिन्न भागों में स्थित किसान, कार्यकर्ता, गोसेवक तथा धार्मिक या सामाजिक संगठनों के माध्यम से 'गो-कृपा अमृतम' को "समृद्ध किसान, समृद्ध भारत" के दर्शन तहत सभी भारतीय किसानों को गोमाता के आशीर्वाद के रूप में प्रशिक्षण के साथ बिल्कुल मुफ्त में दिया जा रहा है। 'गो-कृपा अमृतम' एक जीवित बैक्टिरीअल कल्चर है। इसलिए एक बार जब किसान इसे प्राप्त कर लेता है, तो वह इस कल्चर को अपने खेत में ही देशी गोमाता से प्राप्त छाछ और देशी गुड के उपयोग से कई वर्षों तक, द्विगुणित करके उपयोग कर सकता है। इस कल्चर को खेत में पानी के साथ दिया जाता है, स्प्रे किया जाता है और इस कल्चर से देशी गोमाता के गोमय को कॉम्पोस्ट करके धरती माता को दिया जाता है। किसानों को आरंभ में इसे अपने खेत के एक छोटे से भाग में प्रायोगिक तौर पर उपयोग करने की सलाह दी जाती है, जिसके परिणाम पश्चात वे धीरे-धीरे अपने पूरे खेत में उपयोग कर सकते हैं।

गो-कृपा कृषि के परिणामों कि एक झांकी

- जहां देश भर में गन्ने के उत्पादन की औसत 35 टन/एकड़ है वहाँ कर्नाटक के एक किसान श्री सुनील जी ने अपने खेत में **110 टन/एकड़ गन्ने का उत्पादन** लिया, अन्य फसलों में भी उत्साहजनक परिणाम।
- गुजरात के सबसे बड़े ऑर्गेनिक ╚╪╪ के सभी किसान श्री देवेश भाई पटेल के नेतृत्व में गो-कृपा कृषि का सफलता से प्रयोग कर रहे हैं। इन किसानों ने **800 ग्राम/यूनिट के आलू** का उत्पादन लिया।
- कर्नाटक के श्री अम्बरीष पाटील जी ने **400 ग्राम/यूनिट के अनार** उगाए और 8.5 लाख/एकड़ का मुनाफा भी कमा रहे हैं। उन्होंने गोमय के लिए बड़ी मात्रा में गोमाता लाने की व्यवस्था की है।
- महाराष्ट्र के एक किसान श्री राहुल पारेख जी ने कपास में **19 क्विंटल/एकड़ कपास का उत्पादन** लिया, और उनके खेत में 3 कटाई के बाद भी उत्पादन चालू रहा।
- श्री श्री इंस्टिट्यूट ऑफ ऐग्रिकल्चरल साइंस & टेक्नॉलजी (□□┤┘□□) के **कुरनूल प्रोजेक्ट में गो-कृपा कृषि कि महत्वपूर्ण भूमिका** - इस क्षेत्र में मिर्ची की फसल अनिश्चित वर्षा के कारण बर्बाद हो गई, किन्तु □□┤┘□□ प्रोजेक्ट के किसानों ने यूरोपीय ऑर्गेनिक मानकों के अनुरूप मिर्ची का उत्पादन लिया।

निष्कर्ष: एक बार गोमाता आधारित घटकों और गो-कृपा अमृतम की मदद से संतुलित माइक्रोफ्लोरा के साथ मिट्टी स्वस्थ हो जाती है, तो किसानों को सिंथेटिक यूरिया, डीएपी और कीटनाशकों की आवश्यकता नहीं रहती। देशी गोमाता से प्राप्त गोमय, गोमूत्र और छाछ जैसे प्राकृतिक उर्वरकों के उपयोग से किसान पूरी तरह से प्राकृतिक खेती कर सकते हैं। हम किसानों को अपने खेत के छोटे से हिस्से में इसका प्रयोग करके इस पद्धति का अनुभव लेने के लिए प्रोत्साहित करते हैं, और सकारात्मक परिणाम मिलने पर आगे बढ़ने का सुझाव देते हैं। प्राचीन भारत में किसान गो आधारित खेती के उपयोग से समृद्ध बने। गो-कृपा कृषि पद्धति के उपयोग से किसान पुनः गोमाता से जुड़ सकते हैं और स्वस्थ समृद्ध खेती कर सकते हैं।

अधिक जानकारी के लिए:

5 सरल चरणों में गो-कृपा कृषि (10 भाषाओं में उपलब्ध) - https://www.bansigir.in/downloads

प्रशिक्षण और किसान की सफलता के वीडियो - https://www.youtube.com/c/BansiGirGaushala

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

1) प्राध्यापक:┘ महेंद्रकुमार सीजु ▄अध्यक्ष┐ हिंदी विभाग–
2) प्राध्यापक:┘ डॉ└ भरत मोढपटेल ▄अध्यक्ष┐ संस्कृत विभाग–
तोलानी कॉलेज ऑफ़ आर्ट्स & साइंस
आदिपुर □ कच्छ┐ ▄गुजरात–।

गाय आधारित चिकित्सा

गाय एक महत्वपूर्ण पशु है। हिंदू धर्मावलंबीओ के लिए यह पूजनीय है। गाय को भारत देश में **गौमाता** की संज्ञा दी गई है। जब मुद्रा प्रचलन में नहीं हुआ करती थी तो वस्तुओं और सेवाओं का आदान-प्रदान मे गायों का प्रयोग होता था। कृषि प्रधान भारतीय अर्थव्यवस्था में गायों का सदैव प्रमुख स्थान रहा है। गाय को भारतीय संस्कृति का प्रधान अंग माना गया है।

गाय सदा से भारतीय मानव जीवन की माता रही है। इसकी पूजा करना के लिए देवता भी देवलोक से इस पृथ्वी पर आते हैं। धार्मिक ग्रंथो में बताया गया है कि **33 करोड़ देवता** गौ माता में समाहित है। कहा गया है कि गाय की सेवा करने से वह हमारे जीवन को सुखद बनाती है। यह बहुत सरल स्वभाव की होती है। भगवान श्री कृष्ण को भी गाये बहुत पसंद थी । गाय का यूं तो पूरी दुनिया में काफी महत्व है लेकिन हमारे देश के संदर्भ में बात की जाए तो प्राचीन काल से यह भारत देश की अर्थव्यवस्था की रीढ़ की हड्डी कहा गया है। चाहे वह दूध का मामला हो या फिर खेती के काम में आने वाले बैलों का। वैदिक काल में गायों की संख्या व्यक्ति की समृद्धि का प्रतीक मानी जाती थी । दुधारू पशु होने के कारण यह बहुत उपयोगी पशु भी है। इसके दूध को अमृत कहा गया है, वही गोमूत्र और गोबर को भी परम पवित्र माना गया है।

आजकल जब मानव स्वास्थ्य को स्वस्थ रखने के लिए अनेक प्रकार की चिकित्सा पद्धति उपलब्ध है, और उसमें प्रतिदिन नए-नए संशोधन हो रहे हैं। फिर गाय आधारित चिकित्सा पद्धति क्यों ? क्या वाकई इस पद्धति से मनुष्य को उससे कोई लाभ होता है? "जैसे गाय का दूध, घी, दही, छास, इत्यादि वह मानव जीवन के लिए उपयोगी है, ऐसे ही गाय आधारित चिकित्सा पद्धति (cowpat hy) " मानव स्वास्थ्य के लिए वरदान रूप है। आईये, संक्षिप्त में जानने का प्रयत्न करते हैं की गाय आधारित चिकित्सा पद्धति से क्या लाभ होते हैं?

आयुर्वेद और संस्कृत मे गाय से प्राप्त पदार्थ ' गव्य' कहलाते हैं। जैसे - गोमूत्र (देसी गाय का मूत्र) गौदुग्ध (देसी गाय का दूध) गौघृत (देसी गाय का शुद्ध घी) गौदगधी (देसी गाय का दूध का दही) गोमय (देसी गाय का गोबर), इन पांच द्रव्यों के विशिष्ट योग से " पंचगव्य" बनाया जाता है, जिसका उल्लेख आयुर्वेद के प्राचीन ग्रंथो - चरक संहिता, ओर सुश्रुत संहिता और वेदों में मिलता है।

भारतीय नस्ल की गाये शारीरिक बनावट एवं गुण धर्म के कारण विदेशी गायों की नस्लों से भिन्न है जो हमारे जीवन में विशिष्ट स्थान रखती हैं। आयुर्वेद के प्रकांड

विधवान महर्षि धन्वंतरि भगवान ने स्वयं पंचगव्य को अदभुत औषधि मानते हुए गाय का महत्व साबित किया है। अपने औषधिय गुणों की वजह से पंचगव्य उत्पादों का चिकित्सा के अतिरिक्त कृषि में खासकर ऑर्गेनिक खेती में जैव और उर्वरक जीव कीटनाशक और जैविक खाद के रूप में भी सफलतापूर्वक उपयोग किया जाता है।

गौमाता एक चलती फिरती चिकित्सालय है। गाय के रीढ़ में सूर्य केतु नाड़ी होती है जो सूर्य के गुणों को धारण करती है। सभी नक्षत्रों की यह रिसीवर है यही कारण है कि गोमूत्र, गोबर, दूध, दही की आदि में औषधीय गुण होते हैं।

1: गोमूत्र

आयुर्वेद में गोमूत्र के ढेरों प्रयोग कह गए हैं। गोमूत्र को विषनाशक रसायन और त्रिदोषनाशक माना गया है। इसका रासायनिक विश्लेषण करने पर वैज्ञानिकों ने पाया कि उसमें 24 ऐसे तत्व होते हैं जो शरीर के विभिन्न रोगों को ठीक करने की क्षमता रखते हैं। गोमूत्र से लगभग 108 रोग ठीक होते हैं। गोमूत्र स्वस्थ देशी गाय का लेना चाहिए। बड़ी, अस्वस्थ गाय का नहीं लेना चाहिए। गोमूत्र को कांच या मिट्टी के बर्तन में लेकर साफ सूती कपड़े से आठ तरह से छानकर एक चौथाई कप में खाली पेट पीना चाहिए।

2: गोदुग्ध

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

गाय का दूध धरती का अमृत है। यह संपूर्ण आहार है साथ में अमूल्य औषधि भी। बच्चों से लेकर बड़े व्यक्तियों तक सभी के लिए उपयोगी है। यह बलबुद्धि, स्मृति, रक्तवर्धक और आयुष्य को बढ़ाने वाला है। इससे रोग प्रतिकारक शक्ति बढ़ती है और बुद्धि तेज होती है।

3: गोदधि

गाय के दही मैं उत्पन्न सूक्ष्म विषाणु आंतों में विषाणुओं की उत्पत्ति को रोकते हैं। दही मथकर उचित मात्रा में सेवन करने से भूख व वह पाचनशक्ति बढ़ती है। कैंसर की रोकथाम के लिए दही एक असरकारक औषधि है।

4: गौधी।

गाय के घी के सेवन से विटामिन ए, डी, आई, के और एंटीऑक्सीडेंट प्राप्त होते हैं। गाय का घी रसायन माना जाता है जो जीवन शक्ति और अच्छा स्वास्थ्य और दीर्घायु प्रदान करता है। ऐसा माना जाता है कि यह वात और पित्त दोष को संतुलित करता है। धी मे नमी और पानी की मात्रा नहीं होती इसलिए इसे बिना फ्रिज में रखे लंबे समय तक सुरक्षित रखा जा सकता है। जैसे - जैसे घी पूराना होता है उसकी प्रभावशीलता और उपचार गुण बढ़ते जाते हैं। घी का सेवन करने से पाचन तंत्र के माध्यम से शरीर में अमा या विष पदार्थों को बाहर निकलने में मदद करता है।

गौमूत्र / गोजरण के कुछ और लाभ

1: मधुमेह

मधुमेह रोगी गोमूत्र दिन में तीन बार 50 मिलीलीटर ले। मीठे पदार्थों का त्याग करें। सुबह शाम एक - एक घंटा चले तो मधुमेह में फायदे होने की पूरी संभावना है।

2: त्वचा के रोग

सोरायसिस, दाद, खाज, खुजली आदि त्वचा जनित रोगों के लिए गोमूत्र का सेवन अक्षीर साबित होता है। सर्वप्रथम त्वचा पर ताजा गोमूत्र से मालिश करने के बाद में गाय के गोबर से मालिश करें। फिर उसका मोटा लेप करके मंद धूप में आधे घंटे तक बैठे। पुनः गोमूत्र से मालिश करें और 1 घंटे के बाद नीम के पत्ते डालकर उबले हुए गर्म पानी से स्नान करें। सुबह शाम 50 मिली गोमूत्र पिए तो त्वचा संबंधित ऊपर बताए गए रोगों में काफी लाभ होता है

3: उत्तम विषनाशक

विषैली रासायनिक खाद और जंतु नाशक दवाओ के उपयोग के कारण अनाज, साग - सब्जी फल इत्यादि विशेष विषैले बनते हैं। जिनको खाने से मानव शरीर में विष (जहर) पहुंच जाता है। एलोपैथिक दवाओ के निरंतर सेवन से भी शरीर में जहर उत्पन्न होता है। यह सभी प्रकार के विश शरीर में जमा होकर कालांतर में कैंसर आदि जैसे घातक रोगों का जन्म देते हैं। ऐसे सभी विश (जहर) का शमन करने मे गोमूत्र काफी उपयोगी है।

4: यकृत रक्षक

गोमूत्र यकृत (लीवर) के लिए एक असरकारक और बलप्रदायक औषध है। यकृत कमजोर होने से पीलिया जैसे रोग होने की संभावना रहती है। गौमूत्र यकृत संबंधित रोगों को मिटाकर उसकी कार्यप्रणाली को सुधारने में मदद करता है।

5: ग्रंथि भेदन

गोमूत्र में अनेक प्रकार के अम्ल (एसिड) होने के कारण कैंसर की गांठ को चाहे वह रक्त में हो या मस्तिक में हो या शरीर के किसी अन्य भाग में हो उन्हें निकालने में मदद करता है। गोमूत्र गुर्दे अथवा मूत्राशय की पथरी को भी निकाल कर शरीर से बाहर निकलने में मदद करता है।

6: उत्कृष्ट रोगाणुरोधक

शरीर के घावो को गौमूत्र द्वारा धोने से अथवा जले हुए स्थान पर गौमूत्र लगाने से वह पकते नहीं हे। घाव पर गौमूत्र की पट्टी करने से गांव के जंतुओं का नाश होता है।

7: प्रभावशाली कीटाणुनाशक

गौमूत्र में 16 प्रकार के अम्ल (एसिड) पाए जाते हैं। जो वातावरण को जंतु रहित करके पवित्र और आरोग्यप्रद बनाते हैं। इसलिए हिंदू धर्म के सभी 16 संस्कारों मे 9 धार्मिक कार्य करने से पहले गौमूत्र और गोबर का उपयोग किया जाता है।

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

8: मोटापानाशक

गोमूत्र वात और कफ का नाश करके त्वचा के नीचे एकत्र हुई चर्बी को पिघलाकर मोटापा कम करते हुए शरीर को पतला एवं सुडौल बनाता है।

9: रक्त वसा (कोलेस्ट्रॉल) नियंत्रण

गोमूत्र में अनेक प्रकार के एसिड व सुपाच्य यूरिक एसिड होते हैं जो अतिरिक रक्त वसा आर्थतः खराब कोलेस्ट्रॉल को कम करके अच्छे कोलेस्ट्रॉल को बढ़ाने में मदद करता है।

10 आंख

छाना हुआ ताजा गौमूत्र पीने और आंखों में डालने से नेत्र ज्योति बढ़ती है। आंखों में से पानी बहना, आंखों का लाल होना आदि नेत्र रोग दूर होते हैं। गाय का शुद्ध देसी घी की आंखों में आंजने से नेत्र ज्योति चमत्कारिक रूप से बढ़ती है।

11: कान

छाना हुआ गौमूत्र पीने और उसकी कुछ बूंदें कान में डालने से कान का मैल दूर होता है,मवाद का बहना, कान में खुजली का होना बंद हो जाता है और श्रवण शक्ति बढ़ती है।

12: घुटनों का दर्द एवं संधिवात

दो चम्मच एरंड का तेल और एक चम्मच शॉठ का चूर्ण गौमूत्र में डालकर गर्म करके खूब हिलाने के बाद लेने से घुटनों के दर्द एवं संबंधित रोग में राहत मिलती है।

13: जीभ

तंबाकू आदि व्यसन अथवा अन्य किसी कारण से स्वाद या रस जीभ पहचान नहीं पाती है तो गौमूत्र से कुल्ला करने से स्वादेइंद्रिय पुनः सचेत हो जाती है।

14: दर्दशामक

गौमूत्र में दर्दनाशक तत्व प्रचुर मात्रा में पाए जाते हैं। इसके उपयोग से घुटनों का दर्द, कमर दर्द, सिर दर्द, स्नायु दर्द आदि अनेक दर्दों में राहत मिलती है।

सच में गाय आधारित मानव चिकित्सा मनुष्य के लिए वरदान रूप है। ऊपर बताए गाय आधारित चिकित्सा प्रयोग के सिवाय भी अन्य अनेक प्रकार के गाय आधारित चिकित्सा प्रयोग है जो आज के मनुष्य को बड़ी-बड़ी अस्पतालों के लाखों के बिलों से बचाने में मदद करते हैं बल्कि मानव जीवन को स्वस्थ निरोगी बनाने में भी गौमाता का अतुलनीय योगदान हे। यह बात हमें भूलनी चाहिए नहीं।

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

श्रीगोपालभाई सुतरिया, संस्थापक, बंसी गीर गोशाला एवं गोतीर्थ विद्यापीठ
डो.नितिनभाईहिराणी┐सहप्राध्यापक, कामधेनु विश्वविद्यालय

गौ कृपा कृषि: भारतीय कृषि को पुनः जीवित करने का ऐक स्वास्थ्य दृष्टिकोण

गो-कृपा कृषि: एक संक्षिप्त परिचय

गो-कृपा कृषिबंसी गीर गोशाला में विकसित एक कृषि पद्धति है जो किसानों को कम समय में सरल, असर कारक और समृद्ध गो-आधारित कृषि को लागू करने में सहायक बनती है। यह भारत के वरिष्ठ आयुर्वेदाचार्यों और कृषि वैज्ञानिकों के मार्गदर्शन में कई वर्षों के शोध और प्रयोग का परिणाम है। यह पद्धति'गो-कृपा अमृतम',एक शक्तिशाली कृषि प्रोबायोटिक (मित्रजीवी बैक्टिरीअल कल्चर),के उपयोग से लागू की जाती है।'गो-कृपा अमृतम' में स्वदेशी नस्ल की गोमाता के 'पंचगव्य' तथा 21 आयुर्वेदिक औषधियों के संयोजन से अलग किए गए 100 से अधिक प्रकार के विभिन्नबैक्टीरिया उपस्थित हैं जो किसानों के लिए आशीर्वाद रूप हैं। इसे सभी भारतीय किसानों को निशुल्क बाँटा जा रहा है।

किसान तथा भारत की अर्थव्यवस्था और पर्यावरण को लाभ

- गो-कृपा कृषि को लागू करके कई किसानों ने केमिकल खेती की तुलना में दो से तीन गुना उत्पादन लिया है और उन्हें लाखों रुपये प्रति एकड़ का लाभ भी हुआ है।22 राज्यों के किसानों द्वारा 65 से अधिक विभिन्न फसलों (जैसे कि धान, गेहूं, गन्ना, मूँगफली, सरसों, तिल, कपास, फल, सब्जी, आदि) और 10 से अधिक विभिन्न प्रकार की मिट्टी (जैसे कि काली, चिकनी, रेतीली, आदि) में गो-कृपा कृषि के अत्यंत उत्साहजनक परिणाम प्राप्त हुए हैं।
- आज गो-कृपा कृषि के कारण भारत के सैकड़ों किसान देशी नस्ल की गोमाता अपना रहे हैं या गोशालाओं से जुड़ रहे हैं, गोमाता के दूध के लिए नहीं बल्कि उनके गोमय और गोमूत्र का कृषि में लाभकारी रूप से उपयोग करने के लिए।
- गो-कृपा कृषि के लाभ केवल आर्थिकही नहीं हैं। किसान अपने खेत में पर्यावरण और अन्य मित्र जीवों में भी सुधार देख सकते हैं, जिसके साथ केंचुए, मधुमक्खियां और ड्रैगनफ्लाय जैसे विभिन्न मित्र जीवों की वृद्धि और प्रसार के लिए अनुकूल वातावरण का निर्माण होता है।
- किसानों ने गो-कृपा कृषि को लागू करने के बाद समुद्र के किनारे या उच्च टीडीएस मिट्टी में सफलतापूर्वक फसल उगाने और वर्षा जल प्रतिधारण और भूजल स्तर में सुधार की उत्साहजनक प्रतिक्रिया भी साझा की है।

वैज्ञानिक आधार। - "गोमय वसते लक्ष्मी"

भारतीय कृषि के सामने आज प्रमुख चुनौतियों में से एक मिट्टी में कार्बन और अन्य पोषक तत्वों का घटता स्तर है। हमारा मानना है कि इस कमी का एक मुख्य कारण कृषि और गोपालन का अलग होना है जो पिछले दशकों में आधुनिक रसायन-आधारित कृषि के आगमन के कारण हुआ था। जब हम कार्बन और अन्य पोषक तत्वों की पूर्ति की बात करते हैं, तो हमें यह समझना होगा कि सभी कार्बनिक पदार्थ एक जैसे नहीं होते हैं।

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

जबकि आच्छादन (मल्चिंग) जैसी गतिविधियाँ एक शक्तिशाली सहायक भूमिका निभाती हैं, देशी गोमाता आधारित घटक खेत के स्थिर पुनरुद्धार के लिए महत्वपूर्ण हैं।

बंसी गीर गोशाला में किए गए शोध से पता चलता है कि गोमय (गोबर) में 1,100 से अधिक और गोमूत्र में 5,100 से अधिक विभिन्न यौगिक हैं। गो आधारित घटकों के कारण मिट्टी में जोड़े गए पोषक तत्वों की गुणवत्ता की तुलना पोषक प्रतिस्थापन के किसी अन्य रूप या स्रोत से नहीं की जा सकती है। हमने यह भी पाया है कि गो-कृपा कृषि के कारण केंचुओं का पुनरुद्धार मिट्टी के पोषक तत्वों को फिर से भरने में सहायक है, क्योंकि ये जीव अपनी गति के कारण मिट्टी की गहराई से पोषक तत्व उपलब्ध कराने में सहायता करते हैं जो अन्यथा पौधे को उपलब्ध नहीं हो पाते।

गो-कृपा कृषि के भाग रूप, हम अनुशंसा करते हैं कि न केवल तत्काल बल्कि दीर्घकालीन शाश्वत परिणामों के लिए प्रत्येक एकड़ कृषि भूमि पर 1 से2 गोमाता होनी चाहिए। प्रत्येक गोमाता सालाना 3 टन से अधिक कीमती गोमय और गोमूत्र दे सकती हैं।किसान या तो अपने खेत के लिए स्वदेशी नस्ल की गोमाता ला सकते है, या आवश्यक गोमय, गोमूत्र और छाछ प्राप्त करने के लिए अन्य किसानों, गोशालाओं या गो अभयारण्यों के साथ जुड़ सकते है।जितनी लागत किसान केमिकल खेती के पीछे खर्च कर्ता है उससे कम लागत में वह गोमाता का पालन करसकता है या उनके घटक की खरीद कर सकता है। बंसी गीर गोशाला किसानों को गोपालन और अपने परिवार को स्वस्थ रखने के लिए गो आधारित आहार और आयुर्वेद में भी प्रशिक्षित करती है।

वैज्ञानिक आधार।। - मिट्टी के माइक्रोफ्लोरा को पुनर्जीवित करना, एक तत्काल आवश्यकता

बैक्टीरिया एककोशिकीय सूक्ष्म जीव हैं जो मिट्टी से लेकर वायुमंडल और महासागरों तक लगभग हर जगह उपस्थित होते हैं। मानव शरीर अरबों मित्र जीवाणुओं के साथ एक सहजीवी संबंध साझा करता है, जिनकी संख्या मानव कोशिकाओं की संख्या से तीन गुने से भी अधिक है! बैक्टीरिया जीवन के पोषण का मूल स्रोत हैं, और प्रतिरक्षा बढ़ाने से लेकर पोषक तत्वों को अवशोषित करने तक अविश्वसनीय रूप से विस्तृत कार्य करते हैं। आधुनिक विज्ञान पाचन विकारों से लेकर अवसाद (डिप्रेशन) तक की बीमारियों के इलाज के लिए मित्र जीवी बैक्टीरिया का उपयोग करता है। उदाहरण के लिए, बैसिलस क्लॉसी एक मिट्टी आधारित बैक्टीरीया है जिसका उपयोग बच्चों और वयस्कों में दस्त के इलाज के लिए किया जाता है। हालाँकि, बहुत कम लोग समझते हैं कि बैक्टीरिया मिट्टी के स्वास्थ्य के लिए उतने ही महत्वपूर्ण हैं जितने कि वे मानव स्वास्थ्य के लिए हैं।

मिट्टी में, बैक्टीरिया वायुमंडल से नाइट्रोजन को अवशोषित करने, पौधों को मिट्टी से खनिज पोषक तत्वों को अवशोषित करने में मदद करने से लेकर रोगाणुओं और कीटों को नियंत्रित करने जैसे कई अलग-अलग कार्य करते हैं। पिछले कुछ दशकों में प्रदूषण और रसायन आधारित खेती के कारण मिट्टी में मित्र जीवाणुओं के माइक्रोफ्लोरा का विनाश हुआ है। वैज्ञानिक अनुसंधान अनुसार 'हरित क्रांति' से पहले1970 में, 1 ग्राम मिट्टी में 2 करोड़ से अधिक मित्र जीवी बैक्टीरिया उपलब्ध होते थे। वर्तमान में, इनमें से 20% से भी कम बचे हैं। परिणामस्वरूप, मिट्टी की उर्वरता कम हो गई है और बीतते वर्षों के साथ किसानों को स्वस्थ फसल लेने के

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

लिए यूरिया और डीएपी जैसे उर्वरकों और अधिक कीटनाशकों की बढ़ती मात्रा की आवश्यकता होती है। इसके अलावा, यूरिया मिट्टी पर एक परत बनाता है जो जल अवशोषण और भूजल स्तर को कम करता है।

'गो-कृपा अमृतम' में स्वदेशी नस्ल की गोमाता के 'पंचगव्य' तथा 21 आयुर्वेदिक औषधियों के संयोजन सेअलग किए गए 100 से अधिक प्रकार के विभिन्नबैक्टीरिया उपस्थित हैं। ये जीवाणु पौधे के लिए कई प्रकार के कार्य करते हैं, जिसमें वायुमंडलीय नाइट्रोजन का अवशोषण, फॉस्फोरस जैसे प्रमुख पोषक तत्वों को पौधे के लिए उपलब्ध बनाना, पौधों के विकास को बढ़ावा देना, पौधों की प्रतिरक्षा को बढ़ावा देना, कीट और संक्रमण से लड़ना, गोमय और अन्य फसल कीअवशेषों को कॉम्पोस्ट करना, मिट्टी में उपस्थित रासायनिक विषाक्त पदार्थों का उपघटन करना, आदि जैसे कार्य शामिल हैं। इस कल्चर को मिट्टी में तीन तरह से देना होता है - पानी के साथ, स्प्रे के रूप में और गोमय खाद के रूप में।

'गो-कृपा अमृतम'पर किए गए मेटाजिनॉमिक (met agenom c)टेस्ट यह संकेत देता है कि इसमें 100 से अधिक अलग अलग प्रकार के मित्र बैक्टीरिया (मित्र शुक्ष्म कितानु) है जो धरती में प्रवेश करने के बादअनुकूल वातावरण में अपने आपबढ़ते जाते हैंइनमेअधिकांशरूपमे

- २४ प्रकार के बैक्टीरिया एसे है जो हवा में से नाईट्रोजन लेकर सुपाच्य स्वरूप में जडों को उपलब्ध करते है। ईस लिए किसानों का यूरिया का खर्च बच जाता है।
- कुछ बैक्टीरिया एसे है जो रोग नियंत्रक और किट नियंत्रक का काम करते है।
- एसे बैक्टीरिया जिन्हें वैज्ञानिक भाषा में जिओ बैक्टीरिया कहते है। यह बैक्टीरिया गोमय, गोमूत्र और धरती मे रहे धातु और खनिज पदार्थों को सुपाच्य स्वरूप में जडो को उपलब्ध करते है।
- फॉस्फोरस पे काम करने वाले बैक्टीरिया जो फॉस्फोरस को सुपाच्य रूप में पौधे को उपलब्ध करते है।यह द्रावण मे सल्फर की आपूर्ति करने वाले काफी बैक्टीरिया उपस्थित है जो हर प्रकार की फसल में बहुत उपयोगी है।
- कई बैक्टीरिया एसे है जो खाद को कम्पोस्ट करने का काम करते है। लैक्टोबैसिलस बैक्टीरिया जो पौधे और फल के विकास में अच्छा कार्य करते है।
- इस द्रावण में ऐसे बेकटेरिया उपस्थित हैं जो रोग फैलाने वाले किटाणुओं को नियंत्रित करते हैं। इसके कारण छाव में खुले में रखने से भी इसकी असरकरकता बनी रहती है। इसके परिणामस्वरूप इसका पूरे भारत में प्रसार करना सरल रेहता है।

गो-कृपा कृषि का किसानों में नि:शुल्क प्रसार

बंसी गीर गोशाला द्वारा अपने परिसर से या भारत के विभिन्न भागों में स्थित किसान, कार्यकर्ता, गोसेवक तथा धार्मिक या सामाजिक संगठनों के माध्यम से 'गो-कृपा अमृतम' को "समृद्ध किसान, समृद्ध भारत" के दर्शन तहत सभी भारतीय किसानों को गोमाता के आशीर्वाद के रूप में प्रशिक्षण के साथ बिल्कुल मुफ्त में दिया जा रहा है। 'गो-कृपा अमृतम' एक जीवित बैक्टिरीअल कल्चर है। इसलिए एक बार जब किसान इसे प्राप्त कर लेता है, तो वह इस कल्चर को अपने खेत में ही देशी गोमाता से प्राप्त छाछ और देशी गुड के उपयोग सेकई वर्षों तक,द्विगुणित करके उपयोग कर सकता है।इस कल्चर को खेत में पानी के साथ दिया जाता है, स्प्रे किया जाता है और इस कल्चर से देशी गोमाता के गोमय को कॉम्पोस्ट करके धरती माता को

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

दिया जाता है। किसानों को आरंभ में इसे अपने खेत के एक छोटे से भाग में प्रायोगिक तौर पर उपयोग करने की सलाह दी जाती है, जिसके परिणाम पश्चात वे धीरे-धीरे अपने पूरे खेत में उपयोग कर सकते हैं।

गो-कृपा कृषि के परिणामों कि एक झांकी

- जहां देश भर में गन्ने के उत्पादन की औसत 35 टन/एकड़ है वहाँ कर्नाटक के एक किसान श्री सुनील जी ने अपने खेत में **110 टन/एकड़ गन्ने का उत्पादन** लिया, अन्य फसलों में भी उत्साहजनक परिणाम।
- गुजरात के सबसे बड़े ऑर्गेनिक FPO के सभी किसान श्री देवेश भाई पटेल के नेतृत्व में गो-कृपा कृषि का सफलता से प्रयोग कर रहे हैं। इन किसानों ने **800 ग्राम/यूनिट के आलू** का उत्पादन लिया।
- कर्नाटक के श्री अम्बरीष पाटील जी ने **400 ग्राम/यूनिट के अनार**उगाए और 8.5 लाख/एकड़ का मुनाफा भी कमा रहे हैं। उन्होंने गोमय के लिए बड़ी मात्रा में गोमाता लाने की व्यवस्था की है।
- महाराष्ट्र के एक किसान श्री राहुल पारेख जी ने कपास में **19 क्विंटल/एकड़ कपास का उत्पादन** लिया, और उनके खेत में 3 कटाई के बाद भी उत्पादन चालू रहा।
- श्री श्री इंस्टिट्यूट ऑफ ऐग्रिकल्चरल साइंस & टेक्नॉलजी (SSI AST) के **कुरनूल प्रोजेक्ट में गो-कृपा कृषि कि महत्वपूर्ण भूमिका** - इस क्षेत्र में मिर्ची की फसल अनिश्चित वर्षा के कारण बर्बाद हो गई, किन्तु SSI AST प्रोजेक्ट के किसानों ने यूरोपीय ऑर्गेनिक मानकों के अनुरूप मिर्ची का उत्पादन लिया।

निष्कर्ष: एक बार गोमाता आधारित घटकों और गो-कृपा अमृतम की मदद से संतुलित माइक्रोफ्लोरा के साथ मिट्टी स्वस्थ हो जाती है, तो किसानों को सिंथेटिक यूरिया, डीएपी और कीटनाशकों की आवश्यकता नहीं रहती। देशी गोमाता से प्राप्त गोमय, गोमूत्र और छाछ जैसे प्राकृतिक उर्वरकों के उपयोग से किसान पूरी तरह से प्राकृतिक खेती कर सकते हैं। हम किसानों को अपने खेत के छोटे से हिस्से में इसका प्रयोग करके इस पद्धति का अनुभव लेने के लिए प्रोत्साहित करते हैं, और सकारात्मक परिणाम मिलने पर आगे बढ़ने का सुझाव देते हैं।प्राचीन भारत में किसान गो आधारित खेती के उपयोग से समृद्ध बने। गो-कृपा कृषि पद्धति के उपयोग से किसान पुनः गोमाता से जुड़ सकते हैं और स्वस्थ समृद्ध खेती कर सकते हैं।

अधिक जानकारी के लिए:

5 सरल चरणों में गो-कृपा कृषि (10भाषाओं में उपलब्ध)-
ht t ps://www.bansi gi r .i n/downl oads

प्रशिक्षण और किसान की सफलता के वीडियो -
ht t ps://www.yout ube.com/c/Bansi Gi r Gaushal a

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

एस॰डी॰ शेठिया क्षिक्षक प्रशिक्षण ┐महाविद्यालय ┐ मुंदरा
कु॰ हेमांशी आर चौहाण एवं द्रष्टि जे मोता
छात्राध्यापक ┐ एस॰डी॰ शेठिया क्षिक्षक प्रशिक्षण ┐महाविद्यालय ┐ मुंदरा

हिन्दी साहित्य में गाय

प्रस्तावना :

गायें भारतीय संस्कृति और पौराणिक कथाओं में एक महत्वपूर्ण स्थान रखती हैं, जो अक्सर पवित्रता, मातृत्व और समृद्धि का प्रतीक हैं। गाय को लेकर हमारे शास्त्रों में अत्यधिक सामग्री मिलती हैं । हिन्दू धर्म के मुताबिक गाय के शरीर में तैतीस करोड़ देवताए निवास करते हैं । गाय को हिंदु धर्म में आदमी के मरणोत्तर क्रियाओं में भी पवित्र एवं मोक्ष दाता के रूप में माध्यम बनाया जाता हैं । विभिन्न भाषाओं में लिखे गए साहित्य ने भी प्रचुर मात्रा में गाय का गुणगान किया हुआ है । इस में से एक हिंदी साहित्य ने भी विभिन्न कविता, कहानियों और दार्शनिक ग्रंथों के माध्यम से गायों के सार का जश्न मनाया है। हिंदी साहित्य में, गाय को अक्सर विभिन्न सांस्कृतिक, आध्यात्मिक और सामाजिक विषयों को व्यक्त करने के लिए एक प्रतीक के रूप में प्रयोग किया जाता है। यह न केवल ग्रामीण जीवन के आर्थिक और कृषि पहलुओं का प्रतिनिधित्व करता है, बल्कि भारतीय संस्कृति और परंपरा के व्यापक संदर्भ में गहरे दार्शनिक और आध्यात्मिक अर्थों का भी प्रतीक है। यहाँ पर हिन्दी साहित्य में कहाँ कहाँ पर गाय को स्थान मिला हैं ,उस के बारे में प्रस्तुति करने का प्रयास किया गया हैं ।

महादेवी वर्मा द्वारा "गौ कथा" :

हिंदी साहित्य की एक प्रमुख कवयित्री महादेवी वर्मा ने ऐसी कविताएँ लिखीं जिनमें अक्सर गाय सहित प्रकृति का जश्न मनाया जाता हैं । अपने संग्रह में, वह भारतीय समाज में गायों के महत्व को खूबसूरती से दर्शाती है, उन्हें कोमल और पोषण करने वाले प्राणी के रूप में चित्रित करती है।

"गौ कथा" प्रसिद्ध हिन्दी कवयित्री महादेवी वर्मा की एक मार्मिक कविता है। इस साहित्यिक कृति में, उन्होंने भारतीय समाज और संस्कृति में गायों के महत्व को खूबसूरती से दर्शाया है।

भारतीय परंपरा में इसकी पूजनीय स्थिति और प्रतीकवाद पर प्रकाश डालती है। महादेवी वर्मा गाय को एक सौम्य, पालन-पोषण करने वाले और पवित्र जानवर के रूप में चित्रित करती हैं, जो अक्सर पवित्रता, मातृत्व और निस्वार्थता जैसे गुणों से जुड़ी होती है। छंद मनुष्यों और गायों के बीच भावनात्मक और आध्यात्मिक संबंध को दर्शाते हैं, जिसमें जीविका के दाता और मातृ देखभाल के अवतार के रूप में गाय की भूमिका पर जोर दिया गया है।

अपनी काव्यात्मक अभिव्यक्ति के माध्यम से, महादेवी वर्मा भारतीय लोकाचार में गाय के प्रति गहरी सांस्कृतिक और आध्यात्मिक श्रद्धा व्यक्त करती हैं, इसे ग्रामीण जीवन, परंपराओं और मूल्यों के अभिन्न अंग के रूप में चित्रित करती हैं।

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

महादेवी वर्मा की अन्य एक कविता "गौरा गाय" एक मार्मिक रचना है जो गाय, गौरा के सार को खूबसूरती से दर्शाती है। इस कविता में, वर्मा ने गौरा को मानवीय भावनाओं और गुणों का श्रेय देते हुए गाय का मानवीकरण किया है। वह गाय को सिर्फ एक जानवर के रूप में नहीं बल्कि पवित्रता, पोषण गुणों और अनुग्रह के प्रतीक के रूप में चित्रित करती है।

वर्मा का "गौरा गे" गौरा के सौम्य और पोषण करने वाले स्वभाव को दर्शाता है, जो गाय और मातृत्व के बीच समानताएं दर्शाता है। कविता गौरा को जीविका प्रदाता, निस्वार्थता और पोषण देखभाल का प्रतीक मानती है, और ग्रामीण जीवन और भारतीय सांस्कृतिक लोकाचार में गाय के महत्व का जश्न मनाती है।

मुंशी प्रेमचंद द्वारा लिखित "गोदान" (गाय का उपहार):

प्रेमचंद का यह क्लासिक उपन्यास होरी नाम के एक गरीब किसान के जीवन के इर्द-गिर्द घूमता है जो एक गाय रखने की इच्छा रखता है। कहानी ग्रामीण भारत की सामाजिक और आर्थिक जटिलताओं पर प्रकाश डालती है और नायक के जीवन में गाय के प्रतीकात्मक महत्व की पड़ताल करती है।

"गोदान" (गाय का उपहार) हिंदी साहित्य में सबसे प्रसिद्ध उपन्यासों में से एक है, जिसे प्रख्यात लेखक मुंशी प्रेमचंद ने लिखा है। 1936 में प्रकाशित, यह उत्कृष्ट कृति स्वतंत्रता-पूर्व युग के दौरान ग्रामीण भारत के सामाजिक-आर्थिक और नैतिक संघर्षों को चित्रित करती है।

कहानी एक गरीब किसान होरी के जीवन के इर्द-गिर्द घूमती है, जो एक गाय रखने का सपना देखता है। धन, समृद्धि और जीविका का प्रतीक गाय, होरी की आकांक्षाओं का केंद्र बिंदु बन जाती है। हालाँकि, उसके अथक प्रयासों के बावजूद, परिस्थितियाँ होरी को उसके सपने को पूरा करने से रोकती हैं जब तक कि घटनाओं की एक श्रृंखला के कारण अंततः उसे एक गाय प्राप्त नहीं हो जाती।

यह उपन्यास ग्रामीण समाज में प्रचलित विभिन्न सामाजिक मुद्दों पर प्रकाश डालता है, जिसमें जमींदारों द्वारा किसानों का शोषण, जाति व्यवस्था, गरीबी और हाशिए पर रहने वाले लोगों का संघर्ष शामिल है। होरी के जीवन के लेंस के माध्यम से, प्रेमचंद ने आम आदमी के सामने आने वाली जटिलताओं और कठिनाइयों का स्पष्ट रूप से चित्रण किया है, साथ ही व्यक्तियों द्वारा सामना की जाने वाली नैतिक दुविधाओं और नैतिक विकल्पों पर भी प्रकाश डाला है।

"गोदान" केवल गाय प्राप्त करने की कहानी नहीं है; यह मानवीय मूल्यों, सामाजिक अन्याय और जीवन की प्रतिकूलताओं के बीच संतुष्टि की शाश्वत खोज का गहन अन्वेषण है। प्रेमचंद के पात्रों का यथार्थवादी चित्रण और ग्रामीण भारत के सामाजिक-आर्थिक ताने-बाने पर उनकी अंतर्दृष्टिपूर्ण टिप्पणी इस उपन्यास को एक कालजयी क्लासिक बनाती है जो पीढ़ियों से पाठकों के बीच गूंजती रहती है।

जयशंकर प्रसाद द्वारा "कामायनी":

हालांकि सीधे तौर पर गायों पर ध्यान केंद्रित नहीं किया गया है, "कामायनी" एक महाकाव्य कविता है जो मानवीय भावनाओं और सामाजिक गतिशीलता का प्रतिनिधित्व करने के लिए गायों सहित प्रकृति के तत्वों

का रूपक रूप से उपयोग करती है। बड़े आख्यान में गाय को पवित्रता और पोषणकारी गुणों के प्रतीक के रूप में दर्शाया गया है।

भक्ति काव्य (भक्ति साहित्य):

भक्ति परंपरा में कई हिंदी कवियों, जैसे सूरदास, तुलसीदास और कबीर ने ऐसे पद लिखे हैं जो रूपक रूप से गायों का उल्लेख करते हैं। ये कवि अक्सर आध्यात्मिक शिक्षाओं, भक्ति और परमात्मा और भक्त के बीच संबंधों को चित्रित करने के लिए गायों को रूपक के रूप में इस्तेमाल करते थे।

निष्कर्ष :

हिंदी साहित्य और गाय के बीच का संबंध भारतीय समाज के सांस्कृतिक, सामाजिक और आध्यात्मिक आयामों को प्रतिबिंबित करने वाला एक बहुआयामी और गहरा पहलू है। भारतीय संस्कृति में गायों को एक पूजनीय और प्रतीकात्मक स्थान प्राप्त है, और यह महत्व हिंदी साहित्य के ताने-बाने में जटिल रूप से बुना गया है। हिंदी साहित्य में, गाय को अक्सर एक घरेलू जानवर से कहीं अधिक चित्रित किया गया है; यह पवित्रता, उर्वरता, मातृत्व और जीविका का प्रतीक है। लेखकों और कवियों ने विभिन्न भावनाओं, सामाजिक मूल्यों और दार्शनिक प्रतिबिंबों को जगाने के लिए गायों की कल्पना का उपयोग किया है । गायों का चरित्र कामधेनु और भगवान कृष्ण जैसे विभिन्न देवताओं से जुड़ा हुआ है, जो उनके दिव्य महत्व को और बढ़ाता है। हिंदी साहित्य अक्सर गायों को जीवन की पवित्रता, करुणा और सभी जीवित प्राणियों के अंतर्संबंध का प्रतिनिधित्व करने वाले प्रतीक के रूप में उपयोग करता है। हिंदी साहित्य अक्सर कृषि जीवनशैली का चित्रण करता है जहां गायें ग्रामीण समुदायों में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती हैं। मुंशी प्रेमचंद की "गोदान" जैसी कृतियाँ ग्रामीण परिवेश में गायों के सामाजिक-आर्थिक महत्व पर जोर देती हैं, जो कृषि जीवन से जुड़े व्यक्तियों के संघर्ष और आकांक्षाओं को प्रदर्शित करती हैं। हिंदी साहित्य में गायों का चित्रण भारतीय सभ्यता में प्रचलित गहरे सांस्कृतिक लोकाचार और सामाजिक मूल्यों के प्रतिबिंब के रूप में कार्य करता है। यह हिंदी साहित्यिक कृतियों की कथा, प्रतीकवाद और लोकाचार को आकार देने में गाय की अभिन्न भूमिका को उजागर करते हुए गाय के सार को अनुग्रह, भरण-पोषण और आध्यात्मिक महत्व के अवतार के रूप में मनाता है। इस प्रकार, हिंदी साहित्य और गाय के बीच का संबंध भारत की सांस्कृतिक परंपरा में अंतर्निहित स्थायी श्रद्धा और बहुआयामी प्रतीकवाद का प्रमाण है।

संदर्भ :

- प्रेमचंदजी , गोदान (1936) हिन्दी ग्रंथ रत्नाकर कार्यालय ,बम्बई ।
- प्रसाद ,जयशंकर , कामायनी (1936) भारती भंडार ,इलाहाबाद ।
- राष्ट्रीय शिक्षा नीति , (2020) , मानव संसाधन विकास मंत्रालय , भारत सरकार , नयी दिल्ही ।
- वर्मा ,महादेवी , मेरा परिवार (1972) लोकभारती प्रकाशन , इलाहाबाद ।

शुक्ल ,रामप्रसाद ,हिन्दी साहित्य का इतिहास (1929) श्री प्रकाशन, पुणे ।

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Research Review

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

श्री देवाराम पुरोहित,
धेनुप्रसाद एग्रोवेट प्राइवेट लिमिटेड,
भाभर, जिला-बनासकांठा,गुजरात-┼╜╟┼┼┴

"गंगावासी गोमुत्रकी डेरी▒ के माध्यम से वर्तमान समस्याओका निवारण: नया प्रयोग

"गावो विश्वस्य मातर" हमारे ऋषि मुनियों ने गहन चिन्तन के बाद यह उद्घोष किया है। किन्तु आज देशी गोवंश कम हो रहा है, यह सम्पूर्ण सृष्टि के लिये विनाशकारी है। अगर हम अभी सावधान नहीं हुए तो भविष्य में पश्चाताप के अलावा कुछ नहीं बचेगा, देशी गाय भारतीय जीवन की रीढ़ है, बिना देशी गाय के भारत की अर्थ व्यवस्था, कृषि व्यवस्था, स्वास्थ्य, पर्यावरण, जीव सृष्टि, जंगल, संस्कारों को बचाना असम्भव है, इन सबको बचाये रखने का आधार गाय है।

हमनें अपनी कृषि में अत्यधिक रासायनिक खाद, कीटनाशक डालकर उसे दूषित कर दिया है। जब वर्षा होती है तब यह रासायनिक खाद व कीट नाशक जो फसलों पर डाला था धुलकर नदियों तालाबों में जाता है, नदियों के जल का परीक्षण करने पर ज्ञात हुआ कि उनमें 60% प्रदूषण है। वह जल हमें पीने को मिलता है उसका परिणाम ये अनेक बीमारियाँ है। गोबर, गोमूत्र के द्वारा भूमि को शुद्ध कर जल को प्रदूषित होने से बाचाया जा सकता है। भूमि का भोजन गोमय, गोमूत्र है यह बात आज सभी प्रमुख लोगों को समझ में आ रही है। किसानों को आत्महत्या से बचाना है, भूमि को पथरीली, बंजर, विषयुक्त होने से बचाना है तो हमे गोबर, गोमूत्र का ही प्रयोग करना पड़ेगा । हम लाखों वर्षों से खेती करते आ रहे है उसका आधार गोमाता ही था। गोबर, गोमूत्र भूमि को उर्वरा व सुगन्धित बनाता है। अमेरिका के कृषि विभाग द्वारा प्रकाशित पुस्तक (गौमाता एक आश्चर्यजनक रासायनशाला है) समस्त दुधारू चतुष्पाद जीवों में गौमाता के दूध में कैरोटिन नामक पदार्थ बनता है, वह भैंस के दूध से दस गुना अधिक होता है। एक जर्मन वैज्ञानिक डॉक्टर जोसिस वेल्ट द्वारा लिखित किताब में वर्णित है कि 'भारत में गाय क्यों पूजी जाती है ?' वे लगभग तीन महीने भारत के गाँवों में रहे और भ्रमण किया तब उन्होंने पुस्तक लिखी है उसमें उन्होंने बहुत से आँकड़े दिये है उससे यह सिद्र होता है कि भारतीय गायें जो दुर्बल दिखाई देती हैं देश के लिए बहुत आर्थिक योगदान कर रही हैं। एक महत्वपूर्ण बात उन्होंने अपनी पुस्तक में लिखी है कि जब यह पशुधन गाँव में नहीं रहेगा तो कम से कम 10 करोड़ से 20 करोड़ आदमी गाँव से शहरों की ओर पलायन करेंगे।

आज के इस आधुनिक समय में किसान भी जबसे गाय से दूर हुआ है तो हजारों समस्याओ से घिर कर रह गया वो चाहे उसके स्वास्थ्य की हो या उसके खेत के स्वास्थय की । आज के समय में किसान हजारों तरह के रसायनिक खादो का उपयोग करके जमीनों को बंजर बना रहा है। जबतक किसान और गाय एक दूसरे से दूर रहेंगे तबतक यह समस्या बढ़ती ही रहेगी अतः किसान को गोबर और गोमूत्र का महत्व समझना होगा और इस का उपयोग खेती में करना होगा ।

जिस प्रकार दूध की डेयरी होती है वैसे ही गौमूत्र की डेयरी से इन सारी स्मास्यो का समाधान हो सकता है । गौमूत्र का गहन केमिकल एयनलेसिस किया गया, जिसमे पाया गया कि यह एक नेचुरल पोटाश का बहुत बड़ा सोर्च है। अभी वर्तमान समय भारत में 80 % से अधिक पोटाश बहार से आयात किया जाता है । इस वर्ष खर्च की गई Rs.1.12 ट्रिलियन उर्वरक सब्सिडी में से, लगभग Rs. 67,926 करोड़ यूरिया में और Rs.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

42,200 करोड़ P&K (फॉस्फेटिक और पोटाश) उर्वरकों में गए। यह मार्केट आगे भी ऐसे ही बढ़ता रहेगा 2023 में भारतीय उर्वरक बाजार का आकार 1046.85 बिलियन अमेरिकी डॉलर था और कुल भारतीय उर्वरक बाजार का राजस्व 2024 से 2030 तक 5.7% की सीएजीआर से बढ़ने की उम्मीद है, जो लगभग Rs. 1543.15 बिलियन अमेरिकी डॉलर तक पहुंच जाएगा।और साथ- साथ में वैश्विक स्तर पर प्राकृतिक खेती की मांग बढ़ रही है जैसे कि जैविक खेती बाजार विश्लेषण। राजस्व के संदर्भ में वैश्विक जैविक खेती बाजार का मूल्य 2022 में 170.00 बिलियन अमेरिकी डॉलर था, और 10.41% की सीएजीआर प्रदर्शित करने की उम्मीद है और पूर्वानुमान अवधि (2023 से 2030) के दौरान 375.50 बिलियन तक पहुंचने की उम्मीद है। (ht t ps://www.coher ent mar ket i nsi ght s.com/).

लम्बे रिसर्च के परिणाम फल स्वरूप हमने तीन गौमूत्र आधरित उत्पाद तैयार किए गए –

धन भूमी, धन वृद्धि और धन रक्षक।

1. धनभुमी: यह एक कंसंट्रेट गौमूत्र एवं नेचुरल हर्ब से बना हुआ है। यह प्राकृतिक पोषक तत्वों का भंडार है, जैसे कि N,P,K Ca,Mg ,Zn ,B, Si , S, Mh,Na et c . यह जमीन और उसमे रहने वाले लाखो जीवो का आहार है। यह अपने आप में एक फिंगिसाइड का भी कार्य करता है जिससे जमीन जन्य सभी रोगों पर नियंत्रण आ जाता है एवं फसल के जड़ों का विकास करवाता है। बहुत सारे यूनिवर्सिटीयो की अनुसंधान के आधार पर पाया गया कि गौमूत्र विश्व का सबसे श्रेष्ठ नेचुरल फंगीसाइड है । 2022 में वैश्विक फंगिसाइड बाजार का मूल्य 20.8 बिलियन अमेरिकी डॉलर था, जो 6.1% की सीएजीआर दर्ज करते हुए 2027 तक 28.0 बिलियन अमेरिकी डॉलर तक पहुंच गया। FAO के अनुसार, फंगिसाइड एक ऐसा यौगिक है जो चयनात्मकता के बिना कम या ज्यादा तरीके से फंगस को मारता है।

2. धनवृधि: यह डिस्टिलेटेड अर्क और नेचुरल हर्ब्स के संयोग से बना हुआ ग्रोथ प्रमोटर है जो की फसल के विकास, फ्लावरिंग एवं फलों की संख्या मे वृद्धि, चमक और मिठास लाने का काम करता है।

3. धनरक्षक: यह जंतूनाशक दवाओ का जैविक विकल्प है, जो की गौमूत्र में 10 से अधिक प्रकार के जैविक जडीबुटीयो का शोधन करके तियार किया गया है। यह फसलों में आने वाले नुकसानदायक कीटो के लिए काम आता है जैसे कि, सफेद मची, थ्रिप्स, ग्रीन फ्लाई, मेलो जैसे अनेकों प्रकार के कीटो के नियंत्रण में काम आता है। वर्तमान समय में रसायनिक पेस्टिसिडो की कार्य क्षमता बहुत कम हो गई है क्योंकि कीटो ने उनके प्रति अपने में प्रतिरोधकता विकसित कर ली है। इसका वर्तमान में भारतीय कीटनाशक बाजार का आकार 2022 में 229.4 बिलियन रुपये तक पहुंच गया। आगे देखते हुए, I MARC समूह को उम्मीद है कि 2028 तक बाजार 342.3 बिलियन रुपये तक पहुंच जाएगा, जो 2023-2028 के दौरान 6.6% की विकास दर (CAGR) प्रदर्शित करेगा।

अभी वर्तमान में हम बनासकांठा ओर उसके आसपास के 500 से अधिक किसानों के साथ मिलकर कार्य कर रहे जिसमे बहुत ही अच्छी सफलता प्राप्त हो रही है और इस की मांग भी प्रतिदिन बढ़ रही है। हमने अभी यहां जीरे, चना, गेहूं, बाजारी, अरंडी, सरसो, आलू, ज्वार जेसी बहुत सारी फसलों पर कार्य कर रहे हैं, साथ साथ बागवानी में यह एक रामबाण की तरह कार्य कर रहा है। जेसे की अमरूद , पपीता, नींबू , अनार आदि। हमारा क्षेत्र अनार की बागवानी के लिए जाना जाता था, पर अधिक रसायनो के उपयोग के कारण 80 % से भी अधिक बगीचे नष्ट हो गए है। अनार में धन भूमी और वृद्धि वर्तमान समय में रामबाण की तरह

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

कार्य कर रही है जिस से बहुत किसान भाईओ की उम्मीदे वापस जगी है और पुनः वह अनार की खेती की ओर लोट रहे हैं। अनार के पौधे में सामान्य रोगजनकों में बोट्रीटिस सिनेरिया, अल्टरनेरिया अल्टरनेटा, पेनिसिलियम इम्प्लिकेटम, कोनिएला ग्रेनाटी और एस्परगिलस नाइजर शामिल हैं ओर नेमोटोड जैसे रोग आ जाते है उनमें से 80% से भी अधिक रोगों पर जैविक तरीके से नियंत्रण लाया।

भारत में प्रत्येक जिला स्तर पर 10,000 लिटर गौमूत्र की प्रोसेसिंग की क्षमता वाली डेयरीयो की आवश्यकता है। जिससे वहा के किसानो के खादो की आवश्यकताओं की पूर्ति की जा सकती है एवं साथ साथ में गाय और किसानो को आत्मनिर्भर और देश को रसायन मुक्त बनाया जा सके। अब तक इस क्षेत्र में केवल भावात्मक एवं धार्मिक संगठनों द्वारा ही नगण्य कार्य ही हुआ। जो कार्पोरेट अथवा को-ओपरेटिव तरीके से होना चाहिए।

आयरन सोडियम ,जिंक , कोपर, मेग्नेशियम जैसे खनिज एवं सोना, चांदी जैसे धातु साथ ही प्रचुर मात्रा में विटामिन सहित नाना प्रकार के रसायन है।

निष्कर्ष: गोमूत्र सम्पत्ति का खजाना है। गोमूत्र एक दिव्य रसायन है। इस में पोटेशियम, कैल्शियम

1. गोमुत्र में 3 प्रतिशत घन तत्व है (सोलिड) जिसे आसानी से प्रथक किया जा सकता है। जिसमें करीब 30% पोटाश है। जो प्राकृतिक खेती के लिए जीवनदायि है।
2. देश के कृषि क्षेत्र में फुगनाशक, किटनाशक के दुष्परिणामों को रोकने का बहुत बड़ा योगदान गोमूत्र का रहेगा।
3. गोमूत्रमें ह्यूमिक और फ्लूविक एसिड पाया जाता है जो की शिलाजीत की तरह कार्य करता है।
4. गोमूत्र में Pr ot ease, Li pase और Ur oki nese जेसे कई महत्वपूर्ण एंजाइम्स उपस्थित है जो शरीर

   विभिन्न क्रियाओं के लिए महत्वपूर्ण है।
5. गोमूत्र में cur cumi n पाया जाता है जो की एंटीकेंसर है।
6. गोमूत्र में विटामिन B1 से लेकर B-12 तक उपलब्ध है।
7. गोमूत्रमें गोल्ड और सिल्वर जैसे कई तत्व पाय जाते है जो स्वास्थ्य महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं।
8. हमारी टीम ने करीब पांच वर्ष लेब स्केल एवं फील्ड ट्रायल के बाद बनासकांठा गुजरात में पायलट प्लान्ट धेनु प्रसाद एग्रोवेट प्रा लि के नाम से प्रारम्भ किया है जिसके कल्पनातीत परिणाम सामने है।

अधिक जानकारी के लिए:
E mail: Dhenuprasad01@gmail.com website: www.Dhenuprasad.com

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

डो.नितिनभाई हिराणी
सहप्राध्यापक, कामधेनु विश्वविद्यालय

भारतीय गौवंश का महत्व एवं श्रेष्ठता

भारत की अर्थव्यवस्था प्रमुखतः कृषि आधारित है | कृषि एवं पशुपालन लगभग 65 प्रतिशत जनसँख्या हेतु सामाजिक, आर्थिक एवं संस्कृतिक स्तम्भ है | देश की सकल घरेलु उत्पाद (जी० डी० पी०– में सर्वाधिक योगदान (लगभग 22.5%) कृषि एवं पशुपालन क्षेत्र का है | भारतीय कृषि की आधारशिला गोवंश है | भारतीय सनातनी, हिन्दू परिवारों में होने वाले छोटे से छोटे आनुष्ठानिक कार्यों से लेकर बड़े से बड़े आयोजनों में गाय के पूजन से लेकर उसके सभी उत्पाद जैसे दूध, दही, घृत, गोबर, गौ-मूत्र (पञ्चगव्य– की उपयोगिता अनिवार्य सुनिश्चित की गई है। हिन्दू घरों में प्रतिदिन चूल्हे पर बनने वाली प्रथम रोटी को गाय की रोटी माना गया है, इसे ही हम ‘गौ-ग्रास’ कहते हैं। प्रातःकाल जागरण से लेकर गौ-दोहन, गौ-चारण और सायंकाल गोचर कर गायों का समूह में घर में वापस आने की बेला को पवित्र ‘गोधूलि बेला’ माना गया है। यह दिनचर्या आज भी भारतीय पारम्परिक परिवारों में देखी जा सकती है। गौ-सेवा को अत्यंत पवित्र कर्त्तव्य हमारे भारतीय धर्म शास्त्रों में व्याख्यायित किया गया है। गाय को धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष प्रदान करने वाली देवी कहा गया है। गाय का यह महत्त्व कोटि-कोटि हिन्दू जन-मानस में सदियों से रचा-बसा है। इसी कारण गाय और सम्पूर्ण गौ-वंश को हम आस्था और श्रद्धा के केंद्र में रखते हैं। भारतीय पारम्परिक पर्वों की श्रंखला में अनेक पर्व तो सीधे गौ-वंश के लिये ही हैं जैसे वत्स-द्वादशी, गोपाष्टमी तथा दीपावली के दूसरे दिन गोवर्द्धन पूजा का पर्व।

विभिन्न प्रदेशों में पाई जाने वाली भारतीय गोवंश की विविध नस्लें अपने आप में अनूठी हैं और अपने विशेष गुणों के आधार पर संसार भर में श्रेष्ठ भी हैं। चिरकाल से चली आ रही यह नस्लें जरुरी आनुवंशिक गुणों को संजोये हुए और स्थानीय वातावरण से सामंजस्य बनाए हुए कृषि चक्र का एक अभिन्न हिस्सा बनी हुई हैं। आज भी जहाँ जहाँ बैलों से खेती संभव है, गोबर एवं गोमूत्र से जमीन सींची जा रही है, वहां वहां जैविक एवं प्राकृतिक पद्यति से तैयार अनाज एवं फल सब्जिएं मनुष्य के लिए कल्याणकारी सिद्ध हो रही हैं।

गाए की विशेषता उसके नस्लीय होने से हैं, इतना ही नहीं की अलग अलग नस्लें अलग अलग वातावरण में उद्भव हुई हैं, बल्कि विशेष बात यह है की कोई भी नस्ल अपने ही वातावरण में सर्वाधिक गुणकारी मानी जाती है। उसका प्रजनन, रहन-सहन अपने वातावरण में सुचारू रूप से चलता है उसे किसी प्रकार की बाहर से सहायता की जरुरत नहीं पड़ती। उसका रख-रखाव साधारणतया स्थानीय साधनों पर आधारित रहता है।

गौवंश की विशेषताएं

भारतीय नस्ल की गाए के दूध के अनेकानेक गुण जो इसके उपयोग से सर्वविदित थे ही अब दूध के वैज्ञानिक विश्लेषण से और भी सामने आये हैं। देखा गया है की दवाई का उपयोग देसी गाए के दूध के साथ ही लेने का आग्रह प्रायः चिकित्सकों द्वारा किया जाता रहा है। इस का कारण दूध में पाए जाने वाले कई पदार्थ हैं जिन्हें न्यूट्रासिउटिकल के नाम से जाना जाता है। भारतीय नस्ल की गाए के दूध में पाए जाने वाले प्रोटीन और वसा दोनों ही श्रेष्ठ किस्म के हैं।

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

दूध में प्रोटीन: दूध की प्रोटीन में सब से अधिक मात्रा केज़ीन (casein) नाम की प्रोटीन की रहती है। केज़ीन की दो मुख्य किस्मे हैं: A1 और A2, इनमे से A1 किस्म आदमी में कई बीमारीओं को जन्म देती है जैसे कि 1) आटिस्म 2) धमनिओं में रक्त का जमना 3) दिल का दौरा 4) मधुमेह एवं 5) बाल्यकाल में अकाल मृत्यु जबकि A2 किस्म कदाचित निरहित है। विदेशी नस्ल कि गाए (होल्स्टीन, जर्सी वगैरह– में आधे से अधिक दूध A1 यानि हानिकार किस्म का है इसकी तुलना में भारतीय नस्ल कि गाए का दूध A2 किस्म का है। वैज्ञानिक तौर पर पता है कि A1 किस्म का casein पाचन क्रिया के दौरान दो टुकड़ों में कट जाता है जिन में से एक बीसीएम् नामक छोटा सा टुकड़ा अत्यंत हानिकारक है। इसी को डेविल इन द मिल्क [Devil in the Milk] के नाम से भी जाना जाता है। बीसीएम् का पूरा नाम है बीटाकेसोमोरफिन-7 जो 7 एमिनोएसिड का छोटा सा प्रोटीन यानि पेपटाइड कम्पाउंड है। अत्यधिक छोटा होने के कारण बीसीएम् पाचन क्रिया के दौरान हमारे शरीर में रक्तप्रवाह में पहुँच कर उपरलिखित पांच बीमारीओं का कारण बनता है। कुछ देशो में (जैसे कि आस्ट्रेलिया– A2 दूध की कीमत बढ़ा दी गई है। जरुरी है भारत में आम लोगो मे A2 दूध की महत्ता समझी जाए और भारतीय गाए का दूध ही अधिक उपयोग में लाया जाए।

दूध में वसा: भारतीय नस्ल की गाय में एक महत्वपूर्ण वसा- ओमेगा-3 फैटी एसिड (Omega-3 fatty acid) अधिक मात्रा में पाया जाता है जो कि हमारे शरीर के लिए एक श्रेयष्कर अवयव है। एक और अवयव जो कि दिमाग के लिए लाभप्रद है- सेरीब्रोसाईड (Cerebrocide) भी भारतीय नस्ल के गाय के दूध में अधिक मिलता है।

दूध में कन्जुगेटेड लिनोलिक एसिड: सीएलऐ [CLA] यानि कन्जुगेटेड लिनोलिक एसिड के नाम से जाना जाता है। दूध में पाया जाने वाला कुदरती सीएलऐ हमारे शारीर के लिए ज्यादा लाभकारी सिद्ध हुआ है। सीएलऐ अपने आप में कैंसर- विरोधी, धमनियों में जमाव- विरोधी और मधुमेह- विरोधी सिद्ध हुआ है। बराबर आहार व्यवस्था में भारतीय देसी गाए विदेशी गाए की तुलना में अधिक मात्रा में सीएलऐ देती है। और घास चरने वाली गाए के दूध में भी सीएलऐ का अंश अधिक पाया गया है। ज्यों ज्यों गाए की उम बढ़ती है इसके दूध में सीएलऐ की मात्रा भी बढ़ती है।

गोबर एवं गोमूत्र: देसी गाए के गोमूत्र के बहुत सारे गुण अभी हाल ही में वैज्ञानिक पुष्टि के साथ सामने आये हैं और भारत को गोमूत्र पर तीन अलग पेटेंट भी हासिल हुए हैं। गोमूत्र आसव के उपयोग से शरीर की रोगप्रतिरोधक क्षमता बढ़ती है। डॉ। चौहान एवं डॉ। गर्ग ने प्रयोग से पता लगाया की गोमूत्र आसव के उपयोग से हमारे शारीर में अधिक एंटीबोडी बनते हैं जो बीमारी ठीक करने में सहायक होते हैं और ज़ख्म भी जल्दी भर देते हैं। यह आसव क्रोमोसोम को टूटने से बचने में भी सहायक सिद्ध हुआ है। पथरी, कैंसर और टिऊबर्कुलोसिस जैसी बिमारीओं में भी गोमूत्र सहायक सिद्ध हुआ है। खेती में गोमूत्र का उपयोग जैविक कीटनाशक के रूप में हो रहा है। गोमूत्र में पाया जाने वाला कॉपर अपने आप में एक कीटनाशक है। गोमूत्र की भांति देसी गाए के गोबर की अपनी महत्ता एवं उपयोगिता है।

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

अन्य विशेषताएं: इसमें प्रचलित बीमारीओं से लड़ सकने की क्षमता है और बाहर की नस्लों की भांति इनको वेटेरिनरी दवाईओं की अधिक जरुरत भी नहीं रहती। अधिक गर्मी और कठोर स्थितिओं में रह सकने की क्षमता इनमे भरपूर है। इनमें सूखे में भी रह सकने की क्षमता है।

गोवंश की भारतीय नस्लें

भारतीय गोवंश विविधता के आधार पर दुनिया में सर्वोत्तम है। पिछले कुछ वर्षों में अपनी गोवंशीय नस्लों पर देश का ध्यान न जाने के कारण इन नस्लों का हास हुआ जिसे अब सुधारने की तत्काल आवश्कता है। भारत में पाई जाती गाए की विभिन्न नस्लें मेंसे, लगभग आधी नस्लों में गोवंश का नंबर लगातार कम होता जा रहा है। गाए की विभिन्न नस्लों को प्रायः तीन भागों में बाँट दिया गया है: ▄i) दुग्ध ▄Milch) उदाहरण हैं: साहिवाल, गीर, रेड सिन्धी और राठी └ (ii) दूध एवं कार्य ▄Dual Purpose या द्विकाजी–, उदाहरण हैं: हरयाणा, थारपारकर, देओनी, गओलाओ, कांकरेज, मेवाती, ओंगोल, गंगातीरी, वेचुर एवं रेड कंधारी एवं ▄iii) कार्य ▄Draft breeds) उदाहरण हैं: अमृतमहल, बचौर, बरगुर, डांगी, हल्लीकर, खिल्लार, कंगायम, केंकथा, खेरीगढ़, कृष्णावेल्ली, मालवी, नागोरी, निमाड़ी, पाँवार, पुन्गानूर, सीरी और अम्ब्लाचेरी।

नस्लीय गौवंश की स्थिति: ┬┴वीं पशुधन जनगणना के अनुसार पिछली जनगणना की तुलना में कुल स्वदेशी गौ┘ वंश की आबादी में ╔▌ की गिरावट आई है।

S.N.	Breed	Home Tract	Accession Number
1.	Amritmahal	Karnataka	INDIA_CATTLE_0800_AMRITMAHAL_03001
2.	Bachaur	Bihar	INDIA_CATTLE_0300_BACHAUR_03002
3.	Bargur	Tamilnadu	INDIA_CATTLE_1800_BARGUR_03003
4.	Dangi	Maharashtra and Madhya Pradesh	INDIA_CATTLE_1104_DANGI_03004
5.	Deoni	Maharashtra and Karnataka	INDIA_CATTLE_1108_DEONI_03005
6.	Gaolao	Maharashtra and Madhya Pradesh	INDIA_CATTLE_1110_GAOLAO_03006
7.	Gir	Gujrat	INDIA_CATTLE_0400_GIR_03007
8.	Hallikar	Karnataka	INDIA_CATTLE_0800_HALLIKAR_03008
9.	Hariana	Haryana, Uttar Pradesh and Rajasthan	INDIA_CATTLE_0520_HARIANA_03009

10.	Kangayam	Tamilnadu	INDIA_CATTLE_1800_KANGAYAM_03010
11.	Kankrej	Gujarat and Rajasthan	INDIA_CATTLE_0417_KANKREJ_03011
12.	Kenkatha	Uttar Pradesh and Madhya Pradesh	INDIA_CATTLE_2010_KENKATHA_03012
13.	Kherigarh	Uttar Pradesh	INDIA_CATTLE_2000_KHERIGARH_03013
14.	Khillar	Maharashtra and Karnataka	INDIA_CATTLE_1108_KHILLAR_03014
15.	Krishna Valley	Karnataka	INDIA_CATTLE_0800_KRISHNAVALLEY_03015
16.	Malvi	Madhya Pradesh	INDIA_CATTLE_1000_MALVI_03016
17.	Mewati	Rajasthan, Haryana and Uttar Pradesh	INDIA_CATTLE_1705_MEWATI_03017
18.	Nagori	Rajasthan	INDIA_CATTLE_1700_NAGORI_03018
19.	Nimari	Madhya Pradesh	INDIA_CATTLE_1000_NIMARI_03019
20.	Ongole	Andhra Pradesh	INDIA_CATTLE_0100_ONGOLE_03020
21.	Ponwar	Uttar Pradesh	INDIA_CATTLE_2000_PONWAR_03021
22.	Punganur	Andhra Pradesh	INDIA_CATTLE_0100_PUNGANUR_03022
23.	Rathi	Rajasthan	INDIA_CATTLE_1700_RATHI_03023
24.	Red Kandhari	Maharashtra	INDIA_CATTLE_1100_REDKANDHARI_03024
25.	Red Sindhi	On organized farms only	INDIA_CATTLE_0000_REDSINDHI_03025
26.	Sahiwal	Punjab and Rajasthan	INDIA_CATTLE_1617_SAHIWAL_03026
27.	Siri	Sikkim and West	INDIA_CATTLE_2221_SIRI_03027

		Bengal	
28.	Tharparkar	Rajasthan	INDIA_CATTLE_1700_THARPARKAR_03028
29.	Umblachery	Tamilnadu	INDIA_CATTLE_1800_UMBLACHERY_03029
30.	Vechur	Kerala	INDIA_CATTLE_0900_VECHUR_03030
31.	Motu	Orissa,Chhattisgarh and Andhra Pradesh	INDIA_CATTLE_1526_MOTU_03031
32.	Ghumusari	Orissa	INDIA_CATTLE_1500_GHUMUSARI_03032
33.	Binjharpuri	Orissa	INDIA_CATTLE_1500_BINJHARPURI_03033
34.	Khariar	Orissa	INDIA_CATTLE_1500_KHARIAR_03034
35.	Pulikulam	Tamilnadu	INDIA_CATTLE_1800_PULIKULAM_03035
36.	Kosali	Chhattisgarh	INDIA_CATTLE_2600_KOSALI_03036
37.	Malnad Gidda	Karnataka	INDIA_CATTLE_0800_MALNADGIDDA_03037
38.	Belahi	Haryana and Chandigarh	INDIA_CATTLE_0532_BELAHI_03038
39.	Gangatiri	Uttar Pradesh and Bihar	INDIA_CATTLE_2003_GANGATIRI_03039
40.	Badri	Uttarakhand	INDIA_CATTLE_2400_BADRI_03040
41.	Lakhimi	Assam	INDIA_CATTLE_0200_LAKHIMI_03041
42.	Ladakhi	Jammu and Kashmir	INDIA_CATTLE_0700_LADAKHI_03042
43.	Konkan Kapila	Maharashtra and Goa	INDIA_CATTLE_1135_KONKANKAPILA_03043
44.	PodaThurpu	Telangana	INDIA_CATTLE_3600_PODATHURPU_03044

45.	Nari	Rajasthan and Gujarat	INDIA_CATTLE_1704_NARI_03045
46.	Dagri	Gujarat	INDIA_CATTLE_0400_DAGRI_03046
47.	Thutho	Nagaland	INDIA_CATTLE_1400_THUTHO_03047
48.	Shweta Kapila	Goa	INDIA_CATTLE_3500_SHWETAKAPILA_03048
49.	Himachali Pahari	Himachal Pradesh	INDIA_CATTLE_0600_HIMACHALIPAHARI_03049
50.	Purnea	Bihar	INDIA_CATTLE_0300_PURNEA_03050
51.	Kathani	Maharashtra	INDIA_CATTLE_1100_KATHANI_03051
52.	Sanchori	Rajasthan	INDIA_CATTLE_1700_SANCHORI_03052
53.	Masilum	Meghalaya	INDIA_CATTLE_1300_MASILUM_03053

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

लतिका चावड़ा
अनुवाद अध्ययन विभाग
अनुवाद एवं निर्वचन विद्यापीठ
महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा

आधुनिक युग में भी गाय ही जीवनाधार : एक अवलोकन

शोध-सार

युगों-युगों से गाय धरती के समस्त जीवों का अभिन्न अंग रही है |

हजारों वर्षों पूर्व अनुभवसिद्ध एवं प्रयोगसिद्ध ऋषियों (I ndi an Sci ent i st s) के अनगिनत प्रोयोगों तथा अनुसंधानों में से एक 'भारतीय गाय' (I ndi an Cow) पर हुए प्रयोग बहुत ही रोचक और अद्भुत रहे हैं | हजारों वर्षों पूर्व ही ऋषियों ने गौ के बहुआयामी महत्वों एवं उपयोगों को उनके द्वारा विरचित विभिन्न ग्रंथों में संस्कृत सूत्रों उल्लेखित कर दिया है |

उन्हीं सूत्रों पर आज वर्तमान में किये जा रहे वर्षों के अनुसंधान से यह स्पष्ट हुआ कि गौएँ केवल मनुष्य ही नहीं अपितु समग्र विश्व के लिए वरदान है | वे औषधि निर्माण, कृषि विकास, इंधन निर्माण, रोजगार निर्माण, ग्रामीण उन्नयन, अणुयुग की समस्याओं के समाधान, विदेशी मुद्रा के अर्जन आदि में गाय का स्थान अद्वितीय है और इसीलिए केवल आज एक गौ को लेकर "गौ-अर्थशास्त्र" जैसी अवधारणा प्रचलन में आई है |
"हुड़- हुड़" "त्सुनामी" "जलवायु-परिवर्तन" "तापमानवृद्धि" जैसी मानवकृत विभीषिकाओं में से उबरने के लिए दुनियाभर में आज कई सुज्ञ शास्त्रज्ञ नये सूत्र ढूँढ रहे हैं | ऐसे में गौ स्वयं तथा गौ से उपलब्ध सभी वस्तुएँ ऐसे सूत्र का कार्य कर रही हैं | Tr ans-nat i onal , Tr ans-pr of essi onal , Tr ans-col or , Tr ans-l anguage के रूप में आज कई वैश्विक संगठन विश्व को बचाने के लिए कमर कसते हुए आज खड़े हो गए हैं और आगे बढ़ रहे हैं |
प्रस्तुत शोध प्रपत्र का उद्देश्य गौ संबंधी तकनीकी एवं पारिभाषिक शब्दों के ऐतिहासिक एवं निर्वचनपरक अध्ययन के द्वारा यह बताना है कि गाय प्राचीनकाल में भारतीय जीवन का जितना महत्वपूर्ण अभिन्न अंग थी, वर्तमान समय में भी उसकी उतनी महत्ता है | इसका उद्देश्य है उस आधुनिकता और विकासवाद पर प्रकाश डालना जो हमें भाषाई दृष्टि से तो क्रमागत उन्नति की ओर ले जाता दिखता तो है परंतु सांस्कृतिक तथा यथार्थ दृष्टि से अवनति की ओर ले गया है ऐसा भी प्रतीत होता है |

मुख्य शब्द (कीवर्ड) :

गौ-अर्थशास्त्र, पंचगव्य चिकित्सा, गौवंश, cowpat hy

परिचय :

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

भारतीय विद्वान शब्द को ब्रह्म का रूप कहते हैं | शब्द अद्वैतवाद के अनुसार शब्द ही ब्रह्म है | एक ब्रह्म शब्द के कई पर्यायवाची हैं | उसी तरह "गौ" शब्द है तथा इसके 72 पर्यायवाची हैं जिसे संस्कृत के महान विद्वान मोनियर विलियम्स के कोश में देखा जा सकता है | उनमें से कुछ हैं — गौ, रोहिणी, धेनु, धेनुका, गोधेनु, स्त्रीगवी, दोग्धी, पिनोघनी, पिवररूपनी, धेनुषा, गोवृन्दारवा, गोमुतल्लिका, गोप्रकाण्डा, वत्सकामा, वत्सला, वसुन्धरा, वसुधा, धारित्री, धारिणी, मेधनी, वत्सिया, आमिरा आदि | इसी प्रकार गुजराती भाषा में "गाय" शब्द के लिए भी कई पर्यायवाची उपलब्ध हैं, जैसे— ગવ (गव), ગવતરી (गवतरी), ગવી (गवी), ગવ્હરી (गव्हरी), ગા (गा), ગાઈ (गाई), ધેનુ (धेनु), ગાવલડી (गावलड़ी), ગાવડી (गावड़ी), કામદૂધા (कामदूधा), વિશ્વાયુ (विश्वायु), ગાયમાતા (गायमाता), ગોરુ (गोरु) तथा ગોઆ (गोआ) आदि |

किसी भी भाषा में गाय शब्द के बहुत पर्याय मिलते हैं लेकिन गाय हमारे जीवन का पर्याय नहीं वरन् गाय हमारे जीवन का एकमात्र आधार है | गाय ही हमारा जीवन है, गाय हमारा प्राण है | क्योंकि वैदिक विज्ञान के अनुसार गौ नामक प्राण सूर्य के ऊपर गौलोक से उतरकर सूर्य में, वहाँ से अंतरिक्ष में और अंतरिक्ष से पृथ्वी पर आता है | अत: ऋग्वेद (8/101/15) में कहा गया है कि "गौ सूर्य की भगिनी, अंतरिक्ष के अधिष्ठाता रुद्रों की माता और पृथ्वी के अधिष्ठाता वसुओं की पुत्री है|" अभिप्राय यह है कि गौ-प्राण त्रिलोकी में व्याप्त है | पृथ्वी पर तीनों लोकों के सारभूत इस गौ-प्राण का लाभ हमें गौ प्राणी के माध्यम से प्राप्त होता है | उस गौ-प्राण के बल पर हमें सूर्य से बुद्धिबल ( ), रुद्रों से शरीरबल ( ) तथा पृथ्वी से धनबल ( ) प्राप्त होता है | और ये तीनों ही हमारी जीवनी शक्ति का आधार हैं अर्थात हमारा जीवन है, अत: ऐसी गौ हमारा आधार है, रही है और रहेगी | जो वैदिक मंत्रों में पहले से वर्णित है लेकिन हम ही वैदिक परंपरा से नितांत अपरिचित, वेद के व्याकरण एवं निरुक्त आदि वेदांगों से अनभिज्ञ, विदेशियों का अंधानुकरण कर रहे थे | ऐसी प्राणाधारा गाय को हमने अपने घर से निकालकर डेयरी, गौशालाओं, पांजरापोल, कसाईयों की ओर धकेल रहे हैं | इसी कारण से 'काऊ हॉस्टल', 'काऊ यूनिवर्सिटी' 'गौ-अभ्यारण्य' जैसी अवधारणाओं ने जन्म लिया | बल्कि प्राचीन काल से हमारा घर ही उन गायों के लिए काऊ हॉस्टल था, गाय के लिए हम क्या यूनिवर्सिटी बनाएँगे, गाय स्वयं ही एक चलता-फिरता विश्वविद्यालय है, और गायों की संख्या और हम मानवों द्वारा गौ-सेवा इतनी कम हो गई कि अब गायों की दुर्लभ प्रजाति के मानव-प्रजाति को दर्शन कराने अभ्यारण्य खोलने की आवश्यकता पड़ गई |

1. **भौतिक** : गाय हमारी सभी भौतिक आवश्यकताओं का आपूर्ति भंडार रही हैं | गायों से ही हमें पंचगव्य और समस्त पौष्टिक भोज्य-पदार्थ प्राप्त है जिनसे हमारा ऊर्जायुक्त भोजन प्राप्त होता है | गाय का घी, दही, दूध, गौमूत्र और गोबर से सब भौतिक आवश्यकताएँ पूर्ण होती थीं | "गवाक्ष" जिसका अर्थ है गाय की आँख, कालांतर में जिसका अर्थ हुआ – "गौशाला की वह खिड़की जहाँ से गौओं पर दृष्टि रखी जा सके" | अर्थात घर से गाय चली गई तो गवाक्ष का भी लोप हुआ | भारतीय गाय 'भारतीय गाय' का प्राणीशास्त्रीय नाम बोस इंडिकस है | विद्वानों एवं वैज्ञानिकों के अनुसार भारत की गौ ही गाय है लेकिन अन्य सभी 'विदेशी काऊ' हैं | लेकिन अब विदेशी काऊ भी किस

प्रकार उत्पन्न है इसे शब्द और उसके उच्चारण के आधार पर देखा जा सकता है : Cow— काऊ— गाऊ— गऊ— गौ— गो (गाय) | कालान्तर में श्वेत क्रान्ति का प्रभाव हुआ, भौतिकता और आडम्बर हावी हुआ जिससे डेयरी गायों को खींचकर ले गईं | अर्थात गौएँ जब प्रत्येक घर में थीं तब सब केवल "दूध" ही पीते थे और "घी" ही खाते थे, कालांतर में उसे जब बाज़ार में भेज दिया तो वही दूध और घी में मिलावटें होने लगी, स्वरूप बदलने लगा और अनेकों नामों से बिकने लगा और वह भी मोटी रकम में | गायों का पालन यदि पुन: घर में होने लगे तो पुन: वह कृत्रिमता से दूर होकर मूल को प्राप्त कर लेंगे |

2. **आर्थिक :** गाय हमारे अर्थशास्त्र का आधार भी है | अर्थ संबंधी सभी क्रियाकलाप प्राचीन समय में गौ से संभव थे : ईंधन, बायोगैस, कृषि, यातायात, भोजन-खाद्यान्न, मिष्टान्न, फ़ूड सप्लीमेंट, मिल्क पाउडर के रूप में सीमा पर तैनात सैनिकों की दूध आपूर्ति, अन्य औद्योगिक वस्तुएँ, गृहोपयोगी वस्तुएँ, घर की सजावटी वस्तुएँ, अणुयुग की समस्याओं का समाधान | गौएँ हों समाज में रोजगार की भी आज समस्या हल हुई है | गाय से जुड़े नित-नवीन विभिन्न व्यापार, व्यवसाय, स्टार्ट-अप के अवसर आज बाज़ार में उपलब्ध हैं जिसे गत वर्ष राजकोट में हुए GauTech 2023 के भव्य आयोजन से समझा जा सकता है | आज का युवा मल्टीनेशनल कम्पनियों की लाखों की जॉब छोड़कर गौ-पालन की ओर रुख कर रहा है, क्योंकि अब वे भी गाय का आर्थिक और सामाजिक पक्ष से परिचित हो चुके हैं | गौ-वैज्ञानिक, काऊ इंजीनियरिंग, 'गव्यसिद्ध' अर्थात गौ-चिकित्सक, गौशाला विशेषज्ञ, गौशाला प्रबंधक आदि जैसे अवसरों की भरमार है | साथ ही वर्तमान में अब जबकि जापान द्वारा गौमूत्र से प्राप्त 'बायोफ्यूल' का आविष्कार कर लिया गया है, तब इसका विश्वस्तर पर महत्त्व कहीं अधिक बढ़ गया है |

3. **स्वास्थ्य-परक उन्नति :** गाय का घी, दही, दूध, गौमूत्र और गोबर से मनुष्य के प्रत्येक रोग का उपचार संभव था | स्वामी के घर में सदस्यों को कौनसा रोग है उस रोग की गाय स्वयं उन्हीं जड़ी-बूटियों को चरके आती थी और दूध के माध्यम से अपने स्वामी का ख्याल रखती है, किंतु अब ऐसे गौचारण और गौचर भूमि की कमी है | अत: स्वास्थ्य लाभ चाहता है तो गौओं कि गोचर-भूमि भी सबसे महत्वपूर्ण अंग है स्वस्थ धरती का | घर में गाय पालना अर्थात घर की प्राणवायु में वृद्धि करना है | यदि इसके साथ ही अग्निहोत्र यज्ञ करते हैं तो वह बहुत बड़ी थेरेपी का काम करती है | इस यज्ञ से प्राप्त यज्ञ-भस्म भी औषधि की भांति कार्य करती है | उस भस्म में घी मिलाकर घावों पर लेपन करने से पशु-पक्षी, पेड़-पौधों सभी प्रकार के चर्म-रोग आदि का निवारण कर देता है | घर में गाय होती है तो डॉक्टर पर होनेवाला खर्च बच जाता है | यज्ञ के द्वारा जो शक्तिशाली तत्त्व वायुमण्डल में फैलाये जाते हैं, उनसे हवा में घूमते असंख्यों रोग कीटाणु सहज ही नष्ट होते हैं। डी.डी.टी., फिनायल आदि छिड़कने, बीमारियों से बचाव करने वाली दवाएँ या सुइयाँ लेने से भी कहीं अधिक कारगर उपाय यज्ञ करना है। साधारण रोगों एवं महामारियों से बचने का यज्ञ एक सामूहिक उपाय है। दवाओं में सीमित स्थान एवं सीमित व्यक्तियों को ही बीमारियों से बचाने की शक्ति है; पर यज्ञ की वायु तो सर्वत्र ही पहुँचती है और प्रयत्न न करने वाले प्राणियों की भी सुरक्षा करती है। मनुष्य की ही नहीं, पशु-पक्षियों, कीटाणुओं एवं वृक्ष-वनस्पतियों के आरोग्य की भी यज्ञ से रक्षा होती है। इस प्रकार सार्वजनिक स्वास्थ्य की

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

सुरक्षा का एक बड़ा प्रयोजन सिद्ध होता है। और यह स्पष्ट है कि मानसिक एवं शारीरिक लाभ होगा तो मनुष्य की आयु भी बढ़ेगी |

4. **मानसिक उन्नति :** गायों का घर पर पालन करने के साथ-साथ घर पर प्रतिदिन अग्निहोत्र **यज्ञ** या होम होता है | विधिवत् किये गये यज्ञ इतने प्रभावशाली होते हैं, जिसके द्वारा मानसिक दोषों-र्दुगुणों का निष्कासन एवं सद्भावों का अभिवर्धन नितान्त संभव है। काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर, ईर्ष्या, द्वेष, कायरता, कामुकता, आलस्य, आवेश, संशय आदि मानसिक उद्वेगों की चिकित्सा के लिए यज्ञ एक विश्वस्त पद्धति है। यज्ञीय प्रभाव से सुसंस्कृत हुई विवेकपूर्ण मनोभूमि का प्रतिफल जीवन के प्रत्येक क्षण को स्वर्ग जैसे आनन्द से भर देता है | यज्ञाग्नि के माध्यम से शक्तिशाली बने मन्त्रोच्चार के ध्वनि कम्पन, सुदूर क्षेत्र में बिखरकर लोगों का मानसिक परिष्कार करते हैं, फलस्वरूप शरीरों की तरह मानसिक स्वास्थ्य भी बढ़ता है। गाय हमारी सभी चिंताओं को हर लेती हैं | वातावरण में सकारात्मकता को बढ़ाती है |
5. **प्राकृतिक :** प्रकृति का आधार गौ तथा गौवंश ही है | भारत की परंपरागत कृषि व्यवस्था टिकाऊ थी, इस देश की संस्कृति के अनुरूप थी, वह गाय और बैलों पर केन्द्रित थी | खेती में जुताई हेतु बैलों की आवश्यकता होती थी, बैल जहाँ गोबर और मूत्र से खेतों में खाद की आवश्यकता की पूर्ति होती थी | गाय तथा बैलों के सींगों, गौमूत्र तथा गोबर के मिश्रण से बनाए गए जीवामृत, बीजामृत और मृच्छकुणपबुं जैसे कीटखदेड़क और उर्वरक की पूर्ति होती थी, जिससे कभी भी प्रकृति को हानि नहीं हुई, बल्कि गौ-आधारित कृषि के तहत पृथ्वी के सभी जीव सह-अस्तित्त्व के साथ रहें ऐसी अवधारणा जुड़ी हुई होती है | गाय ही प्राणी है जो श्वास-प्रश्वास में प्राणवायु का उत्सर्जन करती है | साथ ही गाय से प्राप्त होनेवाले कंडों और घी से सम्पन्न यज्ञ के भौतिक लाभ भी हैं | यज्ञ वायु-प्रदूषण का हल है | गौ तथा गौ-वंश के बहुआयामी महत्व को जानते हुए हमारे ऋषियों द्वारा उनके लिए कुछ गूढ़ उद्गार व्यक्त हुए, यथा :

"|| यतो गावस्ततो वयम् ||"

"|| गावो विश्वस्य मातर: ||"

गौएँ केवल मनुष्य ही नहीं अपितु समग्र विश्व के लिए वरदान है; वे कृषि विकास, इंधन निर्माण, रोजगार निर्माण, औषधि निर्माण, ग्रामीण उन्नयन, अणुयुग की समस्याओं के समाधान, विदेशी मुद्रा के अर्जन आदि में गाय का स्थान अद्वितीय है | गाय के गोबर के से रेडियो एक्टिव विकिरणों से धरती का रक्षण करती है |

6. **धार्मिक एवं आध्यात्मिक** : गाय यदि घर में पालते हैं तो गाय से संबंधित व्रत एवं त्योहारों जैसे 'गोपाष्टमी', 'गोवर्धन पूजा' आदि मनाने से हम हमारी मूल संस्कृति से जुड़े रहते हैं | क्योंकि भारत के प्रत्येक त्यौहार के पीछे वैज्ञानिक कारण हैं | पद्मपुराण में सृष्टि. 48/155 में वर्णित है कि—

यथा गौश्च तथा विप्रो यथा विप्रस्तथा हरि: | हरिर्यथा तथा गंगा एते न ह्यवृषा: स्मृता: ||

अर्थात जैसे गाय है वैसे ही ब्राह्मण है, जैसे ब्राह्मण है वैसे ही भगवान श्रीहरि हैं और जैसे हरि हैं वैसे ही गंगाजी भी हैं | अतएव ये सब पापनाशक हैं | अर्थात जहाँ गाय है वहाँ पाप नहीं रहता | अत: गाय हमारी धार्मिक उन्नति का भी आधार है | गाय की उपस्थिति से हमारी आध्यात्मिक चेतना में वृद्धि होती है | "यज्ञ अर्थात जीव और आत्मा की क्रिया या जीव का आत्मा में विलय, मुझ परमात्मा का कार्य है|" ऐसा

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

प्रभु स्वयं कहते हैं | अत: यज्ञ केवल कर्मकांड की विधि ही नहीं | अर्थात घर पर यदि यज्ञ होता है तो प्राचीन काल से धरोहर हमारे वैदिक धर्म का पालन होकर वैदिक परम्पराओं की रक्षा होती है | यज्ञ काल में उच्चरित वेद मंत्रों की पुनीत शब्द ध्वनि आकाश में व्याप्त होकर लोगों के अंत:करण को सात्विक एवं शुद्ध बनाती है। मंत्रोच्चारण से भी एक विशिष्ट प्रकार की ध्वनि तरंगें निकलती हैं और उनका भारी प्रभाव विश्वव्यापी प्रकृति पर, सूक्ष्म जगत् पर तथा प्राणियों के स्थूल तथा सूक्ष्म शरीरों पर पड़ता है और दैवीय्ता में वृद्धि होती है, जो कि जगविदित है । जिन घरों में गाय होती हैं, उन घरों में यज्ञ में आवश्यक घी, कंडे आदि की आवश्यकता गाय से हो जाती है | और जिन घरों में, जिन स्थानों में यज्ञ होते हैं, वह भी एक प्रकार का तीर्थ बन जाता है और वहाँ जिनका आगमन रहता है, उनकी मनोभूमि उच्च, सुविकसित एवं सुसंस्कृत बनती हैं।

7. **सामाजिक** : विदेशों में culling अर्थात गायों को डेयरी से निकाल देना | उसे इस प्रकार निकाल देने के पीछे कई कारण हो सकते हैं जैसे बच्चा न जनने की स्थिति पर, या कोई रोग हो गया हो जैसे मस्टाईटिस, या कम दूध देती हो तब ऐसी परिस्थितियों में उसे डेयरी से निकाल दिया जाता है, उसे या तो बेच दिया जता है, बूचड़खानों में या कसाई को या गाय की मृत्यु होने पर, या उसका डेयरी के सदस्यों को दे देना, उनकी भोजन आपूर्ति हेतु | लेकिन भारत में एक प्राचीन प्रथा है अनुत्पादक और परित्यक्त गायों को पारंपरिक **गौशालाओं** में बूढ़ी गायों को आश्रय देना । अर्थात यदि घर में नहीं पाल सकते हैं तो अपनी गायों को गौशालाओं में दान दे दें और वर्ष-भर उनकी सेवा-सुश्रुषा समय-समय पर गौशालाओं में जाकर करते रहें | आज भी जिनके घर गौएओं की संख्या अधिक होती है वह सामजिक दृष्टि धन-संपन्न कहलाता है तथा समाज में उसकी मान-प्रतिष्ठा अधिक है | सामजिक सौहार्द बढ़ता है, परिवारों में प्रेम-सामंजस्य, एकता,आपस में स्नेह, श्रेष्ट विचारवान युवा, वैचारिक परिवर्तन, समाज की कुरीतियाँ खत्म होना आदि गायों की उपस्थिति से ही संभव है |

उपसंहार :

अत: निष्कर्ष के तौर पर यह कहा जा सकता है कि जब देश में क्रॉस ब्रीडिंग की शुरुआत हुई तब संकर गायों को बढ़ावा देने के लिए नारा दिया गया था— 'देशी गाय से संकर गाय, अधिक दूध और अधिक आय' | लेकिन पुन: समय बदला और नया जयकारा 'संकर गाय से देसी गाय, अधिक टिकाऊ और अधिक आय' दिया जाने लगा | किंतु समय की नज़ाकत देखें तो अब अधिकाधिक **"घर-घर में पालो गाय, वही आपको जीवन दिलाय"** और **"घर-घर गाय, हर घर गाय"** जैसे नारे का पालन घर-घर होना चाहिए | इसे हाल ही में मकर संक्रांति पर हमारे भारत के प्रधानमंत्री मोदी जी द्वारा पुष्ट होता है जहाँ वे अपने आवास में गायों की सेवा करते दिखाई देते हैं, हमेशा से जिसके भी कई मायने हैं, इसे हमें गंभीरतापूर्वक समझना होगा एवं जिसका अनुसरण करना अवश्यंभावी है | कोविड काल ने हमें अग्रिम सचेत कर दिया था, इसीके परिणामस्वरूप "पंचगव्य ग्रैन्यूल्स" का आविष्कार हुआ था ऐसा कह सकते हैं | वह समस्या अब पुन: सर उठाकर विश्व की ओर नजर करने लगी है तब गौ ही विश्व की 'जीवन का आधार' और 'जीवनसुरक्षा की ढाल' बनाकर हमें खड़ा होना होगा |

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

संदर्भ

वेब:

1. https://www.aljazeera.com/features/2014/4/20/sacred-cows-and-politics-of-beef-in-india
2. https://www.gaonconnection.com/samvad/indigenous-cow-breeds-india-hybrid-cow-breeds-white-revolution-prakritik-kheti-51568
3. https://www.jagran.com/news/national-makar-sankranti-2024-pm-modi-showed-his-love-for-cows-fed-fodder-to-the-cows-see-photos-23629142.html
4. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7070297/
5. https://hi.wikipedia.org/wiki/यज्ञ
6. https://bhagavadgomandalonline.com/

पुस्तकें एवं कोश :

1) संपादक : देवेन्द्र नायक, *गोसम्पदा,* सितंबर 2023, संकटमोचन आश्रम, रामकृष्णपुरम्, नई दिल्ली- 22
2) टांक अरविन्द, *गोख*, **अतलस प्रकाशन**, हिम्मतनगर, गुजरात 2013
3) गुजराती-हिंदी सार्थ शब्दकोश, **गुजरात विद्यापीठ**
4) ऑफलाइन गुजराती-**हिंदी शब्दकोश**

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

डॉ ।प्रतीक्षा भट्ट
एक्स्पर्ट
गो विज्ञान फाउंडेशन, जामनगर

वंश-गोवंश-रघुवंश

प्रस्तावना:-

कवि शिरोमणि कालिदास की सुविख्यात रचनाएं भारतीय संस्कृति में सिरमोर है। उसमें से भी 'रघुवंश'महा काव्य के लिए ऐसा कहा जाता है कि, यह हकीकत में मनुष्य जीवन को दर्शाता महाकाव्य है! सूर्यवंशी राजाओं के चरित्रों को उजागर करता महाकाव्य है। राजा दिलीप से लेकर अग्नवर्ण तक के राजाओं के चरित्रों का चित्रण हमे देखने को मिलता है। रघुवंश ने भारत और भारतीय संस्कृति को जो दिया है वह अभूतपूर्व प्रधान है। कवि कालिदास अपनी यह रघुवंश की रचना से अमर हो गए हैं, इसलिए तो कहा जाता है"क इह रघुकारे न रमते...।

रघुवंश महाकाव्य का प्रारंभ पार्वती और भगवान शिव की आराधना से होता है। वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये। जगत:पितरौ वन्दे पार्वती परमेश्वरौ।।(१-१रघु.)
मंगला चरण अर्धनारीश्वर की स्तुति-शिव और पार्वती की प्रार्थना से होता है। भारतीय संस्कृति की यही मानयता रही है-स्त्री यह शक्ति का स्वरुप और शिव या ने कल्याण; यही भाव के साथ महाकाव्य की शुरुआत में रघुणाम् अन्वयं वक्ष्ये।(१-९रघु.) मैं रघु ओके वंशका वर्णन करता हूं! ऐसी स्पष्ट प्रतिज्ञा के साथ प्रारंभ होता है। वैसे तो 'सूर्य प्रभव:। 'सूर्य में से जन्मा हुआ यह वंश है। तो उसका नाम सूर्यवंश होना चाहिए या विष्णु के अवतार'राम'यह वंश में जन्मे फिर भी वंश का नाम राजा रघु के नाम से है.. क्युं हैं? यह समझना जरुरी है
वंश:- अब यहां वंश को समझना बहुत जरुरी है। वंश याने वारिस, वंश का वाहक.. इसके लिए हमारे शास्त्रों में स्पष्ट उल्लेख मिलता है के ; "संतति अविच्छिन्नधारा गोत्रं वंश परंपरा। वंश सन्तानम् संतन्यते -तनु विस्तरे।।" जिस संतति के द्वारा कुल-गोत्र की परंपरा चलती रहे उसे वंश का वाहक कहा जाता है। यह वंश विज्ञान को दर्शाता हुआ महाकाव्य याने' रघुवंश'। कवि कालिदास ने रघुवंश में लिखी वंशावली को देखते हैं; राजा दिलीप, रघु, अज, दशरथ, राम, कुश, अतिथि, निषध, नल, नभम्, पुंडरीक, क्षेमधन्वा, देवानीक,...से ध्रुवसंधि, सुदर्शन, अग्निवर्ण। यह वंशावली दर्शाता कुल रघुवंश कैसे कहा गया, क्यों कहा गया? हमें मूल तक जाना पड़ेगा। राजा दिलीप नि: संतान थे। वसिष्ठऋषि के आदेश से राजा दिलीप और उनकी पत्नी रानीसुदक्षिणा ने गौसेवा की और गाय की कृपा से' वंशसस्य कर्तारम्। 'और 'अनंत कीर्तिम् तनयं ययाचे।'(२-६४रघु.) वंश कर्ता एवं अनंत कीर्ति वाले पुत्र की कामना की। गौमाता की कृपा से रघु का जन्म हुआ। श्रेष्ठ वंश कर्ता उत्पन्न होने के पीछे गोवंश की महत्ता है
*गोवंश महिमा:-भारतीय संस्कृति में गौवंश की महत्ता वेदकाल से वर्णित है। "अदिति द्यौरदितिरन्त रिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्र। विश्वे देवा अदिति: पंच्च जना अदितिर्जातमदिर्जनित्वम्।।(१।८९।१०ऋ.)" अदिति (गाय) द्युलोक है, अदिति अंतरिक्ष है, अदिति माता है, अदिति ही पिता है, अदिति ही पुत्र है, अदिति ही सर्व देवता स्वरुप है, अतीत में जो हुआ और भविष्य में जो कुछ भी होने वाला है वह अदिति ही है।

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

"नमस्ते जायमानायै जाताया उत ते नमः:। बालेभ्य:शफेभ्यो रूपायाअघ्नये ते नमः:।। यया द्योर्यया पृथ्वी ययाऽऽपो गुपिता इमा:। वशां सहस्त्रधारां ब्रहमणाच्छावदामसि।।(१०।१०।१,४अथर्व) हे अवध्यगाय! उत्पन्न होने पर तुझे नमस्कार हो!! प्रणाम हो! तेरे रुप (शरीर),रोमऔर खुरओ को प्रणाम! जिन्होंने द्युलोक, भूमंडल और जल को भी सुरक्षित रख्खा है ऐसी सहस्त्रधाराओं से दुध देने वाली का हम स्तोत्र पाठ करते हैं। इस गोवंश की महिमा का मंडन कवि कालिदास ने रघुवंश महाकाव्य में बहुत रोचक शैली से किया है। वेद रत्न, विद्या वाचस्पति श्री डॉ. गोतम भाई पटेल के शब्दों में लिखुं तो"दर्शनात् वर्णनात् चैवलोके ख्याता कवि श्रुति:। जो ऋषिनहीं है वह कवि कदापि नहीं बन पाता।कवि अपने दर्शन -चिंतन से कवि बनता है। प्रसिद्ध कवि के पास परिपूर्ण सांस्कृतिक ज्ञान एवं अनोखा अपना दर्शन,अपनी अनोखी शैली भी होती है।"कवि कालिदास ने अपनी अनूठी रचना"रघुवंश" महा काव्य में अति सुंदर रीति से गोवंश की महत्ता का महिमा मंडन किया है। काव्य के प्रथम सर्ग में नि: संतान राजा दिलीप पुत्र प्राप्ति की इच्छा से अपने कुल गुरू वशिष्ठ ऋषि के आश्रम में जाते हैं। उसी समय में ऋषिआश्रम विद्या प्राप्ति के संस्थान तो थे ही साथ में चिकित्सा केंद्र भी हुआ करते थे।यह हमें देखने को मिलता है। कविवर ने अति सुन्दर एवं रोचक शैली में वर्णन किया है।नंदिनी गाय की सेवा से राजा दिलीप रघु नामक पुत्र रत्न की प्राप्ति करते हैं। हमारी संस्कृति में गोसेवा की महत्ता, गाय में तैंतीस कोटि देवता ओ का निवास है ऐसी मान्यता है। किन्तु गो सेवा से संतान प्राप्ति कैसे संभव हो शकती है? यह बात समझने के लिए हमें आयुर्वेद के ग्रंथों में जाना होगा। राजा दिलीप शुक्राणु की कमी के रोग से पीड़ित थे। गो सेवा, गो प्रदत् गव्य पदार्थों से इस क्षति को दूर किया जा सकता है। हमारे ऋषि उत्तम वैज्ञानिक भी थे,सभी विषयों के ज्ञाता भी थे। उनको पता था कि इस कार्य के लिए गो सेवा, गाय के दूध का सेवन, व्रत, आहार- विहार का पालन से नि: संतान भी संतान प्राप्त करने में सक्षम होते हैं। इसलिए ऋषि के आदेश अनुसार... "सुतां तदीयां सुरभे:कृत्वा प्रतिनिधिं शुचि:। आराधय सपत्नीक:प्रिता कामदुधा हि सा।।(१-८१रघु) राजा दिलीप को सपत्नीक पवित्रता का पालन करके कामधेनु की पुत्री की सेवा करने को कहा जाता है। आगे के वर्णनो में गोसेवा,गोसत्कार,गोपूजन करने वाला २१ दिन का व्रत परिपालन करने का आदेश ऋषि द्वारा मिलता है, उसके बाद नवप्रसृता नंदिनी गाय के दुध का सेवन करने का आदेश भी मिलता है।

*आयुर्वेद ग्रंथों में गो दुग्ध महिमा:- भेल संहिता में गाय के दूध के बारे में कहा गया है ; "सर्व दुग्धमभिष्यन्दि गव्यं तेभ्यो विशिष्यते। वाजीभवति दुग्धेन बलं चाप्युपजायते।।(८-कल्पस्थान) "सभी प्रकार के दूध रेचक होते हैं लेकिन गाय के दूध के गुण इनसे विपरीत होता है। गाय के दूध में वाजीकरण के गुणहोते हैं (सद्यशुक्रकर) एवं बलवर्धक भी होता है।" कश्यप संहिता में:- "गवाक्षीर भोजस्करं पुंसा क्षीरं प्राणगुणावहम्। गर्भाधान करं क्षीरं पुंसा क्षीरं वन्ध्यानामपि योषिताम् (२२-अ,काश्यप संहिता) "गाय का दूध ओज बढ़ानेवाला है , प्राण के गुण का वहन करने वाला, वन्ध्या को भी गर्भाधान करने में पोषण करने वाला है।"

***रघुवंश में गौवंश की उपकारिता:-**

गो दुग्ध के अमुल्य गुणों वाली नंदिनी गाय के दुध का एवं अन्य गव्य पदार्थों का सेवन करके राजा दिलीप और रानीसुदक्षिणा ने अनंत कीर्ति वाला रघु नाम का पुत्र प्राप्त किया। गोवंश के कारण राजा दिलीप का वंश बच गया, आगे जाकर इन्हीं के वंश में ही राजा दशरथ को भी नि: संतान होने की यही समस्या का

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

सामना करना पड़ा। पुत्रकामेष्टि यज्ञ के द्वारा श्री राम का जन्म हुआ। यह वर्णन कवि सर्ग-१०मे करते हुए लिखते हैं;

"न चोपलेभे पूर्वेषामृणनिर्मोक्ष साधनम्। सुताभिधानं स ज्योति:सद्य:शोकतपोहम्।।(१०-२रघु)

राजा दशरथ पूर्वजों के याने पितृओं के ऋण मुक्ति रूप साधन अर्थात शोक के अंधकार को दूर करने वाली ज्योति के रूप में पुत्र को प्राप्त किया।"

हम यज्ञ चिकित्सा, गव्य चिकित्सा कीप्रक्रिया के भागरुप देखें तो, शृंग्यऋषि के आदेश पर पुत्रकामेष्टि यज्ञ किया। यज्ञकुंड में से सुवर्ण पात्र में खीर लेके यज्ञपुरुष प्रकट हुए!यह खीर का पान रानीओ को करनेको कहा।यह खीर भी गोदुग्ध में से ही बनी हुई थी,जिनके सेवन करने से 'राम' अवतरित हुए। 'रघुवंश' महाकाव्य में कवि कालिदास लिखते हैं ;"राजा दिलीप की पुत्र प्राप्ति की महेच्छा,गुरुवशिष्ठ के आदेश से गोसेवा और उनसे श्रेष्ठ वंश कर्ता -रघुराजा की प्राप्ति होती है। आगे जाकर यही तपयज्ञ , चिकित्सा से राजा दशरथ को भी पुत्र प्राप्ति हुई। विष्णु के अवतार ऐसे' 'राम' के जन्म में भी गोवंश सहायक बना!!!

रघुवंश की परंपरा में गोवंश सदा से ही उपकारक रहा है। काव्य के अंत में भी राजा अग्निवर्ण की मृत्यु के बाद राणी के गर्भ में भविष्य में रघुवंश के उदय की आशा के साथ कवि काव्य का समापन करते हैं।

यह 'रघुवंश' महाकाव्य भारतीय संस्कृति का दर्शन करवाता मानव जीवन का महाकाव्य है। संस्कृत यह केवल भाषा ही नहीं.. यह है भारतीय संस्कृति को समझने का साधन । हमारी संस्कृति को बचाना है तो हमें अंदर झांकना पड़ेगा। साहित्य में छिपे हुए ज्ञान -विज्ञान को समजना पड़ेगा। मैं 'रघुवंश'को केवल महाकाव्य के स्वरुप में नहीं परंतु वंश विज्ञान एवं उनमें रहे गोवंश की महत्ता का प्रतिपादन करते महाकाव्य के रुप में देखती हुं।क्योंकि गाय थी तो वंश बच गया!!! नहीं तो रघुकुल दीपक राम हमको कहां से मिलते!!.

***संदर्भ सूची:-**

१-ऋग्वेद
२-अथर्ववेद
३-भेलसंहिता
४-काश्यप संहिता
५-'गोत्रप्रवर'आर्टीकल-डो.हितेश जानी
६-रघुवंश महाकाव्यम्-डो.गौतम पटेल

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Research Review

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

डॉ सुशील घनशाम धर्माणी,
प्राचार्य, तोलाणी आर्ट्स एण्ड सायंस कोलेज,
आदिपुर- कच्छ ३७०२०५

भारतीय वैद, जीवन तथा अर्थव्यवस्था में गाय

हिंदू सनातन धर्म में गाय को संसार का सबसे पवित्र प्राणी कहा गया है। जब पृथ्वी पर जीवन उत्पन्न नहीं हुआ था उससे भी पहले से गाय इस ब्रह्मांड का प्रमुख हिस्सा रही है। हमारे धर्म ग्रंथों, वेदों, पुराणों में कामधेनु गाय का उल्लेख मिलता है, जो संसार की प्रत्येक वस्तु प्रदान करने की क्षमता रखती थी। गरुड़ पुराण में भी गाय का जिक्र मिलता है। उसमें कहा गया है कि मृत्यु के पश्चात आत्मा को वैतरणी नदी पार करने की आवश्यकता होती है और उसने यदि जीवित रहते हुए गौ दान किया है तो वह गाय की पूंछ पकड़कर वैतरणी पार कर जाता है। तो आइये जानते हैं आखिर गाय का हिंदू धर्म, संस्कृति में इतना महत्व क्यों है। गाय को मां का दर्जा क्यों दिया है। गाय हमारे लिए पूजनीय क्यों है।

साक्षात् वेद है भारतीय गाय

मारर्कन्डेयपुराण में भारतीय गाय को साक्षात् वेद कहा गया है। इसके अनुसार सम्पूर्ण मानवता का कल्याण गाय द्वारा सम्भव है। क्योंकि गाय की पीठ साक्षात ऋग्वेद, धड़ यर्जुवेद, मुख सामवेद, ग्रीवा इष्टापूर्ति सत्कर्म, रोम साधु सूक्त है, इसके मल मूत्र तक में शांति और पुष्टि समाई है।

गौ सेवा को इसीलिए सभी संतों-ऋषियों ने प्रोत्साहित किया है। शास्त्रें में गौ माता को साक्षात यज्ञरूप बताया गया है, मान्यता है कि इसमें 33 करोड़ देवताओं का निवास है। इन 33 प्रकार के देवताओं में 12 आदित्य, 8 वसु, 11 रूद्र और 2 अश्विन कुमार हैं। इसलिए केवल एक गाय की सेवा-पूजा कर लेने से 33 कोटि देवताओं का पूजन संपन्न हो जाता है। जिस प्रकार यज्ञ कुण्ड में सदसंकल्प भाव से हवन सामग्री की मंत्र आहुतियाँ समर्पित करने से देवशक्तियाँ आशीर्वाद की वर्षा करती हैं, ठीक उसी प्रकार गौ माता को हरा चारा खिलाने, सेवा करने से देवता सुख, सौभाग्य, यश, कीर्ति, श्रीबृद्धि कर सेवक को मनचाही संतान आदि का आशीर्वाद देते हैं।

भारत में वैदिक काल से ही गाय का महत्व रहा है। आरम्भ में आदान-प्रदान एवं विनिमय आदि के माध्यम के रूप में गाय उपयोग होता था और मनुष्य की समृद्धि की गणना उसकी गोसंख्या से की जाती थी। हिन्दू धार्मिक दृष्टि से भी गाय पवित्र मानी जाती रही है तथा उसकी हत्या महापातक पापों में की जाती है। हमारे सनातन धर्म में गाय को गौ माता माना गया है, यह भी मां शक्ति का ही रूप है।

गाय के सींगों में भगवान शिव जी का वास माना जाता है। गाय के उदर में भगवान शिव जी के बड़े बेटे कार्तिकेय, मस्तक में ब्रह्मा, ललाट में रुद्र, सीगों के आगे वाले भाग में भगवान इन्द्र, कानों

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

में अश्विनीकुमार, आंखों में सूर्य और चंद्र, दांतों में गरुड़, जिह्वा में सरस्वती निवास करती है। समुद्रमन्थन के दौरान इस धरती पर दिव्य गाय की उत्पत्ति हुई |

भारतीय गोवंश को माता का दर्जा दिया गया है इसलिए उन्हें "गौमाता" कहते है | हमारे शास्त्रों में गाय को पूजनीय बताया गया है इसीलिए हमारी माताएं बहनें रोटी बनाती है तो सबसे पहली रोटी गाय को ही देती हैं गाय का दूध अमृत तुल्य होता है |

भगवत पुराण के अनुसार, सागर मन्थन के समय पाँच दैवीय कामधेनु नन्दा, सुभद्रा, सुरभि, सुशीला, बहुला) निकलीं। कामधेनु या सुरभि संस्कृत: कामधुक) ब्रह्मा द्वारा ली गई। दिव्य वैदिक गाय गौमाता) ऋषि को दी गई ताकि उसके दिव्य अमृत पंचगव्य का उपयोग यज्ञ, आध्यात्मिक अनुष्ठानों और संपूर्ण मानवता के कल्याण के लिए किया जा सके।

ऋगवेद में गाय को 'अघन्या' या 'जो मारने योग्य नहीं हैं अर्थात जिसे मरना नहीं चाहिए के रूप में संदर्भित है। ऋगवेद में गाय को रुद्रों की मां, वसुस की बेटी, आदित्य की बहन और अमृत के केंद्र के रूप में संबोधित कर वर्णन किया गया है। ऋग्वेद में गाय की 176 बार, बैल की 170 बार और घोड़े की 215 बार चर्चा है। ऋग्वेद में हल के फाल का उल्लेख भी मिलता है।

स्कंद पुराण के अनुसार 'गौ सर्वदेवमयी और वेद सर्वगौमय हैं।' भगवान कृष्ण ने श्रीमद् भगवद्गीता में कहा है- 'धेनुनामस्मि कामधेनु' अर्थात मैं गायों में कामधेनु हूं।' बताया गया है। भगवान कृष्ण के गाय का नाम पदमा था। माना जाता हैं कि, गाय का घर में पालन करना बहुत लाभकारी है। इससे घरों में सर्व बाधाओं और विघ्नों का निवारण हो जाता है। बच्चों में भय नहीं रहता।

विष्णु पुराण में कहा गया है कि जब श्रीकृष्ण पूतना के दुग्धपान से डर गए तो नंद दंपति ने गाय की पूंछ घुमाकर उनकी नजर उतारी और भय का निवारण किया। कामधेनु गाय से भी ज्यादा शुभ और लाभकारी मानी जाती है कृष्णा गाय। कृष्ण की प्रिय और कृष्ण श्री कृष्ण के जिंदा सबूत) के समान रंग होने के कारण इन्हें कृष्णा गाय कहा जाता है। कृष्णा गाय यानी कि काली गाय। काली गाय की मूर्ति बछड़े के साथ हो तो और भी अच्छा माना जाता है।

अथर्ववेद में गाय के महत्व के बारे में कहा गया है आ गावो अग्मन्नुत भद्रकम्रन सीदंतु गोष्मेरणयंत्वस्मे।

प्रजावतीः पुरुरूपा इहस्युरिंद्राय पूर्वीरुष्सोदुहानाः।। यूयं गावो मे दयथा कृशं चिदश्रीरं चित्कृणुथा सुप्रतीकम।

भद्र गृहं कृणुथ भद्रवाचो बृहद्वो वय उच्यते सभासु।।

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

भावार्थः हे गौ! तुम्हारे दूध और घी के माध्यम से मनुष्य शारीरिक रूप से पुष्ट और बलवान बनते हैं। बीमारी मनुष्य तंदुरुस्त हो जाते हैं। जिस घर में तुम उपस्थित होती है, वहां शुभ संकल्प साकार होते हैं और उस परिवार में रहने वालों की कीर्ति उत्तरोत्तर बढ़ती है।

भारतीय गाय का अर्थ शास्त्र उत्पति

यह माना जाता है कि गौ माता भी श्री कृष्ण के शरीर के बायें हिस्से से उत्पन्न हुई हैं। अब समझ में आता है कि गौ माता में इतनी शक्ति क्यों है। क्योंकि गौ माता भगवान श्री कृष्ण के शरीर से उत्पन्न हुई।

दक्षिण पश्चिम एशिया में मवेशी पालन की शुरुआत 9 वीं सहस्राब्दी ईसा पूर्व में हुई थी। नवपाषाण संक्रमण के दौरान पालतू मवेशियों को यूरोप में लाया गया। हालाँकि, पहले यूरोपीय पालतू मवेशियों के पुरापाषाणकालीन डेटा की कमी अभी भी उनकी प्रारंभिक जनसांख्यिकी के सटीक पुनर्निर्माण को बाधित करती है। यह ऑरोच नामक जंगली बैलों की संतान थी, जिसे टॉरिन गाय के नाम से जाना जाता था। इसके बाद लगभग 7,000 वर्ष पहले भारत में गाय पाले जाने के प्रमाण मिलते हैं। यह गाय की एक दूसरी प्रजाति थी, जिसे जेबू के नाम से जाना जाता है। डीएनए लगभग 10,500 साल पहले पालतू बनाए गए एक छोटे झुंड में मवेशियों का पता लगाता है। एक नए आनुवंशिक अध्ययन के अनुसार, सभी मवेशी लगभग 80 जानवरों के वंशज हैं जिन्हें लगभग 10,500 साल पहले निकट पूर्व में जंगली बैल से पालतू बनाया गया था।

भारतीय देशी गायें विभिन्न नस्लों में पाई जाती हैं और उनका महत्व अनदेखा नहीं किया जा सकता। कहते हैं कि अगर सुबह-सुबह घर के दरवाजे पर गाय आ जाए और गोबर करके जाए तो यह एक शुभ संकेत है। वास्तु के अनुसार इसका मतलब है कि आपके घर में खुशहाली आने वाली है और मां लक्ष्मी घर पर कृपा बरसाएंगी। पहली रोटी गाय माता को खिलाना बहुत शुभ माना जाता है। इससे व्यक्ति के तरक्की के रास्ते खुल जाते हैं। गाय को रोटी खिलाने से सभी पापों से मुक्ति मिलती है।

उपयोगिता

वैज्ञानिक तथ्य के अनुसार गाय के शरीर पर हाथ फेरने से ब्लड प्रेशर प्रभावित होता है। यदि आप आर्थिक रुप से परेशान है तो आप रोजाना गाय के पीठ पर हाथ फेरे, इसके साथ गाय के गोबर के उपले को घर में लाकर धुनी देने से कीटाणु से छुटकारा मिलता है।

अनेक धर्म ग्रंथों में गाय के महत्व के बारे में बताया गया है। इसके दूध को अमृत कहा गया है, वहीं गौमूत्र और गोबर को भी परम पवित्र माना गया है। धार्मिक मान्यता है कि गाय के गोबर में माता लक्ष्मी का वास होता है। शास्त्रों में गाय के मुख वाले भाग को अशुद्ध और पीछे वाले भाग को शुद्ध माना गया है, इसलिए गाय के गोबर, गोमूत्र और दूध सभी उपयोगी होते हैं। गाय के दूध में 16

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

प्रकार के मिनरल्स होते हैं। आयुर्वेद के अनुसार भी मां के दूध के बाद बच्चे के लिए गाय का दूध ही सबसे ज्यादा फायदेमंद होता है। इस तरह गाय की मदद से ही बच्चे का पोषण होता है इसलिए गाय को मां का दर्जा दिया गया है।

साहित्य उल्लेख

कालिदास द्वारा रचित रघुवंशम् । इसके कुछ श्लोकों में कहा गया कि गाय को मारना भी पाप है।

आर्थिक उपयोगिता

कई विद्वान आर्थिक संदर्भ में गायों की व्याख्या करते हैं, जिसमें आहार में डेयरी का महत्व, ईंधन और उर्वरक के रूप में गाय के गोबर का उपयोग और ऐतिहासिक रूप से कृषि में मवेशियों की भूमिका शामिल है। ऋग्वेद, पुराण जैसे प्राचीन ग्रंथ मवेशियों के महत्व पर प्रकाश डालते हैंएक गाय हमें कई महत्वपूर्ण उत्पाद देती है, जिनमें दूध, मांस, चमड़ा और जिलेटिन और लैनोलिन जैसे अन्य उप-उत्पाद शामिल हैं।

गाय के दूध का उपयोग पनीर, मक्खन और दही जैसे विभिन्न डेयरी उत्पादों के उत्पादन के लिए किया जाता है। फेंगशुई के अनुसार गाय कामना पूर्ति और मानसिक शांति प्रदान करती है। घर में गाय के विभिन्न प्रकार प्रतीक रूप को रखने से कई लाभ मिलते हैं। आइए जानते है फेंगशुई के मुताबिक गाय का कौन सा प्रतीक रूप क्या फल देता है। माना जाता है कि बछड़े को स्तनपान करा रही गाय का शो पीस बैडरूम में रखने से संतान संबंधी समस्या दूर होती है। हमारे प्राचीन ग्रंथों में कई जगह धरा पर अकाल पड़ने की बात कही गई है।

प्राचीन काल में अनेक तरह के खाद्यान्न की इतनी उपलब्धता नहीं थी और न ही भोजन उतना व्यवस्थित नहीं था जितना आज है। घर में पाली जाने वाली गाय के दूध पर ही पूरा परिवार निर्भर करता था। अकाल की स्थिति में गाय का दूध प्राणों की रक्षा करता था। दूध पीकर मनुष्य जीवित रह लेता था। जिन बच्चों को मां स्तनपान नहीं करा पाती थी, उन बच्चों को भी गाय का दूध दिया जाता था, ताकि वे जीवित रह सकें। गाय का दूध आज भी नवजात बच्चों को पिलाया जाता है। इसलिए गाय को माता का दर्जा मिल गया।

आधुनिक सन्दर्भ

1 गैस, पेट्रोल और बिजली मीथेन गैस का उत्पादन ही तेल के बढ़ते दामों का सही जवाब और विकल्प है। आज नहीं तो कल तेल के भण्डार खली हो ही जायेंगे, तब भी हमको मीथेन गैस के उत्पादन की तरफ ही आना पड़ेगा। मीथेन गैस बनती है जैविक कचरे से अथवा पशु के गोबर से जैसे देसी गाय का गोबर। भारत जैसे विकासशील देशों को चाहिए की वह मीथेन गैस का उत्पादन करके अपनी ऊर्जा की जरूरत को पूरा करें। भारत के पास दुनिया का सबसे बड़ा पशुधन 50

करोड़ का है, जो 25 करोड़ टन का गोबर उत्पादन करता है। इसको इस्तेमाल करके हम न सिर्फ रसोई गैस, बल्कि पेट्रोल में भी आत्मनिर्भर हो सकते हैं।

LPG, केरोसिन, पेट्रोल इन तीनों को पूरी तरह से मीथेन गैस से हटाया जा सकता है। मीथेन गैस से बिजली भी बनती है जो की भारत के सारे गाँवों की बिजली की जरूरत को पूरा कर सकती है। मीथेन गैस बनने के बाद जो गोबर बचेगा वह खेती के लिए एक उपयुक्त खाद का भी काम करेगा जो कि रासायनिक फर्टिलाइजर पर भारत का खर्च होने वाला विदेशी मुद्रा को भी बचाएगा। उत्तर प्रदेश में गोबर गैस अनुसंधान स्टेशन ने स्थापित किया है की एक गाय एक साल में पेट्रोल की 225 लीटर के बराबर मीथेन गैस का उत्पादन करने के लिए गोबर देती है। कैलोरी मान तालिका में एक किलो मीथेन गैस, एक किलो पेट्रोल, रसोई गैस, मिट्टी का तेल या डीज़ल के लिए बराबर ऊर्जा सामग्री में है।

रसोई गैस आम तौर पर मिट्टी का तेल ग्रामीण भारत में मुख्य ईंधन है, जबकि शहरी क्षेत्रों में खाना पकाने के लिए एलपीजी प्रयोग किया जाता है। एक 15 किलो एलपीजी सिलेंडर छह लोगों के एक परिवार के लिए दो महीने तक रहता है। यही बात मिट्टी के तेल के लिए सच है। पूरे एलपीजी और मिट्टी के तेल की हमारे 121 करोड़ की आबादी की आवश्यकता को 9।2 करोड़ गायों के गोबर से उत्पादित मीथेन गैस पूरी करा सकती हैं। सीएनजी की तरह, मीथेन गैस पेट्रोल की जगह में ऑटोमोबाइल इंजन चलाने के लिए इस्तेमाल किया जा सकता है।

हमारा पेट्रोल की खपत 2003-04) में आठ लाख टन था। एक गाय पेट्रोल की 225 लीटर के बराबर मीथेन गैस पैदा करता है। इस धारणा पर, हमें पेट्रोल की आठ करोड़ टन जरूरत को पूरा करने के लिए लगभग 4 करोड़ गायों की आवश्यकता होगी। अगर अब २०२२-२३ में पेट्रोल की खपत 5 गुना 80 लाख टन) भी हो गयी हो तो भी 20 करोड़ गाय ही इसके लिए काफी हैं।

बिजली एक जनरेटर 200 ग्राम पेट्रोल लेकर एक किलोवाट / घंटे kWh) विद्युत ऊर्जा का उत्पादन करता है। ग्रामीण क्षेत्र में प्रति व्यक्ति विद्युत ऊर्जा की खपत प्रतिवर्ष 112 किलोवाट प्रति घंटा है। 74 करोड़ की हमारी ग्रामीण आबादी की विद्युत ऊर्जा ज़रूरतों को पूरा करने के लिए एक और 8।5 करोड़ गायों की आवश्यकता होगी। गोबर से मीथेन गैस प्राप्त करना काफी आसान है।

गोबर गैस संयंत्र 20,000 रुपये से 1,00,000 रुपये के बीच की लागत में और तीन घन मीटर से 270 क्यूबिक मीटर कैपेसिटी, और विभिन्न आकारों में उपलब्ध हैं। एक कंप्रेसर पोर्टेबल सिलेंडर में इस मीथेन गैस को निकालने और भरने के लिए चाहिए। ये मीथेन गैस सिलेंडरों से खाना पकाने के लिए, या ऑटोमोबाइल और दो पहिया वाहन में इस्तेमाल किया जा सकता है। यानी कुल मिलकर 10 करोड़ गाय रसोई गैस, 20 करोड़ गाय पेट्रोल और 10 करोड़ गाय ग्रामीण बिजली के लिए काफी होगी। सिर्फ 50 करोड़ गाय से ही भारत स्वावलंबी बन सकता है।

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

2 कृषि खाद फर्टिलाइजर) और कीटनाशक किसानों की सारी समस्या का समाधान है सिर्फ देसी गाय। बीज सिर्फ देसी ही ख़रीदे पहली बार) खेती करने के लिए देसी बीज खरीदने होंगे। दूसरी बार किसान अपने बीजो से ही खेती करेगा, बीज का खर्चा बचेगा। संकर यानि हाइब्रिड बीज से बीज नहीं बनते। आजकल जी म जेनेटिकली मॉडिफाइड) बीज बाज़ार में उपलब्ध हैं, जो की न सिर्फ सेहत के दुश्मन है, बल्कि इन बीजो से आप बीज पैदा नहीं कर सकते। इन बीजो को बनाने वाले अपनी दूकान निरंतर चलाना चाहते हैं इसलिए वह नहीं चाहते की आप अपने बीज खुद बनाये।

जो ये हाइब्रिड बीज अपने खेत में डालते हैं उन्हें हर हाल में यूरिया, डी ऐ पी जैसे जेहरीले रसायन भी खरीदने पड़ेंगे नहीं तो कुछ भी पैदा नहीं होगा। सिर्फ देसी बीज ही ले। दूसरी फसल से किसान का बीज का खर्चा ख़तम। यूरिया, डी ऐ पी की जगह डाले देसी गाय के गोबर और गोमूत्र की खाद। 1 एकड़ खेत में सिर्फ 10 किलो देसी गाय का गोबर, 5-7 लीटर गोमूत्र, 1 किलो गुड, 1 किलो आटा /बेसन, 1 मुठ्ठी पुराने पेड़ की मिटटी चाहिए। इन सबको 200 लीटर पानी में मिलाये। 48 घंटे छांव में रखें। उसके बाद सिंचन के पानी के साथ 1 एकड खेत में लगाये। यूरिया, डी ऐ पी का खर्चा पहली फसल से ही ख़तम। थोडा सा खर्चा गुड और बेसन लाने में होगा। कीटनाशक के लिए गोमूत्र 5 लीटर 100 लीटर पानी में मिलाकर 1 एकड़ खेत में छिड़क सकते हैं। इसी तरह से अलग अलग बिमारिओ या कीटों के लिए अलग अलग देसी प्राकृतिक दवाएं हैं।

3 किसानो की आत्महत्या बंद होगी। खेती का खर्चा कम होगा, उपज कम नहीं होगी, उल्टा धीरे धीरे बढ़नी शुरू होगी।

4 जहर और केमिकल रहित खाने से लोगों का स्वस्थ्य सुधरेगा, जिससे कैंसर, ब्लड प्रेशर, सुगर और हार्ट अटैक जैसी गंभीर जानलेवा बिमारिओ से बचाव होगा। दवाइयों का खर्चा कम होगा। दवाइयों पर खर्च होने वाला भारत का विदेशी मुद्रा भण्डार भी बचेगा। रूपये की अंतरराष्ट्रीय बाजार में कीमत बढ़ेगी, जिसका सीधा फायदा महंगाई और गरीबी कम करेगा।

5 इस खेती को करने से पानी का जलस्तर बढेगा, पानी दूषित नहीं होगा।

6। हवा शुद्ध होगी क्योंकि पेट्रोल डीज़ल की जगह सब कुछ सी न जी से चेलगा। मतलब गाय है तो भारत है और भारत है तो विश्व है।

निष्कर्ष

इसलिए भारतीय समाज और संस्कृति सिर्फ और सिर्फ गाय को गौ माता का दर्जा देता है। हमको यह समझने में बहुत समय लग गया। लेकिन अगर हम आज भी प्रण ले ले की गाय को बचाना है क्योंकि गाय ही भारत को बचा सकती है।

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

सन्दर्भ:

१.
२. https://hindiwebduniacom/religious-article/importance-of-cow-html
३. https://sanatanadharacom/veda/veda-cow-significance/
४. https://wwwgaonconnectioncom/desh/importance-of-native-cow-breeds-in-india

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

वर्षा बी जोषी
डॉ.वी.आर.जी.कोलेज
पोरबंदर

भारतीय संस्कृति एवं गौमाता

भारतीय संस्कृति का विस्तार असीम है | विश्व में भारतीय संस्कृति ही एक ऐसी संस्कृति है जिसमें मानव मात्र ही नहीं, सृष्टि की सारी वस्तुओ को पूजनीय व् नमस्कृत्य माना गया है|

भारतीय संस्कृति के चार प्रमुख स्तंभों में गंगा,गीता,गायत्री गौ में गाय का महत्त्व कम नहीं है| हमारे पूर्वजोमे गायत्री,गंगा और गीता के प्रति जो श्रद्धा और सम्मान की भावना रही हे वैसी ही गौ माता के प्रति भी रही है | यह श्रद्धा सांप्रदायिक या अंध विश्वास न होकर गुण, सात्विक्ता और पवित्रता की द्रष्टि से रही हे |गौ का महत्व केवल इसलिए ही नहीं है की वह हमे दूध देती है, उसी के बछडो से कृषि की जाती है वरन उसमे पाया जाने वाला ओज संस्कारो की पुष्टि करने वाली सत्विक्ता की द्रष्टि से भी वह पूज्य है |

वेद का कथन है :-

नमस्ते जायमानाये जाताया उतते नमः |
बालेभ्य : शंकेभ्यो रूपायादत्ये ते नमः ||
यया धौर्यया पृथिवी ययाडडयो गुपिता इमा : |
वशां सहस्त्रधारा ब्रह्मणाच्छाद्रामसी-अथर्व – (१०/१०/०४)

अर्थात " हे अबध्य गौ उतपन्न होते समय ओर उत्पन्न होने पर तुम्हें प्रणाम हम तुम्हारे शरीर रोम और खुरो की शक्ति को पहचानते हे | तुमने धुलोक भूमण्डल एवं इन जलो को भी सुरक्षित रखा है इसलिए सहस्त्र धाराओ से दूध देने वाली गौ माता, हम तुम्हारी स्तुति करते हे| " एसी स्तुतिओ और चर्चाओ से शास्त्रो मे पलो के पन्ने भरे पड़े हे, जिनमे गाय के स्थूल और सुक्ष्म लाभों का वर्णन किया गया है | यहम पुराण सृष्टि खंड मे गाय के महत्व पर विस्तृत रूप से प्रकाश डाला है |

वेदो मे गौ का पर्यायवाची शब्द वृषभ भी कहा गया है | वेद , उपनिषद, पुराण, स्मृति आदी ग्रंथो मे गाय का विशद वर्णन है | वेदों मे गाय का उषा,मेघ,पृथ्वी आदि रूपो मे वर्णन किया गया है | उषा की सुरम्य किरणे गाय के रॉम कूपो की छटा है | अथर्व वेद मे गाय को विश्वरूपा और सफल कामनाओ की पूर्ति करनेवाली दिव्य शक्ति के रूप मे चित्रित किया गया है | यथा –

"विश्वरूपा धेनु : कामदूधा मेदस्तू"| अर्थात गाय विश्वरूपा है जो अखिल ब्रह्मांड का प्रतिनिधित्व करती है,वह हमारी सारी कामनाओ की पूर्ति करे |

भारतीय संस्कृति मे आदिकाल से यग्नादी कर्मो की प्रधानता रही है | इसलिए भारत को कर्म भूमि भी कहा गया है |यग्न,पूजन,संस्कार आदि कर्मो मे गाय के दूध,दहीं,धृत,गौमूत्र व गोबर सहित पंचगव्य की प्रधानता रही है | पंचगव्य छिड़कने का अभिप्राय केवल धार्मिक मान्यता वश होने वाली

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

शुद्धि ही नहीं,बल्कि उससे भौतिक द्रष्टि से हानिकारक जीवाणु भी नष्ट हो जाते है | पंचगव्य पीने से शरीर के अंदर असाधारण रोग भी नष्ट हो जाते है | पंचगव्य और पंचामृत सचमुच अमृत के कार्य करते है | गाय की महत्ता तो इसी से जानी जाती है की देव माता अदिति का नाम वेद मे धेनु भी है | देवताओ को भी गोरूप माना गया है | गाय के दूध, और घी की आहुति को इड़ा कहा गया है | वाजसनेयी सहिता में गाय को चित,मन,घी व दक्षिणा नाम से संबोधित किया गया है, और उसे हर प्रकार से पूज्य भी माना गया है | यथा –

चिदसी मनांसी धीरसि .....
सोमसखा पुनरेहि ||
यजुर्वेद (4/19-20)

अर्थात हे सोम क्रयणी गौ | तुम चिदात्मा, बुद्धिस्वरूपा, मनस्वरूपा, दक्षिणारूप, दातादक्षिणा, यग्नयोग्या, यक्षरूपा, देवमाता, पृथ्वी व स्वर्ग दोनों और सिर रखने वाली, दिव्य व भौतिक दोनों प्रकार के सुख देनेवाली, पूर्व व पश्चिम मुखी, सूर्य दक्षिणपादं से तुम्हें बांधे, पूषा देवता इंद्र की प्रसन्नता के लिए तुम्हारी रक्षा करे | सोम लाने मे प्रवृत, पृथ्वी माता ,स्वर्ग ,दिशा ,ईश भ्राता आदि तुम्हारी सहायता करे |

अथर्ववेद मे "रुपयाध्ने तेन य:" कहकर पुजा की जाती है | महाभारत अनुशासन पर्व मे श्रुति वाक्य उद्धत करते हुए भीष्म कहते है –

गौमे माता वृषभ: पिता मे , दीवं शर्म जगती मे प्रतिष्ठा | ऊर्जाश्विन्य: उध्व मेघाश्य यग्ने गर्मोद्भृतश्य जगतोदस्य प्रतिष्ठा | क्षिते राह: प्रवह शश्वदेव, प्राजापत्य : सर्वभित्यर्थवाद: |

अर्थात गाय हमारी माता है, बैल हमारा पिता है यह हमे स्वर्ग दिलाती है और विश्व की प्रतिष्ठा है | सारी ऊर्जाओ से युक्त , यग्न मे उसके घी आदि के द्वारा ऊर्जा व मेघा की वृद्धि होती है | गाय अमृत गर्भा है और विश्व की प्रतिष्ठा वेदों मे सूर्य की एक किरण का नाम कपिला है | इसलिए कपिला गाय की महत्ता का शास्त्रो मे वर्णन है | उसके दूध , गोबर ,गोमूत्र आदि मे अन्य सामान्य गायों की अपेक्षा विशेष गुण पाये जाते है | हमारे शास्त्रो मे यग्न मे सोम की चर्चा है जो गाय के दूध से ही तैयार किया जाता था | कहा भी है –

यग्नैराच्चायते सोम : सच गोषु प्रतिष्ठित: इसीलिए महाभारत के अनुशासन पर्व मे गाय के विषय मे विशेष यचाए है | यथा –

गाव : प्रतिष्ठा भुतानां गाव : स्वत्स्यनं महत .....
गोषु यग्ना: प्रतिष्ठिता: ||

अर्थात गायें सब प्राणियों की प्रतिष्ठा है, गाये महान उपास्य है | गाये स्वयं लक्ष्मी है,गायों की सेवा कभी निष्फल नहीं होती |

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

यग्न मे प्रयुक्त होने वाले शब्द जिनसे देवतओं व पितरों की हवि सामग्री प्रदान की जाती है, वे स्वाहा व वषट्कार गायों मे स्थायी रूप से स्थित है | गाये यग्न का फल है | सारे यग्न गाय मे प्रतिष्ठित है | स्पष्ट है यग्नस्थल गाय के गोबर से लीपकर पवित्र होता है | गायों के दूध , दहीं , धृत ,गोमूत्र ,गोबर से बने हुए पंचगव्य से स्थल को पवित्रा किया जाता है एवं यग्नकर्ता उसे पीकर अपने को पवित्र करते है | साथ ही पंचामृत सहित दूध, दहीं ,धृत से देवताओं को स्नान कराया जाता है | जिससे आध्यात्मिक व भौतिक दोनों अर्थो की सिद्धि मानी जाती है | इसीलिए कहा गया है – "गवां मूत्रा पुरीषस्य नो दिषत कदाचन " तथा गोमयेन सदा स्नायादा | गोकरिषे च सविशेत | अर्थात – गाय के मुत्रा और गोबर का त्याग कभी न करे | गोबर से स्नान व उसके पास बेठना दोनों श्रेयस्कर है |

गोरितिपृथिव्या नामघेयम"

'गो' शब्द पृथ्वी के अर्थ मे भी प्रयुक्त होता है | इसका एक अर्थ इंद्रिय भी है |

अग्निर्ही देवता : सर्वा : सुवर्णश्य तदात्मकम " सारे देवता अग्नि स्वरूप है और स्वर्ण उनका आत्मा स्वरूप है | गोतत्व का विचार पृथ्वी और इंद्रियो के संबंध से है – औषधि –विग्नान की भी यही मान्यता है | पृथ्वी को वसुंधरा भी कहते है क्योकि उसक मूलाधार तत्व स्वर्ण है ,जिसे वेद मे पित कहा गया है | सोना पृथ्वी का अग्नि तत्व है जबकी प्राणियों का अग्नि तत्व पित है | वैग्नानिक प्रयोग से यह सिद्ध किया गया है की पंचगत्य मे जितनी पित की मात्र पायी जाती है,उतनी दूसरे पदार्थ मे नहीं है | यध्यपि पृथ्वी के कण कण मे स्वर्ण प्राप्त करना कठिन है किन्तु गौमाता से पित रूपी स्वर्ण सहज मे प्राप्त किया जा सकता है | साथ ही यह भी कहा जाता है की सूर्य की एक किरण भी 'गो' नाम की है | जिसका प्रभाव पृथ्वी तथा गाय पर समान भाव से पड़ता है |अत : पृथ्वी को गो रूप माना गया है पौराणिक ग्रंथो मे जहां- तहां पृथ्वी को गो रूप मे ही प्रकट होने का वर्णन है |

हिन्दू धर्म मे ग्रंथो मे ही गाय के महत्व को प्रतिपादित किया गया हो ऐसी बात नहीं | दूसरे धर्म मे भी उसे पूज्य भाव से देखा गया है| 'नौशियात हादी " मे मनुष्य के स्वास्थ्य और आरोग्य के लिए गाय का दूध आवश्यक बताया है |

जब तक भारतवर्ष मे इस गौ-सम्मदा का अभाव नहीं रहा तब तक यहा धन-धान्य की कमी नहीं रही |गायें प्रचुर मात्रा मे दूध और घी देती थी जिसका सेवन करने से न केवल लोगों के शरीर स्वस्थ बलिष्ठ होते थे वरन उनमे सदगुणों का भी आविर्भाव होता था | गाय के दूध में शक्ति की मात्रा से सात्विक्ता की मात्रा कही अधिक होती है उसका प्रभाव सीधा संस्कारो पर पड़ता है | जब तक यहा गौ को पूज्य स्थान मिला तब तक लोगों का आत्मबल और मनोबल ऊंचा रहा किन्तु गौ-सम्पदा कम होने के साथ ही देश का गौरव भी कम होने लगा |

"यतों गावस्ततों वयं " (गाय है इसी से हम लोग है) इस बात को भूल जाने के कारण पशुधन और धान्यक्षेत्र मे हमारी यह दुर्दशा हो रही है | गौ-हत्या की मात्रा इतनी तेजी से बढ़ रही है की सारा गौ-वंश ही नष्ट होता हुआ दिखाई दे रहा है | हिंदुस्तान के लिए यह कलंक की बात है | हम यदि गौओ को विकास और पालन-पोषण को उचित महत्व दे तो उससे हमारे आर्थिक विकास मे

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

लाभदायक सहायता मिलती है | किन्तु गायों के वघ की मात्रा बढ़ जाने से यह समस्या विचारणीय बन गई है | उसे रोकने का प्रयत्न न किया गया तो यह धन सर्वनाश की सीमा तक जा पहुंचेगा और उससे भारतीय जीवन की पवित्रता नष्ट होगी |

वेद मे गौवध को एक महान पाप बताया गया है और कहा भी है:-

यदि नो गांहसि यधश्वंव यदि पुरुषम |
तं त्या सीसेन विध्यामो यथा नोडसो अवीरहा ||

अथर्ववेद (1/16/4)

अर्थात "ए अभिमानी! तू हमारी गोंओ की हत्या करता है इसीलिए हम तुझे सीसे की गोली से बांध देंगे , जिससे तू हमारे वीरों का वघन कर सके | "

गोरक्षा और गौ संवध्वन धार्मिक द्रष्टि से प्रत्येक हिन्दू का प्रमुख धर्म कर्तव्य है | हमारे समाज मे पूर्वकाल से गौ का स्थान जननी माता के तुल्य माना गया है | गाय को कामधेनु और सुरभि की पदवी प्राप्त है | केवल सांसरिक द्रष्टि से देखे तो भी गौवंश की उन्नति इस देश के लिए बहुत आवश्यक है |

संदर्भ सूची

(१)भारतीय संस्कृति एवं गौमाता
(२)गौ माता की दिव्य महिमा गाय है भारतीय संस्कृति का तिलक-ललित-गर्ग

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

डॉ. विम्मी सदारंगाणी
एसोसिएट प्रोफ़ेसर, सिन्धी विभाग
तोलानी आर्ट्स व साइंस कॉलेज, आदिपुर. कच्छ

हिन्दी काव्य में गाय का चित्रण

प्रपत्र-सार
भारतीय धर्म और अर्थ दोनों का एक प्रबल पोषक 'गो धन' है. धर्मशास्त्र गोधन की महानता और पवित्रता का वर्ना करता है, तथा कौटिल्य अर्थशास्त्र में गोपालन और गोरक्षा का विस्तृत विवरण मिलता है. श्रीकृष्णरूप में अवतार ग्रहण करने की प्रार्थना के लिए जब श्रीभूदेवी श्रीभगवान के पास गईं तो गोरूप धारण करके ही गई थी. श्रीभगवान ने लोक-संरक्षणार्थ श्रीकृष्ण अवतार ग्रहण किया और गौओं के साथ क्रीड़ा की. श्रुति-स्मृति-पुराण कहते हैं की गोमाता, मनुष्यों के उद्धार के लिए आई हुई प्रत्यक्ष देवता है. गोसंपदा और गोपालन भारतीय जीवन में समृद्धि और कर्तव्य का प्रतीक रहा है. भारतीय पौराणिक साहित्य, विभिन्न भाषाओँ के लोक साहित्य तथा आधुनिक साहित्य की विभिन्न विधाओं में गो का अत्यंत सुन्दर, मनोहारी, मार्मिक चित्रण हुआ है.
प्रस्तुत प्रपत्र में विविध धार्मिक और पौराणिक ग्रंथों तथा हिन्दी काव्य के दृष्टान्तों द्वारा भारतीय साहित्य में गो-चित्रण का वर्णन किया गया है जिनसे गाय का भारतीय जीवन में महत्व, गाय से जुड़ी विभिन्न समाजों और वर्गों की भावनाएं तथा परिस्थितियां उजागर होती हैं.
बीजशब्द: भारतीय साहित्य, कविता, गो-चित्रण

प्रस्तावना
भारतीय धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष - इन चारों पुरुषार्थों के साधन का प्रबल पोषक 'गो धन' है. धर्मशास्त्र गोधन की महानता और पवित्रता का वर्ना करता है, तथा कौटिल्य अर्थशास्त्र में गोपालन और गोरक्षा का विस्तृत विवरण मिलता है. श्रुति-स्मृति-पुराण कहते हैं की गोमाता, मनुष्यों के उद्धार के लिए आई हुई प्रत्यक्ष देवता है. आयुर्वेद में गो स्पर्श, गाय के दूध, गो मूत्र को विभिन्न रोगों का उपचार बताया गया है. गोसंपदा और गोपालन भारतीय जीवन में समृद्धि और कर्तव्य का प्रतीक रहा है.
डॉ. श्री पट्टाभि सीतारमैया के अनुसार, 'हिंदुस्तान में तीन माताएं मानी जाती हैं, उन में से एक गौ है. ये तीन माताएं हैं - गोमाता, भूमाता और गंगामाता. ये तीनों हिंदुस्तान को पुष्टि हैं - गोमाता बच्चों को दूध पिलाती और उन्हें पालपोस कर बड़ा करती है, भूमाता और गंगामाता मिलकर फसल उपजाती हैं और मनुष्यों को अन्न तथा पशुओं को चारा देती हैं इसलिए तीनो पूजी जाती हैं.' ┤–
भारतीय पौराणिक साहित्य, विभिन्न भाषाओँ के लोक साहित्य तथा आधुनिक साहित्य की विभिन्न विधाओं में गो का अत्यंत सुन्दर, मनोहारी, मार्मिक चित्रण हुआ है.
प्रस्तुत प्रपत्र में विविध धार्मिक और पौराणिक ग्रंथों तथा हिन्दी काव्य के दृष्टान्तों द्वारा भारतीय साहित्य में गो-चित्रण का वर्णन किया गया है जिनसे गाय का भारतीय जीवन में महत्व, गाय से जुड़ी विभिन्न समाजों और वर्गों की भावनाएं तथा परिस्थितियां उजागर होती हैं.
प्रपत्र हेतु विभिन्न ग्रंथों, काव्य संग्रहों, इन्टरनेट पर उपलब्ध काव्य तथा अध्ययन सामग्री आदि का उपयोग किया गया है. यहाँ 'कल्याण' पत्रिका के अक्टूबर 1945 के विशेष गौ अंक का सादर उल्लेख आवश्यक है जो प्रपत्र हेतु ऑनलाइन खोज करते सुखद संयोगवश archive.org पर प्राप्त हुआ. श्री हनुमान प्रसाद पोद्दार और श्री चिमनलाल गोस्वामी द्वारा सम्पादित इस विशेषांक में लगभग ╗‖┴ पृष्ठों में विस्तृत गो सम्बंधित स्तुतियाँ, गद्य, पद्य, भारतीय और विदेशी विद्वानों, सरकारी और गैर-सरकारी शोध संस्थानों के शोधअभ्यास आलेख, पौराणिक दृष्टान्त, महापुरुषों, विद्वानों और विभिन्न विभूतियों के विचार और सुझाव के अलावा बयानवे विवरण पत्र, सोलह रंगीन चित्र और लगभग एक सौ एकरंगी चित्र दिए गए हैं. परिसंवाद के विषय 'भारतीय संस्कृति और गाय' के सन्दर्भ में गौ से सम्बंधित समस्त धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक, साहित्यिक, राजनितिक, नैतिक और नीतिक आयामों को प्रस्तुत करता तथा गो-संवर्धन व गो-रक्षा के सन्दर्भ में मार्गदर्शन करता 'कल्याण' पत्रिका का यह ग्रहणीय अंक विशेष सन्दर्भ और सामग्री उपलब्ध कराता है.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

पौराणिक ग्रंथों में गाय का महत्व

शास्त्रों में लिखा है - 'तिलं न धान्यं, पशवो न गावः' अर्थात शास्त्रों की दृष्टि में गौ पशु नहीं है, उसका स्थान उच्च है, उसका स्थान 'माता' का है, गाय के दूध को भी अमृत कहा गया है. गौमूत्र और गोबर अपवित्र देह को पवित्र और अपवित्र स्थान को पवित्र बनाते हैं. गोदान करने से पाप से मुक्ति प्राप्त होती है और पुण्य की प्राप्ति होती है. श्रीकृष्णरूप में अवतार ग्रहण करने की प्रार्थना के लिए जब श्रीभूदेवी श्रीभगवान के पास गईं तो गोरूप धारण करके ही गई थी. श्रीभगवान ने लोक-संरक्षणार्थ श्रीकृष्ण अवतार ग्रहण किया और गौओं के साथ क्रीड़ा की. बालकृष्ण गोचारण के लिए जाते हैं और माता यशोदा उनके पैरों में जूतियाँ पहनाने लगती हैं तो कृष्ण जूते पहनने से इंकार करते कहते हैं- "यदि तू मेरी साडी गौओं को जूती पहना दे तो मैं जूती पहन लूँगा, जब गैया धरती पर नंगे पाँव व्हालेगी तो मैं भी नंगे पाँव जाऊँगा.' श्रीकृष्ण ने गोमाता की दावानल से रक्षा की, ब्रह्माजी से छुड़ाकर लाए, गोवर्धन पर्वत धारण करके इंद्र के कोप से रक्षा की.

गोस्वामी तुलसीदास ने बताया है 'गोद्विज हितकारी' प्रभु के मर्यादा-पुरुषोत्तम रूप में प्रकट होने के मुख्य कारणों में एक 'गोहित' भी था. भगवान् श्री राम ने महाराज दिलीप के वंश में जन्म लिया, जिन्होंने नंदिनी गौ की परिचर्या और आराधना कर सच्चा गोभक्त कहलाने का गौरव प्राप्त किया. महर्षि नारद कहते हैं कि 'भगवान् राम ने दस सहस्त्र करोड़ गौओं का दान किया.'

महर्षि वशिष्ठ ने इक्ष्वाकुवंश के सुदास राजा को गोधन सम्बंधित उपदेश देते कहा है: "नदियाँ जिस प्रकार समुद्र से जा मिलती हैं, उसी प्रकार सुवर्णश्रंगवाली और दूध देने वाली गाएं मुझे प्राप्त हों. ऐसा हो कि नित्य मैं गौओं को देखूं और गौएँ मेरी ओर देखें, कारण, गोएँ हमारी हैं और हम गौओ के हैं; गौएँ हैं, इसी से हम लोग भी हैं."

'पद्मपुराण' के अनुसार गोमाता के विभिन्न अंगों में विभिन्न देवताओं का वास माना जाता है - गाय के दोनों सींगों की जड़ों में ब्रह्मा जी और विष्णु जी, दोनों सींगों के अग्रभागों में समस्त तीर्थ, ललाट में भगवान शिवजी, ललाट के अग्रभाग में माता पार्वती, नासिका में श्रीस्वामी कार्तिक, दोनों नेत्रों में सूर्य और चन्द्र, दांतों में वायुदेवता, जीभ में वरुण देवता, चारों चरणों में धर्म देवता, दूध में देवी सरस्वती, दही में नर्मदा देवी, घी में अग्निदेव, गोमूत्र में भगवती गंगा, रोमों में तैंतीस करोड़ देवता, पेट में पृथ्वी देवी, चारों थनों में चारों समुद्र का वास है.'

वेदों में कहा गया है कि गाय रूद्रों की माता, वसुओं की पुत्री, अदितिपुत्रों की बहन और घ्रित्रूप अमृत का खज़ाना है. भविष्य पुराण में श्रीकृष्ण ने युधिष्ठिर से कहा है - समुद्रमंथन के समय क्षीरसागर से लोकों की कल्याणकारिणी जो पांच गौएँ उत्पन्न हुयीं थीं उनके नाम थे-नन्दा, सुभद्रा, सुरभि, सुशीला और बहुला। इन्हें कामधेनु कहा गया है।

गौ, ब्राह्मण, वेद, पत्रिव्रता स्त्री, सत्यवादी, निर्लोभी पुरुष और दानशील धनी - इन सातों ने पृथ्वी को धारण कर रखा है और इन सातों में प्रथम स्थान गौ का है.

भारत की स्वतंत्रता पूर्व हिन्दी काव्य में गाय का चित्रण

भारतीय साहित्यकारों ने गद्य तथा पद्य रचनाओं में गो को उचित स्थान देते हुए उसकी महिमा, महत्त्व की अभिव्यक्ति के साथ गोवंश की दुखद स्थिति, गोरक्षा हेतु पुकार को भी स्वर दिया है. प्राचीन और मध्यकालीन कवियों ने भगवन कृष्ण, राम के बालजीवन का वर्णन करते उनके गाय के प्रति लगाव और स्नेह को अभिव्यक्त किया है.

सूरदास जी ने 'मैं दुहिहौं मोहि दुहन सिखावहु' पद में कहा है:

मैं दुहिहौं मोहि दुहन सिखावहु ।
कैसैं गहत दोहनी घुटुवनि, कैसैं बछरा थन लै लावहु ॥
कैसै लै नोई पग बाँधत, कैसैं लै गैया अटकावहु ।
कैसैं धार दूध की बाजति, सोइ-सोइ बिधि तुम मोहि बतावहु ॥
निपट भई अब साँझ कन्हैया, गैयनि पै कहुँ चोट लगावहु ।
सूर स्याम सों कहत ग्वाल सब, धेनु दुहन प्रातहिं उठि आवहु ॥

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

'हिन्दवी' पर उपलब्ध प्रस्तुत पद में श्यामसुन्दर गोपों से कहते हैं-`मैं गाय दुहूँगा, मुझे दुहना सिखला दो । दोहनी घुटनों में कैसे पकड़ते हो? बछड़े को लाकर थन से कैसे लगाते हो? नोई पैर बाँधने की रस्सी– लेकर गाय के पिछले दोनों पैरों को कैसे बाँधते हो ? गाय को कैसे उछलते-कूदने से अटकाये रोके रहते हो? दूध की धार बर्तन में शब्द कैसे करती है? तुम लोग जो कुछ करते हो, वह सारा ढंग मुझे बतलाओ।' श्यामसुन्दर से गोप लोग कह रहे हैं-` कन्हाई! अब एकदम संध्या हो गयी है, कहीं तुम गायों से चोट लगा लोगे; गाय दुहना है तो सबेरे ही उठकर आ जाना ।'

अष्टछाप के कवि परमानन्द दास के काव्य में मोहक वर्णन है:

दुहि दुहि ल्यावत धौरी गैया।
कमल नैन कौं अति भावत है, मथि मथि ध्यावत घेया॥
हंसि हंसि ग्वाल कहत सब बातें, सुन गोकुल के रैया।
ऐसौ स्वाद कबहूँ नहिं पायौ अपनी सौंह कन्हैया॥
मोहन अधिक भूख जो लागी छाक बांटि दे भैया।
परमानंददास को दीजै पुनि पुनि लेत बलैया॥

अष्टछाप के कवि छीतस्वामी की सुप्रसिद्ध रचना 'आगैं गांइ पांछे गांई' की पंक्तियाँ भी गोविन्द जी की प्यारी गैया का चित्रण है:

आगैं गांइ पांछे गांई, इत-गाईं उत-गांईं,
गोविंद कौं गांइनि में बसिबोई भावै।
गांइनि के संग धाबै, गांइनि में सचु पाबै,
गांइनि की खुर-रज अंगनि लपटाबै।
गांइनि सौं ब्रज छायौ, बैकुंठ हू बिसरायौ,
गांइनि के हित गिरि कर लै उठाबै।
छीतस्वामी गिरिधारी, विट्ठलेस बपुधारी,
गवारिया कौ भेषु धरै, गांइनि में आबै॥

कवि सम्राट पंडित श्री अयोध्यासिंह 'हरिऔध' ने भारत भूमि और गाय की महिमा का वर्णन करते लिखा:

भारत-अवनी अन्न बहुत सा है उपजाती. इसीलिए है कनक-प्रवासिनी मानी जाती.
इसी अन्न से तीस कोटि मानव पलते हैं. दीन तम भरे सदन मध्य दीपक बलते हैं.
गोसुत-गात-विभूति से अन्नराशि उद्भूत है. भारतीय गौरव सकल गो-गौरव-संभूत है.

कवि-रत्न श्रीप्रतापनारायणजी की दीर्घ काव्य रचना 'गो-गौरव' की कुछ पंक्तियां प्रस्तुत हैं जो तीनों लोकों में गोमाता की महिमा का बखान करती हैं.:

पिता बन कामधेनु का है, सिन्धु रत्नाकर हो जाता
क्योंकि सब रत्नों से ज्यादा प्रतिष्ठा गो-पद है पाता.
धेनु के भक्तों के भय से इंद्रा का आसन हिलता है
लोक में गौ की सेवा से मुक्ति का मेवा मिलता है.

प्रणयेश शुक्ल रचित महाराजा दिलीप और कामधेनु गो नंदिनी प्रसंगाधारित काव्य रचना 'आदर्श गोरक्षा' पांच पदों में विभाजित है. अंतिम पद है :

अब निरुपाय हुए, रक्षा का उपाय क्या था,
सोचा तत्काल यदि होवे मम बलिदान.
छोड़ बदले में कदाचित उसे देवे यह,
कर जोड़कर तब उसके निकट आन.
बोले - रवि वंशज दिलीप - मुझे खा लो किन्तु,
छोड़ो इसे जो है मम प्राणांतरगत प्रान.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

आँखें मूँद बैठे फिर देखा वहां सिंह कहाँ,
नंदिनी ही कहती है - ले ले वत्स वरदान

कविरत्न शोभराम धेनुसेवक जी ने 'वन्दे मातरम' की तर्ज़ पर 'वन्दे गोमतारम' की रचना की:

विश्व की जननी विभव-विस्तारिणी गोमतारम
शक्ति, संतति, सौख्यप्रद दुख्दारिणी गोमतारम.
ईश की तू दें अनुपम, वन्दनीया विश्व की
निस्वार्थ, निर्मल, लोक की उपकारिणी गोमतारम

'गो-गीत' के रचयिता राष्ट्रकवि मैथिलीशरण गुप्त जी की पंक्तियाँ गो के महत्त्व और मार्मिक परस्थिति बयान करती हैं:

"गाय कहूं वा तुझको माय?
अयि आबाल-वृद्ध हम सबकी जीवन भर की धाय!
तेरा मूत्र और गोबर भी पावे, सो तर जाय,
घर हो नहीं, खेत की भी तू सबकी एक सहाय!
न्योछावर है उस पशुता पर या नरता निरुपाय
आ, हम दोनों आज पुकारें - कहाँ कन्हैया हाय

दीर्घ काव्य रचना 'गोविन्द की गायें' में कवि पंडित श्री रामनारायण दत्त शास्त्री जी गो की महिमा, महत्त्व और उसकी दयनीय दशा का वर्णन करते भगवान से प्रार्थना करते हैं :

घट रहीं दिनोंदिन आज तुम्हारी गैयाँ
कट रही दिनोंदिन आज तुम्हारी गैयाँ.
तुम कहाँ गए गोविन्द! बचाओ आकर
रट रहीं दिनोंदिन तुम्हारी गैयाँ.

गोवंश पर अत्याचार होते देख कवि श्री नारायण चतुर्वेदी व्यथित हो 'वंशीधर से!' में कहते हैं"

वंशीधर! वंशीवट बीच निज वंशी आप
कहिये बजने फिर कब जुट जाएँगे?
सार्थक 'गोपाल' नाम कब कीजिएगा नाथ?
गो-विघातकों के दल कब लुट जाएँगे?
होगी धर्म-स्थापना 'नारायण' बताओ कब?
दीन जन कब दीनता से छूट जाएँगे?
आँखें खोल निद्रा छोड़ साहस के साथ ज़रा
सोते हुए भारतीय कब उठ जाएँगे?

कवयित्री सरस्वती भटनागर ने भी गोमाता के कंदन से दुःख होकर 'तुम्हारी गायें' कविता में भगवन श्री कृष्ण को सहायता के लिए पुकारा है:

दीख रहा परिवर्तन कैसा, गोकुल में गोविन्द
नहीं दीख पड़ते नंदनंदन वे गोपों के वृन्द
विविध भांति हो रहे आज उन पर अति-अत्याचार
मूक जोहती बाट तुम्हारी, अब तो ले लो अवतार
सूना गोकुल बिना तुम्हारे, यमुना तट नंदलाल
विकल खोजतीं तुम्हें, तुम्हारी गायें हे गोपाल!

भारत की स्वतंत्रता पश्चात् भारतीय काव्य में गाय का चित्रण

हिन्दी बालगीतों में भी गाय का मनोहारी चित्रण देखा जा सकता है. दिविक रमेश की कविता 'झटपट खाओ' में बताया गया है कि कैसे हरी दूब खाकर गाय मीठा दूध देती है. जब दादी माँ और मां दही जमाती हैं और मख्खन बनाती हैं तो बालक मन तुरंत इनका स्वाद लेना चाहता है:

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

सूरज ने भेजा धरती पर
अपनी बेटी किरण धूप को
साथ खेलते धरती ने भी
उगा दिया झट हरी दूब को
दूब उगी तो देख गाय ने
हिला हिला मुँह उसको खाया
उसको खा कर खूब ढ़ेर सा
दूध थनों में उसके आया
दूध मिला तो दादी माँ ने
जामन दे कर उसे जमाया
दही जमा तो माँ ने उसको
खूब बिलोकर मक्खन पाया
देखा मक्खन तो मन बोला
झटपट भैया इसको खाओ
ताक रहे क्यों खड़े देर से
मत इसको इतना पिघलाओ.

इस्माइल मेरठी की कविता में गाय की महिमा का सुन्दर सहज वर्णन है:

रब का शुक्र अदा कर भाई
जिस ने हमारी गाय बनाई
उस मालिक को क्यूँ न पुकारें
जिस ने पिलाईं दूध की धारें
ख़ाक को उस ने सब्ज़ा बनाया
सब्ज़े को फिर गाय ने खाया
कल जो घास चरी थी बन में
दूध बनी अब गाय के थन में
सुब्हान-अल्लाह दूध है कैसा
ताज़ा गर्म सफ़ेद और मीठा
दूध में भीगी रोटी मेरी
उस के करम ने बख़्शी सेरी
दूध दही और मीठा मस्का
दे न ख़ुदा तो किस के बस का
गाय को दी क्या अच्छी सूरत
ख़ूबी की है गोया मूरत
दाना दुन्का भूसी चोकर
खा लेती है सब ख़ुश हो कर
खा कर तिनके और ठठरे
दूध है देती शाम सवेरे
क्या ही ग़रीब और कैसी प्यारी
सुब्ह हुई जंगल को सिधारी
सब्ज़े से मैदान हरा है
झील में पानी साफ़ भरा है

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

पानी मौजें मार रहा है
चरवाहा चुम्कार रहा है
पानी पी कर चारा चर कर
शाम को आई अपने घर पर
दूरी में जो दिन है काटा
बच्चे को किस प्यार से चाटा
गाय हमारे हक़ में है ने'मत
दूध है देती खा के बनस्पत
बछड़े उस के बैल बनाए
जो खेती के काम में आए
रब की हम्द-ओ-सना कर भाई
जिस ने ऐसी गाय बनाई .

मां, सिर्फ़ मां होती है, चाहे इंसान की हो या किसी और जानवर की. कवि आलोक धन्वा कविता 'गाय और बछड़ा' में यही बताना चाहते हैं:

एक भूरी गाय
अपने बछड़े के साथ
बछड़ा क़रीब एक दिन का होगा
घास के मैदान में
जो धूप से भरा है
बछड़ा भी भूरा ही है
लेकिन उसका नन्हा
गीला मुख
ज़रा सफ़ेद
उसका पूरा शरीर ही गीला है
गाय उसे जीभ से चाट रही है
गाय थकी हुई है ज़रूर
प्रसव की पीड़ा से बाहर आई है
फिर भी
बछड़े को अपनी काली आंखों से
निहारती जाती है
और उसे चाटती जा रही है
बछड़े की आंखें उसकी मां
से भी ज़्यादा काली हैं
अभी दुनिया की धूल से अछूती
बछड़ा खड़ा होने में लगा है
लेकिन
कमल के नाल जैसी कोमल
उसकी टांगें
क्यों भला ले पाएंगी उसका भार !
वह आगे के पैरों से ज़ोर लगाता है
उसके घुटने भी मुड़ रहे हैं

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

पहली पहली बार
ज़रा-सा उठने में गिरता
है कई बार घास पर
गाय और चरवाहा
दोनों उसे देखते हैं
सृष्टि के सबक हैं अपार
जिन्हें इस बछड़े को भी सीखना होगा
अभी तो वह आया ही है
मेरी शुभकामना
बछड़ा और उसकी मां
दोनों की उम्र लम्बी हो
चरवाहा बछड़े को
अपनी गोद में लेकर
जा रहा है झोपड़ी में
गाय भी पीछे-पीछे दौड़ती
जा रही है.

डी. एम. मिश्र की कविता 'माँ' में अपने बछड़े को खो चुकी गोमाता द्वारा अन्य बच्चों के लिए अपने मातृत्व भाव द्वारा दुग्ध दान करने का सुन्दर भाव है:

मेरी चम्पा गाय का बछड़ा
पैदा होने के चौथे दिन ही
मर गया
यह घटना मुझे याद है
जिसे मैं गाय यानी
मामूली जानवर समझता था
बेटे की याद में
फूट-फूट कर रोती थी
मेरी माँ जब उसके पास जाती
उसे ढाँढस बँधाती
तो वह बस
टुकुर-टुकुर ताकती
जैसे जीने भर के लिए
घास की दो चार
फुनगियाँ ले लेती
और पिताजी
उसका बोझ
हल्का करने के लिए
चमड़े का एक डमी बछड़ा
खड़ा कर देते
बेचारी समझती सब
पर, जैसे पिता जी को
खुश रखने के लिए

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

बार-बार उसे
चूमती-चाटती
और ममता की
झूठी प्यास बुझाती
और फिर सारा दूध निकाल देती
जिसे हम भाई -बहन पीते
उसकी इस सोच के प्रति
मैं आज भी कृतज्ञ हूँ
कि ममता सीमित दायरे में
संकुचित नहीं होती.

गाय का आदर किये बिना भारतीय घर परिवार कैसे समृद्ध हो सकते हैं, यह भाव कवि एम्.पी. मास्करनेस की कविता 'गैया' में उजागर हुआ है. कविता का अनुवाद श्रीमती आनंदी रमानाथन द्वारा किया गया है :

गैया! तुम जैसा अमिय देता
जानवर भी कहीं है?
धरती पर
मानव ने पाया भी कहीं है?
सत्य है यह
भुला दें कैसे?
तोल कहाँ, मोल कहा
तुम्हारा, बोलो!
दूध, दही, मट्ठा
मक्खन, मलाई, घी, पनीर,
जैसे खाद्य और
यहाँ पाया है किसी ने:
गोमय, मूत्र तुम्हारे
दिलाते जो खाद बढ़िया
कहीं और से मिलता?
अमिय पय देने में
माँ सम हो।
तो हानि क्या
कहलाएँ अपने को
तेरे बाल हम भी!
गैया माँ!
तेरे तो
वत्स का
गोमय बन जाता औषध
इक भयंकर रोगनाशक
गो माता!
धर्मपालिनी तुम हो
कल्पक-तरु ही।
हम पर

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

न रहे दया तुम्हारी
तो,
यह धरती सब उस दिन ही से
मातृहीन
नष्ट-भ्रष्ट
हो जाए।
बछड़े का पेय
तुम्हारा दूध
चुराते जो मानव
यह सत्य है
पतित होते।
अच्छी माँ!
आदर तुम्हारा
किए बिना
हमारा घर-वार
फुले-फले कैसे?

'कविता कोश' रुस्तम की कविता 'गाय' वर्तमान समय में गाय की शोचनीय दशा का सटीक वर्णन है:

> एक गाय का चित्र खींचता हूँ। वह गली में रहती है, वहाँ जहाँ कचरे के ढेर हैं। दिन भर वहीँ मण्डराती है। तुमने भी तो देखा होगा उसे ? कचरा जल रहा होता है। धुएँ और आग में भी वह थूथुन डाल देती है, भोजन का कोई टुकड़ा बचाने के लिए. क्या-क्या नहीं खा लेती वह ! कागज़ और प्लास्टिक की पन्नियाँ — ये भी उसका भोजन हैं। और भी बहुत सारी अपथ्य वस्तुएँ। उसकी आँखों में आशा नहीं है। देह भूखी-सूखी है। तब भी वह जुटी रहती है अपने जीवन को कुछ और आगे खींचने की कोशिश में। एक गाय का चित्र खींचता हूँ। ┬┬─

प्रस्तुत प्रपत्र में काव्य में गोचित्रण को प्रधानता दी गई है परन्तु यहाँ मुंशी प्रेमचंद के उपन्यास 'गो-दान' और महादेवी वर्मा के रेखाचित्र 'गौरा' का विशेष उल्लेख करना अनुचित नहीं लगता. गोचित्रण के सन्दर्भ में मुंशी प्रेमचंदजी का उपन्यास 'गो-दान' सरस्वती प्रेस बनारस और हिन्दी ग्रन्थ रत्नाकर कार्यालय बम्बई, ┤╚┼╔─ होरी और उसके मन की गाय रखने की लालसा और उसके दुखद अंत का मार्मिक विवरण है. प्रेमचंद ने लिखा है- "हर एक गृहस्थ की भांति होरी के मन में भी गऊ की लालसा चिरकाल से संचित थी. यही उसके जीवन का सबसे बड़ा स्वप्न, सबसे बड़ी साध थी. गऊ से ही तो द्वार की शोभा है." मित्र से उधार पर गाय पाकर होरी और धनिया धन्य हो जाते हैं. गाय को नज़र न लग जाए इसलिए धनिया उसके गले में काला डोरा बांधना चाहती है. होरी मानता है कि गाय नहीं, मनो साक्षात् देवी ने घर में पदार्पण किया हो. होरी का भाई हीरा गाय को ज़हर देकर मार देता है. मृत्यु के समय भी होरी को कामधेनु सी गाय दिखती है. भारतीय सामाजिक जीवन का निरूपण करते प्रेमचंद ने मार्मिक ढंग से दर्शाया है की कैसे निर्धनता, धार्मिक भय, अन्धविश्वास और शोषण के कारण होरी की गाय रखने की तमन्ना अधूरी रह गई.

महादेवी वर्मा के संस्मरण संग्रह 'मेरा परिवार' लोकभारती प्रकाशन, 1972– में का उनकी प्रिय गाय पर लिखा रेखाचित्र 'गौरा' में गाय के आतंरिक और बाह्य सौन्दर्य के साथ मानवीय संवेदनाओं का भी निरूपण किया है. घर में गाय का आगमन, लेखिका का गाय के प्रति ममत्व और गाय के प्रेम, उसके स्वभाव और क्रियाकलापों को बहुत ही भावुक रूप में प्रस्तुत किया गया है. महादेवी वर्मा लिखती हैं - "गाय के नेत्रों में हिरन के नेत्रों-

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

जैसा विस्मय न होकर आत्मीय विश्वास रहता है. उस पशु को मनुष्य से यातना ही नहीं, निर्मम मृत्यु तक प्राप्त होती है, परंतु उसकी आंखों के विश्वास का स्थान न विस्मय ले पाता है, न आतंक."

उपसंहार:

हिन्दी काव्य की विभिन्न विधाओं में भारतीय कवियों ने गो के नाना स्वरूपों का मोहक वर्णन किया है, भारतीय जन और गोप्रेमी की भांति गो की महिमा बखानते गाय का हमारे जीवन में महत्त्व सराहा है और उसकी वर्तमान स्थिति पर दुःख और चिंता भी प्रकट की है. प्रपत्र के उपसंहार के रूप में समकालीन सशक्त आदिवासी कवियत्री जेसिंता केरकट्टा की कविता 'शहर और गाय' उपयुक्त है:

मैं नहीं जानता
चरागाहों से शहर तक
गायों की लंबी यात्रा के लिए
किसने बनवाई सड़कें?
कौन कर रहा ग़ायब
पृथ्वी से उनके हिस्से की घास?
मैं यह भी नहीं जानता
किसने उड़ाई यह अफ़वाह
कि शहर के पास
घास उगा लेने की ताक़त है।
घासों की तलाश में
पूरे कुनबे के साथ
वे निकल पड़ीं
उस रास्ते पर
जो जाता था
शहर की ओर।
वहाँ भूख की सींगों ने
तोड़ दिया उनका सारा भ्रम,
वे तलाशने लगीं
अपने गाँव-घरों और चरागाहों के रास्ते,
पर बंद थे सारे रास्ते
ऊँची इमारतों से।
सड़कों पर पड़ी उदास
वे शामिल हो गईं
बच्चों की टोलियों में,
टोलियाँ जो भोर होते ही
चुनने लगती हैं प्लास्टिक कचरे से।
बच्चों के नन्हे हाथों के बीच
कचरे के ढेर में फँसा है अब
उनका मुँह भी।
सड़क पर बेतहाशा भटकती हुए
उन्होंने पहली बार देखा
शहर में इंसान टाँग रहे हैं
इंसानों को पेड़ पर

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

और पहली बार जाना
शहर के पास
घास उगाने की कोई ताक़त नहीं।
सिहर उठी गायें धड़ाम से
बैठ गईं सड़क पर
और तब से बैठी हैं
शहर के **बीचों**-बीच
किसी धरने की तरह,
यह माँगते हुए कि
वे लौट जाना चाहती हैं
अपनी घास के पास,
कि वे जाना चाहती हैं
जीवित **चरागाहों** तक
जो अब भी कहीं उनके इंतज़ार में हैं,
कि वे गुम हो जाना चाहती हैं
उन जंगलों में
जहाँ पेड़ और पत्ते तो बहुत होंगे
पर आदमी को न आती होगी
किसी आदमी को
पेड़ पर टाँगने की कला।

सन्दर्भ:

(1) कल्याण पत्रिका, गोरखपुर. गौ अंक. अक्टूबर 1945,
(2) archive.org/kalyan go seva ank series
(3) अग्रवाल अर्चना, **श्री कृष्ण और उनकी प्यारी गायें**, https://aaradhika.com/krishna/krishna-and-his-favorite-cows/–
(4) वाल्मीकि रामायण
(5) पद्मपुराण, सृष्टिखंड,
(6) वेबसाईट 'हिन्दवी'
(7) अष्टछाप के कवि, संपादक हरगुलाल रचनाकार. परमानंददास प्रकाशन: प्रकाशन विभाग सूचना और प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार **संस्करण** ┬┴┴╝, पृष्ठ ╗╝
(8) अष्टछाप कवि और **उनकी रचनाएं**, संपादक वसंत यामदग्नि. रचनाकार छीतस्वामी. **प्रकाशन** विभाग सूचना और प्रसारण मंत्रालय भारत सरकार संस्करण ┬┴┴┤, पृष्ठ =╚
(9) कल्याण पत्रिका, गोरखपुर. गौ अंक. अक्टूबर 1945, पृष्ठ ┬┬
(10) वेबसाईट 'हिन्दवी'
(11) वही.
(12) https://oyeaflatoon.com/gay-aur-bachada-poem-by-alok-dhanwa/
(13) वेबसाईट 'हिन्दवी'
(14) भारतीय कविता 1954-55, रचनाकार एम. पी. मास्करनेस. अनुवादक आनंदी रामनाथन. साहित्य अकादेमी, पृष्ठ पृष्ठ 319
(15) वेबसाइट 'कविताकोश'
(16) https://ddceutkal.ac.in/Syllabus/MA_HINDI/Paper-08.pdf
(17) https://hindi-kavita.com/HindiGauraMahadeviVerma.php
(18) वेबसाईट 'हिन्दवी'

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ડેનીયલ વ્યાસ

स्वस्थ एवं समृद्ध राष्ट्रनिर्माण का मूलाधार गौ एवं गौवंश

प्राचीन काल से लेकर वर्तमान तक गौ एवं गोवंश का स्थान बहुत ऊंचा है | सामाजिक स्थान भी उसके पास कितनी गौए है उससे होता था| वर्तमान समय में भी कई जगह आज भी बैल का उपयोग होता है और उसके गोबर की खादसे खेती के लायक जमीं में गुणवत्ता प्राप्त होती थी| गो और गौवंश हमारे जीवन का अभिन्न अंग है जिसके बिना हम विकलांग हो जायेंगे |

महाभारत के अनुसासन पर्व में ब्रह्माजी इंद्र से कहते है ,

याग्यांगं कथिता गावो यज्ञ एव च वासव|

एताभिश्च विना यज्ञो न वर्तते कथंचन||

धारयन्ति प्रजाश्चैव पयसा हविषा तथा |

एतासां तानायाश्चापि कृषियोगामुपासते ||

जनयन्ति च धान्यानि बीजानि विविधानि च |

ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते हव्यं कव्यं च सर्वशः ||

हे वासव! गौओ को यज्ञ का अंग और साक्षात यज्ञरूप बतलाया गया और इनके बिना यज्ञ किसी तरह नहीं हो सकता ये अपने दूध और घी से प्रजा का पालन पोषण करती है तथा इनके पुत्र खेती के कामआते है और तरह तरह के अन्न और बिज पैदा करते है , जिनसे यज्ञ सम्पन होते है और हव्य कव्य का भी काम चलता है |

सन १९२९ मैं इंडियन एग्रिकल्चर रॉयल कमिशन ने लिखा है की गे और बैल अपनी दृढ़ पीठ पर भारतीय अर्थव्यवस्था का सम्पूर्ण भार उठाये हुए हैं |

अगर हमें फिरसे वह राष्ट्रोन्नति चाहिए तो उनको उतना ही महत्त्व मिलना चाहिए जितना पहेले था | उससे पहले हमें गो और गोवंश की महत्ता के बारे में जानने की आवश्यकता है|जो इन विचारों से प्रस्तुत की गई है |

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

- गो एवं गोवंश की महत्ता :

१ हर रोगों का इलाज -गोमाता

२ गोपालन की अनिवार्यता

३ समृद्ध राष्ट्रनिर्माण का मूल -गौ और गौवंश

४ गोशाला -कामधेनुरुपा

५ पंचगव्य की महत्ता

६ गोदुध की दिव्यता

१ *हर रोगों का इलाज-गौमाता*

गो विज्ञान अनुसंधान केंद्र -नागपुर ने अनेक प्रकार के परीक्षण के द्वारा जो मार्गदर्शन जो मिला है उससे यह फलित होता है कि,

- पंचगव्य अर्थात् गाय का दूध ,दही ,घी ,गोमूत्र और गोबर चिकित्सा पद्धति के लिए अत्यंत उपयोगी है |
- केंसर ,हृदयरोग ,चर्मरोग जैसे बड़े रोगों का इलाज गोमूत्र से होता है क्योंकि इसमें नायटोक्स,सल्फर ,अमोनिया ,गैस ,तांबा,लोहा जैसे अनेक तत्त्व उपलब्ध होते है |
- गाय का दूध विविध विकार और बिमारियों को दूर करता है |
- गाय की दिव्यता की यही निशानी है कि उसका गोमूत्र और गोमय भी अमृततुल्य है इसलिए गोभक्त लाला हरदेव सहाई ने कहा है कि, गाय मरी तो बचता कौन, गाय बची तो मरता कौन?

२ *गोपालन की अनिवार्यता*

गोपालन से खेत के खाद की समस्या हल हो सकती है | गाय के गोबर में जो जीवाणु होते है उससे भूमि की उपजाऊता बढ़ जाती है और गोमूत्र जो कीटनाशक है उससे भूमि चिरकाल तक उपजाऊ बनी रहती है |

गाँव में जो इंधन की समस्या है वह भी गोपालन से दूर हो जाएगी और दूर दूर तक इंधन ढूंढने जाना नहीं पड़ेगा |

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

गोपालन में घरकी महिला ,बच्चे ,बुढ्ढे सभी की मदद ले सकते है इससे घर में निर्वाह अच्छे से चल सकता है और शुद्ध घी ,शुद्ध दूध मिलने से परिवार का स्वास्थ्य भी उत्तम रहता है |

गोबर को यदि खाद के तौर पर बेचा जाए तो प्राकृतिक खातर के नाम पर उससे कई पैसे भी कम सकते है |

३ *समृध्ध और स्वस्थ राष्ट्र निर्माण का मूल*

भारत कृषि प्रधान देश है पर इसकी कृषि पर तब से असर पड़ा जब बैल की जगह ट्रेक्टर और गोबर के खाद की जगह रासायनिक खाद ने ले लिया अतः उनसे हमारे स्वास्थ्य को निरंतर नुकशान हो रहा है खेत उत्पादन की मिठास भी चली गई है | आजकी पीढ़ी निर्माल्य होती जा रही है यह बात जानकर जहर से खाने को छोड़कर organic food की और बढ़ते जा रहे है |जिस में सिर्फ गोबर और गोमूत्र की ही खाद हो रासायनिक खाद से जमीन थोड़े ही वर्षो में बंज़र हो जाती है किन्तु गोबर और गोमूत्र की खाद से वर्षो तक भूमि उपजाऊ रहती है और अधिक से अधिक उत्पादन देती है जिससे हमारा राष्ट्र समृध्धि की ओर प्रगति करता है |

४ *गोशाला : कामधेनुरूपा *

पहेले के समय में लोग घर में ही गाय पालते थे उससे अनेकानेक फायदे होते थे किन्तु वर्तमान समय में छोटे घर होने के कारण गाय को घर में पालने के लिए कठिनाई होती है अतः गाय को गोशालाओ में पाला जाता है | एक समय था जब गौशालाए दान पर ही चलती थी कई गोशाला को जागरूक करना होगा की गाय सिर्फ दूध ही नहीं देती गोबर और गोमूत्र भी देती है जिससे अच्छी से अच्छी खाद मिल सकती है और अच्छे दाम पर बिक सकती है उपरांत गोमूत्र से कई दवाइयाँ बनती है उसमे भी गोमूत्र देकर अच्छी कमाई कर सकते है उससे भी जवननिर्वाह अच्छे से चल सकता है |

भारत में कई जगहों पर गोमूत्र चिकित्सा केंद्र बनाये गए है | जिससे कितने ही रोग दूर किये जा सकते है क्षय के रोगी को कुछ दिन अगर गौशाला में रखा जाए तो उसका सम्पूर्ण रोग समाप्त हो सकता है |

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

गोशाला में गोबर, गोधूलि और गोमूत्र से विविध उत्पादन बढ़ते जा रहे है | साबून, शेम्पू , मूर्तियाँ, घड़ीयाँ, फिनायल, धूपबत्ती, दवाइयाँ और अनेक प्रकार की औषधियाँ बन रही है |

गोशाला में गो और गोवंश के महत्व की चिकित्सा की पध्धियो की गो और गोवंश से स्वदेशी कृषिकी ऐसी विविध पुस्तके प्राप्त होती है जिनसे गो और गोवंश की भूली हुई संस्कृति को उजागर किया जा सके |

५ * पंचगव्य की महत्ता *

गोमूत्र, गोबर, दूध, दही, घी का एक निश्चित मात्रा में मिश्रण को पंचगव्य कहते है | पंचगव्य से शरीर और मन दोनों के विकार दूर होते है | इससे आयु बल और तेज की भी वृध्धि होती है | पंचगव्य शरीर, मन और बुध्धिको सात्विक बनाता है |

इसमें दो बातें खास ध्यान पर लेनी चाहिए |

1) पंचगव्य में जो - जो द्रव्य मिश्रित किये जाते है वे सभी द्रव्य देशी नस्ल की स्वस्थ गाय के होने चाहिए |
2) गोबर ऐसे ही उठाकर उसमे नहीं डालना है किन्तु ताजे गोबर को सूती के कपडे पर रखकर उसको निचोड़ने से गोबर का जो रस प्राप्त होता है उसे पंचगव्य में डालना है|

पंचगव्य पृथ्वी के पांचो महाभूतों का सुरक्षा कवच है |

जो भी रोग इस दुनिया में बढ़ रहे है उसका नाश करनेवाली जडीबुट्टी है पंचगव्य |

पूरे विश्व को पंचगव्य से चेतना प्राप्त हो सकती है |

पंचगव्य से दुष्ट मनुष्य भी दुष्टता छोड़ देता है उसे पोषण के साथ स्नेह, प्रेम , संयम, मानवता जैसे गुण पंचगव्य से मिलते है |

आज विविध रेडियेंशंस टावर और मोबाइल के उपयोग से हम तक

आते है उसके दुष्प्रभाव से हमारी पंचगव्य रक्षा करता है |

गाय सिर्फ घास खाकर हमें अमृततुल्य पंचगव्य प्रदान करती है | इसके बिना हमारा जीवन सत्त्वहीन बन गया है |

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

गव्यं पवित्रं च रसायनं च पथ्यं च हृद्यं बलवृद्धिम|

आयु:प्रद रक्तविकारहारि: त्रिदोषहृद्रोगविषापहं स्यात्| |

अर्थात्- " पंचगव्य परम पवित्र है , रसायन है ,पथ्य है ,ह्रदय को आनंद देनेवाला है | बल-बुध्धि प्रदात्ता है | आयु को बढानेवाला रक्त के समस्त विकारों कों दूर करनेवाला त्रिदोष शामक, ह्रदयरोग एवं विष के प्रभाव को दूर करनेवाला है |"

६ * गो दूध की दिव्यता*

गो दूध को आहारशास्त्रियों ने संपूर्ण आहार माना है | मनुष्य कुछ न खाकर सिर्फ गाय का दूध पिए तो भी उस्क्स जीवन अच्छे से चलेगा और अन्य लोगों की अपेक्षा सशक्त और रोग प्रतिरोधक क्षमता भी बढ़ जाएगी | गाय के दूध में प्रोटीन ०.९४, स्निग्धता १.०९, अश्वेत सार १.६, उष्णांक १.०८ और चारो जीवन तत्त्व विटामिन १.२५ प्रतिशत होते है | गाय के एक पौण्ड दूध से इतनी शक्ति मिलती है जितनी की ४ अंडोनूर २५० ग्राम मांस से प्राप्त नहीं होता |

गो दूध मात्र आहार नहीं है परन्तु आयुर्वेद में प्रकृति का दिया रसायन माना गया है जो दुर्बल एवं रोगियों को नवजीवन देता है |

आयुर्वेद शास्त्रियों के अनुसार गाय का दूध विशेष रूप से रस तथा पाक में मधुर, शीतल, वातपित्त, कफ, रक्तविकार को नष्ट करता है| दोष ,धातु, मॉल तथा नाडियों को कुछ आर्द्र करनेवाला सेवन करनेवाले के सर्व प्रकार के रोग तथा वृद्धता को नष्ट करता है|

*गाय और उसके दूध के प्रकार *

काली गाय का दूध - वातनाशक और अधिक गुणयुक्त

पीली गाय का दूध -पित्त और वात का नाश करनेवाला

सफ़ेद गाय का दूध -कफ करनेवाला और भारी

लाल तथा चितकबरी -वात का विनाश करनेवाला संतोषप्रद तथा लाभदायी

इसके विपरित भैंस का दूध भारी ,निद्रा लानेवाला और काफ्कारी होता है |

- डॉ.पीपल्स ने गौदुग्ध पर किये गए रिसर्च में यह पाया है कि यदि गायें कोई विषैला पदार्थ खा भी लेती है तो भी उसका असर उसके दूध में नहीं आता |गाय

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

के शरीर में सामान्य विषों को पचाने की अद्भुत क्षमता है|अन्य जानवरों के साथ ऐसा नहीं होता |

- गाय स्वभाव से ही संवेदनशील ,कर्मठ होती है | छोटी सी मक्खी भी अगर शरीर पर बैठ जाए तो साड़ी त्वचा को हिलाकर उड़ा देती है|भैंस सुस्त, आलसी और मंदबुद्धि की होती है |जिस प्रकार माँ के संस्कार उसके दूध पीनेवाले बच्चे में आते है , ठीक उसी तरह इनके संस्कार हस्तांतरित होते है | गो दूध शारीरिक और मानसिक स्वास्थ्य अच्छा रखता है |भैंस का दूध शरीर और मन दोनों को मोटा बना देता है|
- इस प्रकार विविध रूप से गौ और गौवंश के महत्त्व को जानकर हम अपनी और उनकी दोनों की स्थिति में काफी सुधार ला सकते हैं|
- हमारे प्राचीन ग्रंथों में मुक्त मन से गौ महिमा का वर्णन किया है ऐसी महिमामयी सर्वदा वन्दनीय गोमाता को प्रणाम |
- त्वं माता सर्वदेवानाम त्वं च यज्ञस्य कारणम |
  त्वं तीर्थं सर्वतीर्थानां नमस्ते स्तु सदानघे ||

हे निष्पापे गो ! तुम सभी देवताओं की माता हो ,यज्ञ की आधारभूता हो और सभी तीर्थों की तीर्थरूपा हो अतः तुम्हे बार बार नमस्कार है |

सन्दर्भ ग्रन्थ सूचि :-

१ गो सन्दर्भ :एक अनुशीलन ,डॉ.रमाशंकर तिवारी ,जे.ए.ग्राफ़िक्स
२ राष्ट्र के अर्थतंत्र का मेरुदंड गौशाला,रचनात्मक संकाय शांतिकुंज ,चतुर्थ संस्करण ,विजयादशमी २०६६
३ वैदिक धर्म में पूजनीय गौमाता , राकेशकुमार आर्य ,डायमंड बुक्स
४ गौ अंक ,कल्याण ,गीताप्रेस गोरखपुर
५ गौ सेवा अंक ,कल्याण ,गीताप्रेस ,गोरखपुर

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

Divya Mavjibhai Mata
S. D. Shethiya College of Education, Kachchh

Arti Amarshibhai Solanki
S. D. Shethiya College of education, Mundra – Mundra – Kachchh

गौ आधारित शिक्षा व्यवस्था

सारांश

विद्यार्थी जीवन में बोए गए बीज **व्यक्ति** के संपूर्ण जीवन तक उनके साथ चलते है ।**विद्यार्थी** जीवन में केवल शिक्षा प्राप्त करना ही हमारा **उद्देश्य** नहीं होना चाहिए , संस्कार के साथ शिक्षा **प्राप्त** हो इसे नागरिक तैयार करना है ।

विद्यार्थियों को अच्छी शिक्षा प्राप्त करने के लिए , उनकी स्मृति सक्ति तीव्र होनी चाहिए। याद शक्ति को तीव्र होने से विद्या मिल पाती है। इंसान की पात्रता, उसके संस्कार, विनय यह सब **विद्यार्थियों** को शिक्षा प्रदान करने में जरूरी है। जो की गौ माता के साथ और उनके सानिध्य में मिल पाती है।

इस संशोधन पत्र में शिक्षा व्यवस्था **में** गौ माता होना कितना जरूरी है यह बताया गया है। गौ माता के होने से विद्यार्थी जीवन में शिक्षा के प्रति विचार, रस, रुचि, निष्ठा, अनुशासन, संस्कार, **सर्जनात्मकता** किस प्रकार आती है, यह बताया गया है। एवं गौ माता के पंचगव्य के सेवन से और संग निवास से **विद्यार्थी** में कैसे बुद्धि शक्ति और स्मृति शक्ति का विकास होता है। गौ माता कैसे विद्यादायिनी है, यह बातें दर्शाईं गई है।

चाबी रूप शब्द

गौ:- गैया, गऊ, धेनु,, दौग्धी, भद्रा, गाय आदि।

शिक्षा व्यवस्था:- शिक्षा एक ऐसी **व्यवस्थित** प्रक्रिया है जिसके माध्यम से इंसान ज्ञान अनुभव कौशल और अच्छे ज्ञान का दृष्टिकोण प्राप्त करता है।

सत्वगुण:- सत्वगुण का अर्थ है **पवित्रता** अच्छे कर्मों की ओर मोड़ने वाला गुण।

पंचगव्य:- देसी गाय (जैसे गिर गाय) के दूध, दही, घी, गोमूत्र और गोबर का पानी को सामूहिक रूप से पंचगव्य कहा जाता है। आयुर्वेद में इसे औषधि की मान्यता है।

प्रस्तावना

शिक्षा इंसान को इंसान बनाती है। बुरी आदतों से बचाती है और व्यक्ति को समाज में नाम दिलाता है। इसीलिए कहा गया है कि,"सा विद्या या **विमुक्तये**" विद्या वह है जो आपको मुक्ति दिलाता है बुरे कर्मों से। शिक्षा प्राप्त करने के कई रास्ते हैं।

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

पौराणिक युग में आराध्य देव की पूजा एवं वर्षों तक उनकी ध्यान करने से शिक्षा प्राप्त होती थी। देवी देवता खुश होकर वरदान देते थे और ज्ञान की प्राप्ति होती थी जिसे ब्रह्म ज्ञान कहते थे।

गुरुकुल परंपरा में घर से दूर १० से १२ साल तक रहकर शिष्य गुरु के सानिध्य में सात्विक भोजन ले कर, गौशाला में सेवा कार्य करके स्वयं मेहनत करके शिक्षा प्राप्त करते थे।

आधुनिक युग में विद्यार्थी शाला, महाशाला, विद्यालय, विश्वविद्यालय में जाकर शिक्षा प्राप्त करते हैं। इस टेक्नोलॉजी युग में इंसान की स्मरण शक्ति कम होती जा रही है। फास्ट फूड के चक्कर में तंदुरुस्ती गुम होती है और इन सब की असर शिक्षा पर पड़ती है।

गौ आधारित शिक्षा व्यवस्था भारत में पहले भी थी और आज भी जरूरी है। गुरुकुल परंपरा में गौ आधारित कार्य थे। एवं आज का विद्यार्थी अगर इस बात को महत्व देकर शिक्षा ले तो जरूर जीवन में सफलता प्राप्त कर पाएगा। गाय का दूध पीकर सोना, पंचगव्य का सेवन करना, उनकी सेवा करना, गाय के सत्व गुण को विद्यार्थी जीवन में उतारना है। गाय विद्यादायिनी है। पहले भी और आज भी शिक्षा व्यवस्था में गाय का बहुत मूल्य रहा है।

उद्देश्य

इस संशोधन पत्र का उद्देश्य पौराणिक समय में चल रही गौ आधारित शिक्षा व्यवस्था को उजागर करना है।

इस संशोधन पत्र का एक हेतु यह भी है कि वर्तमान में गौ आधारित शिक्षा व्यवस्था के अमलीकरण से विद्यार्थी की बुद्धि शक्ति में वृद्धि करना और शिक्षा में गौ माता का योगदान है, उसका महत्व समझाना।

पौराणिक दृष्टि से गाय का महत्व:-

पौराणिक दृष्टि से गाय का बहुत महत्व है। भारतीय संस्कृति में रचित संस्कृत साहित्य, वेद, पुराण, उपनिषद, महाभारत, रामायण में सर्वत्र गाय की मानव जीवन में आवश्यकता तथा मानवीय मूल्यों एवं शिक्षा में इसके महत्व को दर्शाया गया है। वराहपुराण में गाय को कामधेनु कहा गया है। ऋग्वेद में गाय का उल्लेख रुद्र की माता के रूप में किया गया है। महाभारत में भी बाल कृष्ण का गायों के साथ अतूट संबंध दर्शाया गया है, कृष्ण को ग्वाले का नाम दिया गया है । गोमय वसते लक्ष्मी यह वाक्यांश उपनिषद में बार बार उपयोग हुवा हैं ।पौराणिक काल में गाय के दूध का उपयोग मक्खन, दही, छाछ, घी आदि के रूप में किया जाता था। किसी व्यक्ति के पास जितनी गायें हों, उसके अनुसार उसकी धन-संपत्ति समझी जाती थी। यहाँ तक कि विवाह के समय दुल्हन को दिए जाने वाले उपहारों में एक गाय भी दी जाती थी।

यज्ञ में चार चीजों का बहुत महत्व है।

1. वेद- यज्ञ में वेदोच्चार से वेदों में निहित मंत्रों का उच्चारण किया जाता है |
2. अग्नि- हवन कुंड में पवित्र अग्नि के समक्ष विविध विधि का कार्य किया जाता है।
3. ब्राह्मण- यज्ञ कार्य करने वाले व्यक्ति , जो वेद ज्ञानी है, पूजा पाठ करते हैं।

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

4. गाय- गाय प्रत्यक्ष और परोक्ष दोनों रूप से यज्ञों में उपयोगी है। गाय के पंचगव्य तत्वों यज्ञ के लिए महत्वपूर्ण बने रहते हैं। यज्ञ में इस्तेमाल किया जाने वाला घी और और यज्ञ में उपयोगी दूध, दही, गोबर, गोमूत्र आदि पौराणिक जीवन में गाय की उपयोगिता को दर्शाते हैं।

गौ आधारित शिक्षा:-

भारत एक कृषि प्रधान देश है। गाय के बिना कृषि संभव नहीं है। गाय को अपनी उपज के लिए पाला जाता है, जैसे कृषि गाय आधारित है, शिक्षा भी गाय **आधारित** है।

* निवास :

पहले जब गुरुकुल प्रणाली थी, तब **गुरुकुल** में शिक्षा के लिए छात्र वेदों के अध्ययन के साथ-साथ, गुरु द्वारा अन्य कार्य भी दीये जाते थे। गुरुकुल में गुरु **शिष्य** के साथ-साथ गायों के लिए भी अलग-अलग **व्यवस्था** की जाती थी। नालन्दा विद्यालय जैसे बड़े संस्थानों में, बड़े **विद्यापीठ** में गाय के तबेले में गायों के साथ काम किया जाता था। इससे विद्यार्थियों में अनुकूलन के भाव प्रस्थापित होते हैं|

* सेवा:-

गायों के बीच रहने वाले छात्रों को गाय की सेवा करना, गाय को घास खिलाना, चिकित्सा का **ध्यान** रखना, गाय के निवास स्थान की सफाई का काम सौंपा जाता था। सब कुछ समय पर करना पड़ता था। इसलिए **विद्यार्थीयों** के जीवन में समय का महत्व और निष्ठापूर्वक कार्य करने की क्षमता से संस्कारों का सिंचन होता था।

* पंचगव्य:

गाय से प्राप्त हुए पंचगव्यों का उपयोग **शिष्यों** को खुद के जीवन में करना होता था। गोमूत्र, दूध, दही, घी, मक्खन, छाछ आदि का पोषण युक्त आहार के **रूप** में उपयोग कीया जाता था। इन पंचगव्य के उपयोग से शिष्य के जीवन में सकारात्मक ऊर्जा आती थी।

* परिधान:

गाय के गोबर से खेतों में कपास उगाया जाता था। शिष्य इसी से बने वस्त्र पहनते थे।

इस प्रकार देखे तो, शिष्य के रूप में उसका आहार, दिन के दौरान सभी कार्य, परिधान(**वस्त्र**), सम्पूर्ण शिक्षा गाय पर आधारित होता थी। जिसके कारण **शिष्य** की बुद्धि में वृद्धि होती थी। कार्य करने से आलस दूर होता है। सात्विक गौ माता के साथ रहना और भोजन करना शिष्यों को भी गुणवान बनाता है।

वराह पुराण के 204 अध्याय के श्लोक 28 में लिखा हे कि, रोमेषु सन्ति विद्याः।

अर्थात गौ माता के रोम रोम विद्या का निवास है।

वराह पुराण के अध्याय 204 के श्लोक 25 में लिखा है कि, जीभाया तू सरस्वती।

गौ माता की जिह्वा में सरस्वती का निवास है।

विद्यार्थी जीवन में विद्या सर्वप्रथम आती है। विद्या यानी की माता सरस्वती जिसका सीधा संबंध इस श्लोक के अनुसार गौ माता से है।

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

गौ आधारित शिक्षा का विद्यार्थी जीवन में महत्व:-

गौ आधारित शिक्षा व्यवस्थासे विद्यार्थी जीवन में कई गुण एवं कौशल्यो का विकास होता है |

१. आलस्य:

एक संस्कृत श्लोक में कहा गया है कि,

आलस्य कुतो **विद्या** अविद्यस्य कुतो धनम् ।

अधनस्य कुतो **मित्रम**, अमित्रस्य कुतः सुखम् ॥

आलसी इन्सान को विद्या कहाँ ? **विद्याविहीन** को धन कहाँ? धनविहीन को मित्र कहाँ ? और **मित्रविहीन** को सुख कहाँ ? अथार्त जीवन में इंसान को कुछ प्राप्त करना है तो उसे सबसे पहले आलस वाली प्रवृति का **त्याग** करना होगा।

विद्या की प्राप्ति के लिए आलस्य को निवारण जरूरी है। आलस का कारण व्यक्ति का खान-पान एवं तमोगुण की वृद्धि होना है। अगर विद्यार्थी को आलस्य दूर करके अध्ययन में मन लगाना हो तो उसका आहार सत्वगुणी होना चाहिए। गौ माता स्वयं सत्वगुणी है। उसका दुग्ध पीने से वह गुण हमें भी प्राप्त होते हैं। जैसे सकारात्मक **व्यक्ति** के साथ रहने से दूसरे व्यक्ति में भी सकारात्मकता का संचार होता है, वैसे ही सत्वगुणी गाय के साथ रहने से **विद्यार्थी** में भी सत्वगुणो का संचार होता है।

यह एक वैज्ञानिक तथ्य भी है कि, रात को गाय का दूध पीके सोने से अच्छी नींद आती है और सुबह जल्दी से उठने में मदद मिलती है। इस वजह से आलस दूर होता है।

भैंस एक बार कहीं पर बैठ जाए तो घंटो तक वह खड़ी नहीं होती एवं मल -मूत्र त्याग भी वहीं पर करती है। ऐसे वे तामसिक गुण दर्शाती है और गाय जो ऐसा नहीं करती, ऐसी आलस उसमें नहीं है, वे सत्व गुनी है।

इस तरह से सत्वगुणी गाय का दूध पीने से, सहवास करने से आंगन में रखने से विद्या में भी **आलस्य** दूर किया जा सकता है और विद्या में मन लगाया जा सकता है।

२.रस रुचि(अध्ययन में दोनों जरूरी है।)

रस-रुचि अच्छे कार्य में भी होती है और बुरे कार्य में भी। अगर हम ऐसे व्यक्ति के साथ रहे जो निंदा करता है, स्वार्थ रखता है, अध्ययन करने में बहाने बनाते हैं, शिक्षा के प्रति किसी प्रकार की रुचि नहीं तो हम भी वेसे ही बन जाएंगे।

अगर हम ऐसा खाना खाए जो सात्विक हो और सत्वगुणी के साथ रहे तो अध्ययन में कभी बहाने नहीं बनाएंगे। पंचगव्य पोषण करने वाली गाय माता विद्यार्थियों को सत्व गुण प्रदान करके शिक्षा के प्रति उसकी रुचि बढ़ाने में साथ देती है।

३. भावुकता:-

व्यक्ति दो प्रकार के होते हैं, भावुक और व्यवहारी। इन दोनों गुण का दोनों विद्यार्थी के जीवन में जरूरी है। अगर विद्यार्थी कठोर,स्वार्थी और तमोगुणी हो तो उसे कभी सकारात्मक सद्बुद्धि नहीं मिल पाएगी, ना ही उसके दोस्त बनेंगे। जुथ कार्य न करके अकेले कार्य करेगा और थक कर शिक्षा में मन नहीं लगा पाएगा। गाय माता का संबंध हमसे भावुकता से जुड़ा है। उनकी हमें कभी उपेक्षा नहीं करते हैं, ना उसको मारते हैं । विज्ञान भी इस बात से सहमत है कि अगर घरमे एक पालतू प्राणी हो तो बच्चों में भावुकता आती हैं।

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

४.अनुशासन

अपने शासक का विद्रोह किए बगैर अनुसरण करना ही अनुशासन है। एक विद्यार्थी के लिए उसके शिक्षक आचार्य एवं शाला में कार्यरत हर एक व्यक्ति की बात मानना, आदर करना और अनुशासन में रहना ही इसका धर्म है। अनुशासन हमारे सत्वगुणी होने से आता है और **सत्व** गुण गाय माता के संग और भव्य पदार्थों के **संवर्धन** से मिलते है। गौ माता का समयानुसार कार्य करना विद्यार्थी में समय का महत्व और अनुशासन लाता है ।

५.धार्मिकता

लोग संपूर्ण जीवन में काम, क्रोध, लोभ, मोह के बीच फंसे रहते हैं। जब अंतिम समय आता है, तब धार्मिकता जागृत होती है। कुछ करने की एवं यात्रा धाम पर जाने की इच्छा करते हैं। लेकिन तब तक उनका शरीर **कार्य** करने के काबिल नहीं रहता। इसीलिए धार्मिकता का बीज **विद्यार्थी** जीवन से ही बोना चाहिए।

वेद पुराण में गाय का महत्व है, वह हमारी माता है, उसका दूध पीते हैं। वह सारी बातें **विद्यार्थी** जीवन में समज आ जाए तो वो जैसे बाल्यावस्था में गाय को घास खिलाकर सेवा करता होगा वे गुण बड़े होकर समाज के प्रति देश के प्रति सेवा के गुण में तब्दील जरूरी होंगे।

६. समर्पण

व्यक्ति में रहे संस्कार उसके समर्पण भाव से आते हैं। वर्तमान टेक्नोलॉजी के युग में हमने कई वीडियो को देखें है, जहां गाय के मालिक को कूछ हो जाए तो वह दौड़कर उसके पास आती है। वह उसे बिना बोलकर अपना समर्पण भाव दिखाई है, जैसे कि अगर विद्यार्थी जीवन में उसको गौशाला में ले जाया जाय, उसकी सेवा करने की तक प्राप्त हो अगर घर में गौ माता को रखा जाए तो वह बालक का एक मुक पशु के प्रति अपना समर्पित भाव देखने मिलता है। यह समर्पण भाव विद्यार्थी जीवन में महत्व का है **विद्यार्थी** अपने शिक्षक और शिक्षा के प्रति समर्पित होगा तो ही वह ज्ञान प्राप्त कर पाएगा ।

७. आरोग्य

“स्वस्थ शरीर में स्वस्थ मन बसता है।” विद्यार्थी जीवन में निष्ठा पूर्वक ध्यान लगाकर अगर पढ़ाई करनी है तो शरीर का निरोगी होना जरूरी है और यह आरोग्य गौ माता प्रदान करती है। गोमूत्र से, दुग्ध से ऐसे रोगों का निवारण होता है कि जो विद्या अध्ययन में बाधक हो उसे दूर करता है।

श्री जलाराम गौशाला भाभर गुजरात की संस्था द्वारा प्रकाशित एक पुस्तक में विद्या अध्ययन **में** बाधक रोग से को गौमाता केसे मुक्ति दिलाती है ऐसे पांच रोग का उपचार बताया है ।

1) मोटापा:

एक लीटर पानी में एक कप गोमूत्र, दो **चम्मच** मध और एक नींबू का रस मिलाकर पीने से मोटापा कम होता है।

2) दुर्बलता:-

गौ माता के दुग्ध में एक चम्मच अश्वगंधा, एक चम्मच शवातरी चूर्ण, एक चम्मच गो घृत, ,आधा **चम्मच** चीनी मिलाकर पीने से दुर्बलता दूर होती है।

3) प्रतिशाय:

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

सुबह गोमूत्र पीने से, सुबह-शाम नाक में एक बूंद गाय माता का घी डालने से रोगों को नियंत्रित किया जा सकता है।

4) मति मंदता:-

आधा कप गोमूत्र सुबह भूखे पेट पीना, रात को सोने से पहले एक गिलास गौ माता का दूध उसमें दो चम्मच पंचगव्य धृत डालकर पीने से मति मंदता का निवारण हो पाता है।

5) आंख के रोग:-

एक बूंद गाय के घी में आधा बूंद मध को मिलाकर आंखों में लगाने से आंख का संक्रमण खत्म हो जाता है। आंखों की दृष्टि कम हो तो नीलकमल के परागकण में गाय के गोबर का रस मिलाने से आंखों की दृष्टि-क्षमता में वृद्धि होती है।

८ .सत्व गुण :-

सत्वगुणी गौ के साथ रहने से विद्यार्थियों में भी सत्वगुणो का संचार होता है। गाय का दूध और गोमूत्र सत्वगुणीग है और उसे सेवन करने पर विद्यार्थी जीवन में सत्वगुण का संचार हो सकता है।

९. बुद्धि:-

एक कहावत है कि जैसा अन्न वैसा मन और तन। तो जैसा सात्विक हमारा अन्न एवं कार्य होना, इस प्रकार की बुद्धि का संचार होना। एक विद्यार्थी जीवन में बुद्धि का सकारात्मक होना अत्यंत जरूरी है। बुद्धि के कारण ही इस शिक्षण कार्य को न्याय दे पाएंगे। तो गौ माता विद्यादायिनी और बुद्धि की वृद्धि में कैसे मदद रूप होती है। स्मरण क्षमता वृद्धि वह समझते हैं।

क. आहार के द्वारा बुद्धि :

बुद्धि का सीधा संबंध हमारे आहार से है। गौ माता से प्राप्त दूध,दही, घी, गोमूत्र और गोबर इन पांच चीजों का मिलकर बना हुआ पंचगव्य निश्चित ही बुद्धि की वृद्धि करता है। गौ माता का दुग्ध अन्य पशु की तुलना में ज्यादा ऊर्जा प्रदान करता है।

वैज्ञानिकों के अनुसार गौ माता के दुग्ध में कैरोटीन लिक्विड गोल्ड साल्ट सेरेब्रोसाइड तत्व होते हैं जो बुद्धि में वृद्धि करता है। अन्य प्राणी की क्षमता से ज्यादा है । भैंस के बारे में हम कहते हैं कि, अकल बड़ी या भैंस.....गई भैंस पानी में...काले अक्षर भैंस बराबर... यानी की भैंस में अकल नहीं होती और उसका दूध पीने से विद्यार्थी में बुद्धि का संचार नहीं होता है। वैज्ञानिक भी मानते हैं कि अगर गाय को एक दिन रोटी दी जाए तो वह दूसरे दिन उसी समय पर उसी जगह वहां पर आएगी और भूलेगी नहीं। और वहीं अगर भैंस को रोटी दी जाए तो वह भूल जाएगी एक प्रयोग के अनुसार buffaloes is a short term memory animal. भैंस की याद शक्ति कम होती है और गाय की ज्यादा होती है। यह बुद्धि आहार से विद्यार्थी में भी आती है ।

ख. बुद्धि जन का संगाथ:

जैसा संग वैसा रंग इसको फलित करते हुए हम कह सकते हैं कि, हम जैसे लोग के साथ रहेंगे वैसे ही ऊर्जा सकारात्मक भाव एवं बुद्धि हमें प्राप्त होगी। एक विद्यार्थी का सकारात्मक ऊर्जा के लिए, बुद्धि की वृद्धि के लिए, गौ प्रेमी बुद्धि जनों का संग जरूर करना चाहिए।

ग. गौ माता की प्रार्थना :

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

प्रार्थना आत्मा का आहार है । प्रार्थना में बहुत शक्ति होती है। वराह पुराण के 204 अध्ययन के 28 वे श्लोक में लिखा गया है कि, गौमाता की रोम रोम में विद्या का निवास है।

उनकी प्रार्थना निष्फल नहीं होती जैसे योग करने से हमारी बुद्धि का विकास होता है, जिसका ख्याल एक दिन में नहीं दिखाई देता। वैसे ही गौ माता की **प्रार्थना** बुद्धि प्रदान करती है, जो शिक्षा में सर्वप्रथम सोपान है

घ. नियमबद्धता:

विद्यार्थी की सोने की एवं जागरण करने की नियमबद्धता होनी चाहिए। समय पर शयन ना होने पर उनकी विपरीत असर स्मृति पट पर पड़ती है। रात को गौ माता का दूध पीकर सोने से अच्छी नींद आती है और सुबह जल्दी उठने में तकलीफ नहीं होती है। यह नियम अनुसरने के कारण विद्यार्थी की स्मृति शक्ति का विकास होता है।

१०. सर्जनशीलता:-

गौ माता के पंचगव्यों से दवाई बनाकर रोगों का निवारण करना सर्जन ही है

गौ माता के दुग्ध से तरह-तरह की वानगी बनाना भी सर्जन है।

उनके गोबर से बनने वाले सारे साधन एवं रोज-बरोज की चीज बनाना सर्जन है।

२०२० शिक्षा नीति का एक लक्ष्य है **विद्यार्थी** में सर्जनात्मकता का विकास करना इसके **अंतर्गत** गाय के गोबर के उपयोग से विद्यार्थी द्वारा सृजनात्मक कार्य करके चीज बनाई जा सकती है।

11.व्यावसायिक क्षमता:-

डेरी उद्योग, पशुपालन उद्योग, गोबर से बनी चीज वस्तु बनाकर बेचने का व्यवसाय यह सब होता आया है । इसी को विद्यार्थी जीवन में प्रयोग करके **विद्यार्थियों** की व्यवसायिक क्षमता को बढ़ावा दे सकते है। २०२० की शिक्षा नीति के अनुसार कौशल्या वर्धन कार्य में **व्यावसायिक** ज्ञान भी है।

12 सुझाव :

- 10 days beg less day (बिना दफ्तर के १० दिन) जिसमें विद्यार्थियों को कौशल्य **शिक्षण** में गौ आधारित व्यवसाय का ज्ञान मिले ऐसा दश दिन में से एक-दो दिन गांव के तबेले में से जाकर पशुपालन का **व्यवसाय** लक्षी अनुभव के साथ ज्ञान दे सकते हैं।
- विधार्थीओ को पिकनीक के लिए ले जाने वाले स्थानों में गौ से जुड़ी किसी भी संस्था में ले जाया जा सकता है ।
- गौ से बनी चीज़ वस्तुओ का उपयोग बढ़ने के लिए शाला, महाशाला में कार्यक्रम किए जा सकते है, जिससे विद्यार्थी गौ निर्मित चीजों का महत्व समझे और उसे बढ़ावा दे।
- विद्यार्थी को ऐसी तक दी जाए की वे गौ से बनी चीजों के उत्पादन में कोई सर्जनात्मक **कार्य** कर पाए और इस कार्य पर उसे प्रोत्साहित किया जाए।

उपसंहार:

इस संशोधन कार्य का मुख्य केन्द्र है पौराणिक युगकी शिक्षा व्यवस्था में गौ माता का योगदान विद्यार्थी जीवन में दर्शाता है। पौराणिक काल में विद्यार्थी गुरुकुल **में** रह कर गौ संग निवास करके, उनका दूध पी कर **अध्ययन** का आरंभ करते है । गौ की सात्विकता और सकारात्मक **ऊर्जा** विद्यार्थियों के जीवन में गौ माता प्रदान करते है। यह संशोधन पत्र वैज्ञानिक

कारण भी दर्शाता है कैसे गौ का दूध रोग मिटाता है, और स्मृति में बढ़ती करता है। वर्तमान में भी विद्यार्थी के जीवन में शिक्षा प्राप्ति के लिए गौ माता **विद्यादयिनी** है यह दर्शाया गया है।

संदर्भ साहित्य :

૧. જલારામ ગૌશાળા ભાભર ગુજરાત , ૩૧ વર્ષીય ગૌ-ચેતના પદયાત્રા અને અધ્યાત્મ ચેતના પદયાતા, ધેનુકૃપા જયપુર (રાજસ્થાન)

२. वराह पुराण, गीताप्रेस गोरखपुर

३. पंच गव्य: एक समीक्षा, ए. पी. सिंह और अशोक गौंड, (राजस्थान पशु चिकित्सा एवं पशु विज्ञान विश्वविद्यालय बीकानेर) राजस्थान

४. https://m-hindi.webdunia.com/my-blog/my-blog-116062400051_1.html?amp=1

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

जोषी जितेनकुमार वसन्तभाइ
M.A,M.Ed
Gov.TEACHER IN EDUCATION DEPARTMENT KUTCH
भुज कच्छ

भारतीय संस्कृति एवं गाय

धर्मशास्त्रमें गोधनका विशेष माहात्म्य बतलाया गया है। लिखा है-

सर्वेषामेव भूतानां गावः शरणमुत्तमम्।

हिंदू-संस्कृति इस भावनासे परिपूर्ण है कि- यद्गृहे दुःखिता गावः स याति नरके नरः ।

धर्मशास्त्र तो गोधनकी महानता और पवित्रताका वर्णन करता ही है, किन्तु भारतीय अर्थशास्त्रमें भी गोपालनका विशेष महत्त्व है। कौटिलीय अर्थशास्त्रमें गो-पालन और गो-रक्षणका विस्तृत विवरण मिलता है। जिस भूमिमें खेती न होती हो, उसे गोचर बनानेका आदेश अर्थशास्त्रका ही है। इस प्रकार गोधन 'अर्थ' और 'धर्म' दोनोंका प्रबल पोषक है। अर्थसे ही काम (कामनाओं) की सिद्धि होती है और धर्मसे ही मोक्षकी। अतएव गोधनसे अर्थ, धर्म, काम, मोक्ष-चारोंकी प्राप्ति होती है। इसीलिये भारतीय जीवनमें गोधनका इतना ऊँचा माहात्म्य है।

श्रीकृष्णरूपमें अवतार ग्रहण करनेकी प्रार्थना करनेके लिये जब श्रीभूदेवी श्रीभगवान्‌के पास गयीं, तब वे गो-रूप धारण करके ही गयी थीं। वे श्रीभूदेवी और गौ-दोनों ही हमारी माताएँ हैं। महाकवि कालिदास कहते हैं-

'जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम्', 'यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं पृथुपदिष्टयं दुदुहुर्भरित्रीम्।' इत्यादि।

श्रीभगवान्ने लोक संरक्षणार्थ श्रीकृष्णावतार ग्रहण किया और गौओंके साथ क्रीड़ा की। **'नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च।'** श्रीभगवान्ने कहा है- देवलोक और भूलीक दोनों प्रेमपूर्वक परस्पर उपकार करते हुए एक-दूसरेका श्रेय:साधन करें-

देवान् भाववतानेन ते देवा भावयन्तु वः। परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्यथ ।।

उनका और भी उपदेश है कि इस परस्पर भावनाकी जड़ यह ही है।

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्या पुरोवाच प्रजापतिः। अनेन प्रसविष्यध्वमेष योऽस्त्विष्टकामधुक् ॥

भगवान्ने अपने अवतारका यही कर्तव्य समझा कि ऐसे यजॉकी वृद्धिके द्वारा गो-ब्राह्मणका रक्षण करना। यज्ञके लिये द्रव्यशुद्धि और मन्त्रशुद्धिको आवश्यकता होती है। पज्ञोंमें जिन पदार्थोंका व्यवहार होता है, उनमें गायका पवित्र भी सर्वप्रधान है। मन्त्रसिद्धिका संरक्षण करना ब्राह्मणका कर्तव्य है। इसीलिये गो-रक्षा यह रक्षाका प्रधान साधन है

गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत्। गावो भूतं च भव्यं च गावः पुष्टिः सनातनी ॥

'गौ मनुष्योंके जीवनका अवलम्ब है, गौ कल्याणका परम निधान है, पहलेके लोगोंका ऐश्वर्य गौपर अवलम्बित था, आगेकी उन्नति भी गौपर अवलम्बित है, गौ ही सब समय पुष्टिका साधन है

गोभिविप्रैश्च वेदैश सतीभिः सत्यवादिभिः। अलुब्धेर्दानशीलैच सप्तभिर्धार्यते मही ।।

> 'घी, ब्राह्मण, वेद, पतिव्रता स्त्री, सत्यवादी, निलोंधी पुरुष तथा दानशील धनी-इन सातोंने पृथ्वीको धारण कर रखा है। पृथ्वीको धारण करनेवाले इन सातोंमें प्रथम स्थान गौका है और वह ठीक ही है। गोरक्षाके कारण भारतवर्षका पुण्यभूमि नाम चरितार्थ होता है और जो सुख सक्को अभीष्ट है, वह इसी पुण्यबलसे प्राप्त है।

गावस्तुष्टाः प्रयच्छन्ति वरानपि सुदुर्लभान्। गावो लक्ष्म्याः सदा मूलं गोषु दत्तं न नश्यति ॥

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष- इन चारों पुरुषार्थोंके साधनका मूल गो-देवता ही है। वेद, शास्त्र, पुराण और साधु-संतोंने इस देवताकी मुक्तकण्ठसे प्रशंसा की है। हिंदूधर्मका तो सौभाग्य और वैभव गोमाता ही है। हिंदूधर्ममें अनेकों पंथ, अनेकों विचार और अनेकों देवता हैं; परन्तु गोमाता सभीके लिये वन्दनीय और पूजनीय है। हमारे राष्ट्रका जीवन गोमातापर ही अवलम्बित है। गोमाता सुखी तो राष्ट्र सुखी। गौकी हत्या तो राष्ट्रकी भी हत्या। आज राष्ट्रमें अपरिमित प्रमाणमें गोहत्या हो रही है। फलस्वरूप हमारे घर और खेत सभी सूने, अनाथ और बिना नाविकको नौकाके सदृश असहाय हो गये हैं। बैलके अतिरिक्त खेतीका काम करनेवाला दूसरा साधन न होनेसे खेतोंके काम रुक गये हैं। दूध और घीके अभावसे भारत-संतान अल्पायु हो गयी, सबका स्वास्थ्य नष्ट हो गया और इस प्रकार राष्ट्र मृत्युपथकी ओर अग्रसर होने लगा है।

गो-माताओंकी सेवा के लिये वेदोमे बताया है

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमूतयेमारुतं शर्धो अदितिं हवामहे। रथं न दुर्गाद् वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ (ऋग्वेद १।१०६:१)

अपनी रक्षाके लिये हम इन्द्र, मित्र, वरुण एवं अग्निको, मरुतोंक बलको और अवध्य गौको बुलाते हैं: बुरे मार्गसे लोग जिस प्रकार रथको सुरक्षित रखते हैं, उसी प्रकार अच्छे दानी और सुखपूर्वक बसाने वाले ये सभी देवतागण हमें सब प्रकारके पापोंसे सुरक्षित रखें।

इस मन्त्रमें अन्य देवताओंके साथ गौकी भी देवतारूपसे प्रार्थना की गयी है।
गोवध-कर्ताको वध-दण्डकी घोषणाभी शास्त्रोमे बताइ है

यदि नो गां हंसि पद्यश्वं यदि पुरुषम्। तं त्वा सीसेन विध्यामो यथा नोऽसो अवीरहा ।

(अथर्ववेद० १।१६।४)

यदि तू हमारी गौ, भीड़े तथा पुरुषको हत्या करता है तो हम सीसेकी गोलीसे तुझे बोंध देंगे, जिससे तू हमारे वीरोंका वध न कर सके।

गायका विश्वरूप वेदोमे

अदितिद्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः। विश्वेदेवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्यम् ॥ (ऋगवेद १।८९।१०)

अदिति ही द्युलोक है, अदिति हो अन्तरिक्ष है, अदिति हो माता है, अदिति हो पिता है, अदितिही पुत्र है समस्त संसार का देव स्वरुप और पञ्च महाभूतका स्वरुप अदिति ही है।
गौओंके लिये नमस्कार वेदोंमे

नमस्ते जापमानायें जाताया उत ते नमः। बालेभ्यः शफेभ्यो रूपावाध्ये ते नमः ॥

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

चया द्यौर्यया पृथिवी चयाऽऽयो गुपित्ता हुमाः। वाशां सहस्रधारां ब्रह्मणाच्छावदामसि ॥ (अथर्ववेद १०।१०।१४)

'हे अवध्य गौ! उत्पन्न होते समय तुम्हें नमस्कार और उत्पन्न होनेपर भी तुम्हें प्रणाम। तुम्हारे रूप (शरीर), रोम और खुरोंको भी प्रणाम। जिसने चुलोक, भूमण्डल एवं इन जलोंको भी सुरक्षित रखा है, उस महस्रों धाराओंसे दूध देनेवाली गौको लक्ष्यमें रख हम स्तोत्रका पाठ करते हैं।'

गौकी सेवाका महात्म्य शास्त्रो मे

अनडुद्भ्यस्त्वं प्रथमं धेनुभ्यस्त्वमरुश्चति। अधेनवे वयसे शर्म यच्छ चतुष्पदे ॥ (अथर्ववेद० ६।५९।)

'हे अरुन्धती ओषधि। तू बैलोंको, गौओंको तथा गौसे भिन्न पशुओं एवं पक्षियोंको पहले मुख दे।' अरुन्धतीनामक वनस्पतिसे गौ आदि पशुओं एवं पक्षियोंको सब प्रकारका सुख मिलता है। अरुन्धतीवनस्पतिके सेवनसे गौका पोषण होता है और वह बहुत दूध देने लगती है। गीकी सेवाको भावनासे ही अरुन्धतीसे उक्त प्रार्थना को गयी है।

गो-पूजनकी महिमा पुराणो मे

जो मनुष्य प्रतिदिन जी आदिके द्वारा गौकी पूजा करता है. उसके पितृगण और देवता सदा तृप्त होते हैं। जो सदाचारी पुरुष नियमपूर्वक प्रतिदिन गायोंको खिलाता है, वह सच्चे धर्मके बलसे सारे मनोरथोंको प्राप्त करता है। जो व्यक्ति गौअंकि शरीरसे गंदगी, मच्छर आदिको हटा देता है, उसके पूर्वज लोग कृतार्थ होते हैं। यहतिक कि, 'यह भाग्यवान् सन्तान हमारा उद्धार कर देगा' यह सोचकर वे उस अत्यन्त उत्सवमय कार्यके लिये आनन्दसे नाचने लगते हैं।(स्कन्द पुराण) जो मनुष्य सवेरे उठकर हाथमें जलका पात्र लेकर गौओंमें जाता है, उनके सोंगोंको सोंचता है और फिर उस जलको अपने मस्तकपर धारण करके उस दिन उपवास करता है, उसको बहुत पुण्य होता है। तीनों लोकोंमें सिद्ध, चारण और महर्षियोंके द्वारा सेवित जितने तीर्थ हैं, गाँऑफ सींग जलका अभिषेक उन सब तीर्थोंमें स्नान करनेके समान है। **(पद्म० सृष्टि० अ० १६।४८)**

प्रातःकाल और सार्यकालमें प्रतिदिन गौओंको प्रणाम करना चाहिये। इससे मनुष्यके शरीर और बलको पुष्टि होती है। गोमूत्र और गोबर देखकर कभी पुणा न करे। गीऑफ गुणोंका कीर्तन करे। कभी उनका अपमान न करे। यदि बुरे स्वप्न दिखायी दें तो गोमाताका नाम ले। प्रतिदिन शरीरमें गोबर लगाकर स्नान करे। सूखे हुए गोबरपर बैठे। उसपर धून न फेंके। मल-मूत्र न त्यागे। गीअंक तिरस्कारसे बचता रहे। अग्निमें गायके भूतका हवन करे, उससे स्वस्तिवाचन कराने गो-भूतका दान और स्वयं भी उसका भक्षण करे तो गौओंकी बुद्धि होती है। **(महा अनु १६।४)**

गौएँ सम्पूर्ण तपस्वियोंसे बढ़कर हैं। इसलिये भगवान् शङ्करने गौओंके साथ रहकर तप किया था। जिस लोकमें सिद्ध प्रर्षि भी जानेकी इच्छा करते है, वहीं वे गौएँ, चन्द्रमाके साथ निवास करती हैं। ये अपने दूध, दही, थी, गोबर, चमड़ा हड्डी, सींग और बालोंसे भी अजगत्का उपकार करती रहती हैं। इन्हें सदी, गर्मी और वर्षाका कष्ट विचलित नहीं करता। वे गीएँ सदा ही अपना काम किया करती है। इसलिये ये आणीक साथ प्रालोकमें जाकर निवास करती हैं। इसीसे गी और ब्राह्मणको विद्वान् पुरुष एक बताते हैं। **(महा अनु ६६।१६।४)**

इस तरह भारतीय संस्कृत साहित्य के विभिन्न ग्रन्थोमे गौ महिमाका विशद वर्णन एवं महत्व प्राप्त होता है ।

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

साखरा राम पालुभाई

S.Y.B.ed

एस॰ डी॰ शेठिया कॉलेज ओफ एज्युकेशन॰ मुन्द्रा

"ऋग्वेद के प्रथम मण्डल के कथानक में गौ महिमा का महिमागान"

सारांश

गाय को सार्वभौमिक रूप से एक ऐसे जानवर के रूप में जाना जाता है जिसे प्राचीन काल से हिंदुओं द्वारा प्रमुख रूप से पवित्र और पवित्र माना जाता है। वह अपने स्वभाव से बहुत सौम्य, नम्र, हानिरहित और गर्मजोशी से स्नेह करने वाली है। वेद, जो हिंदू धर्म के सबसे प्राचीन और सबसे पवित्र ग्रंथ हैं, गाय और बैल के आध्यात्मिक और आध्यात्मिक प्रतीकों के गहरे कई स्तरों से भरे हुए हैं। गाय को आध्यात्मिक ज्ञान के गहन रहस्योद्घाटन के प्रतीक के रूप में वेदों में असंख्य बार दर्शाया गया है। ऋग्वेद, सबसे पुराना वेद और हिंदू सभ्यता की इमारत की नींव की आधारशिला है। ऋग्वेद में इंद्र ने गायों की खोज की और उन्हें छोड़ दिया, जिससे ब्रह्मांड का निर्माण हुआ। यहां गायें आदिम जीवन और ज्ञान का प्रतीक हैं। सबसे पुराने और सबसे महत्वपूर्ण ऋग्वेद के सभी साक्ष्य सरल अनुष्ठानों के अभ्यास, गाय/पशु बलि की पूर्ण अनुपस्थिति और गाय की अत्यधिक श्रद्धा, पवित्रता और आध्यात्मिक प्रतीकवाद को दर्शाते हैं। ऋग्वेद में हर एक श्लोक में व स्तुति में गाय को अग्र स्थान दिया गया है। गाय को एक पवित्र वस्तु के प्रतीक के रूप में दर्शाया गया है। स्तुतियों मे इन्द्र देव और अग्नि देव की अर्चना या स्तुति मे गाय, गोदान, गोरक्षा जैसी बातों को स्थान दिया गया है। पवित्र और पुजनिय बाबतों मे प्रतीक के लिए गाय अन्य के साथ तुलना भी कि गइ है। अत: संक्षिप्त मे कह सकते हैं कि गाय को ऋग्वेद में महत्वपूर्ण और पवित्र पुजनिय स्थान अर्पित किया गया है। ऋग्वेद में देवराज इंद्र की उपासना और उनकी सतुति करके जो पणि नामक असुर द्वारा रोकी गयी गायों को छुड़ाने की याचना की गई है। ऋग्वेद में गाय के प्रति याचना और आभार व्यक्त करने की कई। ऋचाएँ हैं। गाय को सृष्टि के लिए आशीर्वाद देने वाली माना गया है और उसके पौष्टिक दूध का स्तुति किया गया है। ऋग्वेद में गाय को संरक्षण, प्रेम, और आदर के साथ देखा गया है।

प्रस्तावना:

भारतीय संस्कृति का विस्तार असीम है। विश्व में भारतीय संस्कृति ही एक ऐसी संस्कृति है जिसमें मानव मात्रा ही नहीं, सृष्टि की सारी वस्तुओं को पूजनीय व नमस्कृत्य माना गया है। वेदों में इसका विस्तृत वर्णन है। शुक्ल यजुर्वेदीय रुद्राष्टाध्यायी के पंचम व अष्टम अध्याय व अन्य ग्रंथों में भी इसके प्रमाण भरे पड़े हैं।

गाय को शुभ मानने के साथ-साथ करुणा और पवित्रता का प्रतीक भी माना गया है। गाय को सर्वोच्च और सबसे पवित्र जानवर माना जाता है और पशु जगत में शीर्ष पर होने के कारण इसे अत्यधिक महत्व दिया जाता है। मान्यता यह है कि गाय की पूजा करने और उसकी सेवा करने से मोक्ष प्राप्त हो सकता है और भगवान कृष्ण और

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

बलराम दोनों ने गाय पूजा और संरक्षण संस्कृति का नेतृत्व किया। पहले जैन तीर्थंकर आदिनाथ का नाम वृषभ भी था जिसका अर्थ है 'बैल सोरब'। सभी प्राणियों में से, भारत में गाय को सबसे पवित्र और पवित्र माना जाता है। गाय की अद्वितीय पवित्रता की यह भावना प्राचीन भारतीय ऋषियों (जैसे वेदों, स्मृतियों, श्रुतियों और पुराणों आदि) के कार्यों के साथ-साथ बाद के साहित्य और लोककथाओं में भी व्यक्त की गई है।

गाय का उल्लेख ऋग्वेद में 723 बार किया गया है। इसी प्रकार, 'अघन्या' शब्द का प्रयोग ऋग्वेद में 20 बार, 'धेनु का प्रयोग ऋग्वेद में 76 बार हुआ है। धेनु का अर्थ है संतुष्टि देने वाली। वेद जीव हिंसा की इजाजत नहीं देते ।ऋग्वेद 8-101: गाय उन सभी के लिए माता के समान है जो 25 वर्ष की आयु तक कुंवारे हैं, जो 26 वर्ष के हैं उनके लिए बेटी है और जो 48 वर्ष के हैं उनके लिए बहन है। गाय और उसकी संतानों को वेदों में भी दिव्य पशु कहा गया है।

सार्थक शब्दों की परिभाषा:

ऋग्वेद का प्रथम मण्डल┐ कथानक┐ गौ महिमा┐ महिमागान

उद्देश्य:

- ऋग्वेद के कथानक मे गाय के स्थान की शोध करना।
- ऋग्वेद मे गाय की महिमा को जानना।
- गाय की पवित्रता व महत्वता को समझना।

ऋग्वेद के कथानक में गाय:

हिंदू धर्म में जानवरों का बहुत सम्मान किया जाता है। हिंदुओं का मानना है कि सब कुछ निर्माता द्वारा बनाया गया है और निर्माता हर किसी में रहता है; सब एक में और सब में एक। इसीलिए हम हिंदू देवी-देवताओं को जानवरों के रूप में या जानवरों के साथ आसानी से देख सकते हैं। इसके अलावा, हम एक-एक जानवर से बहुत सी चीजें सीख सकते हैं।

ऋग्वेद में गाय का वर्णन निम्न अनुसार है, {ऋचा/ सूक्त /मंडल}

तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथम्, तक्षन्धेनुं सबर्दुघाम्.. (३/२०/१)

ऋभुओं ने दोनों अश्विनीकुमारों के लिए रथ बनाया, जिसकी गति सर्वत्र समान थी तथा उन्होंने दूध देने वाली एक गाय उत्पन्न की. यहाँ गाय की उत्पत्ति व उसके जनक को संक्षिप्त में विवरण कीया गया है। ऋभुओं ने गाय की उत्पत्ति की। गाय की महत्ता व उद्भव की कथा दर्शित है।

अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपान्वाम्, सखे वज्रिन्त्सखीनाम्.. (११/२०/१)

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

हे सोमरस पीने वाले इंद्र! तुम सबके मित्र और वज्रधारी होइंद्। हम तुम्हारे मित्र और सोमपान करने वाले हैं। तुम हमारी लंबी नाक वाली गायों की वृद्धि करो। इंद्र देव की उपासना करने में गाय को स्थान देकर दिया गया है। गाय की याचना करके इंद्र देव से गाय को विशेषण देकर यानि लंबे नाक वाली गायो की याचना की गई है। पहले देवराज की वशेषत: उपासना की गई तत पश्चात गायो की वृद्धि की याचना की गई है।

एतायामोप गव्यन्त ईन्द्रमस्माकं सु प्रमतिं वावृधाति,

अनामृणः कुविदादस्य रायो गवां केतं परमावर्जते नः.. (१/३३/१)

हम पणि असुर द्वारा रोकी हुई गायों को पाने की इच्छा से इंद्र के पास चलें, इंद्र हिंसारहित हैं एवं हमारी उत्तम बुद्धि को बढ़ाते हैं। इसके बाद वे इस गोरूप धन के विषय में हमें उत्तम ज्ञान देते हैं। इस कथानक में पणि नामक असुर द्वारा रोक ली गई गायों को वापस लेनेकी आकांक्षा देवराज इंद्र से करने की बात है। देवराज इंद्र कृपालु और वे हिंसा के विरुद्ध हैं। वे हमारी मति को सही रास्ता दिखाते हैं और बढातें हैं। वे(इंद्र) गौ रुपि जो धन है उसका व्यवारु व उत्तम ज्ञान देते हैं।

दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गोरसि दुरो यवस्य वसुन इनस्पतिः.

शिक्षानरः प्रदिवो अकामकर्शनः सखा सखिभ्यस्तमिद्रं गृणीमसि.. (२/५३/१)

हे इंद्र! तुम अश्व, गो एवं जौ आदि धान्य के देने वाले हो। तुम निवास हेतु धन के स्वामी एवं सबके पालक हो. तुम दान के नेता एवं प्राचीन देव हो। तुम हवि देने वाले यजमानों की इच्छाओं को अभिमत फल देकर पूरा करते हो तथा उनके लिए मित्र के समान अत्यंत प्रिय हो। हम इस प्रकार के इंद्र के लिए स्तुति वचनों का प्रयोग करते हैं। इंद्र को संबोधित करते हुए कहा गया है कि आप हमें अश्व¬ धान देने वाले हो। आप हमारे देवता हो¬ आप जो हवन में घी वगैरह देनेवाले यजमानों की इच्छा को पूर्ण करीये। इनि शब्दों से इंद्र देव की उपासना की गई है।

एभिर्युभिः सुमना एभिरिन्दुभिर्निरुन्धानो अमतिं गोभिरश्विना.

इन्द्रेण दस्युं दरयन्त इन्दुभिर्युतद्वेषसः समिषा रभैमहि.. (४/५३/१)

हे इंद्र! हमारे द्वारा दिए हुए पुरोडाशादि हव्य एवं सोमरस से प्रसन्न होकर हमें गायों और घोड़ों के साथ-साथ धन भी दो। इस प्रकार हमारी दरिद्रता मिटाकर तुम शोभन मन बन जाओ। इंद्र इस सोमरस के कारण संतुष्ट होकर हमारी सहायता करेंगे तो हम दस्युओं का नाश करके एवं शत्रुओं से छुटकारा पाकर इंद्र के द्वारा दिए हुए अन्न का उपभोग करेंगे। देवराज इंद्र से विभिन्न प्रकार की याचना की गई है। जिसकी सहायता से हमारी दरिद्रता नष्ट हो जायेगी व हम सशक्त बनंगे। इस सशक्तिकरण से हम शत्रुओं का सामना कर पायेंगे।

अग्नीषोमा पिपृतमर्वतो न आ प्यायन्तामुखिया हव्यसूदः.

अस्मे बलानि मघवत्सु धत्तं कृणुतं नो अध्वरं श्रुष्टिमन्तम्,, (१२/९३/१)

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

हे अग्नि और सोम! हमारे अश्वों का पालन करो, क्षीर आदि हव्य को उत्पन्न करने वाली हमारी गाएं बढ़ें। तुम धनयुक्त हम लोगों को बल दो एवं हमारे यज्ञ को धनसंपन्न करो। अग्नि देव की सतुति करके उनसे अश्व और गायों की याचना की गई है। इसी के साथ बस और धन की याचना की गई है।

युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पूर्व्याय.
अमुञ्चतं वर्तिकामंहसो निः प्रति जङ्घां विश्पलाया अंधत्तम्.. (८/११८/१)

हे अश्विनीकुमारो! तुमने अपने प्राचीन याचक शंयु ऋषि के लिए गाय को दुधारू किया था। तुमने वर्तिका को पाप से बचाया एवं विश्पला को दूसरी जंघा लगाई थी। अश्विनीकुमारो की स्तुति करके उनकी महानता के किस्से का महिमागान किया गया है।

अग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतनाश्वः कत्वों रथ उतेह कर्वः
धेनुः कर्त्या युवशा कर्त्या द्वा तानि भ्रातरनु वः कृत्व्येमसि.. (३/१६१/१)

हे आगत अग्नि! दूत कर्म करने वाले तुमसे देवों ने जो कुछ कहा है, उसके अंतर्गत हमें अश्व एवं रथ का निर्माण करना है, चर्मरहित मृत गौ को नया बनाना है एवं जीर्ण माता- पिता को युवा करना है। हे भ्राता! हम इन सब कार्यों को करके तुम्हारे सामने आएंगे। अग्नि देव की उपासना करके उनसे शक्ति की याचना की की गई है।

इन्द्रो हरी युयुजे अश्विना रथं बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत.
ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अगच्छत स्वपसी यज्ञियं भागमैतन.. (६/१६१/१)

इंद्र ने घोड़ों को जोड़ा, अश्विनीकुमारों ने रथ तैयार किया एवं बृहस्पति ने विश्वरूपा नाम की गौ को नवीन रथ देना स्वीकार कर लिया। इसलिए हे ऋभु, विभु एवं वाज नामक भाइयो! तुम इंद्रादि देवों के समीप जाओ। हे शोभन कर्मकर्ताओ! तुम लोग यज्ञभाग प्राप्त करो।

इह ब्रवीतु य ईमङ्ग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः.
शीर्ष्णः क्षीरं दुहते गावो अस्य वद्रिं वसाना उदकं पदापुः.. (७/१६४/१)

जो यह सब भली प्रकार जानता है, वह बतावे. इस सुंदर सूर्य का स्वरूप अत्यंत गूढ़ है। शिर के समान सबसे ऊंचे सूर्य की किरणों रूपी गाएं दूध के समान जल बरसाती हैं। वे ही किरणें विशाल तेज से तप्त होने पर जल निर्माण की तरह ही पी लेती हैं।

अवः परेण पर एनावरेण पदा वत्सं बिभ्रती गौरुदस्थात्,
सा कद्रीची के स्विदर्थं परागात्क्व स्वित्सूते नहि यूथे अन्तः.. (१७/१६४/१)

गोरूप आहुति बछड़े रूपी अग्नि का पिछला भाग अपने सामने वाले पैरों से और अगला भाग अपने पिछले पैरों से पकड़कर ऊपर की ओर जाती है। वह कहां जाती है और किसके लिए बीच से ही लौट आती है? वह कहां पर बछड़े को जन्म देती है? वह अन्य गायों के समूह में तो बछड़ा पैदा करती नहीं है।

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

उप ह्वये सुद्धां धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम्,

श्रेष्ठं सवं सविता साविषन्नोऽभीद्धो धर्मस्तदु षु प्र वोचम्.. (२६/१६४/१)

मैं इस दुधारू गाय को बुलाता हूं। दोहनकुशल ग्वाला उसे दुहता है। हमारे सोमरस के उत्तम भाग को सूर्य स्वीकार करें, उससे उनका तेज बढ़ेगा। इसी हेतु मैं उन्हें बुलाता हूं। यहाँ एक चक्र की तरह दर्शाया गया है जिसमें पहले गाय को बुलाने के पश्चात उसे दोहने के बाद उस दुध का उत्तम गाग सूर्य देव स्विकार करें। इससे सूर्य देव का तेज बडेगा इसी कारण याचना की गई है।

हिकृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् दुहामश्विभ्यां।
पयो अघ्न्येयं सा वर्धतां महते सौभगाय.. (२७/१६४/१)

घी, दूध आदि से सदा पालन करने वाली गाय बछड़े के लिए मन में इच्छा करती हुई रंभाती हुई आती है। वह गाय अश्विनीकुमारों को दूध दे और उनके सौभाग्य को बढ़ावें। गाय की ममता का दर्शन हमे यहाँ मिलता है। जहाँ गायें अपने बछडों को दूध व घी से पोषित करती हैं। ऐसी गायें अश्विनीकुमारों को दूध देकर उनके सौभाग्य मे बढोत्तरी करें।

यत्ते सोम गवाशिरो यवाशिरो भजामहे. वातापे पीव इद्भव.. (९/१८७/१)

हे सोमरूप अन्न! हम तुम्हारे यव एवं गोदुग्ध से बने पदार्थों को भक्षण करते हैं। हे शरीर! तुम मोटे बनो। शरीर की तंदुरुस्ती के लिए हम गौ माता के दूध से बनी वस्तुएँ खाते हैं। गौमाता के दुध से शरीर मे व मोटेपन का परिणाम प्राप्त होता है।

तं त्वा वयं पितो वचोभिर्गावो न हव्या सुषूदिम.

देवेभ्यस्त्वा सधमादमस्मभ्यं त्वा सधमादम्.. (११)

हे पितः! गायों से जिस प्रकार हव्यरूप दूध ग्रहण करते हैं, उसी प्रकार हम स्तुतियां बोलकर तुमसे रस ग्रहण करते हैं। तुम समस्त देवों के साथ-साथ हमें भी आनंद देते हो, प्रभु की सतुति व आराधना करते हुए कहा गया है कि गायों के दूध का सेवन करने से जिस तरह उर्जा व आनंद मिलता है उसी प्रकार आपकी अर्चना व आराधना से रस और आनंद की प्राप्ति होती है।

निष्कर्ष:

ऋग्वेद मे गौ माता को आराध्य देव इंद्र और अग्नि देव की आराधना करके मांगना और पणि नामक असुर से बँधित गायों को छुडाने के लिये सतुतियाँ की गई हैं। गाय को अश्व और अन्य पवित्र वस्तुओं तथा प्राणियों की तरह पवित्र माना गया है। विभिन्न ऋचाओं मे गैय को विशेष रीति से सम्मानित किया गया है। ऋग्वेद में गाय को महत्वपूर्ण माना गया है, और इसे देवता की अनुपस्थिति में ब्रह्मा का प्रतीक माना गया है। गाय को सृष्टि की सर्वोत्तम रचना माना गया है और इसका दूध और घृत सुशीलता और पौष्टिकता के प्रती संदेही रूप से समर्पित किया गया है। ऋग्वेद में गाय को महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त है। गाय को सृष्टि की उत्तम रचना माना गया है और उसका

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

दूध पौष्टिकता और समृद्धि का प्रतीक है। गाय की पूजा ऋग्वेद में धर्म, सृष्टि, और भलाइयों के लिए हृदय से की जाती है।

समापन:

ऋग्वेद में गाय को पवित्र और पुजनिय स्थान अर्पित है। ऋग्वेद में गाय, और अश्व को विशिष्ट कार्य, कर्मकांड मे मांगा गया है। संस्कृत नाम गौः (गौः) पृथ्वी, पवित्र प्रकट वाणी (वाक् वाक्), रहस्यमय प्रकाश और गहरी अंतर्दृष्टि के प्रवाह का पर्याय है। निघानु, प्राचीन वैदिक थिसारस, गाय के लिए शब्दों की सूची देता है, जगती (जगती) और शक्वारि (शक्वारि), जो वैदिक काव्य मीटर (चंदस छंदः), और अदिति (अदिति) और इशा (ईळा), जो नाम हैं महिला देवताओं की. उल्लेखनीय है कि वैदिक तत्वमीमांसा में अदिति देवताओं की माता और ब्रह्मांड की माता हैं, और ईशा वैदिक लोगों की पूर्वज और पूर्वज हैं। ऐसी है गाय के प्रति श्रद्धा और स्नेह अर्पित है। ऋग्वेद चार वेद में से सबसे विशाल और प्राचीन वेद है। इसमे इन्द्र देव और अग्नि देव की स्तुति दर्शित है। इनके साथ गाय को भी स्तुति की गई है। इसमें गाय को पवित्र प्राणी व पुजनिय बताया गया है।

संदर्भ:

शर्मा गंगा सहाय, ऋग्वेद, संस्कृत साहित्य प्रकाशन- नई दिल्ली

टाटिया बिहारीलाल┐ गायः एक समग्र चिंतन┐ सर्वदलीय गोरक्षा महाभियान समिति- दिल्ली

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

પરમાર સવિતા દેવજીભાઈ
શિક્ષણશાસ્ત્ર ભવન કચ્છ યુનિવર્સિટી- ભુજ.

ગાય અને અભ્યાસક્રમ

પ્રસ્તાવના-:

ગુજરાતી ભાષા કે તેનો અભ્યાસ શીખવાની કે શીખવવાની શરૂઆત જ કક્કાથી થાય છે. ક,ખ અને ત્યારબાદ આવતું વર્ણ એટલે કે 'ગ'.બાળકને 'ગ' વર્ણ શીખવતી વખતે જ બોલીએ છીએ કે 'ગ' ગાયનું ગ.આમ, બાળકના મગજમાં 'ગ' વર્ણ સાંભળતા જ ગાયનું ચિત્ર સામે આવી જાય છે. આમ,કહી શકાય કે ગાય વિશે જાણવાની વાત જ અભ્યાસક્રમની શરૂઆતમાં જ સમાવિષ્ટ છે.

અભ્યાસનું શીર્ષક-:

ગાય અને અભ્યાસક્રમ

અભ્યાસના હેતુઓ-:

૧) GCERT માન્ય ધોરણ ૧ થી ૧૦ ના ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ ગાય વિષયક બાબતો વિશે જાણકારી મેળવવી.

૨) GCERT માન્ય ધોરણ ૧ થી ૧૦ ના ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકમાં ગાય વિષયક આપેલ ગદ્ય વિશે જાણકારી મેળવવી.

૩) GCERT માન્ય ધોરણ ૧ થી ૧૦ ના ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકમાં ગાય વિષયક આપેલ પદ્ય વિશે જાણકારી મેળવવી.

૪) GCERT માન્ય ધોરણ ૧ થી ૧૦ ના ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકમાં ગાય વિષયક આપેલ ચિત્રો વિશે માહિતી મેળવવી.

૫) GCERT માન્ય ધોરણ ૧ થી ૧૦ ના ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકના વ્યાકરણ વિભાગમાં ગાય વિષયક આપેલ ઉદાહરણો વિશે માહિતી મેળવવી.

૬) GCERT માન્ય ધોરણ ૧ થી ૧૦ ના ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકમાં ગાયના ઉલ્લેખ થકી બાળકોને શીખવા મળતી બાબતો વિશે જાણકારી મેળવવી.

અભ્યાસના પ્રશ્નો-:

૧) GCERT માન્ય ધોરણ ૧ થી ૧૦ ના ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકમાં ગાય વિષયક કઈ બાબતોનો ઉલ્લેખ હશે?

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

૨) GCERT માન્ય ધોરણ ૧ થી ૧૦ ના ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકના ગદ્ય વિભાગમાં ગાય વિષયક કેવી માહિતી આપેલ હશે?

૩) GCERT માન્ય ધોરણ ૧ થી ૧૦ ના ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકના પદ્ય વિભાગમાં ગાય વિષયક કેવી માહિતીનુ ઉલ્લેખ હશે?

૪) GCERT માન્ય ધોરણ ૧ થી ૧૦ ના ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકમાં આપેલ ચિત્રોમાં ગાયનું વર્ણન કયા પ્રકારે કરેલ હશે?

૫) GCERT માન્ય ધોરણ ૧ થી ૧૦ ના ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકના વ્યાકરણ વિભાગમાં ગાય વિષયક કેવા ઉદાહરણો આપેલ હશે?

૬) GCERT માન્ય ધોરણ ૧ થી ૧૦ ના ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકમાં ગાયના ઉલ્લેખ થકી બાળકોને કેવા પ્રકારની બાબતો શીખવા મળતી હશે?

અભ્યાસનું મહત્વ-:

૧) આ અભ્યાસ પરથી ધોરણ ૧ થી ૧૦ ના ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકોમાં ગાય વિષયક બાબતોને કેટલું મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે તેની જાણકારી મળશે.

૨)ધોરણ ૧ થી ૧૦ ના ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકોમાં થયેલ ગાયના ઉલ્લેખ થકી બાળકો કઈ કઈ બાબતોને શીખી શકે તેની જાણકારી પ્રાપ્ત થશે.

૪) ધોરણ ૧ થી ૧૦ ના ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકના ગદ્ય તેમજ પદ્ય વિભાગમાં ગાયનનું કયા પ્રકારે ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે તે વિષયક જાણકારી મેળવી શકાશે.

૫) ધોરણ ૧ થી ૧૦ ના ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકમાં કયા પ્રકારે ગાયનું વર્ણન ચિત્રો થકી કરેલ છે તેની જાણકારી મેળવી શકાશે.

૬) ધોરણ ૧ થી ૧૦ ના ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ વ્યાકરણ વિભાગમાં ગાયના આપેલ ઉદાહરણો વિષયક માહિતી મેળવી શકાશે

માહિતીનું વિશ્લેષણ:-

A)પદ્ય વિભાગ:-

૧) ધોરણ:-૧, 'શાળા તત્પરતા-1'

- વાડે મને વેલો આપ્યો, વેલો મેં ગાયને આપ્યો, ગાયે મને દૂધ આપ્યું, દૂધ મેં મોરને પાયું.
- કોઈ પાળે કુરકુરિયુને કોઈ પાળે ગાય મેં તો ફુગ્ગો પાડેલ છે.

૨) ધોરણ:-3, 'ચાલો ગાઈએ ગીતડુ'

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ચામાચીડિયાં લટકે ડાળે ગાય બકરી રહેતાં વાડે.

૩) ધોરણઃ-૬,(સત્ર-૨) 'રૂપાળું મારું ગામડું'

કામધેનુ સમાણી ગાવડી રે.

૪) ધોરણઃ-૯, ' સાંજ સમે શામળિયો'

સાંજ સમે શામળિયો વહાલો, વૃંદાવનથી આવે; આગળ ગોધન, પાછળ સાજન, મનમાં મોહ ઉપજાવે.

B) ગદ્ય વિભાગ

૧) ધોરણઃ-૧, અધુરી વાર્તા પૂર્ણ કરો.

" પપ્પા જુઓ ગાય ચરાવવાની કેવી મજા! હું તો ગોવાળ બનીશ."

૨) ધોરણઃ-૨,'યજ્ઞનો ઘોડો'પાઠમાં ગૌશાળા શબ્દનો ઉલ્લેખ.

૩) ધોરણઃ-૪, (સત્ર-૨)'નાગ સાથે નટવર' મથુરા ના લોકો ગાયોને રાખે તેમ જ તેના દૂધમાંથી દહીં,માખણ,ઘી વગેરે બનાવી તેને વેચવાના ઉલ્લેખની સાથે ગામના છોકરા સવારથી સાંજ સુધી ગાયોને જંગલમાં ચરાવવા જાય છે તેનો ઉલ્લેખ આપેલ છે.

૪) ધોરણઃ-૫, ' મારે પણ આવો ભાઈ હોય' પાઠમાં ગોવાળ શબ્દનો ઉલ્લેખ.

૫) ધોરણઃ-૭, 'પરીક્ષા', નામના પાઠમાં પરીક્ષા આપવા જતો મહાદેવ નામનો વિદ્યાર્થી ખેતરમાંથી ગાય કાઢવા માં મોડું થતા પરીક્ષા ખંડમાં પહોંચી શકતો નથી એવો ઉલ્લેખ અહીં કરેલ છે.

૬) ધોરણઃ-૧૦, 'ચોપડાની ઇન્દ્રજાળ' નામના પાઠમાં ગાયનું ઘી લેવાની વાત કરેલ છે.

C) વ્યાકરણ વિભાગઃ-

પાઠ્યપુસ્તકમાં વ્યાકરણ વિભાગ અંતર્ગત નીચે મુજબની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

ધોરણઃ-1 વાંચો અને લખો. -ગોવાળ ગાય ચારે.

ધોરણઃ-૨, શબ્દોને યોગ્ય ક્રમમાં ગોઠવો.

બહુ/ મને/ ભાવે છે /દૂધ /ગાયનું

ધોરણઃ-૪,A) યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરો.

રામજીભાઈ ગાયોનું ધણ લઈને સવારે ખેતરે જાય છે. ખેતરમાં કેટલી ગાયો હશે?

(1)દશ કે બાર તેથી વધારે

(2)એક કે તેથી ઓછી

B) યોગ્ય ફેરફાર કરી વાક્ય બનાવો.

ખૂબ જૂના સમયથી ગાય આપણી મિત્ર રહી છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

C) કોષ્ટક પરથી વાક્ય બનાવો.

ગોવાળ આખો દિવસ ગાયો ચારે

ધોરણઃ- ૫, ચિત્ર જોઈને ખાલી જગ્યા પૂરો.ગાય કરતા સિંહ ..... છે.(ઝડપી /ધીમુ)

ધોરણઃ-૯, -ઉપપદ સમાસઃ- ગોપાળ-ગાયોને કરાવનાર

ધોરણઃ-૧૦-શબ્દ સમૂહ માટે એક શબ્દઃ- ગાયોનો સમૂહ- ગોધન

માત્રામેળ છંદઃ-

કાળી ધોળી રાતી ગાય, પીએ પાણી ચરવા જાય, ચાર પગોને આંચળ ચાર, પૂંછડા થી ઉડાડે વાય.

D) ચિત્રોઃ-

ધોરણઃ-૨માં ઘાસ ખાતી ગાયના ચિત્ર પરથી વાક્યો બનાવો, ચિત્ર જોડો અને લખો,

ધોરણઃ-૪મા તફાવત શોધો -કાળી અને ધોળી ગાયનો ઉલ્લેખ.

ચિત્ર વર્ણનમાં ભૂલ શોધો,ચિત્રો જોઈને વાક્ય બનાવો વગેરે જેવા પ્રશ્નો અંતર્ગત ગાયના ચિત્રો પાઠ્યપુસ્તકમાં જોવા મળે છે.

સંશોધનના તારણો-:

A) પદ્ય વિભાગ

૧) નાનપણથી જ બાળકોને ગાય વિશે માહિતગાર કરવા પદ્ય વિભાગ ઉપયોગી.

૨) પદ્યના માધ્યમ થકી બાળકને સરળતાથી ગાય વિશે માહિતી યાદ રહી જાય છે તેમજ અન્ય પ્રાણીઓથી ગાયની વિશેષતા સરળતાથી તારવી શકે છે.

૩) પદ્યના માધ્યમ થકી જુદી જુદી જગ્યાએ ગાયને અપાતું મહત્વ સરળતાથી વિદ્યાર્થીઓ સમજી શકે છે.

૪) પદ્ય વિભાગમાં ગાય તથા ગાયના દૂધને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે.

૫) પદ્ય વિભાગથી બાળકએ ગામડામાં ગાયને અપાતું મહત્વ સરળતાથી સમજી શકે છે.

૬) પદ્ય વિભાગમાં ગાય તથા તેની સાથે સંકળાયેલ વિવિધ બાબતોનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

B) ગદ્ય વિભાગઃ-

૧) ગદ્ય વિભાગએ ગાય વિશે વિસ્તારથી માહિતી મેળવવા તેમજ તેનું મહત્વ સમજાવવા ઉપયોગી.

૨) ગાયના માધ્યમ થકી બાળક ગાયનું મહત્વ સમજી તેને પોતાની ભાષામાં રજૂ કરતા શીખે છે.

૩) ગદ્ય વિભાગ ગાયના નામ સાથે સંકળાયેલ વિવિધ પ્રસંગ,ઘટના કે બાબતથી બાળકોને પરિચિત કરાવવા ઉપયોગી.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed International Journal
ISSN: 2321-4708
Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com
Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

C) વ્યાકરણ વિભાગઃ-

ગાયના વિવિધ ઉદાહરણો થકી વ્યાકરણમાં જોડણી, વાક્યશુધ્ધિ, શબ્દ સમૂહ માટે એક શબ્દ તેમજ છંદ વગેરેનું પાઠ્યપુસ્તકમાં ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

D) ચિત્રઃ-

ધોરણ પ્રમાણે પાઠ્યપુસ્તકમાં ગાયના ચિત્રો રાખવામાં આવેલ છે જે બાળકોને નાનપણથી જ ગાય વિષયક માહિતી મેળવવા પ્રેરિત કરે છે.

શૈક્ષણિક ફલિતાર્થો-ઃ

પદ્ય વિભાગઃ-

૧) બાળકોને ગાય વિષયક કવિતા ગવડાવીને તેનું મહત્વ સમજાવી શકાય છે.

૨) પ્રાથમિક ધોરણના બાળકોને ગીત દ્વારા સરળતાથી ગાય વિષયક સમજૂતી આપી શકાય છે.

ગદ્ય વિભાગઃ-

૧) ગદ્ય વિભાગ થકી બાળક એ ગાય વિષે કોઈ પણ બાબત ઘટના કે પ્રસંગે પોતાની ભાષામાં સરળતાથી રજૂ કરતા શીખી શકે છે.

૨) ગદ્ય વિભાગના માધ્યમ થકી બાળક એ ગાય વિષયક રોજીંદા જીવનમાં અનુભવાતી અનેક બાબતને જાણી પોતાની ભાષામાં સરળતાથી રજૂ કરતા શીખે છે.

૩) બાળકને ગાય વિષયક વ્યવહારિક સમજૂતી આપવા ગદ્ય વિભાગ મહત્વનું બની રહે છે.

વ્યાકરણ વિભાગઃ-

૧)ગુજરાતી ભાષાના નિયમોની સાથે સાથે જ્ઞાન વિશે જ્ઞાન આપવા વ્યાકરણ વિભાગ ઉપયોગી બની રહે છે.

૨) જોડણી શુદ્ધિ,વાક્ય શુદ્ધિ,શબ્દ સમૂહ માટે એક શબ્દ, છંદ વગેરેમાં ગાયના ઉલ્લેખ થકી વ્યાકરણના નિયમોની સરળ સમજૂતી આપી શકાય છે.

ચિત્રોઃ-

૧) ચિત્રો થકી પ્રાથમિક ધોરણે બાળકોને ગાયનું મહત્વ સરળતાથી સમજાવી શકાય છે.

૨) ગાય અંતર્ગત રંગ પૂરો, જોડકા જોડો, તફાવત શોધો, ચિત્ર પરથી વાર્તા બનાવવો વગેરે થકી ગાયની વિશેષતા સરળતાથી સમજાવી શકાય છે.

Research Review
The Refereed Peer Reviewed
International Journal
ISSN: 2321-4708

Vol.10, Issue: 137, June, 2024
Special Issue
https://www.researchreviewonline.com

Publishing URL: https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-10-issue-137-june-2024

ઉપસંહાર:-

" ગાય માતા સૌની માતા, સૌ એની પૂજા કરે"બાળપણમાં સાંભળેલ આ પદ્યના વાક્યો આજે પણ યાદ છે જેનુ એકમાત્ર કારણ છે પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ અભ્યાસક્રમ.આ રીતે પાઠ્યપુસ્તકના ગદ્ય વિભાગ,પદ્ય વિભાગ,વ્યાકરણ વિભાગ તેમજ ચિત્રોમાં આપેલ ગાય વિશે માહિતી બાળકને તેની વધુ નજીક લાવવા મદદરૂપ બને છે.